

821(431)06

143

Юрій
МУШКЕТИК

Твори в п'яти томах

ROMAN
MILITARY

3

Твори в п'яти томах

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»

Юрій МУШКЕТИК

ТОМ 3

Позиція

Роман

Біла тінь

Роман

Київ-1988

ББК 84Ук7—44

М 93

В том вошли романы «Позиция» и «Белая тень».
В романе «Позиция» отражены актуальные
проблемы современного села.
Роман «Белая тень» — о жизни ученых
научно-исследовательского института,
об ответственности человека перед обществом
и самим собой.

М $\frac{4702590200-076}{M205(04)-88}$ передплатне

ISBN 5-308-00062—1

ISBN 5-308-00271—1

© Художне оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1988

Позиція

РОМАН

Розділ перший

Любка знайшов Василя Федоровича біля «Кіра». Голова стояв у колі техніків та електриків і креслив снім олівцем на аркуші паперу якісь лінії. Любка з таємничим, навіть урочистим виглядом одвів Грека вбік і, майже торкаючись його великого хрящуватого вуха тонкими пошерхлими губами, косуючи на тих, для кого ця розмова не призначалася, прошепотів:

— Пробачте... Вам на три години в райком. Дзвонив сам! Персонально! Сказав, щоб обов'язково і безпреміно, при повнім параді. Поздоровив із виконанням місячного плану...

Видихнувши цю новину, експедитор ледь-ледь зашарівся. Адже останнє, про «парад» і поздоровлення, він вигдавав. Ратушний, секретар райкому, тільки заштав, як ідуть справи, але Степан Карпович не міг не сказати голові чогось такого... чого не додумаються сказати інші. Інакше б він і не був Степаном Карповичем Любкою. Цей грішок — перебільшити, чи, як тепер кажуть, згустити фарби, а в селі по-старому — прибрехнути — водився за ним оддавна, можливо, саме він і призвів до того, що службова крива Степана Карповича, за його власним визнанням, «йшла зигзагом», а також спричинився до образливого прізвиська Дупель-Пусто, яке навічно приклеїлося до нього. Любку й знали в селі під цим назвиськом; хоч у вічі величали Степаном Карповичем, але якось так, що шанобливість була зверху й мовби несправжня, напоказ, а десь глибше, під нею, насміх.

Він і сам знав цей свій грішок і, мабуть, через те й шарівся, але нічого з собою вдіяти не міг, отак і замкнулося в ньому навічно оте коло: червонів і прибріхував, прибріхував і червонів.

Василь Федорович мовчки вів по підмерзлій дорозі «Волгу». Намагався відгадати, нащо його викликають. «Невже так швидко?..» І тривожна хвилька прокотилася по серцю, і щось продзвеніло там у солодкій напрузі. Він

аж розсердився на себе за ту радість, намагався її погасити, але вона не гасла. «Таки, мабуть, для того. Якби щось інше — подзвонила б секретарка». А що Ратушний нічого не сказав по телефону, то теж зрозуміло — хоче, щоб було для Василя Федоровича сюрпризом. Хоч... Який то сюрприз. Два тижні тому, і теж вельми спішно, він і Володимир Огієнок, тракторист їхнього ж колгоспу, заповнювали в райкомі документи. Володя — окремо, Грек — окремо; анкети в п'яти примірниках, автобіографію і ще безліч довідок. І ні для кого не було таємницею, хоч удавали, буцім це таємниця, що голову «Дружби» представляють до Героя Праці.

У глибині душі Василь Федорович вважав, що це мало відбутися значно раніше. Він не був із тих скромників, котрі те й знай червоніють і відмовляються від почесей (заробляючи в такий спосіб на нові), запевняють і обіцяють, але й не ліз у очі начальству, хоч, коли сказати правду, його колгосп — нині перший у районі, випередив навіть «Шлях до комунізму», голова якого Тихін Проценко вже давно поблискує Золотою Зіркою. На заваді стояло чимало причин. Насамперед його вдача, упертість і непоступливість, а також одна неясність батькової біографії — одна таємниця, про яку багато говорено, висловлено всіляких здогадів і припущень і яка проте так і липилася таємницею. І з роками не забувалася, мучила його дедалі більше, а ворогам давала додаткові підстави писати на нього анонімні й не анонімні листи. У голови колгоспу завжди є вороги. І ось, нарешті... Ні, він таки не спаливав себе тією мрією, не дав їй заповнити себе, зробити нещасним — зіпсувати життя. Хоч і невеликий мав досвід, проте бачив на декому, хто, здавалося б, доп'яв багато, дійшов добра, проте не мав отого найбільшого, останнього (а воно ж безкопечис), без якого не міг заспокоїтися. Тоді люди не живуть самі й не дають жити іншим. Маючи дуже багато, вони й крихтою не поступляться іншим, не ризикнуть, не зігріють, не спопелять неприємною, завше усміхнені й привітні. Те тепло не своє, а чужих зірок, за нього не треба горіти самим. Отже — дивна невідповідність: часом той, хто не має нічого, ладен віддати все, а хто має все, не віддасть крихти, ще й сам собі здається обкраденим долею, і заздрість, мов шашіль, в'їдається йому в душу, і його серце стає холодне й важке.

Василь Федорович рішуче гребував такими людьми. Він не вкладав свого життя в оту найвищу пагороду. Навіть

мав з того якусь гординю: найміцніший, найбагатший у районі, а може, і в області колгосп, виведений на широку дорогу його руками, а він, голова, не удостоєний високих нагород. На нарадах активу спокійно незалежно сідав десь у перших рядах, висловлював репліками згоду чи незгоду з промовцями, спокійно і впевнено прочипив високи, оббиті дерматином двері службових кабінетів у районі і в області. Василь Федорович почував, що вільно зборює свої пристрасті. Раніше, змолоду, це було до ката важко, а тепер міг і обсміяти себе в думці, й швидко переключитися на турботи дня. Пам'яталося, як одного разу, здається позаторік, сиділи в області на якійсь нараді і в перерві пішли до ресторану. Вони втрюх довго чекали за столиком, так довго, що урвався всякий терпець, і вже ріденька пара, яку завівало сюди з кухні й з якої, здавалося, вицохали весь аромат, не дратувала, а офіціантка їх все не помічала, й тоді зайшов і сів за сусідній стільник Тихін Процепко, й одразу двоє офіціанток кинулись до нього на блиск Зірочки. А він, Грек, мимоволі скипів, хотів рознести оту забігайлівку, але стримався. То йому був добрячий урок. Висповідав себе після того ліпше за будь-яке бюро.

А проте почував, що таки хвилюється. Що це буде щось таке... пове, незвичне, що він навіть матиметься якось не так, що йому не стачас сили зосередитися на чомусь іншому. Відтак подумав, що це ще, мабуть, не остаточне нагородження, про присвоєння Героя повідомляють у газетах і по радіо, це, мабуть, тільки повідомлення секретареві райкому, коли чекати указ. З тією думкою й повернув у вуличку, загальмував біля двору. Рішуче подав Любці руку й прочинив стару, на скрипучих завісах хвіртку. Чо-мусь постояв біля воріт, на ту мить йому здалося, що й власне обійстя змінилося. Двір у Грека довгий і вузький, у кінці хата, праворуч, трохи ближче, цегляний хлів і погріб, а також колодязь з коловоротом і дерев'яним дашком. Ліворуч — одгороджений невисоким штахетом, старий сад. Сьогодні ранком із Задесення наплив туман, а тоді придавило морозцем, і дерева стояли в густому інеї. Були легкі, сріблясті, здавалося, торкнуся рукою, й полине мелодійний дзвін. Іній блискотів і на даху будинку, на штахетнику, на дашку колодязя, він мовби висвітлив день, зробив його якимось урочистим, святковим. Василь Федорович помітив не вперше — коли на деревах іній, день стає мовби святковим, на душі більшає тихої доброти, а

на серці смутку. А може, подумав, душу втішає інший, практичний бік цієї білості: поля теж білі, а сніг — це хліб, це врожай, все це в ньому спаялося в одне, спаялося так давно, що вже й не роз'єднати. Далєбі, просто так милуватися красою не звик. Та що там милуватися. Він її просто не бачить. Як і кожен хлібороб, не може відокремити себе од природи, од вічного кола й не помічає цього; не помічає, як хмарніє на душі, коли надовго задощить у жнива чи в посівну, — і став він сварливіший та крутіший, і ніхто на те не ображається, бо всі почувають те ж, що й він, і як важко дихається в сушу, коли ще не налилися хліба, і на круту темну хмару з білим обідком блискавиці — дивовижна краса — в сінокіс дивиться, як на кривого ворога.

Зараз йому в душі випрозорилося, але не тільки від інею, він не признавався в тому й собі, мовби соромився, відсовував, відгортав ту думку кудись убік, а вона верталася, й не згасала прозора напруга; в серці, десь на самому денці, самі по собі народжувалися тривожні сполохи.

Грек зійшов на ганок, де його очікував великий червоногрудий когут. Він косував оком, напружено відстовбурчив крило, ждав моменту, щоб наскочити на великий пласконосий чобіт. Грек любив цього червоногрудого велета, часто вступав з ним у змагу. Когут наскакував сміливо, але десь півнячою свідомістю відгадував несправжність цієї боротьби й гогокав і метушився більше, ніж йому личило перед своєю білою челяддю, що занепокоєно спостерігала перипетії битви.

Проте сьогодні великий сірий чобіт нецеремонно змів забіяку з ганку, й той, здивований і оглумлений, загаласував, запанікував під хлівом і погрожував довго, хоч ніхто не обзивався на ті погрози.

Грек у сіпцях скинув пальто, капелюх, зайшов до кухоньки. Кухонька зовсім маленька, ще й з неї вхід до вітальні. Грек будувався років п'ятнадцять тому, хата чимала, на чотири кімнати, хоч тепер у селі є більші, кращі, на два поверхи, з балконами або й кружганками.

Дім свій Грек любив, хоч він і не був йому справжньою домівкою, здебільшого вертався сюди тільки на ніч; порядкувала, шкрябала, мила, а то й грюкала молотком дружина, котра мовби поставила собі за мету вічну боротьбу за чистоту та порядок, і боротьба та виявлялася

нескінченною й здебільшого не успішною, бо власне воїнство не стільки допомагало їй, скільки заважало.

Василь Федорович пообідав м'ясом з холодильника і молоком, приніс з вітальні бритву, заходився голитися перед круглим, у химерній металевій оправі дзеркалом. Дзеркало старе-престаре, купив колись у антикварній крамниці, либонь, пам'ятало сотні облич — веселих, сумних, розтривожених, освітлених надією, зв'ялених безнадією, у весільних вінках і в чорному крепі, їх уже давно немає, а воно й далі так само холодно відкарбовує радість і горе; він про те не думав, бо звук сприймати речі лише з боку їхньої практичної доцільності. Недоцільно, що дзеркал у домі близько десяти, тільки великих трос, але й те не в подив, розвішані вони жіноцтвом, якого тут — як руж у квітнику: дружина, дві доньки, племінниця-донька, він посеред них — неначе будяк серед клумби. Сміявся до сліз, коли, захапавшись, запитували в нього, чи «не бачила», «не брала» чогось. І мав свій посміх у втіху, що зникали, до часу зношувались дружинині сукні та черевики й ніхто не посягав на його піджаки та сорок третього розміру чоботи. Сказати правду, колись, за другою дочкою, його трохи присмутив оцей квітник, він навіть чомусь почував невеликий сором перед знайомими, але те давно минулося, іноді навіть відзначав із задоволенням, що не має з дівчатами клопоту, як деякі сусіди з синами, — дочки його слухалися й трохи побоювалися.

Він голився й бачив у дзеркалі вікно, а за вікном засніжений город і в кінці його над ярком бур'янець у інеї. На снігу підскакували червонясті грудки, падали на бур'янець, і тоді з бадилин курів білий димок. «Ті самі? Мабуть, ті».

Спігурі прилітали в кінець городу кожної зими. Жили вони в лісі, що синів на краю поля. Він подумав, що його завжди найдужче хвилюють птахи, тільки не знав чому. Може, тому, що найвільніші і в той же час найдужче прив'язані до рідної землі: де їх не випусти — летять на батьківщину.

І знову на душі білість і тиша, неначе й там випали сніги. І знову якесь дивне, трохи радісне й трохи тривожне відчуття торкнулося серця.

Василь Федорович не поспішав. Неквапливо вибирав у шафі сорочку, костюм, галстук. Спочатку хотів одягнути новий темно-сірий, у червонясту іскорку, але повагався мить і повісив його назад: надто святкова ота іскорка,

надто помітна — виказуватиме... його радість. Одягнув коричневий, пошитий позаминулої зими. Він трохи не за модою, навіть для їхнього району — довгополий і широкий, зате міцний і якийсь затишний. Чи те йому тільки здається, бо звук до нього — найчастіше їздив у нього на всілякі засідання та наради. Стояв посеред вітальні, в'язав галстук. І в'язало їх ще кілька. У вітальні — нові поліровані меблі віддзеркалювали його постать. Клієнтом жінки та дочок вітальня обставлена по-городському, по-сучасному. Немає килимів з лебедями, немає вишитих півоній у кошику перед кінською мордою, немає піраміди подушок, натомість товстий ворєистий килим на підлозі, вази з квітами, кілька репродукцій на стінах, недомальований заїжджим художником із столиці портрет молоді Фросини — тільки голова й контур плечей, від чого плечі здаються голими; дружина довго соромилася, хотіла портрет зняти, але він не дав, дуже гарний то портрет задерикуватої Фросі, тієї, яку любив і з якою сварився, й дуже відомий тепер той художник. «Чи пам'ятає цей портрет? Мабуть, ні. От би поїхати й показати... Колись, може, й справді поїду та покажу».

Прикрашала кімнату велика фотокартка у дубовій лакованій рамі — випуск агрономічного факультету сільськогосподарської академії за 1958 рік, де в другому ряду чубатих голів виглядали і його пролісини. То була друга академія, яку закінчив Василь Федорович. Він подумав про те, але не міг визначити, котра дала йому більшо. Перша чи друга. Перша — то сільська, післявоєнна, де було тільки два академіки — робота і голод — і одна уніформа — полотняна сорочка та військові, підрізані знизу штани. Диво, але той хвилиний спомин виник із споглядання кількох костюмів, що висіли в шафі без потреби.

Нарешті впорався з галстуком, відступивши, ковзнув у дзеркалі поглядом по високій, ледь сутулій постаті. Тільки ковзнув, не видивлявся довго, знав, що нічого втішного там не знайде. Велика голова з грубими рисами обличчя, великий ніс, губи, верхня трохи нависла над нижньою, великий лоб ще й видається просто велетенським від того, що півголови лисої, а далі чуприна, як щітка, й шорсткі, пучками, брови, і сірі мінливі очі, що тут доброго? Нині йому сорок чотири, але не застоювався перед дзеркалом і в двадцять чотири. Та, власне, й було не до того. Життя промайнуло, як тінь у дзеркалі, і він не розсмакував його. Спізнав себе тільки в одному вимірі —

в роботі. Може, то не так уже й зле. Не так уже й зле, коли...

І він ще раз поглянув у вікно. Червоні грудки й далі погойдувалися на гінких стеблах, і білий відсвіт знову проплив по серцю. І подумав, що такого з ним ще не було. От... півень на ворині, і скрадливий слід у снігу до в'язи (уявив, як кіт бридливо виймав з снігу лапки, — усміхнувся), річ звичайна — на в'язі жирують горобці, то вічна мрія kota вполювати горобця, що злітає з в'язи до полив'яної миски з послідом для курей, повидзьобує усе до бубочки, а дівчата гонять котяру — Василь Федорович сміється з дівчат і під'юджує kota — теж одна з звичайних їхніх забавок. А оті червоні грудки, оця білість на душі, оте тепле світло... Навіть чомусь згадалася байка про горобця і билину: «Мало билини, мало...» І не знає досі почуття огорнуло його. Воно сигналізувало про якусь зміну в ньому, про що він раніше не здогадувався і взагалі вважав, що людина, мов камінь, завжди однакова, а виходило не так. Та й камінь може лежати на дні крилиці, стояти пам'ятником і молоти зерно... Мабуть, старію, подумав і сердито знизав плечима. Але сердито не по-справжньому, мовби для когось стороннього, хто міг би спостерігати за ним у цю мить.

Потому захався. Пригадав, що має іти на повосілля до Тищенка, завгара, треба купити подарунок (ох, ні ці подарунки, через них не хочеться ходити в гостину, всі викозублюються одне перед одним, хочуть перевершити одне одного, за глиняника на десятку обсміють), дружина патякала на люстру. Що ж, люстра так люстра. Виїхав на шлях, натиснув на акселератор, та, коли на повороті за містком машину ледь повело праворуч, збавив швидкість. Повіяв вітерець, іній облітав з дерев, кружляв у повітрі срібним серпантинком, падав на дорогу. Краса і небезпека водночас.

У районному універмазі купив люстру — на п'ять плафонів, — поклав на задне сидіння, заквапився до райкому. Коли, трохи захеканий, зайшов до приймальні, великий квадратний годинник з чорним циферблатом показував за п'ять третю. Маленька літня секретарка з сірим, нездорового кольору обличчям сказала:

— Про вас уже запитували.

Він мовчки вказав на чорний циферблат, і вона зайшла до кабінету. За хвилину повернулася, лишила двері прочиненими, хитнула головою. Василь Федорович ступив туди.

В одьому поспіху він розгубив усі попередні думки, й не встиг настроїтись на якусь хвилю, й тому мимоволі почувався просто й діловито, як і на всіх інших засіданнях та нарадах у райкомі.

В кабінеті сиділи майже всі члени бюро райкому. Вони подивилися на нього якось чи то уважно, чи то зацікавлено (хоч знали ж його гаразд), і це насторожило Василя Федоровича. Йому під серцем війнуло тривогою. Ніхто не привітався з ним за руку, не почувлося й звичайного в таких, святкових випадках: «Ось він, наш іменинник». А потім його погляд упав на вільний стілець, що стояв окремо від інших, біля приставного столика, все вказувало, що на той стілець має сісти він, і Василь Федорович, чомусь голосно зітхнувши, сів. Тільки тепер помітив на тому ж приставному столику кошички, корзиночки, скриньки — з лози й кори, з дерева, різьблені, мальовані, розцяцьковані, вони б мали милувати зір, але патомість стривожили. «Гарна продукція», — спробував зіронізувати й підвеселити себе й перевів погляд у куток на металевий сейф, де стояло кілька сніпків пшениці та жита. Подивився туди не випадково: найбільший і найкращий сніпок озимої — з його поля. Той його позирок був мимовільним, але не зовсім. Грек мовби шукав собі якоїсь підтримки й скеровував у потрібний бік пам'ять інших. Був на сейфі і ще один сніпок, на якому він щоразу затримував погляд, а то й підходив до нього і брав у руки. То сніпок, чи навіть не сніпок, а жмут колосків арабської пшениці, яку Ратушний привіз торік з поїздки на Близький Схід. Колосся — як бичі, й вуса довгі й чорні, як смола, — незвичайна гармонія, незвичайна краса, а ще ж і стебло біле й міцне, без дірочки. Таке стебло вистоїть будь-яку бурю. Його щоразу чимось хвилювало те колосся, кликало кудись думку, і він помічав, що не тільки його, а й Ратушного, вони ніколи не говорили про чорновусу пшеницю (та й про що тут говорити, то для півдня, майже для тропіків), а все ж щось об'єднувало їх на цій думній паралелі. Та й не тільки на цій. Але ж мальовані кошички...

Першим промовляв Борис Ларіонович Даценко — другий секретар райкому. Як і завжди, коротко, стисло, оперуючи тільки фактами. Ще зовсім молодий — років тридцять два, од сили тридцять п'ять, — він такий в усьому — точний, скупий на слово, трохи різкий. Гарний на взір, акуратний, чисто виголений, костюм облягає, як військова форма, крок карбує чітко, по-військовому, те, либонь, і не

дивно, закінчив тацюкове училище, але якийсь гвинтик у його здоровому організмі закручувався не до кінця, списали, перекваліфікувався на сільського механізатора, а це вже другий рік працює секретарем райкому. Василь Федорович знав, що другий недолюблює його. Намагається бути об'єктивним (він і справді об'єктивний у всьому, об'єктивний до сухості), але недолюблює. І хто зна за що. А може, саме через те... Через отой Греків волонтаризм, як висловився одного разу («Слово ж яке виколупав», — сміявся і трохи сердився Василь Федорович), звичку ходити навпрошки, ні в кого нічого не запитувати, за хитринку й потайність (тут трохи вгадував, а трохи ні), іронічні зауваження на нарадах, які сприймав майже як підбурювання. А може, й не за те. Адже часом люди не подобаються одне одному з першої стрічі, з якогось випадкового позирку, з якогось незначного слова.

Дашченко одкарбував: райкомові стало відомо, що в колгоспі «Дружба» впродовж багатьох років працює артіль, яка виготовляє художні вироби, це дозволено законом, але вироби не надходять у державну торговельну мережу, а розпродус їх колгосп сам у віддалених населених пунктах по спекулятивних цінах («Гарні, то й ціни високі, а як же ти думав, нехай умиються районні партачі з комбінату», — подумав Грек), що голову «Дружби» вже попереджали за ці гешефти і що цьому треба покласти край. Виступаючи, Дашченко запитав, де артіль бере матеріали, і Василь Федорович відповів: «Чотири діди влітку рубають лозу і два деруть лико». «Буде на вид...» — і потер пальцем важку кошлату брову. І відклав собі на полицю пам'яті: не забути сказати, коли виступатиме, але теж так, майже статистично, що у їхньому колгоспі не відплив, а приплив робочої сили і що взимку люди не мають заробітку й він змушений десь шукати його. Хоч, зрозуміло, всі, хто сидить тут, знають про це й так. Він не хвилювався: на вид чи й догана — хто з голів їх не має. Є у них у районі голова, у якого доган рекордне число — дванадцять. Грек сам якось розпустив чутку, що, коли той переводився з сусіднього району сюди, його покликали у відділ кадрів і секретарка довго перекидала з руки в руку два папірці, а тоді вручила йому. «Оце ще дві догани, забули вам вчасно передати, а тепер не знаємо, куди подіти. Заберіть уже». За той жарт Василь Федорович сам трохи не отримав стягнення.

Але виступив Куниця, начальник районного управління

ня сільського господарства, і все перекрутилося у голові Василя Федоровича, і він зрозумів, що тут щось не так, що справа значно гірша, а з якої причини — не міг до-тямкати, те й тривожило, і лякало, й сердило його. Почавши з кошиків, Куниця далі перекинувся на добрива, які голова «Дружби» вивозив з станції: деякі колгоспні не в змозі їх вчасно забрати («А треба, щоб вчасно», — Ратуш-ний), от станційне начальство, котре тільки тим і клопо-чється, щоб це простоявали вагони, дзвонить Греку, а в того машини наловчати, а далі Куниця почав казати, що в «Дружбі» занедбали сівозмінну систему («Через те й врожаї найвищі», — Василь Федорович), збираються зов-сім відмовитись від неї, і ця авантюра дорого обійдеться колгоспові. Начальник управління котив на нього, Грека, бочку. Це спочатку здивувало Василя Федоровича, а далі обурило. Гнів заклекотів йому в грудях, переповнив усі клітини тіла, вивів на губи неприродну, відчужену, зверх-ню, майже хижу посмішку, яка не могла сподобатись будь-кому. Але не так через те розсердився Грек на Куницю, що той викладав факти, які міг і притримати, й не тільки через те, що збирав і втілював їх, ще й тримав напоготові, а може, найбільше через те, що два тижні тому після за-вершення перехресного рейду по перевірці готовності до сівби сиділи вони в затишному кабінетику «Осінніх кле-нів» і пили «Чернігівську» та пиво до смаженої риби, і закусували кров'яною та курячою печенею, й дотепно жартували, бо зібралися за столом самі лісі, і найбільше жартував та сміявся Куниця.

Тепер же в його голосі було щось таке, що вказувало не тільки на його запопадливість перед начальством, а й на щирі радість від того, що може «викрити» ось цього крутія, на бажання принизити голову, вибити з-під нього грунт, похитнути.

Василь Федорович слухав начальника управління й не міг прогнати з-перед очей іншого чоловічка — м'якенького, кругленького, з догідливою посмішкою на майже жіно-чих, бантиком, губах, з жєстами гіпнотизера, який мав його, Василя Федоровича, майже за приятеля. Випивши понад міру, вивертав душу, похвалявся, підморгуючи, що має справну молодичку в Лісному, смішив анекдота-ми, ще й досить непевними, гострими на обидва боки, ви-словлював критичні зауваження на адресу начальства.

Тепер Грек бачив його мовби на двох різних поверхах. На одному — тут, на службі, на інших офіційних засіда-

пях — непідкупний, чесний, безкомпромісний, промовляв високі слова, служив великим істинам, був нещадний до будь-яких похибок ближніх; на другому — невдоволений, буркотливий, безконтрольний, навіть критичний до того, першого, запанібрата з головами колгоспів, любитель чарки й доброї закуски. Зауваживши це, Василь Федорович здивувався. І пригадав, що помічав таке в багатьох, дві іпостасі однієї людини. Але ж тоді — коли він справжній, коли щирий?

Ставав на коротку ногу, напрошувався йому, Грекові, в друзі Куниця не з якоїсь особливої прихильності чи довіри (й це Василь Федорович знав напевно), а зважаючи на приятельство, з якою ставився до голови «Дружби» перший секретар. Цю приятельство, ба навіть захоплення Ратушний глибоко приховував, і небагато людей здогадувалося про неї. Куниця виловив її з секретаревих очей, з ледь помітних інтонацій у голосі, з пильного аналізу деяких побічних фактів; ніколи Ратушний не похвалив Грека більше за інших голів колгоспів, ніколи не бачили їх разом на полюванні, на риболовлі, за чаркою, а отже, Куниця відгадав правильно: було поміж них щось таке, хоч і прикрито суворістю та діловитістю, але більше за звичайну повагу. Власне, мовби й не було нічого, — воно повисло десь на невидимих тонких нитках, відгадати які не просто, зіткнуло з них усю атмосферу взаємин — уже не як секретаря й голови... А може, навпаки, саме як секретаря й голови, людей стриманих, заклопотаних, ще й таких, яких важко розчулити, які кожен зі свого боку боялися ступити крок назустріч, порушити щось, хоч і здогадувалися, що, може, обкрадають себе.

Зараз Василь Федорович не міг не подумати й про це: Куниця чоловік такий, що враховує все, з власної ініціативи він би на нього не напався. Та й не такий він розумний, щоб мати свою думку, й не такий дурний, щоб висловити її, якщо вона в нього з'явиться. Він уже давно звик відповідати тільки чужі думки й узгоджувати свій настрій з настроєм начальства. Тоді що означають його слова? Василь Федорович насторожено поглянув на Ратушного. А той сидів спокійний і зосереджений, як завжди, слухав Куницю.

— ...Ще часто має над нами силу й минуле. Ми думаємо, воно вже десь там, розтануло, здиміло, а воно в нас за спиною, шепоче, підштовхує...

Це вже був недозволений прийом. Куниця не казав прямо, а натякав на те, що й справді було мов у тумані, воно пекло Василеві Федоровичу, як рана, для якої немає ліків, мучило й непокоїло все життя.

— Ось тут листи. З підписами й без підписів. Там сказано, що батько Василя Грека...

— Листів не треба, — поморщився Ратушний.

«Ах ти ж паскудна перешічка, — не одводячи погляду од начальника сільгоспуправління, стиснув зуби Грек, і від його обличчя відринула кров, гостро забіліли вилиці. — На що ж ти сподіваєшся? На мою порядність? А власна?.. Ну ось устану й скажу: а якого анекдота розказував ти мені в суботу про Дашенка?» Що тоді? А що?.. Відмовиться. Скаже — наклеп. Саме так. Ще й пришиє очорнительство... Він знав, що не скаже й з іншої причини, бо тоді мовби порівняється з Куницею, втратить повагу до самого себе.

Грек трохи не застогнав, що так помилився, що не розгадав Куницю раніше. А були ж значечки. Хоча б і тоді, в кафе... Перед тим, як розповісти скоромний анекдот, щоразу казав: жінки, вийдіть... І завідувачка кафе та дружина головного інженера, яка випадково опинилася там і яку запросили до столу, виходили. Правда, інженерша за другим разом не вернула зовсім. Оце хамство (майже як у анекдоті) Грек тоді відніс на рахунок надто великої чарки, яку поставили перед начальником сільгоспуправління. Щоправда, були й інші зарубки. А тепер тиняла торба прорвалася, і з неї посипалося сміття. Він ставив йому на карб те, за що недавно хвалив.

— ...Правильно колись сказав Борис Ларіонович — волюнтаризм, а я б ще додав — удільний феодалізм. Володарюю, як хочу, не визнаю ніяких законів. Хочу — плачу півтори ставки, хочу — дві.

«То ж перші два роки тим, хто повернувся з армії та залишився після школи... Через те в мене й людей стільки, дурню ти несосвітений». І одразу ж подумав, що Куниця знає й це і, отже, причина в чомусь іншому.

А Куниця промовляв і промовляв, і знову ж так, що мовби відгороджувався від нього, Грека, він мовби вказував самому Василеві Федоровичу, що ніякої близькості поміж них не існує, її не було й немає, і нехай Грек ні на що не сподівається. Він тримав його на дистанції, на тій самій дистанції, яку в кафе намагався скоротити до п'яного поцілунку.

«От гад... От шкура... на обидва боки видублена»,— одиллюювся в думці Грек. Проте подумав, що треба мовчати, щось підказувало йому, що вся атмосфера не на його користь, його слова викличуть обурення, полетять, як кинуті вгору грудки, на нього ж. Але ж стримував себе над силу, думав про те, що скаже у відповідь. Якої лінії триматися йому взагалі? Прикинутись, що не знав... Можна б удати розгубленого, зніченого. Інші так роблять, вдають жалюгідних, нещасних, це імпуєву декому з тих, що вирішують їхню долю, чи хоч розжалоблює.

Цього не вмів. Хоч і розумів, що, може, один раз і треба б покривити душею. Адже втрачав дуже багато. Чп вже, мабуть, втратив. Напевне так... І чому? Що це має означати? Чого так знахабнів Куниця? І чого його ніхто не осмикне?

Відкинувся на спинку стільця, легенько постукав пальцями по столу Ратушний. Отже, хвилювався й він. Про цю його звичку в районі знали всі. А коли почне покашлювати — то вже крайня межа хвилювання, а також і гніву. Інакше він їх не виказує, ніколи не зривається на крик, не вдається до образ, погроз, тільки оте легеньке постукування зігнутими пальцями й легеньке покашлювання мовби попереджають, що пора зупинитися, що зариватися далі не можна.

Куниця на мить замовк, длубався в паперах, і в кабінеті запала тиша. Така важка й в'язка, аж ломило у вухах. З неї Грек ще раз відчув серйозність ситуації. А також збагнув і те, що тут йому й співчують, хвилюються за нього. Хто саме?

Але голови не підвів, співчуття не ловив. Думки обганяли одна одну, товклися, як подорожні, що збилися з путі. Злість стискала горло. Знову втупився у Куницю, неначе приставив вила-двійчаки, пропікав, притискав, і той врешті не витримав — опустив очі. Але від цього розсердився й далі промовляв, неначе зштовхував з гори брили: боявся глянути, що там вони коять, і котив у люті.

Гнівний, ображений, що ніхто не спинить Куницю, Василь Федорович демонстративно одвернувся до вікна, усім своїм виглядом показуючи, що це вже його й не обходить. Тільки раз, коли Куниця сказав щось про ставки і про рибу, яку буцімто виловили і продали до часу, кинув:

— А чим же ти закусував у нашому кафе? Хеком?!

Це був, як казала в таких випадках його дружина, вибрик, усі й сприйняли його так, він відчув це з холодку,

яким війнуло на нього. Але йому вже було однаково. Він озлився на всіх, і не було сили, яка в ту мить могла вернути його до спокійного розмислу, до тверезого обмірковування, визнання того, що справедливо, й захисту проти несправедливого. Якщо правда на боці Куниці, якщо він, Грек, такий, то чого ж терпіли досі, мовчали, для чого... водили за ніс і два тижні тому давали заповнювати анкети? Хотілося встати й піти... Бо ж... кого розпикає і повчає Куниця? Його, Грека, у кого врожайність найвища в області, у кого на фермі півтори тисячі корів, у кого льони — як сині ріки...

— Нехтучи вікові хліборобські традиції, вироблені науковими інститутами рекомендації, параграфи і пункти інструкції, — вкрадливо казав далі Куниця, — Грек сіє жито по житю, кукурудзу по кукурудзі, експериментує як хоче, непаче та земля — його власна. Експериментує, хитрує, й ніхто не схопив його за руку, не поставив на місце. Поки що йому просто щастило, але не треба бути пророком, щоб побачити: «Дружба» йде до краху. Якщо впаде посушливий рік, то крах настане вже цієї осені...

Василію Федоровичу здавалося, що в його душі повертаються важкі жорнові камені, чиртикають один по одному, зіптовхуються, зупиняються й закручуються знову. Куниця говорив не те щоб надто різко, а якимось зверхньо, образливо. Грек і справді почувався ображеним до краю, і враз зовсім несподівано й не до місця, а може, надто до місця, йому подумалося, що його, батька трьох дітей, які вірять йому, люблять, поважають, — шпетить і шмагає, як школяра, лицемір і нікчема; і коли Куниця знову натякнув на темне минуле Грекового роду, Василь Федорович несамохіть підвівся, й усі здивовано пошідводили голови, а Куниця зупинився, перекусив слово навпіл та так і стояв з розкритим ротом. Такого йому не доводилося бачити. Такого, либонь, не сподівався од себе й Василь Федорович. Оцей невизначений рух, мимовільний свій поштовх він потім згадував багато разів, трохи шкодував, але більше подобався собі ним, а в ту мить змусив... так, змусив ще більше заповажати себе. Куниця зніяковів, сів, і одразу ж сів Василь Федорович, міцно зченив на колінах руки, щоб знову не вкоїти чогось.

Потім промовляли інші члени бюро, вже не так, як Куниця, згадували все те, чого колгосп досягнув завдяки енергії свого голови, його розуму, клопоту, але вказували й на ті ж кошики, мальовничо розставлені на столику,

й на добрива, і на інші гріхи, без яких жоден голова не голова і яких, як пожартував редактор райгазети, не має лише бог, бо посада його не виборна. Проте кілька чоловік висловилися проти Грекової хліборобської системи, його «експериментаторства», дехто її не приймав, дехто застерігав про всяк випадок.

Але Грек уже майже нікого не слухав. Велетенські камені в грудях зупинилися, не кресали більше, та він почув їхню важкість, і свою поламаність, і поруйнованість ще чогось, чим йому сьогодні світився день, провіщаючи багато тепла та радості надалі. Він ледве вірив тому, що сталося, воно здавалося йому майже жартом. Грекові не раз доводилося бути присутнім на отаких суворих обговореннях, але він ніколи не допускав думки, що колись сяде на оцей стілець сам. Ще йому подумалося, що оцю розмову могли перенести на тиждень-другий... За цим усім, він майже забув про суть справи, про свою провину. Не можна сказати, що він геть відкидав її. Совість йому завжди підказувала, де ходив кружпими шляхами, але тут Василь Федорович упевнив себе, що маленьке порушення компенсується добром для багатьох, а те, що десь там кінці не сходяться, просто не брав до уваги.

І саме про це найперше нагадав Ратушний. Він промовляв коротко, як і Дащенко, теж по-діловому, але ж не так, і не те щоб м'якше, а якимось чи то переконливіше, чи мовби з ближчої дистанції: («Мені прикро, що все сталося оце зараз, у такій момент... але так уже склалося»), — мовби трохи вибачився перед Василем Федоровичем чи закликав його до найбільшої, можливої в його становищі уваги й тверезості. Він сказав, що свої думки про голову «Дружби» міняти не збирається, що колгосп — передовий і господарює Грек по-новому, по-сучасному. («Кукурудзу по кукурудзі? Але спочатку — вику і ячмінь на зелену суміш, а восени — рапс. Така сівозмінна система — в часі — під силу тільки міцному господарству»), але й порушувати закони не дозволено нікому, що з приводу оцих ось кошків надійшла гостра скарга з сусідньої республіки, сусідньої області — Гомельської («Так он де собака заритий»), і що вміє Грек пожитися за рахунок інших, скажемо прямо, недбайливих господарств, про що його вже попереджали не раз, як і з приводу деяких інших надуживань!

Коли Ратушний нагадав про попередження, він хвилю помовчав, на його повному довгуватому обличчі з шра-

мом на підборідді промайнула тінь думки, схожа на тінь хмарки, й промайнуло щось у очах, — чого Грек не вгадав, бо на ту мить не намагався одгадати, — й висловив пропозицію оголосити Василю Федоровичу догану. За неї проголосували всі присутні, тільки Куниця та прокурор — за сувору догану. І Грек знову відчув, як ожила, важко заворушилась образа, й почувався оглушенням і навіть оглумленим, і коли Ратушний запитав, чи не бажає чогось ще сказати, вже знаючи, що на все, що сталося, нема ради, майже не володіючи собою, не маючи сил примиритися, важко уп'явся поглядом у м'яке, кругле обличчя Куниці, сказав:

— Я чув, колись був звичай, за яким засудженому протягом п'ятнадцяти хвилин дозволялося лаяти своїх суддів. — Свідомість підказувала йому, що каже несосвітенну дурницю, що за це може поплатитися, проте щось його штовхало на крайню межу, йому вже й хотілося поплатитися; але з огляду на Ратушого вініс поправку: — Тобто не подумайте... Тут не суд... і я не в тому плачі... І всі ви знаєте, що я не мав лихої волі... Але для однієї людини залишу за собою оці п'ятнадцять хвилини на колись.

Він уже не бачив, як розвів руками Куниця, мовби просячи захисту, як спохмурнів Дащенко й Ратушний шорстко тернув долонею по розітпуютому шрамом підборіддю, мабуть, хотів зупинити Грека, але не зупинив.

Василь Федорович ішов, сутулячись дужче, ніж завжди, й оранжевий килим під ногами палахкотів йому жаривом. Спускався по сходах не так, як завжди, надто твердо ставив ноги, дужче обпирався на бетонний поручень, не пам'ятав, як сідав у машину, як умикав запалювання. Він забув її розігріти, вона разів зо три глухла, тоді він натиснув на акселератор, аж «Волга» заревла, як трактор, і, поволікши за собою важку стрічку диму, рвонула вдовж вулиці.

У ту мить він ще знав, що для нього день не скінчився, що ця хвилинка мовби потягла за собою низку подібних. Він гнав машину, неначе хотів розкидати на дорозі, розвіяти на шпаркому, майже кинджальному вітрі образу, важку гіркоту, що клубком обкручувалась під горлом. На якусь хвилину його досада й гнів немов пригасали — думка відволікалася на придорожній предмет, на зустрічну машину, потому в пам'яті проступали слова, що їх почув недавно, вони були живі, ворухкі, й знову ноги мимоволі

натискали на акселератор. Щоправда, десь у глибині свідомості раз по раз спрацьовувало й якесь гальмо, він знав, що не можна кидати себе в дикий порив, скошував очі на спідометр і попускав. І тоді самі по собі попускалися в грудах тугі струни. Так він і мчав наввилерядки з гнівом, з вітром, незважаючи на червоні сигнали, які спалахували в свідомості. Й через те не здивувався, коли за містом його зупинив міліціонер.

Іншого разу Василь Федорович вийшов би з машини йому назустріч, пожартував («Така клята служба у нашого брата, голови, летиш, як дурний з гори»), запросив би на кавуни чи яблука, поплескав по плечу й одбувся короткою нотацією чи карбованцем штрафу, але зараз він чекав у машині, подав у віконце права, й той пробив у талоні дірку. Він знову скипів, чомусь особливо кривдним видалося, що дірку пробив не майор, не капітан, навіть не лейтенант, а молодший сержант, такий собі чепурун у білому кожушку з планшетом, крутив шпелею й поправляв комір, ще й зиркнув на себе в його, Грекове, дзеркальце на машині, він сказав йому щось образливе, той пообіцяв подати скаргу «в певні інстанції», хотів затримати, але права вже були в руках Василя Федоровича, й він увімкнув пavidкість. За міліціонера забув, щойно його постать розтанула на дорозі, бо й далі вів у думці, в серці важку змагу з Куницею, з доганою. Тих надій, які ця догана перекреслювала, думкою не торкався, памагався не торкатися, відсовував у глухий закапелок, хоч знав, що потім вони самі нагадають про себе й обіллс його досадою, скрутить тугою серце, проте зараз найдужче його пропікала злість на начальника сільгоспуправління. «Ну, хіба я вже піду пасти свині... Але й звідти дістану гирлигою...» І згадував усе, що знав про нього, що хоч випадково влетіло у вуха, й думка, й думка, обпалепа злістю, по-новому малювала його образ. Куниця — квітучий чоловік, дотепник, завжди усміхнений, оптиміст. Цей оптимізм не зломило ні те, що його покинула перша дружина, ні те, що тяжко захворіла й померла друга, а він, знай, усміхається і всьому радіє. І хто зна, чим є оця усмішка, сонячним зайчиком на розколотому дзеркалі чи блідим місячним променем, відбитим від консервної бляшанки. А його оптимізм — це радість від усього сущого, чи забудькуватість, чи... щось значно гірше? Він любить музику і навіть, казав, замолоду писав вірші. А як він розповідав про жінку з Лісного! Ні, ні, то його справжнє кохання. Його очі па-

лали палом (мабуть, чесонув на її честь з десяток віршів), він вихваляв її доброту, її душевну щедрість та інші достоїнства: «В постелі вона зовсім юна», тільки забув, що в неї є чоловік, а в нього двоє дітей, котрих відвіз до матері й не навідував по півроку.

Грек спіткнувся думкою на тому, що вибирає один до одного гріхи Куниці, мовби складає на нього донос, засорився. Думка переключилася на інше: такий чоловік ні сіло ні впало виклику не кине, він має для своєї войовничості, для свого нападу якусь платформу. Отже, на оцій догані все не скінчиться... Будуть комісії, перевірки.

І враз він натиснув на гальмо, аж машина пішла юзом. Насамперед натиснула на гальмо його пам'ять. Та як же ж він забувся! Догана — це одне, а нападки Куниці — інше. Й причина тут інша, значна й важлива. Тиждень тому Грек виступив на нараді й сказав, що час неблаганно вимагає міняти методи господарювання, «включати новий ступінь і виходити на нову орбіту, бо інакше ми підемо по колу». Це була його переконлива думка, й він виповів її. Село треба переводити на рейки індустріальні, науково-технічні, а для цього слід міняти й методи керівництва сільським господарством і дати йому хоч трохи більше волі.

Мабуть, Куниця сприйняв це як критику на свою адресу. Певне, так. Але ж Ратушний не сприйняв? Хоч хто там знає... Ні, він висловив згоду з ним, а це не такий чоловік, у якого слово розходиться з ділом. Та й анкети на Героя Грек заповнював уже після того. А от Куниця... Він теж, мабуть, не проти того, щоб колгоспи покладали на рахунок по кілька мільйонів, щоб підвищилася врожайність. Але він... він уже не зможе рвонутися. Не зможе поміняти мірки. Замалий для цього. Зжився з старими. Боїться всього нового. Он як напався на його агрономічну систему. А що сільське господарство кульгає на обидві ноги — того не бачить. І день прийдешній його не хвилює, йому не болить. Для нього Греків заклик — химера і майже підкоп під його посаду. Отже, він тільки вдав, що не розсердився.

І знову Василь Федорович розхвилювався. Рушив з місця, й рушила думка, повела вперед. То це, виходить, нажив ворога не на особистому терені. А такі вороги небезпечні. Але вони небезпечні не тільки йому, вони — перешкода справі. А як же він розпинається на всіх нарадах!..

Не доїжджаючи до асфальтової дороги, яка вела до села, — та дорога — його маленька чи й не маленька

гордість: прокладали власним коштом, власними руками,— зненацька крутнув руль й повернув на стару дорогу, на Урвхвостівську греблю, по якій тепер їздили тільки возами. Машину загупало, позаду щось забрязкотіло, задзвенчало, але він не збавляв швидкості, й отако, піднімаючи хмари снігової кураєви, влетів у село.

У дворі під ліхтарем Василя Федоровича вже чекала Зіпка — його найменша, шестикласниця. Бісової лгчини звичка, до якої ж сам і навертав, казати правду була йому сьогодні як дим у очі: пхукаючи на покляклі пальчики й відводячи оченята вбік, мала повідомила, що одержала двійку. За ту саму задачу, яку розв'язували вдвох. Він гаркнув на Зіпу, та заревла й пішла до хати. Аж тоді згадав за подарунок, вернувся до машини, поліз на заднє сидіння й, здогадуючись наперед, намацав шість пакетів череп'я. На те вже не було ради, плюнув спересердя, ввійшов у сіня. Там було темно, й він перекинув відро з молоком, рвонув на себе хатні двері й влетів, як на пожежу. А влетівши, не знав, чого поспішав і що тепер робити.

Фросина Федорівна сиділа перед дзеркалом, викладала зачіску.

— Тільки й знаєте... шмаруватися, квецятися... Не хата, а салон мод. Лампочку не можуть засвітити в сінях.

Дружина оглянулася на нього, знизала плечима. Те означало здивування й докір водночас. Коли вона сидить перед дзеркалом? Хіба є в неї час на дзеркала й косметику? І хіба він забув, що вони сьогодні йдуть у гостину?

Ще гримаючи на дочку, ще обмацуючи пакети з череп'ям, Василь Федорович мимохіть відмітив: усе, що сталося з ним годину тому, почало набувати якогось іншого змісту, почало кудись перехняблюватися, але цей здогад тільки дужче розвихрив його.

— Тищенко вже двічі дзвонив,— мовила дружина.— Каже, всі зібралися...

У цю мить задзвонив телефон. Голубий пластмасовий телефон дзвонив тонко, мелодійно, настирливо.

— Це, мабуть, знову він,— кинула, не повертаючи голови.

— І якого... йому дідька... Взяли моду...

Шарпнув трубку, потягнув за дріт, і апарат ковзнув з полірованої тумбочки, заgrimів по підлозі, від нього відлетів чималий пластмасовий шмат і закривуляло якесь коліщатко. У трубці щось кевкнуло й затихло. Грек при-

сів навпочіпки, постукав по важелю пальцем, але трубка німувала.

— Ну от... Тепер не дзвонитимуть. Дадуть спокій. А що, хіба я не маю права на відпочинок? Не маю? Еге? — поривався запитаннями не знати до кого, й Фросина Федорівна знову здивовано подивилася на нього.

— Ти свою службову злість залишай там,— махнула рукою.— У конторі. Додому не носи.

— А ти залишаєш? — скипів він.— Тебе не тягнуть щовечора з дому на виклики?

— То інше,— відповіла.

— ...І нікуди я сьогодні не піду,— гримів Василь Федорич.— Врешті, можу я хоч один раз побути вдома, лягти, як люди, в ліжку, почитати.

Він і справді вирішив не йти в гостину.

Хоч, якщо сказати правду, любив посидіти в гомінкому товаристві за столом, і смакували йому їхні сільські страви, й цінував ритуал, і сам умів сказати красиве, приємне господарям слово. О, він знав, як багато важать для людей щирі гарні слова, і при нагоді не скупився на них. Але зараз почував власну душу, неначе випалене вербове дупло — не було там красивих слів і взагалі не було нічого.

Пішов на кухню, налив з графинчика у фужер горілки, випив, закусив тим-таки м'ясом, що і в обід (борщ розігрівати не захотів), і погупотів чоботиськами до спальні, забувши перевзутися у домашні капці. Вернувся, забрав зі столу газети та журнали, увімкнув настільну лампу й вклався в ліжку.

Розгорнув книжку, втупився очима в сторінку. Не читалося. Перевів погляд на троянду в кутку, вічно квітучу троянду — дівчата поприв'язували паперових, дуже схожих на справжні, квітів,— і відчув, що йому мовби чогось не вистачає, що він не може ні на чому зосередитися. Всю дорогу поспішав, йому здавалося, що ось приїде додому, й обмислить усе спокійно, й зможе все проаналізувати. Але думки розпливалися, та й не хотілося зараз нічого згадувати і зануритись у читання теж не міг.

Фросина Федорівна постояла на порозі, зітхнула й мовчки пішла на кухню. За двадцять років подружнього життя вивчила чоловіка гаразд, знала, що зараз чіпати його не можна, що це треба навіть ні про що розпитувати й, боронь боже, заспокоювати чи співчувати. Нехай виклепочеться, нехай сам перетре свою круту злість, таке з ним

буває не часто. Та й не мала звички втручатися в його справи. Вона не схожа на головоху — владну головоху, першу даму на селі, до якої бригадирші бігають потай просити за своїх чоловіків, і хоч владна й певна себе, але певна своєю роботою, своїм місцем, а не чоловіковим. За його справи тільки вболіває. Фросина Федорівна не боялася його гніву, навіть навпаки, склалося так, що більше гнівалася, повчала й шпетила їх усіх вона, «переганяла на гречку», «вчиняла стихійний бунт», як потім піджартовував він, і вони боялися обмовитися словом, порадися мовчки, поспішали зробити недороблене чи переробити зроблене погано, але батьків гнів — то таки батьків гнів, він — справжній, бо справжній у них батько, хоч трохи й кумедний, як на їхню думку. Але кумедний і грізний — не в один час.

Вона давно навчилася прочитувати чоловіків настрій по очах. Точно вгадувати міру, до якої можна розкутурхати (ще точніше вгадували ту міру діти: інтуїцією, якимось десятим чуттям), знала, коли треба розраяти, заспокоїти, а коли й висварити. То велика наука, і не всі жінки її знають. Вона вивчила його досконально: певний себе, дужий; у всіляких сімейних тонкощах, сварках дітей, їхніх хворобах безпомічний, як дитина. Часом і в усяких інших клопотах: стосунках з сусідами, родичами — сама ставала попередю, а його відштовхувала за спину, й він скорявся їй.

Фросина Федорівна, як і більшість жінок, тягнула сімейний віз спокійно і звично, в той час як він то мчав його, аж двиготіла земля, то попускав і плентався, лише тримаючись за голоблі. Вона ж бо знала, що їй попускати не можна, що така вже її доля — тягнути без віддиху. І тому й погукувала, і сварилася частіше. Проте були в його душі й такі круті горби, проти яких стати не могла. І тоді замовкала й чекала, поки розгодиниться в нього на душі. Що ж, їй шкода, що не пішли на вхідчини, й завтра їй буде важко виправдатись перед Тищенчихою, з якою разом працюють у поліклініці, та ще й та лікарка, а вона тільки фельдшерка. І кепсько їй малося ще й через те, що не могла не непокоїтись за чоловіка, з доброго дива він не скипає і тепер хтозна-коли заспокоїтись. А йому ж не вельми можна й хвилюватися (та й кому можна), це вже зпала як медичка, пережив два серцеві напади.

І ось за її спиною загримів сміх. Могутній, шалений, дикий, він струснув її дужче, ніж би крик, ніж би лайка,

щось було в цьому сміху неприродне, лячне, й вона метнулася до опочивальні. Вхопилася за лутку дверей і зупинилася на порозі. Василь Федорович лежав у ліжку й реготав, аж подзвонювали шибки книжкової шафки в головах, він сміявся щиро й розкотисто й розмазував кулаками сльози в куточках очей.

— Чого ти? — запитала вона, трохи гніваючись за свій страх.

— На, читай, — простягнув газету. — Сподівався урятуватися хоч тут. Догана, дірка в талоні, розтовчена люстра, Зінина двійка, телефон, ну, думаю, деньок... Досить з мене. Вже тут, у постелі, піщо не дожене. А він догнав ще раз.

— Хто — він?..

— Ну, десь. Розгорнув газетку, нанчу, районку, на останній сторінці, де всілякі смішинки, гуморески й загадки. Думаю, дай повеселюся. Аж там фейлетон. Про кошечки, корзиночки, себто про нашу артиль, за якусь сьогодні вхопив догану. Але краще не читай, — одібрав газету. — Не дотенно, а якось кисло. Ну й дідько з ними.

— За що все-таки догану? — обережно запитала Фросина Федорівна.

— Та... Нехай потім, — спохмурнів він, відчуваючи, як щось знову гостро ворухнулося в грудях, як гаряча, ядуча хвиля зашлеснула серце. І йому, може вперше, захотілося поскаржитися, попросити співчуття. Розказати про те, що мав одержати найвищу нагороду (він зумів стриматися й жодним словом не обмовився про це Фросині раніше), бодай у її, дружининих, очах побути в отому ореолі, засяяти й запалити щемом, тугою по нездійсненному, що вже було майже здійсненням, її серце. Адже так ніхто й не знатиме, що він майже побував Героєм.

Співчуття завше чекали в нього, він до цього звик, а тут і в ньому щось розслабилося, й відчувши хисткість у душі, аж розсердився на себе й одним помахом змів з думки все видіння й бажання розповісти.

— А що, — звів він з ліжка босі ноги, — може, підемо?

— А подарунок? — запитала вона.

— Чув я колись давно таку побрехеньку. Бідний студент, путящий хлопець вривався у генеральську допську. І вона трохи той... закохалася в нього. І запросила на свій день народження. Сказала, що то дуже важливо. Мамінька, папінька — треба справити враження... Студент бідний, але ж начитаний, знає, що будуть там аристократи,

офіцери, даруватимуть усілякі штучки. А він що подарує? Ні, не вести йому під руку до танцю генеральську доньку. Карбованець, рупь у нього в кишені. Отако горюючи, знічев'я забрів до крамниці. А там саме розбилася дорога кришталева ваза, череп'я збирають. Віп і каже: продайте череп'я за рупь. Йому й оддали. Він прийшов на бал, а як дарував вазу, впустив її. Буцім ненарошне. Задзвенів кришталь, всі охнули...

— Ти що, всерйоз? — здивувалася дружина, бо знала, що од свого чоловіка можна чекати всього.

— А чого ж, — не зморгнувши оком, відказав він. — Їх же штук п'ять припруть, отих люстр. Нащо тим Тищенкам у їхню нору, хоч і на два поверхи, стільки?

— Та ж... ганьба. Ні, вже краще залишимось удома. Кіно сьогодні, п'ята серія...

Грек розсміявся, що жінка сприйняла всерйоз його байку, але спростовувати не став.

Вона ж подумала, що, може, й справді їм сьогодні не варто йти в гості. Василь Федорович мовби й заспокоївся, але хто зна, що в нього на серці. Там же чимало вип'ють. А він такий, що під важку руку... Ні, краще не йти.

— Кіно таке інтересне...

— Ну, дивися кіно, — сховав він під ковдру ноги. — Бо й те ще... Я забув тобі сказати, що той студент добряче осоромився, усі гості довідалися, що він припер череп'я.

— Яким побитом?

— Продавець кожен шматок вази запакував окремо, а тоді вже всі разом. — Він розгорнув журнал. — І — твоя правда. Бо й день не закінчився. Ще щось і там станеться. Стеля впаде чи Тищенчиха на голові макітру розіб'є. А ти знаєш, ще кілька отаких деньків, і я почну перекушувати гвіздя.

І в пам'яті, немов з темного виру, виплило все: бюро, власні слова в кінці, осудливий погляд Ратушного, і кров прилила до серця: «Не треба б так... Понесло проти хвилі...»

Але пригадався виступ Куниці, й він важко стиснув поверх ковдри кулаки: «Ну й нехай. Чого маю пластатись. Він об мене ноги не витре. І з путі не зіб'є».

Відчувши, що його знову зашморгує злість, відхитнувся думкою, побіг очима по куцях рядках статті, ще погано розуміючи прочитане, але рішуче вимівши за береги пам'яті все, що з ним сталося сьогодні. За кілька хвилин він

уже уважно читав статтю про машинне управління виробництвом.

Потому знову помітив, що не читає. Але не міг збагнути, про що думає. Думка текла, немов сама по собі, за берегами цього дня, усіх цих серйозних і дрібних подій, вона немов продовжувала якусь іншу, давню, але дуже важливу. Мимоволі йому здалося, буцім мимоволі, погляд потягнувся до нижньої полиці книжкової шафи в головах, а за ним і рука, й він дістав товстий зошит у сірій цупкій обкладинці. Сюди записував плани, які збиралися реалізувати не сьогодні й не завтра, перспективи не близькі, а на прийдешні дні, а також деякі свої спостереження над сучасним сільськогосподарським циклом і господарством. Найперше — агрономічні. Розгорнув зошит посередині, на останньому записі. Довго не одважувався прочитати. Якесь дивне сум'яття огорнуло Грекову душу. Той запис, зроблений тільки вчора, він пам'ятав неясно та й робив із якоїсь сумнівної спонуки, здавалося, рука сама побігла по паперу й залишила оці нерівні рядки. Василю Федоровичу стало аж мовби ніяково. Ох, подумав, і сміялися б його односельці, якби прочитали оце. А Фроська, напевне, сказала б: «У голові в мого чоловіка зацвіло». Для записування отих думок є спеціально навчені, грамотні вищою грамотою люди, а він провчився рік на юридичному факультеті, а закінчив сільськогосподарську академію. Та й те ще: написавши габіль усіляких довідок, звітів, доповідних, хіба захочеш марнувати час і папір? Але, собі на подив, він почував якусь потребу висловити щось таке, що з якогось часу почало невизразно вимальовуватись у голові. Він не міг скласти йому точного — та що там точного, ніякого — визначення, але знову ж, хоч і не чітко, але почував, що воно — основне в його житті. Коли він запитав себе, чи для цього жив, то трохи не розсіявся — ні, він жив для поля, для ферм: для людей, а це, мабуть, жило в ньому само по собі, зрело й вилилося в якусь отаку химерію, вилилося саме тепер, отже, приспів для нього час... А може, воно й не химерія? Якщо він для цього жив, то не химерія. Хіба що... в отих розумних людей воно й записано по-розумному. Якщо... його взагалі можна записати. Йому здавалося — не можна. Либонь, саме через те, що в кожного воно своє.

«У мені — моє. Ми одмалку знаємо, що все в світі минає, все не вічне. Але одне діло знати, а інше — побачити. Найперше — на собі. Тепер я бачу, який я минулий.

Я вже минаю. Може, саме через це й хочеться висловити оте, основне... Основне — що? Чие основне? Моє? Всіх? Всіх — ні, бо серед них багато таких, які цього не почувають і не можуть почувати. Йі це добре. Ага, добре, бо вони молоді і їм ще треба народжувати дітей, виховувати їх, будуватися — капітально будуватися, сіяти хліб... Але... й мені це теж ростити хліб. І дітей. В мені воно вже визначилося. Чи, навпаки, воно визначило мене до кінця, і оце й є основне...»

Василь Федорович прочитав написане й здивувався. Власне ж, нічого не було записано. І слова якісь стерті. І мисль стерта. А тоді, коли мережив оці рядки, він знав, що хоче записати. Знав? А так. Власне, й хотів записати оте значня, оту сталість, яка визріла в ньому. Остаточну сталість людини. Тепер він це розумів точно. Як і те, що зараз, в оцю мить, не зможе продовжити, тобто закінчити думку, бо отієї сталості немає, вона зникла після оцього дня, турбот, клопотів, гніву й якоїсь важкої неповкореності. Йому мовби знову вирушати в путь. Але не ту, вчорашню, в якусь іншу, по якесь нове знання про себе й життя. І це руйнувало думку, вчорашню думку й відсовувало її кудись далі.

Грек зрозумів, що сьогодні не зможе її записати, й закрив зонит. Це він зробить іншого разу. Але зробить обов'язково.

Розділ другий

Володя завжди хвилювався, коли заходив у цей двір. Хвилювався і торопів він тут перед усіма, починаючи од Василя Федоровича і кінчаючи котом, чорним, з білою плямкою на шії,— перед її котом, що, здавалося, при його з'яві починав помахувати хвостом надто швидко і якоесь непоштиво. Найдужче ж таки торопів він перед Василем Федоровичем, головою і Ліниним батьком, йому здавалося, що його сірі, під важкими бровами очі стрічають його на цих порогах тільки іронічно, нітився і перед Фросипою Федорівною, й перед Зінкою, котра кожного разу гукала: «Лінко, до тебе знов отой, у сметані»,— мовби він не мав імені або не було тут його самого, а потім раз по раз зникувала до Ліниної кімнатини й оглядала його, неначе річ, яку вони всі разом мають придбати. Тільки це, останнє, й подобалося йому в Зінці.

Проте сьогодні Володимир хвилювався дужче, ніж будь-коли. Позавчора в газеті був опублікований указ про нагородження його орденом, і хоч здогадувався, це безконечно мало або й зовсім не наближає його до Ліни, все ж на щось сподівався, чекав отих перших слів, якими дівчина зустріне його. Може, й пожартує, але і жарт її приємний йому.

В кухні біля плити поралася Фросина Федорівна, Ліни-на мати, вона замінила їй матір, їй самій здається — замінила сповна, всі троє дітей однаково їй любі й не обійдені її ласкою, принаймні намагається, щоб Ліна не відчувала різниці в ставленні до них. Ліна — племінниця Василя Федоровича, дочка сестри, її батьки загинули в страшній і безглуздій катастрофі: верталися у неділю колгоспною машиною з базару, підпийлий шофер загальмував на залізничному переїзді і вже не зумів зрушити машину, й товарняк розтросив її на друзки. Ліні тоді було два роки.

В кого Володя зустрічав справжню привітність, то це у Фросини Федорівни. Вона й зараз усміхнулася йому од плити, вказала очима на двері:

— Заходь, Ліна зараз повернеться.

Вона дивилася на нього як на зятя, на можливого зятя, на непоганого зятя, Володимир це одгадував, трохи соромився й радів. Звичайно, їй, матері, сучасній матері, хотілося зятя трохи іншого, вченого, й чомусь здалеку: щоб приїхав, і всі заохкали, і приїхали свати: сваха трохи пишпа й гордовита, але ж і вони не ликом шиті, і в них дочка як квітка, і є де прийняти гостей, є чим пригостити, і нехай би вони знали, що тут кохали дівчину, як рідну. Це була не мрія, а щось таке, про що б вона сама сказала «хвантазія», як у всіх матерів, але Фросина Федорівна давно примирилася й з Володею, хлопець він гарний, роботящий, що вже само по собі не так часто зустрічається в наш час, виріс на біді й воді, до нестями закоханий у Ліну. А оті пишні й гордовиті батьки... скільки вони зараз розлучають дітей. Оп у газеті, де все для точності переводять у цифри, якось писали — двадцять п'ять процентів. То нічого, що Володя тракторист, закінчив тільки десять класів, та й то з горем пополам — вечірніх. Не було за ким йому вчитися, батько помер від фронтних ран, мати хвора, Фросині Федорівні й зараз у пам'яті: їде дорогою безтарка і всі думають, що вона порожня, що то коні самі пішли од комори, а коли порівняється — в ній

біліс голівоська. Володька їде по зерно. Нипі можна прожити й без вченості, роботящими руками, либожь, ще й краще, ніж з отією кудою інженерською зарплатнею і стокілометровим клопотом.

Ліна — дівчина не зовсім проста, з тією ж «хвантазією», збирається вступати до інституту на заочне, він любить її тихо і глибоко, на заваді її вченню не стане й взагалі піде їй у підданство. Воно, може, й ранувато Ліні заміж, нехай би ще погуляла, але ж у хаті ще дві дівки, і старшій з них, що пішла по материній лінії — закінчує медичне училище, вісімнадцять, всього на рік молодша за Ліну. Проте Фросина Федорівна рішуче уникала з сусідками розмов про Лініне заміжжя, боялася, аби не подумали, будім поспішас випхнути з хати нерідну дочку. Справді, чого їй поспішати? Ліна — дівчина слухняна, вдатна до роботи, гарна дитина. Десь у глибині душі Фросина Федорівна не могла не признатися, що Ліна й працювитіша, й тямковитіша за рідних дітей, і далі за них прозирає життя, чутливіша й зіркіша. Фросина Федорівна якось розчулилася думкою, трохи химерною для неї, але гарною, що Ліна в них, як отой листочок у квітці трилистика, проте не могла не бачити й того, що все-таки той листочок якимись жылками, якимись порами почувается окулірованим, увесь час повертається до сонця й тремить під повівами вітру.

Фросина Федорівна не одважувалася гримнути на неї, насваритися навіть за шкоду. Либожь, щодо Ліни вона мала тільки один гріх, якщо можна те вважати гріхом: боялася людського поголосу й скрізь демонструвала єдність і монолітність сім'ї, дружної й насправді. Вона просто не могла не виновісти прихильності Ліни до найменшої, Зінки («так уже її балус, така поміж них дружба»), то були її особливі гордощі, особлива радість. А Зінка так і липла до Ліни.

Єднаючи Володимира з Ліною, Фросина Федорівна мало сподівалася на щасливе завершення своїх старань. І не тільки тому, що Володя вельми непоказний з себе — високий, худий, величезних розмірів черевики (чого Ліна аж стидалася), великі руки, дуже великі, і якби не мав сили, був би смішний; Ліна ж навпаки — майже красуня, мати це добре розуміла: висока й ставна, ноги в неї стрункі, міцні і по-сільському міцне й налите тіло, а голівка маленька, що більше пасує до тіла тендітного, витонченого; отака маленька і чепурна голівка з чорним волоссям,

чорними бровами складали щось одне з її твердою ходою, граційною впевненістю тіла, рішучістю та твердістю вдачі, вираженої і чіткими губами, і відкритим поглядом великих темно-синіх очей. І в її обличчі щось дуже привабливе, хлопці бояться сполохнути той спокій і прагнуть того. Проте, мабуть, Володі не скаламутити того спокою і впевненості. Надто він... лемішка, торопіє й губиться перед нею. Не вистачає характеру? Надто незворушний сам? Навпаки, Фросина Федорівна давно відгадала і якусь особливу його делікатність, якусь сором'язливість, що її здебільшого носять у собі отакі великі, сильні люди. Вони мовби соромляться своєї сили, бояться когось образити, й на них часто їздять люди дрібні, хитрі та підступні. Такі, як Володя, спалахують, коли їх доводять до краю, і тоді ледве пам'ятають, що роблять, трощать і ламають усе на своїй путі. Їх легко одурити, але якщо вони розпізнають обман, уже ніщо не врятує кривдника. Вони здебільшого одружуються по любові, в усьому потурають жіпкам, а коли їм допече, беруть шапку і втікають у якусь роботу.

Коли б Ліна вийшла за нього, він би порошині не дав впасти на неї, носив на руках, шанував тещу та тестя, й не було б у них з Василем Федоровичем ближчого родича.

Фросина Федорівна трохи аж співчувала Володі за його любов. Дочку проводило чимало хлопців. Були серед них і досвідчені кавалери, один навіть розведений, деякі сусідки пробували нашіптувати їй, матері, на вухо всілякі застороги, але Фросина Федорівна чомусь не лякалася, була певна за дівчину. Може, й та певність народилася з іронічності, якоїсь зверхності, з якою та розповідала про хлопців, котрі її проводили, вона мовби вивчала їх усіх, мовби перевіряла, й була хоч і жвава та приступна, але недоступна. «Ох, буде комусь морока,— зітхала в думці Фросина Федорівна,— комусь, і мені теж. Хіба що... такий, як Володя... Цей терпітиме».

— Ти їй не потурай... у дурня, і вообще,— казала вона.— Такий хлопець, такий трудяка... Оно ордена дали. І правильно дали. Заслужив. Не піддавайсь її хвантазіям. Будь сміливіший... Чого очима лупаш? Я тебе не нахабству вчу. А тільки... Нехай заповажає. Вір мені, я знаю,— і поглядала змовницьки.

Володя червонів, опускав очі. Мабуть, тітка Фросина підказує йому щиро. Пам'ятає все те з власної молодості. Кажуть, крутила хлопцям голови. Вона ще й тепер

гарна, хоч і роздобріла тілом в останні роки, й хто зна, од чого — крутиться од ранку до вечора, як муха в окропі. Проте... їй легко казати. А йому, особливо сьогодні, чомусь стали в голові сказані дядьком Климом слова: «Врізався в зірку, зазнає лиха». «Врізався в зірку...» Чого в зірку?.. Дядько Клим — колишній моряк, і все в нього звідти. Хвилюють його слова, у яких якась особлива краса й особлива застережливість. Мабуть, Володя лиха зазнає. А що може вдіяти?

Володі й приємно слухати Фросину Федорівну, й трохи соромно, хочеться щось сказати і не знає що. Він мовчить, сопе, важко переступає з ноги на ногу. Й Фросина Федорівна спроваджує його до хати.

Сів у вітальні, біля вікна, яке виходить на вулицю, намагається не пропустити, коли йтиме Ліна. Мороз розмалював вікна химерними папоротями, якимись, баченими тільки в книжках, тропічними рослинами, він прохукав у тих джунглях дірку й спостерігав вулицю. Навпроти вікна на яблуні висіла годівниця (мабуть, Зінчина добрість, а може, й Лінина), біля неї вхрило голодне птаство. З півдесятка синиць тюкали тонкими дзьобами мерзлий кусник сала, а тоді прилетів горобець, товстий, нахабний, примостився біля харчу, хижо розчепірів товстого дзьоба, й синиці, дарма що розбійниці, пурхали довкола, жалібно й панічно пищали, проте підступитися до сала не наважувались. Налітали зверху, тріпотіли крильцями, погрозово настовбурчували пір'я, але горобець був не з полохливих. Володя так задивився, що не помітив, коли пройшла Ліна, й кинувся вже на хряпін дверей та її віташня.

— Кавалерам привіт!

Він не збагнув у першу мить, що вона каже, й почервонів до кінчиків вух.

— А чого не при параді? Я думала, ти засяєш на всю хату,— казала, ступаючи босими ногами й заглядаючи під стільці — розшукувала капці.

— Ну... Чого ти глумишся?

— Тю, дурний,— здивувалася дівчина.— Я, коли б мені дали, то хоч перший тиждень поносила б.

Ліна зайшла до своєї кімнати, переодяглася за шафою. Та кімнатка не раз уже снилася йому, вона здавалася йому якоюсь незвичайною, хоч насправді все там звичайне, сучасне, з універмагу та культмагу, тільки на ліжку

гіркою подушки: велика, менша, ще менша, зовсім маленька, як лежали ще в часи Марусі Чурай.

І ось уже Ліна вийшла з-за шафи — в синенькій кофтинці, вузькій, тугій спідниці, боса, якась по-домашньому близька, проста й приваблива. Зупинилася посеред кімнати, розчісувала волосся. Воно в неї чорне, як воронове крило, і, розчесане строго на проділ, спадає в обидва боки лискучими крильми, а ззаду скріплене шпилькою у вигляді дубового листочка. Це Володі особливо подобається.

На білому екрані вікна чітко малювалися лінія її шиї, гострі груди і вся постать, така чиста, така зваблива і недоступна, аж у нього замлоїло в грудях. Він не одважувався навіть подумати, що вона може належати йому. Лише серцем відчував, як вона багато важить для нього вже тим, що живе на землі, що розмовляє з ним, іноді усміхається до нього. Ба ні... Він бачив у ній дівчину, жінку, і в горлі щось поколювало, неначе там стримів ніж. Він би зараз не одважився доторкнутись до неї пальцем. Він уже не раз наказував собі доторкнутись, буцім забувшись, обійняти, узяти за руку, притягнути до себе, щоб аж крикнула. Щоб — зрозуміла. А коли... прожене? Ні, він собі й уявити того не міг. А раз якось йому наснилося... Вони стояли в цій-таки її кімнатині, груди до грудей, він казав їй щось ласкаве, а що — не пам'ятає, і раптом вона зімкнула на його шиї руки й прошепотіла: «Милий». Вже навіть прокинувшись, він ледве не збожеволів од того невідомого і відомого йому слова, од тих рук, за ту мить він ладен був би померти.

Потім Ліна вечеряла на кухні, а він сидів і думав про неї. Її ім'я співало в ньому, кохане ім'я завжди співає, воно — як заспів у коханні. Це ім'я було в їхньому районі дуже поширене. Його завезли з далекої Іспанії разом з дітьми іспанських революціонерів, і спочатку воно символізувало щось героїчне: дівочий спів крізь вогонь і кров, ним називали вшуків старі більшовики та партизани громадянської війни, а далі — своїх дітей вчителі та лікарі, аж поки не стало найзвичайнішим. Найзвичайнішим для всіх, крім Володі. Більше ж про Ліну він майже нічого не знав. Хоч і жив по сусідству. Окрім хіба ще того, що вона працює в льонарській ланці, а зараз, зимою, обліковцем на фермі й збирається вступити до педагогічного інституту на заочне відділення. Але чому не вступала торік і позаторік — не міг здогадатися. Щоправда, того, мабуть, не

знав ніхто, крім самої Ліни, а також Василя Федоровича, Проте, мабуть, і вона не змогла б пояснити до кінця. Просто вона дуже шанувала дядька, просто хотіла, щоб і в думці ніхто не зміг дорікнути йому за те, що чужих дітей агітує залишатись у колгоспі, а власних послав учитися. Поміж нею і Василем Федоровичем про це не було сказано жодного слова, навпаки, Василь Федорович казав не раз, що саме їй треба вчитися, а глибоко в душі був безмежно вдячний їй, і це був один з тих містків, що зближували їх, вносили в їхнє життя якусь добру таємницю, про яку не можна говорити, бо тоді вона перестане бути доброю таємницею.

Коли Василь Федорович думав, що Ліна йому ближча за власних дітей, дужче прикипіла до серця, почував ніби докір собі, але щоразу знаходив і виправдання, вона — сирота. Хоч, зрештою, справа тут була зовсім не в сиритстві.

Володимирову задуму розбила Ліна:

— Сподівалася, хоч твій орден подержу в руках. І чого ви такі — і ти, й батько... Віп теж у шухляді тримає і не дає дивитися. Чаю хочеш? Бери яблука!.. Магазишні, своїх немає, — і засміялася. Й він знав, чого вона сміється. Йй був прийємний той спомин. Якось восени хлопці кликали їх з Олею, сестрою, гуляти, вони не вийшли (не пустив батько), і хлопці з помсти обтрусили в саду яблука. Василь Федорович вийшов ранком у сад, а в траві лежали й шафрани, і курські ренети, й путівки — обнесли всі дерева, хоч і не взяли жодного яблука. Ох і сердився Василь Федорович, а дівчата нищечком раділи. Потім Ліна і Володя грали в карти. І він, як завжди, програвав. Вона сердилася, а він дивився на неї, і в його очах несамоовито переливалася любов. Ліна прочитувала її, але тепер її чомусь це не втішало, й не одважувалася над тим жартувати. Вона провела долонею по його щоці, і той доторк був теплий та ніжний. Очі її розіскрилися, він подумав, що то через нього, спалахнув.

— Ну, чого ти так дивишся... В карти дивись.

Володя закліпав білими віями, опустил погляд на карти, але не бачив нічого. Йому знову хотілося, щоб вона провела долонькою по його щоці, і до жагучого болю хотілося доторкнутися до неї, до ямки біля шиї, проте доторкнутися не просто так, а щоб вона «знала», як він до неї доторкнувся, хотілося перевірити себе і її, та боявся. Він не знав, що б з ним сталося, якби так доторкнув-

ся... А мабуть, ліпшого моменту не дочекається. Сьогодні Ліна добра й привітна з ним, якась особливо привітна, в її очах світилися сині вогники, і, коли він уловлював їх, його обсіпало жаром. Він був майже щасливий, тільки якась тривога ходила в грудях, йому мовби щось шепотіло про непостійність, нетривкість цього щастя. Скільки разів вона нецеремонно, майже грубо проганяла його. Іди, мені треба читати; іди, я втомилася,— і він зітхав і йшов. Але сьогодні вона мовби винагороджувала його за все. Сьогодні вона була лагідна, тиха й навіть не кепкувала, не збиткувалася, як завше.

Вона була добра з ним, бо... чекала вечора, бо була впевнена, що сьогодні на танцях мусить щось статися, станеться щось гарне й лячне, і від самої думки в неї дзвеніло й трепетно било серце. Воно мусило статися ще минулої неділі, але чомусь не сталося. Її очі зберегли інші очі, її погляд пам'ятав інший погляд.

Здивований, захоплений, немовби щось відкрилося йому, і цим відкриттям була вона,— але не нахабний, хоч і не зніяковілий. Найбільше їй сподобалося те, що ті очі ніби вибачалися, що подивилися трохи не так, мовби докоряли самі собі, присоромлювали себе, але не обіцяли покори. Мабуть, оце й була ота перша точка, з якої почалися їхні особливі взаємини — вони завжди починаються з чогось, з якоїсь точки, тільки її рідко пам'ятають, здебільшого забувають або й не підозрюють про неї. А вона пам'ятала, й коли згадувала, то дзвінко відлуповало в грудях. Потім ті очі дивилися кудись убік, мовби байдуже. Але вона здогадувалася, що та байдужість удавана, що вони з внутрішнього примусу не дивляться на неї. Але вони весь час пам'ятають про неї, недарма здригає крута чорна брова. Сьогодні вони мають подивитися на неї знову. І тоді щось станеться. Він такий... Гарний і спокійний. І трохи дивний. Гордий чи гордовитий? У нього високе чоло і кучеряве волосся. Воно майже спадає на очі. Тося сказала — патли. Нехай... А потім він таки подивився на неї прямим, сміливим поглядом. І вона відчула хвилювання. Такого з нею ще не було. Ніхто так не дивився на неї. І не одвертався так байдуже. Дивно, вона майже не знає його. Він живе у бабусі Сісерки. І працює виноробом. Те аж смішно. Виноробом був дід Шевелій... Смішний і дивакуватий дід. Якось на риболовлі так шалено замахнувся вудкою, що вирвав гачком із власних зубів люльку й іскри полетіли в очерет. А тепер дід не злазить з печі — в нього

ревматизм. Рапіше Ліні здавалося, що виноробом може бути тільки старий дід. А нині виноробом оцей хлопець... Валерій. Уявила в його роті дідову люльку й трохи не засміялася. І щоб дим отако — паф! Про нього б можна розпитати у Володі. Це він привіз його у їхнє село. Іздив на цілину збирати врожай, а Валерій теж після армії працював там, вони спізналися як земляки-чернігівчани, й Володя поманив його сюди. Так розповідав сам Володя. Більше вона про Валерія нічого не знала. Тоді їй було байдуже, а тепер щось мовби забороняло розпитувати у Володі.

Потім до неї забігла Тося, сусідка, білява сміхотлива дівчина, й вони разом пішли до клубу. Володя залишив їх і пішов до каси. Він завжди купляє квитки і Ліні, і її подругам. Він знає, що дівчата наспіхаються з нього за те й, регочучи, примушують Ліну брати квитки, а сісти біля них у залі він одважується не завжди, здебільшого біля Ліни сідає хтось інший і проводить додому, а він човгас позаду — вони живуть на одному кутку.

Проте сьогодні, коли Володя пішов до каси, Ліна стала в чергу поперед нього й взяла квиток собі, й Тосі, і йому, він спробував відмовлятися, але вони з Тосею підхопили його під руки й повели до дверей. Володя страшенно бентежився і радів, і йому дивна була тривожка первовість Ліни, її безпричинний сміх.

Після кіно почалися танці. Для танців у них великий зал з портретом Горького на стіні — мабуть, хтось мав великого письменника й за великого танцюриста,— спочатку закрутили щось шалене й танцювали тільки дві пари — Клавка і Ліза з приїжджими з Чернігова електриками, що тягли од станції лінію електромережі. Клавка — у джинсах, налазила на хлопця, смикалася, як навіжена, поки не почали свистіти трактористи і шофери. Їхнє місце зайняв Танго, був під добрим градусом (захмелівши, він завжди йде танцювати, особливо любить старовинне танго, яке вдивився десь у фільмі і яке призвело до назвиська), хилитався сам у порожньому крузі, мавцував, блазнював: сподівалися, що він піде або сяде на стілець, і засне, але він не йшов, йому лестила увага хлопців та дівчат, а потури-ти Танго не зважувався ніхто — потуриш зараз, а завтра перестріне у темній вуличці... уже відсидів півтора року, й тюремні харчі йому не в страх. Уже почали розходитися, коли з гурту вийшов високий хлопець у короткому демісезонному пальті й поклав на плече Танго руку:

— Слухай, кореш, ти заважаєш.

Ліза аж зажмурилася, і вона, й всі були певні, що зараз Танго розмахнеться й впечатає Валерієві в щоку тверду, з короткими пальцями долоню, але сталося несподіване. Танго образився до сліз, приклав до грудей руки, прохаючи співчуття:

— Я заважаю! Я когось зачепив? Ну, скажіть?

— Вони соромляться тебе,— так само спокійно сказав Валерій.

— Мене! Чого соромляться мене? Я такий бридкий? Я некультурний?

Танго похилитав до дверей і вже в фойє хапав усіх за плечі, в'язнув:

— Я некультурний. Я — Танго!

— Культурний, ти в нас — як Тарапунька,— намагалися відчепитись.

Ліна танцювала багато, з усіма, хто запрошував, її й далі несла якась тривожна гаряча хвиля, хотіла показати Валерію, як охоче її кличуть до танцю хлопці, а він танцював тільки з Катруссю, вертлявою, зовсім ще юною дівочкою, десятикласницею, і те бентежило Ліну й сповнювало якоїсь гіркоти, майже образи: «Через два роки — сулацька суперзірка»,— подумала вона про Катрусю. Вже зайшов до залу й став у дверях кривий Проць, демонстративно поглядав на годинник, оповідаючи своєю з'явою і голосним побрязкуванням ключів, що зачинятиме клуб,— отако він вистояє ще зо два тапці, мабуть, має пасолоду чи від своєї влади, чи від того, що танцюристи, посиінаючи надолужити, включаються в шалений темп,— а Валерій все не підходив до неї. Поглядав у її бік, але якось так, немов не на неї, а кудись вище, на плакат на стіні. І тоді вона в гніві, майже в розпачі зважилась на останній крок. Коли залунало «Ах, Одесса», не пішла танцювати. Її один за одним запросили п'ятеро хлопців, але вона відмовила всім, стояла, склавши на грудях руки, й дивилася на двері, де в фойє ганяли кулі на розбитому більярді Володя та ще троє хлопців. Лузи в більярді — пообривані, й коли хтось бив кулю, підставляли долоні й ловили її. Ліна шкодувала, що Володя не танцює. Знала, що він дружить з Валерієм, отже, напевно Валерію відомо й те, що Володя любить її. Вона б сьогодні танцювала тільки з ним. А може, підійти й забрати його од більярду, попросити, щоб провів додому? Він такий... вірний їй!

І в цю мить до неї підійшов Валерій.

— Можна? — В його очах світилася спокійна впевненість. Вона завагалася: й через цю впевненість, і через те, що зайшла занадто далеко — відмовила кільком хлопцям, і якщо тепер піде танцювати з Валерієм, її обов'язково наб'ють. Такий у них у селі закон. Це може статися ще отут, у залі, підійде хтось, змаже по обличчю. Й ніхто не заступиться. Тобто має заступитися Валерій. Вона і його підставляла під удар. І він знав це. Вона бачила по очах.

— Вже треба йти додому, — мовила якомога байдужіше. — Ну, останній танок. Ти ноги не поодтоштуєш?

Він вів легко, впевнено, але не притискав, як деякі хлопці, тримав на відстані, а сам дивився кудись убік чи вдавав, що дивиться вбік, і тепер вона вперше могла роздивитися його зблизька. У нього високе чоло — то його до половини прикриває чуб, довгасте обличчя, і довгий рівний ніс, і ніжний засів вусиків над верхньою губою, і ледь помітна родимка на губі, либонь, то він її прикриває вусиками, й горіхові, мовби задимлені в глибині, очі. «Гарний», — відзначила якось холодно й аж злякалася.

Їй подобалися навіть вусики, хоч колись вона й подумати не могла, щоб з нею танцював хлопець з вусиками. Вусики і бачки — те предмет посміху в селі, хоч носять їх чимало хлопців. А ще в нього довгі, незграбні руки, ні, не незграбні, якби у когось, то були б незграбні, а в цього просто довгі, й гострі плечі, він ними трохи чудернацько пересмикує. Їй і те подобалось. Раптом скінчився танок. Вона поспіхом вийшла на вулицю, бо так боялася помсти, яку, знала, заслужила. І, паленіючи, бачила, що Валерій іде за нею. Мабуть, їх врятувала віхола. Вона щойно почалася, — остання віхола перед весною, — і була якась весела, шалена, дзвінка. Танок вітру, білих веселих сніжинок, у якому не було видно простягнутої руки, Ліні здавалося, що вона й сама легка, немов сніжинка, глибинами серця, порами тіла відчувала, що віхола — це молодість, народження, вічний крутіж світу, це життя, любов, це щось біле й тасмичне, тасмичне і біле, в чому так хороше ховати свої думки, і почувати на своїй руці владну хлопчачу руку, й не відпихати її — бо це ж віхола, можна загубитися, втратити одне одного назавжди. Вона бачила його обліплене снігом обличчя, воно нахилилося до її обличчя — йшли ж бо проти вітру, й вітер здавався їй якимось рожевим, і сніжинки теж рожевими, схожими на пелюстки, а вітер штовхав її до нього, й вона відчува-

ла, як твердішою й твердішою ставала його рука і як міцніше притискалися їхні плечі. Віхола ж!

І враз білий крутіж вщух. Здавалося, величезна долоня змела його з світу, й упав вітер, і тепер вони йшли сповиті в білість і тишу, й власне дихання шерхло їм на губах. Принаймні так здавалося Ліні. Вона зраділа й злякалася цієї тиші. Тепер її мали наповнити слова. Солодка тривога, щось подібне до страху, але не панічного, а якогось щемкого, терпкого й чимось приємного заволоділо нею. Вона чогось чекала, боялася якихось його слів, якогось погляду, боялася його очей і сподівалася від них чогось. Такого з нею ще не було. Вона пам'ятала, як, проводячи її, викаблучувались, щоб сподобатись їй, хлопці. Здебільшого самі того не помічали, вони прагнули заповнити її увагу, думку, смішили і часом самі ставали смішні. Були серед них такі, що торопіли й мовчали... Як Володя. То навіть приємніше за фейсверки порожніх дотепів і сміху, вона завжди потайки спостерігала хлопців, усміхалася в душі, але чекала чогось іншого, великого й радісного, воно й мало бути тільки великим, і радісним, і трохи тривожним, незвичним, кращим, ніж у подруг — Тосі та Валі, які знали тільки цілуваннячка, притисканнячка і хвилювалися, розповідаючи, але якось не так, як, здавалося їй, мали хвилюватися, вони розповідали все про ті вечорові підстоювання: і хто з хлопців на що наслідився, і як одкручувалися вони, й осуджувала їх саме за ці розповіді. Там було багато чогось тілесного, вона почувала, що то теж хмільне й бештежне, але ж мусить бути ще щось, як блискавка, як жар. Вона не знала, що той жар уже є, він у ній, він од неї, і тільки так буває на світі. Вона помічала якусь його незвичайність: і оцей летючий кудись у далечинь погляд, і якусь мовби байдужість до неї, яка аж дратувала й ображала, і якусь безпечність, а водночас певність себе. Чимось досі не знаним, таємничим віяло від нього, вона вперше подумала, що існує світ, якого вона не знає, вона чогось не знає, а він знає, якась дивна частка світу... світу душі і світу широкого має відкритися з ним їй.

І не здогадувалась, що все те творить її закохана уява. Ліпа покрадьки поглянула на нього й осміхнулася. Валерій був зодягнутий у величезну сивувату шапку, і від того його голова здавалася зовсім маленькою і кумедною.

Хлопець мовчав, і їй стало трохи боязко тієї мовчанки.

Може, він шкодував, що покинув Катрусю і пішов з нею? Може, думає щось погане про неї? Врешті вона не витримала:

— Про що ти думавш?

Хотіла запитати впевнено, вимогливо, а вийшло прохально, те відчула сама й розсердилася на себе.

— Про тебе, — сказав він.

— Щоб думати щось про людину, треба її знати, — по-троху заспокоюючись, сказала майже повчально.

— А я й знаю.

— Що?

— Все.

— Ну, тоді починай, — спробувала вона перейти на жартиливо-іронічний тон, яким найчастіше розмовляла з хлопцями, хоч і бачила, що цього разу в неї погано виходить, й дивувалася, й знову сердилася на себе. — Зріст? Вага? Пульс?

— Ну, те можна вичитати з медичної картки. Я... про інше.

— Про що ж?

— Про все. Навіть що тобі сняться.

Вона сприйняла це як жарт і майже спокійно запитала:

— А що мені спиться, окрім хлопців?

— Тобі? — Він нагнувся, подивився в очі, казав далі, напружено паморщивши чоло: — Найчастіше чорногузи. І пожежі.

Лінина рука тріснулася в його руці, вона збилася з кроку й вражено звела на нього очі.

— Справді. Звідки ти знаєш?

— Я знаю про тебе все, — мовив Валерій голосом ворожбита, що сам вірить у свої чари. — А одного разу тобі приснився човен, що плив по суші. Наступного дня ти справді трохи не втопилася в Десні. І стала відтоді вірити в сні.

Тепер дівчина дивилася на нього майже з забобонним страхом. Вона й не здогадувалася, що все це розповів Валерію Володя (а Володі Фросипа Федорівна) і що, власне, Володя мимоволі, собі на біду, захопив своїми розповідями про Ліну Валерія та ще й не признався, що закоханий у неї. «Сусідка, ми з нею з дитинства дружимо».

— І ти можеш відгадати, що думає інша людина? — домагалася Ліна.

Вона вже знала про світ чимало, була чутлива, як і кожна дитина, що виросла в чужій, нехай і такій, що ста-

ла рідною, сім'ї, і мучили її якісь неясні відіштя, якась туга по тому, чого не мала і, знала, не матиме в житті, вона проглянула його вже глибоченько, хоч і лишилася в чомусь наївною і довірливою. Любила всілякі тасмниці, любила їх відшукувувати, дуже часто відкривала нові істини, одними обманювалася, потім обсмівувала їх перед собою, інші западали глибоко в пам'ять, майже кожному нову істину мала за останню. І коли кінчилися жарти, була пряма, як кинджальне лезо. Вона не вмiла відкладати щось на завтра, залишати в душі якісь неясності, будь-яка суперечність завдавала їй просто фізичних мук, не могла жити з чимось нез'ясованим, не вмiла приставати на компроміс. Друг або ворог, правда або неправда, середини не визнавала, чим іноді аж страхала матір і змушувала глибоко задумуватись батька. А що ще билася в ній і тонка іронічна жилка, тим і зовсім спантеличувала Фросину Федорівну.

— Скажи, ти про всіх так? — запитувала стривожено, приховавши за жартом тривогу. — Ти мавш такий досвід?

Вони саме проходили біля контори колгоспу, де висіло кілька ліхтарів, він спробував заглянути їй в очі. Вони були темно-сині, аж чорні, чи то падто стемнювали їх довгі вії, обліплені крапельками сніжної роси. Вони були теплі, допитливі, трохи тривожні.

— Ну, не всіх... а тих...

Вона зраділа, що знову зайшла в тінь і він не побачить, як спалахнули її щокі.

— Хоч... таке трапляється дуже рідко. А прагне цього багато хто, — казав далі, непомітно для себе переступаючи з жарту, з гри в щось глибоке, серйозне, що тривожило його. — Був у мене один знайомий... Ми разом служили в армії... на Чукотці. Він увесь час думав про місячну ніч і про житні стерні — про домівку. Вони йому якось особливо пахли, й той запах був перемішаний з місячним сяйвом, і чув він сюрчання коників... І сам розчинявся в ночі.

— Той знайомий десь вичитав це?

— Хтозна. Може. Ми завжди щось вичитуємо в книгах і в людях. Але йому почувалося так, що хотілося плакати. І він хотів, щоб так почували інші. Але знав, що це неможливо. Йому було достатньо, щоб хоч одна людина, найближчий товариш відчув щось подібне. Він намалював стерні і місячну ніч. І нічого не вийшло. Хлопці дивилися, й кожен почував інше.

— Ти вважаєш — це погано?

- Не знаю... Мабуть, він погано намалював.
- А може, й ні. Той геніальний приятель... ти?
- З чого ти взяла?

Вона не призналася, що почерпнула з того ж, що й він, джерела. Про те, що Валерій малює, їй розповідав Володя. Тепер вона здогадувалася, звідки Валерій знає про її сні, про неї саму. І подумала про Володю з вдячністю й смутком.

— Я теж маю дар відгадувати.

— Ніхто його не має, — заперечив він рішуче і майже роздратовано, — бо те ж саме подумав про Володю. — Ні почувати, ні вгадувати чужі думки не можна.

— А коли... Як ти сам сказав, люди думають одне про одного?

— Це гарно... Коли гарно думають.

Вони стояли біля Ліниного двору, втоптували сніг під хвірткою. Виковзали його до блиску, й тепер вона зрідка проковзувала туди й назад, балансуючи білими рукавичками з вишитими синіми зірочками.

— А оце... що ти — про стерні. Теж гарно. Тільки не справжнє, — сказала вона, проковзуючись повз нього.

Здавалося, Ліна не знає, що вона гарна, Валерій у те не вірив, і все ж це йому чимось особливо подобалося.

— Чому?

— Ну, це... придумано. Люди не такі.

— Практичніші?

— Все простіше. Й живуть, і дружать...

— А мені наплювати, хто як живе. Я знаю... Корова, город, двісті кербелів... Все можна за ті кербелі.

Вона дивилася на нього уважно й трохи злякано. Не могла зрозуміти, чому він говорить з такою злістю й так... чи то цинічно, чи то досвідчено.

Звідки їй було знати, що в ту мить він перекинувся думкою кудись далеко, у рідний дім, де овдовілий батько купив за гроші молоду любов і катав її у зелених «Жигулях», забувши, що в нього дорослі дочка й син. Валерій несподівано рідний дім і батька й змушений був жити в далекої родички баби Сісерки, й ходити в старому кудому пальті, й купувати в культмазі найдешевші фарби, й економити на всьому. Одного разу батько прислав йому гроші, але він відіслав їх назад. Йому захотілося черкнути по її самовпевненості гострим словом, як ножем по каменю.

— Це твій батько, голова, навчив тебе практичності?

— З батькової практичності,— сказала вона,— багато людей хліб їдять. І ти теж.

— Видно, він у тебе чудодій. Дасть і мені забагатіти?

— Не треба так,— раптом сказала Ліна.

— Чого не треба?

— Про батька. Він... Ну, колись довідаєшся.

— Нехай і не про Василя Федоровича. Такі балачки зараз на колодках і скрізь.

— Бо ж роблять,— сказала вона.

— Ти не зрозуміла. Я не кажу, що цього не треба. Але... хіба можна цим жити?

— А чим же? — А сама раділа його словам.

— Я знаю... Чимось... Хоч і отими стернями,— сказав майже з викликом.

— Усім стерень не вистачить.

— Вистачить... Є щось інше. Тільки... Ну, ось ти... Можеш відверто?

— Я — завжди відверто, це, художнику, запам'ятай,— мовила застережливо і якимось надто серйозно.

— Не називай мене художником.

— Чому?

— Не доріс я. І, мабуть, ніколи не доросту.

— Добре, не називатиму. Так що це ти хотів запитати?

— Про що ви з дівчатами розмовляєте?

— Про хлопців.

— А ще про що?

— Про крампину, яку привезли в універмаг.

— Увесь вік про крампину...

— А ти?..— сказала майже сердито.— Не треба так про себе, художнику.

— Я ж просив. Розсерджуся й піду.

— Не-е-е, не підеш.

— Ти надто самовпевнена...

— Не я, а ти.

Зачепила погорда, з якою говорив Валерій, тільки не могла відгадати її до кінця: так він думав і говорив про дівчат чи про всіх, хто живе в селі. Й те, й те було образливо.

— Колись у нас отако Танго похвалявся. Прочитав дві фантастичні книжки...

— Може, я не зовсім схожий на Танго?

Мабуть, вони посварилися б, їх чомусь несло на сварку, хотілося дошкулити, зачепити, зробити другому боляче, але якраз надійшов Володя. Мимоволі він увесь час

пкодив собі. Нічого не вигдавши кращого, попросив у Валерія прикурити, довго чиркав сірниками об стерту ко-робку, довго роздмакував цигарку, Валерій чекав, коли він піде, але Ліна сказала:

— Володю, не тікай. Постій зі мною.

Володя знав, що пайкраще — піти все-таки, мовби наперекір Ліні, але на те не мав сили. Вони всі троє почували ніяковість. А Володя ще й гіркоту, вічну гіркоту переможенного суперника. Він уже бачив, що програє, і з чогось вловлював, що назавжди, в його грудях щось ворухнулося проти Валерія і проти Ліни, але проти Ліни якось сумно, докірливо. Йому здалося, що поміж них — Ліни і Валерія — вже є якась тасмниця, і Володі до важкої туги захотілося її розгадати, увійти третім у ту тасмницю і якось розбити її. Проте знав, що не має на те сили, й від того ще більше відчував себе нещасним і спустошеним. Зараз йому хотілося зробити щось незвичайне, здивувати обох своєю хоробрістю, можливо, і вмерти, але щоб потім їх бентежили його чистота і геройство, щоб обоє все життя відчували свою недостойність його. Він би волів лишитися поміж ними пам'яттю, а не отаким... третім... Натомість почав розповідати, як йому вручали орден, яку в області на нараді виголосив промову на його честь голова облвиконкому, а тоді приєдналася Ліна й розказала, як торік на Урвхвостах застряло аж шість тракторів і Володя всіх їх повитягав, який він взагалі спритний та дужий: ніхто його не пережене на човні (все те казала на зло Валерію), а Володя замовк, йому щось важке стало в грудях: вона мовби замолювала гріх, інакше чого при таких достоїнствах вибрала не його, а ось цього невдатного довгородукого винороба, який нічого не вміє, а виноробом став, бо в батька великий сад і робили вино на продаж, а ще й тому, що там уліжно, можна квецяти свої картини, і нещодавно йому з Києва, з інституту, куди послав їх цілу паку, напсали: ваші сюжети банальні, нам сподобалися тільки стоги, але вони дуже великі і багато в них жовтої фарби. А то зовсім не стоги, а гори... Ну, там ще дописано, що кольори в нього свіжі й малюнок виразний. Але те, мабуть, щоб не вбивати на смерть.

Володя вже не міг стриматись і далі розповідав, що його спочатку представляли на Героя, і він ще його матиме, й що він персональний учасник Республіканської виставки, а їх, персональних учасників, у районі тільки двоє, — він топив себе до кінця, розумів це й летів, як у прірву.

Валерій, котрий спочатку піджартував, замовк, кивав головою, не міг бити лежачого, й це розуміла Ліна, і цим Валерій подобався ще дужче, й було шкода Володю, і лоскотали промінчики дівочого честолюбства, і разом з тим відчувала якусь незатишність, якийсь вітерець, що віяв кудись далі, в їхнє майбутнє, віщуючи негоду, а може, й бурю.

Несподівано для обох вона попрощалася й побігла в двір, лишивши їм на нічний спомин дзвінкий стукіт каблучків по цементних сходах ганку.

Вбігла в хату, де вже всі були в ліжках, тільки Фросина Федорівна сиділа у великій кімнаті за швейною машинкою і шила щось Зінці.

— Чого це ти так розчервонілася? — сказала Фросина Федорівна, на мить поглянувши на неї.

І Ліна враз притиснулася головою до її щоки міцно-міцно, їй стало хороше-хороше, так хороше, як ще не було ніколи, аж солодка судома стиснула груди.

Розділ третій

Після сльоти й ожеледі випав легенький сніжок — вже, мабуть, останній у цьому році, й придавив морозець. Сніг під ногами порипував, і Василь Федорович з задоволенням прислухався до власних кроків: останні зими переважно плакали дощами й майже не веселили снігами та морозами, тепер спрагла пам'ять десь відшукала спомин про виск полозків та лемент стоптаного снігу під дитячими підборцями, а той спомин долив йому в душу мажору та якоїсь помолоділої бентежності. Хоч йому й так почувалося легко, майже радісно. Так почувалося йому завжди, коли йшов на роботу. Вона давно стала ритмом його життя, пульсом, він любив рано вставати, пірнути в людський крутіж, щоб його шукали і він когось шукав, щоб шарпали і він шарпав, любив давати вказівки, поради, і не тому, що це легше, ніж біля трактора або на фермі, — адже зазнав усякої роботи, у ній зріс і зараз ще десь почувався рівним з орачами й косарями, — а щоб перемагати оту шарпанину, давати всьому лад і врешті приводити задумане до якогось кінця, до завершення. В цьому, мабуть, не було нічого нового, вся людська праця чимось вінчається. В тому колі, в якому жив — хліборобському, піднімався зі сходянки на сходянку, почував силу, міць, почувався на місці. Тіль-

ки зрідка ревниво кидав думкою доокіл: хто він «у масштабах району, області», в чому кращий і в чому гірший, і, треба сказати на його користь, оцінював себе самокритично. У сфери ширші, принаймні донедавна, думкою не залівав. Щоправда, з якогось часу, хоч і не так гостро та пекуче, як декого, але і його стало навідувати оте, вічне — як жив, для чого і хто ти такий, врешті, сам. То вже, мабуть, було вікове: настає час, коли таке питання виникає само по собі майже в усіх. Лише молодість летить над світом безоглядно, бо чуває себе як птиця, і в тому її щастя. Декому, до кого приходить те питання, вдається від нього втекти. Дехто обдурює себе й намагається скрутити його у вузол. Для багатьох відповіддю є одвічне: всі так живуть і я теж.

Перша частина питання — для чого? — насамперед включала самого себе. Всього, без решти. З надіями, сподіваннями й вищою своєю точкою, якої має в житті досягнути. Кожна людина має ту точку, хоч і не завжди йде до неї по висхідній. І не обов'язково та точка — службова. У нього вона значною мірою поєднувалася зі службовою. Інколи він думав, що міг би досягти й чогось більшого. Проте не обманювався, знав, що так думає дуже багато людей, їм здається, що доля їх обділила, що вони не зайняли того місця, яке мали зайняти за своїм умінням, самою *своєю*, якоюсь особливою, природою, і з'їдають себе. Василь Федорович збагнув одне — тій драбині немає кінця, можна вилізти хоч і за хмари, але поки попереду мелькають щаблі, здаватиметься, що кожний вищий — твій. Він же зумів утримати своє честолюбство на певному, *своєму* щаблі. Тут він був на місці. Що ж до того — для чого... То це був складний вузол. Але знову ж мимовільно все починалося й кінчалось з одного — роботи. А вже довкруг цього кола, чи в ньому самому, все інше — безліч рисочок, крапочок, здебільшого помітних тільки йому. Звичайно, в такій розчленованості, в такій послідовності він сам не думав ніколи. Бо й взагалі чуввав наповненість життям, був твердо переконаний, що все в нього добре. Доля не була до нього скупа, послала всього: і горя, й радощів, і ворогів, і друзів, і вимагати ще чогось від неї просто безчесно.

Це вже — друга загорога, майже забобон. Життя саме таке, якого прагне душа. То ми самі дуже часто не здатні відчутти його смаку, губимо кольори й запахи, не спроможні перелити їх у сердечний ритм. Яюсь, зовсім не-

давно, він з дивною тугою подумав, що не натішився дітьми. Власними дітьми, коли вони були малі, їхньою довірливістю й широкою любов'ю, беззахисністю і наївністю. Боже, як це гарно, коли ми здорові, дужі й біля нас наші недорослі діти! Оце саме те, що людина повинна взяти від життя для себе. Радість од дітей! І запах вітру, й любов, і принесене комусь добро,— у тому теж є самовтіха, але самовтіха чиста й благородна. Одного разу, на експеримент, Василь Федорович спробував пожити інакше, без оцього крутежу, без реву тракторів, сварок телятниць, заїдань і викликів. Піввідпустки провів у Києві. І було йому напочатку добре. Вдалося доп'ясти гарний номер у готелі, походив по театрах, музеях, навіть побував на кївських пляжах. Й зрозумів, що все це йому чуже. Для інших воно своє, а в нього — своє інше. Він почав нервуватися, що марнує час, що розкошує, як піджартовував, «не по кишені», хоч і розумів, що заслужив на такі розкоші, заслужив він, а не оті молодики на пляжі, що п'ють у спеку коньяк, десь добуваючи льоду, й деякі з них зітхають за це розкішнішим, вичитаним з книжок, чужим життям з яхтами та фешенебельними нічними барами. І тільки тоді, хоч і не зовсім ясно, уловив, що в ньому немає клітини, в яку б не всоталися гуркіт тракторів, і перегук доярок, і шелест пшениці, вони всмокталися в душу, стали ним самим. Увійшли туди поза його волею разом із сміхом дітей, задумливою весільною піснею, запахом раних матіол та хліба.

Так, а може, трохи й не так думав Василь Федорович, ступаючи по дзвінкому снігу, а що ті думки породила конкретна причина — не помічав. Помічав і не помічав, фіксував і не фіксував, але насолоджувався напевно. Вся вулиця була наповнена запахом печеного хліба. Запахом, якому немає нічого рівного в світі, який є самим запахом життя, а тут ще й особливим — бо такий хліб пекли тільки у їхній пекарні. Про той запах, про той хліб, секрет випічки якого знали лише баба Текля та тітка Одарка, ходила слава по всьому району, то були Грекові гордоші, яких, проте, він ніколи не виявляв. Бо були вони пов'язані з чимось, що лежить у самій серцевині світу, людство завше жило любов'ю і хлібом, педарма ж саме жінки, надто молоді, у яких малі діти, найбільше дякували йому за пекарню. В інших хліб як глевтяк, за день стає каменем, а в них він — завше як паска. І ще чим прихилив, зовсім не думаючи про те, на свій бік жіноцтво, так це газовими плита-

ми; газ протягли аж із Чернігова, поклавши на те чималі кошти. Він почував з боку чоловіків щось схоже на ревності й осміхався в душі, але не пияково, а якось аж задержувато: «Позиція в мене така,— одказував на прилюдні чоловічі закиди,— щоб звільнити вашим жінкам час для роботи в колгоспі». І не признавався, що дужче за ту позицію його гріс думка, що він таки степлив чийсь дні, що хтось матиме хоч на крихітку більше часу відпочити, поестити діток, а може, й чоловіка.

Василь Федорович ішов вулицею, що прослалася над широченькою, неглибокою долиною, по дну якої бігла річечка Лебідка, зараз закутана в кригу й присипана снігом. За шість чи сім кілометрів Лебідка впадає в Десну. Василь Федорович пам'ятав її більшою річечкою, повноводішою, тоді по ній плавали на човні й ловили на глибині щук та окунів, тепер вона геть змиршавіла й ледве жебонить у берегах, обдертих, як майже у всіх пинішніх річечок. Кожного разу, побачивши Лебідку, Грек почував мовби докір собі, хоч, власне, його вини в тому, що конала річечка, й не було. Проте його руки не дійшли, аби щось зробити, хоч обсадити річечку вербами та лозами, бо й мисль повсякчас була спрямована не в той бік — до повсякденних турбот, що наслідали, мов зграя шулік.

Село розкинулось по долині на лівому від Лебідки схилі і посіло шмат поля в північному, в бік Десни, напрямку, будується воно й зараз: одразу за колгоспною конторкою стоїть кілька збірних будинків, їх віддають на виплат тим, хто повернувся з армії чи приїхав здалеку й вирішив оселитись на цих піскуватих землях,— будиночки перевозять у кінець вулиці, однієї з тих, що виходять на поле. А ще більше людей перебудовується, це вже якась пошесть — змагатися кількістю кімнат та висотою дахів, іноді навіть непомірною ціною. Оно кам'яниця Раківки, років десять мурував її з усіляких відходів склофабрики Семен Раківка, чоловік не вельми заможний, а перейшли в нову хату тільки жінка та син, а самому Семенові з того цементу, що залишився, вимурували на кладовищі цегляного стовпчика. Старих хат у селі десять-п'ятнадцять, та ще кілька нових, поставлених на старий поліський лад,— вони й надають селу отого певловимого колориту, яким воно відрізняється від сіл Слобожанщини чи Поділля. Зі сходу до села приступили соснові бори, й молоді хвойники обгорнули його зеленим крилом з півдня, так що землі «Дружби» в основному простяглися в бік північний, деснянський, і

змикаються з землями «Зорі», колгоспу села Широка Піч над самою Десною. Сулак — село давнє, старовинність проглядає навіть у назві, загубленій колись чи то монголами, чи то татарами.

Василь Федорович зайшов у контору — велику, але нечепурну, трохи схожу на казарму, будівлю під дикими грушами, що басовито шуміли у вітряну погоду. На цьому місці колись стояла економія, і груші ще од тих часів, а також кілька в'язів та два осокори, на одному з них чорніло лелече гніздо.

Майже година пішла на перегляд та підпис усіляких паперів — рахунків, заяв, відомостей, а далі почався отой-таки крутіж, у якому почувався так певно й проти якого боровся. Перший погляд — на добове зведення: «Вчора працювало двісті сорок чоловік, заробили тисячу п'ятсот п'ятдесят два карбованці...» — читав він. Довгорічними стараннями в колгоспі налагоджена точна диспетчерська служба, і це дуже важливо. Дзвонив у область знайомому директорові заводу — просив цементу; завідуючий відділком, що містився у сусідньому селі Маринівці, довго й нудно розповідав про вибракування корів, називаючи їх поіменно; прийшли за порадою, як переобладнати електромережу на фермах, електрики, і він їх спочатку прогнав («ви спеціалісти, ви й думайте»), але потім повернувшись, і вже разом розглядали схеми. Так до обіду. Вже збирався їхати додому, а звідти до силосної ями, що відкрили сьогодні, як раптом під вікнами м'яко фуркнула машина і майже одночасно в кабінет вбіг Любка, крикнув з порога:

— Перший, ще з кимось...

А до кабінету заходить Ратушний з моложавим, у хугрянній куртці з білим комірцем і білими вилогами чоловіком у димчатих окулярах.

— Привіз я до вас кореспондента з Києва, — сказав Ратушний після вітання, сідаючи на один з стільців, що стояли під стіною. — Хоче написати...

Василь Федорович уже погано чув, про що хоче написати кореспондент. Як і більшість передових голів, він був забалуваний кореспондентською увагою, а що маз певне місце й певний хліб, а майже всі оті, що пишуть, їли, як на його думку, хліб непевний, поводився з ними дещо зверхньо, грубувато, хоч трохи й насторожено. Вони потрібні... але не завжди. Іронізував з тих, котрі писали все тільки з його слів, поважав тих, котрі лізли в усі

шпаринки, прагнули до всього докопатися самі, намагався не дати їм зазирати в ті шпаринки, аби не знайшли чого й не заважали працювати людям. Йому одразу не сподобалися димчаті окуляри й занадто впевнено простягнута рука. Слова ж Ратушного «привіз кореспондента» укололи під самісіньке серце, й там знову скипіла образа, і вже Грека понесло, як машину без гальм з крутої гори.

— Про що ж тут писати, — розвів руками. — Хіба про догану, яку записали три дні тому... Так уже ж було в газеті. «Голова в корзині», фейлетон. Вообщє у мене зараз обідня перерва... — І демонстративно переставив з вікна шахову дошку з фігурами, які розбрелися по всій шахівниці. Запеклий шахіст певисокого класу, він розпочав партію проти Любки ще позавчора, так і не знайшов часу довести до кінця. Мабуть, самі королі вже позабували, куди спрямовували своїх підлеглих, а ті, які форпости штурмували, коні спали, а гарматні жерла хтось позатрушував цигарковим попелом.

— Сідай! — наказав він Любці, котрий все ще чипів біля дверей (любив слухати керівні розмови), ніяково дупав булькуватими очима й шморгав носом, як школяр. Він не одважився на непослух: ближче начальство завжди може дошкулити дужче, сів. У погляді, яким Грек подивився на секретаря, можна було прочитати все: «Хіба там не можна... Я теж людина», — це зверху, мовби безневинне, а нижче, зачасніше: «Зірку одібрав, зганьбив, а тепер привіз оцього в окулярах... Як же я можу...» Він справді щойно уявив, як розповідає кореспондентові про передовий досвід, мало не задихнувся.

— І в мене теж обідня перерва, — сказав Ратушний. Він усміхнувся трохи ніяково, почувався ж таки незручно перед кореспондентом, а трохи й так, що той мав зрозуміти: секретар вибачає Грекові ці вибрики. Певно, його погляд можна було прочитати так: «Міцний хазяїн і чоловік чесний... ще й трохи йому кривдно... Я йому вибачаю, мушу стерпіти. І взагалі він з норовом чоловік. Може викинути коника. Я тобі казав про це». Все це само по собі обезцінювало «коника» й розлютило Василя Федоровича. Він уже не одривався од шахової дошки, совав фігури, час від часу наспівуючи «Ой чий то кінь стоїть» і знову «Ой чий то кінь стоїть». Але далі кінь не їхав. І, очевидно, Грек думав не про атаку на королівському фланзі, бо програвав, від того сердився дужче. «Ой чий то кінь стоїть». І помацав фігуру пальцями.

— Мій, — наважився Любка.

— Сам бачу, що не з конюшні.

Кореспондент строчив пером у блокноті, — мабуть, йому сподобався отакий оригінальний зачин — про самостійного голову. Ратушний сидів під стіною, де висіло дві карти — світу і полів колгоспу «Дружба», і гортав один з томів Прянишнікова, що лежали на столі.

— Корисна книга, шедевр сільськогосподарської науки, — сказав, закриваючи грубий том. — Ну, я поїхав. Хотів ще порадитися з вами, Василю Федоровичу, в одній справі, та коли обідня перерва... — В його голосі залунали в'їдливі нотки. — Ми вас викличемо в робочий час. Сподіваюся, ви тут знайдете все, що треба, — вже до кореспондента. В його словах знову чулося: викручуйся сам, шукай підхід, на те ти й кореспондент. Бачиш, який об'єкт. Ратушний попрощався й вийшов. І хоч якась дужа сила, сила гніву й образи й далі тиснула Грека до стільця, інша сила — звички, гостинності, людяності — звеліла йому підвестися й піти за гостем. Усі ці хвилини він провів у велетенському напруженні: знав, з ким так небезпечно грається, думав і про те, що може перетяти оті тонкі струпи обоїльної приязні, які еднали його з Ратушним, і доскочити чогось поганого. А поки йшов слідом за секретарем, дивився йому в спину, вже не молоду, втомлену спину, не міг не подумати, що все, чого досягнув, було і його, секретаря райкому, заслугою. Навіть чимось більшим, ніж заслугою. Ратушний не тільки вірив у нього, а й потурав і йшов на ризик...

Десять років тому Василь Федорович почав стягати в колгосп хвости. Не корів, а хвости й настягав шість тисяч. Він тоді не думав про породу. Худоба — це гній, гній — врожай, врожай — корм для худоби, яка й віддасть молоком та м'ясом. Простий цикл, неймовірно важкий для виконання. І виборсався. Вирвався. Всіма правдами й неправдами. А тоді колгосп тягнув назад увесь район. Ох, як вагався і переживав Іван Іванович. Бо, опріч всього, «Дружба» гальмувала, тягла назад і службову долю Ратушного. Саме так, у таких думках немає нічого поганого, то тільки погані кореспонденти пишуть у нарисах, що секретар — лише секретар, мовби він не людина, мовби не прагне більшого. Ох, скільки те йому коштувало! Але Грека не зупинив і не дав розмолотити іншим. Майже всі районні керівники радили Ратушному звільнити голову «Дружби» з посади, ніхто не вірив у цей експеримент. Він

один повірив і підтримав. А нині проти хліборобської системи «Дружби» повстали всі наукові сільськогосподарські інституції області, та й не тільки області, чимало районних керівників пророкують близький занепад «Дружби», й тільки в Ратушному Василь Федорович знаходить підтримку. То ж хіба не на одній царині вони пасуть свої отари! Славний чоловік Ратушний, мимоволі подумав Василь Федорович, славний і розумний... Хто б інший потерпів оце, що він зараз учварив. Він комизиться, принижує його, та ще в присутності кореспондента, а Ратушний жартує. Вдає, мовби й не сталося. А як вибухне?

Ну й нехай... Ого-го, мені є більше чого вибухати, знову щось скипіло йому в грудях. Славний чоловік, а Зірку відібрав. Міг же й прикрити все, якось затушкувати... Чи хоч погримати на писак... «Не лизатиму порошу ні з чих чобіт». Звичайно, він, Грек, трохи сам винуватий. Учора приїхав з обласного семінару Безрідний, секретар парткому колгоспу, й з ходу, як-то кажуть, з коня налетів:

— Наламали ми з тобою дров...

— «Ми, ми»,— крикнув Василь Федорович.— Кажки — «ти». Лайся. Пам'ятаю, як ти впирався. Зараз напишу в райком, що ти ні при чому.

Безрідний стояв трохи розгублений і ображений (йому завжди важко було встояти під натиском голови) і дивився на нього такими очима, що Грек врешті зніяковів, махнув рукою:

— Ну, ладно — ми... Трохи наламали.

Все це пригадав Василь Федорович і пішов швидше, нагнав Ратушного за кілька кроків від машини:

— То... що ви хотіли сказати, Іване Івановичу?

— Нехай іншим разом. Під кращий настроій...

— Настроій — діло таке... Його майже ніколи немає,— розважливо мовив Василь Федорович.— А працювати треба.

— Теж правда,— погодився Ратушний.— Треба. Я ось сам... Щось старі болячки розходилися... Аж була думка... на якусь легшу роботу, а може, й на пенсію.

«Так ось чому котив на мене бочку Куниця,— в одну мить протягнув до недавнього бюро райкому ниточку Грек.— Дашенко мене недолюблює...» І йому аж соромно стало за свою сьогоднішню поведінку й захотілося поговорити з Ратушним.

А той, узявшись за ручку дверцят чорної «Волги», чи вагався, чи щось зважував.

— Справа довга... І хотілося, щоб не заважали. А знаєте, — враз відпустив ручку. — Давайте пройдемося. В ході краще думається. — І показав рукою на вуличку, що вела в поле.

— Степане Карповичу, — гукнув Василь Федорович Любці, котрий стримів на ганку, — одведи кореспондента до Огієнка Володі, він ордеп получив, — і не втримався, кинув косяка на Ратушного. Той виклику не прийняв.

Вуличка була вузенька і виводила на глуху дорогу, яка пролягла між молодим засніженим хвойником і полем, рівним, неначе стіл. Поле спало під снігом, вже готове прийняти в себе блискучі голубуваті зерна й по тому спалахнути спніми вогниками. Грек подумав про Ліну, це був льоповий лан її бригади, навіть її ланки, і йому в грудях ворухнулося щось м'яке і тепле. Згоджено, в лад скрипіли по снігу їхні чоботи, це ялось дивно єднало їх; Василю Федоровичу було особливо приємно від цієї згодженості, хоч і здивувало, що секретар повів його в оцю білу тишу, ще й його балачка нагадує старече буркотіння або й просто скаргу. Щоправда, Грекові й лестило, що Ратушний обрав для цього буркотіння саме його.

— Я, звичайно, на пасіку не збирався. Бо що в мене, та ще в такому віці, є, окрім роботи? Пенсійний рай! Скільки медових слів сказано про нього. Медових для тих, хто їх виголошує. Бо кожного це жде. А з другого боку — сам починаю боятися: а може, я ота колода, що лежить посеред дороги? Може, чогось уже не схоплюю. Людина я старого складу, а кожен час має свої прикмети і свій темп. Нині час прудкий.

Василь Федорович не став упевняти, який той потрібний, незамінний, ще дужий, мудрий і прозірливий, бо й Ратушний не просив того, а пробирався думкою кудись далі. І Грек сказав:

— Може, навіть дуже. Мчимо швидше й швидше, і може статися, що од нас, од людства, нічого, крім швидкості, й не залишиться. Природа одміряла нам усе по наших ногах, руках, очах...

— Правда. А потім ми вилізли на гриву... Далі сили в машину, в літак, а машина й літак теж увесь час нарощують швидкості. Але... й цей наш рух сам стає законом. Ми вже не зможемо... на гриву. І в полотняних штапях теж не зможемо.

Вони саме підійшли до скирти, біля якої білів високий, з гострим ребром замет. Зненацька з-під скирти, розбуджений скрипом чобіт, вилетів заєць, очманіло крутнув головою і вшкварив, аж смуга лягла, й так само несподівано Василь Федорович заклав у рот кілочком пальці й свиснув легко та молодо, аж сподобався собі. І секретареві теж. Але той не перервав розмови:

— Ніхто не може точно сказати: потреби ведуть уперед людину чи вона сама видуває їх. Що поперед чого біжить? Але зупинитися — то смерть. Передні йдуть і ведуть інших. А хто вони — передні. Може, ті, що вчора були задніми! А ще буває й таке: йде в гурті чоловік і весь час думає: я не задній. Не зглянеться, коли й опиниться заднім. Тоді спробуй доганяти!

— Я це теж казав не раз.

— От-от,— підхопив секретар.— Я пам'ятаю... Особливо оте, про ракету. Як ото ви...

— Воно, може, й не точно,— чомусь засоромився Грек.— Картопля, гній... І ракети. А таки ж... І тут той самий ступінь. Треба включати новий ступінь... Новий... Цей вже спрацював.— Грек враз спохмурнів і додав по довгій хвилі:— От, знов розбалакався. Мало мені... на нараді й на бюро. Уже й так дехто обзиває фантазером... Та коб тільки обзивали.

Ратушний не почув тієї скарги, а може, вдав, що не почув.

— Саме так. Новий. Все життя наше — як ракета. Може, це й... Як на мітинзі, але справедливо.— І без будь-якого переходу запитав:— Ви скільки разів перебудовувалися після війни?

— Тричі,— ще нічого не вгадуючи, відповів Грек.

— І от... Настав час — учетверте. І зовсім по-іншому. Новий, вищий ступінь.

— Який ступінь? — запитав Грек.

— Комплекс.

Василь Федорович подивився на секретаря, але не так здивований, як захоплений тим, як непомітно від пенсії і пасіки підвів його Ратушний до комплексу. Про комплекс уже думалося й примірялося, але якось віддалено, як про щось можливе, але невивірене й не обов'язкове. Молоко вони дають і будуть давати, хоч... справді сьогодні це вже не той рівень. Немає холодильних установок, велика затрата праці...

Якийсь час вони йшли мовчки. Їхні кроки різали морозне повітря, луна одним крилом ширяла в полі, друге обламувала об віття хвойника.

— Капітально! — крикнув він, але не розібрати — схвально чи ні.

— Треба комплекс, — якось швидко, мовби не даючи Грекові отямитися, сказав Ратушний. — Тисяч на п'ять... Двома крилами. Щоб не вельми скупчувати. По півкомплексу у вас і в Широкій Печі. Отам і отам. Фактично у вас одне поле. Ось воно. І буде одна кормова база...

З цієї хвилини їхні кроки залунали вроздріб. У першу мить Василь Федорович аж зупинився, а коли наздогнав секретаря, вже не підбирав кроку, чи то не хотів, чи не помічав, що ступає невлад. Він би, може, прийняв слова Ратушного за жарт або за далекий пристрій, але бачив позаду на горбі свої ферми і далеко по овиді Широку Піч і здогадався, що секретар райкому продумав усе до останньої крихти, продумав навіть оцю «прогуляшку», яка «унаочнювала» його слова.

— Ви хочете об'єднати нас із «Зорею»? Пустити з торбами! Пробі! Та в них же кредиту... Скільки? — нецеремонно схопив за рукав секретаря райкому.

— Чималенько, — зітхнув той.

— Ви знаєте точно, — присоромливо й обурливо закричав Грек, і Ратушний потер пальцем перенісся. — Мільйон?

— Півтора...

— Півтора мільйона! — галасував Грек, аж нажахана луна охала в сосняку. — І все, мабуть, короткотермінові? Та яке там мабуть. Значить, усе з'їли. І копійки не вкладемо з тих кредитів у щось капітальне. Нащо все це нам! Хай живуть.. Вони живуть... Для себе живуть...

— Саме так — для себе, — спромігся втиснутись у його галас Ратушний.

— А я для кого! Для бога! У нас і так уже два відділки. Воно ж вийшло з моди — об'єднання.

— Тут не об'єднання — комплекс. Спільна кормова база. У них луки, поля...

— Де та база?

— Так, бази ще немає, але є базис.

— Які там поля! Ви знаєте культуру їхніх полів? Там, як у Маланки: всього по вузлику — гречки, проса, жита, пшениці. В бур'янах вовки виють. Що я, вилловлюватиму їх для зоопарків і на тому зароблятиму? Такий комплекс скільки коштує? П'ять мільйонів! А в нас... А що в нас!..

І ще на одне наштовхувалася думка. Все оце, що планував Ратушний, круто міняло й власну долю. Адже скільки клопоту, та якого клопоту — у них у колгоспі все налагоджене, відпрацьоване, а тепер це пеначе комбайн, у ходову частину якого треба вкинути лопату піску. А може, й не лопату — Широка Піч удвічі більша за Сулак. І, мабуть, тепер оце об'єднання й саме будівництво комплексу відсовувало надовго оте, що не збулося, а може, й перекреслювало назавжди. Воно вимагало від нього нового заряду сил, енергії, думки й, зрештою, фантазії. І він аж зупинився, мовби прислухаючись до чогось. Ні, сила ще була.

Заглиблений у власні думки й тривоги, прийшов додому. Там зібралася вся родина, приїхала з Чернігова навіть Оля, він здивувався, а тоді пригадав, що завтра неділя й вони колють кабана. Вечеряв знехотя — пакурився, першим підвівся з-за столу, підійшов до книжкової шафи, рився в ній, відшукуючи потрібні книги, — хотілося переверити деякі думки вже зараз.

— Чим це наш шеф заклопотаний? — запитала Ліна, прибираючи зі столу. Вона називала його «тату», але, на відміну від інших дочок, на «ви», «ви», власне, почала казати десь із десяти років, і він не міг її переінакшити й не міг зрозуміти, звідки воно взялося й що має означати.

— Комплекс, — відказав Василь Федорович, і далі ніпаючи поглядом по полицях.

— Неповноцінності? — запитала Ліна, але, мабуть, лише вона зрозуміла сказане батьком...

— Давай, повчи, ліквідувай неповноцінність, — буркнув Василь Федорович.

— А чого ж, шефе, самі казали, що розумне треба брати од усіх.

— Так то ж розумне. І не називай мене шефом.

— Хто ж ви? Я рядова, ви голова, керівник... мій шеф, — мовила з удаваною наївністю.

— Виколювала ж таке... шеф. Та й ми ж не на роботі.

— Але розмовляємо про службові справи!

— Знаєш що, Ліно...

— Ви, голово, начальник, і вам, як кожному начальникові, зараз кортить на мене гримнути. Гримайте. Я вже готова каятися.

Грек розсміявся.

— Ну, добре. Все ти в мене знаєш. Про комплекс йдеться. І якщо вже така розумна, то висловлюй поради.

— Про комплекс я не можу,— зітхнула Ліна.— Не по моїй лінії.

— А що по твоїй?

— Вам, предку, не вгадати.

— Ну що за слова,— вже не в жарт розгнівався Грек.

— Не ображайтеся, батьку, слово справді погане. Само зірвалося. Хоч я й не в образу. Ви в мене предок розумний. В комплексі розберетеся самі. А ось із клубом я могла б підказати.

— А що саме?

— Треба такий клуб, щоб було весело.

— Як це? І де я вам тих веселощів... Постановою чи по наряду?.. Самі творить.

— Не творяться. І не знаю чому.

— А ми колись уміли.

— О, ви... Ви пройшли все.— І оглянулася на Зінку.— Зінко, ходи, зараз тато розказуватиме, як макуху їв.

— Ану тебе,— махнув рукою Грек.— Покажи вже, де ті книжки лежать.

— Ви всі ті книжки давно перетягли до себе. Опо вони,— й пішла поперед нього. З кабінету долинула їхня притишена розмова, а по хвилі — голосний сміх.

Фросина Федорівна, сама того не помічаючи, підтиснула губи. В ній ворухнулося щось схоже до ревнощів, і не просто ревнощів, то було складне почуття, яке не вміла збагнути сама і яке мучило її. Вона ревнувала чоловіка до його роду проти власних дітей, а також проти себе, хоч і знала, і бачила, що то не так, що він їхній увесь, без решти, проте помічала в ньому й щось таке, чого не могла досягнути. Поміж цим і Ліною взагалі існувало щось таке, що вони самі не змогли б висловити шітками словами, вони мали якийсь свій сховок — без даху та стіп, куди ніхто інший зазирнути не міг. І коли часом обсядуться десь — біля телевізора чи біля книжкової шафи — й почнуть перемовлятися, вона, дружина і мати, не в змозі усього второпати, й не стільки второпати, як увійти третьою в оте незриме коло, і, бачачи, що туди не можуть увійти Оля та Зіна, починала нервуватися.

Он і сьогодні, приїхала Оля, а він не розпитався у неї, як їй живеться, які в неї оцінки, а гомонить про щось з Ліною.

Василь Федорович частіше, ніж рідним дочкам, приносив Ліні обнови, бо ж сирота, Фросина Федорівна те розуміла, сама жаліла Ліну, її сирітство, а то, бувало, Ліна почке розпитувати в неї про своїх батьків, і Фросина Федорівна розплачеться, обніме Ліну, й плачуть обидві. І все ж вона не могла не помітити й того, що хоч Ліна і шанує її, і навіть виповідає свої таємниці, але дивиться на свого дядька-батька якось особливо і намагається здебільшого сховатись за жартами, за колючками, викликаючи нотації з боку Василя Федоровича. А потім знову вони зглядаються поміж собою з таким виглядом, мовби поміж них існує якась таємниця, якої іншим не дозволено знати, до якої ті «не доросли», як часто кажуть сьогодні — з приводу й без приводу.

— До тебе двічі приходив кореспондент із Києва. Такий настирний. Його Володька Огієнко приводив,— сказала дружина.

— Женишок,— осміхнувся Грек.

— Уже не женишок,— чомусь зітхнула Фросина Федорівна.— Якийсь другий проводить... З вусиками. Перебирає наша Ліна, ніяк не вибере. Бо по дядькові приміряє кавалерів, ще, чого доброго, засидиться в дівках.

Фросина Федорівна сказала це якось по-житейськи просто, а він зашарівся, йому стало присмно, адже справді почував якусь особливу відповідальність за виховання Ліни, більшу, ніж за рідних дітей, і ніколи не чекав од неї вдячності, й не думав про це, а тепер вдячністю йому ставав навіть її сердечний вибір.

Та хоч і просто сказала це Фросина Федорівна, пролунало воно і як зітхання, вчулося в цих словах щось схоже на смуток, на втрату. Воно означало... що ось шукають таких. А вона в свій час не зуміла цього подінувати, а вони, отакі, й самі не вміють принести чогось особливого. За молодості Федоровичі, як називали їх у селі, взагалі переколотилися добряче, любилися й вар'ювали одне проти одного і навіть перебили чимало посуду, не поступаючись ні в чому, жили й змагалися водночас. Щоправда, зараз могла в тому признатися, призвідницею здебільшого була вона, він частіше й частіше поступався, але якось так, що не визнавав її правоти, а уникав сварок. Він був справедливий, щирий, але грубий, і не було в ньому багато чого, вельми потрібного в сімейному житті. Не вмів і не знав, як то створити затишок, не знав отих сотень дрібниць, які знають інші чоловіки, в котрих часто тільки

її с уміння піднести оті дрібнички, не вмів жити для себе, а таким чином і для неї. І хоч вона теж жила так, все ж принесла в сім'ю ніжність, та ще й якусь щемку, гарячу, принесла утіху в святах, подарунках, переливши їх у ласку; він уперше за життя одержав од неї на день народження вишиту сорочку, і вперше, коли з'явилася в їхній хаті Ліна (Фросина Федорівна тоді вже була в тяжі), попросила його привезти з лісу ялинку. Він трохи змінився, але не вельми. По багатьох роках життя вона зовсім по-іншому почала сприймати найпоширеніше в їхньому селі прислів'я: «Муж і жона — одна сатана». Дуже часто сатана це одна (будуються, тягнуть до хати, виховують дітей), а от чи одне це ціле... Якось їй навіть подумалося, що цілого бути не може, що це завжди й до кінця чужі люди. Вони можуть поважати одне одного, догоджати одне одному, але сплавити в одне душі — такого не буває. Вона знала тільки одну пару — бухгалтера Рокитку з Одарочкою; вже літні люди, вони завжди ходили попідручки (це вже само по собі викликало в селі насміх), на чужих весіллях, родинних, іменинних сідали тільки поруч, дивилися одне на одного. На подив, їм теж не заздрили, мали те за лицемірство, лукавство, та ще й якоесь чудернацьке, мовляв, вони переконали самі себе у вічному коханні, в що у селі не вірили. Вона чомусь сама бридувала отими сентиментами. Краще вже, думала, сварки та примирення, незатуманена правда, аніж улесливість і запобігання. Може, через те їй тоді отако подумалося про вічне змагання, наближення й розходження двох сторін, що саме пестила Олю, й сама рука підказала, що ціле — діти й вона, а чоловік і вона — це вічне притягання й відштовхування. А може, пригірчив їй думку споминок про власних батьків, усе життя яких обумовили дві чи три кривди, дві чи три тяжкі образи, всьогле життя вони стоять перед їхніми очима, надто одна — перед очима матері, — коли мати лежала після перших пологів, їй стало зовсім зле, сусідка побігла шукати її чоловіка й знайшла його, п'яленького, в компанії веселої молодички та гітари з червоним бантом, він поїхав у сусіднє село по фельдшера, але, як виправдувався потім, заблудився в хуртовині, й кінць приволік його до тієї ж молодички. Це якоесь розказала їй сама мати, і розказала з таким боєм, з таким непрощенським блиском у очах, що Фросині стало страшно, й хоч більше мати, нині стара бабуса, не обмовилася про ту свою кривду жодним словом, але Фросина Федорівна знала, що

вона не забула нічого. Того болю не стерла війна, три батькові рани, і він і тепер гріє материну образу до батька, зморщеного дідка, який усе життя прожив для себе й боявся дружини, коли вона підвищувала голос — замовкав, надто при сторонніх, щоб не виказала чого, а тепер, на старість, варить сам собі на керогазі суп.

Нічого такого про свого чоловіка Фросина Федорівна не знала й була твердо переконана, що він зовсім інший. І хоч він їй нічого особливого не приніс, все ж знала, що, коли б їй довелось розпочати життя від дівочого порога, знову віддала б йому перевагу перед іншими, хоч за іншими, може, було б і затишніше, й тепліше. Вона знала, що він чесний до нестями, й коли б його серце запалила нова любов, він би сприйняв той вогонь не тільки як радість, а й як муку. Намагаючись обійняти думкою всі свої стосунки з чоловіком і його самого, вона аж губилася, таке все було складне, а може, не складне, аплинне, як річка, в чію глибину до кінця не проглянути, не видивитись там усього й не зрозуміти. Вона вірила йому, вірила в його безкорисливість, щирість, знала, що він добрий, грубуватий, непіддатливий, трохи себелюб (а хто не себелюб?!), гоноровитий, і не пам'ятала жодного випадку, щоб сказав їй неправду, може, іноді віджартується або уникне відповіді, але й тоді не обманює, а отже ж, щось у ній засіло, що змушувало ревнувати до замашних молодичь у селі. Й з чого б то? З досвіду інших? З того, що він таки не байдужий до жіноцтва і що отакій — великий, певний себе, сповнений життєвої жаги, а водночас і наївний, не здатний на дрібні грішки, може скажено закохатися, і, чого особливо боялася, його легко може закохати в себе якась досвідчена спокусниця й робити з ним, що заманеться. Але знову ж — життя, воно справді як річка, глибина страхає, але там стільки принадного, чистого; Фросинині колишні подруги завжди заздрили їй на чоловіка, який не пив, не гуляв, був дотепний і вмів тонко під'їхати когось і сказати комплімент гарній молодиці, ще й трошки позалицятися, а вона, дружина, завжди знаходила в ньому міцну опору, захист і навіть приклад.

Коли ж поглянути на їхні взаємини збоку, то це були два силових поля, які перехрещувалися, збігалися й не збігалися, підсилювали й ніколи не поглинали одне одного. Спільного було значно більше. Його удачі й невдачі на роботі вона переживала щиро, вони давно стали її удачами та невдачами, вона почувала гордість за нього,

хоч ніколи не виказувала її. Вони мовби вдвох будували одне — своє рідне — село, хоч і не рівними силами.

Тому оте її зітхання було зітханням за тим, що майже все з молодості не збувається, та й не може збутися, але що вона іншого не хотіла б і бажала Ліні знайти собі такого чоловіка.

Вони ще трохи пожартували над можливими Лініними заміжками, Фросина Федорівна спробувала випитати, хто той смаглявий хлопець, з котрим вона підстоювала біля воріт учора й позавчора, та Ліна не призналася, потім по телевізору почали показувати фільм, і всі, окрім Василя Федоровича, дивилися французьку комедію зі стріляниною та цілуваннями, а він зачинився у своїй кімнаті й гортав віднайдені Ліною книжки. Треба було вибирати якийсь проект будівництва, треба було думати, з чого починати оте (аж боявся назвати в думці) об'єднання, з якого прогнозував собі силу-силенну прикростей.

...Наступного дня, удосвіта, Греки кололи кабапа. Вже немолодий проханий колій, що дуже пишався своїм кривавим ремеслом, смалив шишками крізь репітку в відрі рябого підсвинка, розповідав Василеві Федоровичу, як смалив за окупації свиней у погребях і як одного разу його зачинили там — по вулиці йшли поліцаї — і він учадів, і його ледве одкачали; Василь Федорович ходив у нього в підручних: сипав у відро шишки, носив воду, погукував на своїх підручних — Фросину Федорівну, Ліну й Олю, гнав у хату Зінку, котра мерзла без діла; всі ходили довкола нього околясом, цитували Вишню: «З ковбасами, Кіндрате», а з сусіднього двору їх і справді вітали з ковбасами, й вони відповідали за Вишнею ж: «Які там ковбаси, задавили порося зачучвірене», бо «прийде ж позичати», і реготалися. Було дуже весело, дружно, панувала та атмосфера злагожденості, яка буває тільки в найкращих родинах, де всі почувуються як одне і дотепа та ласку ділять на всіх. Саме так почувалася Ліна.

І раптом вона зайшла до хати, й зупинилася, й забула, чого зайшла. І вже не могла згадати. І враз їй мов обірвалося щось у грудях і пропала радість, їй подумалося, що це не її сім'я, а в неї сім'ї немає, і вже ніколи вона не зможе почуватися тут своєю. Це було мовби якесь наслання, чесь нав'яння, і вона потім соромилася своїх думок, а тоді їй неначе хтось шепотів: «Ти сама. Ти сама». Всі тут мали її за свою, вона здебільшого зовсім забувала, що в неї немає батька та матері чи, навпаки, в неї є батько

їй мати, а от тепер їй здалося, що це зовсім не так. Може, вона своєю надмірною чутливістю сконденсувала оті майже невидимі промінці, які ж таки щедріше падали на Олю та Зінку (особливо на Зінку, і тут батьки були спокійні — найменша), може, що їй випадало найбільше роботи (перебирала її на себе сама), але їй стало чогось шкода, стало незатишно їй щімко на душі. Вона таки й справді не знала, від чого те, либонь, йшло воно трохи і від учорашньої розмови, їй чомусь здалося, що її хочуть випхнути заміж, а може, вчула, що незабаром піде звідси, що їй доведеться піти, й тоді обірвуться всі нитки, й вона опиниться в самоті. Серце віщувало їй великі переміни, переміни тривожні, й те віщування йшло від конкретного, від Валерія і Володі, чийого сумного, в чомусь аж небезпечного погляду не могла забути. Зараз навіть ота дружба з Василем Федоровичем видалася їй не сімейною, а дружбою з доброю старшою людиною, і тільки.

Ліна зайшла в свою кімнатку, сіла на ліжку. Їй хотілося побути на самоті, пожаліти себе. Але вже їй у серце стукало і щось інше, вироблене цією сім'єю — Василем Федоровичем і Фросиною Федорівною, — почуття обов'язку, яке стало сутністю, і вона пішла на кухню.

Розділ четвертий

Сьогодні вона вперше запросила Валерія у власний дім. Сподівалася застати Фросину Федорівну, хотіла, щоб він сподобався їй, — дуже хотіла, але матері не було, під ногами вертілася Зінка, кидала багатозначні позирки на Ліну, мовби це вони вдвох запопали жениха, а тоді засіла за піаніно, тарабанила — хвасталася, заважала розмовляти. Насварила Зінку, прийшов час поратись — мати затримувалась у лікарні. Валерій залишився сам; гортав альбом, її, Лінин, альбом, де були фотографії її власні та подруг, а також хлопців, з написами, які виражали чийось життєву щирість та не до кінця ліквідовану безграмотність. Молодість любить розглядати фотографії з власними зображеннями, зображеннями коханих, можливих коханих, друзів і суперників, шукати відгадок, яких там немає. Він довго вдивлявся в одне фото, на якому Ліна була якась незвичайна, надто ваблива — в довгій хустці густого квіту, накинутій на плечі, в кофточці з білим мережаним комірцем, задумана й щаслива. Прочитав на зво-

роті: «Дорогому Колі, по власній волі, на щирю любов». І далі віршиком:

Если сердце мое стрепенется,
И недвижна остануся я,
Пусть на память тебе останется
Неподвижная личность моя.

Валерій відчув, як йому шугонула, аж задзвеніло у вухах, кров і в грудях стала гостра скалка, та так, аж його не зміг розсмішити поетичний шедевр. Отже, Ліна вже з кимось зустрічалася. І не просто зустрічалася. «Дорогому Колі...» Щоправда, фотокартка чомусь знову повернулася до Ліни, проте... І вона жодним словом не обмовилась про свою любов. Казала, що по-справжньому не зустрічалася ні з ким.

Ревність і гнів кусали за серце, щось тонке прозміїло по ньому, неначе розколина по молодому льоду, і він ледве здобувся на усмішку та поганенький дотеп, який проказав, мовби лінькувато, врозтяж, коли повернулася Ліна:

— «Неподвижная личность» не повинна бігати так прудко...

Вона спочатку здивувалась, а тоді побачила в його руках фотокартку, відібрала її і сказала суворо:

— Це — мама. Подарувала татові, коли вони зустрічались.

Валерій опустил голову, йому стало соромно, невимовно соромно за свій примітивізм, і солоня хвиля жалю скропила душу, хотілося сказати щось добре, втішне, а що скажеш людині, у якої батьки загинули в катастрофі й, можливо, оця фотокартка — єдина пам'ять по них. Він співчував їй і трохи собі, хоч не помічав цього, у нього єдиною пам'яттю по мамі був альбом з фотокартками, він поїхав у дім, де її місце не по праву зайняла інша жінка, й забрав їх усі, навіть ті, де поруч з нею стояв батько, ті половинки він повідрізував, викинув геть і викинув з серця оригінал, хоч і не міг забути всього до кінця.

— Так писали в ті часи, — з викликом сказала Ліна. — А це ось по-сучасному і — по-своєму. Хочеш з'ясувати цей момент моєї біографії?

На фотокартці курсант у шинелі й шапці й напис униз: «На згадку Ліні про вечір зимний...» Але це фото й цей напис вже не викликали ревности, і, хто цей хлопець, Валерій розпитувати не став. Йому в оцій затишній

кімнатці почувалось дуже незатишно, і він потягнув Ліну на вулицю. Надворі вже спочило, зоріла зоря, в центрі засвітилися ліхтарі, й вони йшли на них, ламаючи тонкі хрящики льодку, що схопилися по калюжах. Ліна зрідка проковзувалася. Валерій ступав широко, дивився на неї й щось думав. Вона не знала, про що він думає, і це її тривожило. Вона взагалі ще й досі не могла розгадати його, кожного дня він здавався їй іншим, не таким, як учора, це й подобалося, й викликало хвилювання. Пригадала, як за другої зустрічі вони трохи не розійшлися: він видався їй грубим, нахабним, недалеким: сказав, що в неї солодкі губи, і поцілував силою й так швидко, що вона не встигла отямитись. Вона бігла додому, сердилася на нього, обіцяла собі, що більше до нього не вийде, а вуста їй горіли, аж пекли, і по тілу розливався солодкий страх, вона почувала принадну силу того страху й боялася, що він захоче оселитися в ній, і сердилася ще дужче. Вже вдома, в постелі, пригадала його повні синього хисткого вогню очі й відгадала, що то було не нахабство, а ніяковість чи якесь випробування себе. Останнє їй теж не подобалося. І вона вирішила, що такі ніяковість. Потім переконалася, що на ніяковість воно не схоже, але й розривати таких грубих обіймів їй вдруге не довелося. І мовби не було того поцілунку, все вернулося до початку, до свого природного початку, як то й має бути в справжньому коханні. І вона повірила, що воно справжнє. Він кинув у її серце промінчик, і той промінчик не гас, а ставав дедалі яскравішим.

— Я не хочу до клубу,— раптом сказала Ліна,— ходімо кудись... Я знаю куди.— Й рішуче повернула у вуличку ліворуч. Вони вийшли за село, а далі дорога спадала в долинку, а долинка вивела в піски, засаджені молодими сосонками. Тут і там темними купами чорніли більші сосни, самосійні, вони росли тут од давніх-давен, кострубаті, густі, але не високі. Ніде не було й лялечки, в небі стояв повний місяць, він то ховав свій блідий вид у хмарах, то знову горів ясно й чисто, освітлюючи їм шлях. Йшли не поруч, їхні сліди сходилися, розходилися, перехрещувались, мовби символізуючи щось у майбутньому. Валерію спочатку здавалося, що вони бредуть навмання, а потім він здогадався, що Ліна кудись його веде, хоч сама не до кінця певна в собі. З ними йшла весна, вона дзвеніла в них під ногами, під шаром снігу, й відлунювала у серцях спраглим і тужним чеканням чогось незвіда-

ного, хоч було звідане всіма предками й ввійшло в кров приснулою, ніжною і тугою силою. І здавалося, що весь світ сповнений тієї не до кінця розбурканої сили, та так воно й було насправді о цій порі: в чорних глибинах землі зашумовували в скарлюченому корінні перші соки, й волохаті котики на червоних верболозах, що їх діди робають на кошики, й десь там, у далеких краях, невідомо яким чином чули все те солов'ї, в їхніх серцях прокидався чистий спів і шал, і вже пташенятами пахли їхні, ще присипані снігом гнізда у верболозах.

Валерій і Ліна мовчали. Вони мали дуже короткі біографії (та й у них було чимало такого, чого чіпати не наважувалися), і хоч як закохані люблять розповідати про себе, їх вистачило на три дні, а далі світ їхніх взаємин наповнився словами, фразами, мовчанням, які мають значення тільки для двох і не суттєві для інших. І Ліна знову почувала, що втрачає біля цього хлопця свою звичну іронічність і її заповнює щось тривожне та урочисте. Вони були вдвох і почували це якимось особливо, солодко й тривожно.

— Бачиш, оно табун білих коней,— показала на присипані снігом сосни, повертаючи з доріжки ліворуч на цілинний, у твердій крижаній кірці сніг.— А на них пишночубаті, біловусі хлопці. І ти... попереду.

— В мене вуса чорні... Будуть чорні, якщо виростуть, — сказав він.— Тобі треба б вступити в театральний інститут або училище... Педагогічний інститут — то для тих, хто любить галас і не боїться попсувати характер.

Йому стало аж заздро, що її душа вловлює щось, чого не вловлює він. А ще ж мав себе за художника!

— Я люблю галас...— відповіла.— Тишу теж. Отаку, як у бібліотеці. Тиша і книги. Багато книг. Вони, як люди, перемовляються вночі.

— Було в кіно...

— Все ти знаєш,— сказала вона.

— У мого батька була чимала бібліотека. І взагалі в місті...— не доказав він.— Ні, я серйозно. Тобі б треба кудись...

Хвилинка заздрість минула, і він уже знову милувався нею, кожне її слово ловив з особливою увагою.

— Серйозно — не знаю. Мати, як розсердиться, то каже, що в мене в голові вітер наполовину з «хвантазіями». А це ж погано. А ти малюєш серйозно?

— Важливо не те, як малюю я, а що в тому бачать інші,— сказав він.— Я ніколи не стану художником. Я це зрозумів. І радий, що зрозумів вчасно. Мені хотілося малювати усілякі екзотичні краї, і я малював їх. Одного разу намалював гори в тумані, а їх прийняли за стоги і похвалили. Ми взагалі дуже часто обманюємось у молодості...

— Ти так... неначе вже подав заяву на пенсію.

— Може, й справді старий,— сказав він якось дуже серйозно.— Майже рік я носився з одним відкриттям...

— Яким?

— Це нецікаво.

— Дуже цікаво.

— Світ, здалося мені, збудований за одною схемою: атом, земля, сонячна система, галактика — вони теж не можуть летіти кудись, просто так, вони теж підпорядковані цьому закону... Скрізь рух і коло, як у безконечно малому, так і безконечно великому. Кров теж робить у нас коло...

— А може... це й справді велике відкриття? — сказала вона жартівливо й серйозно водночас.— Треба розказати вченим людям. Станеш знаменитим. Тебе цитуватимуть.

— Про це здогадувалися вже греки.

Якийсь час вони йшли мовчки, і сніг рипів під їхніми ногами. Обабіч стояли нахмурені сосонки, вони тут росли рідко, купками.

— То ти не збираєшся поступати в художній інститут? — запитала вона.

— Ні... Спробую в технічній... В армії я трохи навчився ходити біля техніки, маю навіть шоферські права,— сказав просто, без хвастощів.

— Чого ж не пішов шофером? Оце катав би мене...

— Хочу підготуватися до інституту. Я погано вчився... Так, аби... Фізика, хімія не знаю зовсім... А в армії забув те, що й знав. Чи, як кажуть, не знав, не знав і те забув.

— Але ж ти малюєш і зараз?

— Для себе.

Вони вийшли на великий плаский горб і зупинилися. В одну мить розсунувся простір і стали ближчими зорі. Вони були ще холодні, немов розсипані на синьому льоду цвяшки, але вже теж чули весну. Далеко внизу в синьобілій п'ятні вгадувалися Десна й ліси на Задесенні, але

тільки вгадувалися, бо весь простір був затканий сивою млою, рідкою і якоюсь текучою.

Валерій здивовано й з цікавістю оглядався, йому ще не доводилося бувати тут. На схилі горба росло кілька невисоких карякуватих дубів і кілька ялин — стояли гуртом, і сіріло щось біля центру горба. Валерій підійшов до сірої плями й побачив, що то камінний хрест. Трохи далі стояв ще один, такий самий — низенький, врослий у землю, пощерблений і пошрамований. Потер рукою холодний камінь, нагнувся й над силу дібрав висічені на граніті, затерті часом цифри: «1637». Вони були якісь не сучасні, належали іншому вікові й точно відбивали його; нижче проглядали такі самі стародавні слова, але їх він прочитати не зміг.

— Давнина! — здивувався.

— Одні кажуть, тут колись стояла фортеця, інші — церква, — розповідала Ліна. — На старому фундаменті була новіша церква, її розібрали перед війною, а в війну німці вимурували на церковищі гніздо, стріляли з гармат і кулеметів, не пускали наших через переправу.

Валерій сів на хрест, що глибоко увійшов у землю, але Ліна рішуче потягла його за рукав.

— Устань. Не можна.

— Чого не можна? — здивувався Валерій.

— Людина ж...

— Там уже нічого немає. Самий порох.

— Все одно — людина.

— Де вона?

— Ну... там. Місце... Кудись же вона ділася. Земля її увібрала.

— Ти що, віриш у душу? — жартівливо сказав він.

— Не в вірі справа. А як би тобі... Он і в Шевченка — батько нам часто начитує: «Розкопана начетверо, розрита могила...» Дуже йому не подобалося, що могили розкопують. Святість все-таки. Коли б той чоловік не жив. І ми помremo...

Валерій чомусь подумав про свою матір, і йому зморзило плечі. Підвівся з хреста.

— Ти знаєш, коли б усіх підняти й поставити — місця не вистачило б на землі. Та й не всі заслуговують на ту святість.

— Може, й не всі, — погодилася вона, проте тут же й заперечила: — Але в кожного щось було... Лихе і добре. Мабуть, і він, — показала на хреста, — колись любив.

— Любив? — майже спантеличено мовив він. — І що залишилося від тієї любові?

— Не знаю... Інша любов. І так до безкінця. Аж до нас.

— Наша — це наша, — сказав він щось невиразне й пригорнув її до себе, хотів поцілувати, але вона ухилилася. Спробував ще раз, та вона ухилилася знову. Він здивувався, бо ж тільки вчора вони цілувалися у вуличці за п'ять кроків від ліхтаря, де їх щомиті могли побачити, і вона не виривалася. А тепер її обличчя було строге, пойняте якоюсь блідістю (а може, то місяць так висвітив його), і губи суворо стиснуті, й очі неприступні. Хоч він і не бачив у них нічого, тільки чорноту, але неприступною була саме та чорнота. Він не міг зрозуміти чому. Він знав: її проводило чимало хлопців і, мабуть же, обіймалася з ними, а може, й цілувалася, і взагалі вона не напускала на себе отієї строгості й недоторканості, як деякі дівчата, що бояться, аби про них не йшло поганого поголосу або котрі вже од самого початку думають про заміжжя: «Я не така, я серйозна». Він уже знав, що серйозність — не на обличчі, а в серці й що жартівливі й з вигляду легковажні дівчата часто бувають не менш неприступні, як і оті — з пісними обличчями і з очима святениць. А святі за певних обставин, коли їх ніхто не бачить або в чужому товаристві, бувають далеко не святими. Як його сусідка по роботі, — навіть не сусідка, вона жартома каже, що він обсівся на її території, — Рая, садівниця: тиха, сором'язлива, опускає повіки й спалахує рум'янцем з одного слова, з єдиного, пильно кинутого на неї погляду, а про неї кажуть, що отако, тихенько, вона майже одразу й хилиться в обійми і що тих обіймів знає багато, дуже багато, що саме через це її й покинув чоловік. Отож пильно спрямований на неї погляд не вкидає її в сором'язливість, а одразу запалює. А може, водночас і те, й те. А зрештою, він усього того ще не знав. І зараз навіть трохи розгубився.

— Валерію, — сказала вона. — Я хочу... щоб ти пообіцяв мені казати правду. Тільки правду. А я обіцяю тобі. Давай зажмуримося і подумаємо разом: якщо я обдурю, то я гидка людина й нехай зі мною станеться в житті все найгірше. І тоді кара стане справжньою, вона чекатиме. Дурити одне одного можна... тільки жартома.

Валерій осміхнувся в душі, але схвильованість Ліни передалася йому. І не тільки схвильованість, він відчув урочистість цієї миті, зрозумів, яка вона важлива для неї, і його самого пойняло хвилювання. Він здогадувався, що

ця мить якось дивно поєднується з їхньою розмовою над фотокарткою.

— Може, ти покохавш когось іншого або з нами щось станеться — я прощу тобі все за правду. Може, й не треба буде прощати... Ти знову скажеш: придумала, вичитала десь. Ти такий... розумний, багато їздив і бачив... У світі стільки клянуться... Так що це не клятва... А просто... я не перенесу неправди.

— Я теж, — сказав він, сповнюючись до Ліни величезної, аж приступили до очей сльози, ніжності й чомусь жалю. — Я обіцяю... — Почував, що йому чогось не вистачає, його ширість сама шукала свідків — тих свідків, якими найчастіше клянуться і які потім нічого не можуть довести — зірок, неба, річки, чим клялися ще найперші, що закохувалися, люди. І все ж свідок прийшов сам. З неосяжної синьої безодні вирвалася біла світла крапка, прокреслила небо, впала десь за задеснянськими лісами. Ліна здригнулася, чомусь злякалася, він поцілував її, але поцілунок був холодний, урочистий.

Вони зійшли з горба притихлі, задумані, не знали, про що говорити, як вернутися до тієї безмрійності, безтурботності, з якою ще недавно, узявшись за руки, блукали по селу й цілувалися безтямно та спрагло.

Зненацька їй чомусь згадався Володя. Їй стало шкода його і шкода чогось, що так часто не збувається в житті. Вона почувала мовби провину перед ним і знала, що почуватиме довго, може, й завжди, хоч її провини немає зовсім. А може, подумала, ми завжди винуваті перед кимось, і саме вина найміцніше тримає нас на світі... Треба спокутувати її чи довести, що та провина мимовільна, що твоєї волі на неї не було.

...Уночі щось продзвеніло, проспівало над селом, і на ранок сніг ринув потоками. Ручаї клекотіли, бігли з узгірків у Лебідку, а вона, виснажена й квола, не мала сили зірвати крижаний панцир, вода помчала поверх нього, несучи серед пінявих шапок жмути висушеного на морозі силосу, тріски, гіллячки, торішні гнізда. Весни не видно ніколи, вона приходить потайки. Щебетали синиці, вуркотіли голуби на даху винарні — старої гостроверхої будівлі в кінці саду над ставом, поспішливіше, ніж завжди, бадьоро, по-весняному видзвонювали молотки в дворі біля майстерень. Під винарнею на довгій обкорованій колоді сиділи дядьки. Прийшли вони сюди за нарядом — мають

попереливати вино, повикочувати старі порожні бочки, повикидати трухляччя, поприбирати. Тут би вистачило трьох-чотирьох чоловік, а їх сиділо дев'ятеро; вони обшмульгують питаньми колоду часто, майже завжди, коли до винарні приходять Валерій, навперербій пропонують свої послуги. Є тут двоє п'яничок, решта — п'ють при нагоді, проте в пошуках нагоди вигадливі неймовірно. Пригощаються вони з великого мідного питуна, залишеного дідом Шевелієм — мірою на півлітра, Валерій у блокноті проти кожного прізвища паличками помічає кількість питунів, з дядьків потім вивертають у конторі гроші при розрахунку.

Побачивши Валерія, вони всі разом попідводилися, шапобливно віталися, дехто навіть торкнувся рукою шапки. Йому лестить ця шанобливість, викликає повагу до самого себе, хоч він і здогадується, що вона скорше є пошаною до того зеленого зілля, яке грає в бочках, а трохи перейшло на нього од Шевелія; в декого він і справді викликав подив, бо не п'є сам, а як можна ходити біля такої розкоші й не втішатися нею. Розкіш, правда, не високої проби — вино в основному яблучне, це Грек, у котрого ніщо не пропадає, наказав спорудити цю кучу й поставити прес та яблукорізку.

Валерій одімкнув винарню. Тримаючись за поручень, зійшов по крутому схилу. Сходів тут не було — так легше викочувати бочки, дядьки посунули за ним.

— Розбирайте прес і виносьте нагору, — сказав Валерій. — А тоді розберемо одю стінку — грибок її з'їв.

Дядьки глибоко вдихали терпкий кислий запах, значуще переглядалися.

— Валерію Антоновичу, хіба ж можна — не закропивши душу. Та ми й не потягнемо, — просили смиренними голосами.

— Гаразд, по маленькій, — здався він.

Маленька — полив'яна кварта на двісті п'ятдесят грамів. Подав шланг Родіону Голубу, по-вуличному Тромбі, худорлявому чоловікові з циганськими очима. Либонь, тільки Голубу й довіряв шланг, той не присмокчеться.

— Графського, — знову почали просити дядьки. — Такий день... Весна. Горобці й ті п'ють з калюж.

Мабуть, то справді була винувата весна, що він дозволив їм націдити графського — грушевого, смачного вина, виноробського шедевра діда Шевелія.

Дядьки випили по кварталі й стали до роботи. Працювали

як скажені, й Валерій не наглядав за ними, знав: до бочок самовільно не підійде ніхто.

Він вийшов нагору. В саду дзвінко били синиці: тінь-тінь-тінь і долітав голос Раї. Вона вже щось робила, мабуть, оббивала торішні червиві яблучка, щоб закопати їх разом із шкідниками. Вона співала гарно — про дівчину, яка виходить заміж і назавжди прощається з рідною хатою, кланяється батькові, матері, порогам, де ступали її ноги, криничці, яка вмивала її личко і вже «більше не будé, не будé», тополям, де стояла з милим своїм, — пісня хапала за серце й вертала його думки до вчорашнього вечора та їхньої з Ліною розмови. Може, якби дівчина співала на сцені, то схвилювала б не так, а тут пісня була — як голос птаха. Та ще й линула з того кутка саду, де росли райські яблука, і оце — Рая, райські яблука — завжди чимось тривожило його, ще до того, як познайомився з Ліною, і, на подив, не вмерло до кінця й зараз.

— То що, Гнате, найсолодше в світі? — баляндрасили за його спиною дядьки.

— А що? Должно, любов.

— Не-е. Вино.

— Конешно. Як на чий смак. На який, так ск'ать, вік. Ти он спитай у Валерки...

— Валерка може опибатися, він у вині не тямить. Щоб не опибитися, треба всі продукти скуштувати.

До Валерія підійшов Родіон Голуб.

— Гарно співає дівка, — сказав, затоптуючи цигарку. — Отак само твоя мати співала.

— Ви знали мою матір? — здивувався Валерій.

— Знав. Пробач, конешно, а й ухажував за нею трохи... Правда, яке там ухажування. Мені було... — поморщив низенького лоба, — літ п'ятнадцять. Йй теж стільки. В оцьому саду яблука збирали. В отаку саме пору, після зими. Це в окупацію. Я — для свиней, а вона — собі. Соромилася до смерті.

— Баба Мотря розказувала, що моя мати з своєю мамою — мою бабою — жила у них у війну. Їм не вдалося виїхати в евакуацію. Але я не знав... що жили так погано.

— Нуждалися. У Сісерки, тобто баби Мотрі, в самої було не густо. А бач, вигодувала. Хлів продала і комору рублену... Крופиву їли і вику...

— Родіоне, ти що, в помічники до начальства набиваєшся, — ану, тягни драбину, — гукнули на Голуба, й він пішов.

Впоралися рано, Валерій замкнув винарню й пішов додому. Обійстя баби Сісерки аж у протилежному кінці села, за гребелькою. Мабуть, у Сісерки була найстаріша хата в селі: довга, під солом'яною стріхою, вона перехнябилася в один бік, налягла на в'яз, комора похилилася в інший, здавалося, хтось хотів перекрутити хату, як перевесло, та не подужав.

Спочатку після міста та армії Валерій думав, що не проживе в баби й тижня. Все тут йому здавалося задичавілим, немов відкопаним з п'ятнадцятого чи шістнадцятого століття, і він бридився. В першу ніч баба постелила не простирадло, а заштопане й полатане ряденце. А коли пішли сусідки, такі самі старі баби, як і вона, котрі приходили подивитися на нього, і в хаті залишилися Сісерка, він і цвіркун, бабця чи то призналася, чи то похвасталася, що в неї в скрині ще п'ятеро нових, жодного разу не стелених ряден. Увесь вечір, поки й не заснув, йому на думці крутилося: «Вам — сімдесят сім, нащо берегти ті рядна».

Щоправда, ранком побачив, що й це, залатане ряденце, чисте, на ньому навіть зберігся рубчик. Хустку баба носила стару, в латкою, загортаючи залатаний край під спід, миски в баби щербаті, полив'яні, чарки маленькі (то неправда, сказала баба, що колись багато пили, хлібороб пив лише на храмове свято, з отакої чарочки), з товстого зеленого скла, у сінях ще припадали порохом жорна, а в коморі — ступа. Щоправда, вона вже розсохлася, й сама баба в ній не товкла, і все тут зветшало та потребувало ремонту — поперекошувалися рами, й жодне вікно не відчинялося, похилилися одвірки, Валерію довелося підкопувати в сінях долівку, щоб одчипалися двері. Мала баба Мотря чималий городець, одинадцятєро курей, садок, у якому теж доживали віку замшавілі сливи та суховерхі вишні. З того городу, курочок, з деяких приробітків мала грошенята й складала на книжку, але не на своє ім'я, а на ім'я племінниці, яка після невдалих заміжок залишилася з двома дівчатками. Контролерка з ощадкаси вибовкала таємницю бабиного вкладу, розказала, що там уже дві з половиною тисячі. «Дівчатам на жисть, хто зна, яка вона в них буде», — пояснила баба сусідкам, коли ті стали під'юджувати. Цього Валерій вже не міг утямити. Проте помалу проймався щораз більшою повагою до баби Мотрі. Либонь, тільки в одному обманув її. Баба страшенно боялася грому й просила, щоб привів електрика та поставив

громовідвід — у селі вже було чимало хат з громовідводами. Валерій сказав, що вправиться сам, протягнув од димаря на грушу стару антену, увінчавши дріт соняшничковою палицею. Так і стриміла над грушею соняшничина, а баба спокійно спала і в грім.

Коли Валерій зайшов до хати, баба Мотря сиділа за столом біля вікна й шиляла в голку нитку. Вона вже трохи недобачала, але вправлялася без окулярів. Була висока, трохи зігнута, з великим, посіченим зморшками обличчям, у якому ще й зараз вгадувалися сліди колишньої вроди, а в поставі — достоїнності.

— Це вже ти, а я ще не зварила вечері,— забідкалася стара.

Валерій мовчки підійшов до столу, взяв бабину руку з ниткою, нагнувся й так само мовчки поцілував.

— Ой, що ти,— аж сахнулася Сісерка й поглянула на нього зляканими очима.

— Спасибі вам за маму...— сказав він.

Сісерка заплакала.

Розділ п'ятий

— Наука ще не змайструвала таких терезів, на яких би можна укласти баланс матеріальних вигод і шкоди, що їх іноді завдають ті вигоди людині. Тими терезами є сама історія. Однак вона може виважувати тільки назад, фактично те, чого вже немає,— підбиває баланс у той чи той бік. Скажу по правді, мені стає трохи сумно, коли я думаю про оце все: спеціалізацію та комплекси,— так розпочав свій виступ Василь Федорович на районному активі. Він бачив, як насторожилася зала, як повернули в його бік голови члени президії, тільки Ратушний дивився перед собою і писав щось у блокноті.

— ...Вони ведуть нас далі й далі від хлібороба, отого майстра на всі руки, котрий умів і воза змайструвати, і поле виорать, ведуть геть од природи і, якщо хочете, од землі. Спеціалізація чимось обіднює чоловіка. Елементарно і вповні. Хліборобові, було, й жито хлюпне в душу, і льон у ній зацвіте, і жайворон полоскоче, і перепілка зів'є гніздечко. Ге, як же вона славно підпадьомкує — пере-

пілка. Тепер же позиція така: сій тільки гречку чи сади картоплю і бий усе гербіцидами.

Запала така тиша, що, здавалося, можна почути дихання кожного з восьмисот чоловік, присутніх у залі. В очах головуючого завмер одчай і переляк, і навіть Ратушний відклав ручку. А Грек правив своє, брів направці, мовби й не помічав нічого.

— ...Чи багато з вас були на справжньому м'ясовідгодівельному комплексі? Білі халати, капці, поки не помишся в душовій, тебе туди й не пустять. Кури в гною не добуться і їжаків телятам на морди не чіпляють. А яка ж його потайна суть. Телячий Освенцім, ось що це таке. Щоправда, телят годують. Добре годують. І нагнітають чисте повітря. За рік телячі легені, теляче серце, шлунок повинні одпрацювати, як би вони працювали в лузі три роки. Тварини не бачать світу, їм навіть відтинають хвости, щоб не попадали в щілини і не заважали.

У цьому місці Грек передихнув і ще раз подивився в зал, яке справив враження. Отоді й заgrimкотіли стільці, зал загув, і хтось із місця, а хто саме, Василь Федорович не розгледів, вигукнув:

— Так ти ж перший перейшов на молочний ухил.

Грек підняв руку.

— До того й веду. Це наш єдиний шлях — індустріальне село. Правильний шлях. Веду агітацію супроти власного серця. І бачу все оком розуму. Назад вороття немає. Отуди, за чим серце плаче, до тихої левади, плеса з качатами, гарби з сіном, ниви з волошками. Ось згадав, а вони аж замелькали перед очима, бур'яни. Й-бо — гарно. Але що ми вирощували на тій ниві з волошками? По вісім центнерів! Зараз, коли не стало волошок, скільки даємо? По тридцять п'ять. Але ж і цього мало! Отож треба сіяти те, що краще росте на наших землях, і щоб стали вони... як ота гідропоніка. Саме так. Бо маємо дати хліба набагато більше, і більше м'яса. Отого, мармурового... Всі хочуть цього м'яса. Бо бачать по телевизору, як бельгійський бізнесмен їсть мармурове м'ясо. А його, скажемо по правді, ще й простого не завжди і не скрізь вистачає. І всі хочуть мати карельські меблі, і туркменські килими — реклама старається, — і книжки в гарних палітурках, хочуть жити краще, і хіба не наш обов'язок — робити життя кращим? Така наша позиція і така думка.

Хотів сказати, що про це вів мову не вперше й зажив

за це в деякого неприязні, хотів нагадати, але стримався. І тільки докинув по мовчанці:

— План цей надовго, і хочеться думати, що виконаємо ми його не тільки на бумажці. Будемо ним керуватися повсякчас і розумно зводити комплекси, але так, що вони не стоятимуть порожні. І не поруйнуємо того, що маємо.

Василь Федорович закінчив і подивився на президію. В його погляді було щось хлоп'яче, ба навіть бешкетливе. В залі вибухнули оплески. Вони прокотилися, як водоспад, і відгукнулися в довгих коридорах, двері в які були прочинені — в залі задуха. Йому аплодували й за сам виступ, і за хитру побудову, яка спочатку заморочила майже всіх. Ратушний осміхався: хоч трохи й нагнув коліс Грек, але така в чоловіка вдача.

Василь Федорович розгорнув записку, яка надійшла йому під час виступу, пробіг її очима. Він одразу вловив схидний зміст записки, хоч і не здогадувався, що вона є першою колючкою з дороги, на яку ступав. Ще не було нічого — ні спільних зборів, ні комплексу, а вже щось ставало йому на заваді.

— Тут запитують,— трохи саркастично посміхнувся він,— чи правда, що в колгоспі перебуває на зарплаті чоловік, котрий перекладає для мене статейки з американських та англійських журналів. Хтось розписався...— ще раз поглянув у записку...— наче кільце ліверної причепив... Дешева ковбаса. Міг би не відповідати, але скажу: в Америці заведені цілі інститути, де перекладають гектари статей з наших журналів і газет. Он я надрукував свої міркування в київському агрономічному журналі, то одразу вісім капіталістів прислали запитання.. А в нас є дурні, які... Ну, ви самі розумієте, на що спроможний дурак. Чи ти гадаєш,— подивився в зал,— що я із способом висіву рапсу висію і науку, як по-їхньому жити? Рапе я приорюю і ось зараз сію по ньому ярі, а наука жити в нас своя. Правильна наука! І чоловіка тримаю. Він збирає і опрацьовує сільськогосподарську інформацію.

Грека проводили оплесками до самого місця й ще довго оглядалися на нього. А він сидів і осміхався в душі і вже зовсім забув про записку з підступним запитанням. Згадав Ліну, й щось тепле ворухнулося в серці. Це вона, коли позавчора морокував над виступом, у звичному для них обох жартівливо-іронічному ключі процитувала стародавнього оратора, його виступ на захист Брута. Він навіть забув його прізвище, але зміст виступу, щоправда, хоч не

точно, пам'ятав: «Чи можемо ми помилувати Брута, Брута, котрий убив Цезаря, Цезаря, що нагодував і напоїв нас? Чи можемо ми помилувати Брута, котрий убив Цезаря, Цезаря, що доніс ім'я римлянина до найдальших кінців землі...» А тоді різкий, як злам ножа, поворот: «Чи можемо ми вбити Брута, Брута, котрий убив Цезаря, Цезаря, що надів на нас золоте ярмо? Чи можемо ми вбити Брута, Брута, котрий убив Цезаря, Цезаря, що поставив усіх нас на коліна?...»

Грек і зараз смакував ті слова. Вони закрутили римські збори на цілих два тижні, підвелися фортечним муром проти Брутових супротивників. Звичайно, йому, Грекові, будувати мури немає потреби, проте від спокуси використати підказаний Ліною прийом утриматися не зміг. Цезар і комплекси — небо і земля, але дуже вже кортіло декого подратувати. А недруги, знав, у нього є і в цьому залі, і в селі. Ті, з ким, як з Куницею, коли-небудь довелось розминатися на районній стежці, або просто заздрісники, ці — потайні, не менш небезпечні. Хтось легенько доторкнувся до його плеча й всунув у руку білий папірець. Чомусь еднаючи цей білий квадратик до того, першого, розгорнув. «Шановний Василю Федоровичу, хоч я ще й зараз у боргу перед вами за рогатого велосипеда, але чи не підвезете мене сьогодні? Якщо згодні, то почухайте ліве вухо. Ліда Куценко», — прочитав він. Здивований, прочитав ще раз, оглянувся назад. Ніякої Ліди Куценко він не бачив і не знав. Рука мимоволі потягнулася вгору, але не до вуха, а до чубатої потилиці. І взагалі, хто з оцих поважних людей міг підписатися отако — Лідою. Чий це недотепний жарт? Та враз мовби іскра пролетіла через мозок. А може, спочатку через серце, а тоді через мозок. Ліда — це ж Лідочка. А Куценко — її прізвище по чоловікові. Він оглянувся знову, але не побачив жодного жіночого обличчя, схожого на Лідоччине. Щоправда, зверху був ще балкон... Василь Федорович відчув, як легенька тривожна хвилька прокотилася по серцю. І, вже скоряючись якомусь внутрішньому велінню, доторкнувся пальцями до лівого вуха. Тепер думав тільки про записку. Слухав промовців, а думка мимоволі кружляла довкола чогось далекого, приспаного, ніжного й тривожного. Він проганяв її, а вона поштовхом посувалася кудись у глибінь. І тоді перестав боротися, віддався на її волю.

До кінця наради було ще далеко, мав час переполюти

спомином обніжки, на яких ступали його і Лідині ноги. Часом пам'ять заводила в глухі закутки й навіть у терни, але кожного разу знаходила звідти дорогу.

Лідочка була сусідкою, і пам'ятав він її одмалку. Точніше, майже одмалку. Вони з матір'ю були з біженців, як називали тих людей у селі, евакуювалися з-під Львова, де батько служив в армії старшиною надстрокової служби, фронт нагнав їх у Сулаці, й вони поселилися в старій покинутій хаті навпроти Греків. Жили бідно, він пам'ятав смугасті, з матрацної тканини, Лідоччині сукні. Але обсвійчилися швидко й навчилися сулацької, поплутаної діалектом балачки, Лідочка мала голос і з першого класу співала в шкільному хорі, все ж деяких слів не могла втямити довго, деякі погано вимовляла й замість «Льон мій при горі, при горі, льон мій при крутій, при крутій», співала: «Йон мій пригорів, пригорів, йон мій прикрутів, прикрутів», і її прозвали Йоном. Після війни вернувся Лідин батько, вони побудувалися, а з Греками майже родичалися, пам'ятаючи злиденну, теж одірвану од нужди допомогу, яку ті подавали у війну. Привернула ж Лідочка його увагу, і привернула особливим чином, коли йому сповнилось шістнадцять років і він уже почав учацати на колодки, — ще не на ті справдешні вечірничні колодки, а на їхні, підпарубоцькі, де хлопці по-дитячому реготалися до одуру, лоскотали дівчат і гуртом переймали тих, у кого вже кругліли груденята (кожен окремо ще не наважувався пройтися до Лебідки з дівчиною), і несли відчуття тих округлостей додому, і потім не спали до опівночі, відчуваючи, як розливається збережене долонями тривожне тепло по всьому тілу. Лідочці тоді було... неповних дванадцять років. Довгоноге, з білою розтріпаною куделею гусеня Лідочка кидало на нього з-за паркана камінці, крало, але так, що він бачив і погнався, вишні, вертілося перед ним на одній нозі в дворі та виспівувало на всю вулицю «Скакал козак через долину». Одного разу вона позичила в нього пилку-ножівку, а від її матері Василь довідався, що пилки їм не потрібно. Отоді він здогадався про все й гнав її нещадно, погрожував і сердився — боявся, що дізнається хтось із хлопців або дівчат і кинуть його в таку зубату дробарку, що ніяк буде повити свій пом'ятий вид на колодки. Потім він, плекаючи думку відплатити за одну дрібну судейську кривду, вступив на юридичний факультет університету, але, поки провчився рік, змаліла кривда і розчарувався в юридичних

науках та подався до сільськогосподарської академії, додому приїздив рідко й рідко бачив Лідочку, майже забув про неї, а вона й сама притихла, росла, тягнулася білими кудельками до вишеньок попід тином; коли він приїхав після третього курсу на канікули, то помітив на шляху дві дівчини-стеблунки, які бігали, взявшись за пальчики. І зрозумів, що помітив їх не тільки він. Їх помітили всі хлопці. Дівчатка були як намальовані. Хлопці намагалися взяти їх в облогу, але вони легко вислизали попід руками, миготіли смагливими литками, розсипаючи неголосний сміх. Він ледве впізнав у вищій, з білими кудельками дівчині Лідочку, і в ту мить йому тривожно затріпотіло серце. Тепер вона втікала на шляху й від нього. А шлях — це асамблея, там стоять гуртами дядьки і обговорюють новини, там ходять в проходку парубки та дівчата по великому колу, там можна розпитати дівчат, де вони сьогодні гуляють, довідатись щось про дівчину, ще й якось випитати, чи дозволить вона провести додому, дівчата показують свої обнови й звіряють, поки ходять понідрочки, одна одній таємниці. Там усе на видноті: хто до кого залицяється, яка дівчина од кого одвертається чи й втікає. Либонь, саме через це Лідочка втікала від нього. Але вона залишалася його сусідкою, і, мабуть, мало над нею силу оте давнє, що посила в серці й що змушувало її ціляти в нього камінчиками. Вона попросила, щоб він навчив її кататися на велосипеді, і він учив, ганяючи крутогогого велосипеда з кінця в кінець глухої вулички, підтримуючи однією рукою велосипед, другою Лідочку. Лідочка часто падала на нього... А потім він здогадався, що вона вмє їздити. Й тоді посадовив на раму, й вони поїхали по масляки — молоденькі, блискучі, як цвяшки, що росли в Паничевих Пісках, мчав її берегами понад Лебідкою, попід лісом, і просвітлені сонцем сосни миготіли, як штахет,— плями сонця і знаки оклику, і пронизливий вітер бив йому в обличчя, обшумовував його білою піною її легкого і пахучого волосся. Вона сама була для нього в ту мить як пронизливий весняний вітер, як небачений тут залітний із далеких країв дивовижний птах.

Потім вони прихилили до дерева велосипед, стояли посеред шумливої сонячної ріки, а сосни гойдалися над ними, як щогли, зелені на верхах, гінки, як очеретини, і разом з ними гойдалися на вершинах кібчачі гнізда.

— Дістань мені кібчаче гніздо,— раптом звеліла вона, її брови круто зломилися. І він, слухняний, як хлопчик,

поліз, і тонка сосна скрипіла й гнулася, небезпечно розгойдувалася, й він гойдався разом з нею на скаженій висоті, і коли оглядався, бачив білу пляму — підведене вгору обличчя зі стисненими губами. Вона не крикнула, не зойкнула, навіть коли почувся підступний тріск. Але сосна не вломилася, і він спустився вниз із чотирма яечками в густих червоних крапаках. Вона дивилася на нього й вбирала його в себе розширеними зіницями. Але він не пішов у ті зіниці. Й не тільки тому, що майже дівчинка, що можна було вмерти од осуду своїх і Лідоччиних батьків. Лідоччина мати якось сказала Василевій матері в його присутності:

— Чи не влюбилася в твого студента моя Лідочка?..

Вона й справді була для нього в ту мить немов обвіяна вітром залітна птаха, а хіба можна кривдити птахів! Хоч, певно, Лідочка була готова на все, недарма ж піддала його таким небезпечним випробуванням. Вони це розуміли обое, але Лідочка теж не зробила наступного кроку. Вона душею відчула, що ще один, бодай найменший порух з її боку стане для них і останньою межею, після якої вони вже не будуть тими, якими є зараз. І ще запам'ятався йому один момент.. Якось увечері, коли Лідочка залишилася сама, він підійшов до відчиненого в сад вікна, й вона стрибнула до нього в розставлені руки. Цвів жасмин, і шелестіло під ногами сіно — Лідин батько розіслав його для просушки, і її сухі уста палко й невміло притискалися до його вуст. Та враз вона вирвалася й втекла в хату. Він стояв і чекав, що вона вийде знову, він знав, що вона шалено бореться з собою, і поклався на її серце, на її відчай.

Ще кілька днів їх обох баламутив отой вечір. Сусідство взагалі небезпечно для закоханих. А ще він знав, що може вернути його. Не цей, а інший, доточити до того й зробити ті обійми міцнішими.

Кілька вечорів він борювався з собою. Суворий розмисел розламував йому мозок. «Вона ще дитина»,— билося десь у глибині свідомості і зупиняло очима обох матерів. Він чув їхню мову. Й подумав, що повинен поведстися інакше. Поговорити з батьками. Але й цього не міг. Вони б здивувалися, а може, й обсміяли його. До такої розмови ще рано. Та й у собі він не певний. Гарна дівчинка... Побачив двоє гарних дівчаток, але одна мешкає ближче. Ні, він мусить перевірити себе. Такої розсудливості за собою він раніше не знав. Проте тоді йому здавалося, це добра, чесна розсудливість.

А потім Лідочка зникла. Виїхала кудись. І він досадував і сердився. Він був ще занадто молодий, щоб зрозуміти, що вона втекла од себе. Йому здалося, що вона втекла від нього. Лідочка поїхала, не сказавши йому жодного слова й не залишивши ніякої записки. А він, коли таки на якийсь момент переміг себе, не одважився написати, боявся, що прочитають листа Лідоччині батьки. І чекав листа од Лідочки, адже вона знала його адресу. А потім перестав чекати, не поїхав додому на останні канікули, й пригас у пам'яті образ Лідочки, його заступив інший.

І коли отримав од неї листа, не міг дати собі ради. Той лист був для нього повною несподіванкою, по-перше, тому, що прийшов аж через три роки, а по-друге, Лідочка запитувала, як їй бути, бо їй пропонує одружитися «отой Лемішка, лісничий». Лідочка запитувала поради, але своєю порадою він мав ствердити одне — одружитися чи не одружитися сам із нею. Порадою не виходити за Лемішку зобов'язувався сам одружитись. А він уже вибрав іншу дівчину під свої мислі, його закрутила інша любов — з Фросею, вони сходилися й розходилися, сварилися і мирилися, і він не відповів Лідочці. Пам'ятав ще одне: йому чомусь не сподобалося, що вона називала нареченого прізвищем і вельми неприхильно писала про нього.

Йї тоді зненацька вона приїхала до нього. Він мешкав на квартирі на далекій околиці міста, якщо можна назвати квартиру комірчину, яку приробили до хліва удвох з товаришем. Платили за неї сміховинно мало, але взимку самі мали дбати про дрова для дірв'яної чавуна-грубки, весною копати город, а восени стерегти хазяйський сад. Тоді саме була осінь. Товариш ще не приїхав з практики. Лідочка не сказала, що приїхала до Василя. Але їй не було де зупинитися, й вона замешкала в нього чотири дні. Точніше, не дні, а ночі, вони приходили через сад, і господарі не знали, що сторожів у саду двох.

Він тоді саме розсварився з Фросею. І, як усі закохані, вважав, що розсварився назавжди. Взяв Лідочку за руку й рвонувся з нею, немов у вир. І коли б вона рвонулася за ним... Але вона, мабуть, злякалася його шаленства.

Улітку він заробив чимало грошей. Чимало — на студентські мірки. Не знаючи, як їх красиво тратити, накуповував шоколаду, й вони його їли, як картоплю. Він водив її в театр, наймав на ставу човна й катав поміж осоками на зарічках. І цілувалися, цілувалися, цілувалися. Приходили до нього на квартиру, він стелив їй на своєму

ліжку, а сам лягав на ліжку товариша, а тоді одразу ж ішов до неї. То були ночі шаленства, шаленства незвичайного, ночі обіймів і сліз, докорів, і скарг, і грубого трепету та камінної замкнутості. Що дужче він шаленів, то дужче замикалася вона, ставала непреступною і холодною, як крижинка. Маленька, тендітна, тонка, як очеретинка, і незламна, як сталевий прутик. Можливо, її відштовхував його грубий шал, можливо, осуджувала оці грубі ночі, а чи чекала од нього гарячих слів признання, а чи перецікувала його нове кохання, сподівалася, що він розповість їй усе. Сюди долучалася й вічна цнота сільських дівчат, котрі сплять з парубками на сіні, але не дозволяють їм нічого, з другого боку, її тонка уява малювала їй все інакше, красиво й ніжно. Кажучи правду, на теперішній його погляд, він сам тоді був страшенно недосвідчений, і не тільки недосвідчений, а й грубий, він не зумів, не зміг розтопити лід ласками й любов'ю. А може, саме й не зміг через те, що обманювався цією любов'ю, що в ньому нуртувала нерозтрачена чоловіча сила (часом він ладен був убити її, він потім навіть соромився про таке розказати товаришеві, аби той не підняв його на висміхи), а любив іншу, що з помсти прийшов до Ліди? Мабуть, так. Так, напевно, бо саме в перший вечір, у першу ніч він двічі помилявся й називав Лідочку Фросею. То, мабуть, було образливо страшенно. Фросине ім'я майнуло, як тінь нічного птаха в пільмі, але тим воно було й болюче для Лідочки, вона просто боялася, що воно весь вік майоритиме над ними, він сам мусив стерти його своїми словами. Вона чекала гарячого признання, а Василь його в своєму серці не знайшов. Кілька разів Лідочка втікала в сад. Він виходив до неї, сідав на траві, й вони слухали, як падають яблука, як скрекотять жаби в ставках по яру, як ліниво брешуть околицями собаки. Їм було чогось соромно, вона почувалася винуваною й не осмілювалася підвести на нього очі.

А потім одного дня вони зустрілися з Фросею. Лідочка відрекомендувалася їй Василевою землячкою. Але надто засоромилася, почервоніла, й Фрося здогадалася про все.

Того вечора Ліда поїхала. Мабуть, вона чекала від нього листа. Й він збирався їй написати. Та не написав. Коли вона поїхала, почував смуток і жаль. Йому здавалося, що він кохає Лідочку, але кохав і Фросю, й це кохання виявилось справжнішим і ближчим.

Він раптом помітив, що в його спогади вкралася груба неточність. Може, підвела пам'ять, часу минуло стільки,

що не важко й переплутати. Лист про те, що Лідочка виходить за Лемішку, надійшов пізніше, а тоді вона приїздила до нього просто так, він навіть покепкував з того листа, подумав, що Лідочка його залякує, ставить перед вибором. Лідочка вийшла за Лемішку, й через рік вони кудись виїхали. Чув він від її матері, що Лідин чоловік пішов у науку й прудко береться вгору по наукових щаблях, а тоді Лідині батьки спродалися та перебралися ближче до дочки. І ось аж тепер звістка від неї...

Не знав, як вона його знайде, не захотів шукати сам, пішов до своєї машини, що стояла за Будинком культури, і в кінці алейки побачив високу біляву жінку в світлому, не по сільських болотах, весняному пальті. По пальті й здогадався, що це вона.

Так, це була Ліда. Схожа й не схожа, вицвіла, але не до тієї безколірності, яка з'їдає всю красу, вона була ще жвава й ваблива. Та, зрештою, він чомусь не дуже дивлявся до її обличчя.

Може, тому, що не міг поєднати оцієї високої жінки з нафарбованими владними губами з колишньою Лідочкою, та й його таки добряче розтривожили спомини, а може, боявся видатися неделікатним. А зрештою, либонь, через те, що чомусь не хотів цієї зустрічі. Чоловік практичного думання, без буйних зальотів фантазії, він проте, собі на подив, сидячи на нараді, передумав усе зовсім не так.

...Він підняв телефонну трубку на несміливий дзвінок і почув Лідоччин голос. Вона назвалася, й, тамуючи хвилювання, запитала, як він живе, і він коротко, як то можна в телефонній розмові, розповів і запитав її, й вона розказала теж, і були вони оті колишні Лідочка та Василь, і вдихали запах високих, просвітлених сосон, запах любові, жасмину і довгих літ розлуки, яку не треба порушувати, щоб не розвіяти отих запахів і понести в собі й далі перший трепет сполоханого серця. Він приходить споминном рідко, але дуже хвилююче, і, може, то найдорожче, що надбали за життя. В сто крат дорожче за звання, посади, нагороди, жаркі ночі любові, щирі розмови з друзями та вчителями. Либонь, він може дорівнювати тільки отому, вперше вистреленому дитячим серцем: «Мамо». Хтось із них, здається, таки вона, запаморочена чарами тієї далекої хвилини, захотіла наблизити її ще дужче, необережно ступила з-під тих далеких сосон, покликала: «Може, давай зустрінемося?» — «Не треба,— сказав він.—

Бо тоді... загубимо те. Нехай воно залишається в нас». — «Нехай», — із зітханням погодилася, бо обривати цю розмову було страшенно важко, адже знала, що це вже — назавжди, бо й повторити її не можна. Ця розмова відлунувала б у їхніх душах, як сонячний зайчик, пущений з неозорої віддалі.

Але насправді сталося зовсім не так, і треба було входити в реальність, яку диктувало життя.

Вони якось вдало, несподівано для самих себе, обминули розмову про старіння, про води, які збігли в море з часу їхньої розлуки, й сіли в машину, неначе вчора розлучилися. Хоч знали обое, що почуття це оманне, й води, які вже не раз випарувалися, плавають понад ними хмарами, і ретуш, покладений роками на колись юні й чисті обличчя, змиває пам'ять.

— Сипонув ти сьогодні на початку декому жару в халляви, — сказала вона, поки він розшукував ключі та розгрівав машину. — А я такого від тебе й не чекала.

— З чого б то? — трохи невдоволено запитав він.

— Начулася вже про тебе. Як про непослуха, свовольника, і все одно не чекала.

— І взагалі чоловіка з «приветом», — сказав він.

— Он і сьогодні Куниця згадував тебе. Пророкував тобі на осінь неврожай, повний крах.

— Згадував? — здивувався він. — А я й не чув.

І ледь почервонів: коли виступав Куниця, він увесь був у полоні спогадів. Отож, виходить, добре вони захмарили його, що навіть не почув, що говорив начальник сільгоспуправління.

— Доживемо до осені — побачимо. Та куди тебе везти?

— Як куди? — здивувалася вона: — До Сулака. А далі вже я якось доберуся сама.

— Куди далі?

— В Широку Піч. Я там агрономом. Думала — знаєш.

— Не знав...

— Звичайно, звідки знати всіх агрономчиків захваленому голові. Хоч ми й сусіди.

Вони вже їхали. В цю мить він подумав про приєднання Широкої Печі до Сулака. І подумав якось особливо, нерадісно.

— А ти давно в Широкій Печі? — Повернув машину на центральну вулицю міста.

— Півроку. А до цього рік працювала в Коропському районі.

— Не розумію,— випустив він на мить руль й розвів руки.— У тебе ж чоловік доктор. І ти, здається, десь викладала.

— Покинула я його... Чи він мене,— додала поспішливо.— Тюхтій, скупердяй, зануда. З'їв моє життя. А я робила не в учбовому, а в науково-дослідному агрономічному інституті. Лаборанткою.

— А діти? — не хотів з чимось погодитися він.

— А що діти... Поженилися.

— Твої хлопці поженилися?

— А що ж ти думав. Я ж рано вийшла... І вони... такі ж... Поприводили невісток. Та всі якісь лішіві... Й сини теж. Усе щоб на дурничку. Танцюють, співають, випивають — не дім, а пекло. Раз була перелаялася, вийшла за поріг і думаю: оце б зав'язати двері та підпалити. Ну... пішла в обласне сільгоспуправління, кажу, дайте роботу десь ближче до колишнього дому. Чогось потягло в рідні краї. Спочатку не було місця, тимчасово послали в Коропський район.

Він слухав Лїду й знову не міг узгодити в голові і в серці її — ту, колишню, й теперішню. Щось його й бентежило в ній, і щось викликало рішучий протест...

— А ти... того, не забула агрономії? Років п'ятнадцять з нею справи не мала.

— Щось же я робила в дослідному інституті. Їздила й по колгоспах. Та що ти мені допит влаштуєш? Може, на предмет об'єднання?

— Ну що ти... — трохи зняковів він. А проте продумав, що й тут можуть бути складності.

Якийсь час їхали мовчки. Йі сама по собі виколисалася, спурхнула розмова, яка мала початися значно раніше.

— Я якось проїжджала через Сулак... Навіть на нашу вулицю заглянула. І все стало так близько... І навіть жасмин так само під вікном росте. Хоч хата вже й не та. Пам'ятаєш ті чотири дні? — Вона раптом повернулася до нього: — А знаєш, я багато разів нарікала на себе, що все тоді так обійшлося. — Вона усміхнулася, її ліва брова заломилася, і Лїда враз, аж тепер стала тією Лїдою, якою він знав її колись.

— Ти шкодуєш, що обійшлося без гріха? — Здивований таким поворотом розмови, такою поспішливою щирістю, пішов направці.

— А хоч і так. Тільки ти не думай... отако грубо,— мовби просила вибачити.— Я сказала в тому смислі, що й

наші життя б пішли не по тій борозні. Принаймні мос.— І враз заговорила швидко й схвильовано, мабуть, і сама боялася власної відвертості: — Я... неначе в божевільні прожила. Де тихопомішані. Поки діти не підросли — тоді там поселилися буйні. Типа, самотність, туск. Усе життя — туск.

Йому мимоволі стало шкода її, хотілося заспокоїти, але не знав як і не знав для чого.

Свої долі наперед не оббижиш. Він подумав і не міг уявити, як би склалося з Лідою його життя. Й чогось муляли йому очі її коліна, високо підняті, туго обтягнуті капроном, виставлені наче напоказ. Хоч і знав, що в машині жіночі коліна випинаються отако завжди — сидіння провалюються, — а також знав, що не могла вона, та ще в такий момент, так примітивно виставляти свої ноги. Однак це дратувало, а думка шукала чогось втішного для неї, і він сказав, як потім йому здалося, зовсім не до речі:

— А в мене й досі зберігся твій лист. Отой, де ти запитувала, чи виходити заміж.

— Узяв би й надіслав чоловікові. Поламав би все од самого початку.

Хвилини п'ять тому він поминув дорогу на Сулак і в великому сільці Трохимівцях повернув на Широку Піч. Він знав, що до Широкої Печі цієї весняної пори легше доїхати через Сулак, але йому не хотілося, щоб його бачили з чужою жінкою, та ще й агрономом із села, з яким мали об'єднуватися; пізніше, вже потім, така поїздка була б звичайною, робочою, а зараз її могли тлумачити на всі боки; а ще він підозрював, що Ліда вгадала й ці його думки, й знову почав дратуватися. Він чомусь розхвилювався. Дивився на поле, передчуття близького зламу — шалу весни, буяння — ломило йому груди й чомусь викликало роздратування. Дорога була погана. Ще поки їхали Трохимівцями, машина бігла прудко, а далі почала ковзати, її заносило, кілька разів буксувала й над силу, з ревом проорювала шинами глинозем, вибиралася на сухіше. Він намагався пускати одне колесо по гривці торішніх бур'янів, а де їх не було, по крайніх рядках озимини і в'янув душею, бо не раз сам ляяв шоферів за потолочене збіжжя. Якби трохи краще знав поля «Зорі», може б, відшукав сухіші полівки, а то ж брався розбитою і розгаслою дорогою. Врешті він побачив, що далі проїхати не зможе, зупинив машину. До села було подати рукою, але

попереду блищала залита весняною водою долина й дорога пірнала просто під воду. Якийсь час Ліда не виходила з машини. «Оце все? — мовби промовляла глузливо очима. — Не можеш довести до села?» Потім повільно прочинила дверцята й ступила гумовими червоними чобітками на узбіччя. Він вийшов з машини теж. Просто перед ним розкинулося в долині поліське село, бралось двома довгими вулицями на піщані, порослі соснами кучугури до Десни, якої не було видно. Праворуч темнів сосновий ліс, до нього збігало хвильками поле озимини. Жито стояло зелене — смугами; там, де ріллю окропила аміачна вода, аж яро-зелене, по долинах жовтіше, ген мріла стара скирта, а на ній стримів бусол. Була рання, пройнята вітрами весняна пора, а вгорі вже тягнули свої срібні, ще холодні струни жайвори, й панахали чистий простір на короткі нерівні стьожки деркачі. Деркачі в житі — це здивувало його. Мабуть, уподобали залиті водою видолинки. Під самим лісом кружляли чайки і якісь більші птахи, мабуть, качки, — там було болітце. В тому місці, де зупинилася машина, поле від дороги одрізала канава, у ній стояла вода, а в воді росли лози, тугі бруньки на них розпускалися маленькими клейкими листочками.

— Гарно, — сказала вона.

Він промовчав. Він думав про те, що озимина непогана, але посіяна нерівно, а в долинах вимокне зовсім — не треба було її там сіяти, й що гние нерушена скирта, й що гребелька через болітце геть розруйнована. «Міняти треба все, капітально міняти».

Раптом щось невидиме, швидке побігло житом навкіс до лісу. За ним друге, третє — вітер, що знявся раптово, гнав зелені хвилі, одинока птаха над дорогою з усіх сил боролася проти зустрічних потоків, а вони зносили її. Цей раптовий злам у природі мовби зрушив і щось у ньому самому.

— Пробач, Лідіє Петрівно, трохи не довів. У тебе чоботи гумові, а тут недалеко, — грубувато сказав Грек, блукаючи поглядом по полях.

— Такий тепер світ настав, — трохи невизначено, на який світ, натякала, мабуть же, на чоловічий, неліцарський. Посміхнулася, і в посмішці промелькнула іронія. Махнула рукою, пішла по горбочку канави в напрямку села.

Розвертатися було важко, він тицяв передніми колесами «Волги» в насип канави, задніми молотом грязюку й ще

довго бачив Лідину постать у світло-сірому пальті, якомусь чужому, випадковому на тлі зеленого жита.

Врешті розвернувся й поїхав.

Кілька разів починав думати про жито, про чорну скирту — про господарство Широкої Печі, яке трохи знав, суїди ж, але щось йому заважало, і він знову вертався думкою до розмови з Лідою. У машині залишився запах її духів, і це знову дратувало його. Оця, теперішня, Ліда, теж вийшла з машини нерозгаданою. Щось у ній було награне, несправжнє, а що — відгадати не міг. І все на ту мить перемішалось в його голові: Лідина розповідь, думки про її нову роботу, про об'єднання, як перемішалися в машині запахи тонких духів із запахами поля, бензину, чоловічого поту, суперфосфату (загублений на дорозі мішечок мандрував у багажнику як речовий доказ) і навіть коньяку, пролитого позавчора на сидіння зарубіжними гостями,— проводжав їх і пили «загорбельне», оте, що п'ють уже за горбом.

Думкам треба було дати лад.

Наступного дня в Сулаці й Широкій Печі проходили партійні збори з приводу об'єднання. Спочатку в «Дружбі», а потім у «Зорі». У «Дружбі» збори пройшли без штормів і завірюх, хоч і не при повному штилі. Але тут доповідав він, проклав точний маршрут, показав усі обмілини й глибини і всю путь, яку їм треба пройти, виміряв до цяти. Тут уже давно вірили в капітана й переймалися його вірою та певністю, а в цьому справді була сила переконувати людей, підкоряти собі й своїй мислі, і йшла вона з нього самого, з свідомості не збочити з визначеного шляху, з певності себе, цю певність вловлювали інші й загорялися нею. Він ніколи не перетворював цю силу на зло, боявся чужих кривд, і всі звідкілясь знали про те. «Ти кричиш,— якось сказала на фермі тітка Ганна,— а серце в тебе добре. Я винувата, перероблю, але не з страху...» Мабуть, присоромлена, вона трохи перебільшувала його доброту, він таки знав і силу своєї влади, велику силу, й не раз користав нею.

На зборах у «Зорі» він сидів гостем, збори були відкриті, в маленький зал набилося людей, як у ту рукавичку, й чаділи цигарками, і кричали з місць, вчинили рейвах, і молоденький секретар баламкав олівцем по щербатому графіну без кришки, марно закликав до порядку, те й знай звертався до голови, тоді той підводився й гудів басом: «Ти-хо!» Сам був маленький, худий, з

гострим, мовби стиснутим з обох боків, обличчям, а од його басюри дзвеніли шибки й тремтіло продимлене повітря.

Басиль Федорович слухав ті перемовки та суперечки, і йому в грудях зсотувалася злість — йшли на готове та ще й комизилися (знав, що таке визначення неправильне, але не міг перемогти себе), — втрутився, подав голос тільки раз, тоді, коли похмурий чолов'яга з важким червоним обличчям сказав, що це до коміра пришивають пальто — натякав на те, що Широка Піч значно більша за Сулак.

— Буває, що комір коштує дорожче, ніж пальто. — А на мислі крутилися ще зліші й, може, справедливіші слова: «Пальто — дрәне, його треба перешивати, ставити новий верх...»

Грека теж попросили виступити, і говорив він коротко, сухо, що «Дружба» в дружбу не набивається» (цим трохи сподобався), це — настійна потреба, в першу чергу для Широкої Печі, але й для Сулака теж (полестив через сичу), та що господарські порядки тут треба міняти й зміцнювати дисципліну («Ось і зараз учинили ви на зборах шванку»), а вступати в суперечки, де буде центр і чи почнуть будувати комплекс, не захотів, сказав, що це вирішить об'єднане правління і спільні загальні збори.

Він говорив і весь час бачив перед собою Ліду — сиділа в першому ряді, уважно слухала, а на її обличчі блукала чи то усмішка, чи то замрія, яка, подумав, якимось чином стосується його, й через те хмурився.

Його слова про пальто і комір за кілька днів стали майже притчею, їх обговорювали на всі лади. Вже другого дня, коли він проходив на Заріччі, біля крамниці, яку чомусь називали «Зеленим гаєм», дорогу йому, мовби ненавмисне, заступив Тромба. Цієї ледащої суботньої надвечірньої години біля «Зеленого гаю» товпилося чимало людей чоловічої статі. Майже всі ті, хто міцно пам'ятав дорогу до Шевелієвого, а тепер Валерієвого підприємства, й ще з десяток інших любителів чарки й прихмеленої балачки. Деякі обтираються просто так, не маючи власних грошей, сподіваються хильнути надурничку, деякі вже причастилися, літні дядьки зачіпали по-молодому жінок та дівчат, які проходили мимо, обговорювали поточну сільську політику. Понад штахетом стриміли голова і плечі Ковалика, здавалося, той стоїть, спершись на штахетини, насправді ж Ковалик без ніг, їздить на коліщатах, то його підняли й поставили на лавочку, вкопану по той бік

огорожі. З крамниці вийшло двоє лісників, ті розпивають півлітру в кутку, де стоїть столик, продавщиця виносить їм склянку, помивши її у відрі з водою. Дядьки ховають склянки по кущах біля крамниці. Лісники зупинилися теж, сподіваючись на безкоштовну розвагу. Грек, не криючись, осудливо дивився на всю компанію. За останні дванадцять років у селі перебудували, здавалося, все. Корівник, Будинок культури, хати, весілля, родини, зв'язини й нічого не могли вдіяти з одним — п'ятикою. Її коріння в темній глибині і жене «зеленими гаями» молоде пагіння. Ще й розростається, буйніє, набирає на силі.

Тромба стояв, широко розставивши ноги, сходити зі стежки не збирався. Василь Федорович намагався пригадати справжнє Тромбине прізвище (назвисько витіснило його давно) й не міг: якесь пташине чи звірине, серед поліщуків чимало таких прізвищ. І враз згадав — Голуб, і аж здивувався, так воно не гармонувало з вдачею господаря. Родіон Голуб — Тромба — незрозумілий Грекові чоловік, одвічний його супротивник, проте супротивник відвертий, і Василь Федорович трохи аж поважав його за це. Але чого Голуб увесь вік бунтує проти нього, Грек домізкуватися не міг. Може, що теж колись був закоханий у Фроську? А чи бунтував би й проти будь-кого іншого? Така вже вдача? Не лінтюх, але й не трудяка, віявся десь по всіх світах, од Сахаліну до Кушки,— саме так, щось робив навіть у Кушці, про це розказував сам,— і лише років сім тому якісь незгоди змусили його осісти в рідному селі. Не крикун, не матюгальник, але й не добряк, то ходить у колгосп справно, то його не заманиш на роботу ніякими обіцянками («Поки що з мене хопить, приробив»), трохи браконьєрствує на Десні, але тільки для себе й майже відкрито («Щось свіженького судачка захотілося, виїхав сьогодні вночі з смикалкою на яму, десяток підчепив»). Тромба живе з матір'ю, старою жінкою з пісно складеними губами та очима святениці й дуже довгим та гострим язиком. Родіон же називає її матінкою і скоряється у всьому. Тромба женився п'ять разів, кожного разу, за місяць-два по весіллю, одводив дружину до її батьків. «Матінці не сподобалася»,— казав він, особливо поштиво вимовляючи слово «матінка». Очевидячки, це була правда, але дехто підозрював, що самому Тромбі теж припала до смаку така матінчина перебірливість.

— Так що, Василю Федоровичу, пиємо до ковніра кожуха,— примружив він чорні циганські очі.— Кажуть, вчора мірку знімали?

— Мірка в нас є давно,— спокійно відказав Грек.

— А того... міл з кожуха на ковнір не перелізе?— удавав з себе наївного, а сам козирував оком, як реагують дядьки. Ті зосереджено мовчали. Надто серйозною була справа. Ковалик витягнув над штахетом шию, йому аж жила набубнявіла на лобі — чекав посміху з Грека, за щось його не любив.

— Молі там немає, Родіоне, а кожух великий, покريمо його повим сукном і носитимем,— намагався говорити розважливо, навіть щось пояснити Голубу.

— А де ж грошей візьмемо? З тих, що осталися од ковніра?

— Так. Доведеться на перших порах поділитись. А ми й зараз ділимось. Хіба ти не маєш вигоди од ковніра?

— Я? — здивувався Тромба.

— Аякже, ота висока платня, яку зараз одержуєш, прироблена всіма спільно. Я тобі не в докір... Ми швидко надолужимо на землях «Зорі»,— несподівано виказав те, що вирилося в голові за ці важкі дні.

— Значить, візьмемо голу невесту,— потішався далі Родіон, не вважаючи на Грекову розважливість,— з невдобіями? Так сказати, піднімемо культуру тих невдобій, заробимо грошенят, одягнемо невесту, ще й собі купимо рукавиці.

— І рукавиці, і шапку, Родіоне. Ми женимось капітально. І будемо жити та поживати, назад на батьківське подвір'я невесту не поведемо. Приходь на загальні збори, продовжимо там балачку про спільне сімейне життя,— і роздушив важким чоботом на стежці цигарку.

Гримнув регіт. Голуб оглянувся, але звідусіль на нього дивилися розсміяні очі, й він зніяковів. А Василь Федорович ступав вулицею, відшукуючи сухіші місця, й важко сунув думку, що це тільки початок довгої і важкої веремії та незлагод, клопотів, які мають прийти, і що не лише з Родіоном Голубом йому доведеться вести змагу. Його зовсім не втішило, як він підкосив Тромбу, щось велике, незмірно велике вставало перед ним, сповнювало напругою мозок і серце, він не мав права витратити сили на дрібниці, хоч і не збирався потурати будь-кому і вже поготів терпіти чийсь насміх. Йому чомусь пригадалася дорога в горах, оті незчисленні кільця — мовби на місці, а

насправді кожне вище за попереднє, й так до самої вершини. Але їхати там треба сміливо й обережно водночас, сміливо й обережно — то його одвічна «позиція».

Майже про те саме, хоч трохи з іншої позиції, думав у цей час інший чоловік, що вилазив із старої, пошарпаної «Волги», в яку вже мало хто одважувався сідати, — боялися загубитися десь на труському шосе. Це був Андрій Северинович Куриленко, голова «Зорі». Він довго, дуже довго товкся біля машини, переступав з ноги на ногу, непевно оглядався, в якусь мить здавалося, що він передумав і знову сяде у машину, але таки одважився й, притлумивши зітхання, рушив до чималенького чепуренького будиночка в глибині саду. Будиночок йому знайомий, п'ять років тому він мешкав у ньому сам, у сусідстві з секретарем райкому Ратушним. Тоді він працював заступником голови райвиконкому. Так само, як і тепер, тоді зацвітали червоним і білим цвітом у саду антонівки й шафрани і розцвітали його мрії на нові посадки, на нові висоти. Але вони виявилися пустоцвітом; нинішню ж зав'язь сікло градом: з голови колгоспу його переводили в заступники, і він вирішив скористатися правом колишнього сусіда й давнього знайомого, спробувати перемістити щось у своїй долі.

В маленьку, пофарбовану в голубий колір хвірточку, з якої колись виходив з високо піднесеною головою, шіпнув, неначе в ополонку.

Плавба йому не вдалася. Іван Іванович почаствував колишнього сусіда зеленими симиренками і слив'янкою з власного саду, що її якось по-особливому готувала дружина Ратушного, цього разу слив'янка видалася Куриленкові гіркою, бо Ратушний сказав:

— Не можу я порекомендувати тебе нікуди. Спочатку навчися хазайнувати. Раджу тобі серйозно і по-дружньому: пильно вчися. Грекова школа важка, але то школа майбутнього. Так що вважай, що тобі добряче пощастило.

Розділ шостий

Ще густо жевріли в досвітковій імлі в кутку за нарядною вогниці цигарок, це хилиталися в тумані розхлябані постаті: хтось у когось щось просив, хтось з кимось чимсь мінявся, ще лискучо відсвічували темінню вікна майстерень, та раптом застояну тишу прорізала густа ку-

леметна черга — затріщав перший пускач, за півхвилини тріск обірвався, перейшов у потужне гудіння, й сполохана, прилякана тиша почала влягатися, занурюватися в дрімоту, та по ній ударило одразу кілька кулеметів, і рвали її на шмаття, й били на друзки, перемелювали в невидимий звуковий порошок, перемішували зі скреготом, ляскотом, вигуками, а тоді по ній пройшлися два важкі котки: гу-у-у, фі-і-і — запрацювали могутні «Беларусі», втоптали її в землю. Тиші не стало. Тріскотня й гуркіт били по голові, по плечах, вони мовби оббивали, здирали останні крихти сну, останні дрімки, що притаїлися в складках губів, між повік, на дні парубоцьких очей, які понесли з собою в сон милу усмішку, омріяне личко, стирали й ту усмішку й те личко, але наливали силою та бадьорістю тіло.

Володя вивів свій ДТ-74 через пролом у паркані просто на польову дорогу й погнався за напарником, що вже минав Баєву гору. Коли він причепив плуги, той вже «вийшов на орбіту» — пішов у розору. Поспішав, щоб хоч трохи відірватися, щоб Володя не насадив йому на хвіст. Але, як і вчора, в нього нічого не виходило. Спечена торішньою посухою земля була неначе камінь. Володя сам наледве тримав трактор у борозні. Доводилося грати на педалях, як на струнах балалайки, те й знай шморгати ручкою підсо-са, відгадуючи по звуку, по напрузі, по тремтінню кабіни, коли треба допомогти, але допомогти так, щоб не пересмоктати пальне. Окрім плугів, до трактора причеплені борони та велічезне жлутко — бочка з аміачною водою, од неї смерділо, як од асенізаційної труби. Кореспондент написав: «Терпкий запах майбутнього врожаю». Ну, це ще нічого. А все інше, що він написав... Володя згадував статтю, яку тільки вчора увечері прочитав, і в нього аж пересихало в роті, й сором холодними, липкими пальцями хапав за душу. Переорав, передовбав її клятий кореспондент. Всю статтю він написав мовби з його, Володиних, слів. Грека чомусь обминув зовсім, чи той не сподобався йому, чи хтось щось наговорив на голову, але виходило, мовби все, що робилося в колгоспі, робилося за його, Володимира Огієнка, розмислом і участю. Так, Володя — й член правління, і депутат сільради, але ж він тільки тракторист та ще ланковий механізованої ланки по вирощуванню картоплі. Володя бачив в уяві, як прочитали статтю Василь Федорович і Ліна. Ліна... Їй тепер не показуйся на очі. Отак низькопробно, примітивно виставив себе, не знайшов жодного доброго слова на адресу її батька, чиїм безсонням,

чийм клопотом здобуто все. Ні, він таки піде сьогодні й пояснить... І напише в газету...

Борозна попереду — як віл побейкав. І мілка, сантиметрів на п'ять мілкіша, ніж треба, передплужники просто йшли зверху, а в тих місцях, де лежали купи гною, де земля не розмерзлася, вискакували зовсім. Важка це машина — гусеничний трактор, недарма ніхто не хоче на ньому працювати. Рівняв борозну, глибив плуги. Бачив, як смикався, немов паралітичний, трактор попереду, як метушився, раз по раз оглядався назад напарник, і думав про те, що треба б відтрити того від оранки зовсім. Але як? Володі він не послухає, розсердиться («заробітку лишаш»), а заявити начальству... це наче донести. Врешті, зупинив свій трактор, нагнав напарника, махнув рукою, заліз до нього в кабіну. Той одводив погляд, його руки на важелях тремтіли. Були чорні, посмуговані, пошпоровані, схожі на розчепірені, вирвані з землі корені. У Володі майже такі самі. «Моторні, робочі, веселі руки трактористів», — подумки процитував із статті.

— Йди на мій, — сказав. Той слухняно виліз із кабіни. Володин трактор старіший, але доглянутий і відрегульований.

Знову йшли на першій, палили солярку, за яку їм не заплатять, знову Володя рівняв борозну. Наледве дотягнув до вечора.

Довго мився в душовій, до червоних спалахів тер мочалкою тіло. В роздягалці, блазнюючи, з шапкою в руках ходив «на напівзігнутих» Танго, збирав «по рубчику», і Володі, може, вперше захотілося й самому пристати до гурту, пекучим ковтком горілки погасити грудку жару, що стояла в грудях. Опя сцена «з рубчиком» повторювалася часто, проте всі вдавали, що це так, забавка, ніщо — «га-га, можемо й не пити», навіть Танго трохи червонів, — але пили. Володя вже якось казав про це, його підняли на глузи, він і сам тоді зніяковіло озирався, але щодалі більше впевнювався, що це не зовсім жарти, що цьому треба покласти край. Проте не знав як. Він навіть шарівся, коли біля нього зупинявся з шапкою Танго, йому здавалося, що хтось може подумати, що він скупердяй, і аж заздрив Красюку, як той з відвертою погордою, бридливо відводив від себе шапку. Красюк не тільки не п'є сам, а коли одного разу передавав трактор змінному й той дихнув на нього горілочаним перегаром, пішов і заявив бригадиру, що трактора

п'яному не передасть, бо той розсмикає машину, а працювати потім на ній йому, Красюку.

Не заходячи додому, Володя, повернув на вузьку, в молоденьких зелених стрілочках межу. Ступав повільно, важко, дивився під ноги й був невимовно здивований, коли груди в груди зустрівся з Валерієм. Той вертався од Греків. Спантелчені, розгублені, обидва мовчали. Обом здавалося, що поміж ними незримо ворочається щось важке, волохате. Обидва не знали, що буде, коли його погладити,— воно заспокоїться чи хапоне за руку.

Вони не були друзями. Дружба просто не визріла, а може, й ґрунт для неї був запісний. Проте донедавна почували обопільну приязнь, а Володя до Валерія — ще й щось схоже на дитинну прив'язаність. Здавалося, дужий тілом, з непощербленою душею, Володя мав підкорити трохи запіженого і вже чимось ошуканого долею Валерія, прикривати й захищати, а сталося навпаки: Валерій захищав Володю від чужих кпинів і обману, хоч і сам при нагоді міг покешкувати з наївного товариша. Щоправда, найчастіше Володя сам виставляв себе в химерному, смішному світлі. То він купив на базарі цуценя, щоб виростити з нього дворового пса, а виявилось, що це старий, з зіпсованим поровом аристократичний кімнатний цуцик, він хапнув його за пальця вже по дорозі додому. То, очікуючи сигналу на риболовлю, задрімав під ворітьми, з цигаркою в руці й, коли тутукнула машина, присмалив собі кінчик носа, то ще щось, і про все розповідав, дивуючись, чого регочуть хлопці. Його найчастіше розігрували, іноді досить жорстоко. За нього найчастіше заступався Валерій. І відміряв рівно тією ж міркою. Більше він не відміряв ніколи. Такий у нього був принцип. І взагалі майже в усьому він керувався принципами. Мабуть, саме тому корилися йому інші хлопці. Вони гаразд не знали, які саме в нього принципи, але в багатьох не було ніяких і мушили приставати на чужі. Володі теж здавалося, що в нього немає принципів: він умів працювати, любив кінофільми, але не вельми смішні й не вельми серйозні, любив книжки про війну, а от хотів покинути курити й не зміг, — де вже ті принципи.

Володя не чуввав зла на Валерія, але важкий пласт заліг йому під серцем, і він опустив голову ще нижче. Все життя знав Ліну, бігали разом на вигоні, пасли корів, виполохували віжками, волочачи їх по траві, чірок і збирали качині яйця, захищав її од усіх пробишак і забіяк, а од

того... найгіршого для себе захистити не зумів. І ось не знав, як йому бути, що сказати.

— Тепер такі вузькі межі залишають, — мовив перше, що спало на думку.

І Валерій відступив убік. Він знав, що йому треба відступити. Він теж не сказав нічого.

Василя Федоровича вдома не було. Не було й Ліни, за неї пускала Володі бісики Зінка, які він ловив з сумом. Сподівався застати Грека в конторі, але не знайшов там... Володю зупинив агроном і поклав перед ним акт на погано зораний лан. Акт розглянуть на правлінні, а суму збитків установить комісія, вони сплатять її вдвох з напарником. Той підписати акт відмовився. Володя подумав і розписався в кінці маленькими літерами. Йому було байдуже. Після того вже не одважився йти до Василя Федоровича.

...Двері до кам'яниці стояли відчинені, в підвалі гуляв вітер, допивав недопите, гойдав на жердці стару Валерієву куртку, а її господар ходив у підданстві Раї — обпилював сухе гілля. Рая білила вапном стовбурці. В саду працювало ще двоє дівчат, вони пішли з роботи трошки раніше. Валерій і Рая залишилися вдвох кінчати ряд. До краю було зовсім близько, коли раптом у повітрі просвистіла гроза. Полетіла солома з омшаника, понесло понад городами вишневі одцвітини, в дворі крайньої хати на мотузку заметлялася білизна, здавалося, то рветься в небо й не може злетіти зграя білих птахів, вода в ставку враз переїнилася, неначе в неї влили густої синьки; сад охопило передчуття тривоги, воно передалося їм, і вони притьма побігли до винарні. Але поки добігли, вітер упав, синя хмара поволокла важке поранене крило понад лісом.

Передчуття не справдилося. Знову виглянуло сонце, кволе, безкровне.

Сіли на осонні під винарнею, він — на колоді, вона — на низенькому ослінчику, він їй розказував про весну на Чукотці, вона мовчала й незмигним, еромливим поглядом дивилася на нього. Та ніяковість вельми пасувала до її круглого, в густих рум'янях личка, до чорних тремтливих брівок, білої хустинки та й усієї постаті, невисокої, доладної, до краю жіночної. І ніяковіє вона раз по раз, і дивиться на нього великими, наївними очима. Миле телятко, та й годі. І Валерієві знову не віриться в те, що розповідають про Раю хлопці. Мабуть, там багато набріхано.

— Раю, чого ти покинула Анатолія? — запитав, хоч і чув, що насправді було навпаки. — Наче ж він... Ну, не п'є, книжки в бібліотеці бере, заробляє добре. Такий... чистий, акуратний.

Анатолій Красюк живе з ним на одній вулиці. Кожного ранку, хоч працює трактористом, робить у дворі фіззарядку, спить при одчиненому вікні — навіть узимку. Господар: дім не великий, але скрізь порядок. Валерій і про це сказав їй. Рая закліпала довгими й мовби несправжніми, як у ляльки, повіками, густо почервоніла:

— Покинув мене Анатолій... Але він зануда... Щоб тапочки стояли біля спинки кроваті, щоб сніданок і вечеря, навіть у неділю, по годиннику, щоб з дому сама не виходила... А тим одчиненим вікном просто заморозив мене. — Вона почервоніла. — У нього і в самого в жилах кров нижче нуля по градуснику.

— Але ж через це не розводяться?

— Кажу ж тобі... Він подав на розвод. Почав ревнувати... І вообщє, видно побачив, що я йому не підходжу.— Якусь мить вона повагалася й запитала: — Ти нікому не розкажеш? Бо про це ніхто-ніхто... Йі сама не знаю, чого це я тобі розкажую.

Валерій хитнув головою.

— Дали мені путівку в будинок відпочинку. А він пішов у курортне управління, підпоїв там когось і дознав адреси тих, хто туди їде. Ну... Знайшов одного. Дав сто рублів і заряджений фотоапарат. Я не свята... — знову почервоніла Рая... — Але ж він це наперед... Щоб я півхати не одсуджувала. Перед самим розводом показав карточки... Мовляв, і в суді фігуруватимуть, і на всіх стовпах порозвішую.

Рая опустила очі. Вона зрозуміла, що виповіла щось таке, чого б розказувати не треба. Тепер ніяково почувалися обое.

— Ти не думай... Там на карточках я цілююся з одним морячком,— спробувала виправити помилку, але він їй у очі не дивився. Хоч почував, що йому кортить подивитися. Ще й подумав, що це в нас щось таке, що проти нас... Нам хочеться змигнути оком, коли фотограф закликав не ворухитися, заглянути в поруйнований колодязь, куди заглядати небезпечно, зустрітися очима з жінкою, коли зустрічатися не треба.

Валерій підвівся.

— Ти так і не домалюєш мій портрет? — тихо запитала Рая.

Він виніс з винарні, де в нього був «чистий куточок», картон з пришпиленим кнопками аркушем. Раю він малював олівцем. Ще до того, як познайомився з Ліною. Рая й тоді сиділа мовчки і так само дивилася на нього. Він клав легкі штрихи й так само легко розмовляв з нею. Він умів забалакувати. Валерій милувався нею, але тільки як натурою. І не вчипив жодного наміру на оригінал. Мабуть, саме це найбільше вплинуло на неї, зрушило щось у її серці, змусило лежати вночі з розплющеними очима й думати про нього. Думати солодко й гріховно. А він і сам почував, що оцей портрет якимось чином наближає її до нього. Принаймні вловлював, що так чуває вона. Про це кажуть її очі. Вони милують його, кличуть до себе. Отже, виходило, вгадував, що і в ньому щось думало про це. Й хвилювало. Недарма ж відбилося на портреті. В житті Рая тиха й сором'язлива, як мадонна, а от на портреті в її очах проглядала хтивість. Рая проти неї не протестувала.

Мабуть, він би домалював портрет, домалював у всій його повноті, якби не з'явилася Ліна. З того дня його рука стала йому не підвладна. Хоч, коли дивився на портрет Раї, чував, що остаточно хвилювання не зникло.

Він і сьогодні покрутив у руках картон, заніс назад до винарні.

— Пізно вже. Сонце заходить.

Скинув кеди, взув черевики, потягнув з жердочки куртку.

— До неї? — запитала тихо.

— А що... погана дівчина? — сказав майже з викликом.

— Ні.— І зітхнула. Навіть не сказала нічого такого, од чого здебільшого не можуть утриматися жінки. Вкажуть, мовби так, поміж іншим, на якийсь гандж, штрикнуть дошкульно, але не покажуть зброї. Чи хоч: «Звісно, голова дочка». Вона ж тільки зітхнула. І Валерію чомусь стало грошки її шкода.

Удома Валерій повечеряв молоком з паляницею — слава вечеря — й пішов до клубу. Дивилися з Ліною фільм про досвідчену любов і свою крутили невміло біля двох старих осокорів за клубом. Ці два осокори знали, що таке любов. Скільки вислухали гарячих клятв, благань, погордливого сміху, тяжких мовчань, могли б навчити одразу роту закоханих. Могли б, але ті завше якось вправля-

лися власними силами. Осокори пам'ятали доторки шорстких, мозолястих і м'яких, з подушечками замість мозолів, долонь, їх погладжували по стовбуру й обламували на них кору, а одного разу в товщій осокір увігнався гострий ніж, припечатавши фотокартку, що зблискувала глянцем проти місяця. То був крайній захід, ним лякали, але дівчина була не з лякливих, вона знала, що коли ріжуть фото, то на оригінал не важаться. Та, мабуть, і сам володар пожа зрозумів, що не поверне любов на його кінчику, вирізав на корі серце з стрілою, а тоді перехрестив його навхрест. І вже осокори не знали, як там було в справжньому, живому серці. Мабуть, мучилося, бо пізніше з'явився й напис: «Любов або смерть». Проте Ліна не пам'ятала, щоб хтось із дівчат у селі помер від ран, завданих рукою згребуваного кохання.

— Тепер так не люблять,— і зітхнула, й не дібрати, вдавано чи всерйоз.— А мати он розкажусь, що за її молодості закохався в дівчину, нащу, сулацьку, молодий приїжджий бухгалтер, і коли вона навідріз відмовила йому, шарахнув через вікно з німецької гвинтівки. Тоді багато в кого валялося оружжя. Стояв довго під вікном, дивився... Ну, конешно, і себе теж.

— А чого «конешно»? — не зрозумів Валерій.

— Аякже? — здивувалася Ліна.— Ага, розумію. Ти б після того спати пішов. Так?

— Не знаю... Я ще ні в кого не пробував стріляти,— не прийняв він її жарту.

— Не-е-е,— водночас іронічно й серйозно протягла вона.— Ти б не вистрелив.

— Думаю, стріляти в когось за те, що тебе не люблять... це найстрашніший егоїзм. Ніхто не має ні над ким права.

Вона відчула якусь його правоту й стала серйозною.

— Ну, не стріляти.

— Мені здається, основне — не поспувати життя комусь іншому. Не пошкодити.

— Принести комусь щастя... Це, мабуть, важко. Тільки говоримо про це багато.

— Принести... Я теж мало вірю, коли його приносять. Бо це обов'язково — в когось одняти. Найчастіше — в себе. Буває, що й це гарно. Ти оддав — і радієш. І думаєш — ось який я гарний. І вже цим когось береш у рабство. Зобов'язуєш...

— Я нічого не розумію.

— А що тут розуміти. Ми живемо для себе. Любимо для себе.

— А треба — ти для мене, я — для тебе? Обопільно корисний обмін?

— Цього не можна. Ми тільки обманюємо себе... Я сам плутаюся. Стільки разів чув: для когось, комусь, усім. А приглянешся — собі. То вже краще — чесно.

Вона стояла спантеличена, вдумувалася в його слова й вглядалася в нього самого, неначе вперше побачила.

— Хіба ми любимо для когось, — казав він далі. — Для себе.

— Але ж так хороше тобі.

— Бачиш же — хороше тобі.

— Правда, — здивувалася вона.

— А всім — не можна. І хіба ти любиш усіх... Хіба немає таких, кому хочеться... врізати по шиї?

— Є. Іноді аж свербить рука. Але не цим ми живемо.

— Живемо, як живеться. І злом, і добром. Коли до мене добрі, то й я. Хоч... добрі — це так рідко...

— Тобі, мабуть, просто не щастило, — зітхнула вона.

— Може, — не захотів він сперечатися. — Я сам... часто переборюю себе, щоб... ну, за маленьке зло не одплатити більшим. І взагалі, зробити щось хороше... Треба перекопати себе... що ти хороший.

Він замовк, бо зовсім несподівано почув якусь дивну втому, якусь важкість у всьому тілі й обіперся рукою на стовбур. Не міг повірити, що це його так копірснуло далеке вбивство, бо й сприйняв його, як сприймають убивства в кіно чи театрі. Він не відчув страху, а тільки здивувався. І чомусь засоромився перед Ліною — ще подумає, що він якийсь слабак. А дивне важке тепло й далі розливалось по тілу, а тоді піднімалося знизу вгору й стало гарячим клубком під горлом.

— Я була в Чернігові на Валю, і там на лавочці сидів старий-престарий дід. Люди кажуть, що він ходить туди кожного дня, бо за молодості познайомився на тому місці з дівчиною, і кохання їх тривало один день — другого дня вона втопилася, — казала Ліна. — А ти чого мовчиш? — нагнулася до Валерія. — Не віриш?

— Я... не знаю, — сказав він, бо не чув її розповіді.

— А чого в тебе такі очі?.. — стривожилася вона.

— Чогось... голова болить, — признався він. — Але... вже проходить.

За хвилину й шум, і квола млість відступили, а наступного дня він навіть забув про них.

То був день Дев'ятого травня, єдиний весняний святковий день у Сулаці. Бо навіть Перше і друге травня забирала посівна, щоб віддати десь влітку або вже восени, а Дев'яте травня, яке увібрало в себе безмір радості й сліз, міцно тримало свої позиції ще з перших повоєнних років.

Для Ліни й Валерія це був ясний сонячний день, чимось присмучений на овиді, якимсь далеким смутком, якоюсь, вплетеною в біле, чорною ниткою. Снаряди і кулі не долітали в їхню пам'ять, і тільки сумні суворі обличчя дідів та бабусь лягали намороззю на святковий настрій. Старі стояли осібними гуртками, чимось схожими на зграї птахів перед відльотом, без осуду, та все ж якимось суворо поглядали на веселий молодняк, який ще не знав, що таке ірїй і втрати, щось тривожне, важке було їм у пам'ять, і там закипали крапельки свіжої крові. А молодь, хоч і притлумлено, веселилася, хлопці переймали дівчат, а ті гнулися лозою, ухилялися. Всі були в святковому, з букетами квітів у руках, поміж гуртами дорослих бігали діти, хлопчачки підпалювали тополиний пух по бровках, що спалахував, як порох, їх сварили й гапями. Тополіний пух кружляв і в повітрі.

Ліна стояла в гурті дівчат, її увагу привернула Катя, дівчина-калічка в колясці на гумових колесах. Каті сімнадцять років, вона схожа на циганочку й так само поциганськи розпускає коси і одягає довгі червоні сукні та барвисте намисто. Вона швидко кружляла у своїй колясочці, перебираючи руками колеса, зникала в дворі,— він навпроти клубу,— і з'являлася знову. І кожного разу на ній була нова кофточка, й по-іншому укладене волосся, й інше намисто. Ліна зрозуміла, що там, під цими кофтинами, гаряче, в трепетній надії б'ється серденько й сходить сльозами: Катя хоче привернути увагу хлопців, але ніхто не помічає її обнов, не помічають її самої, немов її зовсім не існує на світі. Мабуть, від такої образи можна вмерти, можна зненавидіти світ і людей і спалити пекучим вогнем власне серце. А вона крутилася, а вона кружляла в колясці, і її брівки тріпотіли, як викинуті з гнізда пташенята.

І враз Ліна побачила, як від хлопчачого гурту відокремився Валерій, підійшов до Каті, щось їй сказав і подав букет жарких тюльпанів. Ліна бачила й те, як опекли

дівчині руки тюльпани, як спалахнула вона вся й стала надзвичайно гарна, а Валерій нагнувся й щось їй казав, мабуть, дуже ласкаве. Ліні здалося, що такого він їй не казав ніколи. Її зворушило Валерієве благородство — аж сльози виступили на очах, і вона не приревнувала Валерія до Каті, хіба трошки-трошки — крапельночку. Але в наступну мить уявила себе в колясці, на місці Каті, й зникла й та крапелька. Вона вміла сідати в чужі коляски. Ліна не любила зайвих речей, навіть тримала себе в строгості, але зараз і сама міняла в думці кофточки. А ще вона помітила, що нею самою відверто милується Танго, й помітила, що він дуже гарний — червонястий чуб в'ється кучерями, і очі (не п'яні) радісні й захоплені, як у хлопчика. Їй був приємний його погляд і трохи дратував. Ліна сама відмітила це й здивувалася, що не може розсердитися по-справжньому. Здивувалася через те, що майже завжди вибирала «позицію», як каже батько, швидко й категорично і стояла на ній міцно.

Повільно, гуртами йшли до братської могили. Вона в парку в кінці села, колись на місці парку стояв ліс, його розрідили, вкопали лавочки, прокладають доріжки до ставу — Грек планує зробити там зону відпочинку. З пляжем, човнами і навіть безалкогольним кафе над водою. А з цього боку парку, од села, будують меморіал. Будують уже чотири роки й ніяк не можуть закінчити, то немає граніту, то мармуру — дуже важко їх діставати. Василь Федорович потратив безмір сил і часу, таранив гранітні установи й не міг протаранити. Здебільшого матеріали доводилось здобувати через знайомих. Уже вимурували велику напівкруглу стіну і оправили гранітом з золотим скорботним вінком, з руками, які з-під землі тримають його, але ще немаєobelіска й плит, на яких викарбують імена. Плит треба багато. Сулацька трагедія мало кому відома, про неї не написали книг і не зняли кінофільмів, адже лише на Чернігівщині стільки трагічних місць, що на всіх не вистачить кінофільмів і книжок, трагедії й міряються не довжиною плівки та листажем, а кількістю крові, сліз і горя. Тут воно прозирало з багатьох очей, затаїлося в глибоких старечих зморшках, задавнене, збігало по щоках терпкими сльозами. Мабуть, не було в натовпі людини, у якої б хтось не лежав у братській могилі: батько, мати, дід або хоч далекий родич. Приїхало чимало й з сусідніх сіл, а також з району і навіть області.

І все ж Ліна мало знала про сулацьку трагедію. В селі про це, про саму розправу, розповідали скупом: чи то з якоїсь вищої людяності, з якогось вищого життєвого закону, щадячи чистий ватман пам'яті дітей і внуків, чи з природної польської суворості, не даючи волі гірко захмелілому горем серцеві. Треба жити, треба працювати, для пам'яті ж є один день.

Підпільну організацію, яка діяла в селі, викрили незадовго до приходу наших. Їх усіх — скільки точно, сьогодні не знає ніхто — похапали виочі й замкнули в колишньому приміщенні школи, де лежало засипане просо. Тоді ж карателі здійснили й другу, задуману в суворій таємниці операцію, — позаарештовували й закинули до школи колишніх активістів та їхні сім'ї, а також привезли сім'ї активістів з сусідніх сіл та пригнали велику групу людей з районної тюрми. Цим, останнім, наказали викопати в ліску яму. Водили до ями по чотири чоловіки. Але десь на четвертому десятку в школу прорвалася страшна вість чи луною пострілів, чи жорстоким словом когось із поліцаїв, — приречені повстали, забарикадували двері, розібрали грубки й почали відбиватися цеглою. Тоді за наказом коменданта поліції привезли кілька возів соломи й підпалили її. Горіла солома, горіло просо в класах, з вікон вихоплювалися живі палаючі факели, й фашисти та поліцаї розстрілювали їх на льоту. Врятувалося шість чи сім чоловік. Сьогодні ніхто точно не знає, скільки смертей прийняла оця могила, відома лише приблизна цифра — десь близько шестисот. У цій могилі лежить і Лінин дід, Василя Федоровича та її матері батько.

...Промовляв Василь Федорович. Скупом, суворо, тихо. І така ж сувора запала тиша, тільки несміливо першими листочками шелестіли берізки та чулися притлумлені зітхання, а десь далі — схлипування. З центру села з репродуктора долинула музика, Василеві Федоровичу довелося говорити голосніше, а по натовпу прокотився гомін — до стіни підійшла й поклала квіти незнайома жінка. Вона була тут уперше, і всі запитували одне одного, хто така.

— Старається Грек, — зненацька почула Ліна за спиною шерхливий шепіт. — Співає панахиду по татусеві, а він, може, в Америці генерала возить.

Шепіт полоснув Ліну, як гострий ніж. Вона оглянулася, але побачила тільки суворо стиснуті уста й скорботні очі діда Шевелія, Родіона Голуба, Миколи Крутька, Анд-

рія Севериновича Куриленка — колишнього голови «Зорі», й ще кількох чоловік з Широкої Печі. Ліна розтривожилася, розхвилювалася, не знала, що їй робити, однак розуміла, що порушувати урочисту тишу не можна. А страшні слова стриміли в ній, як цвяхи. Думки розтікалися, розпливалися, вона хотіла зібрати їх до купи й не могла. Її поймав розпач, бо не могла вирішити, що ж їй робити зараз. Спробувала думати про діда, але виявилось, що знає про нього дуже мало. Саме про оте, про що шепотіли позаду. Він попав у оточення, повернувся додому, служив конюхом і кучером при комендатурі. Возив коменданта. Василь Федорович казав їй, що дід був зв'язаний з підпільниками і партизанами, він переконаний у цьому, про це казала й тітка Параска, мати одного підпільника, котрій випадково вдалося врятуватися. Федір Грек кілька разів увечері приходив до її сина. Мати Василя Федоровича теж думає так: її чоловік іноді таємниче зникав з дому, кілька разів когось приводив, але її в свої справи не втаємничував. Напередодні того страшного вечора він повернувся рано з комендатури, пішов до комірки, де в них висів умивальник, але в двір зайшли двоє поліцаїв і чи повели, чи покликали його з собою — так розказувала сусідка. Ні матері, ні Василя Федоровича, якому тоді було десять чи одинадцять років, на той час не було вдома. Більше вони його не бачили. Й не бачили в школі, не змогли запам'ятати ті, хто вирвався з вогняного пекла, хоч самі казали, що звідтам важко щось запам'ятати.

Так чи так, але, як здогадувалася Ліна, батькова доля болить Василеві Федоровичу й тепер. Його останній крок лишився мовби обплутаний туманом, а в тумані можна й заблукати, це гаразд розуміли всі недруги Василя Федоровича й не проминали нагоди приписати в кінці скарги на свавілля голови кілька рядків про непевне минуле його батька. Либонь, все це щось відбирало й до тієї шани, яку Василь Федорович заслужив як голова колгоспу, либонь, той туманець просмоктувався і в деякі вищі, оббиті дерматином двері.

До сьогодні, до цієї хвилини все це здавалося Ліні несправжнім — далеким, мертвим, але по одному отруйному доторку збагнула, що воно живе й має силу, і зрозуміла також, що майже кожне минуле має силу, воно здатне міняти, ламати людські долі. У ній піднялася ненависть проти когось із тих, за спиною, а проти кого — не знала.

Така ненависть видушує з очей сльози. Вона знала, що на Василя Федоровича написані якісь заяви й що ті заяви дуже йому шкодять, що хтось там вимагає розстеження, але того ж домагається й батько, хоч поки що безуспішно, й через те весь час мусить нести на плечах важкий камінь. А що можна розстежити, коли вже на могилі вирости не тільки трави, а височенні дерева!

У цю мить Ліна дивилася на батька трохи інакше, ніж раніше, й щось схоже до співчуття ворухнулося в її серці. Вона подумала — й злякалася своєї думки, що йому хотілося б, аби його батько лежав у одій братській могилі й він, а з ним усі, знали про це напевно. Може, це не зовсім добре, може, він трохи й не так думає, але... їй здалося, що так. Знала вона й інше: він не прагне оцією промовою, клопотами про меморіал розвіяти отой димок, щось замолити, робить це щиро, за велінням серця, з віри в отих хлопців і дівчат, які полягли в смертельній боротьбі з ворогом, з поваги до чужого горя — для одих ось дідуців і бабусь, дядьків і тіток, щиро шануючи їх. І свій смуток він кладе поруч їхнього, й то справді кривдно та несправедливо бодай пошепки відділяти його журбу від журби всіх оцих людей, для яких робив і робить більше, ніж будь-хто інший.

І вона вирішила нічого не казати батькові, не тривожити його.

Валерій і Ліна верталися до села разом. Вона йшла, опутивши голову, неначе щось видивлялася на дорозі. Коли на мить підвела очі, Валерій перейняв її погляд, в якому було щось таке, чого він не міг відгадати. Йому здавалося, в її очах майнула якась таємниця, яка стосувалася не до нього, і це його схвилювало, й він уперше з усією серйозністю побачив і відчув, яка вона йому дорога, як глибоко увійшла в серце. Здавалося, й не було нічого. Тільки погляд — присмучений, зляканий, за який він хотів ухопитися й не зміг. Той погляд мовби стосувався до нього й мовби не стосувався. І тоді, чомусь внутрішньо напружуючись, зі страхом і надією, він торкнувся двома пальцями її руки. І вона поглянула на нього. Й він шугонув у темно-синю глибінь. Вона впустила його в свою таємницю, показувала, що там нічого немає прихованого від нього. І таки щось є, але воно не стосується до нього. Вона з ним, вона його, але зараз її увагу беруть у полон інші думки. Йому стало трошки образливо, що не знає, що вона думає. Але водночас отой її погляд подару-

вав йому більше, ніж усі розмови біля осокура, ніж поцілунки й потиск руки. Лівині очі наївні й водночас проникливі надзвичайно, він зрозумів, що для них будь-який обман — майже катастрофа.

Поволі до нього прийшов здогад, що вона думала про щось, пов'язане із скорботним мітингом. Але він тепер знав, що запитувати не треба, хоч може бути, що її думки пролітають кудись у їхнє майбутнє — в можливе майбутнє.

Розділ сьомий

Вони зустрілися біля старого осокура. Один був чорний, маленький, кудлатий, зі схожими на намистини очима, з нашійником у золотих бляшках, другий — великий, сірий, худий — бездомний. Вони кілька разів обійшли один довкола одного, стали ніс у ніс.

«Я тобі подобаюся?»

«Так».

«Давай будемо дружити».

«Давай».

Зовсім як діти. І, як у дітей, дружба розпочалася з гри. Як вони гралися! Ганялися один за одним, перекидалися, кусалися — не насправжки, і аж повискували від задоволення. А тоді з гастроному вибіг хлопець з гарапником і покликав:

— Ральф, до мене!

Але Ральф до нього не пішов, обидва пси побігли вулицею, продовжуючи гру. Хлопець погнався, вперішив кудлатого гарапником, і той завищав, ображено і прохально замахавав хвостом, але господар не вважав, узяв його на ретязь і повів за собою. Як він оглядався, скільки скарги, розпачу стояло в його очах, скільки туги за втраченим другом!

Василь Федорович з сумною усмішкою спостерігав цю сценку. Але думав він про зовсім інше, просто це було віконечко, у яке подивився, щоб не дивитися в двері, у яких, знав, на нього чекає співбесідник, чекає неприємна розмова. Повз нього проходили люди, мимохить ковзали по ньому поглядами, бачили й не бачили його (як вони його бачили, Василь Федорович відгадував, селяк, керівний селяк), і він так само, байдуже, відмітив, що колись тихе місто стало надто багатолюдним, що в цьому багато-

людді важко звернути на когось увагу. І знову думав про розмову, яка висіла перед ним, неначе сіра пудна хмара. Не хотілося йому йти до цього чоловіка. А колись вони зустрічалися залюбки. Злий, ядучий співбесідник неначе розколупував щось у ньому, діймав до живого, він сам захищався й нападав, вони сварилися, розходилися й сходилися знову. Вони зустрічалися не часто, але коли дуже довго не бачилися — занудьговувалися. Зустрічалися в селі, куди Антон Маркович приїжджав до Десни у відпустку, а інколи й просто так, — «понюхати, як пахне дим з бовдурів». Що там казати, в одних розмовах і в Грековій голові виросла не одна думка, й підказав йому Лаврик чимало, бо був таки до ката розумний, хоч і злий.

Антон Маркович мав якусь втіху — шпиняти Грека, він мовби обмінював її на свої поради. Лаврик — біолог, доцент педінституту, але тямився й на екопоміці, і навіть механізації, багато читав, хоч прочитане й не знаходило в нього якогось застосування. Користувався тим Грек. Проте й сам Антон Маркович любив похвалитися, що в нього є друг, земляк, голова колгоспу, мабуть, у такий спосіб приводячи співбесідників до думки, що не обірвався врослий у піскувату землю корінь, єднає його з народом і нині. Василь Федорович зрідка заїжджав до вченого земляка, привозив якогось сільського гостинця, а минулої осені, у неврожайний на картоплю рік, скинув під ворітьми доцентів котеджу два мішечки бульби. Вони пили горілку, згадували молодість, але там уже було все перебране, об'їдене, стирчали тільки кістки, як у добре обсмоктаному оселедці, — переключалися на колгосп. Антон Маркович здебільшого промовляв з висоти своєї інститутської кафедри, але й трохи чогось соромився, і намагався вдавати простака, демократа — аж до вульгарності, закусував тільки цибулею і вживав слівця, яких не знайти в жодному словнику. Але за цією машкарою й справді ховався чоловік ерудований і здатний мислити самостійно. І був він трохи крутий, глибокий скептик (любив казати: «Поливаю цвіль науки антисептиком»), і Василь Федорович, хоч і не торопів перед ним, але завжди почувався насторожено.

Нещодавно Лаврик блискуче захистив докторську дисертацію, вистеляв у думці маршові сходи нагору широким килимом, як раптом усе те поламалося. Доцента закрутила любов до молоді співачки місцевої філармонії, та закрутила так, що втратив і розум, і сором. Дружина,

поки була здорова, страшенно ревнувала, переслідувала, а далі захворіла, її поклали в лікарню, й тоді Лаврик перестав ховатися зовсім, ходив до коханки відкрито, а місто, хоч і обласне,— маленьке, там такі люди на видноті, полетіли в усї інстанції анонімні й не анонімні листи, на роботі спробували Антона Марковича присоромити, охолодити, але він не зважав і, поки дружина лежала в лікарні, увів господинею в дім співачку. Мабуть, то була вельми нахабна особа. Повстали діти, повстали товариші. Лаврику довелося піти з роботи, він замкнувся в своєму двоповерховому котеджі, неначе в фортеці, при тому після смерті дружини переписав фортецю і весь її арсенал, а також зелені «Жигулі» та всі заощадження на невдачу служительку муз. Таким чином, батьківського спадку позбавлялася дочка Галя, студентка медінституту, котра нещодавно вийшла заміж за однокурсника, а Валерій мав домагатися своєї частки через суд, чого робити не збирався з природної гордості та після гострої розмови з батьком. До Василя Федоровича приходила Сісерка й написала листа Галя, аби він спробував вплинути на Лаврика й щоб той хоч якоюсь мірою змінив свій тестамент, аби хоч допоміг Валерієві, який повернувся з армії. Василені Федоровичу йти не хотілося край — недарма його думка, його увага чіплялися за щось стороннє, але подітись було нікуди, й він рушив угору по зашнієній вишневим та яблуневим цвітом вулиці.

Лаврик побачив Грека з саду, одчинив вузеньку не примітну хвірточку й впустив у свої володіння. Були вони чималенькі, й сад саме цвів. Цвів скажено, особливо вишні, вони немов обкипіли білою піною й пахли одурманююче. З часу, як Антон Маркович одружився, Грек тут не був жодного разу. Віталися неприродно бурхливо, — Антон Маркович мав звичку ручкатися занадто міцно, з виляском, він і зараз припечатав свою хоч і інтелігентську, а проте широку долоню до Грекової з виляском, що, можливо, мало означати, що він дужий і міцний, а також вищу міру приязні. Проте по Лаврикових очах Грек прочитав, що той не радий його з'яві, й не просто не радий, а й трохи стривожений. З вигляду він мало змінився, та ж могутня статура, повне красиве обличчя, тільки трохи схуд і на щоках та скронях проступала якась неприродна блідість. Давалася взнаки фортечна облога.

— Ну, як воно живеться-мається? Як здоров'я — запитав Грек для годиться, хоч йому страх не хотілося розмов-

ляти з Лавриком. Неначе й не бридував ним, але це був мовби зовсім інший Антон Маркович, здевальвований чи здещевлений, і притому девальвацію вчинив сам. Розмукикував про високі матерії, а отруїв своїй дружині останні дні життя, а тепер ще й вчепився за ганчір'я, яке колись так красиво висміював. Василя Федоровича не цікавив оцей Лаврик, навіть не кортіло подивитися на ту, котра замакітрила сиву голову доцента. Любов любов'ю, але ж не можна втрачати себе і в ній, не можна так жорстоко й холодно позбавляти тепла багатьох, щоб віддати його комусь одному. Він розумів, що розмірковує легко ще й тому, що сам не зазнав чогось такого, але, подумав, коли б воно сталося з ним, повівся б по-іншому.

— Яке там здоров'я, — поскаржився Антон Маркович. — Діабет і гастрит. Роки, брат... — І похопився, почервонів, бо зрозумів, про що зараз подумає Грек. Він і од нього старший років на п'ятнадцять.

Антон Маркович невиразно махнув рукою, поставив лопату й поспішливо сказав:

— Ходімо, я тобі покажу сад.

Він водив Грека по саду, особливо похвалювався гінкою грушею, яка, власне, була новим сортом і торік вперше зародила.

— А оця морелька вродить через два роки. Валерій жартуючи ввіткнув кісточку, й ось бачиш... яка розкіш. А оця яблунька зацвіла вперше. Щепив по дичці...

— Гарні морель, і груші, і яблуні. Продасть їх Віта. Це точно.

— Як продасть? — здивувався і обурився Лаврик.

— Сам же кажеш — діабет і шлунок. Ну, не завтра... Може, й не через рік. І морельку Валерієву продасть, а сама чкурне кудись.

— Ти для того й приїхав? — враз змінився Антон Маркович. — Щоб, значить...

Василь Федорович вдав, що не зрозумів його.

— Бігаємо, крутимось, — провадив задумливо, — втішаємось, будуємо, а лишаємось у оцих стовбурах, — і поплескав по лискучому стовбуру яблуньки.

— Це ти звідки, популярних журналів начитався? — запитав Лаврик. — Чи, може, Хайяма вшкварив?

— Не читав я Хайяма, — зізнався Грек. — Ніколи мені вірші читати. Хоч щось таке моя Ліна з нього цитувала. Кажу, як діди казали. Смысл життя в тому, щоб груші — дітям. Ми часто жаліємо потім. — І, бачачи, як витягнув

шию Лаврик, як у його покругліли очі, наступав далі, не даючи оговтатися.— Ти пам'ятаєш наш цвинтар? Старий, отой, що на горі. Тітки коли на гробках напивалися, то ставали там і показували на село «вид». І Данила Лісника пам'ятаєш? Його хата під гонтом стояла біля цвинтаря. І жінку його Марту пам'ятаєш? Ні? Ага, ти вже тоді виїхав. Важкувате время було. А в нього копійка водилася. Мізерна, але водилася. Любив Данило попивати в саду чай. З самовара. Півсамовара випивав з однією грудочкою цукру. Марта йде до нього з чашкою, просить:

«Прохоровичу, дай сахарцю і заварки».

А він:

«Ич, баба чого захотіла».

А як померла й поховав він її просто за садом, то все носив на могилу чай і плакав:

«Марто, встань. Я тобі чаю дам». А сусід Лазаренко казав за тином, та так, щоб чули й на вулиці: «Не вір, Марто. Того й дає, бо знає, що не встанеш».— Він чомусь зітхнув і додав: — При житті треба... При житті, Марковичу. Поки не пізно. Ти ж учений, старший, краще од мене знаєш... І солоного сьорбнув змалку.

— Отож. Сьорбнув. І що, не заробив за всеьке життя хоч кілька років щастя? Я ж... Ти знаєш, я не жив для себе. На роботі горів...

— Ну, коли це щастя... А проте... Галя і Валерій теж на нього мають право. І вообщє... Для чогось же живемо... Хоч для пам'яті.

— Хто на неї зважає.

— Ти пробач... От я, який не є, твій земляк і трохи товариш...

— Ну, ти...

— Я й іншим розкажу.

— Нащо?

— Така вже природа. Припустимо, не розкажу я — хтось розкаже.

— Залякуєш?

— Ні.

Лаврик раптом рвучко підвів голову, сказав:

— Ну й чорт з вами, думайте, що хочете. Розкажуйте. Однак нічого немає.

— Як це? — не врозумів Грек.

— Окрім нас — нічого немає. Пам'ять. Слова, думки, вони розвіються, як дим. Світ і той колись помре тепло-

вою смертю. Що вже казати про бідного гомо цапієнс. — (Він любив перекручувати слова, й іноді в нього виходило дотепно).

— Цього я не знаю. Мабуть, ти щось плутаєш, — втямив Василь Федорович. — То мені, пізнавши од тебе цю істину, зараз піти напитися й матюкати всіх, кого зустріну?

— Ти перебільшуєш. І балачки твої смішні. І нічого ти не розумієш, — сказав Лаврик і голосно засміявся. — Ти сліпець. Прожив вік у гнояці біля Фросьчиної спідниці.

— Ти Фроськи не чіпай, — погрозово сказав Грек. — Може, я нічого й не знаю. А тільки, думаю, побоявся б поганої пам'яті в дітей. У майбутньому...

— Ет, у майбутньому, — знову роздратовано обірвав Лаврик. — І взагалі ми не знаємо, що воно таке — майбутнє. Як і минуле. Ми ніколи не знаємо, яке воно буде не тільки в кожного, а і в усього людства. То перед чим ми зобов'язуємось? Перед порожнечою? Життя людства те ж саме, що й життя однієї людини. Грецьке дитинство було гарне. Ну, як усяке дитинство. Там і соплі, й гулі... Простота і краса мислення. М'ячик, круглий м'ячик і щастя гри, безпосередність. Так само просто гралися в богів. І залипилися від них колони та купи каміння. А оті всі їхні зобов'язання, клятви, сподівання. Найближчі наступники почали на них. Я читав у книжці написи на пам'ятниках тим, хто прожив чесно. Там зобов'язували так само жити й інших... Кожен з нас думас, що життя нам дане для чогось, але так і помираємо, не визнавши, для чого ж. А не знаючи цього, усе інше хіба можна сприймати значущим? Отака твоя пам'ять.

— Треба було стільки вчитися, щоб нагородити таких дурниць. І вся ця крутійська філософія — це виправдання свого корисливого вчинку! А воно ж не виправдовує. Ти мені очі не замилиш.

Грек зрозумів, що Лаврик кудись відводив, намагався виправдати перекрученою історією людства свій вчинок, і Василь Федорович не міг збагнути, як такий розумний чоловік, що так багато знає про світ, не може досягнути себе. Не може чи не хоче. Й не міг зрозуміти, що ж там, у цьому склепі думок, робиться насправді. Чи туди ввірвалися грабіжники й все поперекидали, чи там уже пішов розпад і дощі вимивають звідти перетлілий порох разом з персями й золотими сережками? Все вперемішку. Бо

в отому «для чогось» мовби є щось страшне та справедливе.

Ця думка вихопилася в ньому самому звідкілясь здалеку, з мороку, з холодної пустелі чийогось досвіду, як метеор з глибини всесвіту. Такі думки поки що не навідували його. Хоч Василь Федорович відчував, що настає якийсь рубіж, вододіл (саме так він його й бачив, як вододіл), що на ньому вони народжуються, неначе вода із снігу. Про нього кажуть, як про шлях згори. Шлях нагору — легкий, ти не береш з собою нічого, ти біжиш, хапаючи по дорозі те, що попадає під руки, а дехто й віднімаючи в тих, котрі йдуть униз. Шлях же вниз тяжкий: насамперед тяжка ноша, і серед всілякого, здебільшого непотрібного, надбаного за життя мотлоху — торба з спогадами про те, як безоглядно, бездумно пер нагору, скільки поламав кущів та потоптав трави, скільки не побачив, проминув у поспіху — не вмів кохати, милуватися світом, прощати. Якби повторити той шлях (дивно, але щоб так уже його хотілося повторити, то мовби й ні), то був би значно обачнішим. І все ж Василь Федорович і зараз жив поглядом отуди, далі. Нехай, може, шлях і вниз, але про це не треба думати повсякчас. Та він, на щастя, й не мав коли думати. Думки ж про смерть (йому, як голові, зараз часто доводиться проводити в останню путь тих, хто своє одробив) ставали думками про людську сутність, про те, чим людина є, що од неї лишається, він міряв усе тим, що людина зробила, що по собі залишила, і як її згадають колись, і як згадати йому в останньому слові. Він згадував діла і вважав, що це єдино правильно. Звичайно, можна обкрутити її в такий спосіб, як Лаврик, — метелик живе добу, мікроб — хвилину, людина — сімдесят чи дев'яносто років, ще там якісь звірі — сто, і для всіх життя — мить, отже, поспішай, метелику, напилися нектару. І тоді, йдучи за цим справедливим примітивом, один хоче прожити цю хвилину як насолоду, не зупиняючись ні перед чийми сльозами та втратами, обходячи їх, хоч десь у глибині свідомості й відчуває, що оте «я — пожив», «я — живу» самообман, солодка мить просмоктується, як вода крізь цукор, і розмиває саму грудочку, а втримати її не можна; інший починає експериментувати над людьми і природою, сама думка про минулість життя стає для них мовби дозволом у цьому. Але ж є такі, котрі ладні навіть скоротити її, власну мить, аби залишити слід у всесвіті, доточити життя іншим. То — вінець

людини, можливо, найвище призначення. Все це хаосом крутилося в Грековій голові, і він мовчав. Тепер Грек розумів і те, чому відмовився від своєї частки Валерій, чому не хотів судитися з батьком.

— Ти сам сказав, що я сьорбнув солоного,— прокашлявшись, повторив Лаврик.— Нехай і Валерій... Це йому піде тільки на користь. Тепер життя легке.

Він усе повертав на службу своєму егоїзмові.

— Ходімо до хати,— сказав Лаврик.

Голос долинув до Грека якось глухо, мовби з підземелля.

Господар повів його через веранду, де поралася — прибирала після зими — зграбненька жіночка у квітчастому халаті, крильця якого розійшлися і з-під них виглянули крайки мережаного ліфчика. Вона згорнула крильця руками, посміхнулася Антонові Марковичу, а на Василя Федоровича глянула насторожено, підозріло, хоч на вустах стріпувала усмішка.

— Віто,— провів долонею по її щоці Лаврик, і вона тернулася, як кицька, але тернулася якось несправжньо,— це мій друг, голова колгоспу з Сулака Василь Федорович Грек. Ти там приготуй нам щось,— і подивився значуще.

Все тут було фальшиве, пронизане обманом.

— А ти знаєш,— мовив Лаврик, причинивши двері на веранду, ледь ніяковіючи і водночас граючи маслянистоблискучими очима...— Я, як мужчина, ще при таких потенціях... Зовсім юний. Любов, брат, це таке, ще не досліджене наукою паливо... Спочатку, коли був запропонував Віті руку і серце...

— Півруки і півсерця,— поправив Грек.— Пробач. Це, мабуть, не моє діло.

Антон Маркович образився й одразу перевів розмову на інше.

— Бачиш — портрет,— показав на стіну.— Купив у однієї баби в селі за сорок карбованців. А виявилось — Боровиковський. Півтори тисячі музей давав.

З портрета дивилася молода хтива жінка з оголеними персами і вузьколобий чоловік з орденем.

— Ох і курва, видно, була,— кинув Василь Федорович і злякано оглянувся на двері.

Лаврик прийняв це оглядання за натяк, нахмурився ще дужче. А Василь Федорович удав, буцім нічого не помітив.

— По очах видно. Ти придивись. І губи в неї — як п'явки. І чоловік у неї...

— Єдинорог.

— Хто? — не зрозумів Грек.

— Це той, кого рав зрадила жінка. А рогносець — коли багато. Вона була графиня і придворна дама. Там було не можна, щоб багато коханців. Один і надовго.

Він мовби замітав оцією грубою і незначущою балачкою щось важливе й пекуче. Замітав і не міг замести. Василь Федорович уважно придивлявся до житла, до цих людей, все більше дивувався. Сам міцно вклучений у вир життя, в подиві дізнався, що можна існувати окремо, звільнившись від усіх зовнішніх зобов'язань. І в них у селі є сім'ї, які живуть, немов у фортеці, в осаді проти світу, активній осаді, урвати в нього, обдурити його. Такі люди мовби складають між собою угоду й живуть за нею.

Тут теж угода? Так. Тільки трохи інша.

Господар завів Грека до кабінету, де на столі, дивані і навіть стільцях валялися якісь аркуші. Вони видалися Василю Федоровичу не свіжими.

— Ось... Потомкам... Хочу свої думки, — повів рукою Антон Маркович, але без ентузіазму. — А ти кажеш... Усе разом... І пам'ятник замовив... Такі, брат, діла.

— Який пам'ятник?..

— Склепок ніби. Жінці я пам'ятник поставив. І собі про всяк випадок.

— Не розумію... Нащо? — аж розгубився Василь Федорович. У цю мить його, не знати чому, навідало зовсім моторошне видіння. Торік у Криму йому показали поховання. Двоє людей, котрі жили століть шість чи сім тому, були впаєні у вапняк. Їх так і одкопали й виставили разом з брилою, два кістяки, що вже пройнялися тим вапняком, майже розчинилися в ньому, два контури, дві тіні, що відбилися на землі. Якби їх не викопали, літ за сто вони б розчинилися зовсім. Він не знав, чого те видиво влетіло в його пам'ять. За день їх бачать тисячі екскурсантів, він був один з тисячі тисяч, всі тисячі забувають, і він теж забув, хоч тоді ці дві тіні вразили й його — якимось цинізмом щодо людини, до всіх її діянь, хоч важко було й визначити, у чому полягав цинізм — у самому експонуванні чи в чомусь іншому. Он що від тебе залишиться! Хапай, живи, роби добро, думай, страждай...

Велично, мізерно, скорботно — одним словом, думай, як хочеш, вибирай на свій смак.

І ось тепер усе те, й навіть вибір, живий вибір іншого задовго до смерті, постав перед ним. І йому аж захотілося крикнути: ще маєш час, кудий час — перевибери. То ж мертві, а ти живий. І вже присмоктався у вапняк разом зі своєю любов'ю. І він повторив запитання:

— Нащо?

— Ну... А як... не зроблять?

Василь Федорович відчув, що йому стало душно. Й так важко, аж захотілося закричати.

— Ти ж сам... не віриш, що вона й на пам'ятник тобі витратиться. Як же можна? А діти... І морельки, і оці листки...

— Ет, листки,— важко махнув рукою Антон Маркович.— Самообман, кому вони треба. Ще коли б щось велике. А то... укине їх у клозет. І так наскладав мотлоху. Оце іноді сиджу, перебираю в пам'яті. На що тільки життя потратив. А було тих надій — од них тепер самі шабатурки. Як ото кокони, що не розкрилися. Їх завжди більше, ніж може реалізувати будь-яке людське життя. Чим воно само більше, тим більше й коконів... Щасливих зустрічей, втрат, все це як барахло, наспіх накидане в чемодан. Піднімеш — важко, приїдеш, кинешся — й того нема, й те забув, а взяв якісь черевички, що жмуть, їх не можна взути, дві піжами... Е, якби ми уміли вчасно присідати при дорозі та викидати хоч половину. Але не викинеш.

Грек здогадався — це було ще одне самовиправдання.

— Ну, як же...

— А так... І ніхто про те не згадає. Мій батько хотів перед смертю написати родословну, але вже не знав, як по батькові діда. А ти, Василю, теж не крути: про пам'ять, про добрі діла. Бо ж сам про живе дбаєш. Для зятя.

— Для якого зятя? — аж підвівся Грек.

— Для Валерія: Ліна ж того... А вона — не рідна дочка. Та й ще дві в хаті.

— Ти щось... пробач... або жартуєш, або брешеш, — образився Грек. — А може... Ні, я нічого не знаю... Володя, сусід, до неї ходить...

— Ходив. Тепер Валерій. І всерйоз учає. А ти не знаєш? — глумився і потішався Антон Маркович. — Я отуто знаю, а ти там ні? Любов. Гаряча. А їй усі возрасти покірні. І хто скаже, чия справжня: моя чи його? Чого

я маю поступатися своєю? В нього ще попереду все життя.

— Ну, знаєш, твоя любов... Сказав би, та... А Валерій, мені здається, хлопець гарний. А вже моя Ліна — то щире золото. І якщо там справді любов, то вони трічі обійдуться без твоєї голуб'ятні і твоїх морельок. Ні, ні,— махнув він рукою на Віту, що зайшла з тацею до кабінету.— Я не буду. Не хочу... Вже обідав, та й — за рулем. І взагалі... Бувай, Антоне Марковичу.— (На мислі крутилося «прощай», бо ж знав, що більше сюди не прийде ніколи, але щось мовби само поміняло слово).— Я тобі не суддя. А твоєю філософією можна пошити тільки один черевик. А їх треба два.

Вийшов у двір, і запах вишневого цвіту видався йому гірким. І гірчив до самого дому.

Роздумував усю дорогу, воював з Лавриком далі. Хитру той собі вибудував оборону. Хитру й облудну. Він знає, що од отих листочків, які порозкладав на столі й канапі, нічого не залишиться. Бо скільки їх не залишається! Зникає майже все. От згадав Данила Лісняка. Він його й запам'ятав тільки по отій химерії. Лісняки були бездітні, і їх уже в селі ніхто не пам'ятав. А діда Носача він пам'ятає тільки по тому, як той чхав. Якось химерно, закотивши під лоба очі й затиснувши одну ніздрю. То оце все, що залишилося від тих дідів? Звичайно, ні. Навіть Лісняк щось посадив, орав і сів. А Лаврик виховав кілька поколінь студентів. Хоч він про те чомусь не згадав. А таки ж виховав. І тепер отако враз сплюндрував усе. Мовби зрадив самого себе.

І Грек спробував уявити, що було б, якби він оце втратив цікавість до колгоспу. Але не міг уявити. Й зрадив цьому. Все ніби дуже складно й ніби дуже просто, думав він. Я — тільки я чи ще щось? Може, тоді вже тільки я? І не можна вирватися за нього? Але ж... Скільки виходять за оце маленьке коло й навіть спляють його в ім'я інших. Лягають грудьми на амбразури. Садять вишні і яблуні, з яких, уже знають, не їстимуть плодів! Чи думають вони конкретно про тих, хто їх їстиме? Чи це вже щось таке, що й не залежить від нас? І як його назвати: потребою, необхідністю? Всім разом? І йому чомусь пригадалися слова Ратушного: «Це вже суть наша людська — думати, боротися. Мріяти про добро для всіх». Мабуть, то таки правда. Он і сам Ратушний: за рік-два піде на пенсію, здавалося, мав би підготуватися до цього. Спорудити собі

отакого котеджика. А він прийшов до нього з планами комплексу.

Василь Федорович почував, що в ньому мовби зрушилось щось. Примусило думати якось не так, як раніше, та раніше він і не думав про таке й не підозрював, що хтось може так думати. Воно не може нічого поміняти в ньому, а все ж зачепило щось у душі, поставило її на якусь нову, ще не відому йому самому грань. У сірій зошит з цупкою палітуркою він того вечора записав: «Що таке ми? Наші нужденні потреби чи щось інше? Оте, що хочуть захопити собі, як Лаврик, чи оте, що є, і чого немає, і все-таки є. В моїх дітях, односельцях — в усіх. Точніше, в мені — для всіх? Це — рятунок і суть? Я — воно чи я — оце зараз, в оцю мить? Ми думаємо, клянемося в оцю мить і цією миттю. А потім приходять інша мить і все забирає? Ні, не все... Кожна мить — сполох серця. І цим гарна. Але вона й штовхає нас на корисливі вчинки. А може, й не вона. А оте... Ми разом народжуємося, разом ходимо до школи, разом починаємо кохати... А смерть у кожного своя... Чи не це й штовхає — щоб більше вичавити сукровиці з життя. Але, вичавивши, не візьмеш з собою! Все те — дим, пара. Тоді — як прожив? І його з собою не візьмеш. Хоч од нього мовби щось і залишається. Виходить, оце воно і є? А коли так, як у мого батька? Ні, таки я не годен відповісти на це. А вже здавалося — годен. А воно засіло в голові й ломить її. Мушу думати. За себе й за нього. І чому все-таки люди од віку садять яблуні й груші, навіть тоді, коли напевне знають, що вже не їстимуть з них яблук і груш?»

Розділ восьмий

Одшуміли над Придесенням перші весняні грози, потому настали теплі погожі дні, й одшуміли в Широкій Печі та Сулаці збори — з громовицями та шквалами, — одначе теплий клімат у «Дружбі» не встановлювався. Василя Федоровича це не вельми турбувало: він знав, що відзимки будуть довгі, аж поки не зміняться умови, які породжують той клімат. Тепер здебільшого пропадав у Широкій Печі, — Сулак міг обійтися й без нього, хоч об'єднання поламало і їм скориговані плани. Цього дня він виїхав туди з досвітку. За кермом сидів шофер — Володька Цибуленко, довгошій хлопець з рясним засівом ласто-

виння по всьому обличчю. За село виїхали, коли ще ріденький туман плавав над полями, він збирався по долинах, і вони здавалися виповнені водою. По дорозі заїхали на тимчасовий тваринницький стан на житах за лісом. Таких станів зараз у колгоспі п'ять, і всі на озимині.

Завивали електромотори, мекали у вкритих соломною лщиках-будках телята, перекачував з машини у бак воду водовоз, бігло по скляних трубках молоко — звичні злагожденість і ритм, яких йому вже «не підкрутити», бо можна й перекрутити, отож тільки запитав, як ідуть справи, скільки надоїли й чи не треба чого. Так само кожного дня запитують його з райкому, власне, від того, якими, потужними чи не потужними, струменями біжить по скляних трубочках молоко, о цій, весняній, порі залежить спокій багатьох людей. Далі їх турбуватиме щось інше, хоч молоко — то в райкомівських зведеннях і в його, колгоспних, графах завжди на одному з перших місць.

Доїння вже закінчували, пастухи випускали корів із загорож, сідали коні.

Василь Федорович подумав, що оцей метод — інтенсивних пасовищ — він використовує чи не востаннє: витиснув з нього, що міг, далі комплекс, а там вимоги й методи зовсім інші. Хоч, мабуть, — не мабуть, а таки напевно, — і в цього методу є свої переваги — свіжа паша, рух, повітря, вони оздоровлююче діють на тварин. А там, у стійлах, то вже не корова, то агрегат, і молоко вона дає не таке, й обростають роговицею ратиці, й просто не схожі вони на веселі корови на паші. Ось якось стала через дощ скрута з кормами, телятниці вигнали телят на лужок, а вони повітріщали очі, дивляться одне на одного — не вміють пастися.

Думка про комплекс тепер жила в ньому постійно, вона то віддалялася, то наближалася, він знав, що йому цього не уникнути, і хотів вийти з якомога меншими втратами. Вони вже розглянули кілька типових проектів, зупинилися на одному, з'їздили на Полтавщину — подивилися проект у дії, він їм сподобався, шукали підрядчика й замовляли матеріали, хоч до самого будівництва ще було далеко й будувати збиралися спочатку півкомплексу, одне крило — в Широкій Печі.

Високий процент удою на цьому стані (а значить, він такий і на інших) додав голові мажору, й до машини Грек підходив бадьоро. Його чоботи збивали з озимини

росу, жита стояли, неначе вкриті памороззю, холод ішов навіть від доторку думки до неї, але щось інше гріло його зсередини, та й у сивих житах думка вгадувала силу життя, буяння й наливала снагою його самого.

У Широкий Печі доїння ще не починали. По дорозі до контори колгоспу зустріли дві машини з доярками, деякі тримали на колінах дітей — ферма колишньої «Зорі» далеко за селом. Ратушний, очевидно, врахував і це, коли схилив Грека до об'єднання і перебудови — їх однаково руйнувати.

Куриленка застав у конторі. Привіталися ввічливо, стримано, офіційно. Стосунки в них склалися погані з самого початку — й не те щоб Андрій Северинович ставав орця, сперечався з Греком, він просто збайдужів — слухав, але участі в розмові майже не брав, ще й показував усім своїм виглядом, що все, що зараз робиться в Широкий Печі, закручено не ним, а новим головою. Закручувалося ж і справді багато такого, що міняло життя Широкої Печі і вербувало Василю Федоровичу і прихильників, і супротивників. Три дні тому йому вдалося провести па правліщні ухвалу, що в усіх, хто нині працює в рибартілі, лісництві й по найму у військовій частині, буде відрізано городи, колгоспникам же городів прирізувалося, встановлено години виходу на роботу, заборонено самовільні порубки в колгоспному лісі, й кожне таке рішення когось зачіпало, тоді як рішення про будівництво нової крамниці і фельдшерського пункту нікого конкретно мовби й не цікавило.

Василь Федорович відчував і внутрішній спротив Куриленка, й не тому, що той вважав неправильними його дії, — він і сам ще раніше намагався виправити становище, але чогось не вмів, чогось не знав, а для дечого не було й бази, — а через те, що, як йому здавалося, вони підірвали його авторитет. Відвертої розмови, як того хотів Василь Федорович на початку, між ними не вийшло. Не міг, просто-таки не міг Андрій Северинович примиритися з таким несподіваним і швидким зсувом — із заступника голови райвиконкому до заступника голови артїлі «Дружба». Власне, він ще й досі не визначився перед собою, як йому бути далі: чи й справді піти на виучку до Грека, як радив Ратушний, чи оголосити війну, чи просто махнути на все рукою, спротив чинило щось у ньому самому, часом навіть наперекір здоровому глуздові. Воно не могло примиритися з оцією Грековою впевненістю, витриманістю

і навіть великодушністю, а також з тим, що Василь Федорович з першого дня не торопів перед ним, а мусив би — перед його авторитетом, хоч бачив же Куриленко по очах, що той пам'ятає і його високий стілець у минулому, й начальницькі відвідини, керівні поради, Андрій Северинович давати поради любив, вважав себе чоловіком широкого кругозору — недарма ж у його віданні, окрім усього іншого, була й районна культура.

Тоді він думав інакше. Перед ним відкривалася перспектива, як в оцього високого берега, звідки видно трохи не все Задесення. Він навіть почав писати статті, їх друкували в обласній газеті, а одну навіть у республіканській. Хоч статті більше ніж наполовину переписували, але прізвище стояло його. І воно більшало й більшало, виростало в районному масштабі. А тоді... бюро, розмови про верхоглядство, про міст, котрий провалився під ним. Для мосту було потрібно тридцять шість балок, а занарядили двадцять чотири. Дванадцять він так і не зміг дістати, й на бюро запитали, нащо підписав проект. А що він тямив у тому проекті? І от... міст уломився. Це вже вдруге в житті. Мабуть, невдачі просто запрограмовані йому. Вперше висока драбина, осяяна вгорі сонцем, насилася йому на першому курсі університету. Він покинув університет і пішов у колгосп, у своєму-таки рідному селі, ланковим по кукурудзі. Був переконаний, що за рік, ну, може, за два вернеться в університет із Зіркою Героя Праці на грудях. Але... не склалося в кукурудзи, не склалося і в нього. Й довелося йому вдруге вступати на перший курс, і починати все, як тепер люблять висловлюватись, з нуля. Тільки честолюбство зупинилося на точці кипіння, та так уже й не спустилося, тремтіло біля червоної риски. Та риска сигналізувала про небезпеку, але рівень високого ртутного стовпця він плував із рівнем власних потенцій...

Вони пішли до машини. Поруч з високим, важким, ледь сугулим Греком Куриленко видавався майже хлопчиком. Невисокий, худий, він, проте, голову ніс високо й гордовито, та і в самій постаті було щось таке, що свідчило про високу самооцінку й мимоволі вселяло повагу. Контрастував із його статурою голос — густий, розкотистий бас, він гудів, неначе стовідерний казан. Мабуть, голос спочатку призначався значно більшому чоловікові, а може, не тільки голос, а й отой ртутний стовпчик, проте ніхто ніколи не знає достеменно, на якій поділці повинен той стовпчик

зупинитися. Немає таких апаратів, щоб могли те виміряти, та, мабуть, ніколи й не буде. Кажуть, що отакі малі люди з надмірними претензіями дуже злі, але це правда тільки в тому випадку, коли їхні заміри не збуваються, бо здебільшого те міняє й саму вдачу. Це помітили ще й древні й довели на багатьох прикладах.

Їхали в машині Грека, стара і ветха, як самий Ветхий завіт, Куриленкова «Волга» йшла позаду.

— Треба оддати її в капіталку,— сказав Грек.— А поки що візьміть газик.

Куриленко промовчав.

Василь Федорович уже зник, що він здебільшого мовчить, і тепер розвивав перед ним думки, не так сподіваючись на поради, скільки доводячи власні рішення до відомо заступника.

— Вівці з'їли Широку Піч. Колись вони з'їли Англію, а тепер Широку Піч. Не вигідно їх тримати на наших бідних землях. Гною від них немає... Пасовища нужденні. Їх треба зліквідувати. Раз уже взяли молочний ухил... А чого це доярки з собою дітей возять? Немає дитсадка? Значить, треба будувати дитсадок. А по скільки у вас корів на доярку?

— По шістнадцять.

— Мда-а. В нас по сорок дві, й то вважаємо — мало.— І щоб не став цей контраст докором, знову повернувся до попереднього: — Звичайно, трохи овечок треба залишити. Птахоферму, свиноферму теж не будемо чіпати. Бо можна дохазяйнуватися, що й для власних дитсадків доведеться купляти яйця та м'ясо.

Доїння на фермі вже закінчували. Пастухи виганяли табун, вели в руках велосипеди, були в лискутих куртках, й Куриленко значуще поглянув на Грека. Тому коштувало зусилля, щоб не розсміятися. Пригадалося сказане на зборах якоюсь тіткою: «Пастухи тепер — як інженери. Й заробляють стільки». Одна з поширених у «Зорі» диспропорцій.

Надої виявилися неймовірно низькими. Такими низькими, що й сам Куриленко ніяк не зміг стримати зітхання.

— Завтра поженете корів на жита. І доїтимемо на станах. У другу чергу,— сказав Грек, звертаючись до завідуючого фермою,— підвезіть ще один вагончик, воду і все інше. Вчора ми поставили новий гранулятор до машини. Трохи підгодуємо корівок. Доїння запровадити двора-

зове, — і, попереджуючи завфермою, махнув рукою. — У нас на початку були упали надої, а тоді знову піднялися до попереднього рівня. А дояркам полегшення величезне.

За кормокухнею стояв якийсь лемент. Потім звідти прибігла тітка в чоловічому піджаці й величезних гумових чоботях.

— Кажу ж, жуйки не жує, бік йому розперло. А він — п'яний як чіл.

— Хто? — втрутився Грек.

— Ветлікар. Куць. Акти, коли худобина здохне, пише по-латині, а сам — як свиня. Зранку вже десь залив очі. А бичок пропадає... Зробили йому укол.

— Бичку? — знову перепитав Василь Федорович.

— Куцеві. Фельдшерка зробила. Не допомагає.

Всі засміялися. Василь Федорович посміхнувся теж.

— Мотай до нас, — наказав своєму шоферові, — привези ветлікаря. А цього, Куця, завтра на правління — і втришся. Запишемо йому по-латині.

— А де взяти кращого? — непевно мовив завфермою.

— В нас троє, поки що один їздитиме до вас. А потім знайдемо.

Обійшли ферми, потому драндулетом Куриленка поїхали на поля, там прокрутилися до пізнього полудня — одне чіплялося за інше, все потребувало невідкладних вирішень. Невпинно накручувався якийсь важкий вузол, якого треба було розв'язувати, зв'язувати окремі вервечки, а якісь і відтинати, у його голові ще не склалося чіткої картини, й це найдужче непокоїло. Поля «Дружби» і поля «Зорі» — зерно, фураж, ферми, і дорога техніка і низькі закупочні ціни: дай і дай, а на — немає, — все й крутилося хаосом, в якому, мабуть, тільки він проглядав контури іншого, нового каркаса, хоч теж бачив його неясно — поки що окремі проєкції, а то й пунктири, багато чого вгадував інтуїтивно, але десь за тим мрією, уявою, обертими на віру і в чомусь на досвід, малював усю будову. Мабуть, це й було його найбільшим щастям, найбільшою радістю — виверпити каркас, викінчити всю будову й тоді вже, немов аж у подиві, оглянутися на неї. Поки що до того дуже далеко. Поки що вузли й вузлики, розплутуючи які, він обдиратиме руки, надточуватиме нерви, гнівватиметься, зрідка радітиме, йтиме в наступ і ставатиме в оборону. Отой ветлікар уже сьогодні прийде до нього канючити або сваритися, й на сьогодні він призначив товариський суд над

двома молодими трактористами, які позавчора засівали лан і «забули» в борозні два мішки ячменю, і все те падає йому на душу, бомбардує її, як оті невидимі частки нейтрину, що йдуть з космосу на землю. Мабуть, дехто думає, що йому приємні оці міліцейські функції, але він просто карається ними й вгадує тут якусь невідповідність власному призначенню, власній посаді. Деякі голови нарікають: надто м'які закони, відверто зітхають (навіть ті, хто їх не пам'ятає) по старих, суворих: за відро картоплі — три роки, але ж то ще гірше — зуміли ж створити в «Дружбі» атмосферу, за якої крадіжка — неможлива, просто виключається, й, може, то один з найбільших здобутків: не молоко, не картопля, а саме отой лад душі, совісливості кожного перед усіма.

Розмірковуючи про все це, Василь Федорович почував, що йому мовби муляє щось, мовби заважає думати про те, конкретно, що бачив і що мав вирішувати в кожну наступну мить. Власне, він трохи обманював себе, бо добре знав, що йому заважає, тільки вдавав, буцім не зовсім точно пам'ятає. Заважала йому запланована на другу половину дня зустріч з агрономом Лідєю Куденко, колишньою Лідочкою, як її мимоволі називала пам'ять. Стосунки поміж ними й далі склалися не просто. Насамперед його непокоїло, який з неї агроном. Чи не доведеться йому й тут йти супроти неї? Та мало того: в них зараз немає головного агронома. Колишній головний агроном «Дружби» пішов на пенсію і переїхав до дітей у Чернігів, другий їде на навчання, ще два — зовсім молоді. Куриленко радить затвердити головним Лїду. Але радить якось так, що його не можна зрозуміти, з якогось обов'язку, з якоїсь прихильності чи з справжньої поваги до Лїди як до спеціаліста. Сьогодні Грек має вирішити й це. А поміж тим вловлював в Лїдиній поведінці щось таке, що змушувало його триматись насторожено й водночас трохи хвилюватись.

З Лідєю вони зустрілися аж надвечір. Сіли в агрономічному кабінеті, й він одразу ж попросив карти ґрунтів і посівів, розклав на широкому столі біля вікна. Лїда сіла поруч. Була в червоній сукні, червоний светр по-молодому облягав її стан, від неї пахло тонкими духами, і це знову тривожило й дратувало Василя Федоровича. «Чого вона приїхала сюди? Чого на нараді написала записку? — не міг утриматись від прямих запитань собі. — Адже так не

буває, щоб пам'ятала всі оці роки... Звичайно, вона приїхала на батьківщину — куди їй ще їхати...»

Поклав собі триматися однієї лінії — ділової, суто офіційної, хоч щось мимоволі, те й знай, вибивало його з неї, насамперед просте, наївне, малоймовірне: невже це та сама Лідочка, що кидала колись у нього камінці, а тоді стрибнула з розчиненого вікна у його обійми. Ні, це зовсім інша людина, яка ніколи не мала нічого спільного з тією.

— Підсівати не будемо,— казав він.— Ми сьогодні ще раз подивилися з Куриленком. Жито ще набереться, накущиться. Під картоплю гною підвеземо з наших компостів. А то... торфокришку кинули — і все.— Й знову водив олівцем по карті.— На цей рік залишимо старе планування посівів... В основному. А далі... Далі треба міняти. Капітально. Непридатна для нас стара система. Вона од бідності, од недосконалості. Для нас поняття зябу в часі є, але в просторі немає.

— Кукурудзу по кукурудзі, картоплю по картоплі?..

— У нас — так. Під картоплю — одні добрива, під кукурудзу — інші. Земля вже насичена ними. Треба тільки додавати компонентів, яких не вистачає. Ти, як бачу, не згодна зі мною?

— Я нічого не кажу,— мовила вона й подивилася на нього сірими глибокими очима.— Але ж є інструкції...

— Саме вони нас і греблять.

— А якщо не вродить? Засуха там чи щось?

— Виходить, якщо не вродить за інструкцією, тоді бай-дуже. А якщо поза нею...

— Саме так. Ти краще за мене знаєш.

— Минулого року була засуха. У всіх не вродило, а в нас нівроку. Нам районована пшениця «поліська-70», а я сію «охтирську-42», бо та в нас дає по тридцять, а я беру — по сорок п'ять. То чого я буду...

— Невже ти не розумієш, на яку ще не перевірену гойдалку стаєш? До речі, пам'ятаєш гойдалку у Попових Соснах?

— Хтось же мусить першим... Здається, я її тоді спробував. А тепер... удвох.

— Не та це гойдалка. Є інша, вивірена.

— Це — довга дискусія. Ми її вирішимо практично. Ти приїдь у Сулак. Сьогодні агроном і голова — це хлібороби, а не виконавці інструкцій. Розумієш... Прислають у колгосп дівчаток після інституту. Сумнівних дівчаток... І вони одразу починають мені доводити, що в нас

розходження з тим, що вони вчили. Тут практика, специфічні умови... а вони мені конспекта тицяють під носа.

— Ти таких дівчаток спроваджуєш у перший же рік?

— Спроваджую.

— Не любиш дівчаток?

— Не люблю байдужості і непричетності, не люблю вченого неучтва. Тих, хто хоче стати на цій землі твердо, я терплю і очолю навчаю того, що знаю сам. І вірю в опцю систему. Вона вже скрізь, у багатьох областях і навіть країнах. Ось восени побачиш.

— Це натяк? — І в її очах майнули зелені відсвіти.

— Для чого так... Я хочу, щоб ти подивилася, познайомилась, зважила все.

— І таки прийняла твою систему?

— Нашу.

Він говорив м'яко, тамуючи щось у самому собі, бо їй далі не міг оцінити свого ставлення до Ліди. Він боявся утвердитись у якійсь думці про неї, почував непевність і невизначеність, мимоволі хмарив важкі, куцасті брови.

— Що ж, навчай, я здібна учениця.

Він так і не зрозумів, чи в цих словах була прихована іронія, чи прозвучали вони щиро. А може, в них вкладався якийсь зовсім інший зміст?

Зайшов голова товариського суду — великий лисий чоловік — і сказав, що всі члени суду зібралися.

— А трактористи? — запитав Грек. — Не тільки оті двох?

— Поприходили теж.

— Тоді заходьте сюди.

По одному заходили дядьки у важких дощовиках, жіпки в фуфайках і плисових піджаках, засмальцьовані трактористи, котрі не заходили додому переодягтися, сподіваючись, що справа вирішиться за кілька хвилин.

Василь Федорович якусь мить вагався, йому й хотілося залишитись, і розумів, що це непотрібно. Він здивувався такій своїй двоїстості. Ще недавно б залишився обов'язково, й не просто залишився, а був би за прокурора, й прокурора суворого та грізного. А тепер йому здавалося, що прокурор, може, й зайвий.

— Ми зараз повернемося, — сказав він і разом з Куденко пішов до кабінету заступника голови.

Куриленко переглядав якісь папери, він одірвався од них, надто уважно подивився на голову й агронома, немов

намагаючись відгадати, який характер мала їхня розмова.

— Що, підемо на суд? — підвівся з-за столу.

— Не треба, нехай погомонять самі,— зупинив його Грек. Він захопив з собою карту посівів і розіслав її на столі перед Куриленком. Розпитував його і Ліду, щось помічав у блокноті, двічі виходив у коридор — покурити — й небавом повертався, загасивши цигарку. Ліда бачила, що він зупинявся біля дверей агрономічного кабінету. Розмова з Куриленком і Лідою затяглася. Куриленко вже кілька разів демонстративно поглядав на годинник, натякаючи, що йому треба їхати, адже живе в місті, але Грек мовби й не помічав того. Врешті увійшов лисий чоловік — голова суду — й сказав, що вони переговорили все.

— Ждали-ждали,— чогось ніяковіючи, розвів він руками, та й того... розбалакалися.— Воно, може, нічого вам і йти.

— Нічого то й нічого,— сказав Грек.

— А яке прийняли рішення? — запитав Куриленко.

— Мовби й рішення ніякого,— знову розвів руками голова суду.— Хлопці молоді...

— Якщо це треба приймати, то й не приймайте,— порадив Василь Федорович.— Обмежтеся обговоренням.

— Еге ж,— мовив голова суду.— Яке вже там рішення. Пропісочили так... Свої ж... Набралися хлопці стиду-сорому.

Вони вийшли на ганок контори. Куриленко поспішав, одразу попрощався, а Грек і Ліда зупинилися біля дошки оголошень. Сонце вже зайшло, од будівель і дерев прослалися довгі тіні, сивуватий смерк оповивав село.

— Як ти влаштувалася? — поцікавився Василь Федорович.

— Бачиш, який ти став, що я думаю про сівозміни, запитав одразу, а як живу — аж тепер, та й то для годиться. Живу в однієї баби. Проведи трохи — побачиш.

Він пішов поруч неї по піскуватій дорозі. Перейшли вигін, повернули у вулицю. Хати стояли тільки по один бік, на другому ріс негустий хвойник, тут уже Україна змикалася з Білорусією — чимало хат було немазаних, хліви здебільшого плетені, за городами клаптики луку, а по цей бік дороги, на нічийному,— повітки та шопи і поставлене конусами деревиняччя, між повіток паслися корови, смачно, з хрупотом зрізали молоду куцу траву,

час від часу то та, то та підводили голови й обзивалися на мукання телят і знову спрагло хватали траву, а звідкілясь долітали видзвони молока об дно дійниці, й кіт, що сидів на стовпчику та козирував одним оком у хлів, нетерпляче молотив хвостом по стовпчику. В одному дворі з-за штахету виглянуло одразу п'ять білих, з синіми, як льон, очима, голівок, і Василь Федорович відчув, як йому защеміло ласкою і тихим смутком серце. Ласкою до дітей — смутком по власному дитинству. Тоді і його село було схоже на оце, взагалі поліських сіл найменше торкнувся нинішній скажений рух, як голова він з цього приводу розмірковував нерадісно, а серце, яке пам'ятало дитинство, трошки раділо. Він розумів оцю свою двоїстість, яка й не була двоїстістю, а просто вододілом — це йому підказали ті ж голівки, кіт на стовпі й мимовільний спомин про далекий палісадник, запах жасмину, простягнені до нього оголені руки. Так, мабуть, це й справді вододіл — вершина думки й пам'яті, але вже не чуттів, він повно осягав життя, бурління й кипіння, барви й звуки і почув, що вже небагато може захопити того, що воно мовби втікає од нього. Таке відчуття щохвилиної втрати прийшло до нього зовсім недавно, він шкодував, що не раніше, в молодості, тоді б спивав життя малими ковтками, як найміцніший і запашний напій, і не поспішав би, не біг. Проте, мабуть, іншого йому не судилося, й може, в тому причина не так він сам, як вік. Адже він з природи розважливий, ні перед чим і ні перед ким не торопів, просто ніколи не мав часу як слід розглянутись і поцінувати світ і себе в ньому. Його дивували власні думки, йому хотілося їх комусь виповісти, але тільки не Ліді. Проте вона знову мовби вгадала їх.

— Все пролетіло, як одна мить. Я неначе й не жила. Коли б знала...

— Що знала?..

— Я недавно переконалася, що себе можна переіменити, настроїти на певний лад і жити в тому ладу. Тепер розумію — пізно.

— Лад створюємо не ми. Бо й живемо здебільшого для когось.

— А, пусті слова.

— Ми для когось, хтось — для нас.

— Я жила для чоловіка й дітей, і що ж, хтось із них оддав мені хоч крихту себе? Чоловік... так і зовсім. — Ліда підвела голову. — Ти знаєш, я зробила його. Я. Ти не

подумай, будім хвастаюся. Так було насправді. Підштовхувала, тягла, передруковувала його роботи. Одне слово, не давала заснути. Затипком і увагою оточила. Друзів знаходила, запрошувала їх у дім. Бачила в цьому якийсь смисл. Він... тюхтій і ледар. Ледве випхала нагору, в доктори. Розумієш, якби він мене покинув тоді, я зуміла б почати спочатку, може, й собі щось зробила б або знайшла оту крихту щастя... До мене тоді залицялося багато чоловіків. Пішли б на все. А я за щось чіплялася, рятувала. Потім поїхав він у Швецію, їй, своїй майбутній, шубу і білі черевики, а мені дерев'яну брошку з оленем — копіюк за двадцять. Мені чогось особливо було образливо за білі черевики. За білі. А собі привіз журнал з великими бабами. Не віриш? На кухні гостям показував. Отоді я його зненавиділа. Не за баб у альбомі... Сама не знаю, за що. Навіть не за шубу. Не в шубі і черевиках справа. У моїй глупоті. Тільки ти нічого не думай... Я не для жалощів... Просто треба комусь розказати. Я думала про тебе всі ці роки. Чому — не знаю... Може, що то було в мене перше й справжнє. А коли зовсім притисло, згадала село і все-все. Ось і пішла агрономом. Слухала тебе на нарадах і бачила, що ти себе знайшов. А я... Наче заблудилася в хащах. Чи мене покинули там. Тобі, мабуть, взагалі легше, ти не твориш у собі світу.

— Як це?

— Ну, в тебе він — як уже склався. А то... твориш, а він розпадається. Якесь одне слово може його зруйнувати.

— Все-таки не розумію, — признався він.

— Я сама не до кінця розумію. Всі мої світи поруїнувалися. В мені самій щось порушилося. От я вже тобі розповідала про дітей. Озлобилася на них. А хіба так можна жити? В чомусь, а може й у всьому, завинила сама... Батька немає, нехай живуть, не знають горя. — Вона повернула голову, і в синіх сутінках зблиснули очі. — Нічого я не зміла. Нічого. Милуватися світом, кохати...

— Кохати? — здивувався він. — Хіба цього вчаться?

— Так, кохання можна вилеліяти в собі, як квітку. Ним можна втішатися, омивати в ньому душу.

Він здивувався. Якое нещодавно щось подібне думав і сам.

Вони перейшли порослий хвойником горб і опинилися в кінці вулички. Темінь упала раптово, вона була холодна, пройнята вітром, ледь прогіркла запахом диму, яким десь поблизу обкурювали сад, і земля була туга, якась

незахищена, важка, в такий вечір хотілося йти і йти, ловити незримі шелести, ловити очима далеке сяйво зір і думати про щось велике і чисте. Але вони того не могли. І йти їм було нікуди. Йому стало шкода Ліду. Хоч і здавалося трохи, що вона хоче розжалобити його навмисне; розповідаючи правду, хоче викликати на відвертість, поскаржитися. Вона була не схожа на ту Ліду, яку він із наради в Широку Піч. А може, подумав, їй і справді більше немає з ким у цілому світі поговорити відверто? Але знову й знову зринало в ньому щось таке, що підказувало: це не просто так, хвилинна відвертість поєднується ще з чимось, чого він не може вгадати. Надто в оцій темені.

Ліда довго мовчала. Вона вглядалася в свої думки, в своє минуле, намагалася відібрати потрібні, які могли б в чомусь впевнити його, освітити її саму, а не підвладна їй пам'ять підсовувала все хаосом, ще й мовби самій наперекір.

— Отам, на нараді, я мовби вперше тебе побачила.

— Ну й як? — запитав він, аби щось сказати.

— Неначе вперше, — сказала вона й засміялася. — Ти бережися. Я тепер правду кажу. Я підступна.

— Не наговорюй на себе, — мовив він, і йому здалося, що вона чекала інших слів. Мабуть, йому було потрібно сказати: «А я й не боюся» чи «Ще невідомо, хто кого повинен боятися», — й взагалі повести розмову жартівливо, легко, і все б тоді пішло по-іншому, в такій розмові просто з'ясувати, хто на що може сподіватися, легко переступити, легко й відступити. Але він навмисне не пішов тією стежкою. В якусь мить йому здалося, що в її уяві взагалі щось викривилося, що вона сама не знає, чого хоче, а може, то в ній говорить спокута чи помста, які стали більші за неї. Достеменно знав тільки одне: легко їм не буде обом.

— Мені пора. Добраніч, — сказав він.

— Зайти не хочеш? Я пригостила б чаркою, — і знову засміялася неприродним сміхом. — Як свого начальника. А може, й не начальника. Тепер так ведеться.

Але на його відповідь не чекала, повернулася й швидко пішла до хати, де горіло світло.

Він усміхнувся й попрошкував до контори. Але його усмішка була не радісна. Вона мала означати: нічого не сталося, так, у жінки трохи розходилися нерви. А може, не відчув до кінця певності, подумав, що ще заїде сюди. Мабуть, щоб заспокоїтись, повернув на стежку праворуч

і через горб вийшов до Десни. Стояв на кручі, дивився на темну воду, на зелені та червоні вогні бакенів. Спробував розібратися в усьому спокійно. Так, він теж згадував Ліду. Спочатку гаряче, фантазійно — хотілося появитися перед нею в якомусь ореолі, здивувати, вкинути в жаль — щоб шкодувала, щоб проплакала ніч у подушку, а потім ці марева почали розсіюватися, аж поки не згинули зовсім. Він ніколи не думав про неї гріховно, не шкодував, що вона не стала його бодай на годину, а в останні роки майже забув про неї. Мабуть, коли б вони зустрілися раніше... Але хто зна, як би вони зустрілися й що почували б! Те, може, й не залежало б од них, щось само велить серцеві, має вагу навіть перша мить зустрічі, отой несподіваний спалах очей, усмішка, доторк рук. Проте він не міг не зізнатися, що його хвилює не спомин, не ота, колишня, Ліда, а оця — гостра, нещасна, насмішкувата, в чомусь вільна, а в чомусь упокорена долі.

Він аж відчув якесь полегшення, коли приїхав додому і пірнув у звичну атмосферу домашніх турбот та клопотів. Він знав, що вдома чекають на нього, й це завжди його зігрівало. Йому було хороше в сім'ї, особливо коли вони жартівливо згуртовувалися проти нього. Але незабаром зрозумів, що сьогодні йому мовби щось заважає, що його думка біжить кудись, щось воскрешає — забуте й хвилююче. Він почав сердитись. Проте, мабуть, не тільки сердитись, бо знайшов старий альбом, а в ньому прижовкну фотокартку — дві тоненькі дівчинки підтягуються на пальчиках, обламують куц бузку. Він не пам'ятав, як до нього потрапила ця фотокартка. Здається, взяв чи вкрав у Миколи, хлопця з їхнього кутка, що бавився фотографуванням. На фотографії було видно й стежину попід плотом — доріжка од Греків до Купенків. Йому довгий час здавалося, що може пройти по тій стежці. А потім забув про неї. І ось зараз...

І він мимоволі хмукнув і засунув альбом на полицю. Щось у ньому знову повставало проти самого себе. А тут ще Фросина Федорівна піднесла новину, яка вибила з голови всі інші думки. А може, та невчасна звістка тільки переплутала їх, аж вкинула його у якесь сум'яття, змусила поглянути на себе ще й збоку. Ця новина була пов'язана з Ліною. Василь Федорович хоч і почувався в особливій дружбі з Ліною, але іноді й соромився її — соромився у таких випадках, як оце сьогодні, він тоді пам'ятав, що в нього доросла дочка, що вона вже цілується

вечорами з хлопцями, притискається, і її притискають, і вона знає, що він це знає, вона думає про це без сорому, а йому про своє так думати вже не можна, а чому не можна — пояснити не міг. Мабуть, тут прихована якась вічна, вища мудра неузгодженість, яка іноді аж мучить нас. Мучить тому, що почуваємо тільки за себе, а інших обмірюємо думкою, а в думку вся людина не вкладається, Василь Федорович пам'ятав, як колись, за рік чи півтора по війні, у них на квартирі стояли військові і як одного разу немолодий, як тоді йому здавалося, старшина обіймав у хліві його матір. Василько побачив це випадково, мабуть, і його побачили, двері в хлів причинилися, й мати та старшина не виходили довго, і в ньому щось збунтувалося, аж витиснуло сльози, й він почав кидати в двері поліна. Й тоді з хліва вийшла мати, зняковіла й сердита, і воли довго не дивилися одне одному в очі, й пам'ятав він те все життя. Тоді він осудив матір, і тільки через багато років зняв той осуд і зрозумів усе до кінця.

— Так що готуйся, старий, до весілля, — притишивши голос, казала Фросина Федорівна, присівши з шитвом на краєчок стільця. — І рушники прослалися зовсім не в той бік, у якій ми сподівалися.

— Не ми, а ти, — поправив Василь Федорович. — Я Ліні женихів не виглядаю ні з яких боків.

— Що ви тут шепочетесь, — сказала Ліна, заходячи до кімнати. — Мабуть, переполюшилися тим, що я сказала мамі. Так ще ж нічого... Просто Валерій запропонував одружитися. А я чекаю вашої резолюції.

— Неначе ти зважиш на наші резолюції, — сказав Василь Федорович.

— Охо-хо-хо-хо! — по-жіночому зітхнула Фросина Федорівна. — Такі молоді, що ви робитимете...

— Кашу їстимемо, як Стецько.

— Ну, положимо, ви грамотніші, — засміявся Грек. — Стецько не дивився телевізора і не читав перекладних романів. Мати, мабуть, зітхнула в тому плані, що на кашу заробляти треба.

— Тоді ми каші не їстимемо. Обійдемося пиріжками, тістечками. Чи ви... Ми в баби Сісерки житимемо.

— Оце б я допустила, щоб ви жили в чужих людей! — аж сплеснула руками Фросина Федорівна. — Та я за вуха обох сюди притягну.

Вона вигукнула це з такою ширістю, що Василь Федо-

рович аж крякнув від задоволення. Вона, як відзначив подумки, виявилася «на рівні». Власне, «на рівні» Фросина Федорівна була завжди, все життя. І тоді, коли притискалася до нього вночі, і коли біла тарілки. Над усе в ній переважала доброта, й це йому найбільше подобалося, й за це прощав їй і лемент, і сварки та вчитування, і безпідставні ревності до сліз. Гостра на слово, швидка на розправу, гаряча, вона, проте, ладна віддати іншим усе. Найбільшим її щастям було комусь допомогти, щось подарувати — ніякі дорогі імпортні ліки не трималися в домі (хоч часом самим були край потрібні), ніяка крамнина не залежувалася, а що вже там казати про яблука, дині та інші домашні ласощі. Василь Федорович часом буркотів: «Усе повинось, усе пороздавай». Фросина Федорівна тоді ніяковіла й починала виправдовуватися, ніби й не помічала теплих вогників у його очах. Вони всі, навіть Ліна, все життя бачили його трохи не таким, яким був насправді. Василь Федорович мав утіху видавати себе за людину грубу, простакувату, любив тією грубістю спантеличувати домашніх, тішився, коли вони всі гуртом накидалися на нього й починали підправляти, вчити-виховувати. Він міг сказати немилозвучне слівце, розповісти за обідом солонувату бувальщину, і все з таким виглядом — «ми люди прості, що з нас узяти». Найперше йому полюбилася ця гра, в водночас переслідував і практичну мету — аби діти знали, що не тільки хліб, а й троянди виростають на гною, і коли вивчаться, щоб не відцуралися села, сусідів, їхніх мозолів. Надто він натискав на гній, картоплю, свиней після того, як закінчувався по телевізору фільм, де мелькали розкішні яхти, на березі моря білили фешенебельні отелі, де молоді люди пили на високих стільцях за стойками барів вино й розмовляли про спортивні змагання та легку любов. Їм подобалися такі фільми, хвилювали і вабили у якусь недосяжність, а він тицяв їх носом у чорнозем, викликаючи іноді справжнє роздратування. Фросина Федорівна, а надто Ліна вловлювали і якусь навмисність у його грубих оповідах, але завжди ставали на сторону «переважної жіночої більшості». А він вимахував руками, що мало означати: вас багато, хіба вас перекричиш, і втікав до кабінету. Щоправда, з роками почував і якісь дивні напливи ніжності, особливо до найменшої, але й до старших теж — до всієї родини, його родини, якою був задоволений, у яку (вони цього не знали) ховався од життєвих суховіїв і завірюх. Василь

Федорович почував якусь особливу з ними (і з Ліною теж) єдність, міцнішою за яку немає на світі, котру ніякі сили світу розірвати не можуть, перед якими — силами світу — їм разом нічого не страшно. Навіть смерть не страшна. Він тоді глибинно, серцем, усвідомив це і зрозумів, чому люди бувають слабкі або сильні. Він знав і те, що потрібний їм усім, що вони його люблять — отакого, який є, і було б їм без нього дуже важко й незатишно, а йому — без них.

А може, оця його перебільшена грубість ішла від зовсім іншого — від невміння виховувати дітей. Він усвідомлював, що в родині його батьків, за його дитинства, було: працєю, бігаєм — і ніякі дурниці в голову не придуть. А як виховувати ось тепер, хто підкаже? Надто коли те й знає мелькають лихі приклади. У більшості теперішніх дітей немає справжніх друзів — друзі появляються і зникають, немає справжніх захоплень — тільки б не звертали на них уваги, тільки б не зачіпали, канапа, книжка, телевізор — ото і все коло, в якому крутяться самі й крутяться їхні думки. Щоправда, за Ліну він мовби не боявся, й оце зараз навіть подумав трохи інакше: «Ми весь час вертаємося у свої вісімнадцять літ і весь вік живемо ними. І нам здається, що там усе справжнє, але, мабуть, справжньою є опія ілюзія, яка втішає нас. Ми вимірюємо себе в минулому кількістю нематеріальної речовини, яку називаємо любов'ю, але ми вже втратили й колишні мірки і не знаємо теперішніх». Він подумав не зовсім так, але відчув, що його думка останнім часом мовби кудись посувається, набирає інших обмірів і обмірює вже не тільки тонни збіжжя і гектари посівів, а й ще щось, якусь іншу сутність: егоїстичну — Антона Марковича Лаврика, невідому й сумну — батькову, щасливу, але з якоюсь журинкою, — Лініну, і свою власну, розтривожену двома Лідами. Так, він відчував, що стає на якомусь рубежі, але вже не тільки життєвому, а й мисленому, з якого відкриваються інші обшири. І навіть його спомини рухаються не так, як рухалися раніше — волею господаря, а пливуть самі по собі, неначе опале листя, яке несе невблаганна і вічна ріка. Вже вона владарює ними, закручує, розкручує, викидає на берег, бо вона велика й могутня. Василь Федорович у подвиг бачив, як усе частіше зринає у його голові одне й те слово: «Не знаю», хоч зовсім недавно йому здавалося, буцім знає все, що йому треба знати. Але хто скаже людині, що

їй треба знати, а що зайве? Зайве те, без чого вона може прожити? Але ж колись вона жила мізерією, й те нас тепер вдовольнити не може.

Так чи так, але він став обережнішим і поміркованішим у всьому, що стосувалося людського життя: виховання, любові, ненависті, й не квапився з вирішеннями й порадами, все більше й більше покладався на ту ж широку ріку. І, мабуть, саме через це не повів далі мову в іронічному, жартівливому ключі, як би зробив раніше, надто з такого приводу, як раптове одруження Ліни, яке його чомусь розтривожило по-справжньому. Може, знову подумав, тому, що люди здебільшого знаходять себе в дітях, і своє продовження, й відображення, а він — найбільше в оцій дівчині, племінниці, до котрої почував якусь особливу ніжність і в котрій йому все подобалося. Він подумав і про Валерія й пошкодував, що знає його мало. Віп теж, як і Фросина Федорівна, вже розмовляв у думках з зятем, хоч і не конкретним: той ставився до нього з пошаною, був самостійний і трохи соромливий, захоплений ним — батьком Ліни. Але тепер він подумав тільки про одне — про Ліну, про те, чи не помилилася вона в своєму виборі й чи принесе оцей малознайомий йому хлопець їй щастя.

Про одруження вони цього вечора більше не говорили. Ліна сказала, що ще нічого не вирішила, що вона любить Валерія, але поспішати з заміжками не збирається, вона й справді так думала, хоч і почувала, що сказала не всю правду, що оцієї байдужості в ній вистачить ненадовго. Мабуть, це розуміли й Василь Федорович та Фросина Федорівна, вони посміхнулися одне одному, а Василь Федорович сказав:

— Го-го, уже й любов загнuzдали, а я колись до вечора не міг дожити без неї, оцієї ось нині лютої тітки,— показав на Фросину Федорівну, і вона засміялася.

— Зараз вік заміників і штучного охолодження,— оджартувалася Ліна.— Любов теж підлягає цим технічним винаходам.

Василь Федорович цього вечора заснув не одразу, він лежав і думав про сьогоднішній день і попередні дні, про Ліду і Ліну, щось у них було спільне, в колишній Ліді й теперішній Ліні, і ось тепер Ліда зовсім інша, а яка, він не знає. Ота колишня Ліда чимось і справді схожа на Ліну. І нехай воно сказиться: куди дівається оте все й чи у всіх воно зникає, а якщо зникає, то коли вона, людина,

справжніша? Він здогадувався, що ота Лідина розмова не випадкова, що Ліда щось має до нього і досить йому простягнути до неї руку, сама піде назустріч. Він не міг дати відповіді — чому. З якоїсь її придумки, туги, помсти чи й справжнього захоплення ним, теперішнім, зрілим і самостійним чоловіком, не схожим, як вона сказала, на інших голів. Так чи так, але це хвилювало. Посуваючись кудись далі, він неясно уловлював, що людина безконечно жадібна й хоче одразу забрати собі все, — бодай у помислах, — замкнути крайні полюси. Вона хоче мати вічно оновлене кохання і насолоджуватись затишком родинного вогнища, що виключає одне одного, а всі ті, хто, залишаючись вічними грубниками біля нього і в той же час ганяючись за мінливими вогниками кохання, обманюють себе, бо не мають ні того, ні того, оскільки полюси ж ніколи не сходяться. Це вже він думав не зовсім про себе, бо поки що собі на карб не міг поставити нічого. З тими думками й рушив по широкій, поки що спокійній для нього дорозі сну.

А на другому кінці ночі, з думками про нього самого, не спав інший чоловік, з яким їх круто зводила доля, — Андрій Севериневич Куриленко. Його гріла одержана від начальника управління сільського господарства Семена Івановича Куниці інформація про те, що нещодавно на бюро райкому Грекові оголошено догану, що Василя Федоровича недолюблює другий секретар, а першому скоро на пенсію, другий же — молодий, енергійний, авторитетний, і що зараз у колгоспі справи не зовсім такі, як здаються голові, — гроші з рахунку пішли на покриття кредитів «Зорі», а витрати передбачаються величезні. Це, останнє, Куриленко знав і сам. Проте чужа біографія, чужі невдачі на ту мить були для нього тільки дзеркалом, у якому відбивалося власне життя й власне майбутнє. Він розглядав їх, як розглядає покинута немолода жінка власне обличчя — помічаючи кожен прищик, кожну зморшку, але не помічаючи чогось більшого, на чому в першу чергу фіксують увагу сторонні. Насамперед Куриленко бачив, що його сил замало на поступовий, неквапливий рух угору. Та й на що може сподіватися? Два три роки заступником у Грека, далі якийсь поганенький колгоспник, де й борсатиметься до пенсії. Так, до пенсії. Уявив себе жалюгідним пенсіонером районного масштабу, і його аж морозом обсіпало. Коли йде по вулиці від-

ставний генерал чи навіть колишній голова райвиконкому у своєму районному містечку — йому всі поступають дорогою. Молодість прекрасна ще й тим, що невідоме майбутнє зрівнює тебе з усіма — з Ганнібалом і Ньютоном, Періклом і Вольтером, Гагаріним і Хейердалом. Саме так він пам'ятав свої юні роки. І ось йому тридцять вісім. Йому тепер хоч би оцю платформу, йому б — розмах. «Дружбу!» Немудрий Грек не зумів скористатися коліницею, яку змайстрував своїми ж руками, на ній треба стати на повен зріст, та свиснути, та гукнути, — ударити закликком, здивувати всіх високими зобов'язаннями. А він сам собі під колеса підкладає камінці — висували на Героя, а скінчилося доганою. І вже, мабуть, і сподіватися немає на що. Куниця натякав на якісь плями в біографії Грекового батька, на невміння Грека ладнати з начальством. На бюро повівся необачно, настроїв усіх проти себе. І оці тимчасові труднощі — ще як на них подивитися. А особливо оті неясності в біографії. Здавалося б, все забулося, відійшло в минуле — ні, Грек це розуміє гаразд, недарма замірився на цілий меморіал, хоче прикрити ним родинний гріх. Треба поцікавитися, скільки на нього затрачено коштів, в колгоспі немає таких статей, щоб «на мертвих», хто б вони там не були. «Ех, мені б цю коліницю. Мені б цього воза». Якби з Греком щось сталося, розмірковував він далі, то хто б став на його місце? Тільки він, Андрій Северинович. Але з Греком нічого не станеться. Правда, він заповзвся занадто, вже поспиналися анонімні й не анонімні скарги, вже дехто і з авторитетних людей у колишній «Зорі» натякає йому, Куриленку, на непомірно жорсткі шори. Так, мабуть, для нього, Куриленка, це єдиний шлях. Треба тільки не схибити, не йти напролом, не дискредитувати себе. Уважність, людяність, заклопотаність — і маленькі поправочки, й широкі плани там, на вищих нарадах. У цьому Грекові з ним не змагатися.

Але треба мати підтримку на місці.

І він почав перебирати в думці членів правління та парткому, інженерів та агрономів. Невідь-чому найперше зупинився на Лідії Петрівні. На чий бік вона стане? І які в неї стосунки з Греком? Вони з одного села, знайомі давно. Либонь, у їхньому минулому приховується якась таємниця, він це помітив одразу. Сьогодні Грек проводив її додому. Куриленко віддалік бачив, як вони йшли до хвойника. Ліда жінка ваблива, виглядає молодо, — такі

худі завше виглядають молоді,— він і сам пройшовся б з нею по хвойнику. Навіть зробив одну спробу, жартівливу, й вона одказала теж жартівливо, але так, що він не знав, що їй відповісти: «Боюся чоловіків малого зросту. Їхні претензії завше більші за них». Диво, але щодо нього вона трохи вгадала. Кохання він просто не знав. Ішов через нього, немов через чужий сад, не мав коли зупинитися, роздивитися, помилуватися на цвіт і яблука, хапав, які траплялися під руку, надкушував, жував, не відчуваючи смаку й не дуже добираючи, де зимниці, де ранети, а де запашні антонівки. Одна жінка колись полюбила його по-справжньому, але він знехтував її любов'ю, одружився ж випадково, давно збайдужили одне до одного й не розлучалися тільки тому, що знали: вдруге буде те ж саме. Багато людей мали його за розумного чоловіка, але друзів у нього не було, та з ним не те що дружити, а просто вести звичайні бесіди було важко. Про все мав свою думку, й, хоч не висловлював її прямо, розмова наштотувалась на приховані пороги, корчаги, пригасала, й починати її вдруге нікому не хотілося. Опріч того, не любив ні шахів, ні карт, ні футболу, навіть коли при ньому сідали грати інші (підлеглі), сердився. Читав популярні брошури й любив поговорити про квазари та пульсари, а ще більше про повені в Індії, обвали в Перу, землетруси в Океанії та про інші великі катаклізми, в яких гинуло багато людей, але які десь там, далеко, майже на одній паралелі з Помпеєю і «Титаніком». А ще був скупий, його очі засвічувались по-справжньому радістю тільки тоді, коли десь за нього платили, сам же платив рідко. Він і з жінками знайомився тільки з такими, на яких не треба витратитися. По-справжньому хвилювала його в житті кар'єра, але для неї в нього не вистачало широти, ризику, легкості,— хоч би чогось одного, у начальників викликав підозру, що «підсидить», підлеглі не висували самі. Критично поцінувати себе не вмів і своє пониження сприймав як підступи Ратушного. Але був діяльний до ката, вмів вчасно підказати параграф для рішення, умів висидіти в президії з багатозначним виглядом найдовше засідання, вмів справити враження на свіжого чоловіка, вмів довести до кінця задумане й мав ще чимало достоїнств. І ось тепер йому здавалося — настав його час. Треба тільки не випустити той останній шанс, який посилала доля.

Розділ дев'ятий

Валерій повернувся до села в сутінках. Він не пішов додому, до Сісерки, а берегами обійшов колгоспне подвір'я, Тулаї — дальній кут села, стежкою піднявся до саду, що чорнів у п'яній молодим листям, кинувши собі під ноги білу весільну сорочку. Невидиме, не доступне ні зорові, ні мислі, там вже буяло нове життя.

Валерій не думав про те, він взагалі ні про що не думав, бачив усе й не бачив нічого. А може, нічого вже й не було? Ні, таки було, воно просмоктувалося в мозок, у пори тіла, в серце, у вже недужу кров і стулялося в дві половинки — білу й чорну, білу й чорну.

Та мить, коли мозок відмовлявся вірити, та приголомшлива страшна мить залишилась позаду, тепер перед ним прослалося щось сіре, однолике, сповнене болем й німого крику. Точніше, там, позаду, була не мить, а чорна пасмуга чи чорна ущелина завдовжки в півтори доби.

Останній тиждень йому нездужалось, частіше паморочилася голова, дедалі більшу почував квалість — кілька разів засинав посеред дня, раз навіть за столом, а потім на тілі появилися якісь висипи, й він вирішив звернутися до лікаря. Чомусь посоромився звертатися в їхню сільську лікарню (може, тому, що там працювала Лінина мати), поїхав у місто, в районну лікарню, куди ходив до армії. Там йому зробили аналізи. Другого дня, тільки-но переступив лікарняний поріг, його перестріла молоденька сміхотлива лаборантка Алла, котра брала в нього на аналіз кров, і потягнула за собою.

— Я на вас чекала. Ходімте, зроблю повторний аналіз, а то в мене таке вийшло, таке вийшло, — засміялася вона, — що мене виженуть з роботи. Сорок шість тисяч білоківців проти чотирьох норми.

Це було як постріл у темному коридорі впритул. Сміх лаборантки прокотився морозом по шкірі, й він так стиснув її руку, що вона зойкнула, хоч і надала цьому стисканню зовсім іншого значення.

Оця доба, доба чекання, й була найстрашнішою: марна боротьба надії і безнадії, самообману й страшної правди.

Валерій щось уже чув про цю хворобу, її симптоми і знав, що чекало тепер на нього. І все ж сподівався на помилку лабораторної сестри. Блукав по місту, а думка, мов обламане крило, то болісно злітала, то знову падала в безсиллі. Другого дня, коли він переходив вулицю перед

лікарнею, то відчув, що в нього підломлюються ноги. Найстрашнішою була оця путь — через дорогу, по сходах лікарні, по коридору, до лабораторії. Він пішов просто туди. Алла втекла від нього поглядом і сказала, що аналізи передала лікарю, нехай Валерій іде до нього.

Валерій знав на своєму віку чимало лікарів (колись довго хворіла мама, і сам перехворів на всі дитячі хвороби), й знав їх як людей особливих, спочутливих і добрих. Цей був не схожий на них — похмурий і мовчазний, може, його гнуло якесь власне горе, може, ховався від нього, Валерія, за грубість і холодність. Валерію запам'ятався його голос — іржавий, неприємний, і стандартні, як цвяхи, фрази: «Справи ваші не зовсім добрі», «Будемо досліджувати», «Все, що залежить од нас...», потім забрав папірці, які лежали перед ним, і вийшов у бічні двері, а Валерію велів зачекати. Небезпека все зростала, серце не вмещало страху, й Валерій вийшов на довгий, вповодж усього поверху, балкон і пройшов до сусідніх дверей. Лікар розмовляв з кимось з колег, мабуть, з завідуючим відділенням.

— ...Син доцента Лаврика. Пам'ятаєте, була історія з одруженням... Цікавий випадок для дисертації... Якщо хочете...

— Перестаньте. Як ви можете...

— Я, ви знаєте, можу все.

Страх пробив Валерієві груди, він аж похитнувся й вже ледве чув, про що говорили за дверима.

— Знаю.

— Всі біжать до лікаря за рятунком, вимагають гарантій, спокою, а він такий же чоловік, як і вони, знає, що теж не вічний, вріже дуба, і в нього свої болячки, а мусять удавати з себе майже безсмертного.

— ...Випишіть направлення в інститут крові. Тільки якось так...

— Якось так я не вмію. Як на мене, то я казав би їм усім правду.

— Для чого?

— Для самозахисту. Завершити якісь справи. Лікування все одно тільки паліативне. Може, він і не захоче лягати в лікарню.

— Які можуть бути в нього справи? І взагалі ваші рекомендації не з нашої практики. Ми просто не маємо права.

— Право. У чому воно? Був я торік у Помпеї. Бачив пустоти замість людських тіл. Ті люди за півхвилини до катастрофи кохали, мозок думав. І ось — порожнечі, які зберегли конфігурації тіл у момент загибелі. І все. Право...

— Дякий приклад. Вам самому треба лікуватися.

— Знаю. Та й не нове. Лікарю... і так далі.

Кінця суперечки Валерій не зрозумів та й не намагався зрозуміти. Він подивився у дзеркало, що висіло в кабінеті, й побачив довгасте чуже обличчя з сірими неживими очима і неприродно стиснутими губами. Це обличчя підказало йому, що робити. Він не став чекати, коли повернеться похмурий непривітний лікар, вийшов з лікарні. Й побачив голубе небо й вогненне, якесь недобре око сонця, що світило йому просто в обличчя.

Гостре лезо страху, яке стриміло під серцем, уже зламалося чи, може, воно випало, натомість лишилася відкрита рана. Щось у ньому відмовлялося повірити навіть зараз, щось не сприймало, заперечувало, але мозок карбував страшні цифри — сорок шість тисяч, і затерти їх, звільнити від них думку вже не могло ніщо. Вони перекреслили все. Світ потьмянів, оглух, відступив кудись у глибінь. Він існував, але тіло відмовлялося сприймати його. Світ став не його. І думка замкнулася у якомусь кудому тісному колі, вона оберталася тільки довкола хвороби, навіть здавалося, довкола самої себе. Один оберт, другий, сотий... тисячний, і не робила спроб рвонутися вбік, вийти за те коло, бо виходу не було. Часом у те замкнуте думне поле попадали якісь інші люди, речі — батько, Ліна, недомальована картина на горіщі винарні, але вони тільки проковзували й випадали геть. І обкручувався довкола пронизаний сонячним променем день, обкручувався порожньо, як у кіно. Валерій вертався до села полями, й тут під високим небом його обійняв жаль до самого себе, і туга чорною стрілою пробила серце. Мелькнула думка — не вертатися більше в село, поїхати кудись, але куди й чого — не знав, а також зрозумів, що від себе втекти не можна, й пішов далі. Додавали туги й спогади про останні веселі дні та тижні, про Ліну, яка теж в одну мить стала далекою, чужою, мовби нереальною. Ні, він любив її, як і раніше, але щось йому підказувало, що ніяка любов уже не врятує його. Не мав заздрості ні до Ліни, ні до того, кого вона покохає потім, та він і не думав про таке, тільки щось саме по собі мовби фіксувало

в ньому, що вона житиме, житиме без нього. Валерій не панікував (панікував лише останню добу), не метався душею, він мовби увійшов у якусь тяжку смугу, в тінь, в ущелину, якою мусив пройти і з якої вже не вийти.

Добувшись до села, заліз на горище винарні, де на літо обладнав собі помешкання, — познімав павутину, по-підмітав і навіть збив з планок маленький столик, — і повалився на сінник. Майнула думка — піти до Ліни (вона чекає!), але не пішов. Що він скаже їй? Розповідь про хворобу? Для чого? Щоб викликати співчуття, сльози? Йому й справді хотілося її співчуття, але того собі не дозволив. Він увесь був спрямований у якусь темну глибину, хотілося втекти від себе, від думок, і він утікав. Кликав якісь видива, дивний хаос крутився в голові, і він не виходив з нього, навпаки, поринав глибше й глибше. Щось йому підказувало, що це єдина можлива втеча. Нарешті він і справді поринув у сон. Його розбудив сонячний промінь, що падав у велику, з двох шматків скла шибку єдиного вікна, яке виходило на південний схід — на Лебідку. Замість другої шибки темнів фанерний лист. Сонячний сніп за вікном перерізувала в'язова гілка, вона гоїдалася, і жовто-біла пляма на підлозі гоїдалася теж.

Першою думкою була та ж, учорашня, яка перемінила світ, одрізала його од життя. Він прокинувся таким же, як прокидався щодня, легким, радісним, але тільки на мить, бо в наступну хвилю на нього мовби щось упало. Він застогнав і ліг долілиць. І далі думка знову закрутилася у тому ж колі.

Валерієві не хотілося нікого бачити, ні з ким розмовляти, і він залишився на горищі. В ящику з-під яблук валявся черствий окрасць паляниці і кульок цукерок «Шкільні», тож в обід, коли захотілося їсти, пожував хліб з цукерками. Ним все дужче й дужче оволодівало дивовижне бажання забитися кудись — у якусь шпаринку, в якийсь темний куточок і не виходити звідти. Або заснути й спати, поки цей сон не перейде в інший. Дитячий галас, який по обіді налетів з саду, теж не вибив його з цього стану. Єдина реальна думка, яка прийшла до нього, це знову ж про Ліну. Валерій уже не вагався: він не мав права на її любов, не має права псувати їй життя. Він ще не знав, як воно буде, як розійдуться з нею, знав лише одне — більше вони не зустрічатимуться. Його навіть не обходило, як подивиться на все це Ліна, що подумає, що скаже, як переживе ту, останню, звістку. Його

мозок не продовжував себе в майбутнє, не розвивав тих видив, він мовби відтинав їх.

Валерій подумав, що світ існує доти, доки існуватиме він сам. Спробував читати, але не читалося, хоч на столику лежало кілька цікавих книжок. Трагічне було по власному болю, смішне викликало подив. Вуха виломлювала тиша. Її прошивала прошвою якась птаха в саду: тінь-тінь, тінь-тінь — неначе гаптувала по чорному срібне. Валерій не дивився в сад, бачив його й так: він кипів, буяв, упивався сонцем і вигойдував у чарунках солодкі плоди.

Дивився на став, на шматочок дороги, яка бралася вгору й зникала в лісі. По ній зрідка проскакували важкі машини — вони мелькали, неначе на кіноекрані, — в одному місці появлялися, в іншому зникали. То були колгоспні машини — возили в поле добрива, картоплю, посівні матеріали. Поблизу дороги, схожий на жука на високих лапках, снував трактор. Валерій подумав, що то, може, Володя готує поле під картоплю. Ось для кого його смерть буде радісною! Невже радісною? А як же інакше? Спробував поставити себе на місце Володі й не міг. Не хотілося, не мав сили. То вже якась гра, а до неї почував повну нехоть.

Він не знав, як житиме далі: ходитиме на роботу, не признається нікому чи, навпаки, розкаже всім. Мабуть, не розкаже. Згадався якийсь фільм, де хлопець захворів на рак, дорожити життям стало ні до чого, він десь когось, здається на пожежі, врятував, став героєм, а потім виявилось, що лікарі помилилися. Гіркий сміх вирвався йому з горла. Блискуча фальшивка! Який подвиг? Куди подітися. Коли... коли... Й тут на нього наплинуло, як туча, й захотілося закричати, завити, захотілося поскаржитись комусь великому-великому, доброму, упасти йому лицем у коліна й щоб він пестив рукою голову. І сказав: «Я не дам тебе, мій хлопчику, нікому. Ти житимеш, ти ще питимеш оцей солодкий сік». І згадалася мама, вона була худенька, з важким вузлом каштанового волосся, що неначе гнуло їй голову, тиха, добра, лагідна. Вона ніколи не сварилася, а тільки запитувала: «Ти цього, Валеро, більше не робитимеш?» Десь знизу, з грудей, піднявся такий біль, аж Валерій знову востогнав. Знав: уже ніщо не врятує його. Йому лишилося жити кілька місяців, од сили півроку. Він читав, він знає. Ну, в клініці можуть продовжити муки ще на якийсь час. Оце й називається паліативним лікуванням.

Можливо, вони навіть шукатимуть його. Й тоді він... поїде з ними? Чи не поїде? Туди він потрапить усе одно. Уже в кінці. Світло різало йому очі. Він знову ліг на сінник, уткнувся обличчям у подушку. Знову покликав забуття, знову намагався кудись пірнути. Його тільки лякало майбутнє пробудження. Він не злякався, коли його почала гладити по голові чиясь рука. Була вона не велика й не шорстка, а маленька, тепла і пахла садом. Валерій ледь повернувся на правий бік і побачив Раю, котра сиділа поруч нього. Вона не прийняла руки й ні про що не запитувала, а повільно і якось особливо ніжно торкалася м'якою долонькою його кучерів. У вирізі квітчастої сукні біліла її шия, а голови майже не було видно, вона лишалася в темній смузі, в померках. Валерій прикип, як маленький хлопчик, він не соромився сліз, йому чомусь здавалося, що Рая знає все. Мабуть, вона справді щось знала, бо й далі не розпитувала ні про що, а прилягла біля нього й витирала долонями сльози на його щоках. Валерій аж тоді трохи засоромився, хотів щось сказати й не знав що. А може, й не треба було нічого казати. Він і потім, пізніше, ні в чому не звинувачував Раю, вона справді співчувала йому, любила його тихою, безнадійною любов'ю і прийшла розділити його горе.

— Я чекала тебе вчора,— тихо сказала вона.

— Я вчора й повернувся,— відказав він.

— Я не знала,— прошепотіла вона.— Я здогадалася тільки сьогодні.

— Про що здогадалася? — стривожився Валерій.

— Що ти тут. І що... тобі важко. Коли б я могла чимось тобі допомогти?..

Він мовчки схитнув головою.

— ...перебрати на себе часточку твого болю.

— Не треба,— попросив Валерій.

— Гарзд, не буду,— погодилася вона.

— Ти добра, я здогадувався про це раніше,— сказав він.

— Не знаю,— відповіла вона.— До тебе... Я не можу бути не доброю. Я ні на що не сподівалася й не сподіваюся... Бо... не маю на тебе права. А те все про мене по-вигадували.

— Право? Ми самі не знаємо, що це таке,— знову певно відказав він.— Й хто його має... Які сили. І в чому воно.

— Може, в нас самих?

- Може. Але ми... не однакові в кожну мить.
- Якби були однакові, це було б погано.
- Спасибі тобі.

Вони довго лежали так і розмовляли, й потім він не міг пригадати про що, Рая була першою людиною, яка увійшла в його біль, мабуть, через те всі права були на її боці. Права спочутливого, люблячого серця.

Він відчув на своїй щоді її подих і потягнувся до неї шерхлими губами. Вона не ухилилася, відповіла на поцілунок м'яко й стримано. Вона таки справді не збиралася його зваблювати. Вона щиро співчувала йому і любила його. У нього перед очима крутнулися якісь білі смуги й перехопили дух, а руки самі притягнули її до себе. Ще чорними крапками кудись летіла думка, але вона вже мовби одірвалася од нього, не володіла ним. Він почував на своїх грудях її груди й вже мовби ніс кудись її всю — легку, добру, ніжну...

Він прокинувся на світанку й знову, як і вчора, в першу мить прокинувся тим, колишнім Валерієм, але ця мить була коротша за вчорашню. Ще кілька пробуджень, і вона зникне зовсім. А може, подумав, нехай швидше зникає. Щоб тільки не оцей удар молотом по голові, оцей стрибок зі сну в прірву. А потім на той чорний знімок пам'ять поклала інший, і Валерій не знав, який він. Щось його вабило, утверджувало в чомусь, а ще дужче хвилювало. Зненацька, враз його обсіпало жаром. І на мить згинуло все: туга, біль, страх, серце пропекли каяття і сором.

Це було зовсім несподівано й дивовижно. Він подумав, що, з одного боку, всі клятви, всі обіцянки тепер втрачали силу, а з другого — не знав, чим можна виправдати зраду. Тим, що йому вже не бути разом з Ліною? Але хіба це виправдання? І чому це спало на думку тільки тепер? А не ввечері й навіть не вночі, коли проводив Раю через сад. Тоді він відчував себе упокореним і мовби трохи іншим, навіть оте — неминуче, страшне — віддалилося на крок. Що це було? Відчуття, що він уже спізнав усе в світі? Виклик комусь?

Але ж... Він, мабуть, не такий, як усі, якщо може каратися тим, з чого б інші сміялися. Саме так, якби це сталося на кілька днів раніше (він не вірив, що таке могло статися), він би пішов і розказав усе Ліні. Але як бути зараз?

Валерій знову подумав про Раю, не відчув до неї ні відрази, ні злості, в душі ворухнулося щось схоже на презирство до самого себе. Виявився отаким... упав у перші-ліпші розставлені обійми. А ще ж недавно погордливо вважав себе ідеально цільним, осуджував батька за його одруження. Він сів на постелі. Так ось що завало йому!.. Ось з чим не міг примиритися! Він порушив щось у самому собі... Перекреслив свою велику любов. Невже перекреслив? А може... Що, може? Яке це має значення. «Ти зникнеш з лиця землі, як дощова крапля. Ти не лишиш навіть якоїсь помітки на ній». І щось протестувало в ньому, кричало в серці. «А любов!» — «Чия любов?» — була навідліг думка. «Оця... чи та?» Минулий вечір і ніч видавалися йому несправжніми, а сама любов, присолена обманом, мовби краденою. Так, йому було гарно з Раєю, але ж він чекав чогось більшого, мабуть, більшим і є справжнє злиття двох сердець, двоє кохань — це одне кохання, тіло там не обманює серця.

Про все це нині хлопці говорять дуже просто, хлопці й дівчата, і часто дуже рано розвіюється таїна, але з ним було інакше. І от... все зовсім не так. Мабуть, не треба шкодувати, він таки знає якоюсь мірою, що це таке, але воно буде й його останньою засторогою в світі. Пішовши по цій путі, можна зайти дуже далеко. І щось же є в світі вище... Ні, за саме кохання, мабуть, немає, але тільки тоді, коли воно справжнє. А на сторожі його люди поставили честь і совість. Про яку він думав не один раз, надто останнім часом, після того, як знехтувала їх найближча людина — батько. Він тяжко обікрав його, і не отим котеджем, машиною, а чимось іншим, захищаним у самій серцевині світу. І поки тече по жилах нехай і хвора кров, він мусить виконувати всі закони життя.

Другий тиждень Ліна не бачила Валерія. Але, навіть не бачачи його, жила в якійсь особливій наповненості, радості, що йшла мовби з неї самої. Почувала, мовби щось відкрилося їй, неначе й світ став інший, одмінився, засвітився, й терпкіше запахи соснові бруньки, й прозорішим став ліс, і кращі, сердечніші люди. І вона теж стала кращою, зараз вона могла віддати себе всю світові, людям, о, як їй хотілося зробити всіх щасливими! Вона навіть відчувала, що легко могла б піти на самопожертву, вона й раніше була готова присвятити себе чомусь, але чому — не знала, а тепер спалила б себе в мить, щоб принести хоч одній людині щастя... Ні, спалювати, помирати їй не хоті-

лося. Натомість їй дуже легко працювалося. Ліні здавалося, що могла б засіяти синім квітом землю, не вона сама, а її любов, її вистачило б на все. Ліна подумала, що не зможе без Валерія жити. Такого раніше не могла й уявити. Вона сіяла льон, а думала про Валерія. Поралася вдома й знову думала про нього. Весь день. Як вони зустрінуться. Що скаже вона. Що скаже він. І знову — що скаже вона. Й так без кінця.

Валерій не йшов, певно, була причина. Але потроху в її серце почала закрадатися тривога. Й тоді вона, скінчивши трохи раніше роботу, сама пішла до нього.

Валерій сидів під своїм «заводом», як жартівливо називав винарню, й щось малював на полотні. Побачивши Ліну, чи то здивувався, чи злякався, повернув до стіни полотно й чомусь заступив його. По його обличчю промайнула тінь, а далі він нахилився й почав об колоду витирати щіточку.

Ліну раптом огорнуло хвилювання, й вона запитала:

— Валерію, в тебе... щось важке на душі?

Він здивувався, підвів голову.

«А що, — подумав, — узяти й сказати. Це буде чесно». Одразу почав сумніватися, чи чесно. Мабуть, таки чесно, але що це принесе Ліні? Краще, коли вона почне думати, що він більше не кохає її. А може, він і скаже, але трохи пізніше — знав одне: зараз цього робити не можна. Вона летіла до нього, як птаха, а він ударить, немов браконьєр з-за куща. Така правда нічого не варта. Він це вже знав напевно. Взагалі він почав багато чого розуміти останнім часом. Світ мовби одкрився йому заново, він відчував життя на смак, на дотик, і його солодощі, і його гіркоту, швидко, безпомилково вгадував істину. Він був дегустатором життя. Недарма люди, котрим лишилося небагато жити, й особливо ті, хто знав про це, здогадується чи хоч неявно відчуває, загоряються якоюсь силою, іноді диявольською, руйнівною, а ще частіше творчою, встигають за короткий час стільки, що за звичайних обставин не звершили б і за десятиліття.

Валерій якось особливо тонко відчув цю мить і навіть місце, де відбувалася розмова. Це було грішне місце, де чистий сік землі переброджує в алкоголь, що перекручує, перемінює все в людях. Донедавна Валерій вважав це місце чистим, а тепер відчув його подвійну грішність. Таке занурення у світ, у свою душу не лякало й не дивувало його. Він мовби проймав усе довкола думкою,

кожного разу шукаючи й знаходячи єдино справедливе рішення.

І зараз він по-особливому відчував невідворотність втрати. Й не тільки серцем, а й розумом. Втрати дуже хорошої дівчини. Кожне її слово, кожен рух сповнені особливого смислу. Особливого тому, що вони невимусені, природні, що й оця її рвйність і тривожність — це рвйність і тривожність ось цього дерева в бурю, але ж це його природний стан! Вона не клопочеться тим, що і як сказати, як «подати» себе, в якому світлі показати себе, а сьогодні цим клопочуться майже всі.

Запальна, категорична, вона часто помилялася, але помилялася щиро. Він і сам раніше часто помилявся й сьогодні вважав це не таким уже великим гріхом. Вона могла стати його в одну мить, це він зрозумів давно й через те почував особливу відповідальність за їхнє майбутнє. Зараз Валерій осягав розумом, що доля послала йому хорошу дівчину й він міг спізнати з нею щастя. Міг. Але — пізно. Вони не встигли знайти одне одного, вони тільки заглянули в душі, й там засяло щось, освітивши путь попереду. Пізно! Немає путі. І ще Валерій подумав, що, коли б не хвороба, він би, може, й не зрозумів цього. І навіть нервувався на її вигадки, на її категоричність. І не знайшов би потрібних слів.

О, вони були зовсім близько, під серцем, тепер він би зумів їх сказати! «Мила, кохана», — й вона зрозуміла б, як саме вони мовлені. Пізно! І треба казати якісь інші слова, холодні й важкі, які в майбутньому стануть порятунком для неї. Через те, що він її кохав, мусив їх казати.

І він казав їй, що нехай вона йому вибачає, але йому немає тепер коли ходити до клубу — готується до вступних екзаменів, і взагалі всі ті походеньки — марнування часу, ось вони роз'їдуться й випробують себе.

Ліна слухала його здивовано, нічого не могла дотямкувати, її не так ображало те, що Валерій мовби нехтував її любов'ю, як те, що він говорив про саму любов. Немов читав з чужої, дуже поганої книжки. Спробувала дошукуватися якогось смислу, якоїсь правди, але він ховався за всілякими «мабуть», «може», «не знаю», і Ліна нічого не могла зрозуміти. А потім по стежці пройшла Рая, привіталася до неї (з ним, очевидно, вже бачилися) й кілька разів оглянулася. І на Ліну мовби наплинула темна тінь. Йй аж холодно стало, прикро та кривдно. В цей час при-

їхали дядьки за порожніми бочками, й вона пішла й по-несла в душі сум'яття і біль.

Уночі Ліні наснилася пожежа. Горів незнайомий, старий і чорний дім, над ним літали злякані голуби, й вітер скручував у сувій палаючу покрівлю. Пожежу ніхто не гасив, біля будинку метушилися вони з Валерієм, він поривався у вогонь, а вона його не пускала. «Він горить уже три дні,— сказав Валерій.— Я мушу піти туди».

Валерій таки вирвався й зник у білих клубах диму. І вже не вийшов звідти. Ліна прокинулася від власного крику, видиво було таке яскраве, таке реальне, що довго не зникало з-перед очей. У темряві світилися контури будинку й валував білий дим. Вона записала сон у щоденник, який давненько вже не вела, і цей запис виявився останнім і потім довго приголомшував її. Особливо отим: «Він горить уже три дні...» Три дні тому Валерій довідався, що хворий.

Груди стискала туга. Вона була не тільки від хвороби, а й від самотності, од того, що він не мав місця на землі, того постійного місця, маленького клаптика, з якого можна вважати своїм увесь світ. Він народився в одному місці, виростав у другому, виявся по світах, а закінчувати має отут, у селі дитинства матері, яке було йому чуже, як чужі всі дитинства, окрім власного. Й не було в нього людини, якій міг поскаржитися чи хоч нагримати на неї. Як і раніше, заходила Рая. Він сказав чи навіть не сказав, а дав їй зрозуміти, що та ніч була для них випадковою, і вона одразу погодилася. Сиділа мовчки, тихо посміхалася. Ні на що не претендувала, нічим не докоряла. Здавалося, її й не змагала жага, хоч в те було важко повірити. Вона живе, як живеться, не вельми дошукуючись якоїсь суті. Все має бути, як є. Щось подібне він зустрів і в Ліні. Тільки на іншому щаблі. Рая — дерево погожої днини, Ліна — буряної. Ліна чогось прагне, кудись поривається, і поривається серцем, а не думкою. Навіть Валерій розумів, що це гарно. Природним, доцільним життям здебільшого живуть старі люди — Сісерка, дід Шевелій, котрого він іноді навідує. Вони природні навіть зі своїми химерами.

Він не знав, чого йде до Шевелія. Просто втікав од себе чи шукав розради в розмові з старою людиною.

Дід саме приймав відвідувача. До нього приходили люди з далеких сіл і хуторів, він приймав їх як ворожбит,

хоч і не був ворожбитом. Вони йшли розпитати про своє село, свій край, а часом і свій родовід, дід ніколи не приймав ходаків у хаті, тільки запитував прибульця, звідки він і хто такий, просив почекати в дворі, а сам зникав за старими, з мідною клямкою дверима. По якомусь часі виходив і розказував прибульцеві про його село чи хутір, а іноді вказував і на родовід — з козаків чи гешів, у якій сотні служили предки і в яких боях брали участь. Усі в селі знали, що Шевелій те не вигадує, а вчитусь з якихось книг — підгледіли у вікно, як він виймає їх із прискринка. Про ті книжки ходили дивовижні чутки, але дід і далі їх нікому не показував. Корона чудодія надщербилася на Шевелієві недавно, після того, як вийшла багатотомна «Історія міст і сіл України». Учителька історії Катерина Юхимівна сказала, що Шевелій вчитусь свої таємниці з книги Похилевича: «Сказання про населені місцевості Київської губернії», а також має якісь друковані реєстри. Дід її версії не спростовував, і, хоч корона на ньому надщербилася, до нього йшли, як і раніше, й вірили його розповідям більше, ніж новенькій «Історії міст і сіл»; історичні факти за обома джерелами були майже ідентичні, проте Шевелій подавав їх так, неначе сам жив у ті далекі часи й бачив усе на власні очі. За свої історичні дослідження грошей Шевелій ніколи не брав.

Небавом Шевелій вийшов на поріг: білий, з довгою широкою борідкою, суворий і непохитний у своїй правді.

— Село твоє,— прорік він прибульцю, теж літньому дядькові, що стояв з кашкетом у руці,— село твоє таке незначительне, що про нього й сказати нічого, окрім того, що існує в пространстві і в часі.

— Як нічого? — чи то здивувався, чи то злякався дядько.— Клуб новий, водонапірну башту поставили.

— Я кажу в історичному сенсі. Нове це село. Щоправда, колись на тому місці була козацька криниця,— трохи пом'якшив свій присуд.— А прізвище твоє пташине, якийсь давній предок, мати, яйця драв.

— Пташине? — здивувався й образився дядько.— А я думаю...

Що він думав — не доказав, пішов до воріт, біля яких стояв мотоцикл. А дід сів на ганку й заходився натоптувати грушеву люльку. Пахло кропом з городу, за мить той запах задавив пах міцного дідового тютюну.

— А Сулак — село давнє? — запитав Валерій і здиву-

вався, що раніше не поцікавився цим і що це йому цікаво зараз.

Дід ледь підвів брову — осудливо чи вдоволено — й припалив люльку.

— Давнє. Козацький шлях тут проходив. Татарин чи половець загубив підкову. А може, й голову. Ну, а паших губилося без ліку. Туманами літ усе те оповите. Сулима тут гуляв, і Брюховецький із своїми гольтіпаками забігав. Самойловича-поповича колись це були володіння. Того самого.

Шевелій сам любив напускати туману. Була в нього і якась історична книжка, читав її, і пильно читав, і, що особливо вдивовижу Валерієві, передплачував також журнал «Вокруг света». Збирався помирати, а у світ вдивлявся пильно.

— Якого того самого? — запитав Валерій.

— Дурного.

— Ну... — образився Валерій.

— Не ну, а тпру. «Із-за гори виглядає дурний Самойлович». Шевченка не читав?

— Читав, — непевно мовив Валерій.

— «Читав», — перекривив Шевелій. — В його писаніях не можна «ані титла, ані тії коми» пропускати. Ет, що ви, молоді. Вам тільки атом, електрон і поролон. А з тих атомів уся жисть складається, теперішня й минула, її знати треба.

Валерій подумав, що дід каже правду, але до нього та наука запізнилася. На подив, саме тепер хотілося знати.

— Розкажіть, діду, — попросив тихо.

— Про що? — пахнув той димком.

— Що знаєте...

— Е, Валеро, я знаю багато, — не похваляючись, а тільки мовби стверджуючи, сказав дід. — А чого це тобі прикортіло? Часу в мене на розкази залишилося мало.

Валерій хотів сказати, що в нього слухати — ще менше, але промовчав. І пошкодував за бездумно потраченим часом. В світі немає нічого дорожчого за час і дешевшого теж. Нічим ми так не дорожимо й нічого так не марнуємо. Час — найбільший лікар і найперший руйнівник. Що він зробив — того вже не переробити. Валерій і цього не сказав.

— Ваш зеленець ще й не висіяли, — одказав їхньою сільською примовкою. — Ось підлікуєте радикаліт...

— У світі є тільки одна хвороба, яку не можна підлікувати.

— Яка?

— Старість.

— Не тільки старість,— думаючи своє, похмуро мовив Валерій.

— Колись усі хвороби лікували,— заперечив дід.— Хоч люду мерло й більше. Наш земський — він перед самою війною помер — свого брата навіть од раку вилікував. І не тільки брата. Я тобі вже розказував.

Валерій не вірив дідові, але цікавість взяла гору. Либонь, це вона й привела його до Шевелія.

— Як же він його лікував? — запитав.

— Голодом. Голодом усі внутренні хвороби можна перемогти. Тіко то дуже важко. Мало хто витримує. Щоб — і крихти хліба не взяти в рот.

Валерій відчув, як йому щось напнулося в грудях, а тоді попустило й стало жарко, аж чоло зросив піт. І вже не так од Шевелієвих слів, як од думки, що він теж читав про це в якійсь книжці. Цю теорію там заперечували, навіть висміювали, але наводили і її вихідні посилання: перебудова організму, повна й різка перебудова, вона змушує організм жити по-новому, навіть народжувати інші клітини й іншу кров. Так ось що всі ці дні шукала його думка, ось за чим нипала в порожнечі, в якій, він знав, щось лежить. Він уже йшов до неї, шукав її. І чого не спробувати? Адже нічого не втрачає!

Таки нічого?

Валерій відчув таке напруження, аж йому потемніло в очах. І за тим напруженням навіть згубив нитку, вже й не намагався пригадати зміст прочитаної колись брошури. Можна було вирішувати не тут, піти й обдумати все на самоті, але він боявся, що, втративши мить, більше її не поверне. Це мить віри, надії, вона вже не повториться. Нею мусить жити й далі. Або поховає її.

Тільки тепер він зрозумів слова отого похмурого лікаря: «Для самозахисту». Тобто хворий може спробувати шукати засобів сам, навіть усупереч усім їм, лікарям. Або віддати перевагу одним лікам і лікарям перед іншими. Саме слово «самозахист» було страшне. Вже тим, що залишався сам. Але й ховало в собі якісь іскорки надії.

— А ти, хлопче, мабуть, трохи недужий,— сказав Шевелій.— Може, застудився?

— Застудився,— хрипко мовив Валерій.

— Так я тобі ось зараз винесу липового цвіту. Зава-риш круто і вип'єш. Переспшиш — як рукою зніме.

З кульком липового цвіту він і пішов до свого сховку. Всю дорогу важко роздумував. Треба було когось покликати на поміч, з кимось порадитись,— але знав і те, що радитись йому немає з ким.

Лікарі заперечать категорично. Та й хто візьме на себе таку відповідальність? Тут має вирішити сам. І визначити міру свого терпіння та стійкості. І мусить повірити в отой непевний шанс. Там, здається, писалося, якщо організм молодий... І що це дуже важко. Тільки вода — більше нічого. Колись вони з хлопцями пробували голодувати — вивіряли себе. Але то — забавка, лише три дні. А тут тижні. Й може — останні тижні життя. Які він змарнує.

А чого змарнує? Набере книжок, малюватиме.

Останній шанс?!

Йому стало страшно.

Розділ десятий

Село гоїдалося поміж піччю і днем, то порипало в чорну м'яку імлу, то підводилося з неї, підбадьорювало себе скрипом журавлів, цюканням сокир, неголосними перемовками. Сонця ще не видно, воно борсалось в туманах, тільки вгадувалося за річкою, та й то через те, що бачили майже щоденно, де воно сходить. Заспані, тихі тітки та дядьки в фуфайках вигонили з дворів корови, ті смачно, туго й пожадливо спасували сивий од роси моріг на вигонцях. «Алюшки, алюшки»,— долітало з-за паркану, але теж не сердите — заспане. Черідкою пішли до ставу гуси, й теж якісь притихлі; чи отетерілі зі сну, чи чимось спантеличені — тишею, ранковою вільгістю, голубою прозорістю туману, що танув на очах. Тільки в долинах він лягав смугами, а став обліг густо, перекочувався по ньому хвилями, скручувався в сувої по той бік під очеретом.

Василь Федорович уявив плесо, припшклу очеретянку на верболозині, червоний поплавець на воді й відчув, що йому непереможно, до солодкого джржу в грудях хочеться пірнути в той туманець, схилитися над водою, закинути вудки. За весь минулий рік вибрався на риболовлю тільки двічі. А сьогодні ж ще й день, яким розпочинається любительська риболовля, він про нього мріяв од

весни. І тут він побачив на стежці дві схилені постаті, що прудко поспішали до ставу. Далі Василь Федорович уже не міг стриматись. Поспішаючи, хапаючись, розгрибав гній і копав черв'яки, нагрібав у пластмасовий кульок обмішку на прикорм (намагався не розсипати, щоб не перепало од Фросини Федорівни), діставав з комори вудки. Були кепські — ламані й переламані, але все-таки вудки. Хоч як поспішав, проте його таки наздогнав насмішкуватий голос Фросини Федорівни, котра садила в городі висадки.

— І що тобі зробив той нещасний карасик!

— Він насміхався з мене вві сні.

— У твої роки очерет на дудки різати та верболіз на корзини!

— Я ще на тебе виріжу лозиняку! — й пірнув у машину, яку звечора залишив у дворі. Поїхав у дальній кінець ставу, куди сільські рибалки майже не заходили і де його ніхто не побачить. Машину залишив у кущах, а сам примостився на вербовому пеньку в очереті. Курівся туман, капала з верболізів роса, десь тихо попискувала водяна курочка, але Василь Федорович уже нічого не помічав — рибалки тільки кажуть, що пасолоджуються природою, вона для них ледве чи й існує, — прикипів очима до червоних обдертих пошлавків, що непорушно застигли на плесі. Незабаром один заворушився, посунув уліво, потім праворуч — його водило довго, Василь Федорович знав, що так водить тільки карась — врешті потягнув вудлице, але на гачку нічого не було. Отже, клювало погано. А потім підсік маленького карасика, за ним витягнув ще двох, відтак повів чималий, метнувся в очерет, він ледве завернув його, таки вицупив і вкинув у сітку. Але на тому плесо наче заворожили. Міняв наживку, закидав то близько, то далі — марно. Врешті очі стомилися од пошлавків, почали помічати й щось інше — молоденьке латаття, голову лиски з білою плямою на носі, яка то ховалася в очереті, то вигулькувала з нього, довгоногих жучків, що прудко бігали по воді. Захотілося курити. Василь Федорович до сніданку ніколи не курив, і взагалі ранком йому хотілося палити менше, але тут уже давалося взнаки недавнє хвилювання. Дістав цигарки, довго шукав сірники, а коли припалив і підвів голову — правої вудки не було. Здрагаючись, раз по раз занурюючись, вудлице пливло по плесу. Василь Федорович пригадав, що на той гачок наживив зім'ятий шматочок хліба. Отже, хапонував корописько. Не

корописько, а короп — цьогорічні коропці ще зовсім малі, вудки не поцуплять.

Грек не стямився, коли роздягнувся й шубовснув у воду. Вона опекла до кісток, ледве переміг бажання рвонутися назад, а тоді швидко, допомагаючи руками, побрів до середини. Вода сягала йому вже по груди, коли на гребельці через Лебідку загуркотіла машина. В кузові було повно-повнісінько жінок, котрі їхали на ранкове доїння. Шофер загальмував і, висунувшись з кабіни, запитав, чи можна йому з'їздити по шифер у Веселе. Це було проти-законно, шофер мав оформити поїздку в конторі, але що залишалось Грекові в його становищі?

— Ідь хоч під греблю,— сказав і заходився хлюпати водою на шию.

— Василю Федоровичу, ви кожного ранку приймаєте озерні ванни? — гукнула котрась з молодиць, і він не міг відгадати, глузує вона чи запитує насправжки.— Ви часом не морж?

— А моржихи вам не треба? — гукнула інша, й жінки залилися реготом.

— Якби гарна, чого ж,— одбивався Грек.— Яка з тебе, Варко, моржиха. Ти ж беззуба.

— Ось поїду в город, поставлю золоті.

— Тоді й пірнай.

Машина рушила, і він поплив доганяти вудлище. Таки догнав і виволік на берег коронця кілограмів на півтора. Але рибалити вже не хотілося, та й рибу розігнав. Повкидав начиння в машину, крутою піскуватою дорогою вібрався нагору. Ще подумав: «Дорогу треба заасфальтувати». Розбили її, розмісили, це ще зараз нічого, а восени, коли візьметься грудням, тут і чорт на глабцях не проїде. Ганяють по ній машини, а то й трактори, коли треба й коли не треба. Немає у тракториста «Прими», сідає на «Беларусь» і пре до чайної.

Попід дорогою насадять парк.

Пляж влаштують біля великої греблі. А вище, уподовж озера, вже пролягла заасфальтована доріжка. Школярі обсадили її кленами й берізками. Звідти сходи до меморіалу. Так він називав пам'ятник і майданчик довкола нього. Біля пам'ятника всі роботи вже закінчено, залишилося тільки встановити плити з прізвищами загиблих.

Василь Федорович помітив, що, тільки почав думати про це, розхвилювався. Дванадцятим у тому сумному списку буде викарбувано прізвище його батька. Власне, хвилю-

ватися мовби й нічого. Проте почував — щось йому тиснуло на серце. Вчора скульптор якимось хитро запитав, чи справді в цій могилі лежить і його, Греків, батько. Отже, хтось розмовляв з ним, хтось нашіптував. І це порушувало щось у ньому самому, надщерблювало тієї певності; віри в батька, з якою жив, захитати ніякі нашіптування не могли. Але справді, чи певний він, що його батько спочиває у цій могилі? Майже всі у селі так вважають. Але остаточних доказів немає, й тому, коли довелося уточнювати список тих, що загинули, Грек запитав поради на правлінні. Всі висловилися за те, що прізвище Федора Грека мусить стояти поруч інших. А тепер знову оце запитання скульптора... Він п'яничка, що вже навіть почав втрачати людську подобу, але ж хтось йому те підказав. Отже, є такі люди, котрі не вірять. Чи навмисне хочуть скаламутити спокій? Б'ють у ту точку, яка й справді найменше захищена. Скільки він передумав про батька за всі ці роки? Хоч, якщо сказати правду, з кожним роком батько все більше віддалявся від нього. Віддалялася війна, над могилами росли нові трави, а над горем — клопти й радощі живих. Йому клопти заступали минуле найперше. Навіть отут, біля могили, за тих, хто в могилі.

Надто складний цей вузол для нього. Переплуталися кінчики — потягнеш за минуле, витягнеш майбутнє, шукаєш сучасне — натикаєшся на минуле. Безконечна нитка, зсукана з пряжі різних часів, в'язана й перев'язана. І вже хто зна, де твоя пряжа, й хто ти сам біля цього клубка, й чим його виміряти. Минуле завше входить у теперішнє й обумовлює його. Він відчув це на собі й розумів, що інакше й бути не може і що воно призначене йому. Так, саме йому випало будувати цей меморіал, щоб спізнати всю гіркоту сумнівів, сумувати чужим горем, як власним, і тривожити пам'яттю те, що, може, ліпше не чіпати.

Він згадав скульптора, а з ним і те, що той вимагає додаткової платні за встановлення плит і за барельєф при вершині гранітного стовпа. Стовп трохи пошкодили, те місце треба закрити, й Панич — скульптор — запропонував виліпити там скорботне обличчя матері. Майстер він справжній, ескіз Грекові сподобався, але ж і гроші скульптор править чималі. А вони й так уже витратили суму вдвічі більшу від запланованої, затвердженої на правлінні на початку.

Від такої думки він мовби пробудився. Й пошкодував за зіпсований ранок і ще за чимось, чому не міг скласти визначення. Він взагалі помітив, що останнім часом його мірки мовби почали мінятися на інші — диво, він сам не мінявся, а мірки мінялися й погляди на речі та людей теж. Його важко було чимось збентежити й вибити з узвичаєної колії — її він тримався певно, й взагалі не поважав людей розкиданих, розвихрених, які віддаються на волю хвилини, сьогодні живуть так, завтра інакше, їх легко переконати й перехилити на свій бік, але дедалі частіше й сам випадав з налагодженого ритму. Та й що таке той ритм? Для чого він? Хтось прожив без нього, і якщо щасливо, не потоптав нікому грядок, не переорав житейської межі, за ним і правда.

В'яжучи думку до думки, завів машину й поїхав у село.

Минаючи вузьку вуличку за опорою високовольтної лінії, різко загальмував і задки — передом не розвернешся — заїхав у неї. Зупинився біля великої, старої, кособокої хати. Стара хата одна на кутку. Живе тут Пріся, повуличному Капітанша — батько вернувся з війни і довго ходив у капітанських погонах. Він помер за кілька років, і Пріся липилася вдвох з матір'ю. Була маленька, сіренька. Длубалася на городі, колупалася на тютюнових грядках за сущаркою. Минали її дівочі літа, ніхто не підстоював з нею біля воріт, ніхто не проводив з клубу. А потім несподівано для всіх у неї народилися двійнята — дві кучеряві дівчинки. Й далі вона жила для них. Ходила Пріся тихо, розмовляла ще тихіше і дивилася в землю, наче завила перед кимось.

Василь Федорович подумав: ми іноді мало знаємо про людину. Певно ж, у Прісі була якась мрія, змагали її дівочі тривоги, була надія, а потім дівчина зрозуміла, що вона вже не зустріне того, кого сподівалася зустріти. І якщо подумати, життя обійшлося з Прісею надто жорстко. Світ тримається на любові. Але й жорстокості також, вона живе остільки, оскільки живе любов. Любов у широкому розумінні — до землі, до природи, до дітей, але найвища — кохання. В неї теж двоє крил, вона може привести до найбільшого добра і до найбільшого зла, але хто її не спізнав, той не до кінця спізнав життя. Чи спізнала її Пріся?

Раніше Грекові здавалося, що він знає в селі всіх людей. Він і справді знав майже кожного. В селі люди на видноті. Город, хлів, хата, колодязь, навіть корови в череді

виповідають звички й таємниці своїх господарів. А вже за тим вдача. Проте іноді можна й помилитися, якщо судити тільки по деяких зовнішніх карбах. Скажімо, запустіння можна спостерігати в тих, кого спіткали втрати. А працьовиті — це не тільки щирі, а й рвачі, шкурники, злодії. Отож, голові помилятися не можна. А це не проєто. Але в оцьому запустінні помилитися неможливо.

Грек одчинив важку, в перекошених одвірках хвіртку.

— Дядю,— в ту ж мить залунав з глибини двору тоненький голосок,— не випустить качку.

Василь Федорович зупинився в нерішучості. У нього під ногами перекочувалися чорно-білі грудочки й велика качка. Витягуючи шию, вона подибала під кущ порічок біля штахету, чорно-білі грудки покотилися за нею. Чимось вічним, дуже близьким повіяло на Грека од цієї качки з качатами, й він у першу мить аж забув за тоненький голосок з глибини двору, а коли поглянув туди, то завважив на моріжку схожих між собою, як бувають схожі тільки близнята, дівчаток. Побачивши незнайомого дядька, обидві попідводилися. Одна відверто зацікавлено розглядала його, друга дивилася під ноги.

— Ви сестрички? — запитав Василь Федорович, хоч знав це напевно.

— Сестрички,— відказала та, що дивилася на нього.

— А чого ви обидві такі красиві? — сказав він.

— Не знаємо,— засміялася одна, а друга почервоніла і нахмурилася.

— А чого ви такий лисий? — запитала балакуча дівчинка.

Василь Федорович розреготався. Дужий свіжий сміх розпирав йому груди, і сміялася одна з дівчаток, а друга й далі стояла мовчки. І такі були хороші ці дівчатка, так різно, вочевидь, виражалася в кожній вдача, що він не міг одвести од них очей. І захотілось зробити їм щось хороше, велике. Він і їхав з доброю звісткою до їхньої матері. Й добре розумів, що виповідати її дівчаткам не треба. Може, Прісія ще й відмовиться. Адже там треба внести аванс. «Ет, що там,— подумав.— Вмовлю. Допоможемо».

— А де ваша мати? — запитав.

— Висадки садить на Заріччі.

— То скажіть вашій мамі, що правління колгоспу постановило виділити вам нову хату з голубими віконницями.

— Нам нову хату! — заплескала в долоні весела сестричка, і друга теж підвела сором'язливе, задумане личко, осміхнулася. Василь Федорович осміхався теж. Звичайно, це діяння не його, всього правління, всієї артілі, але як же гарно приносити добрі звістки! Гарно насамперед для тебе. Пригадав звідкілясь вичитане: усіма людськими діяннями керує егоїзм. Якщо це правда, то нехай живе егоїзм!

Стояв на ганку контори, й не хотілося заходити до середини, поринати в паперову віхолу. Довкола буяла весна, дерева аж диміли ярим зелом. Тільки в кінці колгоспного двору, де оддавна бовваніли дві тополі, одна чомусь не розвинулася. Стриміла кострубата, чорна, черкала по душі. Й незвично було окові, і віяло од неї попід серце порожнечею. «Треба спиляти», — подумав.

Але хороший настрої не полишав його і далі. Його обійняло відчуття легкості, сили. Він не належав до тих людей, яким щоденні турботи отруюють життя, висять над ними хмарою («Ось закінчу це й тоді перепочину», — а кінця не видно, і людина потроху починає втрачати рівновагу), і бачив перед собою щось більше, суттєвіше, сприймав його як вищий обов'язок, а в щоденні турбації загурювався, немов у річку, течію якої здатний здолати й навіть набратися від неї сили. Його зігрівала думка, що він Сулаку потрібний, потрібніший, ніж будь-хто інший, а тепер не тільки Сулаку, а й Широкий Печі, вони просто не можуть без нього обійтися, і це знають усі, й знає він сам, воно робить його життя особливо значущим. Почувавсь в одвіті за все й не боявся цього. «Го-го, одвага мед п'є. Аякже, не поженешся — не наздоженеш!»

Щоправда, останнім часом він все частіше почав оглядатися назад, обмислювати отой плін і себе в ньому, шукати оцінок і вимірів і навіть пам'ятати про те, що ріка неодмінно розчиняється в морі. Відчував, що в ньому побільшало якоїсь злої сили, хоч побільшало й гіркої мудрості, а може, й злості. Це він особливо помітив після розмови з Куницею. Ледве почув у трубці його голос (трубку подав Любка, щойно він ступив на поріг кабінету: «Уже двічі дзвонив»), як у нього щось напружинилось і комір сорочки став затісний. Куниця довго розпитував, скільки й чого посіяли і що сіють зараз (мовби в нього немає їхніх зведень), Грек відповідав коротко, крізь зуби, чекаючи, коли той скаже те, основне, задля чого й розпочав оцю розмову.

— Нам стало відомо,— врешті після короткої паузи сказав той,— що будівництво комплексу у вас посувається дуже повільно.

— Посівна,— сказав Василь Федорович.— Людей із Західної наймати не збираємось.

— Ми це знаємо, проте... Одне слово, є думка форсувати будівництво.

— Чия думка? — запитав Грек.

— Ну, є думка.

— Чия? — м'яко наполягав Василь Федорович.

— Що ви грубіяните! Ви падто багато на себе берете! Ви будете відповідати,— кричав Куниця, ї здавалося, ось-ось десь обірветься дріт. І враз настала важка тиша. Дроти ніби замерзали. Потім щось немовби загуділо по даху, і в трубці почулося важке, сердите сопіння.

В Грекові миттєво зринув гнів, але він змусив себе приглумити його.

— Я не грубіяню, а просто хочу знати, чия вона: бюро райкому, першого секретаря чи ваша власна.

Куниця кинув трубку, Василь Федорович уявив, як він підхопив її знову й зараз накручус диск, скаржиться на нього, і посміхнувся. Нехай скаржиться, паперова міль. Уже десь накрутив у звітах про збудовані в районі комплекси й тепер хоче виїхати на пьому. Дзуськи!

На стільці навпроти догідливо схилив на плече голову Любка, готовий виконати будь-яке веління. І викликав у Грека думку про недобудований меморіал.

— Ось що, Степане Карповичу,— сказав він.— Оформляйте документи, беріть машину картоплі і їдьте з Паничем, скульптором, до Житомира. Маємо завершувати меморіал. — Зітхнув і поскаржився: — Тягне з нас цей п'яничка гроші, а куди подінешся. Здасться, це вже кінець.

Ратушний вийшов у двір. Небо над головою було прозоре, голубуватого відтінку, схоже на ріку в повінь. Він саме так і подумав про нього, як про вічноплинну ріку, в якій берегом є Земля. На ній можна відпочити зором, можна поплисти по ній думкою, увесь час пам'ятаючи, що стоїш на березі. Вночі небо зовсім інше, вночі воно космос, у якому плавають шматочки матерії, і неважко уявити таким шматочком Землю. Сучасна наука привчила нас до цього. А за його дитинства і вночі воно ще було

просто небом, чарувало серце тугим посвистом невидимих у п'ятьмі качиних крил (мовби само мчало на тих крилах) і страхало бездонністю.

Вночі небо налєжить всесвіту, а вдень — землі, розцвітає барвами й живе його життям. «Тепле небо», — подумав Ратушний, ступаючи асфальтовою доріжкою попід будинком. На доріжці валялися зелені галузки — вранці підстригали живу огорожу й чомусь не прибрали, і він намагався ступати так, щоб не чавити їх. Він уже повернув ліворуч, коли раптом за спиною пролунав тріск, розчахнулося одне з горішніх вікон і зверху упав сухий голос Дашенка:

— Іване Івановичу, то мені їхати в Лебедівку?

Ратушний підвів голову й голосно розсміявся.

— Чого ви? — трохи образився Дашенко.

— Ви схожі на Деміурга, в якого щось не вдалося.

З вікна клубочив густий цигарковий дим.

Дашенко зрозумів, посміхнувся.

— То їхати? — перепитав.

«Незабаром все це йому доведеться вирішувати самому, — подумав Ратушний. — І не тільки це».

— Нехай викручуються самі. Не треба привчати їх до дрібної опіки, — й знову подивився на Дашенка. Подивився в полоні отієї думки, яка щойно зринула, чимось присмутила, чимось стривожила. І він, може навіть трохи несподівано для себе, сказав:

— Поїхали краще зі мною. Якщо маєте час.

Цими останніми словами давав зрозуміти, що поїздка не зовсім ділова й від неї можна відмовитись, він навіть не образився на те. Дашенко на мить розгубився, по його гострому обличчю тінню промайнуло вагання, далі схитнув головою і причинив вікно. Найдивовижнішим було те, що Ратушний не сказав, куди вони їдуть, не сказав навіть тоді, коли виїхали за місто й машина, набираючи швидкість, помчала по старому Чемерському шляху. І сам Ратушний сьогодні видався Дашенку якимсь дивним; на його губах лежала усмішка, а в глибині очей ховалася таїна. Дашенко з упертості теж не запитував, куди вони їдуть: «Мабуть, — подумав, — на якісь збори. Але чому обое?»

Для Дашенка перший секретар все ще залишався нерозгаданим до кінця. Пригадалося, як, працюючи в ДТСААФ, прийшов до нього за порадою. У відповідь на

Дащенко́ві скарги, Ратушний розповів, як колись поїхав з дідом у ліс за корчами і вони застряли в болоті. Вельми навантажили воза, й він провалився. Тоді дід паноловину розвантажив воза, підліз під нього й підважив ззаду. А йому наказав підкладати під колеса корчаки. Так вони й вибралися — дід підважував воза, а він підкладав корчаки.

Більше Ратушний нічого йому не сказав. І тільки вдома, безсонної ночі, Дащенко розгадав химерну оповідь. Йому таки теж довелося наполовину розвантажити службового воза й довго та повільно вибиратися з багнюки, в яку заїхав. Мабуть, чи не найбільше Ратушний любив, щоб вибралися самі, щоб самі прокладали траси й відповідали за них. Ще він видався Дащенку тугодумом, іноді йому здавалося, що Ратушний відстав від сьогоднішнього дня й що його методи керівництва трохи застаріли. Можливо, якоюсь мірою Дащенко й мав рацію; Ратушний і справді був не зовсім схожий на інших перших секретарів райкомів області. Ті секретарі — то вже нове покоління доби НТР — категоричні, освічені, майже всі — колишні агрономи, що покінчили партшколи, — діяльні, підтягнуті, вольові, схильні до командного стилю, в той час як Ратушний навіть звичками схожий на літнього сільського дядька, котрий любить підїхати сусіда, радить делікатно, сварить не образливо й негрубо і ніколи не вимагає, щоб перед ним каялися й одразу обіцяли виправити все. Щоправда, Дащенко знав: у тій делікатності в Івана Івановича була своя твердість, рішень він не міняв і викопання задуманого допильновував ревно, але любив, щоб з тупиків вибралися самі.

З недавнього часу Дащенко почав здогадуватись, що Ратушний просто ховається за оту простакуватість, а насправді він до ката тямовитий і освічений. Знає все (коли тільки встигає): од найновішої гіпотези про будову всесвіту до рапсу, про рапс делікатно порадить при нагоді агрономові, а про енергію гравітації обмовиться хіба що випадково. І все ж методи його керівництва Дащенко вважав застарілими.

Дащенко повів очима праворуч. Мовби на поля, а насправді на Ратушного. Якась неясна думка, внутрішній поштовх змусили його подивитися. Велике, немолоде навіть на свої роки обличчя, зморшки, а очі світлі, живі. Про такі очі кажуть, що вони молоді, насправді вони не

молоді, а сповнені сили, захвату життям, а мудрість ховають десь у глибині.

— За криницею — праворуч, — нахилився до шофера Ратушний.

За хвилину машина повернула на бруківку, що вела до Десни, до паромної переправи. Тут не було сіл, ліс і ліс — соснові бори, що приступали до самої дороги, а подекуди дерева змикали віти над нею. На дротах сиділи сорокопуди і горлиці, вони не боялися машин, сонно гойдалися разом з дротами, стилига одуд перелетів дорогу й сховався в ялинових хащах. Шофер намагався пускати одне колесо по обочині, щоб менше гудало, а де можна, з'їжджав на ґрунтівку. Незабаром дорога пролягла по греблі, котра перетинала річкову заплаву, привела до Десни, обірвалася над самою водою.

Іван Іванович попросив шофера зачекати, й вони з Дащенком вийшли з машини. Йшли лугом, понад мілким озерцем, де трави і лоза вилягли в один бік — їх похилила повінь, вдихали запахи болотного зілля, одквітлої лози, материнки. Майже з-під самих ніг вилетіли дві качки, — по очах різнуло фіолетово-синім, і Дащенко на мить відчув, що і його мовби рвонуло вгору, туди, де краляли небесну голубінь свистючі крила. Стежечка повела їх угору, між піщані кучугури, порослі лозами й молоденькими, років чотири тому посадженими, соснами. Вони зупинилися на горбі, розглядалися. Позад них громадилися ще більші кучугури, цілі піщані гори, за ними темно-зеленою хмарою вставав сосновий бір, праворуч за кущами верболозу синіла затока, над нею мрів дубовий лісок — дубки маленькі, як завше в тих місцях, де близько приступає вода, але міцні, корячкуваті. Посеред Десни — острів. Власне, острова не було видно, вставала лише зелена піна верболозів, що налягали на воду, а вона грала їхнім пружним віттям. Здавалося, острів пливе. І плив понад островом, наповнював увесь простір дзвоном, ляскотом, свистом, щebetом голосний спів. Це було щось неймовірне. Такого Дащенкові ще не доводилося чути. В одну мить він назвав острів Солов'їним. Та інакше його й назвати було не можна. Він просто клетотів співом. Сотні пташин різного темпераменту, таланту змагалися між собою. Здавалося, вони злетіли сюди на свою, солов'їну, асамблею.

В якийсь момент острів затихав. Чи їх сполохувало щось, чи хтось із них — найталановитіший і найславетні-

ший маестро — подавав якийсь знак. Але тиша німувала недовго. Її проламував найнахабніший, пайсміливіший, найбезталанніший голос. Мабуть, володар того голосу знав, що в інший час його ніхто не слухатиме. «Дзінь-дюр, дзінь-дюр-тьох»,— оце і вся пісня. Поспішливо обзивався в другому кінці острова інший, трохи вдатніший, але теж не високого польоту співак. Мабуть, брався вчити нездару. «Тьох-тьох, дзінь, лясь-лясь». Тоді враз, мабуть ображені, зривалися кілька. Пісні били навхрест, зливалися, розсипалися, десь у невидимій висоті спліталися знову й падали на річку та її береги мелодійним дзвоном. Тут перемішалися всі школи, тут змагалось безліч напрямків. І аж тоді, десь посередині острова, мабуть, на білій групці, озивався справжній маестро. І хоч на ту мить острів дзвенів од співу, його пісня не губилася. Він озивався мовби ліниво, знехотя: тіох. Тіох. Тіох. Тоді захоплювався, віддавався на волю власного співу й бив у небо дзвінко, аж вставала в берегах луна: тіур-тіур-тіур, фіть-фіть-фіть, лясь-лясь-лясь-лясь! І цим останнім звуком запечатував вуха.

— Народний! — сказав Ратушний, і Дащенко посміхнувся.

— Соліст,— ще по хвилі додав Іван Іванович.— Це він керує хором.

Гарно співали солов'ї. Такого Дащенку не доводилося чути. І все ж не міг відцуратися скептичної думки, що їхати за сорок кілометрів слухати солов'їв двом керівникам району, далєбі, не варто. Він навіть подумки розповів про цей концерт дружині, й вони посміялися вдвох.

Зненацька скрикнула сиреною «ракета», й солов'ї вмовкли. Вона зринула по той бік острова і, біла, легка, пропливла над ним. Саме так — над ним, а не за ним, пропливла в повітрі. Але вона не встигла домчати до кінця острова, як він уже вкрив її співом. Солов'ї не боялися «ракети», почувалися на острові в безпеці.

Зелений острів, пароплав, солов'ї — Дащенко враз відчув, що поменшав скептичний струмінець. Він подумав, що в його житті справді не вистачає чогось красивого, що він мимоволі відходив від чогось, від чого людина не має права відходити. Звичайний собі пропахчений чебрецями вітер, а він звиває в душі щось сухе, терпке, і якесь дивне піднесення спадає на душу. Подумав: це від того, що останнім часом засидівся в кабінеті. Й оці сентименти...

— Можна б їх і на плівку записати,— хитнув у бік острова головою Ратушний,— але все-таки не те. Мабуть, старечий сентименталізм... А може, й ні.

Дащенко зрозумів, що Ратушний прочитав його думки, й почервонів.

— Рано себе в діди записуєте,— спробував відвести вбік.

— Мабуть, що так,— погодився Іван Іванович. Хвилину помовчав і казав далі вже інакше, по-діловому, хоч і в тій діловитості Дащенко вловив незвичайні нотки.— Острів ми залишимо. І оті верболози, і верби над затокою. А далі всю смугу розчистимо — там буде пляж. І взагалі то дитяча зона. Будиночки, містечко розваг, фізкультурний комплекс. А звідси,— він повернувся, і, підкоряючись його порухові, повернувся Дащенко,— проляжуть мармурові сходи. Ну... може, не мармурові, а гранітні. І — аж до вершини горба. На ньому стоятиме центральна будівля. Бібліотека, театр, універмаг. Звідси до лісу дорога й пішохід, ліс залишиться диким. Через Десну пішохідний міст, зона відпочинку для дорослих праворуч, а за нею стадіон і поля для городини та квітів. Самі себе забезпечуватимемо городиною й квітами, й буде де позмагатися та розім'ятися.

Весь оцей монолог можна було сприйняти за жарт, коли б не обличчя Івана Івановича — одухотворене, серйозне й урочисте. А в очах зелені іскорки, мудрі зелені іскорки, які свідчили про те, що йому зрозумілі недовіра, навіть іронічність співрозмовника, він запланував наперед і їх.

— Піски, але скільки тут романтики та краси! І скільки можна взяти здоров'я. Всю смугу, аж до Широкої Печі, перетворити на зону відпочинку.— Він пожував сухими губами й додав: — У мене все це є на папері. Я вам покажу. З цього ще можна й гроші заробляти.

— Але ж... Це навіть не мрія,— не втримався Дащенко.

— Ваша правда,— зітхнув Ратушний,— яка то мрія! Сіренький проєктик! Шматочок мрії. А мрія... Це щось зсередини. З серця. З людської радості. Не моєї, звичайно. Хоч... Бачилось мені якось... Неначе в сні. Десна, сосни, як щогли, обсіпані сонцем, і на білих мармурових сходах — закохані. Ті сходи тільки для них. Хто сумнівається, хто не щирий у коханні — по них не йди! Вони — як сходи у вічність. А обабіч сходів тополі, напнуті вітром, як паруси. І люди — неначе тополі, люди — розумієте. Світлі, красиві, мудрі!..

Ратушний розхвилювався, мабуть, він і сам не сподівався, що це в ньому так глибоко, що воно пройме його на оцьому горбі з більшою силою, ніж у кабінеті, коли креслив на папері. Йому було аж трохи незручно, але гамувати своє хвилювання не міг і не хотів.

Дащенко повернув голову й пильно, немов намагався видивитись щось в очах першого секретаря, подивився на нього.

— А ви, ви що від цього матимете? Вас же тоді не буде, — несподівано для себе сказав жорстоко. Сказав так через те, що хотів перевірити себе, мимоволі не піддатися силі, якою зараз віяло от Ратушного.

Ратушного здивувало не саме запитання, а та жорстокість, з якою воно було поставлене. Мабуть, Дащенко перевіряв його, а може, навпаки, перевіряв себе, проте Ратушний відповів так, як йому підказувало серце.

— Я вже маю. Мені гарно... що думаю про це. — Потім пожував билинку й сказав майже сухо: — Ну то що? Сен-Сімон, Фур'с та інші? Може, й так. Але ви не можете не відзначити реальних основ цього проєкту. В загальному, так би мовити, вигляді.

— Реальних! — майже вигукнув Борис Ларіонович. — Мармурові сходи!..

— А тут — гній, калуста, картопля.

— Ще он дорогу до пристані не заасфальтували.

— Заасфальтуємо. За планом — весною наступного року. А це... плаває серце. Поки що тільки воно. — Ратушний подивився на Дащенка, і його очі стали проникливі, у них горів огонь. — Без цього... без цього нам з вами тут робити нічого.

— Та до цього...

— Так, поки що руки не доходять. Це вже, мабуть, третій ступінь.

— Який ступінь? — не зрозумів Дащенко.

— Третій. Так каже Грек. Він вважає, що нам пора включати другий.

— Де включати? — зовсім спантелчився Борис Ларіонович.

— На селі.

— Ну, і який має бути той ступінь? — До Дащенка знову повернулася іронія. — Як його називати? В чому його суть?

— До кінця не знаю, — признався Ратушний. — Але щось таке... Переведення села на індустріальну основу.

Насичити його технікою... Бетонні майданчики для тракторних станів. Машини на всі пори року і будь-яку погоду. Наукова агрономія. І везти туди не голів колгоспу, а спеціалістів, висококваліфікованих сільськогосподарських робітників.

— А кого ми привезли? Останнім часом...

Ратушний поморщився.

— А, Куриленка? Не знали куди подіти... Ну, та... — Й невизначено махнув рукою.— Селу треба дати таке саме обслуговування, як і місту. Всю сферу... А певно, що доведеться перебудувати й саме село. Ми вже давно за тією гранню, де думка тільки про шматок хліба, про насущний день, ми вступили у час великих планів і звершень.

— Як перебудувати село? — дедалі більше дивувався Дащенко.

— Коли б на мене... то відступив би на кілометр-два від нинішнього села й спланував його на чистому місці. По-новому. На тій же індустріальній основі. Але щоб таки лишилося селом.

— Ну й скільки це коштуватиме? А потім — традиції, ви ж самі стільки разів казали про них.

— Хороші традиції — залишити. Взяти од старого все корисне. Й садки, й левади. І мораль, коли хочете, добру мораль хлібороба.— Він хвилю помовчав і докінчив з усмішкою: — І вже тоді — мармурові сходи. І що дуже важливо, Палац культури та бібліотеку на горі і реальні умови — користуватися культурою. Бо все оте,— повів рукою,— льон, картопля, комплекси — не самоціль, а воно для чогось вищого...

— Для чого?..

— Ви в мене допитуєтесь так, неначе я професор філософії,— засміявся Ратушний.— А я лише агроном, та ще й старої школи.

— І все-таки...— не зовсім упевнено сказав Дащенко.

— Коли ще в столиці світили каганцями, Володимир Ілліч мріяв про суцільну електрифікацію. І це найбільше, що він нам залишив. Мрію. Її велетенські крила розпростерлися над нашою землею, і ми летимо на них. Мрія вбирає все людське існування. Від думки і помислу про кілограм хліба на завтра, що й не прийнято називати мрією, до літальних апаратів, які понесуть нас у невідомі світи, до абсолютної гармонії душ, яка виключає будь-який обман, криводушіє, неправду. В світі й без мрії існує

немало красивого, але ми не ввійшли б за те коло, коли б текли зеленими хвилями під вітром і од народження до смерті йшли за сходом і заходом сонця. Нам у те коло вороття немає. Наша радість, а часом і мука — мрія. У нас вона найбільша й найсправжніша. Даруйте, що кажу це так поетично. Стрій душі в мене такий сьогодні. Я хочу, щоб ви... — Ратушний примружився, в його голосі пролунали м'які, задумливі нотки, — пройнялися мрією. Нехай не цією, про містечко відпочинку. Іншою, але... повірте, вона — крила. Приходиш додому, лягаєш спати... Й не тільки телята, картопля, гній, а й зелена оаза, чийсь радісні очі. Багато-багато щасливих очей. До речі, все-таки зона відпочинку потрібна для району хоча б якась.

Дащенко мовчав. Складно йому думалося й почувалося в ту мить. Якоюсь мірою його зацікавила і схвилювала довіра Ратушного. А за нею — практична думка: отже, лагодить у свої наступники. Цієї думки, саме за її практицизм, стало трохи соромно. Хоч вже й сам примірявся на вищий щабель. Сухий, стриманий, аж нещадний до себе, був переконаний, що цього має вимагати й од інших і що це єдино можливий стиль життя й роботи масштабного керівника. Тверді рішення, жодного кроку вбік, назад (навіть тоді, коли помилився напевно, — не давати знаку), вимогливість у всьому: від одягу (любив усе просте, скрозне міцно, на військовий кшталт) до розпорядку дня і всієї роботи. Того ж вимагав і від інших — військової чіткості і натиску. Він знову непомітно поглянув на першого секретаря. Посмішка освітила обличчя Ратушного, а під нею лежало щось глибше, — задума, переконаність незвичайна, і вони враз, мовби пучок променів, прорвалися Дащенкові в душу, він відчув себе під тією посмішкою мовби в чомусь винуватим, йому самому щиро праглося тієї глибини, тієї замрії, а водночас він знав, що те не робиться зусиллям, що воно приходить само. А це, не погоджуючись з першим секретарем, мовби переймав на себе якийсь вищий обов'язок, складав остаточний присуд: чистісіньке фантазерство, яке тільки відволікало від справжнього діла.

Він хотів запитати, чи давно вироївся в голові Ратушного цей проект, і ще щось обережно-іронічне — про Грека, але в ту мить у верболозі кілька разів хекнула сокира, почувся тріск і одне кучеряве деревце затремтіло й похилилося. Його потягли, але воно зачепилося, чийсь дужі руки розгойдували його.

— Кому заважають ці вербочки? — стурбовано мовив Ратушний.

Вони спустилися з горба й зайшли в лісок. На піщаній косі з чіткою — з цурпалля, трави, очерету — лінією весняної повені вовтузилися четверо дядьків. Двоє щось міряли мотузками, двоє рубали верболіз.

— Що це ви збираєтесь робити? — запитав після вітання Ратушний.

— Розчищаємо місце під кухню, — сказав один з тих, що міряв берег.

— Яку кухню? — здивувався Іван Іванович.

— Для піонерського табору.

— Якого піонерського табору? — допитувався секретар райкому.

— Нашого, «Дружби». Отам стоятимуть намети, отам — кілька дерев'яних будиночків для малечі.

— А не вологе це місце? — цікавився далі Ратушний.

— Ні. Пісок, він сухий. А вода одступить ще далі. Це поки що тимчасовий табір, голова каже: через рік збудуємо справжній.

Ну от, він і тут випередив його. Це й радувало, і чомусь трохи присмучувало. Але радувало дужче, саме тим, що ще хтось ішов на тій самій думній паралелі, а отже, надмірні плани Ратушного одержували якесь підтвердження, нехай маленьке, проте реальне. Так думали обидва, вертаючись до машини.

— Поїхали до нього, — сказав Іван Іванович. — Куниця сьогодні доповідав, що Грек по комплексу нічого не робить. А може, й згущує наш начальник управління.

— Якщо скаржитесь, значить — правда, — сказав Дашченко.

— Що правда?

Дашченко не відповів.

— Мені здається, ви недолюблюєте Грека? — обережно запитав Іван Іванович.

— Та чого там. Просто якийсь він... — Борис Ларіонович на мить замовк, підбираючи слово. — Багато бере на себе.

— А ви б хотіли, щоб звалював на інших? Є такі. Тільки що: «хочу узгодити». Грек — хазяїн, у нього власний погляд на речі.

— Є державний. А він хазяйчик. Одноосібник.

— Він узгоджує з державним.

Розмова пригасла, й лишилося поміж ними щось недоказане. Й тільки значно пізніше, уже в машині, Ратушний додав, але в зовсім іншому плані, вже як власне тверде переконання:

— Вам ще працювати з ним. Більше б таких голів. Правда, з ними морока, але без них — сірість, безкрилля і просто нужда. Міцний чоловік, щирий комуніст.— А сам подумав: «Наскочила коса на камінь. Круті обое». І, мовби вловивши (мабуть, таки вловивши) мислене заперечення Дащенко, додав: — Я знаю, ви теж не даєте собі потачки,— навмисно сказав по-місцевому.— Собі й не мусимо попускати. А на людські характери треба зв'язати.

До Широкої Печі добувалися лісовою дорогою, Василя Федоровича знайшли на фермі, звідти двома машинами поїхали на територію майбутнього комплексу.

Там і справді тільки жовтіли траншеї та червоніли накриті толем купи цегли. Ходили поміж них. Ратушний хмурився. Дащенко суворо мовчав і мовби всім своїм поглядом промовляв: «То на чисту боці правда?»

— Тут має бути півкомплексу. А друга половина? — врешті запитав Дащенко.

Грек поправив лист толю, приклав його цеглою і аж тоді відповів:

— Про ту половину навіть розмову починати рано.— Він подивився на обох секретарів з-під кущастих брів і сказав розважливо, переконливо, попереджуючи всі інші запитання: — Ви пам'ятаєте, як колись «Дружба» стягувала хвости, мінjala орієнтацію. Тоді ми тягнули назад увесь район. Зараз, мені здається, момент інший. Ні для чого ламати старе, коли воно ще може послужити, і поспішати немає чого. Не після пожежі будувемося. Ось ці півкомплексу... Закінчимо весняні роботи й приступимо до будівництва. Бо де інакше взяти людей? Знімати з польових робіт? Наші ж старі ферми ще можуть простояти кілька років. А потім почнемо помаленьку їх переобладнувати. Так мені здається.

— А ваш виступ на нараді? — запитав Дащенко.

— Ви мовби не заперечували,— підтримав Ратушний.— Не все разом. Візьміть «Зорю комунізму». Їм просто приспіла пора будуватися. Коли так, то вже, звичайно, щось хороше. Ми ж іще можемо протриматись, щоб потім зробити капітально. І — розумно. Бо, коли вже казати правду, не скрізь комплекс буде й до місця. От, приміром, у

Широкий Печі спочатку планували вівчарство. Вівці ж згризають усе, а гною після них майже не лишається. А отже — враз збідвіли б землі. Я сам на початку трохи був захопився: щоб тільки одна лінія. А їх хоч і в нашому колгоспі, мабуть, треба декілька. Одна — провідна, інші — в підмогу.— Він дивився на Дащенко і, мабуть, через те, що не знайшов у його словах відгомону своїм словам, зупинився майже на півслові, махнув рукою.— А зрештою, мене можна примусити руйнувати старі корівники хоч і сьогодні.

— А не розпорошили ви часом сили? — сказав Дащенко.— Меморіал і комплекс.

Грек стрепенувся, неначе вдарили в груди.

— То одне, а це інше,— відказав гостро.— Парк і територію упорядковують учні. А скульптор і його підручні працюють по найму. Та й просто... При чому тут?..

— Примусити руйнувати? Я вас не розумію,— сказав Дащенко.— Замість того, щоб зважити все, знайти резерви... Натиснути.

Грек довго й уважно дивився на другого секретаря, немов вивчав його, немов виважував, чи можна йому сказати те, що крутиться на мислі, чи той зрозуміє правильно, а тоді повів краєм ока на Ратушного, дістав цигарки, закурив і аж потому повів неквапливу мову. Було видно, що йому самому не просто вповісти їм те, що виросло в голові, бо, мабуть, воно не до кінця й виросло, хвилювало, турбувало, шукало повного обґрунтування, глибокого опертя.

— Хочу я вам розказати... Прийшла вчора додому моя дружина, а вона в мене жінка бідова, метка, й каже: «Слухай, чоловіче, а як ти гадаєш, правильно ми з тобою живемо?» Я й очі на неї витріщив. Вісімнадцять років одружені... Діти майже дорослі. «Чи так живемо?» — «Що ти,— кажу,— мелеш?» — «Я не мелю. А справді: весь вік суєта, поспіх, клопоти. День у день більші, нагальніші. Самі старіємо, а біжимо прудкіше й прудкіше. Вже й життя минає. Маємо що їсти, пити, у що вдягтися. А чи з'їли, одяглися? Де ми були, що бачили? Люди — на Кавказ, люди — в Прибалтику. Така велика наша земля. Стільки на ній див». — «А ти в Крим позаторік їздила? Їздила. Сама розказувала: ледве добула строку. Потягнуло додому».

— Заткнули рота? — посміхнувся Ратушний.

— Заткнув. А по суті — на її боці правда. Ну... не в отому — курортах, подорожах. Ми не вміємо жити. Не тільки відпочивати, а жити. Ще не зовсім навчилися. І працювати теж. Рівно, впевнено... Без поспіху, без отого... мобілізації всіх резервів. Це просто втомлює.— Василь Федорович помовчав, затоптав цигарку.— Може, я й не зовсім розумно кажучу... А тільки обамбурила мене моя Фроська. І коли вже їй у голову така нерозумна думка влізла...

— Ні, чому ж, розумна,— подивився на Грека Ратушний, і важко було вгадати, вірить у його розповідь чи вважає, що той її вигидав.— Ну й чим скінчилася ваша з дружиною полеміка?

— Нічим. Живемо, як і жили. Ну, ще вилаяв я її... Бо не знав, що відповісти. Нас уже не переучиш.

— Я не сказав би, що ви з тих, хто біжить і хапається. І навіть... упустили своє,— примружився Ратушний.

— Я не про себе. В принципі. Увесь вік нам ніколитися. А що зажили для себе? Для душі?

Ратушний посміхнувся. Але то була посмішка людини не зверхньої, а досвідченої і проникливої.

— Ви знаєте, більшість людей з роками вважає, що вони не взяли од життя того, що могли взяти. Це — найбільша помилка. Бо отруює решту життя.

— Ну, це...— обурено вимахнув руками Грек.

— Це просто сентенція. А щодо поспіху... Може, це щастя, що нам ніколитися. Ви почитайте: скрізь пишуть про нудьгу. Люди не знають, куди подітися. Вчені визначили: два вихідні — то край. Далі — лихо.

— Ет, то...

— Десь там? Ні, навіть у пас у районі. Ви сьогодні знайдете когось, хто б за гроші побілів хату, полагодив огорожу? А що в неділю робиться в райцентрі? Машин — у шість рядів. Поприїжджають і хизуються один перед одним. Ну, ще п'ють ситро та анекдоти розказують! Отож, права ваша жінка, а не ви. Треба вчитися культурно відпочивати. До чого закликаю і вас оцієї хвилини. Сьогодні — початок риболовлі. Я прихопив два спінінги.

Вони під'їхали до Десни. Дащенко скептично подивився на спінінг і пішов уподовж берега ліворуч. Ратушний із спінінгом — праворуч.

— Юшку зваримо? — гукнув йому навздогін Грек.

— Тільки з риби, яку самі упіймаємо,— не оглядаючись, відповів Іван Іванович.

Василь Федорович дістав вудки й закинув їх під кущ верболозу. Він довгенько телесувався над водою, перепробував усі відомі йому способи — в проводку й на донку, але риба не брала. Знявся вітер, гнав по річці хвилю, молоденьке латаття в затоці то підірвало під воду, то зригло, щоб у наступну мить сховатися, колючий пісок шелестів під ногами, запорошував очі, навіть вудку важко було закинути.

Коли вернувся Ратушний, у металевій сітці, яку Василь Федорович при'яв на пачку біля берега, крутилося з десяток йоржів та кілька окуньців. Іван Іванович піс на вербовому кукані шупачка грамів на триста.

— З чого ж ми варитимемо юшку? — запитав Ратушний.

Грек показав коропчука та карасі.

— Але ж ми домовилися — тільки з риби, яку самі впіймаємо.

— То я впіймав ранком,— коротко пояснив Василь Федорович.

Біля багаття порядкував він. Робив усе неквапливо, вміло. Він взагалі цінував ритуал, не визнавав поспіху, роботи «на хапок».

Якось само по собі склалося, що Ратушний і Дащенко попали йому в підручні. Одного послав по хмиз, другого посадовив чистити картоплю, сам укопав сішки, приготував спеції.

Юшка вдалася на славу. Й на той час упав вітер, на берег приліг тихий, голубливий вечір. Вода на очах міняла кольори — м'які, голубі й рожеві на сині, фіолетові, а тоді на чорні, й стали вищими, приступали ближче куці та дерева, й дикістю повіяло з протилежного пустельного берега. Душа і думка мовби летіли кудись, до чогось давнього, прадавнього, до тих днів, коли ці береги й справді були зовсім пустельні, коли тільки випадковий мисливець чи рибалка чатував тут здобич. Оце давне, мисливське в людині завжди, десь у її глибині, в дрімучих нетрях душі, які є майже в кожного й про які підозрюють не всі. Навіть Дащенко відчув це. Таємниче хлюпотіла внизу ріка, десь на тому березі кричала нічниця, й креслив угорі над вогнем магичні кола костокрилий кажан. Питьма підсунулася і стала за плечима, коли Дащенко відступив від вогню і спустився до річки, щоб помити руки, йому здалося, що назавжди втратив орієнтацію, не міг сказати, де кінець, а де початок ночі, де її верх, а де низ, аж поки трохи

оговтався й побачив чорні купи дерев на майже чорному тлі. Йому мимоволі захотілося швидше вернутися до багаття. Не тому, що боявся, а просто якась невідома сила штовхала до гурту, до товариства, серед якого почувалося затишно на дні цієї глибокої ночі. Довгі язика полум'я лизали сухий вербовий пень, вони здавалися живими, віщими. Спільне полум'я, тісне, освітлене хисткими язиками коло,— люди в ньому перепліталися думками, словами, чіткі краї розмивала ніч, і все, що вона спородила за віки на берегах древніх, вічних рік, ставало спільним. Невідомо, де воно трималося, в якій субстанції, невидиме, майже ефемерне, але воно було. Ріка несла його від покоління в покоління, й воно накопичувалося, більшало, ставало дедалі міцнішим і міцнішим. Мабуть, тільки ріка знала, що без цієї довіри люди давно б погинули на берегах, що, лише розвиваючи її, примножуючи, вони можуть жити далі.

Тільки значно пізніше Дащенко здогадався, що й та поїздка, й те коло не були випадковими: делікатний і далекоглядний Іван Іванович вводив їх у інше коло — взаємної довіри, дружби, адже незабаром мав залишити їх і хотів, щоб вони пройнялися взаємною повагою на майбутнє.

Тричі обійшла коло мідна посріблена чарочка, дерев'яні, власного, Грекового, виробу ложечки кружляли по казакку статечно, як те заведено у чоловічому товаристві з давніх-давен. Дащенко ласував рибою, Грек і Ратушний, яко справдешні рибалки,— щербою. Розмова крутилася в тому колі, в якому нині крутиться скрізь, на всіх паралелях, біля всіх рік, багать, радіаторів, камінів, у яке «вкрутилися» самі люди, гаразд не знаючи, глибоко вбурювалися чи ні, на добро це чи на зло. А що йшли з двох боків — широкого, вселенського, пізнаного з чужого досвіду, і з свого маленького клаптика, запахненого черемхами й полянами, засіяного житом і льоном, то часом обидва сектори не сходилися й вони намагалися звести їх силоміць.

Почалася розмова од їхньої риболовлі, Василь Федорович сказав, що в Десні перевелася риба, та й як їй не перевестися, коли влітку на берегах люду, як коників у траві, а по фарватеру один за одним пруть моторні човни та «ракети», збовтують воду, немов у калюжі, мальок б'ється об берег і гине. Це — його власне відкриття. І ніде риби

нереститися, малі річки й струмочки попересихали, а болота й озера, з яких вони колись витікали, порозорювали.

— Здається, і ви розорали Твані,— зауважив Дащенко.

— Доклав рук. Виконав вказівку. Каюся. Дурний був.

— І які там вруна! — мовби й не чув його Дащенко.— Оце якось проїжджав. Скільки людей нагодували Твані!

— Скільки не годуй, а все буде мало. Їх самих став як зерна, а його що більше, то падає в ціні.

— А що ж там росло? Осока. Квіточки дрібні, білі, а під ними — підступна твань. Куличок або водяна курочка пробіжить.

— Отож, куличок, курочка. Їм теж треба десь бігати. Природа і їх сотворила, а не тільки нас. Вони по-своєму досконалі. Без них — світ не світ. Я ці болітця пам'ятаю одмалку. Всі, навіть оті біленькі квіточки. Й не тільки я... Біля них вирости всі мої предки. Наші, сулацькі. Десь тут ходив ще отой ратай з сохою.

У його голові щось विकільчувалося, щось росло, але він не міг його до кінця охопити, обмислити й тому висловлювався не точно й трохи велемовно.

— Шкода, звичайно, що ми не зберегли соху отого ратая. Можна було б орати нею землю й сьогодні,— зіронізував Дащенко.

— Мають, тут справа в іншому,— обережно втрутився Ратушний.— Минуле, пам'ять про нього, навіть деякі його не зовсім потрібні рудименти, входять у майбутнє і мовби скріплюють його. Те, що зараз одкидаємо,— іподі легко, а іноді одриваючи од серця з закипілою кров'ю,— теж колись було передовим, майбутнім чи хоч просто сутністю тих, чия кров шумить у наших жилах.

Дащенко демонстративно лягнув себе по руці.

— Він годувався кров'ю наших прабатьків, тобто в ньому теж циркулює якась речовина, ще з прапрапредків. Отже...

— Не треба утрирувати,— поворушив корча Ратушний, і корч задимів, стрельнув снопом іскор, десь з-під нього вихопився довгий червоний язик і облизав уже обвуглене тіло колись чіпкого дерева.— Скажемо, характер поліщука з чогось виростає. З замилювання цією ж Десною, чайками над нею, отими квіточками. І збудована ним клуня, яка вже нам непотрібна і яку ми руйнуємо, і соха, і саковський плуг — усе наше. Як наші й оці «ракети», і літаки, вони ж теж колись стануть минулим. Це одна

безконечна нитка, яку ми не можемо обірвати, хоч було б божевільням піти по ній назад.

— Назад — так,— сказав Грек.— Але, може, пора б зупинитися. Щоб не потоптати до решти те, що лишилося.

— Дивитися під ноги треба, але зупинитися ми не можемо,— знову м'яко заперечив Ратушний.— Та й те від нас не залежить. Якби навіть хотіли.

— У нас є щось таке, що... Ну, вчені називають це спрощено — допитливість,— припалив од жарини цигарку Дащенко.

— То, може б, загнuzдати її,— буркнув Грек.— Хоч вряди-годи. Вже масмо атомну бомбу й річки скаламучені. Механтропа он клеплять. Такого, щоб і думав за нас.

— Можливо, до цього не дійде, а сама людина вдосконалюватись буде,— сказав Дащенко й ліг горілиць, підклавши під голову руки.— Безсмертя винайдуть.

— І це не краще.

— Чому? Боїтесь, що воно для всіх? І для негідників і паразитів теж?

— Може бути, що тільки вони ним і скористаються. Та й що воно дасть? Ми ж то себе пам'ятатимемо. Ну... раз одлюбив, двічі, тричі. А далі? Щастя — од серця, а не од мислі, якою б мудрою вона не була.

— Не вельми прогресивна філософія.

— Можливо. Але... ми серцем відчуваємо, коли нам гарно. Ним любимо. А що є в світі більшого за любов?

— Можна подумати, це питання стало у вашій повістці життя позачерговим? — пожартував Ратушний і в такий спосіб перетнув суперечку.— Ану ж бо, признайтеся, поки не дійшло до бюро райкому.

— Якби стало, то... ніяке бюро мене б не зупинило,— дещо з викликом сказав Грек.— Але, здається, пізно. Я завжди кажу, в мене — баланс. Двічі я любив — мене не любили, двічі мене любили — я не любив. Брутто-нетто...— І чомусь подумав про Ліду, і в його серці ворухнувся чи то жаль чи то невдоволення.

— Що ж брутто, а що нетто? — запитав Ратушний.

— Брутто — сама любов, а нетто — те, що вона приносить.

— Що ж?..

— Ну, всілякі моральні муки...

— На вас не схоже.

— Коли закрутить, людина сама себе не впізнає.

— То правда, — сумно посміхнувся якомусь своєму спомину Ратушний. — В юності нам найчастіше вибирає дорогу серце. Розум, трапляється, веде й по лабіринтах, шукає щілини, бачить обхідні шляхи, а серце рветься навпрошки. Тоді його найлегше прострелити, але тоді воно злітає до висоти надзвичайної. Скільки разів доводилось переконуватися. Надто під час війни.

— Виходить, треба вірити тільки серцю? — сказав Дащенко.

— Не завжди, звичайно. Та й мав я на мислі серце добре, совісливе. Але якщо тільки розум, тоді людей двоє. Лихий і добрий. Гаразд, коли перемагає добрий. До речі, погляди на світ, та й на себе в людини протягом її життя не однакові. За молодості — ми одні, пізніше — дещо інші.

Ратушний сидів, обхопивши руками коліна, й на його повному, з шрамом обличчі блукали червоні відсвіти. Від того обличчя здавалося суворим, жорстким. Але Грек знав, що це не так, що там зрівноважені обоє начал і що гармонія ця дивна і стала. Вже не вперше Василь Федорович почувався біля цього чоловіка учнем, і хоч сам давно не торопів перед світом і ні перед ким з людей, кожного разу якось по-новому захоплювався Ратушним. Він почував якусь дивну спорідненість з ним, яка, мабуть, не була спорідненістю, а просто висловлені Ратушним істини завжди були справжні. Зараз він у розмові ледь-ледь віддавав переваги серцеві, й Грек здогадувався чому, як здогадувався й Дащенко.

І не тільки вечір, багаття, плескіт Десни були тому причиною. Попереду йшла думка, турбота про майбутнє, про них обох, і народжувалась певність, що та думка витікає з серця.

— І ось, коли між усіх цих філософій подивитися на наші справи, — мовби щось завершуючи, сказав Іван Іванович, — то виходить... не все гаразд виходить. Сьогодні ми у межах району вміємо й можемо багато чого. Маємо машини в приватному користуванні, гарні будинки... Позаасфальтовували пішоходи... А, скажімо, заасфальтувати тракторний стан і забезпечити товарами село не можемо. От вам і пропорція. Вперед — назад. І тут думати та думати. І не тільки нам трьом. Де ми йдемо вперед, а де — назад... Але як зробити, щоб і там, і там ступати в ногу. І тут усьому має бути місце і міра: і трояндам, і мріям, і

душевному спокою, і відпочинку. Наша сила в тому, що думаємо спільно.

Іван Іванович підвівся, назгрібав хмизу й кинув на обвуглений пень. За мить спалахнуло полум'я, розсунуло нітму, й обос — Грек та Дашенко — зрозуміли, що це — останнє на сьогодні вогняне купайло, прощальне. І стало добре од того спалаху, тріскучого вогню, що пропалиював дірку в пітьмі, й сумно, що це вже кінець оцього вечора, оцієї розмови.

Розмова завершувалася при останніх спалахах і була звичайною, діловою — про посіви, падої, комплекс. Ратушний пішов до машини, Грек і Дашенко на кілька хвилин затрималися — гасили жар. Один черпав казанком з річки воду й подавав на кручу, другий виливав. Якусь мить ще постояли поруч, біла пара валувала біля ніг, легенький вітрець відвівав її в бік річки.

— Скажіть, Василю Федоровичу, — раптом запитав Дашенко. — Ви впевнені, що ваш батько загинув разом з іншими в отой трагічний день?

Це було так зненацька, що Грек відчув, щось його мовби нагло вдарило з ночі, вже хотів відказати гостро, сердито, але стримався; він подумав, що коли Дашенко запитав отако, в неофіційній обстановці, при багатті, то не для того, щоб скривдити його. Але ж що спонукало його до цього запитання?

Дашенко випередив його:

— Надійшов папір. Я розумію, момент вибрано для вас складний. Карбуєте на камені імена.

— Папір анонімний?

— Не зовсім. І в ньому важко розібратися.

Василь Федорович мовчав. Кричала за рікою пічниця, немов накликала якусь біду, а він не знав, що відповісти.

— Це справді складно, — мовив нарешті. — І одним словом нічого не поясниш. Але основне — я вірю в батька. Розумієте — вірю!

— Це я розумію, — сказав Дашенко.

«Але цього мало», — чулося недоказане.

Зненацька над лугом спалахнули два потужні промені, і в їхньому світлі замелькали тисячі метеликів та всіляких пічних комашок, завуркотів мотор і почувся приглушений його гудінням голос Ратушного:

— Борисе Ларіоновичу, поїхали.

Вони пішли до машини.

Через що ж ця впевненість у батькові? Тільки через те, що це його батько? Невідомість із батьком мучила його од самого дитинства. Спочатку все поставало дуже просто: як би було добре, якби його батько був воїном, нехай навіть загинув, але з славою. Тільки пізніше Василь Федорович зрозумів, що це егоїзм і думати про батькову смерть у віставленні із своїм життям — непорядно. Він не міг ніяким чином вплинути на батькове життя, а вимагати чогось від його смерті — це вже зовсім зле. Але мимоволі його власне життя поверталось так, що його мовби щось замикало в батьковому колі. І вже не в ім'я свого майбутнього, та й сучасного, а чогось іншого, що лежало в колі ширшому, мусив дошукуватися істини. Хоч водночас він дедалі більше почував якусь кривну сув'язь з батьком і вже не міг від того відійти, і якщо батько мав провину, то вона і його провина, вже хоча б тому, що так непримиренно повстав проти самої можливості її, та й багато іншого в'язало їх: оцей пам'ятник, оця могила, сама доля села, в якому батько зачинав те, що продовжує він.

Подумки він сперечався за батька не раз, обстоював його. Хоч іноді у важкі хвилини й спалахувала думка: «Життя складне, воно іноді переламає людину». Але захоплювався й відгортав ту думку.

Як оце й зараз. Він лежав на заскленій веранді (влітку спав там завжди) і думав. За шибками панувала ніч, повна життя, запахів, звуків, він мовби плив по ній, і та плавба не заважала йому думати. Десь на Пісках валували собаки, порипів від клубу баян, потягнувши за собою парубоцький гомін, загула автомашина, й крізь його думку прокльонувалося: «Хто так пізно?» Вряди-годи об шибку бився жучок, мабуть, то були якісь нічні сліпці, що не бачили скла. А він думав. Збирав спомини, як лікар трави у кошик з лугів, лісів, боліт, сухих горбів і стулював у пучечки, які складали щось ціле, могли полікувати. З тих оповідей йому малювався образ батька, як одлитий в одній формі пам'ятник — без щербин і порожнин. Те було чи не найважливіше. Він прискіпливо приглядався до пам'ятника, оживляв його в тих далеких днях і подіях, знову й знову уявляючи, як вівся, як міг повестися Федір Грек за тих чи тих обставин. А звідси знову ж — який був. Відповідно й мав повестися.

Отже, збираючи спомин-бадилини, він укладав у пучечки всі. Серед них траплялися й з чужих, не відомих йому полів, які засівалися, коли його ще й не було на світі. Як ось цей. Мабуть, взагалі, це розповідь більше про матір, ніж про батька. Розповідь молодшого материного брата, нині діда Андрія, пенсіонера.

Даринку Андрій дуже любив. Либонь, то була відповідь на її любов, і до всіх парубків, котрі залицялися до сестри, ставився ревниво. А їх проходило повз Вересів двір дуже багато. Старий Верес виплів високий тин, і їм доводилося високо задирати голови. Мабуть, не задирав тільки Федір Грек, його синій кашкет мовби плив над тинем, а з-під нього поблискували чорні, як вугілля, очі. Парубки тоді ходили в синіх піджаках, на деяких побрязкували значки на лацканах — ЮВС, ВС, МОПР, Червоний Хрест і багато інших. То був найвищий шик. Іноді хтось з парубків переймав на вулиці Андрія, заводив з ним розмову, шукав його приятні, ценаче він міг щось зробити для нього, повернути до когось Даринчине серце. Та й він знав, що воно вже не вільне, й схвалював Даринчин вибір. Правда, Федір Грек не носив значків і не катав його на велосипеді, зате мав довгий білий шовковий шарф і обмотував його довкола шиї, і тоді видавався справжнім велетом, хоч був ним і так. Він працював на дорозі, їздив на важкому котку. В тій роботі не було нічого принадного — дим, і сморід, і спека, й крутня на одному місці. І сам Федір був великий і важкий, мов коток, але якийсь добрий, з усмішкою тихою і осяйною. Він ніколи не зачепив нікого пальцем, а його зачепати боялися.

І от одного разу сталася подія, яка трохи не перекопала Федорові шлях до Вересового двору. Федір подарував Даринці годинник. То було майже чудо — блискучий годинник на засмаглій Даринчиній руці. Називався він «Звезда», був продовгуватий, дуже красивий. Мати, коли вперше побачила його, мало не побила Даринку й наказала вернути подарунок. І не через те, що не хотіла, аби Даринку проводив з колодок Федір Грек, а просто вбачалося їй у тому щось неприродне й аж лячне: як то так — подарувати годинник? Мабуть, той Федір розтратник, не хазяїн? Може, в них з Даринкою щось уже було?

Та в неділю прийшов сам дарувальник і сказав, що годинник куплений на зароблені гроші, що Федір любить Даринку й береже її честь. Андрій часто просив у Дарин-

ки годинника — послухати, як він «тікає». Вона приходила од молотарки в срібному поросі, весела, смаглява, й коли скидала годинник, на її руці залишалася біла смужка. Не соромлячись брата, роздягалася до ліфчика, змивала порох, доїла корову, готувала вечерю, а весь цей час Андрій носив сріблясту рибку на своїй руці і час від часу прикладав до вуха. Маленьке металеве серце стукотіло срібно та чисто й чимось приворожувало хлопця. Вже аж по вечері Даринка забирала годинник і бігла під верби до Федора.

Восени вони побралися. Греки тоді будувалися, й якийсь час Федір жив у Вересів. Годинник носив він. Став на роботу в МТС. Йому треба було вчасно приходити на роботу, а Даринка ходила в ланку, й розлуку з нею він ракував по сріблястих стрілках. Даринка сама одягала його ранком Федорові на руку, щоб пам'ятав про неї, щоб не гаявся, і Андрій розумів те: годинник стукотів Федорові, як Даринчине серце. А потім вони перебралися в нову хату, і Андрій бачив їх рідше.

Коли Федора призвали до війська, «Звезду» він залишив удома, а повернувшись, знову носив годинник, бо ходив на роботу в управу. Те вже пам'ятав і Василь Федорович: як приходив з роботи батько — од нього круто пахло кінським потом і махоркою,— як роздягався біля рублевої комірки, де в них висів умивальник, знімав годинник і умивався до пояса. Іноді, жартома, хлюпав на сина, Василя. З отих батькових умивань у пам'яті Василя Федоровича й збереглося щось, ніби райдуга, пущена батьковою рукою. І сам батько у вологих краплях води чи поту — голий до пояса — косить у пониззі, засмаглий, з неслухняним, мов дріття, чубом. І ще щось — якийсь сміх, якась боротьба, він ганявся за батьком довкола куща порічок, які вже набрали сонця й рубіново світилися в його промінні.

А один спомин такий ясний, неначе малюнок перед очима. Може, що те дійство повторювалося дуже часто? Під коміркою на осонні, догори одним колесом (друге — зняте) на рулі та сідлі стоїть велосипед, батько в холодку клеїть камеру. Працює швидко, легко, і в лад роботі кружляє над ним мотив веселої пісеньки: «Крутїтца, вертїтца шарф голубой». Батько любив не співати, а насвистувати. Біля його ніг стоять маленькі ночовки з водою. Пристукнувши латку молотком і зачистивши краї, занурює камеру у воду. Вона аж закипає від бульбашок. Батько витирає

камеру, бере в руки рашпіль: «Брось сердітца, Маша». І знову з почовок — буль-буль-буль. «От заразительство», — скаже батько, оддираючи чорну латку та вирізаючи червону. «Де ти ходиш, моя доле». І тільки за четвертим, а то й п'ятим разом, скаже: «Чорти його в пляшку». То його найбільша лайка. «Доведеться чухрати пішки», — махне рукою, посміхнеться чомусь винувато й іде. А наступного ранку під комірчиною чути знову: «Крутітца, вертітца шарф голубой».

Маючи в серці стільки доброти, чи ж можна служити злій справі? — думає Василь Федорович.

Перебирав усе те в пам'яті. І його не раз навідліг була думка: але ж батько приходив з поліції?

І тоді пам'ять хапалася чи не за найсвітліший, найпереконливіший для Василя Федоровича спомин. По роботі батько умивався, вечеряв, а тоді світив каганець, одягав чисту сорочку й сідав у кутку на лаві та розгортав книжку. Чисту білу сорочку він одягав до читання обов'язково. Найчастіше розгортав «Кобзар» Шевченка. Були в нього ще «Война и мир», «Овід» та ще якісь книги — без картинок, і Василь Федорович їх не пам'ятає. Іноді батько читав йому щось з «Кобзаря». Чи то міг він, неправий, одягати чисту сорочку й читати «Кобзаря»?

Федір Грек попав у оточення під Мінськом. Пробиралися великою групою, їх розгромили, це сталося на світанку, коли потомлені бійці спали в сосняку. Федір вирвався з вогненного смерчу й не знав, чи вирвався ще хтось. Два тижні блукав у болотах, губи йому потріскалися, очі сльозилися, тіло покрилося струпом; мелькали за деревами пужденні хатки лісових хуторців, він боявся туди зайти, боявся доріг і людей; доведений до відчаю голодом, крутився біля місця побоїща, там, у кущах, і наткнувся на труп, об'їдений чи вовками, чи здичавілими собаками; по чоботях і кисету, що виглядав з кишені, упізнав свого командира роти; це було останньою краплею, він, не ховаючись більше, прийшов у село. Там трохи оклигав, косив солдаткам і вдовам перестиглу ламку пшеницю, копав бульбу, рубав сухостій на дрова, може, якби пристав до якої в тимчасові прийма, його б і не зачепили, Федір же тинявся од хати до хати, викликав у місцевих поліцаїв підозру, й вони одвели його в полоненський табір. Там попав у робочу команду й працював на залізниці — чистив у ямі паровозні топки. Виміркував кілька планів на втечу, а відкрився йому лаз на волю випадково, й не було

коли думати, зважувати, мріяти. Йому вдалося вмовити одного робітника з вільнонайманих помінятися одяжею, вони мінялися у вузькому коридорчику між двох ешелонів, один з яких мав іти на схід, другий на захід. І раптом той ешелон, що прямував на схід, почав рухатися. Федір махнув хлопцеві рукою, вчепився за поручні-скоби пульмана, й пульман повів його за високі тополі, високий переїзд і будку стрілочника, а вартовий од поля провів його здивованим поглядом, підняв гвинтівку й знову опустив. Видно, не одважився вистрелити в засмальцьовану фуфайку колійного обхідника. Федір Грек скочив у полі; глухими лісовими дорогами, стежками через болота пробирався на свою Чернігівщину. В Чернігівському районі, в селі Пиптях, і лучилася йому пригода, яка трохи не стала останньою на трудному шляху. Зайшов запомогтися окрайцем, а мало не допомігся кулею. Федір чвалав уподовж низеньких тинків, а по другий бік з велосипедом у руках ішов високий, тонкий у стані чоловік у синіх сукняних галіфе і зеленій шевйотовій гімнастерці, підперезаній командирським поясом з вирубаною зіркою, і дуже підозріло дивився на нього. В руках чоловік вів велосипед з натягнутими на руль гофрованими трубками з протигазу. І хоч не мав він при собі зброї, але Федір подумав, і та думка була вельми переконливою, що то поліцаї або якийсь інший окупаційний чин. Далі той чин почав невідривно дивитися на нього, ось-ось мав зупинити Грека окликом. І тоді щось відчайне рвонулося в душі Федора Грека, він наблизився до підозріливого незнайомця й запитав:

— Скажіть, де тут хата Балунів?

Що в селі тих Балунів багато, знав від хлопчача-пасушка, якого здивав у лісі.

— Це якого Балуна? — нашіливі його гострим, як виладвійчата, поглядом чоловік у галіфе.

— Івана.

— Фю-фю,— свиснув той і притулив велосипед до часоколу, над яким звисало вишневе гілля.— Й Іванів у нас чималенько. Котрого ти хотів, і нащо він тобі? Як його по батькові?

— Там немає по батькові. Пиляли ми з ним сиру березу в холодних краях. А тоді його той... повезли далі. Крєпка береза, карельською зветься...— Й зупинив себе.— Привіт родині хочу передати.

— Видать, Панасович? То хрещений мого брата. А таки й моя путь ним охрещена,— сказав поліцай, помовчав і додав: — Ось, значить, як путі сходяться.

Холодна п'ятірня страху хапонула Грека за серце. Він подумав, що Балун повернувся й зараз поліцай поведе його до нього. Він мовби сам навів на слід, яким хотів одвести переслідувачів убік. Ще не знав, що робитиме далі. Не бачив викругу, думка безсило билася в вічках, все тугіше й тугіше затягуючи петлі.

— Путі, вони безконечні,— сказав невизначено.

— А ти ж як у карельські ліси понав? — допитував поліцай.

— Батька розкулачили... Ну, й мене zarazом. Щоб, значся, кореня не осталося.

Ці слова сподобалися поліцаєві. Федір побачив це по його очах, вони мовби облили його терпкою теплінню, од якої Грекові стало трохи моторошно.

— Так-так, щоб кореня не лишилося. А воно, коріння, чіпке. Я ось теж... Утекли з сестрою в двадцять дев'ятому. А тепер вернулися на свою дідизну. Ну не всяк корінь вистояв,— враз похнюпився поліцай.— Он і Балуні... Од дядька Івана звісток немає... І дядица з дівчатами з'їхала. Й чутка за ними запала. Так що нікому тобі поклони передати. Заходь у наш двір,— у його голосі Грек прочитував недовіру й навіть трохи погрозу. Радість, що хвилику облила душу,— Балунів немає, сплинула, лишилися настоженість, страх і вічна готовність змагатися за своє життя. Першою думкою, яка гострою скалою постала в його голові, було: яким чином не помилитися далі з Балуном? Адже запитає поліцай, і одразу ж намалював невизначений, але такий, якому б поспівчував поліцай, портрет: худий, змарнілий, довга борода і стражденні очі. І все якось так глибоко кашляв.

Цього портрета він і виказав поліцаєвій матері, якій поліцай наказав нагодувати гостя. Їв Грек квасоляну юшку і гречану кашу з салом, засмаженим на сковороді, він ковтав, не жуючи, запах смаженого сала паморочив йому голову, а поліцаєва мати зітхала й витирала хусточкою сльози. В кінці обіду поліцай підніс йому полустакачик самогону, настоящего на якомусь зіллі.

— Кашляв він і тут,— сказала стара.— То в нього од куренія було. Бакун кутив, і не корінь, а саму потерть.

— Ти там знаєш,— обізвався поліцай, котрий на протилежному кінці столу, застеленому настільником (тут,

де сидів Грек, настільник господиня одгорнула), переглядав якісь папери, дістаючи їх з комендирського планшета.— Чуєш же, не од куренія кашель, а глибокий. Брульозний.

Поліцай розпитував Федора, звідки він і хто в нього дома, а також, що думає робити.

— За землю візьмуся, скучив я за нею,— сказав Грек.

— Ну, то... діло,— мовив поліцай, але Федір відчув, що неохвально. Й не помилився.— Тіко ту землю ще очищать і очищать треба. Ще на пій... сорняку большевицького. Ще вона... комунізмом пахне.

— Перевернемо її, переоремо.

— Не в тім суть,— уперто вів своєї поліцай.— У лісах, по ярах... тиняються всякі прежніі сіячі. І в селі попритаювалися. На щось сподіваються. Хоч і сподіватися ні на що, кришка Советам. Но... землю нашу прочистити треба. І от тобі мій совіт — іди в поліцію. Ну-ну,— перепинив він заперечний Греків жест.— Я тобі... яко на діло. Можна сказати, секрет одкриваю. Поліцаям землю дадуть в першу очередь. Кращу землю. Пойняв?

— Це... к мислі,— задумливо мовив Грек.

— Отж-бо,— лишився задоволений собою поліцай.— Цієї лінії й держись. Вона тебе прямо к целі приведе. Мамо, вкиньте чоловікові щось у торбу на дорогу,— нецеремонно одразу ж і спровождував Грека з двору.— Справки, конспіо, я тобі ніякої дати не зможу,— збрехав, бо всіляких справок тоді писали гібіль.— А йди ти ось так: на Добрик, на Колядки, на Кравчин, і в одих місцях не бійся, посилайся на мене, там мене знають,— знову мовив не без самовдоволення, і від того Грекові стало трохи спокійніше й трохи моторошно — доброго клича чоловік, якщо й там у цей лихий час відоме його поліцайське ім'я! — Ну, а далі... Там уже й додому ближче, на крайній случай проситимеш опознання. А я колись у гості до тебе приїду, як до крєвняка по оружю.

Так Федір Грек і добувався в своє село. Про це він неодноразово розповідав своїй дружині, і та переповіла цю чоловікову пригуду синові. Для Василя Федоровича нині особливо важив сам стрій оповіді, оті позначки, якими батько виявляв своє ставлення до всього, що його оточувало. Ну хіба могла людина, так важко добуваючись додому, обманюючи поліцаїв і старост, гребуючи ними в душі, ненавидячи їх, сама потім переметнутися в їхній стан? Ні, не могла.

воно їй мусить бути, що з роками ртуть осідає нижче їй нижче. Оце і є сутність кожного?.. Гай-гай, рішуче ні. Я ще сам переламаю навпіл того, в кого вона, ота ртуть, опустилася дуже низько. Переломлю, якщо зачеплять мене? Чи їй не тільки мене? Мабуть, отут він і ховається, отой смисл. Але зараз я не знаю напевно. Трохи смислу є в тому, що я про це думаю сьогодні. На якій же поділці була батькова совість? Невже не на найвищій?»

Розділ дванадцятий

Стара крислата шовковиця притулилася однією гілкою до вікна, їй молоденькі листочки здавалися вирізаними з зеленої жерсті. Влітку, коли дозріють ягоди їй засиплють густий моріг та стежку вниз, сюди налітають зграйки шпаків і дітлашня. Діти, на відміну від шпаків, налітають не тому, що немає своїх, а так уже ведеться: дармові солодші. Василь Федорович подумав, що і його колись вигодувала отака шовковиця. Повернувшись з пастівника, кинувши в сінешній куток батіг, він хапав окраєць і мерщій на шовковицю. І рідко коли матері вдавалося зігнати його до борщу або юшки. До чого невибагливе дерево шовковиця! Увіткни патичок, полий кілька разів — і очікуй плодів.

Думки йому урвав стукіт у двері. До кімнати зайшла тітка Федорка, низенька, зсохла, з монгольськими очима, з складеними на животі вузлуватими руками доярка. Сіла спочатку на один стілець, потім оглянулася на чорне вікно, пересіла. В кабінеті одразу запахло молоком і клевером — мабуть, Федорка прийшла просто од корів. Тітка Федорка — кочена долею по крутих гонах. Діти її померли, а років п'ятнадцять тому, коли порала телят, стався в неї «недогляд», її судили, і одбувала вона покарання. Правда, термін їй скоротили наполовину, але за той час її колишній чоловік, старший за неї на двадцять літ дід, одружився вдруге, сплатив їй за півсадиби, і довелося Федорці йти до чужих людей у комірне. Вона там прижилася, стала тим людям за свою, але не могла примиритися з втратою батьківщини (приймала приймака), трусила в саду яблука та груші, роздавала дітям: «Я садила». Працювала в колгоспі тітка Федорка добре, та

що там добре, мабуть, немає того слова, аби можна обійняти її щирю мозольну працю. Спокутувала й досі свій мимовільний гріх? Заробляла на гарну пенсію? Мабуть, ні. Одвіку зустрічала й проводжала сонце на колгоспній фермі, вросла душею в гомін громадського двору, щоденний клопіт, незлобиві кпини, все те стало її життям.

Федорка чомусь оглянулася на двері, сказала:

— Хоч ви й у секреті тримаєте, але я знаю...

— Що ви знаєте? — здивувався Грек.

— Гарнітур мені меблевий хочете подарувати на пенсійні проводи.

— Який гарнітур? Про що ви? — удав здивований голова.

— Ви ніколи не признаєтеся, і завсіди всі наперед знають,— пезворушно вела Федора.— Але я... Тіко ви не подумайте погано... Була якось у сестри за Черніговом, то там проводжали сестрицу сусідку на пенсію. Поставили у сільбуді столи, прийшов голова...

— Ну?

— І я так хочу. Нащо мені гарнітур? А щоб... зійшлися старі люди. Спом'янули, як жили, як горювали і доминали добра, та й поспівали. Нехай не в сільбуді, на те я не заслужила, а хоч на стані.

Василь Федорович задумався. Спершу Федорчине прохання видалося йому дивною забаганкою, але поволі він пройнявся її настроєм, її тасмницею. Жінка вона чесна, й хотілося їй, щоб такою її побачили інші люди, щоб вшанували її щирю працю і звіяли останню хмаринку з душі, про яку всі давно забули, але не могла забути вона. Подумав Василь Федорович і про те, що мовби не зовсім зручно влаштовувати такі урочисті проводи саме Федорці, що хтось може це не так як треба витлумачити, але одразу відкинув вагання й присоромив себе. І щось йому закілчилося в душі, прослалося кудись далі, й він докорив собі, що стільки людей обділили вони теплом і звичайною ласкою, надто офіційно, надто сухо, хоч і громовито, проводжають людей на спочинок та віншують з усілякими маленькими урочистостями і сімейними радощами. А в світі немає нічого більшого, як принести комусь радість. І од того йому тепліше стало на душі.

— Гаразд, Остапівно,— сказав ще раз,— влаштуємо вам гарні проводи...

— Воно не зовсім і проводи, я, якщо можна, працюватиму...

— Ще краще. Відзначимо цю віху у вашому житті. Будуть і гості, й оркестр, і промову я скажу. Сподіваюся, й інші скажуть.

Василеві Федоровичу після цієї розмови аж посвітлішало на душі. Проте пенадовго. Прийшла інша відвідувачка, доярка з Широкої Печі, і почала просити, щоб її розрахували, бо хоче виїхати. Василь Федорович спочатку подивувався — тільки починав знайомитися з людьми з Широкої Печі, але вже знав, що Валя пайкрацца доярка, одиначка в батька та матері, сама добре заробляє, живуть заможнo, — по тому розсердився. Дівчина не відповідала на головині розпитування, а твердила одне — поїду, й край. Грек допитувався, може, їй щось треба, може, хто обидив, то він захистить, допоможе.

— Важко працювати? Ну звичайно. Потерпи, Валю, скоро перейдемо на однозмінну роботу.

— Я роботи не боюся. — На обличчі дівчини застиг якийсь неживий, дерев'яний вираз: дерев'яні губи, некліпні повіки, дерев'яні слова.

— Так... якого ж дідька ти мені голову морочиш, — з серцем вигукнув Грек. — Ну, де ти ще стільки матимеш? Сто шістдесят, та за випоювання телят... Та за заготівлю кормів... Куди поїдеш? Тинятися по чужих квартирах? Хатньою робітницею? Чи в нас кіна не ті, чи килими в магазині гірші? Хочеш талон на килим?

— Не хочу.

— Так скажи мені, поясни, яка в тебе позиція. Що тобі треба? — і лягнув долонею по столу.

Може, од того виляску, образи, а може, досяг критичної точки душевний потенціал, отісі поділки «на розрив», але Валя враз заплакала. Вона плакала гірко, її гострі плечі здригалися, її руки, якими затулила обличчя, тремтіли; було видно, хотіла заспокоїтися, а не могла. Василь Федорович аж розгубився, пересів до неї, поклав на плечі важку долоню. Він не казав нічого, а тільки ледь-ледь поводив долонею, й, мабуть, од того щирого, заспокійливого поруху, від тої довіри худенькі плечі перестали тремтіти. Валя втихла, тільки час від часу схлипувала й скидалася всім тілом.

— Ну чого ти? — спитав Василь Федорович і не впізнав свого голосу. В цю мить він подумав про своїх дівчат, і в

заповненій усілякими господарчими планами свідомості щось почало пробиватися нагору. Валя прийняла руки, повними сліз очима подивилася на Грека.

— Мені... двадцять п'ять. А мене ще ніхто... ніхто не поцілував. Навіть не провів од клубу. Нащо мені ті... килими й шифоньєри. Нащо, скажіть?

Він того сказати не міг. Кришив у пальцях згаслий недопалок, мовчав. І зовсім іншими очима дивився на Валю. Гарна дівчина, може, не красуня, але в неї такі чисті, променисті очі, струнка постава, сповнені піжності, хоч і з зашкарубленими долонями, руки. А яка вона роботяща! Скарб, а не дружина. Тому, хто першим зустрінеться на її шляху й не обдурить її, вона оддасть усю піжність серця, затулить од негоди, прикриє од тривоги і клопотів. Її змагає неусвідомлене, а може, й усвідомлене материнство, її руки самі гнуться крилами, щоб поколихати немовля...

Василь Федорович уперше отак ясно й оголено обійняв ситуацію, усвідомив свою роль — досить невизначену й неясну, сказати б, двоїсту: з одного боку він мусить не пускати Валю — для сучасного й майбутнього інших сільських дівчат, для того ж майбутнього не має права тримати її. А зрештою, при чому тут право! В чому воно? Хіба не в ній самій? І чи немає тут і твоєї провини? І в чому причина? Хлопці не вертаються з армії, залишаються в місті, бо мало ще в селі культури і заробітки менші од міських. Не хочуть осінньої пори тягнути за ногами глей, а в хліві корова й кабанчик, яким треба давати їсти, й ненормований день?.. Справа у відмінності життя тут і там, та й вабить молоде серце людський вир.

Грек рішуче сів за стіл, взяв аркуш паперу і ручку. Він знав, що завтра до нього прибіжить зі скаргою завідувачий фермою, до нього й на нього, а може, й кудись вище, що, мабуть, він сам шукатиме заміну цій Валі, й знайти її буде нелегко, що, може, навіть пошкодує на свою слабкість, але інакше вчинити не міг.

— Па,— посунув на край столу білий папірець.

Дівчина, ще не до кінця вірячи, взяла. Подивилася на Грека, і в неї в очах знову зблиснули сльози. Хотіла подякувати, але губи не слухалися її. Та й не просто все те було для неї. Вона ще гаразд не знала, куди поїде, де шукатиме щастя.

— Ти ж там дивися,— ні сіло ні впало дещо грубувато сказав Грек.— У світі до біса всіляких пройдисвітів. А ти дівчина щира й чиста...

Вона спалахнула до кінчиків вух, хитнула головою і, забувши попрощатися, вийшла за двері. А Грек закурив цигарку і якийсь час важко ходив по кабінету. А тоді штовхнув кулаком віконну раму, наліг грудьми на підвіконня, втупився поглядом у темряву. Він не бачив нічого — просто почував, що потребує хвилинного спочинку.

В берегах шаленіли солов'ї. Він послухав їх якусь мить і підвіся з упевненістю, що вчинив правильно.

Далі були розмови про городи, сіно, штрафи, про безліч інших сільських справ, які не можна втиснути в жодні параграфи та закони і вирішення яких щоразу треба шукати самому.

Останньою відвідувачкою того вечора була Ліда Куденко. Вона неабияк здивувала Грека своєю з'явою. Він подумав, що Ліда навмисне прийшла так пізно, а може, ще й перечікувала на лавочці під шовковицею інших відвідувачів, спохмурнів, сказав перебільшено офіційно:

— У мене зараз прийом в особистих справах.

— А я й прийшла в особистій справі,— чи й справді невимушено, чи граючи, мовила агроном, усівшись на стільці й розправляючи занадто широку, занадто рясну сукню. Він, як і за першої стрічі, подумав, що ця одежина не пасує професії її господині, але не сказав того вголос. Та й, зрештою, це не мало значення, свої обов'язки Ліда виконувала, може, й не ревно, але справно, не виявляла ніякої ініціативи, але планів і строків пильнувала й не потурала за погану оранку чи сівбу, й це, принаймні поки що, задовольняло Грека.

— Яка ж справа? — вирішивши триматися тієї ж офіційної лінії, запитав Грек.

— Немає щастя. Хіба це не особисте?

Василь Федорович покрутив у пальцях олівець — збирався записати агрономове прохання,— поклав його на стіл.

— Такою мірою особисте, що, мабуть, тільки від нас самих і залежить.

— А якщо не тільки від нас?

— Треба адресуватися по інстанції. Напиши заяву, розглянемо на правлітті,— пожартував Грек.— Випишемо, скільки там тобі треба. Або чимось замінимо — картоплею чи кормовою редькою.

— Отож і воно, що редькою. Всі ми в таких випадках одбуваємось жартами.— У її голосі забриніла туга.

— А що тут скажеш. Коли воно справді в нас. Є або

немає. Коли є, тоді ми про це й не думаємо, і не знаємо, що воно є... А немає... починаємо шукати. Щастя — це, мабуть, коли нас не печуть самі запитання про нього.

— І знайти неможливо?

— Не знаю.

— Чому ж тоді кажуть: подарував чи подарувала щастя?..

— Це тоді, коли дарують обопільно.

— А вкрати не можна? — В її голосі вже не було й краплі туги, зажури, навпаки, там бриніли лукавство, насміх. І він уже не знав, що ж із них справжнє.

— За крадене судять.

— Хто?

— Самі. Та й не тільки самі.

— Отож-бо. А ти суддя строгий, я знаю.

— Як і кожен голова.

— А так. Ти ж і суддя, і слідчий, і судовий виконавець. Я пам'ятаю про пшеницю і тих хлопців.

— Мені те не в радість.

Все перемішалось в тій розмові, і це викликало в нього роздратування.

— Я думав — ти про гречку. Ти за цим і прийшла?

— Ні, я просто зайшла на вогник. Була у вашому клубі... Вперше. Там сьогодні французький кінофільм.— Вона підвелася. Струнка, сповнена гідності, поважна.— Ти обіцяв розповісти про свою агрономічну систему, показати на полях.

— Будь ласка. Хоч і завтра. Розкажу все капітально.

— Гаразд, завтра.

— Ти з транспортом? Може, викликати машину?

— Спасибі. Там Андрій Северинович дожидається.— Вона впіймала його здивований погляд і казала далі трохи грайливо, але так, немов про когось стороннього, немов до неї це не стосується: — А що ж, жінка-агроном — нежива людина? Наче ти не заглядаєшся на молодичь. Казали мені...

— Не знаю, що тобі казали,— перебив він її,— але мені встид про таке говорити.

— Отакий ти... праведник.

— Ніколи не шився в праведники. Але зараз... уже дочка з хлопцями зустрічається. І друга на порі. Щось у цих балачках є... як би тобі, проти природи, чи що б то.

— Я сказала б навпаки. Он у декого внуки...

— Може.

Василь Федорович справді не прикидався. Ловив себе на тому, що мимоволі затримується поглядом довше, ніж потрібно, на зграбній жіночій чи дівочій постаті, і не раз мовби сама по собі звідкілясь випливала думка про рдину, про дорослих дітей, і оця дорослість дітей мовби забороняла думати про щось гріховне. Ще недавно він дивився на дівчат іншими очима, зовсім іншими, але підросли власні діти, і це само по собі мовби забороняло думати про якісь інші, не ділові, стосунки. А воно ж таки, клятого дідька, думалося. Надто сьогодні. І чомусь зачепило, таки зачепило, що Ліду підвезитиме Куриленко. Не ревнує ж він її?

Мився за хатою під бочкою-душом, змивав порошок із сулацьких полів, здавалося, змивав і щось з душі й не міг змити. Нагріта за день у бочці вода вже охолола, струмені сікли тіло, а він не відчував їх. Пригадував, як Ліда подивилася на нього, як розповідала про Куриленка, що той простягус до неї лапу, а вона б'є по ній — і не люблю дрібних чоловіків, я і йому сказала: «Малий ти для мене», намагався відгадати, для чого те виповіла. Не в дідька здогаду, подумав, піддратує, розпалює навмисне і намагається впевнити, що між нею і Куриленком нічого немає. Але нащо це їй! По скількох роках, коли все вже забулося, стало далеким, мов і не було нічого. Якась дивина. Якась... незвичайність? Щось вернулося, пробудилося? Чп, може, їй треба й не любові, і не його самого, а хоч переспати з ним, щоб упевнитись, що не все пропало марно, що він таки був її, що лінія її любові, яка починалася так тривожно, знайшла якесь завершення. Це її помста чоловікові, життю і йому самому? Помста чи офіра? А може, її привело сюди бажання побачити, що вона втратила? Пережити ще раз давнє, забуте і або заспокоїтись, або помститися. Світ людини незбагнений, часом вона весь вік живе якимось спомином, якимось нездійсненим бажанням, навіть якоюсь тінню, що промайнула, поманила й розтанула в мареві. То лише за молодості ми думаємо, що все просто. Воно й хороше, коли все просто, він і сам завжди жив просто, мав з того втіху й тільки недавно почав здогадуватися, що навіть двох подібних душ на світі немає. В цьому краса, таїнство світу і його вічна незбагненність.

Наступного дня Василь Федорович до кінця впевнився в своїх здогадах. Ходили по полях, він їй показував,

розказував, а потім сама по собі доточилася вчорашня розмова. Спочатку Ліда сказала, що в світі є дуже багато нерозумних людей, які роблять немов на шкоду собі чи через те, що не розуміють себе, чи не знають життя, не вміють проглянути в своє майбутнє, яке потім і карає їх, і коли він запитав, про кого вона каже, відповіла:

— Про себе. Любила тебе стільки років, ти мене проганяв, як обридливе цуценя, а коли відгукнувся, розгубилася. Розбіглися в різні боки. Скажи, чого так?

— Не знаю. В останню мить ми чогось боїмося. Найбільше щоб не помилитися. Ми цього не помічаємо, воно в нас сидить само.

— Ти такий?

— Наче ні.

— Ще й сидить, щоб потім шкодувати.

— Ти шкодувала?

— Все життя. Як були неполадки, як була зневажена, коли сама зневажала... Треба ж було мати когось, якийсь еталон.

— Розумію,— сказав він.— Ти... тобто вгадала. А потім... зістала еталон з оригіналом... — Запевно подумав, що було б не запитувати.

— Не зіставляла. Я... як би... наче вдруге в тебе закохалася. Отам на нараді. І з розповідей тебе уявляла, а тоді побачила. Як ти тоді не побоявся...

Ліда казала це зовсім іншим тоном, мовби жартівливо, іронізуючи насамперед з себе, але й з нього. Мабуть, повела мову в такому ключі навмисне, аби легше було все перевести на жарт, рішуче все, або й обірвати розмову. Він відгадав це. І запитав зненацька:

— Ти в самодіяльності не грала?

— Ні, а що?

— Нічого.

— Ти бережися, — примружила вона сірі блискучі очі.— Я тільки тепер правду кажу. Підступна я.

— Вже чув. Не наговорюй на себе.

— Я не наговорюю. Злість у мене на все моє життя і на всіх. І хотіла б... хотіла помщатися. Спочатку думала, що так воно й буде. Що я... Ну, розкуюся, звільнюся від усіляких умовностей. Я ще ж не зовсім стара. І трохи гарна. Правда?

— Правда.

— А тепер бачу, що не можу.

Йому стало шкода Ліди. Його щось вабило до неї і відштовхувало водночас. Вона мовби вибивала його з рівноваги, він аж трохи губився перед нею, хоч не зник до того.

— Тобі б треба... кудись свою енергію спрямувати, — обережно порадив.

— Я й спрямовую на твої поля, — чи то зіронізувала, чи сказала насправжки. — А все інше — для чого? Міщанський інстинкт у мене не розвинувся... Хоч одягатися гарно люблю. Колекціонуванням теж не займаюся. Що ж ще?

— Не знаю. Проте людині завжди щось потрібно. Хоч садок чи квітник. Бо без того вона... просто не може.

— Садок, город?

— Ну, найкраще — робота.

— А хіба я не працюю?

— Я маю на увазі, що вкласти туди себе.

— Я не вкладаю? Ти це кажеш як начальник?

— Ні, просто... Ти не вернулася до кінця в своє село, на свої поля. Й, мабуть, не вернешся ніколи.

Вони йшли польовою дорогою попід житом. Була середина червня, жито вже вигналося рославе, незабаром почне наливатися, але було й якесь спрагле, мовби йому не ставало снаги. Й не ставало справді, поле просило дощу, згоряло під сонцем. І згоряла Грекова душа, слалася по житю. Вона в'яла по кілька разів на рік і розквітала з дощами й зелом, про це він подумав неясно, закрайками свідомості, бо слухав Ліду. І все якось дивно перемішалось: страх перед посухою, думка, що це ж тоді все звернуть на те, що він відмовився від сівозміц, віковична туга хлібороба й оця виклична Лідина розмова, її значущі погляди, натяки і передчуття якоїсь біди.

«Ет, що там, — подумав зненацька. — Вигадав собі... Панькаюся з нею. Повезти б оце її на сінокоси...» І відчув справжнє хвилювання, й боявся, щоб вона наперед не відгадала цього. І вже щось у нього ламало всі застороги, хоч він і розумів, що оця Лідина нервозність, неврівноваженість у щось виллється, недарма ж і справді пам'ятала про нього стільки років і навіть приїхала сюди. Але серце билося схвилювано, й думка вже не працювала чітко, як раніше, щось притупилося, стерлося, а радість ставала дедалі більшою, вона навіть поглинала страх, який народжувала думка.

— Ходжу оце по полях, і так мені дивно, — несподівано сказала Ліда. — Неначе дві нас ходять. А може, поля не ті. Отам був пастівник, і я там корови пасла.

— Бачиш,— на мить перебив він її.— Кукурудза по кукурудзі. Вже четвертий рік. Зійшла добре.

— Осінь покаже... Ти мене й не пам'ятасш пастушкою?

— Лідо,— зважився він раптом на запитання, яке давно хотів адресувати їй, та все не випадало нагоди.— Твоя мати бачила, як повели мого батька. Вона — єдиний свідок. Що вона розказувала?

— Я пам'ятаю й сама.

— Не жартуй. Скільки тобі було років? Чотири?

— Я не жартую. Чула, на тебе й досі пишуть.

— Пишуть. Але не в тому справа. Я хочу знати сам.

— Хіба моя мати не розповідала?

— Розповідала. Але, може... ти пригадала щось нове.

Як вона розповідала тобі?

Ліда підвела на нього очі, затримала погляд.

— А як треба... щоб вона розповідала? — В її голосі почулося інтонація, в якій він вловив і співчуття, й радість, майже погрозу.

Він подивився на Ліду й зрозумів, що нічого не знає про неї. Хто вона, яка вона, навіть якою була колись.

— Знаєш, Лідо, це вже... Я хочу знати правду і більше нічого.

— Ну, то ти її знаєш. Якщо буде потрібно, я підтверджу.

— Не треба,— буркнув він.

Вони дійшли до кінця житнього лану й зупинилися на краю кукурудзяного. Він був аж чорний од граків.

— Пропала кукурудза,— сказала Ліда. — Повисмикують усі стебельця.

— Завтра почнемо з ними розправу.

— Розправу, яку? — здивувалася Ліда.

— Я вже все підрахував,— чомусь неохоче пояснив Грек.— Патрон коштує сімнадцять копійок. Вісім сторжів на лан, по п'ятдесят патронів...

— Ти що, рахував на рахівниці вбитих ворон? — запитала вона трохи зневажливо.

— А що лишається. Ниньки доводиться рахувати все. Гектари, надої...

— Ентузіазм?

— Ентузіазм.

— Кохання на душу населення?

— І його теж. Он прийшла до мене дівчина, доярка, поскаржилася на нестачу його... Довелося відпустити туди, де воно в надлишку.

— Ти й на таке здатний?

— А що ж ти думаєш.

— А як у самого? Перевитрати, недовитрати?

Він враз зупинився. Стежкою попід ліском, метрів за сто від них, йшло троє дівчат. Серед них була Ліна, мабуть, поверталися з свого поля, од льону. Вона побачила батька, помахала йому рукою, навіть рвонулася до нього, але якась мимовільна думка зупинила її. Він зрозумів її думку й зняковів. Здавалося, чого б мав соромитись, і все ж якась неприсмна хвилька прилинула до серця. Він спробував уявити, що в цю мить Ліна думає про нього. Почуває сором, подив? Мабуть же, вважає, що в його віці вже не треба нічого, окрім кабінету і солодкого чаю на ніч. Та й не тільки те його хвилювало і тривожило в ту мить. У нього знову, але зовсім інакше відгукнулися власні слова: «Мені встид про таке думати». Встид — саме перед Ліною, її чистотою, ясністю, її вірою в нього. Коли б вона знала, про що хвилину тому думав він...

Василь Федорович аж розсердився на себе. Спробував висміяти, навіть порівняв себе з іграшковим ведмедиком, прив'язаним на мотузочку (так бавилася Зіна), але з того нічого не вийшло. І чому саме Ліна, а не Фросина, не Оля, не Зінка? Й вони теж, а особливо Ліна.

І, почувавши, що недавня радість і тривога немовби розчишилися, рушив далі полем. Стояла спека, духота, і обрій дивно мінився, і він раптом подумав, що збирається на дощ. В Білорусії пройшли дощі, отже, циклон посувається до них. І ця думка, це передчуття вияснили щось на серці, й він усміхнувся Ліді вже інакше — дружньо і широко.

— Я сподівалася, ти теж нещасливий.

— Чому? — здивувався він.

— Як правило, з роками нещасливими почуваються майже всі. Нам здається, що мало взяли од життя.

— Туди, — він тицьнув униз пальцем, — все одно нічого не візьмеш. Зате не гризе каяття.

— Ти, виявляється, філософ, — посміхнулася вона.

— У нас тут усі філософи. Погони он з дідом Шевелієм.

Йому захотілося розповісти про Антона Марковича Лаврика, про його одруження на акторці, але по хвили передумав, повернувся до машини.

І не сказав Ліді, що й сам у думках пережив не одну зустріч з нею. І що тих ситуацій уява намалювала йому

безліч, проте кожного разу він підходив до неї чи проходив повз неї гордий і недосяжний, возвеличений, знаменитий, у Ліді ж життя не вдалося, вона дивилася на нього й шкодувала на свою колишню легковажність. Але все те давно минуло, він пережив ті свої марення, йому давно було байдуже до Ліді, він майже забув її, з того жару, який спалахнув у серці, лишився попіл. І коли б він навіть почав дмухати в нього, либонь, не видмухав жодної іскри. Все те просто забулося, очужило, а колишні мрії стали смішні.

Передчуття Василя Федоровича справдилися. Тільки-но він приїхав додому, як за лісом загуркотів грім. Важке синє вітрило напнулося над землею, в одну мить спонечило, все принишкло, причаїлося в солодкому передчутті і страху грози. Вітрило летіло й летіло, з небесного корабля скидали колоддя, й воно гуркотіло й гахкало, вода в ставку потемніла й поблискувала тасмниче й погрозливо. А ще за кілька хвилин ринула злива. Дощ періцив по даху, по листю, по траві, вода аж шипіла в ній,— той плюскіт лунав, як музика.

— Зачини вікно,— сказала Фросина Федорівна після того, як торохнуло десь над дахом.

Василь Федорович подумав, що справді треба зачинити, але зачиняти не хотілося, було неймовірно приємно слухати шум зливи, плескіт води, яка збігала з рипви в підставлені ночви. Злива стьобала дерева, а вони сміялися, металися в тому шумовинні, перечіпаючись вітами. В ній було щось майже тасмниче, і Василь Федорович подумав, що нехай там що не каже наука, що це згустилася пара й падає на землю водою, а він чує потасмні сили природи, віщі її сили — оновлення, життя, так, без цієї зливи і райдуги на землі не було б нічого, він сам зріс під ними, вони з'єднували його молодість з далекими веснами, і Грек раптом пригадав, як колись давно стояли вони з Вірою, однокласницею, під скиртою, притискувалися одне до одного мокрими гарячими тілами, й буря переливалася просто через них, а в їхніх серцях стояла неймовірна тиша, вони боялися її, боялися одне одного і вгадували майбутні зливи, вони тоді становили з ними одне нероздільне ціле, вливалися у вічний кругообіг, вловлювали це, й було їм від того неймовірно хороше та страшно. Тоді здавалося, що й вони самі вічні, як ці зливи, і все це повторюватиметься безконечно, і матимуть вони (так принаймні думав він) щось незвичайне в житті. Так само становив він одне

ціле з дощами й хмарами, коли бігав босий по калюжах, гордий з того, що всі поховалися, а він один мчить під грозою, кидаючи виклик небесним силам, змагаючись з ними як рівний.

На мить гроза вщухла, Василь Федорович наліг грудьми на лутку вікна й побачив на Задесенні райдугу. В траві під яблунями блискотіла вода, краплі дзвінко падали в неї, яскравий капіж радісно відлунював у серці, в гущавині обзивалося птаство, готове рвонутися в небо. Але цього разу помилилося й воно. Нова хвиля змила райдугу, грім стих, а дощ набрав сили. Рівний, тихий — обложний.

— А що, коли зачинений шлюзик на Стожарах? — раптом занепокоївся Грек і почав збиратися. Він був майже впевнений, що шлюзик ніхто не зачиняв, але йому вже тепер, цієї хвилини хотілося проїхати по полях, побачити, як вони п'ють воду, як підводяться жита й пшениці, як розправляють тендітні долоньки картопля та кукурудза. Фросина Федорівна не стала його відмовляти, хоч і здогадувалася, що шлюзик — то тільки зачіпка, приключка.

При виїзді з вулички розлилася величезна калюжа. На ній скакали бульбавики, й вона аж співала під скісними струменями. По калюжі бігали діти, вимахували руками, галасували, підставляли дощовим струменям личка й пили воду просто з хмари. Він знову пригадав себе серед калюж, але тільки пригадав, він уже не міг проїнятися отим настрєм, сиріймав усе спочатку думкою, а вже тоді відлунювало в серці. Він сприймав мовби якимось механізмом, хоч і тонким та досконалим. І пошкодував, що втратив щось і його вже ніколи не вернути. Куди воно поділося, зависло десь у маревах, розтануло в хмарах і звідти впало на інші біленькі голови, а до нього з землі потекли інші чуття — турботи за землю, за врожай; тільки ті, калюжі, приймали його радістю од голови до п'ят, а ці веселять інакше — спокійно, тихо.

Поминав дітлахів, котрі хотіли, щоб він їх оббризкав, але він їх таки не оббризкав, ввімкнув третю швидкість, та одразу ж йому й довелося пригальмувати. Перед ним, посеред вулиці, бовваніла висока постать.

Василь Федорович хотів посигналізувати, але впізнав Григорія Волинька-Горілого і прийняв руку.

Яскравий дощ обмивав лису голову Волинька, але той не помічав нічого. Високий, тонкий, як жердина, він широко ступав, не вибираючи дороги, серединою вулиці, твердо ставив ноги, розхлюпоючи розбитими кирзаками калюжі,

далеко вперед викидав гирлигувату палицю. Зненацька зупинився, підвів палицю й щось гукнув. Потому вдарив нею об землю й загукав знову. Волинько комусь погрожував, нахвалювався вивести когось на чисту воду, втоптати в землю, загнати в гріб і таким чином обстояти правду. Так він погрожує і нахваляється завжди. Ось уже тридцять три роки в холод і спеку ходить по вулицях Сулака і вигукує страшні слова, адресується до когось невідомого, підступного, злого, намагається розвінчати, зводить з кимось рахунки й не може звести. Волинько-Горілій — один з тих небагатьох, хто вихопився з полум'я тієї страшної ночі. Він вихопився, а дружина, з якою прожив чотири місяці, згоріла. Яким чином йому вдалося врятуватися, того не знає ніхто. За ним ганялися, в нього стріляли, дві доби він пролежав у болоті, а коли повернувся в село, вже не пам'ятав нічого. А може, й пам'ятав, але якось так, по особливому, що зрозуміти його ніхто не міг. А мабуть, то було вельми важливо, аби зрозуміти те, що каже Горілій. Адже він єдиний живий підпільник, зв'язковий групи. Певно, думає Василь Федорович, він міг би сказати правду про батька. Мабуть, що так, адже не випадково саме на його обличчі, котре нестемно батькове, іноді надовго зупиняються каламутні очі Горілілого. Й тоді в них мовби клубочить дим, і тоді він увесь напружується, аж йому на лобі синіє жила, але щоразу одвертається й починає погрожувати палицею:

— Нехай... Все одно... Знайду! В гріб, кості, душу й печінки... Голого на люди!..

І далі вже щось зовсім перозбірливе. Василь Федорович з болісною тривоною, з мукою вслухається в його слова. І ще більше вдивляється в очі. Що силкується сказати Горілій? Які болі, які муки печуть його? Кого бачить, кого хоче спонелити? Де той тиблик, з якого зіскочила твереза думка Волинька? І тоді часом його проймає страх. А може, не треба шукати того тиблика? Чи не ліпше, що Горілій не може нічого згадати, не може одвіяти в голові біле од чорного, світле од темного? Ні, присоромлює себе, правду треба шукати.

Майже черкаючи правим бортом машини об паркан, Василь Федорович порівнявся з Горілієм.

— Добрий день, Григорію Івановичу!

Проте Волинько не почув його. Й далі вимахував палицею, й далі комусь погрожував. А буває, він відповідає на вітання. Траплялося, кілька разів навіть сідав до Грека

в машину, й той одвозив його додому. В машині він припадав до вікна, вдивлявся в село, мовби ніколи не бачив його раніше.

Василь Федорович хотів поминути Волинька, але значка той повернув до нього голову. По його обличчю збігали дощві патьоки, а губи, здавалося, були сухі, й з рота клубочилася пара. Очі Горілого бігали, але нараз вони зупинилися на Грекові, і в них саянули червоні відсвіти, але саянули якось так, немов далека зірниця туманної ночі.

— Ти... ти... Я... Двох... — І в ту ж мить зірниця погасла, Горілий підвів обличчя догори, викинув уперед руку з палицею і закрокував по дорозі. На розі, біля автобусної зупинки, під дашком якої на лавочці сиділи кури, він знову зупинився, вдарив палицею об землю й голосно щось гукнув. Ляпаючи крильми, увсібіч метнулися кури, білий півень різко закирвав і полетів через вулицю. Це було страшно й смішно. І щось стенулося в Грековій душі, і якісь луни пішли в пам'ять, збудили там щось гірке та сумне. Й війнуло на нього погрозою, і морозцем обвіяло серце в передчутті бід.

Це передчуття вже не могли змити ні дощі, ні звіяти зелені вrupа, що розкошували під зливою, ні розчинити запахи медячки, яких машина набрала по вінця в придорожній смузі.

Перевіривши, чи відчинений шлюз на гребельці через Лебідку, поїхав далі. Аж біля Рудої могили зупинив машину. Вийшов з неї і патичком проколупав у землі ямку. Земля промокла майже на півтори чверті.

Василь Федорович зійшов на могилу. Вона була невисока, з пласкою маківкою. Могила як могила, не обвіяна піякими легендами, лише колись, одразу після революції, розповідають, орач виорав біля її підніжжя золотий ланцюжок, але добре, що вона бовваніє в полі, добре вийти на неї і оглянути поля, гарно й з полів подивитись на неї. Для когось вона тільки орієнтир, а в когось щось збудить у душі, повіє спомином з прочитаного, почутого від дідів. Нужденна, а все якась історія. От і для цього історія. Хоч і не така давня. Грекові в пам'яті, як у сорок сьомому році везли вони зі станції в колгосп комбайн. Везли волами, він тоді був за погонича. Вісім пар волів тягли з станції стару, розхитану машину, їх підгодовували по дорозі конюшиною, але біля Рудої могили таки пристали й довелося комбайн залишити. Через три дні його

забрали трактором, проте він так і не працював — поламався на другий день. Як же далеко, подумав Василь Федорович, вони поїхали за цей час од цієї могили! У колгоспі сімдесят шість тракторів різних марок і вісім зернових комбайнів, сім комбайнів для копання картоплі, безліч інших машин. Але життя випереджає їх.

Занепокоєно дивився вниз, на рівні рядочки кукурудзи. Чи вистачить для неї вологи? Мабуть, саме це й пригнало його на поле. Вчетверте вона на цьому полі. І якщо не виросте, не вибує, його недруги скажуть, що винуватий він, бо не поміняв поля. В усіх винуваті погодні умови, а в «Дружбі» — він. Кукурудза, ячмінь, картопля, а за всім тим — його нова система, його господарський хист, він сам. Він не може не думати про це, надто після того бюро, де йому оголосили догану, після всіх перемін, після того, як до нього почали прискіпуватись у райсільгоспуправлінні.

Василь Федорович нагледів у полі темний силует, приглянувся пильніше й зрозумів, що стоїть трактор. Певно, зіпсувався. Але чому його залишили, не притягли на стан? Треба сказати, щоб забрали. Те зафіксувалося в пам'яті мовби само по собі. А думка вже бігла до іншого: його непокоїло, чи не виміє дощ з-під кукурудзи і картоплі добрива («треба порадитись з агрономами»), чи не пожеже тепер по картоплі бур'яни («зробимо ще одну шаровку»), думку щоразу мовби притягувало щось до себе, мовби накликало, а в пам'яті мелькали й білі дитячі голівки, і лиса голова Горілого, і ще щось більше, чого поки що не міг обійняти, але що відлуцювало в грудях тривогою.

Вертався Василь Федорович уже смерком старою дорогою. Йому те й знай доводилось пригальмовувати, об'їжджати обочинами, а в одному місці навіть діставати з багажника сокиру: понад дорогою росли старі осокири та верби, вітер пообламував віття, а кілька повалив на дорогу. Василь Федорович не помітив раніше особливої хвилі й тепер подивувався такій руйнації. Отже, завтра треба послати людей прибрати бурелом.

Зненацька в світлі фар щось зблиснуло, чорна тінь хитнулася з боку на бік, далі похилилася наперед і майже злилася з деревом. Василь Федорович обережно, не вмикаючи фар, під'їхав. Хтось тягнув по вибоїстій дорозі мотоцикл. Грек об'їхав його й зупинив машину. Мотоцикл вів Володимир Огієнко. Хоч було темно, але Грек розгледів, що вигляд тракториста просто-таки жалюгідний.

Мабуть, давно котив «Яву», натомився, промерз до печінок. На мить щось злостиве збудилося в Грекових грудях — згадав про Володину статтю в газеті, де той обкрутився так, що мовби на світі й не існувало його, голови артілі, але одразу й звіялося.

— Сідай у машину! — наказав він. Володя похитав головою.— Скоцюбнеш.

— Мотоцикл,— коротко мовив Володя.

— Нікуди він не дінеться.— А сам подумав, що, либонь, теж не покинув би новеньку «Яву» при дорозі.

Він пішов до машини. «А як застудиться, схопить запалення легешів?.. Тьху ти...» — вилаявся в думці.

— Сідай! — вже майже гримнув.

— Коли б зачепити,— сказав Володя.

— Кого зачепити? Тебе? А скопирснешся на дорозі чи налетити на машину?

— Гальма працюють.

— Гальма, гальма,— не знати чого кипів Грек. Може, ще й через те, що йому ніколи не доводилось буксирувати мотоциклів, а тут ніч, і стара, вибоїста дорога, й дощ, і темінь. Ще вилетить хтось з польової дороги... А в Огієнка ж і сигнальні вогні не горять. Але дістав з багажника новенький трос у целофановому пакетику, почав його розплутувати. Володя стояв мовчки, шморгав носом, як школяр.

«А міг би бути зятем,— подумав Грек.— Отакий шмаркатий».

— На, ґрундзюй,— кинув кінець троса просто під ноги трактористу.

— Ви, той...— дужче, ніж раніше, шморгнув носом Володя.— Коли не хочете чи боїтеся, то не треба.

— Не будь такий реңговий,— вже примирливіше сказав Грек.— В'яжи.

Він їхав повільно, на другій швидкості, весь час почувуючи, як смикається позаду мотоцикл. «Наче риба на кукані»,— усміхнувся. Питьма стала ще гущіша, хоч дощ притих, ледве мжичило. Як вибралися на трасу, поїхав ще повільніше. Двічі їх обганяли машини. І тоді він забрав праворуч, змигував фарами й однак чув певна певна істрах.

Біля повороту до своєї вулички зупинив машину, одчепив трос.

— Далі паняй сам. Трохи нагрієшся.

Володя подякував і підтюпцем покотив «Яву» по мокрому асфальту.

Ледве Василь Федорович роздягнувся, ледве помив руки, до хати вбігла Ліна.

— Тату, кого це ти тягнув на аркані? — запитала. — Воно підстрибом побігло з своєю залізякою до клубу.

— Виловлюю тобі женишків, а ти ними гребуєш.

Ліна опустила голову й притихла зайшла до своєї кімнати.

Розділ тринадцятий

Фросина Федорівна на кухні крутила в пральній машині білизну. Крізь прочинені двері вона чула чоловікову розмову з Ліною, і думка, яку весь цей час повертала то в той, то в інший бік, теж закрутилася шалено. Вчора вона довідалася в районі, що її майбутній зять Валерій невиліковно хворий. Фросина Федорівна нічого не сказала чоловікові (щось її стримало од того, застерегло, підказало не поспішати), але думка про те жила в ній невідступно. Спершу їй стало страшно й шкода Валерія, і шкода Ліни, але помалу, собі на подив, навіть на сором, біль за Валерія пригасав, мовби припадав попільцем, а за Ліною розгорявся, і вставали нові й нові занитання, й зривалися, як сполохані в лузі птиці, нові страхи, як вона це перенесе? Їй ще жити й жити. А якщо — дитина? Та й без дитини... Йому лікарні, повільне згасання. А потім він помре. Кому вона після того буде потрібна? Й себе спалить на тому жертвовному вогні, стратить сили. Ні, до весілля допускати не можна. Треба сказати Ліні. Й одразу ж зрозуміла, що Ліна вчинить якраз наперекір її пораді (це ж Ліна!), й навіть дуже швидко.

Десь, замислившись, мало не поставила себе на Лініне місце, та щось стримало її й од того, якийсь самозахист, якась важка, мовби аж не її, розважливість, і вона знову заметалася в пошуках рятунку. Але де його знайдеш, кругом одруб, кругом безвихідь.

І тут їй впали в вуха жартівливі чоловікові слова. Ото було б добре! Чом не зять, чом не чоловік Ліні! Роботящий, чемний, спізнав біди...

Фросина Федорівна щиро прагла Ліні добра, хоч десь у глибині свідомості й поколювала чорна голочка, що то

добро не таке як треба, що й втручатися їй не можна, але щирій клопіт за дочку перемагав усе.

Ще залишався Валерій. Просити його? Але... Та що там, Ліна й слухати не захоче, вона не відступиться, вмовить і його, якщо він пристане на її, Фросину раду! І все ж план почав визрівати. Його спородила згадка про Володю. Спершу Фросина Федорівна аж сахнулася, аж їй терпко стало на душі, й подивувала з себе, але думка сама робила спіраль за спіраллю, підказувала підступи та відступи. Порожньо гуділа машина — центрифугу заклинило, й вона не крутила білизни, але Фросина Федорівна того не чула. Язиката Лінина подружка Тося якось злорадо натякнула Фросині Федорівні, що Валерія часто бачить з Расю, садівничихою, і що він навіть малює її портрет. Повернувшись з міста, вже як медик мусила повідомити головлікаря їхньої лікарні про Валерієву хворобу, той послав по винороба, але його не знайшли, проте знову хтось із садових працівників сказав, що якогось вечора його бачили в саду. Вона здогадалася: Валерій сказав усім, що виїхав, а сам ховається.

Фросина Федорівна склала свій хитрий план, але довго не зважувалася здійснити його. Жінка рішуча й вольова, вона цього разу вагалася, її проймав страх, і вставали чорними тінями попереду якісь примари. І спливав перед очі Стасик, пам'ять мовби сама накликала його в цю тяжку мить. Стасик — то її вічна кара, хоч кара за добро. За не зовсім обмислене добро, за чесно виконаний лікарський обов'язок. Стасик народився хоровитою й не до кінця розвинутою розумово дитиною. Це було п'ятнадцять літ тому. Вона сама приймала роди. І коли йому сповнилося три роки, хлопчик застудився, захворів на запалення легень, але їй про те ніхто не сказав. Коли вона випадково довідалася про хворобу хлопчика й прийшла на Солене — далекий куток, майже хутір, троє старих жінок в суворій зосередженості готувалися до похорону. Вони бачили, що дитя помирає, й вважали, що так розсудив бог, що то на ліпше. Вона була тоді ще молода, в усьому слухалася серця. Силоміць вихопила в жінок дитя, закутала у власне пальто й три кілометри бігла до своєї лікарні, а коли там не виявила лікаря, — поїхала у район, — ще шість кілометрів — в сусіднє село, де була велика лікарня. Вона врятувала хлопчикові життя.

І ось тепер ходить по селу напівдіот Стасик і показує

їй язика. Він показує язик всім. Більше він не вміє нічого.

Вона майже щодня зустрічається з ним, і щоразу їй крадається думка, що, мабуть, не треба було тоді бігти, нести маля в лікарню. Їй подовгу і якимось незвично думается про обов'язок, про волю однієї людини над життям іншої, про спонуки серця, і здається, що йому треба довіряти не завжди. В тому, на що зважилася зараз, покладалася на досвід і на любов до Ліни також. Хіба вона не мати, а Ліна не дочка їй! Ще колись подякує. Це вже крізь сльози. Це були сльози жалю до Ліни, якоїсь радості, звільнення від тягара, образа за щось своє, власне, яке, як їй здалося в ту мить, теж не збулося, докору собі за Стасика.

— Ти брешеш! — гукнула Ліна.

— Нехай я не дійду додому, нехай я не доживу до вечера... Нехай я втоплюся у вонючому болоті.

— Ти завжди брешеш. І не втопишся.

— Я тобі хочу добра, а ти мені завдаєш брехню,— образилася Тося.— Тоді я... тоді ти мені не подруга.

Тося образилася щиро. Це Ліна побачила по її очах. Але рана була заподіяна її рукою, і вже в цю мить щось не прощало Тосі. А може, не за слова, а за ті втішні, злорадні вогники в очах подруги, а там стояло й співчуття, але дуже маленьке, а цікавість шалена, й радість, жорстока, аж стрибала іскорками в голубих очах Тосі. По її кругленькому, з кирпатеньким носиком обличчі колами розпливалася образа, очі й далі випромінювали жорстоку цікавість і холодне співчуття. Вона й любила Ліну, і не була жорстокою, але її поймала радість, що це не з нею, а з Ліною, яка завжди погордливо відхиляла хлопчачі залицяння й насміхалася з того, як Тося умлівала за ними, не приховуючи того, й взагалі вона аж хмеліла од радості чужого горя й важливості сповна виконаного обов'язку.

— Ти ніколи й не була мені подругою,— мовила Ліна погордливо й підвелася з лавочки (вони сиділи біля Ліниного двору).

Її ледве вистачило на цю погорду, на холодний спокій, на презирливий погляд, який вже затуманювали сльози. Поспішаючи, аби не бризнули з очей отут, перед Тосею, Ліна круто повернулася й сховалася за хвірткою. Вона

почувала, як щось розривається їй у грудях, а серце стислося, збіглося в одну чорну п'ятку, в тугий біль, який пече, пропікає, спалює. А крізь усе те гостре вістря помсти, блискуче, гаряче, вістря з власних грудей — просто в інші груди.

Вона не пішла до хати, а сховалася у вишняка, впала в траву й пролежала там до вечора. І біль, і розпач мовби зцементувалися, тільки в першу мить вичавили кілька сльозин, а тоді стали важким клубком під горлом і тисли, й пекли вогнем. А крізь них пробивалося рятівне, обнадійливе: «А може, це неправда? Може, Тося з заздрості?» Вона не могла не бачити: щось правдиве в Тосиних словах є, недарма вона говорила так упевнено й переконливо. Ну, може, Валерій колись постояв з Раєю, пожартував. Так вона он позавчора каталася на Володимировому тракторі, ще й намалювала йому мазутом вуса. Все правда, якщо... Якщо він залишився в селі. Він узяв відпустку й сказав Ліні, що йому треба поїхати до сестри. Ліна пригадувала те прощання й не могла не помітити, що воно було сумним і холодним. Валерій не дивився на неї, а все кудись убік (немов і не бачив її) й казав якісь порожні слова, мовби теж призначені не їй, а комусь іншому, неутаємниченому в їхнє кохання. Й не захотів, щоб вона прийшла до полустанка, виїхав покрадьки.

А тепер Тося каже, що він не виїхав, а сховався на горіщі своєї будки і що «в них з Раєю там медовий місяць».

Спробувавши мислити розважливо, Ліна подумала, що, хоч як це соромно й принизливо, а їй треба в тому переконатися. Мабуть, щось прибріхує Тоська, але останнім часом Валерій і справді змінився.

Вона довго блукала в сутінні саду, де вузьенька стежечка спадала до ставу, боялася когось здибати на стежечці й соромилася сховатися десь за кущем. Винарня стояла чорна й німа.

Ліна полегшено зітхнула, вже хотіла йти додому, як їй вчувся неголосний стукіт. Хтось спускався по драбині з горища. Перечекала ще якусь мить і покликала непевно:

— Валерію!

Він довго не обзивався.

— Ти, Ліно! Що тут робиш?

«Отже, правда. Він нікуди не поїхав». Біль і злість заволоділи її серцем.

— Йшла од ставу. Чую, хтось дряпається з горища. Думала, може, злодії.

— Злодіям тут робити нічого.

— Дуже схоже на злодія.

Їй хотілося відповісти гостро, дошкульно, тонко, але те їй не вдавалося. Вони стояли біля канави, якою був окопаний сад, темінь ховала обличчя й рятувала їх одне від одного. Од ставу тягло холодом, і холодом тягло Ліні повз серце, щось вмирало там у цю буйну пору весняного кипіння й зав'язі. Принаймні так їй здавалося. А Валерій, зачувши її голос, побачивши її тонку, окутану сутінками постать, на мить майже втратив над собою владання. Щось болісне крутнулося в серці, щось рвонулося, скресло, його аж кинуло до Ліни, захотілося розказати все, втопитися в її сльозах. Він був певен, що вона б пробачила. І пожаліла. Але саме того боявся. Холодна, як ніж з морозу, мисль перетяла туго натягнуті струни, й щось опало в душі, тільки біль стояв у грудях і очі німо кричали.

Але вона не бачила його очей.

— Ти казав, що поїдеш? А це що, в сторожі саду наїнявся?

— Бже приїхав.

— По чьому поклику?

— Просто так, без поклику. Мушу звітуватися?

— Переді мною — ні.

Вони розмовляли мов зовсім чужі, ледве знайомі, мовби нічого й не було поміж них — ані густої віхоли в Добрикових сосняках, у якій, щоб не погубитися, трималися за руки міцно-міцно, ані скованих вечірнім морозцем весняних калюжок, які витьохкували, коли по них проковзували дві пари чобіток — великих хлопчачих і зграбних дівчачих, — і застережливо потріскували, коли чоботи зустрічалися посередині й довго-довго не рушали знову, ні голої, пронизливої темені весняного саду, в якій поцілунки зривало вітром, ні дурманного запаху груші, від якого в гарячих обіймах медялася голова, ні соромливої, яка перехлопнула у взаємне застерігання, розмови про одруження. Він тоді їй сказав, що боїться, чи принесе їй щастя. Бо він такий розкиданий, незграбний, не хазяйновитий. Валерій сподівався, що Ліна його заспокоїть. А вона сказала, що сама така. І Валерій розсміявся: «Нам нічого не страшно».

Їй тоді їй здавалося, що вони неймовірно потрібні одне одному, не зможуть прожити одне без одного і що їхня

любов навик. А тепер стояло двоє чужих людей і шукали, як би дужче дошкулити.

— А перед ким же?

— Мабуть, є така інстанція.

— Це ти знаєш по собі?

— А хоч би й так.

— Кому ж оддаси свою любов? — Його дратувала її недогадливність і поймала ревність.

— Достойному.

— Він що, вже запропонував тобі... руку з гасчним ключем?

— А чим гірше, ніж рука з вишною брагою?

Валерій не помічав, що йому дошкуляє ця розмова, і говорив так, мовби Ліна завдала йому кривду, він ревнував її до всього світу. А потім його пройняла, як зачасна в рані куля, думка про хворобу, й він враз збайдужів.

— Ти правильно робиш. Нащо вино... яке переграло завчасу. Нам немає з-за чого сваритися... Життя... Все так складно... Я бажаю тобі добра...

В його голосі лунали жаль і трохи зверхність, зверхність людини, якій відоме щось таке, що невідоме іншим. Жалю Ліна не вловила, а зверхність відчула й спалахнула знову, але не відповіла, повернулася й пішла.

Вона весь вечір проходила немов у тумані, її зачіпала Зінка, але не здобулася й на щигля, і стривожено поглядала мати. Фросина Федорівна розуміла, що в Ліни щось сталося, напевне, спрацював її план, і тривожилася страшенно, але запитати не осмілювалася. І вже коли Зінка вклася спати (Василя Федоровича не було), Ліна, немов причарована материним поглядом, раптом похитнулася, впала їй в обійми й заплакала. Фросина Федорівна посадила її на канапу, pestила волосся, приговорювала:

— Ой, доню, доню. — І вже зовсім тихо: — Поплач, поплач. Все буде добре.

Ліна нічого не казала, вона навіть не подумала, звідки й що знає мати. А та й далі не одважувалася розпитувати, аби не навести Ліну на слід. Та й не знала, як їй підступитися до дочки в такій делікатній справі. Ніколи вона не кривдила Ліни, і та її поважала, в усьому запитувала її ради, тільки своїх дівочих таємниць не звіряла.

Фросину Федорівну теж обійняв смуток, і чорна пасмуга горя й печалі перетяла радість. Їй стало страшно.

...По один бік дороги — ліс, по другий — льон. Чистий, неначе вимитий, рівними рядочками ген до обрію. Незабаром він зацвіте, Ліна й прийшла, щоб уловити той момент — первоцвіту. Справді, то мовби якесь диво, здається, хтось кинув у зелену повінь маленькі сині жаринки. Рoste собі льон, і здається, вибував сам по собі. Сторонній людині й невтямки, скільки в оцих стеблинах праці. Площу почали готувати два роки тому ще під пшеницю. А потім її рівняли, а потім вносили добрива — калійні й азотні, ще й попелу та посліду Ліна з дівчатами назбирала зимою по селу. Перетерпіли й кпини, й образливі відмови. Тягне від двору до двору гніда конячина сани з риштаком. Кілава правус, а Ліна йде по хатах. А там і дівчата, що поприїжджали на канікули з інститутів та технікумів, і хлопці, а вона з брудними мішками, як прохачка. А потім — битва з бур'янами. Зате й вибував він, рутвяно-зелений та рівний. Покотися — скотишся аж у Десну.

Трав'яною межею, яку полишили, щоб було куди класти стебло, Ліна забрела ген у лан. Позаду лишилися ліс і дорога, по якій пробігло легкове авто, й курява повалувала на ліс, і телефонні стовпи, на яких сидять сиворакші. Шугонув од лісу кібець, перекреслив зелене плесо льону й звився вгору над Ліною майже прямовисно.

Ліна не бачить ні кібця, ні сиворакш, ні машини. Ні навіть льону. Прийшла подивитися на нього, а не бачить. Щось зелене гоїдається перед очима, і сині іскорки спалахують у ньому, й здається Ліні, що льон уже зацвів. Вона й не дивується з того, а дивується з себе, з своєї легковажності й наївності. Адже ж хіба ще тоді, за першої стрічі, не помітила, який Валерій самовпевнений і самозакоханий, вимахував руками-вітряками, розводився про високі матерії і нехтував усіма ними, селяками, і все то він знав, з усього насміхався, про все мав свою думку. А сам прилаштувався на винарні, де вліжно і сухо й не треба нічого робити. Мабуть, і тоді крутив з тією хльоркою Райкою. Добре, що вона нікому, навіть Тосі не сказала про те, що мали одружитися. Ото було б воріженькам радості!

Ліна виказує думкою Валерієві недосконалості, знаходить їх безліч, але не може перемогти болю й чогось такого, від чого хочеться упасти в оцей льон і вже більше не підводитися. Її серце ятрить злість на Валерія, та коли б тільки злість... Їй прагнеться якось возвеличитися над ним, дошкулити йому, але що вона може зробити.

Вона й далі веде розпачливу змагу з Валерієм, а ще більше з собою, й далі не помічає ні високого неба, ні двох горлиць, що летять поперед неї до лісу, ні льону — ступає по рядках, але її давно помітив Володя, тільки не зважується піти назустріч.

Зранку виполював на картоплях бур'яни, — їх раптом погнало, як з води, і робота ця тонка, «перукарська», зрізати їх і не підтягти гострими бритвами культиватора пагіння картоплі, не потолочити її райборінками. Правда, половину бритв він зняв з лап і замість них поставив долота. І все ж цілісінький день ходиш, як по канату через річку, й од напруги судомою зводить руки та плечі, а в очах теж мовби напнулися зелені ливни. Хоч збоку може видатися, що він працює легко, неначе бавиться. Культиватор легкий і трактор теж, хоч вже давно перейшов усі гарантії і норми. Вчора Василь Федорович запропонував Володі пересісти на новий трактор: «Передовику, кавалеру, може, знов до тебе прийде кореспондент і ти даси йому інтерв'ю», — не втримався, щоб не під'їхати. Володя від нового трактора відмовився без нищи й амбіції, і це, помітив, вельми сподобалося Грекові. Він таки добряче втомився до обіду, загнав трактор під сосни, а сам сидів на узліссі, дивився, як неприякано бродить по зеленому плесу синя суконька, то поривається вперед, то зупиняється, й вітерець майорить зеленими рядками. Ліпа од малу кохалася в синьому. І од малку закоханий у той колір Володя. У той колір, у її колір, у все, що миле її серцю. Спочатку він кохав Ліну по-сусідськи, по-домашньому. Її намагалося проводити багато хлопців, і він ревнував, а вона, коли їй хтось надто обридав, завше ховалася під його захист, і це йому подобалося, хоч і розумів, що вона ховається до нього не так, як би хотілося йому, а надто по-товариськи, надто безбоязно: «Володю, скажи їм... Володю, прожени цього причепу». «От у мене сусід, от пошастить котрійсь з дівчат!» А він, великий і добрий, усміхався ніяково й скрушно. І тільки іноді трошки ображався: наче вона не здогадується, кому б могло пошастити. Всі знали про його закоханість, але жартувати з того не одважувалися, хоч він ніколи нікого й пальцем не зачепив. Він ні на що не сподівався й на щось сподівався, а тоді, як сталася в неї любов з Валерієм, запечалився. Ніколи не вповів тієї печалі, і нікому не було до того діла, хіба що Ліні, та й вона помічала його лише зрідка, осліплена, щаслива своєю любов'ю. Їй було шкода Володі, але що

може вдіяти? Й сусідами вони стали дальшими. Тепер вона вже ніколи не казала: «Проведи мене, Володю, додому, а то я сама боюся.— І, лукаво черкнувши по ньому поглядом: — Чи вже комусь підрядився?» Тепер вона втікала від нього поглядом. Отже, здогадувалася про все, отже, почувала перед ним провину... Та любов роз'єднала і його з Валерієм. Він ще й зараз інколи заходив до нього, але говорити їм було ні про що, й він відчував заздрість, ревність і несправедливість долі. Й Греків тепер навідував не часто. Хіба що запросить Фросина Федорівна, він угадував у ній свою спільницю, вона співчувала йому, але те не радувало.

Він помітив, що Ліна вертається до дороги, й таки одважився піти їй назустріч.

Він уже давно стояв на краю дороги, але дівчина не бачила його. Їй у цей час видавалося, мовби йде дорогою по дну глибоченного яру, випаленого сонцем, і він зводиться з обох боків височенними сірими стінами, й неймовірна спека. То її палила спека зсередини; а свідомість працювала чітко, надзвичайно чітко, вона вирвалася з хаосу, з бурелому й летіла, як потужно пущена стріла. Вподовж того яру, за який не могла проглянути, за яким, може, й не було нічого, а тільки вона і десь у кінці його він. Там вона і він, холодний, чужий, ворожий і жорсткий. Навіть майнуло десь у чорній глибині — вбити. Розказують, було ж у Широкій Печі на початку війни й таке — дівчина застрелила хлопця, а потім і себе. Він був яструбком, ходив з гвинтівкою, вона пішла до нього, там їх обох і знайшли. Всі знали, що вона кохала його шалено, а він підночовував з нею, а збирався одружитися з хутирською дівчиною Теклею. Проте Ліна почувала, що на такий одчайдушний вчинок не спроможна. Але не помститися теж не могла. Тільки чим може помститися? Піти ще раз і вивісти все у вічі? О, ні. Вона за всіх стріч з ним тільки посміхатиметься й зробить так, щоб він знову вернувся до неї, а тоді розсміється йому в обличчя й піде з іншим.

А може, з іншим — вже тепер, сьогодні.

В цю мить побачила Володю.

— Чого це ти тут ходиш? — запитала. І була така гарна серед молодого льону — струнка, міцна, з погордливо закинутою маленькою голівкою, чистим обличчям, на якому серпами вигнулися чорні брівки, аж йому потемніло в очах.

— Картоплю поляю.

— А я теж про картоплю навздогад буряків. Думала, прийшов з котроюсь у ліс.

Володя тупо мовчав, а вона в цю мить була жорстока й наструнена, як тугий вітер.

— З ким же я...— спромігся на слово.

— Дівчат немає? — І йшла направці далі:— Чого ти не женишся?

— А ти... чого? — витиснув, здивований такою розмовою.

— Ніхто не хоче сватати.

Він розумів, що це жарт, та ще й якийсь лихий, лихий щодо нього, адже, хоч ніколи жодним словом не обмовився їй про своє кохання, вона знала про це й так, не могла не знати, в цьому був переконаний.

І, ображений, повернувся, щоб піти, але вона зупинила його.

— Бач, тільки повела розмову всерйоз, одразу втікаєш. Бо ж не захочеш посвататись?

— Ти... ти не смійся,— стиснув він кулаки, і його очі заблищали.— Якщо вже я... якщо сусід...

— А я не сміюся.— Її чітке, точене підборіддя було випнуте вгору, й на всьому обличчі застиг вираз рішучості.— Ти б узяв мене?

Володі перехопило подих, він дивився Ліні в очі, там чорніла лячна глибина, але сміху не було.

— Не хочеш сказати...

— Та я... Ти... нащо! — все-таки не вірив він їй враз подався до неї словами, поглядом, всією постаттю.— Ти ж знаєш.

На її обличчі не тріпнулася жодна жилка.

— А може... Я була... з кимось?

— Ну... й тоді.

— І будеш мучити, дорікати...

Йому здалося, він зрозумів усе.

— Я... я тобі під ноги кожухи б слав.

— Піду по них. І не було в мене ні з ким... нічого серйозного. Нічого...

На мить запала ніякова тиша. Володя просто не знав, що йому робити. Все сталося так неждано... Треба б сказати щось — і не щось, а багато-багато, все те, що носив у собі багато років, підійти до Ліни, обняти її або хоч засміятися щасливо, а йому забракло слів і відваги. Та він просто не уявляв собі, як обвіме Ліну. Гупало, як молот,

у грудях серце, й щось кричало в пьому. «Моя, моя»,— а думка все ще не могла повірити, й десь далеко, немов у клейкому тумані, борсалася якась кволенька думочка, що все сталося надто просто, договірно. Тоді він зачитав:

— Скажи правду: ви посварилися?

— Нащо тобі? А може... Бачиш, ти вже починаєш дізнаватися.

— Не буду. От слово. Нехай мене... трактор переїде,— здобувся на жарт, і це зломало кригу, яка намерзала докола них.

— Ти мене в сільраду на тракторі повезеш?

— Я найму... сто машин.

— Не треба. Не хочу... На твоєму мотоциклі. Як ото колись у ліс. Удвох. І щоб шарф у тебе на шиї летів повз моє обличчя.

— Літо ж.

— Ну й що ж. Легкий шарф. І більше нічого. Ні квітів, ні стрічок. У цю ж неділю. Приходь сьогодні ввечері.

— Ліно, я не розумію... Це якось. Ти розстроєна й через те. Підеш, помиришся... тоді мені важко буде тебе бачити.

— Ні, я слова не міняю.

— Якщо в помсту... І аж злякався власних слів і того, що може ними перекреслити все. Безпорадно оглянувся.

— Я знаю тебе... увесь вік. Але... мене рятувати нічого. Якщо ти...

— Ліно, я теж люблю тебе увесь вік,— з болем вимовив він.

— Ну тоді що ще?

Й була така далека, що йому стало страшно. Мовби ще далі, ніж до цієї розмови, холодна й неприступна і така дорога, що задля неї був готовий на все. Може, й на смерть.

Либонь, вона бачила це. Але не сказала нічого, повернулася й пішла. Вона була певна одного — помстилася, а тільки цим зараз і жила.

А Володя кинувся до трактора й так чесонув по рядках, що бадилля полетіло разом з картоплею-саджанкою. Він не помічав нічого, він щось кричав, шарпав важелі, й трактор хилитався, мов п'яний. Володею оволоділа така радість, що міг зараз не те що картоплю, бур'яни, а зчесати ліс. Вставала курява, тріскотіла на зубах пилюка, а він у тій хмарі виспівував, немаче божевільний чорт.

Тільки вряди-годи його мовби щось зупинило, він тверезів, чогось лякався, але потім пригадував усе й божеволів знову. Звичайно, він не міг не розуміти, що Ліна кинулася до нього неспроста, що поміж нею і Валерієм щось сталося, але ж вона дала йому слово. А більше йому нічого й не треба. І перед Валерієм він нічим не зобов'язаний, той не запитував поради, коли переходив йому дорогу до Ліни. Він ледве допрацював до вечора й ледве дочекався, поки мати подоїть корову. Мав же з кимось поділитися радістю, та й потрібно було якомога скорше сказати матері, адже до весілля залишалося три дні. Про Володине майбутнє одруження вони ніколи не говорили, чогось стидалися, про щось здогадувалися обоє — мати про його кохання до Ліни, а він про те, що це їй відомо, навіть коли сусідки починали при ній про це розмову — відмовчувалася.

Спізнала на віку немало, а син поки що був тільки її, шанував її, а там буде як буде.

Поки мати поралася, Володя помився в балії, у «ванні». Так вони називали комірку біля кухоньки. Володя справді колись збирався облаштувати там ванну, навіть зробив водозлив і примірявся до колонок, але не вистачило рук, та й ентузіазм випарувався. Він і так власними руками, без будь-якої допомоги поставив оці хороми. Сім років зводив з потовченого черепашнику, якого навозив з черпигівської фабрики гудзиків, стіни — по одній закладці в суботу та неділю після роботи, лише верх допомогли поставити теслі.

У селі гарячого душу немає ні в кого, але тепер, подумав Володя, треба обладнати його. І взагалі треба міняти увесь лад життя. Так одкарбував у думці, мандруючи через «анфіладу» кімнат (Лінин жарт) до шафи з святковим одягом. У них і справді «анфілада». Три кімнати, одна за одною. Фарбовані підлоги і фарбовані стіни, двосліжок з гірками подушок, на яких ніхто ніколи не спить, і покривала не перестилаються, а живуть син з матір'ю, як і всі сулаківці, в кухоньці. Там стоять два старі тапчани, Володя свого на ніч застилає ліжником, а мати підкладає під боки фуфайку, бо ж скільки не мийся після корівника, простирадел і наволочок не настачипся. На день надіває на подушки білі наволочки, а на ніч скидає. Щоправда, на тракторному стані в справжня душева, а коли збудують комплекс, буде й там, але не вельми хочеться в холод ще годину марнувати після купання —

просихати. А ще як підуть осінні сльоти, як потягнеш за чобітьми багнюку, то ніякі фарбовані підлоги не витримують. Отож і гнуться господарі літо й зиму в кухоньці, а кімнати відчиняють, коли приїде якийсь поважний гість. Але де в них ті поважні гості? Весною одну ніч почував кореспондент, але, либонь, і його пригнітила оця порожнява, й він ледве погодився лягти на височенне, в дві перини і сім подушок ліжко. А от Греки живуть інакше. То Греки, в них усе не так, хороше, по-городському. У них і меблі городські, й книжки, і картини. А їхні картини мати купила в Чернігові на товкучці по десять карбованців за штуку. Валерій, коли побачив їх, аж за живіт брався од сміху, надто його розвеселила одна: козак на баскому коні над річкою, а з річки вихопилася чи то просто дівчина, чи русалка, тягне за глуздечку копя з козаком у воду, а кінь упирається, фриска піздрями, а козак розгубився. Володя щойно пригадав оті Валерієві кпини, зайнявся образою, більшою, ніж тоді, коли вперше почув їх. Але в думці майнуло, що й Ліні ці картини будуть не до вподоби. «Треба купити в культмазі. Вони там дешеві».

Мати процідила молоко, виполоскала цідилку, наклала на завтра в чавун дрібну картоплю, і Володя таки не дочекався, коли вона звільниться, сказав:

— Мамо, я жепюся.

Вона здригнулася, а тоді заметушилася по кухоньці — маленька, сухенька й легенька, як сухарик, врешті змела з ослінця ганчіркою бурякове лушпиння й сіла. Закліпала білими повіками, не одважуючись запитати, на кому.

— На Грековій Ліні,— поспішив сказати.

Вона знову мовчала, дрібно-дрібно кліпала повіками, розгляджувала на коліні квітчастий фартух.

— Хіба вона погана? — чомусь майже з образою мовив Володя.

Вона здригнулася й трохи не крикнула: «Гарна, чи не занадто гарна для тебе». Вона вже давно передумала це одруження, хотіла й боялася його, й що більше думала, то більше їй здавалося, що не підходить її спокійному тихому Володі рвійна і гостра Ліна. Казала в думці: «Вона не підходить йому,— а щось мовби нашіптувало: «Він їй». Хоч це і її син, її кров, ще й хлопець, яких тепер у селі один на куток, поштивий до старших, слухняний, а що вже роботящий, але ж Ліна, як городяночка, і вросла в статку, нехай і не в своєму.

— У неї ж любов із тим...— сказала обережно.

— Нема там ніякої любові,— похмуро одказав Володя.— Вона сама... мені про це призналася.— І мало не обмовився, що й запропонувала одружитися.

Мати чомусь схлипнула, останнім часом сльози в неї дуже близько.

Запала довга мовчалка. В кухоньку знадвору дряпався кіт, дряпався мовчазно, не подаючи голосу. Голосу Лисько (всі коти в них од віку називалися Лиськами) не подає ніколи й навідується до кухоньки тільки тоді, коли хоче їсти. Кімнати ж для Лиська — заборонна зона, туди боїться й заглянути, його постійне місце — погрібник, на ніч зачиняють його в хлів або в чулан. Кіт — не заніжений, ще й такий, що може обстояти себе. Володю не слухас, а господині боїться. А нещодавно зазнав од неї справжньої екзекуції. Упадився до курчат, що їх мати принесла з інкубатора, лапою по одному вигортав з клітки, поки не вигорнув аж восьмеро й був спійманий на місці злочину, а далі битий нещадно й прогнаний з двору. Кілька разів потикався з городу, але його зустрічали або вінником, або саморобною шваброю. Він блукав по чужих городах два тижні, й тоді Володя вперше почув його голос. Кіт подавав його ще здалеку, в тому голосі стояли й прохання пробачити, й голод, і відчай, він ішов і кричав, кричав і йшов — повільно, важко і неухильно. «Бийте, вбивайте, вішайте, але я більше не можу», — волав Лисько. Так само повільно переліз через паркан і, не звертаючи жодної уваги на Володю, попрощував до хліва, де поралася господиня. Знав, що помилування може шукати тільки там. І був помилуваний.

Володя впустив Лиська, той потерся йому об ноги, замуркотів. Але цього разу, на подив Лиськові, Володя не пішов за двері по консервну банку, не налив молока. Кіт подався до хазяйки, але вона його мовби й не бачила.

— Чогось мені, сину, страшно,— сказала мати.— Я боюся... Не вірю.

— В що не віриш? У неділю весілля.

— В неділю? Свят-свят,— перехрестилася мати.— Та ви що, показилися. Де ж це видаю.— І вона заметушила-ся й забідкалася.

— От так, у неділю — і квит! — з несподіваною твердістю сказав Володя.— Ми кагалу збирати не будемо. Родичі, ну ще там хто... Покличемо тіток, нехай допоможуть. Я завтра візьму з книжки гроші.— Одягнув нову голубу

сорочку, пов'язав галстук і пішов з дому. А мати лишилася наодинці зі своєю тривоگو, страхом і клопотами.

Проти такої поспішливості запротестував також Василь Федорович, але на Лінин бік несподівано стала Фросина Федорівна, взяла його в шори, мусив погодитися. А йому хотілося відкласти весілля до осені.

— Ліно, в чому справа? — запитав казенними словами, але зовсім не казенно, намагаючись поглядом викликати її на відвертість. Ліна витримала його погляд і сказала спокійно, аж йому стало прикро:

— Я вас, тату, не розумію.

— Ну а той, інший хлопець? Вже ж ішлося до весілля?

— Йшлося, та не зовсім. То мати... пожартувала, їй хотілося скорше видати мене заміж.

— Хай вам грець, — спересердя вилаявся Грек. — Ви або щось крутите, або подуріли обидві. При чому, Ліно, тут мати?

— А не при чому. — Вона говорила спокійно, надто спокійно і думкою блукала десь далеко. Аж тепер поглянула Грекові в очі. — Ви щось маєте до Володі? Він поганий?

— Та чому ж... Але їх, непоганих, повен тракторний стан. Треба, щоб до любові.

— А хто вам сказав, що не до любові? Ви змайстрували прилад, щоб її вимірювати?

— Та ніхто. А тільки ж... треба триматися однієї лінії, тобто позиції, — не знайшовся він.

— Триматися однієї лінії — то вже ваше діло, в колгоспі... Та й... Володю я знаю од малку. А в тому, — чомусь не насмілювалася назвати Валерія на ім'я, — розчарувалася.

— Зачарувалася, розчарувалася, — буркотів Василь Федорович. — А це ж... на все життя.

— Я поділяю вашу думку, — мовби йому в тон, а насправді ледь-ледь кпинячи, мовила Ліна. — Це ж ви притягли на буксирі мені нареченого. Значить — судьба.

— На буксирі тільки брухт возять.

— Он як! — звела брови Ліна. — А ви самі, коли збиралися одружуватися, хіба не щодня сварилися з Фросиною Федорівною?

Вона сказала з Фросиною Федорівною, а не з матір'ю, й це знову здивувало Грека.

— То вже... Доживи в одному подружньому житті, поки твої діти, згубивши стид, про таке запитають.

— Доживу.

— Та не зли ти мене! — може, вперше гримнув він на Ліну. — Йди он матері допомагай. За три дні весілля, а ще свиню не починали одгодовувати на ковбаси.

А коли Ліна пішла, став посеред двору й задумався. От, розсердився, накричав, а чи справедливо? Звідки знає, що там сталося, чого вони розбіглися з тим Валерієм. Що так розбіглися, що Ліна не вибирає собі затишного чоловіка, був переконаний. А тоді думка перекинулася на інше. Чи не отак і в нього було, чи не розбіглися й вони з Лідочкою, й ніхто не знає, вигадав він на тому чи прогадав, і не знає довіку. Двос життів прожити неможливо, дві повні любові вилюбити теж, а сімейне життя — це така довга борозна, що в ній треба добряче притертися і притерпітись, не обдуритися добрим, не зачерствіти од поганого, хоч хто знає її для чого. Для продовження роду людського? Самого життя? Мабуть. Таки є в світі щось вище за людину і за її коротку любов.

Але йому немає за чим шкодувати. Він уже давно здогадувався, що повної злагоди тут бути не може, що в світі немає нічого відміннішого, ніж дві людські душі, що перекувати одну на іншу — справа неможлива, та й, зрештою, не потрібна, треба тільки усвідомити це обом. Коли він думав про дружину, йому здавалося, що знає про неї все. Навіть те, що вона думає про нього. Хоч вони й залишалися вічними суверениками, як більшість подружжів, і вона верховодила в сім'ї, верховодство це було про людське око та перед дітьми. Ба, в глибині душі їй подобалося те, що його рішення — незмінні й слово тверде, вона й бунтувалася проти цього, але не проти нього самого, він і повів її оцією прямою, твердістю в головному і поступливістю в дрібницях. Він це збагнув давно і свідомо й песвідомо, навіть у тих окремих випадках, де вельми вже хотілося крутнути вбік, йшов прямо, аби залишитись однаковим у її очах. Вже, може, й не задля неї, а задля дітей чи й задля самого себе. Нині їй вже важко пригадати власні бажання, власну «лінію». Десь напочатку їй мріялося кудись пробитися, посісти з чоловіком високе й тверде місце в житті, і в цьому вона помилилася й не помилилася. Це місце асоціювалося в її думці з районом, з тим післявоєнним районом, куди їздила за крамниною, на урочистості та звідки до них у село приїздив заступник голови райвиконкому. Він був дуже молодий, в новім шевйотовім костюмі й з кобурою під піджаком — чоловік недосяжний і

значний. Сягнути того кола вона мріяла. Жінка в заступника голови була медичка, Фросина знала про це, й, може, звідті і її шлях до медичного технікуму.

В житті вона утвердилася завдяки Василю Федоровичу й це цінувала. Фросина Федорівна була причетна до всього в селі, що зробив він. Це була внутрішня причетність, через Василя Федоровича, вона мала свою роботу, свої клопоти і в його господарські, колгоспні справи не втручалася. Але все, що зробив він, було «наше» — наше село, наш колгосп, вона б горло перегризла тому, хто б спробував хоч подивитися зверхньо на нього.

Що найбільше подобалося Фросині Федорівні в чоловікові — так це чесність. Вона тисячу разів ганила його за неї — за непрактичність, невміння жити (он і Героя не одержав тільки через це, й не мають вони особливих, по його становищу, статків), але в душі й пишалася ним. Вона порівнювала його з чоловіками сусідок і співробітниць. Он і головлікар... Хазяйповитий, практичний — все у них є, все на місці, уважний до дружини (навіть квіти їй носить), але й їй вона не заздрила. В другої — навпаки, чоловік мовби й твердий, але часто провинявся, напивався, й тоді вона біла його при дітях, і то було зовсім негарно. Василь Федорович хоч і тримався «однієї лінії», але багато в чому залишався мовби хлопчаком. Він і зараз соромився свого голого тіла, був трохи помисливий щодо хвороб, але приховував це, був не скупий, хоч і знав ціну копійці. В багатьох простих справах вона стояла вище нього, та він і не претендував на якусь особливу роль у сім'ї, завше і в усьому ставив дітям у приклад матір, закликав допомагати їй і допомагав сам.

А поза тим вони були різні люди й за все життя на жодну цятку не змінилися. Й не тільки в чомусь значному, а навіть у звичках, смаках. Весь вік вона готувала страви такі, щоб подобалися йому, а сама присолювала собі й прикислювала інакше, й половини тих страв, які він замовляв у їдальнях, не могла взяти в рот.

Тоді що це — офіра якомусь законові, який стоїть в головах їхнього життя, симбіоз, договір чи потреба душі й серця? Мабуть, всього потроху, і все треба врахувати, на все зважити, шкода, що це стає збагненним так пізно. І все ж, подумала, якби він був поступливішим, їй би жилося легше. Легко житиметься Ліні. Володя берегтиме й леліятиме її, і Фросині Федорівні аж стало трохи задро.

Василь Федорович думав про все те зовсім інакше. Ліна виходила без любові, й пізніше те може окошитися на обох — на ній і на Володі. Але на те вже його волі немає.

Вийшов на вулицю, гаразд не знаючи куди йде. Будь-куди, аби з дому — його не радувала передвесільна метушня і думки про весілля. Навіть зрадів, коли його покликали. В синьому квадраті хвіртки, мовби в синій рамці, вперши в боки руки, важкий, тілистий, із здоровими рум'янцями на повнім виду стояв Яків Неділя, колишній бухгалтер колгоспу. Працював при цьому, два роки тому вийшов на пенсію. Тільки в цю мить Василь Федорович відмітив, що колишній бухгалтер мовби випав йому з пам'яті. Сусід, а навіть не зустрічалися.

Мабуть, ті самі думки навідали й Неділю.

— Хоч би коли зайшов, Василю Федоровичу, подивився, як живуть пенсіонери. Мо', їм якої помочі треба, мо', чого не стає. Треба ж по-сусідськи: вась-вась.

— Та все клопіт,— одказав і привітався з Неділею за руку.— Мабуть, животієте? — й ступив до хвіртки. Він недолюбливав Неділю, й то з нічого, з дрібниці, й тепер подумав, що не можна з випадкового спостереження складати думку про людину, закреслювати її в пам'яті, що либонь, він прикро помилився. Неділя — чоловік культурний і розумний, самих газет, казав понитар, виписує чотири, вивів повий сорт агрусу, й півкутка засадило ним садки. А колючка застряла Грекові в пам'яті років три тому. Йшов навесні по вулиці й зупинився на оцьому самому місці, когось очікував, а Неділя саме полов город. Натикаючись на каменюку чи склянку, злодійкувато оглянувшись, перекидав їх через тип до сусіда. Іде Неділя засипав усілякі інстанції заявами, але на те Грек не вважав — хто в наш час їх не пише.

— Ну, то якої вам треба помочі?

Й тільки тепер побачив під вишнею столик, а за ним Родіона Голуба — Тромбу, свого неприхованого ворога. На столі стояла пляшка горілки, чарки, закуски в полив'яних мисках. Неділя не міг не знати, що Грек воює з Голубом, отже, запросив навмисне, це для нього цирк удома.

Привітався з Голубом стримано, не подаючи руки.

— Якої помочі? А такої... що я ні в чийй помочі не нуждаюся. Об тім і хотів сповістити й показати, як тру-дящі люди живуть.

— Бачимо, як живуть.

— Е ні, не бачите. Ось ходімо за мною.

Очевидно, Неділя почував настійну потребу показати свій статок, і Грек вирішив зробити йому приємність. Колишній бухгалтер повів його повз клітки з кролями («сорок шість штук, до осені буде сотня»), курами («тридцять восьмеро, шеницю доводиться з города пирять, з комерчеського магазину, ви ж не продаєте»), завів у хлів, де з-за огорожі виставили писки четверо підсвинків, до комори й вже там похвалився:

— Ото три липівки меду — торішнього, оці чотири — сьогорічні, дві дїжечки сала наклав і м'ясце ось присолив...

— Добре живеш, Якове Демидовичу, — сказав Грек. — Вимурував собі палац капітально. Ще якби на суботник був вийшов...

— Ха-ха, жартівник ти, Василю Федоровичу. Буцим не знаєш, що радикуліт у мене. А закликав я тебе на той предмет, що, може, того... Весілля ж у тебе. То й медку, й м'ясця... Можна й курочок з десяток. Я по-сусідськи, не дорого.

— Спасибі, не треба, — сухо подякував Грек.

— Випишеш з колгоспної комори? — прискалив око Неділя.

— Іншим виписуємо. Може б, виписав і собі, але тепер не буду. Та й не збираємося ми вельми розкочегарювати.

— Ну дивися. Не хочеш — як хочеш. Тоді присядь, випий з нами за компанію чарку.

— В будень не п'ю, — накрив рукою чарку Грек. — А чого це ви, з якої радості?..

І в цю мить помітив на краю столу прикладений камінцем папірець. Тромба вловив його погляд, забрав папірця, згорнув учетверо й сховав до кишені замицькованого, з загорнутими бортами піджака. Грекові все вияснилося в одну мить. Справді, в селі краще за Неділю не складе папірця ніхто, але подейкували, що, окрім папірців, підписаних власним прізвиськом, він засипає інстанції папірцями анонімними, складає їх за власним уподобанням і на замовлення клієнтів. До цього дня Василь Федорович не дуже в те вірив. Надто вже сумлінно виконував свої обов'язки Неділя, надто був ініціативний і чуйний. Співав у хорі, скопав під конторою грядку й посіяв матіоли: «Щоб пахло всім», виступав на зборах. І все те, виявляється, обмільні шати, розмальована машкара. А насправді куркуляка й анонімщик, вийшов на пенсію і тепер не вельми те й

приховує. А оця півлітра — Голубова плата за якийсь пасквіль.

Родіон Голуб хитро посміхався, мовби з когось кепкуючи, а може, й насправді кепкуючи. Він сам, без запрошення, допив чарку, закусив квашеним яблуком — воно аж хруснуло під його зубами, й раптом ні сіло ні впало запитав:

— Товаришу голово, якому чоловікові ви більше вірите, ситому чи голодному?

— Не розумію, до чого це? — розвів руками Грек. — Ситому чи голодному?

— Просто в корінь?

— Корінь чого?

— Життя.

— Кушай, Родіоне, кушай, — підкреслено припрошував Неділя. — Поштуйся. У корінь запитав.

Василь Федорович помацав опонента гострим поглядом, він зрозумів хід думок Голуба, його поійняла цікавість, вирішив уточнити:

— Якому чи в якого?

Голуб подумав:

— Можна й так. Або й ще інакше — вірити чи не вірити? В принципі.

— Я вірю, — твердо сказав Грек.

— Ну й... скільки разів обманювалися?

— А чи треба жити, якщо не вірити?

— Живуть же. Самі бачите. Ще й як солодко. Правда, не всі.

Грек бачив, що Голуб немов підштовхує його кудись, і мимохіть опирався. Але, мабуть, саме оте «не всі» відщипнуло якусь заціпку, відкрило якийсь дивовижний сховок. Василь Федорович ще раз оглянувся на Неділія дім — двоповерхову хоромину, і враз поставив поруч неї перекособочену хату Прісі Капітанші й схожу на курник — Тромби. А скільки таких хат у Широкий Печі! Але й там стоять отакі, як у Неділі, кам'яниці, і оця дивовижна невідповідність боляче вщипнула душу. Отже, Неділя й не крадій, і майже всі, хто живе в отаких котеджах, — теж, але яка ж то велика відстань між ними і Прісею. Звідки вона взялася? Й що робити, щоб вона зменшилася?

Неділя крутив головою на обидва боки, почувуючи, що ця розмова стосується і його й що вона його чимось обра-

жає, але не міг у неї вклюдитися, не міг схопити кінчика, щоб зупинити. Василь Федорович подумав, що Неділя мимоволі ставав клоуном у цирку, в якому збирався побути глядачем.

— А ви... їм заздрите?

— Ні.

— От і вся відповідь.

— Все-таки не вся. Один не заздрить, а інший і позаздрить. Бо ж тут не тільки статок. Годуєш розум, і він стає хитріший. Розум підготований — спритний, верткий. — І знову повів оком на Неділю.

— Не годувати?

— Вам видніше.

— А чому мені?

— А то кому ж іще. Не в нього ж, — повів очима на Неділю, — мені допитуватися правди. Його вже нічого не обходить. Голуб підвівся. Папірець був у його кишені, й він став незалежний... і відверто показував свою незалежність Неділі. Й той бачив це, буряковів на виду, а знайти приключку, щоб якось присадити Тромбу, не міг.

Василь Федорович знову посміхнувся в думці. Щось у ньому повставало проти Тромби, й чимось той йому подобався. Тією ж таки незалежністю, безкомпромісністю і навіть злістю. Василь Федорович знав, що у нього в селі є кілька тасмних недругів, либонь один з них — оцей Неділя, але Голуб — опонент відвертий, давній і затятий, він нічого від нього не хоче, хоч і стає в гостру позицію на кожному кроці. З чого б то? З якоїсь своєї природної невдоволеності? З природної потреби кидати каміння на гору? А може, раптом подумав Грек, все пішло від мене самого, може, я сам не міг стерпіти свободи, абсолютної свободи од себе й почав непомітно обкладати Голуба? Грець його знає! Він уже не знайде початку тієї змаги. І все-таки щось у цьому є. Ось вони знову зішлись, розмінялися гострими словами, тепер підуть і будуть розглядати, що ж хто одержав. Обидва невдоволені. Вернути — не вернеш. Та й ні для чого. Бо, либонь, є і йому, Грекові, з того якась користь. Є.

Він довго думатиме про цю розмову, про Тромбу й Неділю. От тільки отой папірець...

І гостро закортіло перевірити свої здогади.

Коли вони вийшли на вулицю, залишили в дворі ображеного господаря, Грек примружив очі й запитав:

— То гарного папірця написав вам отой підготований і підпоений розум? Кажуть, що він пише на обидва боки. Спершу тобі, а потім і тому, на кого позиваєш.

— Ні на кого я не позиваю,— сказав Голуб.— Просто заяву в лісництво спорудив. Сам не вмію, щоб по всій формі й щоб суть було видно. А він уміє...— Затягнувся глибоко цигаркою, аж закашлявся.— Ось у чому моє упущеніє, в грамоті.

— За такою грамотою шкодувати нічого.

— Мабуть,— чи не вперше на віку погодився з Греком Голуб.— Сучасний чоловік, чотири газети випикує, телевізор кольоровий, картину купив у місті, а скільки в душі мулу! Печеніг, та й годі.

Якусь хвилю вони йшли мовчки.

— Не розберу я вас, Родіоне,— сказав Грек.— Все ви якийсь...

— Який?..

— Як ото... ну... риба-колючка,— нарешті знайшов слово.— Була завелася в нашому ставку. Така маленька, а шпичаки, як голки. Ні щука її не бере, ні окунь.

— От-от,— чомусь зрадів Тромба.— Ні щука, ні окунь.

— Але ж вона виїдає всю ікру в ставу. Ні короп, ні карась не водяться.

— Е, то ви даремно,— сказав Голуб.— Я ікру не їм.— І показав великі, ледь жовтуваті од тютюну зуби.— Хіба що кабачкову.

— А що ж ти їси? Яка твоя функція?

— Моя функція? Ну, як би вам...— І пошкріб п'ятірнею потилицю.— Колись у лісах, як і тепер, водилися олені, й козулі, і ведри. Але вони були здоровші. Бо їх ганяли, й вони не обростали салом.

— То ти, го-го,— зареготав Грек,— узав собі в функцію зганяти зайве сало? А ти чоловік не в потилицю битий. А тільки...

— Нічого я не брав,— несхвально й сухо одказав Тромба.

— Така твоя природа?

— Не знаю. Може, й природа. Живу, як живеться, як бог на душу поклав. А ви мені не даєте.

— Як не даю? — здивувався Грек.

— Авжеж.

— Таж хіба можна, як кому заманеться!

— А чом би й ні?

— Таж ти живеш у гурті. Й що, коли всі почнемо: той у луг, той у плуг.

— Ну вже коли всі починають у одну дуду грати...

— Хто всі?

— Увесь світ.

— Отакої. При чому тут світ?

— А при чому я? Мені ваша дуда, пробачте, не підходить.

— Чому не підходить наша дуда? — гостро примружився Грек.

— Не наша, а ваша особиста.

— Моя?

— Еге ж.

— Все одно не розумію. А хотів би зрозуміти. Ти поясни.

Голуб похнюпив голову, човгав погами.

— Я... мабуть, не зможу пояснити. А тіко...

— Що тіко?..

— Ну от... Ви мені на роботу загадуєте, ви мене штрафуете, а я не знаю, чи маєте на те право.

— Отакої.

— Так, право. Ви забули, що і в мене був батько... І його обгорілі кості лежать у отій ямі під лісом. Якби він був живий, може б, і я мав освіту. І комацдував. А от...

— Але ж і мій батько...

— Не знаю. Мій не служив у комендатурі.

Голуб круто повернувся й пішов у вуличку праворуч. А Василь Федорович так і лишився стояти посеред дороги. Довго тер чоло й не міг прийти до тями. Віп аж розгубився, аж ступив услід Тромбі. Й зупинився. Що він йому скаже? Адже все вже сказано. І в нього немає слів, щоб розупевнити будь-кого, зрушити хоч на цяту істину. Й він подумав, що, якщо йому в отакому пеклі жити до кінця, то це жорстоко й несправедливо.

Збиралися справити весілля скромне, але хіба можна в селі не покликати родичів, сусідів, — з обох сторін зішлося більше півсотні душ. Столи вкопали у Греків у саду — сад старий і затишний, — а миски з холодцями і горшки зі смаженою носили і з Грекової хати, і по межі од Огієнків. Заставили столи, що нікуди було приткнути соляницю. Василь Федорович довго носив її в руках.

Зненацька, зовсім не відповідно до моменту, пригадалася йому баба Хівря, що ходила на всі весілля й поминки, щоб наїстися. Її хата-куча стояла в кінці їхнього городу. Баба, мабуть, тільки й жила тим, що споживала на тих учтах. Та й не тільки вона. Тоді чимало людей ходило на весілля, щоб наїстися. Вели з собою дітей... Більшість з них давно лежить на цвинтарі, так і не погамувавши голод. А діти, котрих водили з собою, чи пам'ятають це? Хоч нащо те пам'ятати? Щоб псувати настрої в отакі урочисті хвилини? А може, й є в тому смисл? Все ми забуваємо, все стає занадто легким, втрачає ціну. В оті важкі роки їх усіх рятували доброта й спочутливість. Бідність завше спочутлива й уважна. Він подумав, що тут існує якийсь незрозумілий закоп, якийсь вічний триб: у кого всього багато, той не хоче поступитися крихтою, у кого мало — віддасть останнє. Ходили тоді по дорогах гурти обідраних, голодних людей — біженці, полонені, просто бездомні, їх без страху пускали в хати, з ними ділилися всім, що мали самі. А тепер приїжджого інженера ніхто не хоче взяти на тиждень на квартиру.

Василь Федорович мовби утікав тими думками від чогось, але так і не міг утекти. Вміючи, як йому здавалося, розв'язувати всі життєвські вузли, навіть скручені троси, зупинився в перішучості перед цим невеличким вузликом дочки. Надто він був заплутаний, з надто тонкої пряжі. Щось вони з дружиною упустили, чогось недобачили.

Й просто йому почувалося сумно та незатишно. Одходила Ліна, й одходило з нею щось таке, чому не міг знайти ані міри, ані визначення, але що було мовби частиною його самого. Він не думав про те, що це весілля теж непаче посунуло його кудись далі, поставило ще на один рубіж. Те — марниця. Давно збагнув: вічності, як думається за молодості, немає, але ще лишився шмат, особливого смаку вже не відчуває, прожує, як зумів (це — не зовсім правда, гра з собою), але з заміжжям Ліни той шмат опрісняє вельми. Обірветься кілька повковистих пичок, які прошивають життя наскрізь. Й знову він немовби залишався ні з чим, знову не зумів натішитися тим до кінця, зігріти серце. А коли й не можна натішитися? А коли й не можна зігріти? Бо, якби натішився, що б лишилося?

Ще раз оглянув стіл, помітив кілька пляшок з коштовними етикетками в горішній частині столу, куди планували посадовити найпочесніших гостей, порозсовував

миски й розставив пляшки з коньяком та шампанським по всьому столі.

А молодих усе не було. Поїхали на мотоциклі до сільради й не повернулися й досі. Вже кілька разів, зпачупце підтиснувши губи, до нього підходила Фросина Федорівна, вже й гості потомилися біля воріт, а гуржоту мотоцикла не чути.

Нарешті загуркотіло, й не од села, а з поля, й на шаленій швидкості у вуличку влетіла синьо-червона «Ява», а на ній молодий і молода. Ліна скочила з мотоцикла й підбігла до Василя Федоровича. Йому було особливо приємно, що вона найперше підбігла до нього, пригорнув її не зовсім уміло, поцілував у чоло, й вона здригнула своїм худеньким тілом, схлипнула. Але одразу ж стріпнула головою, вхопила під руку Володю, пішла до весільного столу. Вдарили музики, заплакала Христя Огієнчиха, й важке зерно обсіпало молодих. І все пішло по давньому установленому колу, хіба що без жлукта й «сороки» на заслонці, та честь гостей пили не так, як заведено в Сулаці, — Василь Федорович категорично заборонив приймати грошові дарунки. А честь молодих пили раз по раз, мовби помітили, що ті поцілунки занадто холодні, западто сухі, як паперові квіти, й комусь хотілося їх підпалити.

Молода була весела. Так принаймні здавалося гостям і якоюсь мірою їй самій. Їй хотілося то плакати, то сміятися, вона була збуджена й напружена, як перетягнена струна, багато пила, багато танцювала, й це тривожило Володю. Він чув, як Фросина Федорівна прошепотіла Ліні, що молодій танцювати не можна, його самого трохи сердило, що вона танцює з усіма, схвалював тещину пораду, але сам не сказав жодного слова. Хвилювало, а чи й непокоїло його й те, що всі парубки приділяють їй особливу увагу, у якій щось ховалося — повага, й натяк, і захоплення, в оцьому весільному крутежі вона була мовби не його і, що ще гірше, віддалялася від нього. Він думав про те, що так і не сказав Ліні чогось важливого — не зумів, щоб хоч на цей час переважило її до нього, нітрохи не наблизився до неї за оці три дні й не уявляв, як вони підуть до шлюбної кімнати. Він мав їй щось пообіцяти? Але що? Вона й так знає, що він готовий для неї на все. Має для неї щось зробити?

Ввімкнули світло. В густому яблуневому листі загорілися лампочки, довкола них закрутилися метелики, зда-

валосся, вони теж вихрили в якомусь своєму весільному танку.

Володя скосив очі на Ліну. Вона сиділа розчервоніла, задихана, але знову якась сувора й недоступна, як і раніше. Чіткі губи були стиснуті, тонкі нервові брови ледь помітно здригали. Він зрозумів, що в цю мить вона не бачить його, що вона десь далеко-далеко. І він запечалився. А тут ще тихий наспів з журичкою в кінці столу.

Вона справді була не з ним. І тільки тоді, коли вмовкла пісня, з жахом помітила, що думає про іншого, що навіть в оцей вечір веде з ним важку, відчайну боротьбу, щось доводить і не може довести. Враз її мовби облило крижаною водою, і все постало в холодній ясності: скінчиться весільний вихор,— і підуть вони з оцим великим, може, й добрим, але чужим і нелюбим їй хлопцем по межі до його хати, і то вже на весь вік. З жахом подумала про наступну ніч і ранок, відчула себе беззахисною і нещасною, нікому не потрібною, нікому не люблю. Зірватися, побігти? Куди? Виплакатися перед батьком, попросити в нього рятунку? Але чим він порятує? Хіба вона не сама... непаче продала себе?

Продала себе помсти! Й кому вона помстилася? Хто знає про те? Ніхто. Нікому немає до неї діла, вони поприходили сюди, щоб наїстися, напитися, погомоніти про своє.

«Про що ж вони говорять?»

— «А я тобі скажу,— порядок був.

— Ов-ва. Не понав ти під той порядок. Пошиляв би сирі піхти — не тієї заспівав.

— Зате не крали».

Про який порядок вони говорять? За що сваряться ті двос Володимир дядьків — рідні брати Тихін і Олекса? Вони ж не бачилися шість років і розсварилися насправжки. Олекса хоче йти. Огінчиха вмовляє його. І всі старші тільки де зійдуться, так про одне й те ж. Хіба все оте варте хоч одного голубливого погляду? Хіба можна так жити? Воно ж мертве, мертве. А вони тільки зійдуться...

І оце, що вчинила вона,— теж мертве. «Мертве весілля»,— й степенулася від власної думки. Ще вчора вона теж не думала так. Ще вчора воно видавалося їй потрібним і справжнім. Їздили з Володею в Чернігів, їздили на Горби до Десни. Вона збиткувалася над ним, просто таки збиткувалася. «Зірви мені у воді оту жовту квіточку». «Поїдь у магазин і привези газованої води». Вона сама не розуміла,

нащо робила те, щоб вивести його з себе, розгнівати, щоб потім... потім... він одплатив їй за все?

Так їй і треба! Іншого вона не заслужила.

А він їй геть чужий. Ще й отакий — тухтій. Жодного разу не збунтувався, не гримнув на неї. Боїться? Прикидається, щоб надолужити потім? А чого ж їй ще чекати?

Володя нахилився до неї.

— Ти, Ліно, не думай нічого. Я, ну... Як захочеш, так і житимеш. Я... вдячний тобі й так.

Вона не сподівалася від нього такої великодушності і вперше за весь вечір подивилася на нього довірливо та вдячно. На віях у неї затремтіли сльози.

Розділ чотирнадцятий

Приїхали в Широку Піч столичні артисти, та їхні вализи залишилися нерозкритими в клубній кімнаті — люди на концерт не зійшлися. Великий, помпезний Будинок культури (спромігся-таки Куриленко, його стараннями вимурувано цей палац, сподівався утримати ним на селі людей) саяв вогнями, гримів музикою, і було в тому щось сумне й майже трагічне. Біля вхідних дверей штовхалося півдесятка хлопчаків та шкандибав по вестибюлю дід Улас, перечитував щедро розвішану по стінах наочну агітацію — зібрався на сторожування, але було ще рано, зайшов разважитися.

До кабінету голови сільради, що містився тут же, при Будинку культури й де зараз сидів Грек, увійшов високий, з сивими патлами, великим сизуватим носом, що виразно вказував на одну з осуджених суспільством схильностей, актор, усівся в кріслі, запалив цигарку в різьбленому мундштуці.

Радіола внизу вже чи не вдесьте прокручувала одну й ту ж платівку, закликаючи: «А ти люби її... А ти люби її...»

— Нікому любити,— сказав Василь Федорович на промовистий погляд артиста.— Після війни в Широкій Печі жило люду три з половиною тисячі, а тепер — тисяча двісті. І то все старі діди та баби.

— А коли вимруть і вони? — байдуже пахнув димом артист.

— А чого ви в мене запитуєте?

— У кого ж? — щиро подивував той.

— Ви чули про затухаючі села?

— Як це, затухаючі?

— Е, дорогий, ви ніби з хмари впали. Треба читати газети. Або хоч іноді дивитися на життя не тільки зі сцени. Воно само — сцена. Вийдіть на вулицю, коли радіолу вимкнуть, постійте, послухайте. Глухо в селі, як у лісі. Пісню не чути. Хіба п'яний заспіває. Ми тут... звикли. У широких, так сказати, глобальних масштабах воно, либонь, не помітно. Може, так і треба. Колесо цивілізації крутиться... Але нам...

— Я десь читав, у деяких країнах вже почався зворотний процес — люди втікають з міст назад, у села.

— Про ті процеси не знаю. Мені болять свої.

Артист поправив химерний бант, що голубів у нього замість галстука, іронічно посміхався. В його погляді прочитувалися зверхність і поблажливість. Це дратувало Грека.

— В чому ж таки причина? — змружив очі столичний гість.

Василь Федорович підкреслено уважно подивився на його бант, на піджак із замші, лаковані черевики, зненацька запитав:

— Скільки ви одержуєте у вашому театрі?

— Сто п'ятдесят, — спантеличився той.

— Ходіть до нас, я заплачу вам двісті. Ні, ні, — махнув він рукою, — не доярем, не підвозчиком корму, — завідувачем Будинку культури.

— Ну, знаєте...

— Не підете. І інші не підуть. Бо, oprіч усього, у нас лаковані туфлі не одягнеш. Вас до клубу підвезли автобусом, а ви пройдіться по вулицях пішки! Піщуга. Та й не в тому справа.

— А в чому? — вже трохи інакше запитав артист.

— Ну, це довга балачка, — неохоче відповів Грек. —

— Насамперед неоднакові тут і там умови праці. Навіть з боку технології.

— А ще?

— Самі бачите. Є гарний Будинок культури, а культурою нема коли користуватися. І нема кому.

— А коли заборонити виїжджати з села, — обережно натякнув гість.

— Місто потребує робочих рук. Та й як це заборонити? Ви б погодилися, щоб вам заборонили виїжджати за

межі Києва? Написали в паспорті: «Виїзд за межі міста — забороняється».

Артист засоромився їй, щоб якось зам'яти цю розмову, поспішив із запитанням:

— То чому ж ви не сказали раніше, щоб ми не забувалися суди? Знали ж...

— Не врахували, що сьогоднішня субота робоча, — відверто признався Грек. — Забули. На вихідні з міста приїздить багато молоді. Я навіть хотів оцей концерт використати як приманку. Збирався виступити перед початком, дещо розказати, зробити декому в пам'яті зарубки, ну й... вдарити карбованцем.

— Ви так наче на торзі.

— А іншим не візьмеш.

До кабінету зайшла Куценко. У високих, на платформі, черевиках, світло-сірій, із золотими блискітками сукні, з артистично викладеною зачіскою. Актор зміряв її уважним, здивованим поглядом, підвівся, звільняючи крісло, захався, — куди поділися його млявість, лінкуватість, ревматична розслабленість. Старий цирковий кінь почув заклик сурми.

— Знайомтеся, наш агроном, — сказав Грек. — Теж із столиці. Так би мовити, перша ластівка. — І посміхнувся.

— Ластівки, вони відлітають у вирій, — без усмішки сказала Ліда.

Артист був зворушений і спантеличений.

Вечеряти повезли гостей до лісництва. Дві молодичі на величезних пательнях просто неба смажили карасі, жирний густий дим плавав понад молодими дубами, тут же, під дубами, смажили шашлики, поливаючи їх запашною приправою, від якої жар відпльовувався іскрами.

Спочатку розташувалися біля лісового озерця, але дошкуляли комарі й довелося перебиратися до хати. За столи сіли в мовчанці: артисти ніяковіли перед господарями, що не дали їм можливості запрацювати, але синюваті, ще десь післявоєнні гранчаки вже стояли наліті, а квашені в капусті яблука й на цю пору не втратили смаку та твердості, а смажені в сметані карасі так запаморочливо пахли, що небавом крихкий льодок ніяковості зламався і всі вже забули за освітлений вогнями Палац культури і невиконану програму. Артисти — люди компанійські, скрізь почувуються як дома, хтось уже показував фокус із склянкою і шалкою, хтось випробовував голос, а тоді молодень-

ка, з великим негарним ротом співачка затягнула «Поїдем за Десну» («Знає, чим полестити аборигенам», — Ліда Грекові), і всі підхопили, й через відчинені вікна пісня полинула в темний мовчазний ліс.

— Товариші, товариші, — вимахував руками актор з бантом, — ми з вами робимо спільну справу...

— Ніякої справи ми не робили, — буркнув Грек, на нього оглянулися, промовець на мить змішався, але одразу ж знайшовся, виголосив каламбурний тост за здоров'я «головного господаря — голови», й усі вихилили чарки.

«Алкаш», — розчаровано відмітив про себе Василь Федорович. Йому стало нудно. Грекові, як і всім сільчанам, вельми хотілося посидіти в товаристві столичних артистів, людей незвичайних, які знають щось таке, чого не знають вони, поговорити про речі високі, а тут усе повертало на звичайну п'ятику. Щоправда, й декотрі свої не відставали, вони давно збагнули ту просту істину, що горілка — горілка скрізь, і вживають її всі, а усвідомлення того, що виробляють її з продукту, зрощеного на їхніх полях, і перебільшене усвідомлення себе як виробників інших матеріальних благ робило їх якщо не нахабними, то самовпевненими.

— За руки, які зростили цей хліб...

— За землю... За землю, на якій... хто не виїс цю чарку...

— Ми люди прості, але в нас...

І кожне слово аж кричало, що «ми — люди не прості».

Василь Федорович здивувався, що рапше не помічав цього. Може, так освітили йому думку порожній клуб, розмова з столичним артистом, а може, він прочитував щось в очах у Ліди, яка сиділа з зосередженим обличчям і первопокусувала нафарбовані губи. А ще він подумав, що в очих п'ятянках є щось негарне, що надто вже вкоринилася в багатьох звичка випити за колгоспний рахунок. І справа тут не в жадібності, не в безгрошів'ї, просто то вже у декого вважається закономірним і навіть красивим, для господарів — привід погуляти в робочу пору, а для приїжджих — момент пайтїснїшої змички з народом. В своєму колгоспі Василь Федорович завів порядок, що всілякі уповноважені харчуються в їдальні за власний рахунок, додому приїжджих ревізорів теж не водив ніколи, й з цього приводу серед частини районного начальства про нього ходила погана слава. І все ж ті його суворі пункти порушувалися раз по раз, от і сьогодні; адже це

єдина можливість погостити з столичними людьми; а за інших випадків — свято врожаю, вшанування когось з передовиків, а то самі члени правління, бригадири запрошують до себе районних та обласних керівників дрібних райгів.

Василь Федорович нахилився до Ліди:

— А ти чого сидиш, неначе на поминках?

— Нудно, — сказала вона.

— А може, ми й живемо не для веселоців? — Хвилину перечекав хоровий спів і тихо докінчив: — Я десь чув: шукати треба в своїй душі.

— Там немає нічого.

Ліда повернула до нього обличчя, і в її очах відбилосся зеленувате світло лампочки.

— Їхала сюди, сподівалася, хоч тут уміють повеселитися. А воно — ще гірше.

І раптом йому ніби засвітився в голові вогник, осяяв пайдаліші закапелки, і він зрозумів усе. І аж здивувався собі, своїй прозорливості. Віддавши себе в офіру значно старшому чоловікові-науковцеві та дітям, вона відстала від віку, від своїх ровесників, які, думала, прожили життя собі, й сподівалася наздогнати, надолужити. Цей бунт — не свідомий; коли б усе склалося щасливо, вона б дожила віку, не підозрюючи нічого. Він, Грек, лишився в її спомині молодим, і той спомин поманив її. І нуртує в ній приснула кров, Ліда таки справді одстала од віку, практичного віку, й погпалася за міражем. Вона його не наздожене, коли б навіть включила всі швидкості, кинулася в розпусту, гулянки.

Він запитав її:

— Їхала повернути молодість?

— Майже так. Ну, не молодість, а щось звідти. Оту первородність, захват світом. А тут... все чуже, все не таке. І скажи мені, куди воно поділося?

— Що?

— Ну, оті відчуття? Ота незвичайність, сподівання чогось. Вийдеш удосвіта, почувеш жайвора, наляже щось на душу, а що, — й сама не знаєш, і вже на очі навернуться сльози. То — найкраще, що я знала. Десь же воно мусить бути, в щось перекоонденсовується.

— В досвід.

— Він гіркий, як полин. То не радість.

— Переходить іншим.

— Може. Але це сумно. Мовби й не було нічого...

— Мені про таке ніколи думати.

— Вважаєш, це добре?

— Не знаю. Але... мабуть, на кожен вік щось та відведено. Кожен людський вік таїть у собі якісь щедроті.

— Які?

— Ну... діти.

— Ет... Віддаємо їм себе, а вони забувають нас.

— Закономірність. А ми брали теж, поки віддавали. Далі — внуки.

— Чи ти справді такий, чи начитався якоїсь мури. Наче з древніх цитуєш. Був такий — Сенека, так він казав, що навіть перед смертю людини має свої втіхи. А я не вірю, не вірю.— Її очі спалахнули, і вся вона зайнялася відчайним вогнем.— Мені хочеться кричати, хочеться трошити все...

— Й що це допоможе?

— Ти вбиваєш своєю примітивною філософією.

— У мене немає ніякої філософії.

— І відчуваєшся щасливим?

— По-своєму. У труді, в клопотах.

— У клопотах? Не бреши,— сказала грубо.— Звук до влади.

— Мабуть,— подумавши, погодився він.— Люблю командувати. Собі в тому не признаюся, а люблю. Звук.

Але й хочу... побудувати все капітально. І хочу утерти всім носа, показати, як треба хазяйнувати на оцій землі. Нашій землі, моїй. Місцевий патріотизм? Так це в нас усіх. Ти послухай діда Шевелія, як він про наші піски розказує, скільки назвав тут краси. Тобі треба... проїнятися всім цим,— сказав обережно.

Вона мовби й не чула.

Він знову замовк, не знаючи, як висловити те, про що подумав ось зараз, та ще й не образити її. Віп і справді почувався незайвим, потрібним тут, потрібним іншим людям, і десь глибинами свідомості розумів, що саме це й тримає його на світі, ще й тримає певно. Бо якщо тільки для себе — неодмінно настане час, коли відчує марність усього, та й себе зрештою.

— У тебе це тому, що весь час — удачі.

— Де там удачі. Ти нічого не знаєш. Я продирався через терня. І коли щось робиш, щось перемагаєш...

— А коли перемагають тебе?

Він здивувався:

— Не розумію.

- Дивися. Над тобою збираються хмари.
- Го-го,— засміявся.— Всякі хмари розганяє вітер.
- Є такі... ну, які не можна розвіяти.
- Ти на щось натякаєш?
- Може, й натякаю. Але ж ти нічого не боїшся.
- Не боюся.

Він оглянувся на двері. Вона відгадала його погляд.

- Будеш утікати, прихопи мене з собою.
- Вже вітаю.
- Тоді й я.

Ніким не помічені, вони залишили кімнату.

«Волга» стояла під дубом між автобусом і газиком лісництва. Василь Федорович не одразу сів за руль. Була місячна ніч, лише вряди-годи на велике світле кружало набігала димчаста хмарина, притемнюючи його, і так само темніла, мовби по ній прокочувався туманець, на озерці ясна доріжка, яка кликала ступити на неї і втекти в темні хащі очерету. З очерету обережно випливали дикі качки, підпливали до місячної доріжки, щось скльовували й швидко, налякані власною хоробрістю, повертали назад. Біля хліва у буді заgrimів ланцюгом пес, позіхнув голосно, сердито й, чимось невдоволений, почав брехати. Поки не вийшов лісник, Василь Федорович одчинив дверцята «Волги» й ввімкнув мотор.

До Широкої Печі, куди мав завезти Ліду, можна було добутися бруківкою, на яку вів широкий путівець по під опорами високовольтної лінії, але Грек вирішив скоротити шлях і повернув на вузьку лісову дорогу. Машина важко ревла на першій швидкості, піскувата, з глибокою колією дорога повертала то в той, то в той бік, і тоді високі сосни, що мідно червоніли в світлі фар, здавалося, падали. Василь Федорович міцно тримав кермо, різав колесами краї колії, аби машина не черкала дифером — можна було налетіти й на пень, — зосереджено вдивлявся поперед себе, мовчав. Мовчала й Ліда. Щойно, за столами, відчувшись на якийсь момент спільниками, вони сказали одне одному багато такого, чого б, мабуть, не мали казати, воно ходило в них тривогою, кликало до подальшої відвертості, але вони її боялися. Й чомусь, може, вперше за весь цей час, не тільки він, а й вона. Вона не знала, чим могла скінчитися така розмова, але почувала, що в жодному випадку не завойовувала нічого. Надто багато споминів їх оточувало, не таким, як уявлявся їй раніше, виявився він, і навіть себе вона побачила по-іншо-

му. Неясно почувала, що себе переіменити не можна, що обережний плавець, навіть якщо він добрий плавець, кинувшись у вир, обов'язково потоне, що живемо ми по власній волі, але та воля від нас не залежить. Раніше, від'їжджаючи з Києва, вона думала, що почне життя з чистої сторінки, житиме розкуто, весело, широко, а тепер усе більше помічала, що те не для неї. Отут, у своїй новій роботі, почувалася певніше, й щось у ній бунтувалося, і вона знала, що тому бунтові, може, й піддається, але бунтуватиме все та ж жінка, з тими ж болями, страхами й надіями.

Там, у Києві, прикута до пральної машини, плити, віддавшись у добровільне підданство сім'ї, не знайшовши вдячності, мріяла вирватися на волю. І от тепер не знала, що з тією волею робити. Чи вона відвикла від неї, чи ніколи не уявляла, що це таке, але це було не біле вітрило, як їй марилося, а маленька сіра парасолька, яку раз по раз шарпає вітер і яка негаразд прикривала від негоди. Жадана воля не принесла насолоди, а ті втіхи, які їй, самотній, пропонувало життя, виявилися мізерними. Та й які то втіхи — цереспати з недомірком Куриленком? Навіть скаламутити життя іншій людині не могла. А їй здавалося, то буде повний безум, щось спокусливе й тривожне, радісне й шалене.

Від того почала нудьгувати й гніватися на себе та Василь Федоровича.

В'їхали в молодий хвойник, тут пісок був ще більший, аби не забуксувати, Василь Федорович натиснув на акселератор, машина пішла швидше, її кидало, як паперовий кораблик у потоці води.

І враз...

Він потім часто згадував ту мить. І був переконаний, що не побачив нічого, що то якась підсвідома сила змусила його натиснути на гальмо, що то інтуїція його руками крутнула руль праворуч. Тільки тоді, коли машина посунула по піску і її повело ліворуч, у світлі фар майнув гнідий кінь і старий, що вів його в поводі, й щось темне, мабуть, віз з дровами, «Волга» ще просунулась кілька метрів, тицьнула передом у сосняк. Василь Федорович ледве розумів, що сталося. Він повільно вийшов з машини, рушив до дороги, по якій сунув запряжений воднокінь віз з дровами. Мабуть, старий, що йшов поруч з конем, загаявся в лісі, а може, він крав дрова й тому брався темрявою, це вже Грека не обходило, бо й вину-

вато́го тут не було б. Оце «не було б» він осягнув на всю силу. Просто дуже життя повисло б на ньому назавжди.

Аж тепер відчув, що в нього похололо під серцем.

Він стояв над дорогою, поки віз остаточно розтанув у темряві, й вернувся в машину. Ліда сиділа мовчазна, прикинула, він бачив білу пляму її обличчя, воно здалося йому неначе витесаним із каменю.

— Боже мій, тебе б засудили,— зірвалося з її губ, і він побачив, як тремтять на колінах її руки. Хвиля страху ще не сплинула з неї, страху за нього, це він зрозумів з її слів і спрямованого на нього погляду.— І це через мене.

— Ну чому через тебе.

— Забалакала.

Йому теж щось гостре діткнулося серця — саме за її вболівання за нього, глибинний, щирий страх, йому аж здавалося, що оте її вар'ювання — удаване, вигадане, і розхвилювався по-справжньому. Він не пам'ятав, як її рука опинилася в його руці, а друга його рука заспокоювала її, пестила тремкі плечі, округлі тугі плечі зрілої жінки, відчувала нервові тремтіння, гасила його.

— Нічого не сталося,— мовив перше, що спало на думку, а уява малювала розтрощеного воза, вбитих людину й коня.

— Заспокойся,— і легенько пригорнув її за плече, а вона покійно похилилася, і в його голові щось божевільно крутнулося — якась фантазмагорія: забитий кінь, попівчена машина в місячному сяйві, і він подумав, що людське життя має дуже малу ціну, і пригадав місячну ніч в саду над ставом, і його рука теж затремтіла. Він несамохіть пригорнув її міцно, занадто міцно, аж легенький зойк зірвався з її вуст, а його рука враз стала пестити її плечі по-іншому, гарячково, вимогливо, владно. Й друга, ліва, стиснула її руку з тією ж вимогливістю, владністю, і вже руки забирали її всю, як бранку, як винагороду за щось, жорстоку винагороду. Вона обережно, але рішуче вивільнила руки. Її охопило розчарування, майже відчай, вона одержувала не те, що хотіла, вона бачила, що й далі не владна над цим чоловіком, що над ним владна тільки мить, а сама вона покута за неї.

— Ми, мабуть, не виберемося звідси,— захистилася холодними словами.

Вони справді дуже довго вибиралися на дорогу. Ламали віття сосняку, двічі піддомкратували машину.

Коли «Волга» зупинилася біля хати, в якій мешкала Ліда, і вона вийшла з машини, вийшов і Василь Федорович. Їй здалося, що, коли б запросила його до себе, він би пішов. Але вона не запросила. Коротко попрощалася й пішла.

Проте Ліда тільки вдала, що пішла. Довго стояла в дворі й дивилася, як віддаляються, то ховаючись у вибалках, то стрibaючи аж до верхини дерев, два пучки світла. Впевнене, рівне гудіння мотора чомусь дратувало її, в її душі тремтіла образа, майже відчай, а на очах бриніли сльози. Ліда сіла на ганок і обхопила руками коліна.

Вона знову подумала про те, що життя кепкує з неї. Що воля, про яку мріяла, обертається неволею, а омріяна радість — смутком. А власне, що вона знала про волю жінки? Вона примітивно спроектувала все з Таї, подруги, котра розлучилася років десять тому й вела справді життя вільне в усіх відношеннях. Біля Таї увивалися коханці, в неї підночовував один відомий артист, він так красиво говорив Таї про любов, привозив з мандрівок коштовні подарунки, щоразу повертаючись на кілька днів раніше запланованого терміну, й ці дні жив у неї, а вже тоді йшов до дружини. Поки ще біля Ліди трималася сім'я, вона осуджувала Таю, заздрила й осуджувала, а потім тільки заздрила. Вона так не могла, і то їй здавалося, що через власну сім'ю. А коли залишилася без сім'ї, все виявилось не таким. І вона зрозуміла, що і в Таї життя склалося невесело. То вона тільки прикидається, вдає з себе щасливу. Вона так і не змогла вийти заміж, бо, як ото кажуть, з серйозними намірами сваталися тільки п'янички. Тая до розпачу заздрила отим «квочкам», як вона називала подружніх жінок, надто заздрила в свята, коли й артист метушився біля отих квочки і курчат.

Щось подібне, хоч і зовсім інше, сталося з Лідою. Це вона остаточно збагнула тільки тепер. Ті ж самі залицяння, одні й ті ж жарти та пропозиції. І Василь теж виявився не кращим за інших. Вона сподівалася захмелити його, стривожити, хоч на час вернути колишнє, оте, що мало збутися й не збулося, вона чекала од нього правдивих і ніжних слів, то вона тільки вдавала шал, страхувала саму себе, їй би тільки промчатись із ним попід бором, щоб миготіли високі й стрункі сосни, щоб сонячне проміння обсіпало їх з ніг до голови, їй би побачити ніяковість і страждання на його обличчі...

Вона майже ненавиділа його. Самовпевненого, віддано-

то комусь іншому й чомусь іншому, чужого та незрозумілого. Раніше вона думала, що в світі є людина, якій зможе розказати про своє життя, в якій знайде співчуття й тим утішить душу. А тепер бачила, що співчуття не знайде й тут, що й розповідати їй ні для чого. І відчула образу, а разом з нею холодну злість.

Василь Федорович вів машину, йому здавалося, що в швидкій їзді мовби звіває щось з душі, мозги розвіює по глухій польовій дорозі тривогу. Швидка їзда й справді розакумуляувала напругу. В світлі фар застрибав білий клубок — заєць зробив кілька скоків, шугнув убік, мовби за чорну стіну. Василь Федорович подумав, що то неправда, будім зайці бояться вибігти за стіну світла й гинуть під колесами, а може, це були не ті зайці, може, вони вже увійшли в свій, заячий, контакт з технікою та цивілізацією? Але це була лише мить. Думка Василя Федоровича весь час крутилася навколо тієї місцени в лісі, він ні за чим не інкодував, хоч і не міг не признатися, що то було б йому не на добро, звідти б потягнулася довга вузлувата линва. Він не побоявся б її обірвати, але не знав, чи захотілося б того, й як би повівся далі, й взагалі, як би все склалося. Та ще в такий час. І чомусь подумав про Ліну. Не про Фросю, а про Ліну, про те, як би почувався перед нею, коли б вона довідалася про все. Й знову відчув більшу, ніж з Олею і Зіною, рідність (мовби вона й справді щось від нього успадкувала), і в його душі ворухнувся докір. А потім подумав про Фросину, проте, якось віддалено. Він таки і про неї знав дуже мало, все — й дуже мало. Навіть чи зраджувала вона його, не міг сказати з певністю. Колись давно це непокоїло, з роками ж немов пригасло. Мабуть, не зраджувала, а втім, хто те точно може сказати. Один раз — він це знав напевне — була закохалася в нового лікаря, що приїхав у їхнє село. Ходила радісна, весела, все горіло в її руках, з співом виходила на роботу й зі співом поверталася додому. Він тоді жив насторожено, чогось чекав, у ті дні й діти — Ліна та Оля, ще зовсім малі — дужче наблизилися до його серця, вони теж неясно щось почували. Але там нічого не було. Лікар, мабуть, і не знав, що молода, енергійна фельдшерка закохана в нього, він незабаром одружився, й обоє Федоровичі гуляли в нього на весіллі.

А їй, либонь, вистачало отієї своєї потаємної любові. То була любов для себе, тільки для себе. Вона ще кілька

разів закохувалася так само потаємно. Йому була незрозуміла така любов, та, може, то була й не любов?

Не міг він не признатися собі, що жінки так і залишилися для нього таємничими й незрозумілими. Мабуть, через те що мало знав їх. Так і не ввійшов у жодну дупту, у світ мінливих настроїв, якихось своїх устремлень, волі й безволля. Як ось зараз. Його й далі щось бентежило в Ліді, якась її невизначеність, неприкаяність, непостійність і водночас дивна спрямованість і відчайдушна рішучість. У його голові не вкладалася думка, як то можна віддати одному повіву, майже вигадці стільки енергії, життєвої снаги і жити ними, а не тим, що тебе оточує, чого вимагає суворий день. А що він, власне, про це знає? Його життя склалося так, що він і не задумувався над цим. Хіба що за молодості, за студентських літ, коли мріяв про якусь незвичайну, особливу дівчину й особливу любов. Він, як йому здалося, побачив таку дівчину. Вона навіть називалася по-особливому, не по-земному — Фіала. Була тоненька, мініатюрна, з гордо закинutoю голівкою, з загадковим прижмуром світло-синіх гострих очей. Вона вчилася на їхньому курсі, тільки в іншій групі; він не міг зрозуміти, чого вона пішла на юридичний факультет, отака тендітна, отака модна, й це ще дужче підносило її в його очах. Один з його інститутських приятелів помітив, якими очима він дивиться на Фіалу, запропонував познайомити його з нею, але Василь аж жахнувся. На ній ультрамодна сукенка, закордонні черевики, а його єдиний піджак попротирався на ліктях, а папіршерстяні штани, скільки їх не прасуй, скільки не клади на ніч на дошки під матрац, рубчика не тримають. Він вантажив колоди на станції Київ-Товарний і купив за п'ятсот сорок карбованців костюм, перший у своєму житті костюм, і тільки тоді одважився підійти до Фіали. Мабуть, вона давно помітила на собі його дикий погляд і засміялася якійсь своєю потаємній думці. Великий, ведмідькуватий, він тупав поруч неї по дніпровському схилу, мовчав, боячись наполохати Фіалу необережним словом. Двічі після того водив її в кіно, а тоді вона запросила його додому, на іменини. Сказала, що будуть гості, всі свої, інститутські. Він прийшов, але гостей не застав. Фіала була в квартирі сама. Лежала в ліжку, в кімнаті стояв смерк, і її голі плечі мармурово білили на квітчастій подушці.

Вона ліниво потяглася, тернула стиснутими кулачками очі й сказала:

— А я спала.

— Спала? — здивувався він. — А... гості?

— Ти мій гість. Ну, чого стоїш. Іди сюди.

В той вечір Василь уперше спізнав жінку й, мабуть, мав би тільки радуватись, але він почувався обдуреним і навіть розчарованим, йому здавалося, що в його душі вломилося щось тонке й красиве. Він більше не пішов до Фіали, та й вона не кликала, а незабаром перевелася на філологічний факультет, а він, добувши року, вступив у сільськогосподарську академію. Василь забув про неї одразу й тепер згадав уперше за багато років. Згадав за якоюсь аналогією до Ліди? І так, і ні. Для Фіали він був забавкою, з Лідою ж їх еднало минуле, й не тільки минуле; він почував, що йому й шкода її за розтрачене життя, за порожнечу, яка утворилася довкола неї, і що водночас у ній є щось незрозуміле, гостре та хворобливе, що може кинути її на якийсь відчайний необдуманий вчинок. Мабуть, вона тільки думала, що була дуже гарною матір'ю, допомагала чоловікові зробити кар'єру, вона те робила не задля нього і дітей, а задля себе, мабуть, вона не знайшла себе і в роботі, де жінці пробитися важче, а її амбітність велика, й залишилася на роздоріжжі.

Він знову довго лежав з розплющеними очима, думав, і тільки далеко за північ сон розвіяв ті думки.

Встав рано, як завжди, проте Фросина вже поралася по господарству. Закутана марлевою хусткою по самі очі, викроплювала віником, змоченим у гасі, колорадських жуків. Він чомусь подумав, що Ліда отакою роботою погидувала б. І не знав, добре це чи погано. Випив чашку молока, завів машину й поїхав на луки. Він навмисне сьогодні не поїхав ранком до контори. Знав, що приїде з району комісія на чолі з Куницею, не хотів з ним зустрічатися. Йому не сказали, що саме будуть перевіряти, але одне те, що їхав Куниця, викликало опір. Отже, комусь таки треба поставити їх на одну межу! І не комусь, а Даценку, — Ратушний у від'їзді, — гне другий свою лінію і далі. І щоб не зірватися на самому початку, Грек попросив парторга прийняти комісію.

Машина бігла польовою дорогою, обабіч якої стояли зелені, вже з просивинами ячмені, в деяких місцях вони вилягли, зелено-сірі ковтуни муляли зір. Ячмінь — сорту «ельгіна», сам його заводив. Він виліг, а колос не набрався вповні. І жито рославе, але якесь малоколосе. Поминув поле, виїхав під ліс, на луки, одразу відчув, як

попросторішало на душі, одволоженої молодими споми-
нами. Все з роками змінилося, й тільки тут, у одних гли-
боких долинках, шелюгах і травах, лишилося щось таєм-
ниче, повите дивним чаром. Тут проминуло дитинство,
особливо вапам'яталися косарські вечорові багаття,—
косарі брали його пасти коні,— таємничий голос пугача
в темному лісі, фокання коней, розповіді про партизанів.
А у високих осоках, на купинах качки та кулики, а в чи-
стих, порослих лататтям озерцях червонопері окуні, що
жадібно брали перед дощем. Він відчував якусь дивну
невідповідність — поспішав перебудувати село, наповни-
ти оці поля й луки машинами, розграфити їх, як аркуш
школярського зошита, а душа мимоволі прагла тиші, чо-
гось давнього, вічного, не притоптаного ногою, якоїсь
таїни і первісності; в ньому піби стали один проти одного
два полюси, а він з тривогою подумав, який переможе.

Луки тут нерівні — долинки, галявинки, маленькі груд-
ки між кущами, косили косами, як у давнину, дзвін ман-
тачок, перегук голосів вертали в давнє, пацівзабуте.

Деся за кущами лунав свіжий жіночий сміх. Сміялася
котрась з гребців щиро, весело й трохи заклично. У відпо-
відь подзвонювала мантачка, і теж не просто, по-діловому,
коли косу тримають рукою і звук — приглушений, а го-
лосно і в якомусь грайливому ритмі. Вгорі, над Грековою
головою, стояв легенький шум, вітер ворухив листя ви-
соких олешин, і лопотіли берізки, й миготіли вниз, в тра-
ві, сонячні плями. Під кущем бересклету росла ожина, він
одчухнув гілочку. Ягоди були ще падто терпкі, кислі.
Сонячний промінь грав на ягодах, і вони іскрили, неначе
самоцвіти.

І в очах молодого косаря Гната теж грали промінці.
Од сонця, од дівочого сміху, од повноти життя, од доброї
матері.

Василь Федорович взяв у нього косу. Роззувся, скинув
сорочку, поплював у долоні. Шарх — і ввігнав косу нос-
ком у купину. Засоромився, підтягнувся, наліг на п'ятку —
шарх, шарх, і висока зелена смолянка вперемішку в
бур'яном, що білів великими, схожими на цвіт моркви
суцвіттями, лягала у важкий покіс. Ноги грузли в м'якій
подушці, лоскотала і поколювала щиколотки свіжа стер-
ня. Трава була густа, в росі, він підтинав її легко, легко
кидав «на стіну» і на покіс, із задоволенням відзначив,
що в руках ще є сила, що гони його ще довгі. Влевняв

себе, що молодий і дужий, бо ж не міг не знати, що це не зовсім так.

— Може, й не зовсім, але мотор працює, й оті... клітини не до кінця отруєні шлаками, хоч там уже й назбиралося чимало, — відкарбував грубувато, майже самовдоволено.

Відчув, що спітнів, але було приємно. Насамперед приємно, що коса скоряється йому, що ручка в нього не вужча за Гнатова, хоч той і молодий, тракторист, і грива менша, й трава лягає рівно. Він любив косити, любив інші роботи. «Я все вмію», — його постійний самозахист од всіляких погроз. «Усе вмію — не пропаду». Був добрим теслею й за це тримався думкою, ховався, немов за високий вал. Хоч йому нібито й ніщо не загрожувало, але запасний майданчик для душі завжди треба мати. Бо є такі, що тримаються за посаду, неначе кліщ за шкуру, їх можна відірвати тільки з життям, вони ладні за керівний стіл лизати порох з усіх чобіт. А хіба можна так жити! (Це вже почалося мимовільне змагання з комісією, яка ж, розумів, приїхала не з доброго дива). Кувала зозуля, але кувала тільки тоді, коли він косив, а тільки-но зупинявся, зупинялася й вона. Це була дивина, яка веселила.

— Дядьку Василю, хошить, — гукнув Гнат, — уже орел сів на спину.

Не «Василю Федоровичу», а «дядьку Василю», це й подобалося, і трохи ображало. А орел — нітна пляма — сів ранувато. І в глибині свідомості майнуло, що од фізичної роботи одвик, що коли б на цілий день, чи й потягнув би, що одержувати й давати вказівки таки легше, та й коли даєш — мовби утверджуєшся в якійсь власній вищості, одержуєш від високих людей — теж підносишся у власних очах. Майнуло — й щезло, розтануло в травах туркотіння горлиці, шерхотіння коси. Робота, як чистий потік, змиває гірке з мислі. Вона безкошечна, як обертання колеса. Його колесо — це його, воно змайстровано не ним і змайстровано доладно. Поле, луки, сівба, косовиця — вічний хліборобський триб, і нові машини — все його. Як і чистий дівочий сміх та туркіт горлиці. Він ними ніколи не натішиться, він просто не думає про те. Але не мислить собі нічого іншого, і не мацять його чужі краї. Он і за горбом на шляху мчать машини. Шлях помічений вервечкою молоденьких тополь, білі, сині, червоні цятки мелькають поміж них. Василь Федорович задивився в той бік. То все їдуть туристи. Куди й чого вони мчаться? Обрид рідний край? Хочуть побачити більше? Але справа в тому, як по-

бачити? Те, що помелькало в твоїх очах, не робить тебе кращим, та й, врешті, насолоди в тому мало. Майнула річка, церква в ялинах на горі, він на мить пригальмує, запитає, яке це село. Лише для того, щоб потім сказати: бачив у Козельці церкву, яку збудував Растреллі, а він, може, й з машини не виходив або вийшов, щоб прочитати чавунну табличку. (Саме так гордовито називає всілякі музеї та палаци Дупель-Пусто). Турист також прочитав табличку перед мостом, на якій написано «Десна». А чи осягнув ту річку? Чи подумав, що вона означає для оцього краю? Мабуть, той, хто любить свій край, у найдальшій подорожі вертається до нього думкою, осягне. Той, у кого є корінь. І не так важливо, як він називається: Вишневе, Деревівка, Шулявки чи ще якось, але — щоб були родовід, історія, майбутнє. Тоді він поважатиме Широку Піч, і Вишневе, й кожен клаптик землі, пам'ятатиме, якими їх побачив уперше, й дбатиме, щоб такими залишилися назавжди. Найсправжніше воно в тих, хто прожив на одному місці. Вони наче прикипають до цієї землі, мовби набираються од неї духу й споріднюються з нею. І куди б не їхали — вони пронизані тими запахами й та земля залишається з ними. Вони пам'ятають кожен горбочок на ній, і хоч дехто знає, що є багатша, родючіша земля, вона родючіша й багатша, але не краща, й тому цим людям майже не відоме почуття самотності.

Василь Федорович хотів лишитись тут до вечора, але приїхав Любка і в уже звичному ключі таємничої урочистості повідомив, що на нього чекає Куниця. Проте й після того Василь Федорович не одразу сів у машину — пообідав з косарями. Він обідав на розісланому брезенті, а Любка блукав по покосах, немов додивлявся, чи добре викошено, хоч сам уже забув, як ту косу і в руках тримати. Він і до гурту не сів, косарі над ним незлоливо піджартовували, а він дивився на них зверхньо й поблажливо. «Що ви знаєте? Оці покоси та гній! А «медного всадника» бачили? Чи й чув хто з вас, що є такий? Усі ви разом бачили на п'ять процентів від того, що я! А хто з вас складе доповідну?» Як складач доповідних, протоколів, довідок — Любка справді був неперевершений. І не було випадку, щоб хоч в одному папірці зробив помилку. Він навіть помічав помилки в книжках, які читав, і писав у редакції. Нині в кожній людині своє хобі, таке хобі — шукати помилки — було в Любки.

Степан Карпович усе життя прослужив на керівній роботі і був твердо переконаний, що створений тільки для неї і що лише викрутні долі та чужа недоброзичливість не дали піднятися отій кривій гілкою вгору. Диво з див: усі знайи, що він не годен до керівної роботи, а от же, мовби звиклися з тим, що Любка не може ходити інакше, як з чорним, на дві застіжки портфелем під пахвою. У тому портфелі Любка носив бритву, мило та всю іншу мізерію, без якої не вирушає в дорогу жоден командировочний, а папери — у внутрішній кишені чорного піджака, застебнутій шпилькою. Всі давно примирилися, що нічого іншого Степан Карпович робити не буде. Любка й справді нічого іншого не робив. Коли, бувало, залишався без посади, сидів і очікував. Уперто, до повного безхліб'я, але з вилами в колгосп не йшов. І керівництво капітулювало, давало нову посаду. Нащо вже непохитний чоловік Василь Федорович Грек, нинішній голова, але й він не вистояв перед смиренно-фанатичною витримкою Любки й призначив його експедитором. За свої п'ятдесят три роки Степан Карпович перебув чи не на всіх можливих у колгоспі посадах: завгоспа, завідуючого млином, обліковця всіх рангів і служб, уповноваженого, а ще раніше — завідуючого сепараторним пунктом, старшого об'їждчика — всього й не пригадати.

Його маленьке, гострувате, пташинє обличчя завжди мало вигляд таємниче-діловитий, заклопотаний, той вигляд не полишав його і в сні, й, мабуть, з ним Степан Карпович вирушить і в своє останнє, з якого вже не вертаються, відрядження.

Є на світі люди, які не просто живуть, а виконують якусь роль, на яку самі себе настановили, граються в щось, ще й на лихо серйозно. Либонь, найшкідливіша із можливих забавок на землі.

Справити на інших враження, затуманити, спантеличити своєю персоною було його постійною турботою. Через те говорив, як з рукава сипав, і майже завжди справляв враження зворотнє. А поміж тим міг загнати себе до смерті у виконанні вищих вказівок, був пунктуальний і точний, але в отій пунктуальності й точності — якийсь дріб'язковий, набридливий. Щоправда, траплялися посади, на які й іти ніхто не хотів. От хоча б і експедитор... Це — покунай у чужих приймальнях, побігай за підписами та візами, поспи в коридорах готелів на розкладачках — не захочеш і чорного портфеля на дві застіжки, й

повноважених довіреностей на твоє ім'я, і телефону у власній хаті.

Любка ж за оті штандарти був ладен стеріти все. Трусився на причепі з яблуками до Ленінграда, тинявся по глухих станціях Білорусії в пошуках присипаних сміттям куп мінеральних добрив, прямився під жарким таврійським сонцем — од чого набув схожості з староегипетськими муміями, але випускати з-під пахви портфеля не збирався. Мабуть, почував, що це його остання керівна посада. Іншої вже не буде. І всі можливі посади перебрав, і він уже не той, і... Грек не дасть. Не дасть, хоч жодного разу не висварив, навіть не зробив зауваження, і взагалі поміж них склалися якісь химерні взаємини. Надміру серйозні, надміру ділові, й тільки один чоловік знав, що за всім тим теж стояла гра.

Але сьогодні на його виду була написана якась непевність, якесь збентеження. Чого, на жаль, Василь Федорович не завважив, бо якби запитав, Любка, мабуть, розціпнув би гаплички, на які взяв душу, й розповів усе по правді. А каратися Любці було від чого. Коли останній раз він їздив за плитами для меморіалу на житомирські кар'єри, то возив туди картоплю. Послав його Грек, ще й сам виписував накладну, яку Любка по поверненні мав відповідно оформити. Але ту накладну він загубив. Просто-таки загубив, а може, її вкрали разом з його портфелем. Шофер підвозив жінку з дівчинкою, Любка ліг на картоплі, на солом'яних матах, портфель поклав поруч, а коли прокинувся, його не було. Таке з ним трапилося вперше в житті, і експедитор добряче перепудився. Але ж не вертатися з Житомирщини на Чернігівщину за накладною! Картоплю продав на базарі, а за плити розрахувався готівкою. Коли Степан Карпович повернувся в Сулак, Грек був у Чернігові на нараді, й Любка доповів про все Куриленкові. Проте той навіть не дослухав до кінця: «Плити привіз? Ну й гаразд». Степан Карпович знав: такі фінансові порушення допускаються у багатьох колгоспах, іноді допускають і в них (минулого року Грек купив у військовій частині дві списані машини, за них розплатувався м'ясом та картоплею) й заспокоївся. Але бухгалтер райуправління, котрий приїхав з Куницею, з самого початку помітив невідповідність у розрахунку за плити, й Куриленко наказав покликати експедитора. Любка нагадав йому про давню розмову, але Куриленко тільки знизав плечима. «Ти мені казав, що віддав кви-

танції Грекові. Він же тебе посилав?» — «Посилав він...» — спробував заперечити Любка. «Ну от, так і скажи. Василь Федорович— голова, хазяїн, а з тебе який спрос?»

У першу мить Любка навіть не зрозумів, куди його штовхає Куриленко, а потім злякався. Він розумів, що викруту йому не буде ні з якого боку, й розмірковував, звідки чекати меншого грому. Розмірковував і хвилювався, кілька разів поривався заговорити до Василя Федоровича, але той мовчав. Любці було важко признатися ще й тому, що знав: оця посада — експедитора — остання в його житті, можливо, остання й оця поїздка в головній машині, й потерпав, і перувався страшенно, не міг з цим примиритися. Він уже давно не просто жив, а виконував певну роль, на яку сам себе настановив, надто любив усіляку таємничість, накази зверху, компанії, віддавався їм до кінця, почувався прилученим до чогось великого, й це підносило його у власних очах. Тепер всього цього не буде, й стане він таким собі Любкою, з якого кепкують трактористи і доярки. Може, покаяться? Василь Федорович чоловік справедливий, простить. Але в цьому місці Любчина думка переключалася «на інший канал», як любив казати Грек. Надто значущою була комісія, надто вони всі заповзялися, й невідомо, як усе повернеться. Не випадково Куриленко підказував йому отакій шлях, ще й натякав, що в подальшому Любка не прогадає.

Любку мучила совість, і страхав Греків гнів, і думалося йому, що за таку дрібну провину, як загублені квитанції на кілька тонн картоплі (нехай би тих квитанцій не було зовсім), Грек великої кари не зазнає, а його вона втопить. А може, й Грек не вивернеться цього разу? Любці вдалося підслухати кусник розмови Куниці з Куриленком, Куниця запитував про ті ж таки куплені у військовій частині машини і про трактори, придбані аж у Міністерстві зовнішньої торгівлі (трактори за маленький гандж там вибраковувалися), а найбільше про меморіал. Пробивний, міцний хазяїн Грек, але, може, тепер ота його хазяїновитість стане йому пасткою.

З квитанціями для Любки все обійшлося сміховинно просто. Грек сказав, що справді брав у Любки квитанції, але куди подів, не пам'ятає. Певно, його ввели в оману Любчині пунктуальність і точність, а може, просто перейняв на себе вину Степана Карповича, не захотів удаватися до дрібного розслідування, бо ж подивився на експе-

дитора досить проникливо. Але це вже було другого дня. А сьогодні він водив гостей-ревізорів по господарству, а тоді зачинився з ними в кабінеті, й Любку туди не запросили.

З Куницею Грек привітався спокійно, діловито, Семен Іванович навіть блиснув золотим зубом в усмішці, й тільки щось невловиме, як тонкий згук у п'їт'мі, провисло між ними. Кругле м'яке обличчя, кругла усмішка, незлобивий погляд. Може, Куниця й справді все забув? Адже од природи він — чоловік незлобивий. І, мабуть, він справді міг забути, якби його не страхало інше. Загрозу собі вловлював усім еством. Семен Іванович заховав неприязнь далеко, він навіть сказав якийсь комплімент, проте Василь Федорович не мав сумнівів щодо його справжніх намірів. І тільки не міг відгадати, чи Куниця приїхав з доброї волі, чи це ще чийсь підступ. Ратушного зараз немає, він лікує нирки на Кавказі. Може, це й справді звичайна перевірка? Проте й тоді Семен Іванович підбиратиме факти не безсторонньо. Він уже просто не може бути безстороннім. Йому неприйнятні методи керівництва голови «Дружби», він приріс до своєї посади, не може погодитися, що треба щось міняти, щось ламати, шукати й перебудуватися. Навіщо? Все так гармонійно влаштовано. Він сам доклав до цього немало рук. Про який новий ступінь говорить Грек? Хіба поганий старий? А новий... Його дуже важливо опанувати. Там — перевантаження, там — невідомість. Старий ступінь розрахований точно. Там інструкції, параграфи, пункти. За роки керівництва вивчив їх напам'ять і діє згідно з ними. От хоч і травопільна система. Наукові мужі розробили її повно і всебічно. А Грек каже, що вона йому не підходить. І схиляє до того інших. Усім підходить, а йому — ні. То невже Семен Іванович не зможе довести необгрунтованість цих Грекових тверджень? Спокійно, аргументовано. Він знає: його підтримують. Ті ж такі голови колгоспів, агрономи. Не всі, але чималенько. А потім оці порушення, оці своєвольства Грека! Семен Іванович просто переконаний, що вони є. Ну в кого з голів колгоспу їх немає? От хоч і з пам'ятником, який у Сулаці називають меморіалом. На нього витрачені величезні кошти. Грек каже, що це, мовляв, на віки пам'ять. Воно-то так... А які перевитрати! А окрім того, Грек хоче щось замурувати... Але його не замуруєш! Люди пишуть. Нещодавно знову надійшло два листи. Один анонімний,

а другий підписаний прізвищем Голуб. То дуже важливі свідчення проти Грека.

І щоб з самого початку вибити Василя Федоровича з рівноваги, дав йому прочитати. Анонімний лист Василь Федорович відклав не читаючи. А над листом Голуба просидів довго. Якась дивна задума, якась збентеження застигли в Грекових очах, він мовби вдивлявся кудись, неначе намагався щось осягнути й не міг. Родіон Голуб — один з тих, чий батько лежить у братській могилі. Чи не почуття вини перед ним змусило Грека так суворо стиснути уста, так довго й важко вдивлятися в звичайний аркуш паперу? Родіон Голуб не хоче, щоб на камені карбували поруч їхні прізвища. Й тут Грек не може нічого вдіяти. Вже саме оце прохання — присуд йому, його роду, всьому тому, на чому він так твердо стоїть.

На мить Куниці аж стало шкода Грека. Але згадав його виступ на бюро, розмову по телефону, непоступливість і непримиренність Василя Федоровича й демонстративно поклав листи назад у папку. А Василь Федорович пошукав у шухлядці столу цигарки, занурений у якусь думу, невидюче помацав на столі, підвівся й вийшов з кабінету. Куниця сподівався, що Грек пішов по цигарки, але цього дня він його більше не бачив.

«Я знову нічого не знаю. Мені здавалося, що батькове минуле вже й не стосується мене. А ось сьогодні прочитав Голубового листа й зрозумів, що воно моє. І якщо я не дізнаюся до кінця правди... Я вже просто не можу так жити. Я готовий прийняти кару, якщо вона й не моя. Я міг би піти на все, аби тільки звільнити Горілого від його мук і Голуба від його ненависті. Ні, щодо Голуба обманююся. З Голубом не можу погодитись. Щось нас об'єднує й розділяє. Розділяє більше, ніж об'єднує. Так, я готовий прийняти кару. А може, й не готовий? Може, це тільки мені здається? Ні, не здається. Ми заглядаємо в себе й знаємо наперед, що там лежить, тільки вдаємо, що не знаємо. Іноді щось там міняється, чогось більшає, чогось меншає. Але міра лишається та сама. Проте в нас щось є, що хоче нам добра, кудись нас веде, того, мабуть, не знає ніхто. Куди й для чого. Наш розум підказує, що все існує для нього, тільки для нього. Десь далеко, в майбутньому, він хоче перехитрувати оцей великий закон і вивернутися наверх. Але ж він теж існує завдяки великому закону!

Колись я не мислив світу без себе. Він для мене. І тільки. А тепер знаю, що, коли мене не стане, він не зміниться й на порошину. А з другого боку, я вже муну відповідати, відповідати муками совісті за своїх попередників. Ми не хочемо важкого в пам'яті. Вимітаємо звідти все. А може, пам'ять — то і є людина? То її найвища суть? Від мене лінії простяглися в обидва боки. І через те мені так важко. Колись я не мислив себе без інших, хоч і не помічав цього. В дитинстві й потім. А нещодавно мені почало здаватися, що я — сам. Отако — сам і все. Є сім'я, є знайомі, а я сам. А тепер знову бачу, що це не так. Що навіть минуле тримає мене в своїх кігтях. Чи звільнюся я від нього? Якщо не звільнюся...»

Василь Федорович з якоюсь жорстокою осорогою закрив сирій зошит і кинув до шухляди. Двічі повернув маленького блискучого ключика. З якогось часу він почав ховати свій записник.

Розділ п'ятнадцятий

Христя давно прокинулася, але не вставала. Переверталася з боку на бік, старий, розхитаний тапчан під нею скрипів, і вона в думці сварила Володю. Скільки разів просила, щоб позагвинчував ті гайки (тепер усе на гайках), а він не чманає. Мабуть, вона сердилася не тільки за те. І не так сердилась, як осуджувала, повчала в мислях.

Ну хіба можна так потурати жіпці! Він дивиться на неї, неначе обливає літеплом, неначе чукикає на руках. І стільки в тих очах тепла, що вона за весь свій вік стільки не мала од чоловіка. А Ліна ж уже не дівчина, а дружина. Вона теж усе те помічав. Та вона ж... вона не упокориться йому зроду, не визнає його проводу. А має ж Володя бути господарем, головою родини.

І тут її думка бігла далі, в нетрі сімейного життя: чи стане Ліна справжньою дружиною Володі, господинею в хаті, яка шанує свого чоловіка, варить йому страву, виглядає з роботи?

Кувікав кабанчик, півень уже захрип, викукуруюючи ранок, у Христі аж серце боліло, а невістка лежала. «Отака вона хазяйка. Хоч Грек і крутий чоловік, а дочок жаліє... У розкошах росла, не привчена до господарства...»

В цю мить у сівнях прочалали босі ноги. Ліна випустила курей, кинула вчорашнього, прив'ялого бур'янцю кабанчику й вже тоді витягла з колодязя відро води, налила в умивальник. Христя схопилася теж, уже навіть почувалася винуватою перед невісткою. Ранок ще ледве плугавився через верболози по долині, роса сивіла на картоплях, як паморозь.

— Що, дочко, зваримо на сніданок?

То Христин «пунктик», як казав Володя, раніше з тим кожного дня чіплялася до сина, тепер ось — до його дружини.

— А байдуже, — відказала Ліна.

Вийшов Володя, стояв на ганку, готовий прийти на захист Ліні, вихопити з її рук роботу. Мати несхвально подивилася на нього:

— Поспав би ще. Тобі до трактора.

— Не хочу.

Щойно прокинувшись і не побачивши на канапі з височенною спинкою і бильцями-качалками Ліни (вони спали окремо, тільки втаювали це од матері, на одному ліжку не висипалися), чомусь злякався, вибіг у двір. Він знав, що Ліна нікуди не пішла, он її черевики й сукня, і все ж кожного ранку тривожився. Бачив, що їй нелюбі його обійми, його несміливі, прохальні доторки, відчував чужість Ліни, від якої, певно, страждала сама, хотіла перебороти й не могла. Вона все життя подобалася йому. Але щоб обняти її, поцілувати оці губи... він умирав од самої думки про це. А скільки переболів, що хтось їх цілує, проводить Ліну додому, аж закипав злістю, хотілося зробити їй боляче, а зустрічався — мовчав і мимрив щось невизначне. Тепер усе те минуло. Ліна — його дружина. Але від того мало що змінилося. Він переживав це боляче, він здогадувався, що йому увесь вік доведеться боротися за неї. Й боявся, що вона ніколи не прихилиться до своєї нової домівки, до нього, до його матері. І не знав, що йому зробити, щоб перемінити її, прихилити до свого серця. Він був готовий на будь-яку жертву, аби тільки вона подивилася на нього щиро й відкрито, як колись дивилася на Валерія. Іноді він починав сердитись, але одразу соромився свого гніву. Може, думав, було б ліпше, аби вона сперечалася з ним, відхиляла його послуги, але вона зі всім згоджувалася й на всі його запитання казала: «Як хочеш».

«Я хочу, щоб ти полюбила мене»,— якимось крутнулося йому на думці, але він не сказав уголос, бо почував безглуздість таких слів.

Володя гаразд розумів материні натяки й приховані почвання, він не прагнув вищості, проводу, йому було достить її усмішки, її довіри.

Снідали картоплею, салом, свіжими огірками. Він сам, закачавши холоші, лазив у густій огудині й рвав їх. Це були перші огірки з свого городу, вони зовсім не схожі на ті — великі, покручені, без смаку й запаху, що їх вирощують на гідропоніці. Тверді, холодні, в шпичаках, деякі — з присохлими квіточками, огірки з городу хрумтіли й розпросторювали дивовижно терпкий запах. Їли також молодий часник — спочатку пір'я, далі стебло, й аж тоді — головку з маленькими дзьобочками; все це — і огірки, й часник — він нарізав для неї, це бачила мати й не помічала Ліна.

— Смачно? — запитав. — У вас так вилущують дзьобики?

«У вас» — це в них, у Греків. Вона дуже часто казала «у нас», і Володя не ображався. Павшаки, іноді запитував, як на її думку буде краще.

Ліна з тугою подивилася у прочинене вікно і враз схопилася й вибігла в сад. Звідти долинуло приглушене ридання. Мати подивилася на сина, а він опустив голову й мовчки підвівся з-за столу. Й чи не вперше подумав, що надто дорого коштує йому любов.

Вони разом з матір'ю вийшли з двору. Він так нічого й не сказав Ліні, Ліна сьогодні залипалася вдома. Не одважилася щось сказати й Христина, ступила кілька кроків, зупинилася, сувора й мовчазна, Ліна зрозуміла ту суворість — свекруха не хотіла, щоб сусіди бачили певістичні сльози. Ліна вернулася до хати й там дала сльозам волю. Її серце краяв відчай, вона вже бачила, що не одбудеться, не обзвичаїться ніколи, що ця хата, цей двір, цей сад залишаться для неї чужиною назавжди, що вона ніколи не полюбить Володі й не стане йому вірною дружиною. А його співчутливість і добрість ще дужче карали її. Вона почувала подвійну провину, почувалася перед ним безконечно винуватою, вона жаліла його й чомусь гнівалася на нього, хоч і розуміла, що це безглуздо. «Ну, що я наробила! Куди мені подітися, де шукати рятунку? Яка ж я... нещасна й нікому не потрібна». Тепер їй дужче, ніж будь-коли, здавалося, що вона була чужою в Греків, що вони давно хотіли випхнути її заміж і тепер, мабуть, ра-

діють, що таки спекалися. Ото тільки Зінка, мала, щодня біжить до неї, не вилазить звідси, вона ще наївна і не живе розумом. Лініне серце наливалось ревністю, і вона почувала, що готова заподіяти Валерієві щось таке, чого він не забуде довіку.

Бігла в школу Зінка, заскочила на часинку. Ліна зачула в дворі її дрібненькі кроки, похапцем витерла сльози й заходилася прибирати постіль. Зінка щebetала, показала альбом, вчора вчитель дозволив їй намалювати, хто що хоче, й Зінка намалювала свою хату, а біля неї їх усіх: тата, маму, себе, Олю і Ліну, і в Ліні знову навернулися на очі сльози. Всунула Зінці в жовтий ранець шоколадний батончик, який Володя приніс учора, випровадила з хати — мала могла запізнитися. Але щойно побігла Зінка, прибігла Тося — товстенька балакуча дівчина, подруга. Подруга й не подруга, справжня подруга, Тіна, вчить-ся в Ніжині в педагогічному інституті, приїжджає тільки на літо та великі свята, а Тося — сусідка, з нею ходили до клубу й заприятелювали. Тосі страшенно кортить поплескати язиком, саме з його кінчика злетіла тасмниця, через яку сталися й оці Лініні заміжки, їй кортіло поговорити про них, але Ліна мовчить.

— Чого плакала? — допитується Тося. — Через свекруху?

— Свекруха... як свекруха.

— Мабуть, згадалося, еге ж? А його піде не видно.

— Кого його? — запитала мовби байдуже, а сама розхлюпала з глечика воду — поливала квітку, поставила глечика — тремтіла рука.

— Валерія. Баламут він. Хоч... може, не зовсім і баламут, — і прикусила язичка. Біленька, пухкенька, вона зараз була схожа на гарненьку домашню кидьку, яку кортить поглядити. В її очах світилося стільки співчуття, зацікавленості Ліниною долею, що Ліна не витримала.

— Не знаю... А тільки, Тосько, ніколи не виходь... поки не полюбиш по-справжньому.

— Як це по-справжньому? — І в її очах загорілися вогники.

— А так. Ну, щоб... щоб усе, до чого торкнеться та людина, ставало твоїм. Щоб душа боліла і мучилася за нього. Щоб не було того, чого б ти для неї не зробила. Щоб... могла вбити з любові.

— Ой, що ти, — скрикнула Тоська. — Таке балакаєш, Де ти таку любов бачила?

— Чого ж. А твій Костя... Ти ж казала...

— Мій Костя...— При слові «мій» Тоська якось кумедно, чи то зневажливо, чи то боязко, випнула губи.— Тільки хтось підійде до мене на танцях — зразу по морді. І його... і мене... Нікого не підпускає. А я, може б, за Мишка пішла або за Сергія. Так він же...

— Як це за Мишка або Сергія?

— А чого ж, обидва — хлопці гарні. Не криві, не сліпі, п'ють мало. Мишко «Москвича» купив.

— Як же так можна — за Мишка чи Сергія?

— А ти сама... — і спалахнула.

Ліва сіла на стілець.

— Що я. Я... Ти ж сама мені все розказала. Ми з Володею одмалку знайомі. І він такий... одним словом — хороший. І мені гріх на нього ображатися. А Валерій... Я його ненавиджу. Найбільше за те, що коли зі мною ходив, про всяке таке — високе розводився. Коли б мені його побачити... Я йому сказала б... Ні, не сказала б нічого. А тільки... щоб знав він, через що я. Не чула, вони з Райкою не розписуються?

— Ще чого... з такою потіпахою.

— Вона потіпаха, але гарна.

— Еге ж... Опустить очі, почервоніє, ну тобі цнота. А насправді... Саме таких хлопці й люблять. Я по телевізору чула — сексуальших.

— При чім тут це.

Обидві почервоніли.

— А при тім...

— Валерій, він... Він до краси тягнеться. Отісі, що в книжках... У нього мислі гарні. Яюсь він мені розказував, яку б хотів намалювати картину... Щоб небо синє-сіне. І па ньому біла пятка... Наче птах, що зникає. І щоб кожен, хто на ту картину подивиться, засмутився. Щоб аж щем по душі йшов. Йому хочеться зробити щось гарне. Не для себе, а для всіх.

— Ти все ще його любиш! — скрикнула Тося.

— Думай, як хочеш, — майже погордливо відказала Ліпа.— Тільки... Ненавиджу я його.— Вона стиснула на колінах кулаки, внутрішній вогонь розширив її зіниці.— Не буде йому добра. От побачиш. Доля його покарає.— Вона підвелася, підняла глечик.— Картоплю треба окучувати.

Зупинилася на краю саду, під яблунькою, і сказала собі, але вголос, бо не могла носити невимовлених слів:

— Люблю я його страшно. Мабуть, це погибель, але люблю, хоч і ненавиджу.

Другий тиждень у перехрещеній рамі віконечка на горіщі Валерій щоранку бачить одну й ту ж картину: молоді гуси на ставку учаться літати. До осені ще далеко, ще жодна павутинка не продзвеніла в повітрі, ще буйно, зелено женуть угору очерети на ставу, ще сад довкола винарні впивається зеленими соками, й зернотам у яблуках ще не сниться майбутнє пагіння, а вони якимось вічним таємничим чуттям уловили її холодний клич, і якась віща сила нестримно пориває їх угору. Вони б'ють крильми, юртують, витягують шиї, а тоді одне по одному, а далі — всі зриваються, й летять, і біжать по воді до протилежного берега. З ними зриваються й старі: сірий гусак і три білі гуски, але, важкі, ожирілі, падають грудьми у воду посеред ставу. Десь у глухих, навічно замурованих комірках пам'яті молодих птахів закодовані шляхи тужливих караванів з Африки до Арктики, і кров, торкнувшись тих комірок, розносить по жилах іскорки пам'яті про незнаних вожаків зграй, вечорові заметілі в небі, довгі полярні щасливі дні, загибелі над морем, і тоді самі напружуються м'язи, а з горлянок рветься поклик-переклик, що не дасть їм загубитися в імлі, просигналізує, хто летить попереду, хто відстав, одразу спрямує, як тугу тятину, в потрібний бік.

Валерій думає, що їм не загрожує ні довгий переліт через море, ні віхола в небі, що вони ще тиждень-другий політають по ставу, а тоді одного дня це помітить господар і поодтинає їм крила. Або й не поодтинає, вони не полетять самі. Вельми вже смачний послід, що його господар купляє у фуражному магазині в місті, і навариста картопля сорту «юбиль». Баба Сісерка розказувала, що за її молодості, траплялося, свійські гуси ще відлітали з дикими. Від того, що білі гуси на ставу не полетять, Валерієві став сумно. Він розуміє, що сам минуцший навіть за цих гусей, а диких, мабуть, уже не почує ніколи, а от — сумно. Може, і в ньому закладені оті самі клітини — вільного степу чи пралісу, грізного поклику, проте сто років цивілізації майже вщент зруйнували їх. Тоді б він був, як оці гуси, й не знав про свою минуцність, про близький кінець.

А може, сумно йому й не від того. Сьогодні пішов десятий день, як зачинився на горіщі винарні, й тільки пізніми вечорами сходить у сад. Останні два дні не спускався

по драбипі зовсім. Один раз на добу, вдосвіта, до нього навідувалася Рая, ставила на дерев'яний козирок біля дверцят глечик із запареним зіллям і йшла до себе в сад. Перші дні вона намагалася заговорити, але він відмовчався. У його душі мовби щось замкнулося, він не хотів нікого бачити, ні з ким розмовляти. В ті дні йому здавалося, що він мовби піднімається над світом, мовби кидає йому виклик, навіть стає на двобій. Але це швидко минуло. І він поволі почав розуміти, яка то страшна річ самотність. Та ще коли людина хвора. І як же хочеться, щоб хтось простягнув до тебе руки, як добре когось чекати увечері, вичитувати в очах тривогу, піклування, співчуття. Але на кого він може чекати? Кому він потрібен?

Раніше, коли збирався сховатися од людей, йому здавалося, що вони йому не потрібні взагалі. Він — сам по собі, вони — самі по собі. Він нікому нічого не завинив і ні від кого йому нічого не потрібно. Нічого, — ні доброго, ні злого. Власне, так він жив давно. Про це не раз казав Ліні. І ось... Він уже приніс їй опієку самотністю зло. Переконував себе, що це зло менше, ніж те, яке приніс би, одружившись з нею. Тепер переконувався, що все не так. Часом йому ставало страшно, просто моторошно й не тільки від того, що думка весь час верталася до хвороби, що ці про що інше не міг думати. Напочатку йому здавалося, що, зачинившись тут, читатиме, малюватиме. Приготував фарби, полотно. Намалював гусей на ставу, а над ними синє небо, бездонне, глибоке, він хотів продовжити його до безконечності, а тоді чомусь замалював далину чорним. І далі малювати не міг. Малювати можна для когось, для майбутнього. А він майбутнього не мав. І, мабуть, це було найстрашніше. Знову намагався впевнити себе, що йому ні від кого нічого не треба. То його останнє опертя.

Валерій одвів очі од віконечка, сів на сінник. Страшенно хотілося їсти. Перші дні їсти хотілося просто жахливо. Здавалося: крайчик хліба і шмат сала, посмакувати — тоді хоч кулю в потилицю. Він знав, що в щілині біля дверей лежить сухарик — шматочок паляниці, упав колись туди й засох, а в іншій щілині — цукерка-горошина, теж колись викотилася з кулька, якісь дивовижні магнітні лінії весь час наvertsають його до тих щілин, аж поки силою волі заборонив собі туди підходити. Потім почуття голоду пригасло, а це спалахнуло знову. А внизу під віконечком шумів сад, курські ранети вже почали чер-

воніти. Не раз і не двічі йому попускалися струни, хотілося рвонутися, розірвати обруч, яким закував себе, але після жорстокої боротьби вертався на сінник. Ця хитавиця тривала весь час. Він то страшенно, до гарячого болю в голові та серці, вірив у свій рятунок, то починав метатися, роз'їдений сумнівами.

А сьогодні відчув, як щось у ньому рішуче перемінилося. Не було отієї хитавиці, не було боротьби. Сидів утомлений, змучений, обезволений, і думка плуганилася в голові, як плуганиться з останніх сил заблуканий подорожній, котрий уже не вірить, що знайде дорогу. Вчора він раптом рвонувся до Ліни, йому захотілося потонути в її сльозах, у її жалощах, з безконечною розпукою подумав, що вкоїв страшенну дурницю, отруїв свої останні дні, украв у себе все, що наостанку послала доля — велику любов, чисте, спочутливе серце... Думав про неї і навіть почув її голос: «Не-е-е». Так уміла протягувати тільки вона — по-їхньому, по-сільському, а трошки й іронізуючи над собою та над ним. І він знову думав про неї. Одружився б з Ліною, прожив оці останні місяці щасливо. Навіть підвівся, вийняв дзеркальце, подивився в нього: «Ще маю час. Ще не все втрачено». Їм так добре було вдвох, за ці кілька місяців стільки світу пройдено разом, стільки висловлено мрій... Стільки надій... А все скінчиться горбочком землі на цвинтарі, й ніхто не знатиме, скільки передумано, вимріяно, вистраждано. Ніхто, окрім неї. Серце підказало, що оця його радість з Ліною буде коротшою, ніж його життя, а далі йому стане ще гірше, ще тяжче, й він викинув дзеркальце у віконце.

Сьогодні Валерій не згадував навіть про Ліну. Все стало далеким, мовби не стосувалося його. Спершу його цікавило багато що: чотири дзьобики в гнізді синиці під дашком винарні, ранети в саду й обеліск на горбі, що виблискував у ранкових променях, а звідти думки тягнулися далі — до Грека, Ліни, баби Сісерки, навіть до батька. А зараз його думка падала безсило, мовби занурювалася кудись, у якусь глибіню, у якусь темряву. Тільки спомин про батька щось пробудив. Батько своє життя спланував по-іншому. А може, це й справедливо. Життя — як величезна цукерка. Кожному випадає одгризти щось од неї. Тож гризи, й що менше тобі залишилося жити, то ширше розкривай рота. Поспішай, одпихай інших... І все одно *туди* з собою не візьмеш нічого. Тільки покалічиш совість, проживеш у неладах з нею останні дні. Хоч дехто живе

з нею в неладах усе життя. В неладах а чи в лютій згоді, оселивши її в розкошах, зав'язавши їй очі і нашіптуючи на вушко брехню.

Валерій простягнув руку, покрутив ручку радіо: японський приймач «Soni» — єдина коштовна річ, яку мав. І єдина розвага всі ці дні. Червона рисочка побігла по освітленій доріжці, по другій, по третій, він перебирав їх по одній, немов шукав ту, яка могла до чогось привести. Злива звуків наповнила тісне горіще, арії і заклики державних діячів билися в тенетах павутиння, розбивалися об черешню, й він не міг ні на чому зупинитися, вибрати щось до душі. Світ, що тисячі віків був безмовний, несторканий, чистий, тепер свистів, верещав, співав, закликав, погрожував, благав. Здавалося, найтоншому голоску більше нікуди втиснутися. А вони все долучаються, перечіпляються, і кожен памагається причарувати більше душ, кожен щось обіцяє і сам не вірить у свої обіцянки. А він уперто крутив і крутив ручки. Йому здавалося, що має знайти щось інше. І раптом у тиші, що занала в комірчини, почув тихий, як шелест листя, дитячий шепіт: «Мамо, мамо, я боюся». Мабуть, то теж розігравали якусь п'єску, проте вона йому не видалася п'єскою, а справжнім шепотом, чистим, наївним, тривожним. «Мамо, мамо, я боюся».

— Мамо!

Валерій не помітив, що це вже прошепотів не голос радіо, а він сам.

— Мамо, рідна!

Він здивувався собі. Він тільки тепер зрозумів, які це слова. Він майже забув їх. Забув, як їх промовляють. А коли ще промовляв, не знав їхнього справжнього значення. Тоді вони були як «хліб», як «льоля», як «ляля». Мабуть, хтось і тоді промовляв їх отако, серцем. У сусідки був дорослий хлопець, і він ластився до матері й якось особливо вимовляв її ім'я. І тоді це дивувало Валерія. А зараз щось зацеміло в серці, мовби воно насправді відчувало материне тепло, стало геть безвольне, спочутливе до самого себе. В нього вливалися й ще чийсь болі, йому стало шкода і Ліну, й Сісерку, котру він теж обдурих, сказав, що їде в Київ. От хто пожаліє його! Лише вона. Звікувала вік у самотині, ніколи ні на кого не поскаржилася, нікому не виповіла того, що носить у серці. А мабуть же, носить багато. Чоловік помер давно, а син загинув на війні, в самому її кінці. Він був добрий син, таких синів мало на світі. Він пішов у розвідку й написав п'ятнадцять листів

і попросив товаришів, щоб відправляли по одному, якщо не вернеться швидко. Він не вернувся зовсім. А його листи йшли ще кілька місяців по війні. Той, кому він їх передав, загинув теж, і хтось третій, мабуть перейнявши на себе його обов'язки, по одному здавав польовій пошті. Либонь, усі ті люди були міцно злютовані. Через те й вистояли, перемогли.

Валерій помітив, що Сісерчиного сина згадує не вперше, мабуть, у тій історії є щось таке, що приковує думку, живить її якоюсь силою. Він не міг відгадати, що то за сила. Може, та сила, що не дозволила йому зіпсувати життя Ліні? Хто зна.

Він міг добути останні місяці в лікарні. Він аж здригнувся од тієї думки.

Ні, в лікарню він не хоче. Там усі такі, як він, там суспіль болі, і скарги, й прохання та вимоги повернути те, чого повернути не можна.

Підняв руки, провів долонями по обличчю. Дослухався до себе, намагався відгадати, чи відбуваються в ньому оті зміни, про які говорив Шевелій, не почував нічого. Й ще подумав: у житті надзвичайно багато важить випадок, людина часом сама воліє, аби він вирішив за неї. За оці дні Валерій пережив багато-багато, пережив своє життя й життя інших людей і почав зовсім по-іншому дивитися на світ, він немов постаршав одразу років на двадцять. Іншими стали мірки, погляд на знайомих, навіть на самого себе. Раніше мав себе за людину вольову, сильну, здатну перебороти все, а найперше — власні бажання й хотіння, самого себе. Тепер йому почало здаватися, що переборюють себе люди не вельми сильні, а ті, що на якийсь час стають сильними, але й залишаються слабкими, бо конструкція душі не міняється, тільки її взято в металевий каркас, і кожного разу треба той каркас підновлювати, скріплювати. І вже те, що він про це думає, свідчить, що він — людина не сильна. Але ж... зумів загнати себе на оце горіще! Та й, зрештою, я — це я, від себе не відмовишся, а от не попускати собі треба й примірюватися до чогось теж. Міряти високими мірками. Желябова, Островського... Саме оті люди тримають світ на плечах. Їх небагато, але їхні життя — свідчення, що людина може вистояти завжди, що це найвища й найкрасивіша її сутність. Ці люди не дають уніфікувати світ, виправдати все природною слабкістю людини.

Скрипнула внизу драбина, й хтось зашкрябав у дверцяті. Шкрябав довго, й він одчинив.

Всі ці дні Рая не заходила до нього, а тепер чомусь порушила заборону. Отже, хотіла сказати йому щось важливе. А може, почала боятися, бо дуже вже пильно дивиться на нього, й видко, як у її очах тріпочуть сполохані тіні. Бойться своєї співучасті і вже потерпає не тільки перед совістю, а й перед законом.

Рая справді почувалася співучасницею чогось страшно-го, її аж холод огортав, коли зупиняла погляд на худому, з чорними вирвами очей обличчі Валерія, його очі світилися холеричними, майже божевільними вогнями, здавалося, він горить сам. Вона сиділа на краєчку горища, звисивши ноги на драбину, й довго не наважувалася розпочати розмову. Хоч уже вирішила, що принесла зілля востання, що мусить комусь розказати про Валеріїв сховок, але спершу мала повідомити про це самого Валерія:

— Валеро, ходімо звідси,— мовила жалібно й прохально.

— Куди? — не зрозумів Валерій.

— Додому. До Сісерки. Тобі треба... молочка з-під корови. Бо я вже... Тебе з лікарні шукали, з города.

— Ти не хочеш більше запарювати траву? — жорстко запитав Валерій.

— Траву? Я тобі... Весь сад стопчу в глечики. Тіко ж не вірю, не вірю, що трава допоможе,— схлипнула Рая.— В лікарню треба. Там зараз усе лікують.

— Якщо я туди попаду — вже не вийду звідти. Там... Ну, можуть продовжити на півроку, рік од сили. А яким коштом! Там усі такі, як я. Розумієш?! Ти б пішла?

«А що ж лишається?» Й злякалася своєї думки.

— Я не можу, не можу повірити...— вже плакала Рая.— Все одно, ходімо звідси. Тут ще страшніше. Я вже боюся приходити в сад. Іду міжряддям, погляну в цей бік — і в душі мені терпне. Єсть же щось на світі.

— Немає нічого. Я вже отуто, на горищі, довідався. І для чого сам світ — теж не знаємо. Поки здорові, думаємо, буцім знаємо, для чого він і для чого ми. Нам здається, для чогось значного. А тоді виявляється, що все це ми собі надумали.

— Не можна так. Хоч щось же та єсть...— несміливо заперечила Рая.

— Немає. Ти думаєш, всі оті македонські, наполеони при кінці життя знали, нащо розводили такі великі кострища?

— Я так високо не думаю,— зізналася Рая.

Вона сиділа приголомшена. Але однаково у ній щось до кінця не здавалося, воно було маленьке, але неймовірно тривке, бо живе, як і сама вона.

— І все одно, щось та є. Ті убивали, завойовували для себе. А ми живемо для себе. Так нам послано.

— А я не вбивав, не обманював. Навіть одній людині не... зміг поламати життя.

— Ось бачиш, значить, воно таки є.

— Що воно?

— Ну щось... Совість...

Валерій був здивований її відповіддю.

— І ти в неї віриш? Де ж ти її так багато бачила? У вас в колгоспі? Чи вдома? Казала, що чоловік жив тільки для себе... І сама, пробач, з іншими...— і почервонів.

— Де бачила? В батькові, матері, бабі. У нашому голові. Ти думаєш, чого в нас колгосп гарний? Бо Василь Федорович — совісний чоловік. А того... з чоловіком, ти, Валеро, не чіпай. Самолюбець він був, ним і лишився. Я тобі розказувала. І не грішила я при ньому. То вже як розійшлися,— й опустила очі, й знову стала схожою на найвну, цнотливу дівчину.— Я без любові ні з ким... не дружила,— наледве підбрала слово.— І все мені траплялися такі... тихі та сором'язливі. Як ти. Я не люблю злих. Мабуть, зненавиділа їх у чоловікові. А ти — добрий, хоч і якийсь... з химеріями. Оці химерії й сюди тебе завели.

— Йди, Райко,— глухо сказав Валерій.— А я... й без вілля обійдуся. Вже майже половину подолав.

— Яку половину?

— А так. Йди. Я спати хочу.— Й взявся за дверці.

Почувши, що Валерій не збирається полишати свого сховку й що сидітиме тут далі, Рая злякалася. Піти й заявити вона не могла, це з її боку було б схоже на зраду, й не знала, до кого вдатися, хто може переконати Валерія піти до лікарів. Лише одна людина мала над ним силу, але вона не стане у поміч. Він сам, навмисне одкинув її од себе. Одкинув і нічого не знає.

І тоді вона зважилася.

— Валерію, я оце бачила Ліну...

— Ну й що? Вона запитувала про мене?

— Я бачила її здалеку, увечері.

— Ліна йшла з роботи додому? Чи з клубу?

— Вона не ходить до клубу.

— Ліна — не ходить до клубу?

Райка бачила, що Валерієві подобається вимовляти Лініне ім'я, він пестить його, перекидає, як коштовний камінчик. І весь він перемінився, обличчя спалахнуло, засвітлося, навіть зникла жовтавість. У Раї стислося серце, в ньому пробудилася маленька ревність і зринув біль, що зараз вона мусить сказати правду, зруйнувати всі Валерієві ілюзії, чому Ліна не ходить до клубу, й таки вернути його в цей грішний світ, вирвати з обманної хмари, в яку закутався.

— Ліна вийшла заміж.

Він підвівся, став над Раєю, і вона побачила, як скарлючилися його пальці, як щось мовби гойднуло ним, і він відступив назад, у тінь. Його довгасте обличчя видовжилося ще дужче й враз посіріло; він поворушив сухими губами й запитав:

— За кого?

— За Володю.

— Володя — гарний хлопець. Ми з ним разом працювали на цілині,— сказав він дуже швидко. Більше він жодним словом не виказав свого хвилювання. А мабуть же, в його серці лунав крик, там стояли біль, а може, й злість. Уже хоча б через те, що Ліна так швидко віддалася за іншого, що не шукала його, не чекала, не домагалася зустрічей, що з кількох його холодних слів змайструвала для себе отакий вигідний затишок. Володя захистить, за Володею проживе легко.

— Йди, Раю, йди,— знову поквапив він її. Мабуть, йому хотілося залишитись на самоті й пережити, переболіти все.

Вона зітхнула й полізла по драбині вниз.

Розділ шістнадцятий

Лише тиждень провчився Василь Федорович у Житомирі на семінарі, а за цей час багато чого в селі одмінилося, одмінилося ледь-ледь, а він мовби наново все впізнавав і то дивувався, то радів, то тривожився. Посівіли ячмені, зблякли льони попід лісом, а кукурудза як піднялася на два вершки од землі, так і сидить. Один дощ — зовсім мало, але ж вони й розраховували на посушливе літо, вкладали відповідні добрива. Й картоплі не милують зір... Кєпсько в усіх, але він сподівався перемогти тітоньку Посуху. Тепер для декого буде радість! Він

відмовився від сівозмін у просторі, а його громитимуть у просторі й часі. Подзвонив на роботу Фросині Федорівні, вона поскаржилася, що Ліна майже не заходить до них і якась вона мовби очужіла.

А все ж — вертатися додому прегарно. Відчуття якогось особливого затишку огорнуло душу, перебирав у пам'яті, що залишив недокінченим, що треба перевірити, куди йти насамперед. Він поспішав, але водночас йому було приємно пройтися селом, пройтися просто так, вбирати в себе гомін, вітати «добридень» людей, знати, що комусь потрібен і що вони потрібні йому. Хлопчаки ганяли по вулиці м'яча, не помітили його, налетіли, розсипалися у всі боки: «Голова, голова», — але за хвилину вже котилися клубком у протилежний бік. Важкий шкіряний м'яч вдарився об паркан, відскочив від нього, й Василь Федорович загіпив тугу шкіряну кулю високо вгору. Влучив вдало, м'яч аж загудів, викликавши захоплення хлопчаків, перелетів через вишняк і впав за ним. Грек подумав, що отакій, та де там отакій, звичайний м'яч для гилки був колись для нього мрійною мрією. Якби йому в той час отакій м'яч — завоював би всю вулицю. Вони гралася ганчір'яними м'ячами або м'ячами з коров'ячої шерсті — спугами. Мати дивувалася, що він щоранку чистив шкребком корову. А потім вони таки склалися всім кутом і кушили хороший тугий м'яч. Уже значно пізніше він довідався, що то м'яч для гри в теніс, тоді вони й не чули про таку гру й думали, що то м'яч для гилки. І в першій же вечір хтось із парубків, котрі пристали до їхньої гри, загіпив м'яч на групу, й там, на високій гілці, на гострому шпичаку він і залишився. Той м'яч заклеїти було не можна.

А хлопці вже кудись поділися, й поки він розглядав похилений стовп опори («Чого він похилився, куди ті електрики дивляться»), почув за парканом рівний, скрипучий голос: «Сумирний був. А щоб отаке — та зроду-віку».

Хтось називав його ім'я і ставив комусь у приклад. Василь Федорович прислухався: дід Шевелій вичитував хлопчакам, які полізли за м'ячем і трусонули яблуною. «Сумирний був? Це про мене?» — здивувався Василь Федорович. Чи пам'ять одбило Шевелію, чи він глумиться? Ні, мабуть, людям завжди потрібен приклад. А сумирним Грек не був і змалку. Щоправда, не був і забіякою, але якось так виходило, що в синцях приходив часто. І на м'яч їм лишалося мало часу. Всі вони були такими собі маленькими хазяйчиками, майже всі полишилися без батьків. Матері —

одранку до вечора в колгоспі, а на них — і город, і корова, й хата. Важкі роки, скрутний час, але й там були свої радощі, свої маленькі тріумфи. Викосити самому, в дванадцять літ, жито на вгороді, спилати в лісі суху сосну й привезти тачкою, а ввечері, мовби проміж іншим, сказати на вулиці: «Привіз з хвойника півдесятка кругляків».

Вони міцно вросли в господарство, так міцно, що майже всі рано залишили школу, й вершиною мрій стали коса-дев'ятиручка, рублена хата з коморою, хромові чоботи з закотами і шапка-кубанка з червоним верхом. Він тієї шапки так і не доп'яв. Він мріяв про кашкет з червоним околицем. Довго ходив (у вимріях) у лейтенантах, приїздив у село в кітелі з блискучими гудзиками, а мати хотіла, щоб він вивчився на ветеринара, й все йому розказувала, як гарно живуть ветеринари. Холостять кабанчиків, дають довідки на продаж м'яса, і кожного дня у них свіжина, а то й кров'янка. Може б, він і став ветеринаром, але поїхав до двоюрідного брата, котрий навчався у ветеринарному технікумі, а той саме готувався складати екзамен з кісткової травматології, у нього скрізь — на тумбочці, на подушці, на столі лежали кістки, старі, пожовтілі: великі й маленькі, котячі й собачі, овечі й коров'ячі. Василя трохи не занудило, й він уже далі не думав у бік ветеринарії. Тоді він уже всерйоз приглядався до роботи механіків МТС.

Василь Федорович подумав, що напочатку ми намічаємо багато доріг, але чи хто в кінці хоч пам'ятає про них, чи спробував хоч по одній всерйоз пройти уявою, а деякі з них могли стати твоїм життям, і, може б, на них знайшов більше добра й щастя. Хоч щастя, мабуть, і не од доріг, а од самої конструкції душі, уреальнення своїх можливостей, обмеження непомірних претензій, зазіхань на чужі займища, нарікань на долю. Вона йому подарувала достатньо всього: й любові, й радощів у сім'ї, і крутоломів, по яких доводилося йти.

Василь Федорович зайшов у двір. Шевелій зніжковів і поспішив випхати хлопчаків у хвіртку.

— Яблуню обтрусили. Вмить, — поскаржився. — Наче в них своїх немає або я не дав би, коли б попросили.

— Просити — то інше, — посміхнувся Грек. — На те вони, яблуні, й ростуть по чужих садах, щоб їх трусили.

— Може, — на диво швидко погодився старий. — Оце

погиркав на шкетів і одвів душу. А то більше ні на кого. Свої не їдуть,— й одразу став не сварливим, не таємничим Шевелієм-чорнокнижником, а безпомічним дідком з сивою, аж зеленою борідкою і вицвілими очима під стріхастими бровами.— Не їдуть, і квит, а мені й люлька з рук вальється. Мабуть, даремно я їх лякав: «Учіться, щоб не довелося в Грека свиней годувати».

Поїхали дідові дочки в місто, повиходили там заміж, і марно в суботу з ранку до вечора сидить старий на ганку, виглядає їх з онуками. Виглядають отак синів та дочок по всьому селу, по всій області, по всій Україні.

— Ревматизм не ломить? — одвів його Грек од болючої теми.

— Одпустив, клятий.— І враз у його вигорілих до попільної сірості очах спалахнули жаринки.— А в мене, Федоровичу, до тебе справа. І не те щоб справа, а щось таке, що може тебе зацікавити. Я до тебе сам приходив, та не застав. Федорівна не казала? То ти зачекай, я зараз.

Дід якось надто поспішливо обкрутився й зник у хаті. Коли він повернувся, тримав щось у руці, але не показував.

— Задумав Микита поставити сарай, спочатку хотів за колодязем, але там груша «бергамот», пожалів її і вирішив сколупнути рублену комірку й на тому місці спорудити сарай. Він ту комірку вже разів п'ять піднімав, нижні вінки міняв. Вони на землі, підгнивають, а вся вона ще й зараз як дзвін. Сказано — ясен.

Од самого початку Шевелієвої розповіді Василь Федорович чомусь розхвилювався, бо надто був схвилюваний сам Шевелій, а комірка, про яку той розказував, то ж їхня, Грекова, батьківщина, а може, й дідизна; Микита — далекий родич Василя Федоровича — збудувався на його дворищі, бо Василь Федорович, коли почали перебудовувати село, поставив хату на новому місці в бік поля, поклавши там початок нової вулиці й показавши приклад іншим. Стару хату він розібрав на дрова, а комірка залишилась, рублена комірка під зерно, коли ще господарювали одноосібно, а потім у ній тримали то корову, то свиней.

— Микита спершу хотів стулити сарай сам, а тоді забоявся: дурна сила є, а кебети катма, покликав мене. Я сокирою вже не втну, а підказати можу. Так ото сколупнув він верх, розбив коробочку, а на сволочку лежить оце.

Шевелій розтулив долоню, й на ній зблиснула срібна рибка.

— «Звезда», довоєнний, женський. Туди можна було рукою дістати з землі.

Несвітське хвилювання охопило Василя Федоровича. В ньому аж щось перевернулося, аж затремтіла під серцем тонка, надзвичайно чутлива жилочка, й кров ударила в обличчя. Це був той самий годинник. Тридцять п'ять років тому його зняв з руки батько, тридцять п'ять років тому його востаннє завели батькові пальці, а коли батька вже не було, він ще добру добу стукотів на трямку комірчини.

Грек майже з побожністю взяв годинника. Поклав на руку, й вона аж схитнулася, аж зігнулася, щось неймовірно важке гнуло її вниз, змусило тремтіти, вслухатися. Поверхня годинника була блискуча, ясна, тільки в одному місці потьмяніла, й біля одної дужки проступила жовта цятка, мабуть, ржа.

Василь Федорович легенько провів рукавом по склу, неначе стирав порох, хоч порох стер Шевелій, і, відчуваючи, як калатає серце, великими грубими пальцями покрутив коліщатко заводу. Приклав годинник до вуха, і його враз ударило ніжне срібне тікання. Вдарило, загойдало, і крізь пам'ять полетіли червоні іскри, й щось там заболіло, щось мчало крізь неї — якісь обличчя, голоси, а тоді чомусь виплили сумні материні очі. Мабуть, через те, що з того страшного дня він ніколи не бачив їх велими.

І вже аж потому Василь Федорович подумав, що він тримає в руках доказ, певний доказ батькової невинності. Годинник батько поклав, коли почав умиватися перед коміркою, і тоді прийшли поліцаї та забрали його. Саме так розказувала Лідина мати. Якби було інакше, якби він сам пішов до поліції, він би ніколи не залишив там годинника. Він би йому знадобився скрізь, та й була це на ті часи надто дорога річ.

— Батьків? — тихо запитав Шевелій.

— Материн. А носив батько.

Його кортіло одразу ж розказати Шевелієві про все: колишній здогад, розповідь Лідиної матері, але чомусь стримався. Проте Шевелій і сам почав розмірковувати вголос:

— Чого часи там опинилися? Значся, поклав туди й забувся? Таку вещь не забувають. Не зміг забрати! Не до того

було! Щось із ним скоїлося швидко й нагально. З принуки він його залишив.

Василь Федорович не став розвивати дідову версію, щиро подякував за годинник і пішов. Йшлося йому і легко, й важко, він часто мацав у кишені, дотикався пальцями, але не думав, чи розповідь про годинник кому-небудь. Напевне, розповідь Ліді, і вона підтвердить його здогад, який уже майже й не здогад, і напише матері, розкаже про все Фросині та Ліні. А далі... Далі буде видно.

Проте сталося так, що за кілька хвилин Грек забув про все. І про Шевелія, і про годинник, і про свої наміри.

Тільки-но зайшов до кабінету, як туди, сторожко озируючись, прослизнув Любка. Експедитор прислухався до віддалених кроків у коридорі, сів на краєчок стільця навпроти Василя Федоровича. Степан Карпович запобігав перед Греком, він його боявся, хотів перед ним виправдатись, хотів допомогти, одвести од себе підозру — все разом. Але, очевидно, не дуже хотів, щоб його тут бачили. Його кортіло першим «видати» Грекові *всю* інформацію, але так, щоб про те ніхто не знав. У цю мить він усю свою щирість віддав Грекові, а може, не Грекові, а посаді, яку той обіймав, бо й Куриленку вже оддавав часточку. І все ж Грек — то таки Грек, і голова, й чоловік, якого Степан Карпович боявся. Він його поважав і боявся й тільки йому вивідавав найпотаємніші розмисли. Справа в тому, що, тиняючись по всіх усюдах, Степан Карпович, як йому здавалося, набрався по саму зав'язку науки, культури та вміння керувати. Всім простим смертним, а найперше мешканцям Сулака, з ним було просто важко розмовляти, вести звичайну бесіду. Про все у Степана Карповича була своя думка, він її висловлював не прямо, а дещо приховано й трохи зверхньо, й розмова мовби наштотувалася на щось, міліла. Він свідомо приховував свою точку зору, хоч і розумів, що так не личить розмовляти, але просто не міг погамувати зверхність, а люди, в свою чергу, ображались, ще й нехтували Любкою: Дупель ніколи не стане одиницею. Проте Любка був про себе зовсім іншої думки, вважав, що давно визрів для значніших посад, але ніхто того не може оцінити. Можливо, колись оцінять Грек?!

Любка хвилювався по-справжньому, Любка потерпав. Що, коли втратить посаду? Що, коли верх візьмуть Куриленко і Куниця?

Треба... Треба зіграти на двох дудках.

І коли Куниця почав його розпитувати про Грека, розказав про квитанції так, як йому підказував Куриленко, а тоді, трохи ніяковіючи, також розповів про те, що Грек придбав у військовій частині два трактори і що він «керує, як сам хоче», ще й он як притискає його, Любку. В ту мить він говорив майже щиро, вірив у свої слова, адже вони обстоювали його самого, і так само щиро, дещо згущуючи фарби, розказував зараз Грекові про комісію ще й підказував йому оборону.

— Вони не можуть нічого довести. Перевитрати коштів на меморіалі можна пояснити патріотизмом. Така велика війна, така славна перемога! Її не забудуть ніколи. До обеліска ходитимуть піонери. Ви напишіть в область і в центр. Їм, може, ще й влетить за це. А тоді й плиту з іменем вашого батька...

— Хто, вони? Причому тут мій батько? — зупинив Любку Василь Федорович.

— Вони — комісія. Вони вже поїхали. А засідали вчора, і скликали правління. На правлінні не було...

Василь Федорович сидів приголомшений. Проте швидко оговтався й сказав.

— Давайте по порядку. Тільки без отих... як ви вмієте, приписок і підказок. Якщо, звичайно, хочете. А краще я покличу когось із правління.

— Покличете потім. Я вам — усю правду.

Поспішаючи, плутаючись, Любка розповів, що комісія вчора скликала правління, й там було сказано, що хоч колгосп в останні роки перевиконує план державних закупок і деякі інші цифри свідчать про його міцне становище, виявлено великі факти безгосподарності, що то тільки на поверхні все має добрий вигляд, а під поверхнею — чимало гнилих підвалин, і це ось-ось виявиться, але тоді вже буде пізно. І все через Греків волюнтаризм, нехтування інструкціями, самоправство, порожнє експериментаторство. Його агрономічна система привела до виснаження поля, кормова база опинилася під загрозою, і восени їх чекає крах. Окрім того, голова розбазарює колгоспні кошти, виявлено великі перевитрати на меморіал, а також... (Тут Любка почервонів і зовсім зам'явся) порушення фінансової дисципліни.

— Деякі члени правління не погодилися, деякі мовчали, багатьох не було, одним словом, наговорено сто кіп, і пішло по колгоспу багато балачок, і всі кажуть, що все

це — неправда, але є й такі, що радіють і лихословлять. Голуб і ще деякі.

Любка дивився Грекові в очі й боявся дивитися, і Василеві Федоровичу стало соромно, що слухає цього нікчемного чоловічка, що саме від нього черпає таку важливу інформацію. Його здивувало, а ще більше образило, що правління скликали за його відсутності. Куниця навіть казав, що вони працюватимуть довго й ознайомлять його з наслідками перевірки. Мабуть, так вчинив навмисне, боявся, що його Грек розіб'є в порох, а йому треба було вдати, що факти схвалені на правлінні, і потім він уже «гнутиме свою лінію» далі. Просто він хоче кинути тівь, він до чогось готується, а з ним і Куриленко і, мабуть, ще хтось, але випитувати в Любки Василь Федорович не хотів. Немов угадуючи Грекові думки, Степан Карпович сказав:

— Вони чогось хотіли й мовби нічого не хотіли, може, боялися, що послизнуться, тільки постановили прізвища вашого батька на пам'ятнику не писати.

— А хто може це заборонити? — не втримався Василь Федорович.

— Про це дискутували найбільше. Такої інстанції, яка могла б вирішити, немає, але, казали, оскільки пам'ятник буде колгосп, то за правлінням і останнє слово.

Василь Федорович несамохіть сягнув рукою до кипені, де лежав годинник. То був поки що єдиний незаперечний факт його правоти. Проте зараз певідь-чому той факт виявився надто маленьким, переконливим тільки для нього, він підтверджував лише хід його думок, його власну логіку, а для інших не мав вартості. Отак, подумав з гіркою, щось знайшов і одразу втрачав. Проте знайшов, принаймні для себе, а це дуже багато.

— Гарзд, Степане Карповичу, розберемося, — поклав широку долоню на стіл.

Любка ще хвилину посовався на стільці й, не дочекавшись од Грека запитань, тихенько — так умів вислизати тільки він — залишив кабінет.

Василь Федорович довго сидів мовчки, обмірковуючи почуте. Він не все розумів, але вочевидь було одне: Куниця не міг далі залишатися осторонь, він мав або ставати на його бік, підтримувати Грекові починання, або воювати проти них. Підтримувати — то йти супроти власного серця.

Отже, мав довести неспроможність Грекових методів господарювання. І вибрав момент, коли вони справді перевитратили гроші, коли сухі вітри повишували вологу з полів, коли будівництво комплексу гальмувалося (а сам Грек виступав за перебудову, отже, й тут, в кращому випадку, виявився демагогом), тобто все складалося проти Василя Федоровича.

Спочатку Василь Федорович хотів подзвонити Ратушному, але погасив ту думку. Дзвонити Ратушному — це ж скаржитися, це вже якимось чином визнавати себе винуватим чи хоч занепокоєним. «Як малася на правлінні Ліда? — раптом подумав він. — Що сказала вона? Адже все те вельми стосувалося її. І що означає оте Любчине: «Вони чогось хотіли й немов нічого не хотіли»? Сам до такого додумався Любка чи хто підказав? Зрозуміло, чого хотіли — очорнити, а вимагати від правління якихось санкцій — не мали права.

«Казала тобі — не виривайся, не біжи поперед інших, — ні сіло ні впало передражнив Фросину Федорівну і посміхнувся. — Тобі більше за всіх треба, чи що?» — «Але й тобі треба більше за всіх, — чомусь саме з дружиною сперечався він. — І ти пронадаш у своїй лікарні од ранку до вечора. І ти за своїми хворими не бачиш світу. Й може, Фросю, це не так уже й погано. Не так уже й погано, коли думаєш не тільки про свій город та хату, коли живеш по совісті й вона тобі — найвищий порадник і суддя. Якщо ж щось не так... що ж, тоді вона не має чого квилити. А відступатися я не збираюся, таке моє переконання, така моя позиція».

Він не завжди радився з дружиною, не все їй повідав, але зараз йому хотілося поговорити з нею. І не так, щоб запитати поради, як розряти саму, утримати від пересудів. Адже до неї йде багато людей, а в селі тасмниці не тримаються. Та й він її ще не бачив, лише перемовились по телефону, і її голос був стурбований, мабуть, уже знала все.

Лікарня і поліклініка за два будинки від колгоспної контори, по той бік дороги. Прийом хворих у поліклініці вже закінчився, але в малечькому покійчику, де господарювала Фросина Федорівна, сиділа пацієнтка, присутність якої тут здивувала Грека. То була Ліда. Жінки про щось розмовляли.

Вони розмовляли давно. Ліда й прийшла сюди, щоб познайомитися ближче з Фросиною Федорівною. Її вела

якась глибоко прихована од самої себе цікавість, якесь бажання, схоже на те, коли людині кортить гратися гострим ножем, і просто кортіло ще раз подивитися на жінку, задля якої він не відгукнувся на її лист багато років тому.

Фросина Федорівна знала, хто прийшов до неї. В її вуха вже влетіло немало пліток, всіляких пересудів, одна добра кумася навіть радила написати в райком («Може, він і полетить, зате буде тільки твій»), але Фросина Федорівна вказала їй на двері. І не те, щоб вона не вірила, що її чоловіка не може закрутити любов, проте знала, що він тоді буде й сам не такий і, зрештою, признається в усьому. Ліда — його давня любов, він розповідав про неї, навіть знайомив їх колись давно, але щоб закохався в неї вдруге — в це не вірила. Спочатку вони розмовляли насторожено, вивчали одна одну, поволі розговорилися, й невідь-звідки виникла обопільна довіра. Коли дві жінки згадали про дітей, то не могли не зрозуміти одна одну, був момент, коли Фросина Федорівна відчула до Ліди справжнє співчуття, й вони на той час забули, що суперниці, і стали просто матерями. Тільки іноді на Лідипому обличчі пропливала тінь якоїсь думки, але одразу й зникла. Певно, думала, чи знайшла в своєму заміжжі щастя Фрося.

Все те давнє одшуміло, одболіло, але вона мовби розслідувала заведбану кримінальну справу, вона й розслідувала, і не вірила в можливість щасливого подружнього життя, шукала втіхи в чужих поразках і невдачах. Врешті Фросина Федорівна відчула це, й холодок недовіри знову почав розносити їх у протилежні боки. Одна була господиня, певна своєї сім'ї, свого чоловіка, друга — самотня, сповнена нервозності й заздрості.

— Як ви тут увесь вік живете? — казала вона. — Нудьга, як вовчиця, хапає за горло. — У Ліди й справді зростала роздратованість, і чорна каламуть піднімалася з dna душі. Хотіла від них визволитися, не вдавалося. Викликали роздратування всі люди: кожен зайнятий своїм, кожен у своїй клітинці, а вона згубила клітинку й згубила себе. Дивилася у вікно, де по небу мчали сірі, сухі, ялові хмари, й на душі ставало гірко. — Я думала, хоч тут живуть інакше. Там — гурт, біганина, суєта, а по суті — кожен сам по собі. Мені ж пам'яталося, як на моріжок на розі виходив увесь куток. Старі бесідували, діти бавилися. Мабуть, мене обманули спомини. Життя біжить, а я

його не почуваю, не бачу. Я не так жила і знову живу не так. І всі ми живемо не так.

— Нам ніколи про таке думати.

— Город, поле, крамниця, плита? Мені здається, я своє прожила тричі. Пробігала. А для чого воно? Кажуть, для досвіду... Досвід? Він гіркий, як перець.— І помовчавши мить, казала далі: — Мені все там у місті марилося щось таке з дитинства. Скажіть, куди воно поділося? Чому я його не відчуваю більше?

У цю мить вона була дуже щира, і хоч Фросина Федорівна не зрозуміла її до кінця, проте поспівчувала:

— З дитинства усе гарне.

Саме в той момент їх і застав Василь Федорович. Він здивувався, присів у куточку, не втручався в їхню розмову.

— Ми щасливі, що про таке не думаємо. І... треба чимось дорожити в житті.

Василеві Федоровичу сподобалась відповідь дружини, він подивився на Ліду, посміхнувся. Вона вловила ту по-смішку, розсердилася.

— Може, й щасливі своєю... своїм незнайством. Зараз про це багато пишуть і думають. Про майбутнє людей...

Фросина Федорівна здивовано поглядала на Ліду, Василь Федорович хмарився. Глибинним чуттям осягав, що Ліда б'ється об бар'єр, до якого нещодавно підступив і він, б'ється, хоче проломитися, й... лихо, коли проломиться. Краще лишатися по цей бік бар'єру, навіть не знати, що він існує. За гранню зла, недовіри — то добре. А коли навпаки?

— Нехай думають... Кому хочеться,— сказав він.— Фросино, ти вже скінчила? Ходімо додому.

— Ой, — підхопилася Фросина Федорівна.— Ще нічого не починала. Забалакалась я. Ти вже якось там сам. Обід у духовці.

Ліда попалася в сумочці, вийпяла автоматичну ручку й подала Грекові.

— Ти забув у мене.

Василь Федорович спантеличено подивився на неї, знизав плечима. Він справді два тижні тому забув ручку в колишній конторі «Зорі». Ліда могла віддати ручку потім, на вулиці, але зробила це зараз. Це був сміховинний підступ, надто дрібний, проте він спричинив до загального зняквітіння і посвідчив проти Ліди. Фросина розгадала підступ, надто він був примітивний, відгадала злість, по-

мсту й поійнялася довірою до чоловіка. Хоч чомусь і не захотіла подивитись йому в очі, поділитися цією довірою.

Грек і Ліда разом вийшли на вулицю. Йшли по дорозі, думаючи одне про одного. Він сердився на неї, а проте не міг не відзначити, що вона внесла якусь тривогу в його життя. Жінка вона не зовсім звичайна, з тих жінок, які могли б стати вітрилом свого чоловіка. Вона тут довго не затримається, поїде, але з його думки не зникне довго, він знатиме, що є такі люди, такий світ, розвихрений і болючий.

У свою чергу Ліда почувала сором за авторучку, але пробачення не просила. Ще вона почувала втому, а також роздратування, добігала до кінця ще одна спіраль, на якій мала б звільнитися, але не звільнялася, бо людина не може прожити життя інакше, ніж так, як запрограмувала власна душа.

— Я так і не знаю,— протягнув Грек ливу до недавньої розмови з Любкою,— зрозуміла ти чи не зрозуміла нашу агрономічну систему? Тобто чи сприйняла?

— Я погано виконую свої обов'язки?

— Просто тут не можна обійтися тільки виконанням обов'язків.

— Хочеш зробити своєю спілницею?

— Хотів.

— Щоб і відповідальність навпіл?

— Не в тому справа. Обов'язок... він найперше перед собою.

— А не перед людьми? — запитала напівіронічно.

— Перед собою, бо зобов'язаний людям.

— Я цього не почувую. І взагалі... У мене щось зникло. Я думала — знайду його тут... Відроджуся. Відроджуся — для себе. І житиму для себе. А виявляється, я й цього не вмю. Не люблю нікого? Себе не люблю... Тобі, мабуть, смішно все, що я кажу. Але ти не смійся.

Йому було неприємне це каєття. Якесь навмисне, правдиве й трошки фальшиве. Щоб покінчити з цією розмовою, та й вже підходили до контори, запитав:

— Що ти сказала на правлінні?

Вона промовчала.

— Мене не запитували,— врешті відповіла.— А тебе це так хвилює?

Носком великого черевика він ламав на стежці сухий птачок.

— Це, можна сказати, справа мого життя. Моя праця. Моя позиція. Весь я.

— Твоя. А при чому тут я?

Василь Федорович пильно подивився Ліді в очі.

— Я почуваю у тобі озлобленість на мене. І не тільки за агрономію.

— А за що ще?

— Не знаю. За все. За своє минуле.

— Що ж, ти майже вгадав, — зблиснула очима. — За те, що ти отакий чистенький, що в тебе все вдалося, а в мене ні. За те, що ти мене... не прихистив, не прилучив душею...

— Прилучити душею — то небезпечно для обох.

— А я сама б тебе не захотіла. — Вона розхвилювалася й стала дуже гарною. — Я була молодою і мріяла про щось високе. Я багато читала, ще отоді, дівчинкою... Любила вірші. Ти мене не зрозумів. І я теж не розуміла себе. Але вірила, що до мене в житті прийде щось красиве. І навіть, коли вийшла заміж, фактично за нелюба, все одно вірила... Що ми з ним збудуємо життя. Він буде дуже великий учений, і я з ним...

Він здивувався. Йому щось відкрилося... Але — пізно, запіздно пізно. Та він ні за чим і не шкодував.

— Я не все зрозумів, — сказав Грек. — За що ти розплачусься?

— Я не жила власним життям. І розучилася жити. Зрозуміла це надто пізно.

— Ти заспокойся, — сказав їй, а водночас і собі.

— Я не хочу заспокоюватися. Може, оце все — в мене останнє в житті. Помста всім. Хотіла дітьми помститися своєму транзитному чоловікові, а вони поласували на його гроші.

— То ти на месі?

— На всіх, хто попадеться під руку. Я в інститут психіатрії. Його звільнили з завкафедри.

— Гарна ж у тебе життєвська лінія.

— Яка є.

— Життя вибило у тебе з-під ніг ґрунт, і ти...

— А його піколи й не було.

Її весь час гнівила його заброньованість, захищеність, які трималися й на фізичній силі, і на думці про доцільність усього того, що робив, для чого жив. Навіть у свій експеримент він вірив повно й непохитно, й через те вона не могла не повстати й проти цього.

Він це відчував. І чи не вперше в житті почував своє безсилля. Він і хотів захистити цю жінку, щось зробити для неї, навіть був піби зобов'язаний чимось їй, але думка згасала в безсиллі. Захистити — якою ціною? Зруйнувавши затишок іншим? Мабуть, роблять і таке, але тільки тоді, коли палко кохають.

— Ти все мене повчасш, навіть у агрономії. Я сказала про твою систему, що думаю.

— Вона не моя.

— Дарма.

— Що ж ти про неї думаєш?

— Осінь покаже. Перенасичені добривами ґрунти висушать рослини. Це вже видно сьогодні.

— Не видно нічого. Йде накопичення сил перед стрибком.

Вона дивилася на цього лобатого, впертого чоловіка, і їй під горлом бриніли сльози. Як би було добре бути з ним у спілці, робити щось хороше, а їй натомість хотілося ламати, руйнувати. І вона вже ламала, руйнувала і доламувала та доруйновувала щось у власній душі. Після того як звільнилася од сім'ї (чи сім'я од неї), в ній пробудилося щось буряне, щось вирувало, довирувало, мабуть, воно в ній жило завжди, але було затамоване нею ж, власною відданістю сім'ї, обов'язку.

Вона втомилася й своєю любов'ю, і пенавістю, хотіла зробити щось погане Грекові, й мабуть, не тому, що таємно сподівалася, що він, повалений, знищений, прийде виплакатися перед нею, — кому ще він такий гордий і самостійний може виплакатися, хто його зрозуміє, не оця Фросина, — й тоді разом з розрадою вона віддасть йому і свою любов; вона на те не сподівалася, та вже й не хотіла того, а хотіла тільки його приниження. Вона вдруге з однією й тією ж людиною зазнавала поразки й цього вже простити не могла. Тепер вона йому помщатиметься, скільки зможе. Людина може помщатися навіть за те, що її любов не помітили, але знехтувана любов вимагає подвійної кари. Ліда вже знала, що виступатиме й проти Грекових методів господарювання, й посвідчить проти його батька, й не хотіла приховувати цього.

— У тебе не так уже й багато спільників. Я побачила це на правлінні. Просто ти всіх залякав. Але мене не вдасться.

— Ти, Лідіє Степанівно, говориш смішні речі.

— Не знаю, чи довго тобі буде смішно.

Вона ступила кілька кроків і враз зупинилася. На її обличчі проступило щось винувате.

— Я помилилася. А захопитись, як ти, не можу,— сказала не в лад своїм думкам.

Повернулася й пішла. Така ж рівна, рвійна, упевнена й невпевнена в собі.

Грек подивився їй услід, потім його погляд чомусь упав на дві тополі в кінці колгоспного двору — зелену й суху, і якась таємна думка майнула в його голові.

Грек чомусь подумав про Ліну. Може, через те, що й у доньки все склалося негаразд, як у цієї жінки. А ще подумав, що йому треба про все розпитати в Куриленка, як у особи офіційної, котрий заміняв його у його відсутність.

У Широкій Печі в конторі Грекові сказали, що Куриленко пішов обідати. Василь Федорович згадав, що теж не обідав, вирішив піти в чайну й собі.

Куриленко обідав у маленькій кімнатці поруч з кухнею, такі кімнатки в районах є майже в кожній чайній, столи там застелені чистими скатертями, й не алюмінієві, погнуті, а сталеві ложки та виделки, й цілі попільниці, і навіть якийсь, хоч і ширвжитківський, мистецький витвір на серванті. У таких кімнатках обідають гості та місцеве начальство.

Куриленко, було видно, здивувався Грекові. Він ще тільки починав обідати, різав ножем червоний перець і розтирав у тарілці. Страва залоскотала Василю Федоровичу ніздрі, він теж замовив собі борщ, а також салат і гуляш. Куриленко обідав без горілки, та коли Грек зробив своє замовлення, подивився на нього запитально.

— Може, по сто? До балачки?

Він її вже передбачив. Грек заперечно схитнув головою.

— Я за рулем. І тобі не раджу, якщо для балачки.

Він справді не хотів, щоб Куриленко випив бодай сто грамів. Куриленко пив мало, але, випивши, вельми мінявся. Ставав підозріливим до крайності, йому здавалося, що всі хочуть вивідати в нього таємниці, щоб «продати», «розколоти», й замовкав і зловісно посміхався. «Ну-ну, давай-давай. Я тебе бачу наскрізь». Вголос проказував тільки «ну-ну». Отже, розмови могло й не вийти.

Говорили про справи, про те, про що десять разів на день розмовляли по телефону, про магазин, який почали

будувати в Широкій Печі, про нові доїльні апарати, про потребу більш диференційованої оплати праці понад норму — й ця розмова їх невидимо зближувала, відсовувала кудись далі гострі запитання. Василь Федорович сьорбав пекучий, як вогонь, борщ, поглядав на Куриленка. Він і досі не міг його до кінця збагнути... Кажуть, що Куриленко взимку купається в ополонці. Але купаються в крижаній воді не тільки люди сильні, а й слабаки, котрі хочуть перекопати себе і всіх, що вони сильні. Андрій Северинович ніколи не приховує свої думки, часто каже наперекір — навіть начальству, через те його вважають принциповим і багато хто поважає. Вдачі він сердитої, дуже не любить, коли з ним не погоджуються, ще й заважають йому звички, яких набув на керівній посаді. Погані звички заважають усім, але не всі їх пабувають. Василь Федорович подумав про те й осміхнувся. Йому лише двічі довелося бути з Куриленком не в робочій обстановці, там його нинішній заступник то сидів мовчки, якщо грали в доміно чи карти, то вимагав, щоб кожен грав тільки за себе. Так чи так, але доля послала йому, Грекові, горішок міцний.

І все-таки вже аж у кінці обіду Куриленко не втримався й замовив собі сто грамів. Сердито втупившись поглядом у стіл, випив, запив компотом і запалив цигарку. Видно, він справді готувався до серйозної розмови, дуже серйозної, а може, й нещадної, збирався не виправдовуватись (адже тільки він міг скликати правління), а нападати.

— Нам би треба вишити, добре випити, — раптом підвів голову. — Яка то балачка без чарки?

— Обійдемося, — поклав на стіл руку Грек.

— Обійдемося то й обійдемося. — Він прислухався, опостінь щось забрязкотіло, й підвівся. — Спекота, ходімо до води.

Він мовби диктував свої вимоги. Грек не заперечував.

Десна була поруч, за сто кроків. Вони пройшли трохи вниз за течією, сіли на чорному мореному дубі, котрого весною річковики підняли з дна. Вони сиділи на горбі, який уже вигорів, пожовтів, але вдалині трави ще зеленіли, там паслася громадська череда. Щойно по Десні пройшла баржа, впоперек річки майже нерухомо стояли гострі круті хвилі, вони мчали за баржею в один бік, а течія зносила їх у другий.

— Люди обов'язково повторюють помилки своїх попередників, інакше б вони не були людьми,— сказав Куриленко, одгукуючись на якусь свою думку.

— Хто ті люди: ти, я? — запитав Грек, дивуючись такому початку розмови.

— Обидва.

— Чиї ж помилки я повторюю?

Куриленко посміхнувся, в його очах майнули косі тіні.

— Ти не помиляєшся?

— Чому ж. Колись справді думав, що все роблю правильно.

— Зрештою, це не завжди вирішує. Не завжди має остаточне значення.

— Не розумію.

— Ну, буває, і господар хороший, і плани виконує, і все одно — не в жилу...

— Е-е-е,— протягнув Грек.— Он куди ти гнеш.

Я не про тебе. Це більше стосується мене самого.

— Але важливо, щоб такі в жилу.

— Дивлячись, що маєш на увазі.

— Ну, щоб і не врозріз з державними інтересами. Щоб не проти совісті. Значя — чесно.

— А це все одне й те ж? Одна жила?

Василь Федорович скосив очі на Куриленка. Може, той жартує?

Але той сидів неусміхнений, його маленьке, сплющене з боків, як у риби, обличчя мовби закам'яніло. Він гудів басурою, і голос здавався одібраним у якогось велетня й силоміць втисненим у це маленьке тіло.

— Один філософ сказав: якщо хочете, щоб люди були чесні, зробіть чесність пайвигіднішою професією.

— Не читав я, мабуть, того філософа, й надто закрутисто це для мене.

А сам думав, що все оце неспроста. В саморозкритті Куриленка було щось цинічне, він таке спостерігав не вперше,— два поверхи в одній людині: один — для всіх, другий — для себе, це було страшно, мабуть, найстрашніше з усього того, що знав Грек.

Але чому почав таку балачку Куриленко, адже мав би принашкнутися, приготуватися до відсічі, а він іде на приступ? Отже, він не такий простий, там не два, а кілька поверхів.

— Вислухай мене, Василю Федоровичу. Вислухай уважно й не перебивай,— прогудів Куриленко рівним ба-

сом. Проте поблід і виказав хвилювання.— Хазяїн ти гарний. Знаєш поле, тваринництво, одним словом — передовий хазяїн. Мені до тебе далеко. Зате я краще розуміюся в ситуації. Вона зараз не на твою і не на мою користь. Я, можливо, взагалі неудачник. Нічим мені зараз хвалитися, але змолоду я сподівався досягнути чогось значного. Жили ми бідно, восьмеро дітей... Я до сімнадцяти років спав на голях дошках, а під голову був такий трикутний ослінчик. Книжки любив. Хотів прорватись кудись далеко. Горів на роботі. Двічі падав. Останній раз недавно, ти знаєш. Опинився у твоїх помічниках.

Він говорив не так, як рік тому, коли був одним з керівників району, але й не як заступник,— промовляв якомсь інакше, наполегливо, жорстко, але й намагаючись викликати в Грека довіру.

— Мені сорок. Одним словом, перспектив по тих, попередніх, лініях, ніяких. Хочу, щоб ти мені повірив: твоє становище незавидне. Ти ввів колгосп у передові, а тепер нагорі бояться, щоб ти його не угробив. Ти не хочеш зупинятися, закручуєш нові й нові колеса...

— Життя їх закручує. Воно вимагає. Час такий настав,— з серцем мовив Василь Федорович.

— Може. Я не про те. Я ж уже цитував тобі того філософа. Твої колеса лякають усіх.

— Брехня. Ратушний...

— От, я саме про це. Я краще орієнтуюся в ситуації. І ще раз скажу: твоє становище незавидне. Ти не зумів, не вмієш скористатися плодами своїх рук. А я... я зумів би.

Василь Федорович ледве вірив тому, що чув. Він навіть не встиг обуритися, бо Куриленко патискав далі, певно, продавав усе заздалегідь.

— Чого Куниця тебе їсть? Бо боїться, що не впораснєся з тим, що розкочегарив. Упадеш, а з тобою й він. А він і так ледве держиться. Зіпхнути його — раз плюнути. Я знаю про нього таке... Одне його дільце... Полетить в мент. Ти б хотів цього? Тебе Ратушний поважає. Варто тільки йому натякнути, й станеш на місце Куниці. А я на колгосп. Мене туди не поставлять. Та й я не хочу.— Він передихнув і закінчив.— Я навмисне залишив на правлінні питання відкритим. У мене немає іншого виходу. І в тебе теж. Настає осінь... Маленький провал — і ти не видряпаснєся. Та й Ратушний може піти на передпенсійну роботу. Треба зробити все зараз.

Василь Федорович не міг вийти з дива від того, що почув. Дивувався пристрасті цього маленького чоловічка, його пахабству, цинізмові, дивувався, що той взагалі зміг на таке зважитися, він мав його за простішого, без поверхів. Певно, Куриленко вважав себе набагато мудрішим, певно, в його словах багато правди, але Грек на жодну хвилину не задумався, скільки там її, не спробував розглядати варіанти. Його тільки приголомшив цинізм Андрія Севериновича, той мовби здер з себе машкару. Він справді прослався перед ним довірою, але ця довіра була страшна.

— Не з того кінця ти, Андрію Севериновичу, зайшов. Ти хочеш виїхати на «Дружбі», на чужих мозолях.

— Думаєш, як знаєш. Це кращий варіант. І, може, єдиний. Для нас обох.

Куриленко сказав усе, що вважав за потрібне в такій ситуації, і тепер сидів утомлений, очікуючи, що скаже Грек. Очі його пригасли й постаріли за кілька хвилин.

— Кажу ж, не з того боку ти зайшов. Чесність — це таки не професія. І совість теж. Мудрий твій філософ, та не зовсім. Ну, як би, скажи, я передав тобі колгосп, коли ти про цього отако... Як про щабель у кар'єрі. Для багатьох вони і є східцями. Через те й возять голів, як поганих наречених. Тобі однаково чим керувати: свинорадгоспом, спиртозаводом чи управлінням культури. Щоб тільки вище й вище. То як би я тобі, отакому, передав «Дружбу», коли вона — моє життя. Коли я не хочу вищого, бо не хочу нічого іншого. Я або розіб'юся тут, або досягну того, що замислив. Отака моя лінія, отакі мої принципи.

— Що ж, — сказав Куриленко й склав на колінах руки. — Ти пошкодуєш, та буде пізно. Я тут чимало сказав у жарт, але не все. Питання справді лишилося відкритим. Все-таки подумай. Бачиш, я навіть не серджуся.

— Я теж, — Грек підвівся. — І не обіцяю стерти тебе в порошок. Але пайперше, що хочу тобі сказати: ти — дурний. Не ображайся, це не особиста образа. Я знаю, що ти, коли почав псувати собі життя, не зупинишся. Мабуть, попусти мені теж.

— Не те слово...

— Може, й не те. Так от, коли б ти був тільки дурень, я б ще, може, й примирився і тягнув за двох. Але ти ще й негідник. І нам оцього поля, — широко розвів рукою, — мало. Тебе змете життя.

Василь Федорович загасив цигарку й, широко ступаючи, пішов до села. Він жодного разу не оглянувся назад. На великій, чорній, немов обгорілій, колоді над Десною залишилася маленька, зігнута і теж чорна постать. Сонце світило їй у спину, вже хилилося на вечір, і на пісок далеко-далеко, майже до самої води прослалася велика похмура тінь.

Розділ сімнадцятий

Додому, до колишнього дому, їй іти не хотілося, там усі біля неї ходять, неначе вона хвора, намагаються догодити, навіть бояться запитати, як їй мається на новому місці, тільки Зінка щебече, щебече. Зінка, мабуть, стала найближчою їй у світі людиною. Ліна дивилася на неї, й на очі наверталися сльози, мовби й Зінці судилося так, як їй. Настане вечір, свекруха випихатиме Ліну з Володею з хати: «Ходіть у сільбуд, ви молоді, покажіться на люди...» Свекрусі хочеться, щоб усе було, як у людей, зараз так заведено, аби молоді ходили до клубу та в гості. А Ліні здається, що всі здогадуються, що вона вийшла не по любові, шепечуться за спиною, показують пальцями, злорадіють. Володя в клубі не знатиме, чи стояти біля неї, чи підійти до хлопців. Він губиться безперестанно. І вона на нього сердиться. Й не те, щоб він був їй осоружним. О, в думках їй навіть хотілося мати нелюба чоловіка, щоб збиткуватися з нього, втішатися тим, помщатися. Але за що помщатися Володі! Він і так нещасний. Він і далі програє їй в дурня, бо дивиться не в карти, а на неї. І тільки вона візьметься до якоїсь роботи, кидається наперейми: «Я сам». А мати проведе осудливим поглядом, ще й головою похитає. Він навіть сорочки свої пере сам і м'є біля колодязя її гумові чоботи, коли вона повернеться з поля.

Мала б платити йому за те щирістю, мала б залеліяти до нього ласкою від такої доброти та щедрості, а вона ховається в черепашку душі, зіщулюється, замикається, сохне серцем, ще й не може нічого з собою вдіяти.

Вона ніколи не думала, що буде так важко. Як все це жахливо, як складно! Просто й складно. Все тут їй чуже. Їй важко уявити, що доведеться звікувати тут вік. Всі кутки чужі, нема куди прихилитися душею, нема де відпочити. Й чужі руки, що обіймають її. Обіймають несмі-

ливо, винувато... Хоч не завинили ні в чому. Завинила вона. Йї завинила страшно. Якби не було його, отого, другого, може б, звиклася йї з цими руками. Але десь той другий обнімає іншу. Він знехтував її, одіпхнув од себе.

У минулу неділю Володя повіз Ліну в місто. Водив по крамницях, мав чималі заощадження йї купував усе, на що падав її погляд. Він знову карав її своєю добротою. Вона відмагалася, вона не хотіла нічого, бо справді не любила зайвих речей, вони її лякали, пригнічували, може, це інстинкт сирітства готував її на всяк випадок до суворого життя, а може, вчепився Греків погляд, що не для речей живемо, що є на світі щось більше й краще. А що, зрештою, є в неї тепер?

І все-таки вона побігла до свого колишнього дому. Краще вже проборюватися вечір з Зінкою, аніж тинятися в клубі чи сидіти біля телевізора з мовчазною, яка осуджує без слів, Огісничою. Пішла не навпрошки, а кружляла далекими провулками, стежечками, щоб довше йти, щоб забути про все, а якщо й думати, то про те — про колишнє. І є там гребелька, вузенька гребелька через маленький ставочок, який уже давно став болітцем, заріс рогозою, а по берегах — лозами, у яких весною в'ють гнізда солов'ї. Вона любила ходити з Валерієм через ту гребельку. Посередині її — місточок з вербових обаполів, які підгнівали, йї автослюсар дядько Кирило, що жив над ставочком, поклав поверх обаполів залізні листи. Залізо страшенно лементувало під ногами, і вночі, коли все спить, коли тишина виповнює найдзвінкіші перехрестя, неймовірно приємно пробігти по них, і сполохати все навколо, і палякати себе, щоб потім втекти в глухе безоміння.

Саме посеред тієї гребельки, на містку, вона зустріла Раю.

Ліна тільки на мить збилася з кроку йї обпекла поглядом молоду розведеницю. Йї перехопило віддих, і вона майже бігцем кинулася попід верби. Вона не чула, чи сказала йї «здраслуй» Райка, здається, сказала, вона не відповіла, йї було соромно, неймовірно соромно. І кого соромно? Чому? Що оця маленька, лагідна жіночка одбила в неї хлопця й тепер, мабуть, сміється-насміхається з неї, і він розказує оцій практичній жіночці, яка макоцвітна Ліна?

— Ліно, Ліно, зачекай! — раптом увірвався в її мислі тоненький голос. Ліна знову спіткнулася, спалахнула гні-

вом, високо й гордо підвела голову. «Та яке вона, оця потіпаха, має право обзиватися до мене!»

— Ліно, хочу тобі щось сказати.

Йй здалося, вона навіть чує дихання суперниці.

І Ліна пройшла крізь цю тишу, немов крізь скляну стіну, й Райка лишилася позаду розгублена та спантеличена.

— Ліно, то все неправда! Я розкажу.

Але того Ліна вже не чула, підборці її черевиків на невисокій платформі стукотіли голосно й рівно.

— Слухай, хлопче, злязь,— пролунав знизу голос.— Я туди не полізу.

Валерій прислухався. Першою думкою було: затаїтися й мовчати. Але, очевидно, його сховак викрито.

— Мені треба погомоніти з тобою.

Тепер Валерій упізнав Грека. Впізнав і здивувався: «Що йому треба? Горища шкода?.. Так не його ж».

Валерій ліз, і йому здавалося, що драбина хилитається з боку на бік, а щаблі випорскують з рук. Але намагався стояти рівно, тримався за драбину.

— Вистежили? — запитав, не вітаючись, і зрозумів безглуздість свого запитання.

Повертало на вечір, дерева прослали під ноги довгі тіні, м'які прохолодні тіні, й усе довкола було м'яке, чисте, й сад — повен запахів і розкошів літа. Зелене намисто полуниць у міжрядді й шовк трави, отако б упасти в неї, розкинувши руки, й сміятися або плакати, кричати в небо, як у високий дзвін, про щастя жити на землі, кохати.

Десь біля самих очей забрипіли сльози. У Валерієвих грудях проступила глуха зненависть до Грека. Майже вдвічі старший од нього, Грек ще ходитиме по цих тінях, рватиме яблука в саду, мабуть, ласуватиме ними ще багато років, а він, либонь, не діждеться й цього врожаю.

— Ти давно тут сидиш?

І знову у Валерієвих очах засвітилися вогники, які не засвічуються в здорових, дужих, котрі не думають про смерть, людей. Ці вогники нагадували світлячки, що гаснуть у лісовій гущавині. Глумлива усмішка викривила Валерієві губи. Чи довго він тут сидить? Він уже знав про час більше, ніж Грек. Час — творець і руйнівник, він безмірний. Іноді мить і вічність — майже одне й те ж. Та й взагалі, що знає оцеї чоловік, окрім гречки й кукурудзи, тракторів і нетелів? А Валерій за короткий час мовби

прожив кілька життів. Передумав себе, передумав прочитане й побачив усе в зовсім іншому світлі.

Він обігнав їх усіх, сущик у Сулаку, і хоч знає, що його мудрість надто гірка, що з неї не проклюнеться жоден живий росточок, їа відміну від примітивних мудростей Грека, котрий засіє цілі лани, почував повну зверхність над ним.

— Просидів сто років. «Сто років самотності».

Грек не зреагував, з чого Валерій зрозумів, що той не тільки не читав, а й не чув про книгу Маркеса. І знову глумлива посмішка викривила його губи.

— Ми ведемо не ту, що треба, балачку,— нахмурився Грек.— Я розумію тебе... Пробую зрозуміти й трохи розумію,— зізнався.— Проте я говорив з лікарями... Ти даремно заховався.

— А що вони, лікарі, допоможуть?

— Ну, є ліки.

— Які? Од чого? Та коли б всі сили світу... Казочка про живу воду, яка дає безсмертя? Хочете, я вам розкажу свою казочку. Сам склав, отуто, на горищі. Не вірите? Може, в мені загине талант не тільки винаря, а й письменника,— казав глузливо, але в тому глузуванні вчувалися й нотки хизування. І саме на ті нотки зреагував Грек.

— Цікаво. Розкажуй.

— Тоді слухайте. Жив був хан. Монгольський чи татарський... Він завоював увесь світ. Так і думав: увесь світ — його. Інші царі йому лижуть чоботи. Найкращі коні, наложниці... які хочеш. Усіх мастей і темпераментів.— Валерій почервонів, але не зупинився.— Захоче розважитися, накаже — і яничари рубають наліво й направо голови, як капусту. Перебував у цвіті, як кажуть, літ, здоров'я і вважав, що так і мусить бути на світі, що всі — сміття, ніщо, тільки він сила і влада, ну вже як бог. Та раптом занедужав. І заповзла йому в мозок думка, що він помре. Звила там кубло. Мучить. Кусає. Така думка сама часом приводить до смерті. Він знав, що може наказати зрубати тисячу голів, але те не продовжить йому життя й на один день. Та що там тисячу — мільйон. І от він довідався, що живе в горах дід, який знає таємницю безсмертя. Послав гінців. Приволокли діда. А дід сам ледве дише. Вілий як лунь, і очі позападали. Просить його хан, щоб подарував йому безсмертя. Пропонує золото, налож-

пипць. А той каже, нащо вони мені. І безсмертя не дає. Хан лютує, а що може зробити дідуганові, коли тому смерть не страшша. Ще й боїться хан зачепити старого пальцем, бо впаде й дух випустить. Так вони й померли обое.— Валерій поглянув на Грека, нагнувшись, колупнув патичком землю й запитав:— Ну як казочка?

— Гарна,— по хвилі одгукнувся Василь Федорович.— Хоч майже таке було насправді. Чингісхан вимагав безсмертя від своїх полководців. Рубав голови.

— Та невже? — здивувався Валерій, і в його голосі почувалося розчарування.— А я думав — вигадав щось сам.

— Чого ж, сам. Ти ж не знав про Чингісхана.— Він замислено подивився в сад і сказав:— Хоч вимагав він, як на людські мірки,— дурного.

— Чому дурного? — здивувався Валерій.— У всі віки люди тільки про те й мріють — про безсмертя.

— Ну от уяви... безсмертя.— Грек проникливо подивився на Валерія, і їхні погляди зустрілися.— Приходять нові й нові люди в світ, ростуть, старіють. А ти такий же, як і був. Ну... досвід. Не робив би помилку. А може, в тих помилках смак життя? А тобі... думати, що попереду все однакове. І ти однаковий. Життя — це повизна. Вічна зміна. А там... Одне кохання, друге, десяте... Сто кохань. І знаєш, яке буде соте.

— Даремно втішаєте.

— Чим я можу втішити.

Валерій подумав, що оцей лобатий чоловік значно глибший, ніж йому здавалося раніше. І, вже не боячись, що той його не зрозуміє, сказав:

— Ну, а щоб так... Щоб і в отій безсмертній голові шарик перекутилися на молодість. Щоб не знав, яке буде соте?

— Тоді, може, то вже будеш не ти?

— Мабуть,— погодився Валерій.

І Василь Федорович подумав, що настав найвідповідальніший момент.

— Давай я одвезу тебе.

Валерій одсунувся од нього, й Грек відчув, що враз зникла довіра, яка почала пролягати поміж них, що розмова про безсмертя — це тільки розмова, сам він здоровий чоловік, та ще й батько Ліни, котра відмовилася від цього хворого хлопця, нехай з намови, нехай з власної волі хлопця, благородного й мужнього. Так, і мужнього, бо ж не ридас, не б'ється головою об стіну, навіть не просить

співчуття, а що почуває ворожість до нього, Грека, так це справедливо.

Ох, як йому хотілося зробити щось добре цій людині, але навіть думка зависала в павутинні безвиході, яким облутала молоде життя доля.

Наче у відповідь на всі його думки, Валерій сказав: — Ось сад шумить... А мені — байдуже. Мені ні для чого... продовжувати життя.

Він сказав ці слова просто, але вони пролунали для Грека докором, гірким докором, хоч його провини тут не було й краплі. І ще йому вчулися смуток по чомусь, гіркий біль і навіть жаль за чимось, пекучий жаль, а за чим же ще, як не за коханням. Він не захотів тоді псувати Ліні життя, сказав їй неправду, але любить і досі. Недарма й дивиться на нього, як на ворога — так, на ворога, адже це вони швиденько видали її за іншого.

Василь Федорович почував якусь особливу важкість на душі, а тут ще сад шумів лагідно, життєдайно і розлога, в лапатовому листі гілка підносила незрілі, але вже червонувати яблука їм під самі обличчя. Мабуть, через те він не знайшов якихось інших слів, а знову ж ті, загальні, про потребу лікування будь-якої хвороби, про успіхи новітньої медицини. Валерій мовчав. Василь Федорович вичерпав увесь запас ненадійних аргументів, попрощався й пішов.

Але думка зачепилася в саду, всю дорогу він розтягував її, як тугу лину. Уява малювала молодий сад і одиноку постать у ньому, і він почував, як крається серце.

Вдома довго ходив по кімнаті, і важка дума ломилася йому череп. Фросина Федорівна пішла кудись на виклик, Зінка ще гаяла на вулиці. Ліна, що прийшла нещодавно, щось розшукувала в своїй колишній кімнаті. Поралася тихо, а в душі Василя Федоровича — теж тиша, од якої хотілося кричати.

— Слухай, дочко, — сказав він, стаючи на порозі кімнати. — Може, я роблю велику дурницю... Найбільшу дурницю в житті... Але нехай краще дурницю, ніж обман. Він уже один раз стався. І вчинилося щось таке... — Грек потер підборіддя, а Ліна відклала книжку й дивилася на нього знизу вгору зляканими очима: — Я не знаю, як тобі бути... Я нічого не знаю. Але не сказати не можу. Та й ти все одно довідаєшся і проклинатимеш нас, а може й себе, все життя. Неправда — все! Валерій... ну, він не з іншою, він тобі не захотів зав'язувати світ. Він хворий. Невилі-

ковно хворий. Заховався на горищі й п'є якісь трави та лікується голодом.

Василь Федорович понурив голову.

— Може й померти там. Бо при цій хворобі треба поживне харчування... Його з лікарні шукають... Я оце був у нього, та він мене не послухався.

Широко відкритими очима Ліна дивилася на батька. Запала така тиша — в кімнаті, в ній самій, — що Ліна чула, як червона змійка оббігала серце. Із чорноти пам'яті, як з темного виру, виплили слова, які Валерій сказав у одну з останніх зустрічей: «Людина одинока. Бо в кожного своя смерть. Ніхто нікому не допоможе». Вона тоді здивувалася їм, не зрозуміла їх, зовсім не зрозуміла, сприйняла як одне з його зверхніх, дивацьких мудрувань. «Людина одинока. Бо в кожного своя смерть!» Ніхто йому не допоможе. Бо його смерть вже поруч нього, а її — хтосьнаде, вона не може його зрозуміти, а якщо зрозуміє, якщо прийме його болі як свої, тоді й прийме його муку, а він цього не хотів. О боже, яка ж вона нерозумна, яка ж вона жорстока!.. І як він мучиться. Мучиться через неї. І як вона його любить! Любить, любить!

«Це ж я його покинула, це гірше, ніж зрада».

Її пройняв такий біль, мовби її провели чимось палючим по серцю. Більше не думала ні про що. Гаряче полум'я спалахнуло в душі й котилося по ній, глане вітром рознуки, каяття, любові! І все загинуло в тому полум'ї в одну мить — залишилися її провини, її любов, залишився він — Валерій.

...Коли Райка прийшла в сад, — її мовби вело туди щось, — Валерій і Ліна сиділи в траві обнявшись і щось швидко говорили одне одному. Обое були заплакані, хоч уже й не плакали і мовби світилися обое, і було видно, що знайшли багато, стільки, скільки можуть вмістити двох закоханих сердець. Рая постояла хвильку й пішла назад.

А вони говорили, говорили, здавалося, сказали все, але лишилося стільки неказаного, стільки болю, муки, радості, що зупинитися не могли. Випліскували себе до дна, виповідали свої справжні гріхи й гріхи уявні, ще в зародку чи навіть запідозрені в собі, щоб стати одне перед одним чистими, почати все від порога.

— ...Мабуть, я не достатньо мужній. Але вирішив захвати свою душу в кулак. Ні, майже ні на що не сподівався. Загину. Я звик — сам по собі. Й став на тому — я доведу все до кінця. А тоді зробилося страшно. Так страшно

без людей... Без тебе. І тільки тепер зрозумів... Я дурень, дурень!

А вона дивилася йому в очі, намагаючись поглядом уві-йти в його душу. Щоб він зрозумів, відчув, що вони вдвох, разом, що вони — одне неподільне ціле, що все, що чекає на них попереду, на двох, навпіл. Щоб він не думав, не міг думати, до якої це все триватиме межі, не думав про саму межу, бо він не може не думати, що його незабаром не стане, а вона залишиться без нього, намагалася погасити цю думку й відчувала, що він гасить її сам, і раділа, бо без цього вони б не могли знайти щастя й на хвилину.

— Нам вистачить нашої любові. Вона врятує нас... — шепотіла вона.

— Не треба обманюватися. Не треба зобов'язуватися любов'ю. Ми вже один раз обманулися.

— Ти так... холодно, аж страшно.

— Краще холодно, ніж неправду. Пробач, я й сам не знаю.

— Не знаєш, а кажеш, не знаєш мене, а вирішуєш за обох.

Невідомо чого, вона в цю мить подумала про батька, сестер, уявила, яке було б для них горе, коли б отаке сталося з нею, і сльози знову виступили на її очах.

— Коли щось — тоді й для мене все скінчиться. Ти не віриш? Я запрягну тобі.

— Ти що?!

— Я знаю, вони помилилися. А коли й не помилилися, тоді ти... тоді ми переможемо. Я буду з тобою...

— Знаєш що, — якось вельми тверезо, аж холодно сказав він. — Давай про це не говорити. Тільки у випадках крайньої потреби. Ти мене зрозуміла? Інакше нам буде ще важче.

Це було єдино правильно. Й вона зрозуміла.

— Інакше ми... Ну, робитимемо все нові й нові помилки. А ми їх вже й так зробили чимало. Тобто, не ми, а я... Обдурив тебе... Але ти повинна знати... Може, ти й не простиш мені. Але й з Раєю в мене теж щось було... Коли я захворів... Не знаю, як те сталося. Я переживав страшенно. Хотів тобі відкритися. Може, через те й замкнувся отут.

— Не треба. Я тобі прощаю.

— Я хочу, щоб ти простила серцем.

— Я й прощаю серцем. І тобі, і Раї. Вона така... щира

й чиста. Нехай що про неї кажуть. Вона сьогодні хотіла мені сказати. А я не зрозуміла. Я любитиму її, як сестру.

Пізно ввечері, узявшись за руки, як маленькі діти, сплакани й тихі, вони прийшли на подвір'я Сісерки. Баби не було вдома, вони стояли в палісаднику й всміхалися одне одному. Ліна до того ще й боялася, що не сподобається бабці, боялася, що та прожене їх. Буйно жовтіла лап-лаха, й красоля бралася по тичині до сонця. У Сісерки лише клаптик городу, але натомість грядки цибулі чи картоплі вона сіє мак, півонії та матіоли, й стоять вони як свідчення того, що в людях багато добра, що невмируще прагнення краси. Й Ліна подумала, що бабця, яка сіє замість моркви й цибулі стільки квітів, не може бути злою, вона все зрозуміє, і простить, і благословить.

А потім вони сиділи в старій хаті, де була чисто вимашена долівка, й цвіркун у запіллі, і невидимі, за марлевими занавісками в квітах, боги, й потемнілі фотокартки на стінах. Вони пили молоко, і Сісерка сиділа, підперши рукою голову, й дивилася на них. І думала, що якось так виходить, що діти та внуки приходять до неї в час найбільшої біди, але вона не вважала їх корисливими, нещирими, навпаки, мала те за веління долі й за сумний, правдивий обов'язок собі. І постелила їм чисте, жодного разу не стелене, рядно, й посинала під голови запахуючого зілля.

Греки довідалися про все того ж дня. Фросина Федорівна страшенно злякалася, їй чомусь знову пригадався Стасик, і подумала, що ніхто не має права вчиняти насильства над життям і любов'ю іншої людини, не має права втручатися в них, а вона втрутилася й наробила лиха. Та ще якого лиха, вона не тільки винувата, вже осудила себе, а потерпала, що все стане відоме іншим і її осудять усі. Серце її чуло ще тоді, що тут для неї заборонна зона, а вона не послухалася й ось тепер рве мережку думок, і рвуться в душі тоненькі, як павутинки, болючі струни. Вона кілька разів підсідала до Василя Федорівича, але той удавав, що не помічав її поруху, нижче схилявся над книжкою. То був історичний роман, написаний у кінці минулого століття. Грек читав і сучасних письменників, але мало, він їм не завше вірив, бо люди часто здавалися не схожими на тих, яких знав, інша справа давні письменники, тих людей, котрих вони змальовували, він теж не знав, проте відчував, що вони були саме

такими. Але сьогодні він тільки вдавав, що занурився в події трьохсотлітньої давності, насправді ж читав книгу, життя, свого і Фросиноного, Ліни та інших своїх дітей. Він уже знав про страшну провину дружини, але не хотів про те говорити. Суд совісті, вважав, найстрашніший суд, отож нехай він відбудеться без адвокатів і свідків. Фросина Федорівна важко зітхала й дивилася на нього винуватими очима. Це не просто була помилка з її боку. Вона порушила рівновагу, на якій трималася їхня сім'я. Рівновагу корисного впливу батьків на дітей, власного прикладу, суворого осуду поганого вчинку. Вона весь вік боялася скомпрометувати себе поганим вчинком в очах дітей. Може, вони обкрадали себе? Звичайно, обкрадали, обоє разом і кожне зокремо. На сторожі стояло щось вічне, велике, вироблене світом за віки. Нині воно дуже часто порушується, нині багато хто поспішає жити для себе, через те воно й девальгувало. «Що скажуть люди?» — то ще не суд совісті, але вже передсудове слідство.

Грек розумів: велике нещастя впало на них, значно більше, ніж усе те, з чим боровся донедавна: невдачі в колгоспі, підступи Куриленка та Куниці і навіть батькова справа. Бо батька таки немає. А Ліна з ним, у його серці, з ним повсякчас, він за неї відповідає перед пам'яттю її батьків, перед самим собою, перед суспільством. І, може, він теж винуватий! В дитячий світ, дитячу довіру треба входити до кінця, й тоді розділиш і їхні маленькі радощі, й прикрощі. Він же... і входив, і не входив. І ось тепер запитував, що ж зробив для них? Ну, давав гроші на одягу. Купляв іграшки. Іноді підвозив котрусь до школи. Підвозив? Як шофер? Кого з них, коли? Забулося. Пам'яталися якісь окремі слова: «Тату, то Миколин песик, дивися, не наїдь на нього». Відданий їм, любив їх? Так, любив і любить. Особливо малу, Зінку. Але то не та любов. Недозріла, чи що б то. Любов, це й обов'язок? Про те не думав. Виростали не гіршими, ніж у інших, і більш пі над чим не задумувався. І аж тепер змусила задуматись Ліна.

Він почував, що горе робить його мудрішим, тільки та мудрість надто важка.

Він теж щось прогледів. Ліна не прийшла до нього по-радитися, не відкрилася йому. Він тоді почував, що тут щось не так, що вона віддається за Володю не з радістю, але не постав проти цього, хоч вважав, що Ліна — найближча йому в світі душа.

Пам'ять підсовувала якісь рисочки, якісь карби, тверді й болючі, на виправдання чи в осуд? Росла нерідна дочка якось непомітно. Непомітно й помітно. Рано почала соромитися його. Мабуть, років з семи не дозволяла, щоб заходив, коли купалася. Тоді ж почала на вулиці, коли бачила когось з однолітків, випускати з своєї долоньки його пальчик, хоч дома ще довго лаццалася, любила всідатися на колінах з книжкою, чим викликала ревність у Олі. Любила вигравати в нього в шахи, але вимагала, щоб грав насправжки, він і грав насправжки — спочатку тільки двома офіцерами, а далі добавляв по фігурі, поки не почали змагатися на рівних. Ні Оля, ні Зінка не люблять шахи, і взагалі не люблять гри, змагання, азарту, і тут відчував повну спорідненість з Ліною.

Оля — вся в матір, Фросина Федорівна запальна, рвійна, буває й скаженою, але намагається уникнути всього, що може розтривожити душу — навіть трагічних книжок і фільмів не читає і не дивиться, і привчила себе до того, що всяке змагання, гра — порожня забавка, що жінці в чим клопотатися їй без того.

І розмови про космос, біосферу і все інше — оті нинішні захоплення й страхи — то для інших. Люди полетіли на Місяць? Нехай летять. Отруюють поля й води? Те від неї не залежить.

Ліна як завжди поривається в невідомість, її обходить усе. Може, це й погано. Але погано тільки для неї. І ще в ній якась тонкість, що немов вислизає з-під його мислі, а також схильність до фантазувань, які приховувала за іронією і які, можливо, й були її найбільшою сутністю. А хтось інший розгадав, полюбив її за те, а він не допоміг, не зупинив її вчасно, не підказав, і ось тепер не знає навіть, як підступитися до неї і до її біди.

Він прийшов до Валерія і Ліни другого дня ранком. К्लівав з собою Фросину Федорівну, але вона не пішла. І не казала йому нічого.

Ліна і Валерій саме снідали. Сісерка стояла біля печі, склавши на грудях руки. Валерій був поголений, у чистій сорочці, але худий та блідий, аж світиться. І одразу ж, ще з порога, Василь Федорович подумав, що ниточка життя цього хлопця така тонка, що її легко перещикнути пальцями, й засоромився тієї думки. Побачивши Грека, Валерій і Ліна насторожилися, підсунулися одне до одного, немовби він прийшов їх розлучити. А може, вони й подумали так. Поспішив розряти їх.

— Хліб-сіль.

— Імо не свій,— у лад одказав Валерій.

— Через те й не запрошуєте?

Сісерка заметушилася, змела ґартухом осліпець, поставила чистий полумисочок, дістала з судника пляшку з настояною на калгані самогонкою, поставила перед ним. Бо до всього — голова ж, пригости його, й він тобі знадобиться, стане в пригоді.

— Я ранком не п'ю,— сказав Грек, але пляшку в руки взяв. Це була дуже стара пляшка, зеленкувата, чотиригранна, тепер теж виробляють такі, під старовину, але підробку завжди помітно.— Хіба що так, на денце. Для щастя. Всім на денце.

Він поналивав потрошку в чотири чарки, й вони випили всі. Сісерка одразу ж вдала заклопотаність, взяла дрібнепекі карасики в емальованій мисці і вийшла з хати: розуміла, що їм треба погомоніти. І всі одразу відчувли ніяковість. Навіть Грек крякнув, хоч горілку випив давно, й мимоволі знову подивився на пляшку. Мовчанка затяглася. У прочипепі двері зайшло курча, вже майже курка, ціпкнуло, зупинилося посеред хати, косувало зацікавленим нерозумним оком.

— Баба Мотря така добра, така добра,— раптом сказав Валерій.— А я її обдурив.

— Чим обдурив? — злякалася Ліна. Вона була зараз дуже гарна: теж змарніла, її тонкі риси обличчя якось особливо вигострилися, нервові брівки здригали, а очі були великі, як блюдця, й сповнені синього сяйва.

— Баба боїться грому. Я протягнув на грушу дротину й прикріпив до соняшничини. Сказав їй, що зробив громовідвід, і вона більше не боїться.

— А як уразить? — сказала Ліна.

— Тоді вже вона не знатиме обману,— засміявся Грек, і вони теж засміялися. І мовби зміли сміхом піяковість та скутість.

— Батьку, тобі... за мене незручно? — з властивою їй прямолінійністю запитала Ліна.— По селу балакають?

— Дурні балакатимуть дурне, розумні — розумне. Колись, може, я теж осудив би тебе,— відвертістю на відвертість відповів Грек.

— А тепер? Що змінилося?

— Не знаю. Колись я трохи інакше дивився на все.

— Тепер дивишся простіше?

— Навпаки. Мені здається, почав дещо розуміти. Людські світи... вони невидимі.

— То, значить, ти мене не осуджуєш?

— Осудити... Це не важко. А ти себе осуджуєш?

— Я — ні,— сказала з викликом.

— Совість велить людині чинити так чи так. Осудити себе чи виправдати. Я кажу про чесних людей. Чесним вона не дає жити. Нечесні знають, що вона в них нечиста, і дехто карається, а ті, що не караються, десь таки в глибині розуміють, що вони не такі, що їх пускають на поріг тільки тому, що не здогадуються, яка вона в них... Треба слухати серця, якщо воно чисте. А в тебе, дочко, серце чисте. Хоч і важко все це.

— Вір, батьку, наш з Валерієм світ — один. І він — чистий. Ми зробимо своє життя... цікавим... Ні, не те... Кажуть, коли б знати все наперед, коли б почати життя спочатку, прожив би його інакше,— додала по хвилі.

— Інакше проживе інший. Інакше пржити не можна,— задумливо мовив Василь Федорович.— Та іншого ми й не захочемо.

— Це моя хвороба зробила нас такими мудрими,— втрутився Валерій.— А тоді... наробили дурниць.

— Я їх наробила. Бо мене підло, підло...

— Не підло, Ліно, а з того ж нерозуміння. З нерозумного бажання тобі добра,— мовив Грек.— О, скільки ми ще робимо дурниць, міряючи добро своїми мірками. Але не треба про те. Я прийшов, щоб сказати вам... Щоб ви не хвилювалися. Буде як буде. І щоб поміркувати тверезо втрюх. Ви до нас не підете жити?

Ліна похитала головою.

— Що ж, оставайся в Сісерки. Тобі, Валерію, треба в лікарню. Ненадовго. Щоб ще раз дослідити. Зробили, що потрібно. Ми з Ліною будемо навідувати тебе. А далі щось придумаємо. В мене є план.

Валерій і Ліна мовчали. Але було видно, що згодні з ним. Принаймні Ліна.

— А зараз все-таки ходімо до нас. Треба вам узяти дещо на господарство. Половина твого одягу ще залишилася в шафі.— Він помовчав, щось обдумуючи.— З Володею я поговорю.

— Ні, я сама,— рішуче заперечила Ліна.

— Отже, пішли.

— Я не піду,— сказала Ліна.

— І вчиниш дурницю,— суворо сказав Грек.— І коли вже щось таке... Матері зараз немає вдома.

Вони обходили розмовою Валерієву хворобу, пеначе домовилися про це раніше. І всі трое почували, що щось страшне, невідворотне, невблаганне висить над ними, що час летить, як випущена з лука стріла. Але це їй переплело їх тісніше, вони відчули між собою якусь велику спорідненість, як близькі люди, пов'язані спільною долею. Валерій повсякчас випадав з цього кола, а вони тримали його, й він хапався за простягнені руки, хоч і знав, що вони не врятують, але без цього б загинув одразу. А тепер він жив.

Вдома Ліна ходила по кімнатах, пеначе прийшла сюди вперше. Зняла з стіни фото, де вони удвох з Зінкою, і поклала на дно чемодана, який налаштував Грек. Він мовби знав ще щось, мовби готувався до чогось. А може, й знав. Сама не відаючи чого, Ліна підійшла до книжкової шафи, взяла пошарпаний том Великої Енциклопедії. Їх було в Грека лише три, й Ліна пам'ятає їх до останньої сторінки.

— Як у село вступили німці, вони викидали з школи всі книжки,— розказував Валерієві Грек,— і я прпіс оці три книженці. Бо були найбільші. І читав усю війну, хоч майже нічого не розумів. Повивчав напам'ять.

Ліна розгорнула том посередині, чи, може, він розгорнувся сам. Либонь, сам, бо відкривала на тому місці часто. У нижньому кутку сторінки, під видом міста Неаполя, був напис олівцем. Він уже майже стерся.

— Італійці у нас стояли,— знову розповідав Василь Федорович.— Гвардійці у касках з півнячими хвостами. Один — зовсім молоденький. Це тепер я розумію, що молоденький... Італійці самі покинули фронт і чесали додому. Альберто, отой хлопець, в дорозі зовсім підупав на силі. А таки ж добрий був. Стали в нашій хаті, а мати, твоя, Ліно, баба, хвора лежала. То він одразу увесь ром, який в нього був у фляжці, їй у чай налив. А потім мати його юшкою і товчкою одгодовувала. І оддала йому на дорогу валянци та кожух, хоч і потертий, але ще міцний. І він тоді на пам'ять залишив свою адресу. Сказав, що з Неаполя... І щоб приїжджали до нього після війни в гості. Бо немає того в світі, чого б для нас не зробив...

— Неаполь,— тихо, протяжно мовила Ліна.— Мене завжди манило це слово. І цей малюнок. Така синя вода... І такі білі вітрила...

— У нас теж є море. І ви зможете побачити його. І є краї, незгірші за закордонні.

— Козине болото? — знову Ліна.

— Ну ось,— на мить затнувся Грек.— Самарканд. Це слово мені теж увесь вік — як тобі Неаполь. Чому — не знаю сам. Щось у ньому є величне, вічне і непохитне. Я про це місто багато прочитав. У Англії для туристів на нього встановлено чергу на чотирнадцять років.

— Ми поїдемо туди,— сказав Валерій.— У мене є трохи грошей, збирав на навчання.

— Гроші я дам. Побачите й за мене. А може, і я колись побачу...

Наступного дня, в п'ятницю, Валерій ліг у лікарню. Там йому зробили переливання крові, застосували найновіші ліки. Той самий лікар, розмову котрого з завідувачем відділення підслухав Валерій, сказав, що межі людського життя невідомі, він ще може прожити й рік, і більше, що деякі хворі дотягують до п'яти років, усе, мовляв, залежить від організму. Мабуть, він порушував лікарську етику, і взагалі Валерій уперше зустрівся з таким лікарем, був він грубий, а може, й озлоблений на життя, чимось покрияджений. То більше Валерієві не хотілося залишатися тут. Через тиждень він виписався з лікарні, а ще через день Василь Федорович проводжав їх у мандрівку. Замовив квитки, відвіз машиною аж у Київ на аеродром. Дорожній гамір і метушня скоротили прощання, проте в останню мить Ліна не витримала й заплакала, і Василь Федорович відчув, як йому запекло в грудях, і думка, проклята думка невідступно зав'язувала то чорні, то червоні вузли, важкі й тугі. Він знав, що від себе втекти не можна, що коли життя підпалене, як бікфордів шнур, то людина весь час чекає вибуху, й те чекання вбиває і красу далеких гір, і тиху замрію моря, й спомин про щось вічне.

Ліна теж стояла зіщулена й маленька, як пташка, яка не висвнена в собі перед дальнім перельотом. Може, вона гадала, що їй доведеться вертатися самій, а може, збирала в собі мужність для важкого життя біля невиліковно хворої, дорогої людини. Вона швидко попрощалася й пішла. Вони вже й так запізнювалися, і до літака довелось бігти. І все ж вона встигла подивитися вгору, на кабінку літака, де вже зайняв свої місця екіпаж. Обличчя пілота видалось їй чомусь жорстким і сердитим. Зате щойно злетіли в повітря й пробилися крізь хмари, їм відкрився краєвид небаченої краси. З лівого боку, попереду, в дальні

розлилося червоне озеро, воно було оточене високими за-
метами, а лід блискотів, і здавалося, літак долетить і ся-
де на нього; на землі сонце вже зайшло, там панувала
пітьма, а тут ще розкошувало світло, йому залишалося
розкошувати дуже мало й, мабуть, тому було надзвичайно
красиве.

Ліна та Валерій сиділи, притиснувшись одне до одного,
їм було дуже гарно, гарно й не страшно нічого, навіть ава-
рії літака, й обов однаково почували гру світла та темря-
ви. Що вище піднімався літак, то більшало озеро й дуж-
че наливалось червінню. Так не може блискотіти справжнє
озеро. Таких барв на землі немає, й вони ніколи не бачили
нічого подібного і ніколи більше не побачать, отже, варто
було сюди піднятися хоча б для того, щоб помилуватися
на таку красу.

А потім озеро почало гаснути. Вони летіли над хмара-
ми, схожими на купи снігу чи вати, по них хотілося бігати.
А може, барви на озері гаснули тому, що літак набли-
жався до нього, і раптом вони побачили схожу на розвод-
дя тріщину, і всю оцю феєрію порушив вогник, одипокій
вогник на дні ночі на землі, справжній, реальний вогник,
біля якого, можливо, хтось читав книгу, вечеряв або чу-
кавав дитину.

Було сумно розлучатися з казкою, але тепер і далека
реальність вабила з непереможною силою.

Розділ вісімнадцятий

Горілій поманив його пальцем, і коли він нахилився,
прошепотів: «Тебе хочуть убити. Може, ти й заслужив,
але я вирішив тебе попередити». Василь Федорович здиву-
вався, що Горілій заговорив, хотів йому подякувати, але
той повернувся й, високо задираючи лису, як коліно, го-
лову, пішов уподовж вузького довгого коридора. Грекові
боліла голова, десь ліворуч, чи то під коминном, чи невідь-
де, жеврів жар, від нього пашіло й загрожувало пожежею,
але те тепер було на другому плані, а загроза смерті —
на першому, поруч, і Василь Федорович вирішив піти в
чулан та взяти сокиру. Він ступив з ліжка на підлогу,
тихо почалапав у кінець коридора. Та тільки дійшов до
кухоньки, як звідти виступив Горілій і довгим колій-
ським ножем вдарив його в груди. Перш ніж його вбили,
Василь Федорович побачив ніж і зрозумів, що рятунку

немає, і втямив також, що Горілий його обдурав, прикидався увесь вік, а тепер виманив з кімнати, вдав, що йде з хати, а сам сховався на кухні. Щось гаряче запекло Василю Федоровичу під серцем, і він пробудився. Посунув з себе ковдру, бо справді було жарко, але очей не розплющував, бо ж відчував — ще рано. Взяла досада, що його обдурили уві сні. І захмарена дрімотою думка, теж на досаду, підказала йому, що в людині є щось таке, що воює проти неї. Недарма багатьом сниться, що вони падають в криниці. Чому так? Це — моє тіло, моє серце, мої клітини, мій мозок, але щось у мозку нахимерило, повело проти себе, на власне вбивство. Чому? Звідки такі химери? Певно, від якоїсь реальної рисочки. Може, від того, що вчора він почув про суд, який відбудеться над двома поліцаями в Широкій Печі? Ці поліцаї брали участь у страшній акції сорок третього року, родом вони з Широкої Печі, але заховалися далеко, десь у Карелії, і їх аж тепер випадково знайшли. Отже, вчора він знову думав про той страшний день і про батька, але Горілого не згадав жодного разу, й, може, сам мозок вловлює якийсь глибоко прихований зв'язок.

Далі думка переключилася на Ліну. Чому вона не пише? Чому не подзвонить? Як їй там, чи нічого не сталося? І що з нею буде потім? Кажуть, горе робить людину тонною, спочутливішою, крапцюю, вона очищає її. Але того очищення не хоче ніхто. Зараз — особливо. У війну люди були спочутливіші. Він це пам'ятає. Пускали в хату старців, окруженців, оддавали їм усе, що мали. А вчора показували фільм, гарний фільм, правдивий, про чоловіка, який повернувся з війни і бідує, й багато людей вийшло з залу. Вони не хочуть, щоб їх щось тривожило, заважало жити легко та весело. А чи це правильно? Мабуть, ні. Він сам, oprіч голодного дитинства та важких студентських років, нічого не зазнав... Тобто не зазнавав би, коли б не батькова рана.. Мати пропесла її через усе життя, через те й з'їхала з села в Білорусію до дочки. А тепер його рана — Ліна.

Ні, він уже не засне. Василь Федорович встав, неспішно вмився, поголився. Колись, коли часу було багато, поспішав. Тепер, коли його залишилося мало, в нижній половині склянки, та ще й пригирклого, з гущею, не квапився. Дивився в дзеркало, бачив своє обличчя з крупними рисами і вперше помітив, що власні очі — смутні. Смутні чи добрі, за довгі роки важкої роботи в колгоспі

одвик від такого виразу очей, чомусь пригадався Ратушний, його жарт на якомусь засіданні на адресу голови «Дружби»: «Дідько його знає, на чому він тримається: не кричить, не лається...» Ратушний, звичайно, перебільшував, і перебільшував навмисне, то тільки секретарєва мрія про розважливих голів колгоспу і неспішну роботу, яка возвеличує людину, робить її мудрою, доброю, про-никливою, у їхньому районі є такий голова, в «Шляху Ілліча»,— м'який, сором'язливий, ото вже й Грекові загадка, як він головує, і вже сьомий рік, і колгосп поволі міцніє. Сам Ратушний, хоч ніколи не підвищує голосу й не грюкає кулаком по столу, чоловік міцний, принциповий і навіть упертий. Проте, мабуть, і неспішливість у роботі, і все інше залежить від вдачі. Василь Федорович скинав швидко, й тоді йшов напрямці, й міг наговорити зайвого, як тепер кажуть, наламати дров. Щоправда, з роками отако, напрямці, ходив щораз рідше, навчився гасити гнів, і час вибору хідників подовшав, і вже знав, куди хоче пройти і що знайде наприкінці. Хоч іноді, подумав, і його кортить вчинити наперекір усьому, навіть собі. Й то теж у нас, воно в нас, певідоме, небезпечне, а може, тим і гарне.

Все це він додумував, косячи в саду під яблунями конюшину. Косив, здається, вже вчетверте за літо, конюшина росте, мов з води, в колгоспі так не росте. Вже розпочав останню ручку, коли внизу, на ставу, пролунав постріл. За хвилину — ще один, і Василь Федорович в одну мить пригадав, що сьогодні відкриття мисливського сезону, а на колгоспному ставу весною загіздилася качка й вивела качата, вони плавали поруч свійських, майже перестали боятися людей, і зараз хтось підло скористався цим.

Опам'ятався, коли вже біг стежкою до ставу. Він брів по груди в тумані, а на ставу панувала тиша, але не спокійна, лагідна, а погрозлива, ламка, вона починалася від рущиці й закладеного в неї патрона, порох у якому міг спалахнути в будь-яку мить. Тиша обманювала жертву, але не могла обдурити Грека. Він знав, де сидить мисливець. І майже здогадувався, хто він, бо пам'ятав учорашню розмову в конторі й скаргу на те, що ніде пополювати. Мабуть, краще було б вернутися, але він ішов. Попереду сухо тріснуло — хтось звів курок. Грек зупинився. Туман перекочувався йому через груди, Василю Федоровичу здавалося, ніби він пливе через річку. Тепер тиша аж вгвинчувалася у вуха, попередку, за два десятки кроків, погойдувалася гілка верболозу. Той, хто сидів під кущем, бачив

його, він би давно мав устати або хоч попередити голосом.

— Ну, чого ждеш, стріляй,— сказав Грек і ступив уперед.

Гілка верболозу тріснулася, поруч неї виріс сірий кашкет, обличчя, плечі. Василь Федорович крякнув од здивування. Він сподівався побачити іншого браконьєра.

— Ей, чоловіче,— Тромба вдав, що не впізнав Грека,— одійди од гріха. Не полохай качок.

— Тобі не соромно, вони ж майже свійські,— з серцем сказав Грек.— Діти їх хлібом годують.

— Все одно вони поки що не приписані до твоєї птахоферми.— Голуб говорив «ти», бо стояли в кущах і він тримав у руках рупницю.

— До нашої, Родіоне, ти все не звикнеш. Мені просто гідко дивитися на твій промисел.

— Не дивися,— спокійно мовив Тромба, повертаючи голову в бік ставу.

— Забирайся геть! — гукнув Василь Федорович.— Поки я не побив твою люшню і не загилив тобі по потилиці.

— А ти спробуй!

Василь Федорович рупив до нього, й Голуб відступив. Він повернувся й осокою, навпрошки, побрів на гору. Василь Федорович йшов паралельно йому, метрів за двадцять, по стежці. Так вони вийшли до городів.

— Даремно кип'ятишся, голово,— сказав Голуб, зупиняючись.— Все одно тебе скоро виженуть.

— Тобі од цього послабки не буде,— буркнув Грек.— Так що марно стараєшся і пишеш писульки.

— Я пишу писульки? — В голосі Тромби лунало щире здивування.— Ти мені, голово, жлобства не ший.

— Як знаєш,— махнув рукою Грек і рушив угору.

— Е ні, так не годиться,— закричав Тромба, і в його голосі сплелися злість і розпач.— Зачекай. Які писульки? Не писав я нічого. Я не боюся, я чоловік чесний. Болотом мене не оббрзкуй. Браконьєр, брехун, п'яниця, але не анонімник, не паadlo.

— Та ну тебе,— махнув рукою Василь Федорович і швидко пішов до свого саду.

Позаду гримнув постріл, Грек оглянувся через плече.— Тромба вистрілив у власний картуз, відкинувши його вгору.

Василь Федорович зупинився вже біля хати, під грушею. На душі було чорно, бридко. Пахло свіжоскопшеною конюшиною, яблуками-падалицями, перестиглим літом.

Він зіперся на грушу. І пригадав, що зовсім недавно вони трусили її втрюх: він, Ліна і Зінка. Зінка верещала, ціляла в них грушками. Ліна підсадовила її на грушу, а тоді не хотіла знімати. І Зінка злякалася, пхикала, просилася хитро й лукаво. І дудукав у кінці саду одуд, і групи густо гупотіли по землі. Он стоять ще дві — необтрушені. Мабуть, він і не обтрусить їх, бо боїться веселого спомину, згадки про недавній сміх і радощі. Він думав про це весь ранок. З Фросиною Федорівною вони майже не розмовляли, боялися порушити хистку рівновагу, яка встановилася після Ліниного від'їзду, мовчав Грек, мовчала Фросина Федорівна. Є уроки, які треба пережити наодинці.

Вийшовши після сніданку на шлях, Василь Федорович обігнав Шевелія й Утюжка, двох досугих дідів, мабуть, вони й парувалися через те, бо древніших і досугіших не було в селі. В Шевелія покручені ревматизмом руки та ноги, він волочить ноги, як рак клешні, в Утюжка — астма і катаракта. Утюжок — дідок маленький і тихий, як біла мишка, він і справді білий, наче вигорів на сонці.

— Дивися, бджілка полетіла. Мабуть, на пізні гречки на Кленове. Треба й свої два вулики викачати. Сонечко сьогодні ой яке тепле! Гарно ж, світку мій!

— Ходімо до мене. Вчора невістка приїжджала, зварила борщу з бобом. І винця трохи є.

— Давно не їв борщу з бобом. Це ми з тобою порозкошуємо. Гарна-таки, Сидоре, штука життя, скажу я тобі.

— Ловка. Одпустить поперек, неначе розвидниться. До мене в сад іволга внадилася. А я не проганяю. Так вона гарно співає. Наче мед п'є.

Діди одстали, Василь Федорович не чув, про що гоміли далі. Але незабаром помітив, що й крок його став твердішим. І смутку на душі поменшало. Та й як не поменшати, коли життя смакує Шевелієві й Утюжку, в котрих і залишилося його три чисниці. Вони зуміли не скаламутити те, що лишилося на дні, не дивитися на інші повні квартали заздрісно, сприймають добро і зло, як послане долею. Може, оце воно і є, життя? Може, це й є та позиція, з якої не виб'ють усі чорні сили світу? А якщо це егоїзм? Або гра в долею в піддавки? Він бачив, що заплутався, що не годен цього вузла розв'язати. Звичайно, попускати собі не варто. Бо можна захмарити увесь обрій. Тоді й думки починають пливти мовби самі по собі, не волею творця, а туди, куди їх несе ріка життя. А ще він бачив, як дедалі частіше зринає в його думці одне й те ж

слово: «Не знаю». А зовсім недавно йому здавалося, що він знає все, що треба знати, не тільки за інструкціями, посадою, а просто все у своїх людських межах. Хто може сказати, що людині треба знати, а що їй зайве? Зайве те, без чого може прожити? Але ж колись вона жила найменшою малістю. І скільки їй треба про себе знати? Є в ній якась міра, що визначає це? Як їй треба сприймати світ — розумом чи серцем? Серцем... це боляче. Раніше він не знав, що воно може приймати так прямо. Ось згадав Ліну, і вже тривога в ньому, і вже воно болить. І клопоти б'ють по ньому, як по чутливій мембрані. «Та пропадіть ви пропадом. Хіба мені більше за всіх треба?» Це каже розум, заспокоює, але, мабуть, його сила менша.

«Ну ось, записався в мислителі,— зіронізував майже зі злістю.— Треба в компанію до Шевелія».

За хвилину ті думки потіснила купа непідписаних паперів, та ж «Кіра», що знову поламалася, телефонний дзвінок про цеглу, яку треба забрати сьогодні.

Після того Грек поїхав у Широку Піч. Спочатку повернувся до корівників, стіни вже закінчували виводити, ставили крокви, монтували апаратну. Покрутився там, його самого цікавили механізми, які встановлювали. Попросив, уже, мабуть, за звичкою, щоб працювали акуратніше — вже розбили два плафони й довгу скляну трубку, поїхав до контори відділка.

По піщаній дорозі машина підійшла тихо, ніхто не почув, коли він під'їхав. Він павмисне не об'явився голосом. Водився за ним такий триб — прийти непомітно, подивитися, що люди роблять, і коли справно роблять — не заважати. Зайшов до кабінету завідуючого, але там нікого не було. Може, подумав, це й ліпше. Спочатку поговорить з агрономом і завідуючим фермою. В кабінеті була задуха, й він штовхнув віконну раму. Вона прочипилася без скрипу, впустивши свіжі запахи ранку і два голоси. Розмовляли в присадку, де буйно розрослися кущі чорної смородини — винограду Чернігівського Полісся.

— ...А я, як по правді, то й не кохав,— прогудів густий бас.

— Жодного разу? — жіночий голос запитував якимось мляво, не зацікавлено.

Василя Федоровича здивувала така розмова о цій порі і в такому місці, хотів зачинити вікно, не зачинив. Було трохи соромно, але щось його насторожило в тих голосах.

— Колись, у школі... В сьомому чи восьмому класі.

А більше — ні. Та й не було коли. То вчився... А то служба. Кудись дряпався, кудись ліз. Готувався в аспірантуру — не поступив. Сіяв кукурудзу — її зліквідували.

— А двох дітей прижили, — сказав по-тутешньому, по-сільському жіночий голос.

— Отож воно й є, що прижив. Усі приживають. Правду ви кажете — нудьга. Поїхати б кудись... з вами.

— На той бік Десни, в куці? Ви далі не поведете. Не вистачить фантазії. І серце у вас маленьке. Бас густий, апетити великі, а серце маленьке. Через те нічого й не доскочили. «Поїхати б кудись». Всі ви одним миром мазані.

— Може, й одним.

— Через те з вами й нудно. Я вже цієї нудьги наїлася... І ні на які жертви ви не здатні. Знаю, думаєте: «Було б для кого жертвувати». Але навіть коли б було для кого... Хоч чим вам жертвувати?

— Справді нічим, — погодився чоловічий голос. — Нічого в мене немає.

— А в Грека є.

— Що?

— Оці луки, поля. Він вірить, що вони його. А в вас — нічого. Тільки ненависть до нього.

— А у вас?

— Теж нічого. Але я поїду. Зроблю йому щось зле — і поїду.

— Ви вже зробили. Не сказали про його батька, що знали.

— То мало. Хочеться щось таке — дуже зле.

— Я знаю чому.

— Нічого ви не знаєте. І не можете знати. Й ніхто не знає, — жіночий голос лунав роздратовано.

— Може. Але йому теж вистачає. Там накручується клубок. Та й вдома, з дочкою...

— То ж нерідна.

— Кажуть, він її любить, як рідну.

Василь Федорович відчув, як йому стиснулося серце, він підійшов до вікна і зачинив його. Зачинив тихо, щоб у саду не почувли. Йому знову було трохи соромно, що став свідком цієї розмови, а водночас якась невиразна думка зародилася в голові. Не міг визначитися щодо Куриленка — чи той тільки під'юджував Ліду, чи трохи співчував йому, Грекові.

В те, що співчував, не вірилося.

А може, і в нього під впливом хвилини розм'якло сер-

це, увійде ж сюди й гнутиме свою «лінію», яка й не є лінією, а обшмульганою тичиною, по якій залазять на горіще. А може, вони ще з ним і полагодять? Полагодити можна за тієї умови, коли б Куриленко до кінця примірився зі своїм теперішнім становищем, коли б і справді оці луки, оце поле, оцей комплекс стали його. Але, мабуть, для нього це вже неможливо. І отой клубок не накручується сам, він його накручує теж.

Вони говорили про картоплекомбайн, про силос, про лущіння стерні, а струмінці власних думок розносили їх усе далі й далі по берегах важкої думної ріки. І як весняна ріка, вертаючись у береги, залишає далеко на піску слід із трісок, очерету, ситнягу, так і недавня розмова, почута Василем Федоровичем, залишила слід, який треба було або забути, або переступити.

В Широкій Печі прокрутився до обіду. Вертався дорогою попід лісом. Ліс стояв з лівого боку, з правого дозрівав льон. Льон удався. Незабаром пустять комбайни, і вони покладуть стебло на широкі, порослі травою смуги, спеціально для цього залишені. Там вони доходять до кондиції — отого синього полиску, схожого чимось на відсвіт сталі. Але ще немає таких машин, які б збирали льон без втрат. І тому Ліна з дівчатами, — а вони сіють тонковолокнистий льон білоруського сорту, — воліє збирати його дідівським способом — у пучечки, в сніпки, які зчеплюються головами, і вантажити їх можна тільки коничками. Але цього року на полі копичок не буде. Зграбних копичок, котрі нагадують далеку юність, обзиваються в пам'яті піснями про вдову, яка вибирала дрібненький льон, а також про матір, яка жде сина тоді, коли льон цвіте синьо-синьо.

Неспокій знову торкнувся його серця. Від самого порога його дочці випав важкий шлях, а тепер пішов просто крутосхилом, і страшно думати, що там, за горбом? Він почував таку рідність з нею, таку відповідальність за неї, що, коли б оце було можна, полишив би все й поїхав до них.

В кінці лісу поминув дві постаті — велику й маленьку. То були циган з хлопчиком, — дві циганські сім'ї оселилися в Сулаці минулого року. Йшли пішки, бо автобуса чекати довго, в Широку Піч автобус ходить двічі на день.

Він зупинив машину. Його змусила натиснути на гальмо якась думка, думка звідкілясь здалеку, вона мовби зачепилася десь на краю його давнішніх розмислів, а може, й не розмислів, а якихось спонукань. Бо скільки рани-

ше минув люду! Всіх не перевозиш! Та й можуть забруднити червоненькі сидіння «Волги». А з іншого боку — що йому півхвилинка затримка. А чоловікові — поміч. Той чоловік — циган, не вельми беручкий до роботи, трохи хитрий циган, а може, він через те й не беручкий, що зустрічає настороженість і недовіру?

Циган здивувався, не зразу сів у машину. Певно, він думав, що хитрий голова має на нього якийсь умисел. Мабуть, нагадає за два качани капусти, які у нього позавчора одібрав бригадир. Або хоч запитає, чому той не на роботі, чому бейкається погожої днини. Й страшенно здивувався, коли той мовчки висадив його біля контори.

У конторі на Грека чекала телеграма. «Вилетіли з Талліна в Ташкент. У нас усе гаразд. Ліна».

Вона телсграфувала не додому, а в контору, тільки йому. Василь Федорович ще раз пробіг очима рівні друковані рядки, — шукав прихованої тривоги. Не зпайшов. Відчув полегшення, навіть подумав, що все обійдеться, може, лікарі й справді помилилися.

По тому дзвонив Дащенко. Сказав, що ознайомився з висновками комісії і доповів їх першому. Справа з тракторами і всім іншим — давніша, за неї Грек уже покараний (на саму згадку про те Василеві Федоровичу прилила до обличчя кров, хотів сказати щось гостре — стримався), по його агропомічній системі після жнив буде окреме засідання, справу його батька він, Дащенко, попросив, щоб розстежили компетентні органи.

— З будівництвом як? — запитав.

— Завершуємо першу чергу.

— Гаразд. Тримайте руку на пульсі. Натискайте. Тільки без того...

— Волюнтаризму, — підказав Грек.

Трубка довго пімувала, потім Дащенко сухо сказав:

— Ви коли-небудь навчитеся говорити по-людськи?

Грек промовчав.

Таллін зустрів їх туманом. Була субота, в місті повно фіннів, які приїздять сюди на вихідні дні в основному пити горілку (у Фінляндії сухий закон), і вони загубилися в цьому не вельми шумливому, ба навіть мовчазному, але чомусь дуже чужому натовпі. Суворі вежі, які свідчили про важку боротьбу, вузькі вулички з загратованими вікнами, старі кав'ярні, де людям здається, що вони прилучаються до давніх цивілізацій, завчена корект-

пість офіціантів і готельних службовців, а водночас якась особлива діловитість, особлива зібраність мешканців, котрі таки, мабуть, запозичили її в Європі.

Незвичні до кав'ярень, антикварних крамниць, Валерій та Ліна, як справжні провінціали, ходили по музеях, або вдивлялися в сизе байдуже море, або ж сідали десь у парку на лавочці й читали. Море холодне, дарма що літо, купатися не можна, прогулянки на катері Ліна переносила важко — знудьгувалися вже через три дні. Та ще готельні невлаштованості, не вміли «наперед віддячити» черговій і не отримали окремого номера, й просто номерів, жили в загальних кімнатах.

У четвер вони вилетіли на південь, до міста, яке так таємниче вабило Василя Федоровича. Самарканд приголомшав їх східною екзотикою і спекою. Маленькі, мовби іграшкові, ішаки поруч машин на широких асфальтових магістралях, гамірливий базар, де велетенські дині й кавуни, що їх не можна підняти, узбеки і таджики в халатах, мовчазні й пеквапливі, розплавлене небо, подихи пустелі, яка, мабуть, з усіх боків обложила місто, бо все в ньому — сіре, обсіпане порохом, дихає спрагою. Ртутний стовпчик вдень застигав на поділці 40, і спати можна було тільки зовсім роздягнувшись та повідчинявши вікна. Вони так і спали на широченному старому дерев'яному ліжку. Їм неймовірно пощастило. А може, й не пощастило, може, то Ліна, умудрена горем, зуміла знайти хідничок до душі сусідки, яка сиділа в літаку праворуч від неї. Валерій весь політ дрімав, а Ліна розмовляла з сусідкою. То була землячка, подолячка, вона вийшла заміж за узбека й жила в Самарканді, майже в самому центрі: будиночок традиційний, квадратний дворик, обгороджений з усіх боків високою стіною, з ганком-терасою, заплетений зверху виноградними лозами. Виноград уже досягав, і всі кетяги обгорнуті газетним папером — щоб не скльовували горобці. Господар дому поїхав на заробітки на ціле літо, й господиня запропонувала їм кімнату. В тому будиночку все перемішалось — Узбеччина й Україна, химерно переплелось, витворило якийсь новий сплав. Семеро Мартиних дітей мали чорне смоляне волосся й карі очі, говорили по-узбецьки, але любили український борщ і вареники з сиром і все допитувалися в матері, коли вона повезе їх на Україну.

...Їх розбудив перепел. Вони довго лежали, не ймучи

віри, спочатку думали, що спів з програвача — вік заміників, але потім зрозуміли, що голос справжній, живий, ще й дзвінкий та сміливий. Птаха не лякала камінні стіни, і гуркіт машин, і висока баня гробниці Тимура, що стриміла поруч, за півтори сотні кроків. Ні Ліна, ні Валерій не могли розгадати того співу, на них і далі діяв його таємничий чар, і вони віддалися на його волю. Подивилися одне одному в очі, і їй тепло перелилося в зіниці його очей, там загорівся ніжний вогонь любові, але вона покклала йому руки на груди й примусила лежати. І знову вдарив перепел, але якимось не так, як удома, на Україні, в житах, Ліна відчула це тільки тепер, але Україна однак солодко тремтіла в її серці, тремтіла солодко й боляче, й вона вперше не стільки зрозуміла, як відчула, що то таке рідний край. Вона пагнулася до Валерія, поцілувала його в груди, притулилася щокою до щоки, і так вони лежали довго, відчуваючи струми, що блукали по тілах. Ті струми було ловити напрочуд гарно. Та враз її горло здушили сльози,— вперше відтоді, як вони виїхали з Сулака,— й вона аж затерпла вся, намагаючись подолати хвилювання, втаїти його від нього. Його тіло було молоде й дуже, дихало любов'ю й силою, але її думка обігнала теперішні життєві ритми, забігала наперед і зупинилася перед зачиненими ворітьми.

Вона б не вагалася й на мить, щоб відчинилися ті двері, вона б віддала все — навіть життя. Щоб отако, із струмами, з його тіла біль переплив у її тіло, біль і хвороба, і він не знав про це, а тільки знову відчув себе дужим, а вона знала, знала, але не сказала б. А може, це розумів і Валерій, бо пестив її волосся особливо заспокійливо й ніжно, немов дякував за щось велике, чого не можна висловити словами. Вони обоє мовби переступили якусь звичайну межу і стали на осяяну сонцем стежку повної довіри і таємничого єднання душ. Її сумну думку перетнув криком перепел. Вона ще почує його не раз, він битиме для неї на придеснянських луках.

Ліна притиспулася до Валерія ще міцніше, у цю мить їй уявилось, що, коли вони лежать отак, її сила й справді переходить у нього, що вона вбирає в себе його хворобу й що так триватиме довго. А клята думка забивала якісь пакільці, щось одмірювала, розділяла, підказувала, що вона, Ліна,— це вона, дужа й молода жінка, тільки із зболеним серцем, їй ще довго бігти в цьому житті із розплющеними очима, слухати перепела, а її коханий...

І спазми знову здавили їй горло. І вона подумала, що вони були страшенно нерозумні, не вмiли любити, розтринькали безліч дорогих хвилин. Він відчував у її ласці щось тривожне, але хвиля чоловічої ніжності заповонила його по вінця, він пестив її плечі, її руки, її груди палкіше й палкіше, жагучіше й підкорююче. Вони поснідали юшкою, у якій було багато ледь привареної цибулі — й це смачно, та молоком. За сніданком запитали в Марти, чи справді чули спів перепела, й та сказала, що перепелів тут тримають у клітках. Це чомусь присмутило їх.

Бiля гробниці Тимура — квадратної будівлі з банею казкової краси — вешталися туристи. Ліна і Валерій туди не зайшли. Бiля гробниці і в гробниці побували позавчора. А вчора прийшли сюди вночі, коли баня променила місячним сяйвом. Вони тоді стояли довго, і Валерій розповів Ліні про те, що коли в тисяча дев'яност сорок першому році вчені вирішили відкрити саркофаг Залізного Кульгавця — Тимура, самаркандці просили не робити цього, бо: «Тут похована війна». Саркофаг відкрили, а за кілька днів почалася Вітчизняна війна. Звичайний збіг. Але в ньому було щось роковане. Валерій вловлював рокованість на кожному кроці й дивувався, що цього не почувася Ліна. Можє, то хвороба загострила його чуття, може, думка про власний близький кінець відкрила тайники, куди не могли заглянути інші... Так чи так, але зараз він мовби переходив через усі цивілізації чи вони перехлюпувалися через нього. Тут, у напівпустелі, де майже не треба одягу й де можна прожити день двома скибками сушеної дині, людські потоки змивали один одного, ледве залишивши у трухлявих пергаментях кілька слів про своє існування. Прадавні согдійці, і ті, що були до них, чиє ім'я залишилося за порогом історії, і всі, хто після них, втоптували сапдаліями і босими ногами цю землю; скільки поту, крові, пролито в неї, правої й неправої — сам Тимур проливав ріками, складав гори з людських кісток, скільки повелінь, молінь, крику чули ці стіни! Для чого? В ім'я чого? Все це випаровувалося в хмари, сто разів упало дощами, проросло бур'янами. Чи щось залишилося? Що? Удосконалені знаряддя вбивства, удосконалені плуги, новітні обсерваторії? Що має переважити? Ось у цій, тимурівській, гробниці лежать останки Улугбека, внука Тимура. Його кров теж обiлляла землю, власний син відтяв батькові голову, й вона довго котилася, поки не вдарилася об стіну. Але Улугбек залишив карту зоряного не-

ба, рештки його обсерваторії розкопали на горі, грандіозний секстант і зараз вражає уяву. То що таки переважить?

Він дивувався собі. Він стояв біля древніх, майже вічних стін, він знав, що вони не вічні, але вони ще стоять довго, а він зникає, йому залишилося дивитися на них зовсім мало, а його тривожили ці запитання. Чому тривожили? То, може... оце й є те, що залишилося, переконденсувалося в нього! В усіх інших? Оця тривога, невідома, вже, здавалося, й непотрібна, без якої він би, мабуть, не зміг тут ходити. То хто тоді всі оті, вони, тут, з ним поруч? По який бік грані? Він почував, що вони десь отут. Почував своєю свіжою уявою. Але якщо він з ними, то він теж ходив на штурм цього міста з ними всіма. Приходили племена завойовників, вирізали оборонців, поселялися тут, будували свої храми, школи, гробниці, а інші завойовники винищували цих, теж оселялися, зводили нові будівлі й лагодили стіни для оборони від загарбників. То з ким же він? З ними всіма? Для чого він? Щоб захищати стіни чи йти на штурм? Чи він у всьому гігантському циклі — від травинки, яка неодмінно мусить прорости на мертвій тверді, а травинку з'їсти заєць, а зайця — орел чи він сам? Правомірний увесь цикл? Але він не залежав від нас, ми залежали від нього.

Він відчував, що наблизився до якоїсь великої загадки, великої таїни, яку розгадати не може ніхто. Бо якби розгадав... Не розгадає. Йому, як і іншим туристам, судилося купляти сувеніри, мацати теплий тисячолітній камінь, дивитися на гробницю і в такий спосіб долучатися до вічності. Обманюватись, що ти понад нею, бо он, навіть той, хто одним покивом пальця знищував мільйони, дотліває в чорному нефриті й не може поласувати бодай зернятком з кавунів гамірного базару, а ти, на відміну від нього, можеш вибирати, перекидати в руках кавуни й дині, що лежать навалом, як кажуть тепер, і ласувати виноградом, і пити терпке, смачне місцеве вино. Ти над ним, ти його обігнав, але інші обганяють тебе. Вже ось-ось обженуть.

А туристи, в основному іноземці, метушаться, вони приїхали за тисячі кілометрів, обвішані фотоапаратами, кінокамерами, на їхніх обличчях цікавість і нудьга злилися в одне, вони відчувають якусь дивовижну моторошність; присутність решток одного з найбільших кровожерців світу лоскоче їм нерви, змушує якимось по-особливому відчувати свою персону мізернішою чи вищою, чи те й те разом, щоб потім, знову ж із зверхністю живого, котрого

той, у могилі, не досягне, судити за чаркою коньяку про його вчинки, захоплюватися ним, лякаючи в такий спосіб випадкову попутницю із вищипаними бровами, з якою переспить цю ніч без любові й сердечного трепету, може, саме так, як спав із своїми наложницями Залізний Кульгавець. Завтра цей турист сяде в літак і вознесеться високо, подивиться зверху вниз на могилу Тимура, а потім розказуватиме про неї в своїй старій Англії чи Франції жінці та діточкам, захопивши їхню увагу астрономічними цифрами жертв, що їх знищив завойовник, і його походами, його незламною вдачею. А надзвичайної краси бані, неймовірна, запаморочливо досконала в'язь написів на стінах гробниці і медресе на кольорових фотоскопів може сколихнути уяву самотньої дівчини чи хлопчика, і з того хвилювання народиться щось високе й велике, і принесе тій дівчині або хлопцеві безмежне страждання. Ті, хто спорудив досконалі бані та написав мудрі слова, лишилися невідомі, їхні імена не пережили їх самих й через те не можуть служити прикладом для нащадків. Зате імена завойовників викарбувані тисячі разів. І вони тривожать у чорних, як ніч, надрах свідомості здогад про те, що в такий спосіб обезсмертити своє ім'я легше, бо імена майстрів стираються, а убивць — ні, бо великі майстри з неймовірним хистом викарбували імена убивць і руйнівників, а самі розчинилися в поросі століть.

Щось таке чи подібне думав Валерій, зупинившись біля гробниці Тимура. Сьогодні вони просто так, без мети блукали вуличками міста, де камінь стерто за віки мільйонами підошов, де воду виливають просто на вулицю, де жваві діти і ліниві собаки, де таксі ледве протискується поміж будинків, і не старезні будиночки, а сама машина видається дивовижним анахронізмом, вопа, мабуть, виглядала б так само й біля будиночків согдійців; навмисне не виходили на широкі магістралі, де машини зупиняються по чотири в ряд і за дозволом смугастої палички зриваються й летять, завиваючи моторами, неначе за ними женеться Час. Вони не можуть зупинитися, їхні майстри винаходять для них дедалі потужніші й потужніші мотори, наївно вважаючи, що ввібгали в сталеві циліндри більше часу, машини квапляться, мчаться, а планета обертається, як і колись, і хоч які надпотужні мотори інженери запхнули в їхні груди, вони не обженуть його. Це ілюзія гонитви за Часом. Вони мчаться в тому ж темпі, в якому дріботить ослик і в якому старий узбек у чоботях з ка-

лошами дримає на теплому камені біля воріт. Вони не обженуть його, він їх. У них і в їхніх творців від надмірного поспіху починають робити персеї серця, і все те, що попадає в поле зору, не приносять втіхи. Бо нерозсмаковане, необмислене — зникає нерозгаданим. А вони все мчать. До гробниць і од гробниць, все в тому ж темні, щоб поминуті їх більше, а для чого — ніхто не знає. Крапцями вони стають од того, добрішими, мудрішими? Хто зна. Медресе осідають у глибокі віки, їх одкопують, очищають од пороку, який за підоншами нанесло людство, прошкуючи до їхніх порогів з молитвами, а машини мчать у далечинь, і літаки летять у височинь з тією ж швидкістю, з якою старі медресе занурюються у віки.

Приблизно так думав Валерій, блукаючи вуличками міста. А тоді вони вийшли до Шохізінди — цього пантеону Самарканда. Сходи вели їх угору, а обабіч стояли гробниці — останні пристановиська колись могутніх ханів, їхніх жінок, дітей, коханок, — дивовижно досконалі в своїй мистецькій суті, де гармонія кольорів підкреслювала мудрість символів і закліть. Хилилося на вечір, і відвідувачів не було. Вони піднімалися вгору вдвох, завертали то ліворуч, то праворуч, заходили до кам'яниць, де строго, в контрасті до розкоші бань і стіп, білили або чорніли камінні плити та саркофаги. Сходи вели знизу вгору, в людському житті все відбувається навпаки, й одне це вже породжує смуток. Притомившись, вони сіли біля однієї з кам'яниць на лавочку. В усі віки по всій землі люди майструють біля могил лавочки, аби могли посидіти й поміркувати біля вічного про минуле, приготувати і себе до вічного. Валерій і Ліна втомлено мовчали. А може, мовчали тому, що думка про вічне, для декого дуже далека, була з ними невідступно, вони немов несли її по сходах угору й тому боялися говорити, боялися сполохати щось заховане близько; вона тільки вдавала, що спить, а насправді чекала слухного часу, аби випустити кігті. Так іноді хижак полює на здобич.

І раптом вони почули голоси позаду. Дзвінки, схожі на дитячі, голоси лунали в порожній гробниці, з якої вони щойно вийшли, у якій не було нікого й нічого, окрім високої надмогильної плити. Вони не злякались, але здивування одібрало в них мову. Людей у кам'яниці не було, це вони знали напевно, і будь-яких технічних засобів теж, та й взагалі о цій порі, занурюючись у морок, кам'яні склепи стояли, як вічні німаки. І от один з них заговорив.

Валерій підвівся й, перш ніж Ліна встигла йому перешкодити, ступив у отвір дверей. Ліна зайшла за ним. В склепі було порожньо. Невисока кругла стеля, гладенькі стіни, списані премудрощами з корану, надмогильна плита посередині. І — тиша.

— Може, тобі причулося?

— Але ж воно причулося й тобі.

Їм стало моторошно. Вони, мабуть, понесли б з собою ту моторошність, і жодні сили світу не переконали б їх, що то не віщій знак долі, якби в ту мить над їхніми головами знову не пролунав чистий, як дзвін кришталю, голос. Обоє попідводили голови й побачили майже сховане карнизом ластів'яче гніздо. Пташки обсідалися на ніч, перемовлялися, мабуть, ділилися враженнями дня. Чар розвіявся, зник страх, а водночас стало жаль за чимось. За чим саме — вони не знали, за якоюсь таїною, невідзначеністю, нерозгаданістю, які ж мусять існувати в цьому промірному й обрахованому світі, жаль за якоюсь дивовижною мрією, невідомістю, без яких життя стає прісним. Людина прагне розгадати невідомості, вишукує їх, і водночас їй хочеться, щоб вони були. Якби оця невідомість залишилася, подумала Ліна, то й вона б на щось сподівалася, на якесь чудо — принаймні так їй здалося в ту мить, — вона б на щось сподівалася, не сподівалася, а далася б на обман.

І враз у неї ніби вихор зірвався в душі. Й крутив, і кидав її у якесь шаленство, і вона почувала таку злість, аж жар вибікав очі, їй було кривдно на весь світ, і вже злість затуманювала свідомість, ховала під собою все. «Чому, чому — він... Що він таке зробив... За віщо? За те, що такий... Що всім хоче допомогти. Такі — завжди рано... А всі ті...» І вже не було ніякої логіки, тільки шаленство й злість, а від того, що й злість була безсила, найбільшав біль.

Вона оглянулася на Валерія, швидко пішла вгору. Валерій відстав, прочитував написи на дощечках біля кам'яниць, але вона більше не зупинялася. Аж поки не ступила на останню сходинку й далі йти було нікуди. Перед нею білів останній склеп, ліворуч і праворуч — огорожа. З правого боку за огорожею виднілося кладовище. Ліна поглянула на нього, і її серце стислося й стало маленьке та важке. Холод пройняв його, і їй здалося, що воно зупиняється. Позбавлене рослинності (купи сухої землі і

стовпчики-пам'ятнички), кладовище злякало її. «Невже він ляже тут?» І, скрикнувши, побігла вниз. Він перепинив її обіймами, й вони обоє трохи не впали на сходи.

— Чого ти? — запитав Валерій.

— Там... знов якийсь птах. Тільки великий, пролетів над моєю головою, — знайшлася вона. — Ходімо вниз. Я не хочу більше залишатися тут. Ходімо. Я прошу.

Він розсміявся. Він заспокоював і втішав її, як дитину. Це чоловіча справа — заспокоювати і втішати. А він уже був умудрений всім чоловічим досвідом і здатний захистити її. Вони зійшли вниз і вийшли на вулицю майже веселі. Перед ними мрів м'який і прохолодний вечір, а ще ж чекали на них чаювання в чайхані, і вистава в театрі, й затишна кімната, де вони будуть удвох, а на столі стоятимуть тарілка з солодким і запашним виноградом та пляшка вина. У цю мить обоє почувалися щасливі. Й Ліна подумала: «Треба дати своїм телеграму. Батько, мабуть, переживає...»

У Широкий Печі судили поліцаїв-карателів. Хоч який великий там клуб, але й він не вмістив усіх, хто приніс сюди свій гнів, свої сльози. Василь Федорович то сидів у залі, то, як прикутий, ходив довкола клубу, йому здавалося, що тут має щось прояснитися, має розвіятися таємниця, яка окутала гірким туманом пам'ять про його батька. Проте поліцаї нічого нового не сказали. Це були старі люди, один тілистий, з товстими в'язами і сивим їжаком густої чуприни, другий — довговидий, худий з втомленим обличчям і теж сивинами на скронях. Вони були покірні, тихі, майже з усім погоджувалися, боялися дивитися в зал і похнюплювали голови. А колись же, й це пам'ятав навіть Василь Федорович, ганяли на тачанках, вимощених сіном та засланих рябчачками, під якими лежали гвинтівки, справляли храмові й німецькі свята, пили самогон і хапали на вечорницях хлопців та замикали їх у поліції, щоб ранком відправити до Німеччини, а з дівчатами «гуляли» до ранку. Одному з таких «парубків» хутірська дівчина Ївга ввігнала під ребра вила-двійчата, її застрелили на місці. Правда, в своєму селі «свої» поліцаї трохи стримувалися — все-таки тут їхній рід і плем'я і батьки покривджених завтра могли сказати батькам поліцаю, що їхній син бандит і собака, та коли поліцаї виїжджали на каральні акції, ставали страшні. Оби-

два поліцаї з Широкої Печі, акцію проводили в Сулаці. Нічого нового, oprіч того, що вже знав Василь Федорович, вони не сказали, та коли виступала свідок Карпійович — зубний технік з Нежатина, — Василь Федорович розхвилювався. Галина Карпійович працювала перекладачкою в сулацького коменданта. Це була комендантська лярва, лярва високого гатунку, це для неї комендант наказав вимурувати в саду басейн, сулацькі жінки відрами послали туди воду, а тоді перекладачка з комендантом купалися. В останні дні, як довідався Василь Федорович, німці не довіряли нікому, й коли комендант кудись виїжджав, то брав з собою охорону. Карпійович тільки мельки згадала про це, і ніхто не звернув на те уваги, а Василю Федоровичу здалося, буцім на нього щось падає. Може, вона пам'ятає, хто був кучером. Тим запопадливим і вірним прислужником, кому комендант довіряв своє життя і життя ось цієї, колись, мабуть, до ката вродливої, а тепер облізлої, вицвілої жінки. Але хоч як тяжко було Василеві Федоровичу, хоч які гострі вістря розпинали його, в голові крутилася, важко оберталася думка, що, мабуть, тільки отут може дізнати останньої правди. Він не міг задавати свідкові запитання — не мав права, та ще запитання, які не стосувалися справи, — і вони не склалися до кінця, тільки ворушилися, пробивалися крізь притаємнену свідомість. Він ходив довкола клубу, й ті запитання впроювалися в його голові, він тільки боявся паякати ними колишню перекладачку. І то не випадковість, що опинився біля дверей, у які вона виходила. Натопи стояв стіною, натопи напивав, і вона, хоч уже давно відсиділа своє, злякано притискала до грудей руки і йшла, немов по ковзкому льоду, а двоє міліціонерів — старшина і молодший сержант, — бридливо скрививши губи, плечима стримували людей, охороняли її. Вона дибала, маленька, облізла, як обтіпана дощами ворона, й було невідомо, що думає, чому ворухаться її безкровні, зі з'їденою фарбою губи. Вона йшла, а Василь Федорович все ще не міг остаточно сформулювати запитання, щоб і не налякало перекладачку, й щоб сказала правду, й, бачачи, що вже не має часу, загородив їй дорогу.

— Пробачте, — рішуче сказав. — Пробачте, але я хочу вас запитати приватно. Вас і коменданта возив мій батько, Федір Грек. Ви не могли не пам'ятати його, бо возив він вас аж до дня трагедії. Куди він подівся?

Карпійович злякано звела на нього очі, здавалося, вона не розуміє, про що запитує в неї цей широкоплечий, ледь сутулий чоловік, а може, злякалася, сторопіла, він нагадав їй іншу людину і інші дні, Василь Федорович — нестеменно батько, або й роздумувала, чим може загрожувати її свідчення.

Всі ці роки вона тільки й знала, що відповідала на запитання, сотні, тисячі запитань, заданих їй з нічної пітьми, можливих і неможливих, викручувалася, вивіряла, намагалася не помилитися. Мишуле гналося за нею, дивилося на неї з усіх кутків.

— Вам однаково, — не стримався Грек. — А мені... І просто: це — мій батько.

— Його, він... — Пергаментні губи перебирали слова, вони все ще боялися щось виказати, але чоловік, що стояв перед нею, був такий песхитний, що їй здалося: він ніколи не зійде з дороги, якщо вона не скаже правди.

— Його розстріляли, — прошепестіли пергаментні губи.

— За що?

— Він знав, що готується акція. Пімці боялися, що він зв'язаний з підпіллям. Виникла така підозра... Потім вона підтвердилася. І його... прикликали в комендатуру й там же... А вночі тіло закинули в підвал, у школу.

Василь Федорович стояв важкий, як гора, як камінь над кручею, зщепивши за спиною руки й ще дужче зсутуливши плечі. Один з міліціонерів торкнув його за руку, він чомусь кивнув головою і відступив з дороги. Перекладачка подріботіла до машини. А навколо Василя Федоровича утворилося мовчазне коло, трагічне й урочисте, а він нікого не помічав, дивився в землю, думав своє.

— Бачте, а казали, що він... — недоречно обізвався хтось з-за плечей, і на нього цитькнули.

Мабуть, з Грекової душі теж спадали якісь камені, але поки що він того не почував, важка дума про батька заповнила його всього й лунала в ньому, як реквієм. «Отже, він там, з ними», — проказав подумки, неначе віддавав йому останню шану.

...Ратушний зайшов у кабінет до Дащенка, коли той закінчив розмову з головою колгоспу із села Сидорі за Десною. Дащенко сьорбав із склянки густий, як дьоготь, чай, а пітний був голова з Сидорів, пітний і червоний, ще й витирався величезною хусточкою. Мабуть, розмова була крутіша, ніж чай.

Голова вийшов, а Ратушний потарабанив пальцями по столу.

— Я б так не зміг.

— Що не змогли б? — здивувався Дащенко.

— Розмовляючи з кимось, пити чай. Або вже вдвох, або...

— Та йому чаю! — обурився Дащенко. — Йому б сирівцю місячної закваски. Од нього перегаром... Дихне — мухи падають. За те й вичитував.

— Все одно — некультурно.

— Йому та культура... — з досадою махнув рукою Борис Ларіонович. — Ви самі не за таке саме позавчора оголосили строгача Берестовому?

— Оголосив. Хотів навіть з партії... І все-таки це не одне й те ж. А от у вас, я це вже помічав не раз, такі не вистачає отієї самої... теплоти.

— Я не в кочегари готуюся, — не стерпів Дащенко.

— А ми не котельню будуємо. Котельню вже збудували. Ну, не ображайтеся, — сказав примирливо. — Іду в «Дружбу». Там розпочали копати картоплю. І льони вже дозріли. Не хочете зі мною?

— Це... пропозиція?

— Товариське запрошення.

«Знаєш же все наперед, хочеш тицьнути мене писком», — подумав Дащенко.

— Я... одним словом, визнаю й так. Можна мені завтра, окремо? — подивився на першого, але не запобігливо, хоч і визнаючи свою помилку. — Походжу сам, подивлюсь, поміркую.

— Може, це й правильніше, — погодився Ратушний. — У кожного — своя мудрість. Як і помилки.

Грека в конторі не було. Його знову розшукував Любка. Тільки-но Грек переступив поріг кабінету та привітався, увійшла секретарка й подала телеграму. Грек розгорнув її, прочитав, поклав до внутрішньої кишені піджака. На його обвітреному, сухому обличчі не тіннулася жодна жилочка, хоч Ратушний подумав, що телеграма сумна, а може, й важка. Грек нічого не сказав, а Іван Іванович не любив вивідувати чужі таємниці.

Вони поїхали на картопляне поле. Чотири комбайни йшли один за одним, і курява стояла, що здалік можна було подумати, що то бушує пожежа. У тій хурії ледве були помітні люди — трактористи й комбайнери — по жаринах цигарок, що жевріли в їхніх зубах, либонь, що-

йно пообідали й докурювали на ходу: автобус, який привозив сбід, зеленів у кінці гонів.

По сірій ріллі ходили з корзинами жінки — підбирали дрібну картоплю, що випадала крізь залізні пруття сит, поруч з комбайнами повзли трактори з причесами. Ратушний зупинив на дорозі причеп, що повертав на село:

— По скільки?

— По чотириста двадцять, хоч і дрібна, — блиснув той зубами й увімкнув швидкість.

Василь Федорович мовчав.

— Дрібна. І все ж по чотириста двадцять, — сказав Ратушний. — А у ваших сусідів найбільше по двісті п'ятдесят. — Помовчав і додав: — Одним словом, ви знову на коні.

— Ви того коня знаєте, — сказав Грек.

— Знаю. А от як пересадити на нього інших — не знаю.

Василь Федорович знизав плечима. Той порух мав кілька значень: потрібні міцна база, ризик, наукова основа, нові методи керівництва, більша платня людям, більша їхня зацікавленість і ще багато чого. Щоб були хазяїнами на землі, а не наймитами.

Комбайни зробили ще одне коло, а коли розверталися на дорозі, один з них зупинився. Молодий, дужий комбайнер, ведмідькувато зігнувшись, гатив сталевим ломом.

Ратушний і Грек підійшли до комбайна.

— Що ви робите? — запитав секретар райкому.

— Залізяка застряла, — не підводячи голови, відказав Володя. — Тут їх достогибелі.

— Звідки?

— Кажуть, колись великі бої відбувалися. Вже сто разів землю перевернули, а залізо ще й досі з неї пре.

Ратушний стояв замислений.

— «Залізо ще й досі з неї пре», — повторив і подивився на Грека, з чого той зрозумів, що секретареві райкому відомо все. — Але ми його таки поховаємо остаточно. І залишимо тільки пам'ять про велике й величне. Про подвиги й про страждання. Ви їхню ціну осягнули сповна. Я радий, що ім'я вашого батька... що воно добре і славне. І що його буде нагороджено... Посмертно.

Володя подивився на Ратушного, далі на Грека й відвів погляд. Він штурхав ломом, але, мабуть, уже не бачив залізяки. Щось згадував, про щось думав. Може, про те, як голова розсердився на його інтерв'ю кореспонден-

тові, а може, як тягнув на буксирі в дощову ніч, а може, про Ліну, яка сказала, що остаточну правду їй повідав батько. Вона тоді сиділа перед ним пришикла й сумна, винувата і радісна. «Пробач, Володю. Я погана... Погана в тому, що не довірилася серцю... Що скаламутила твоє життя. Ти хороший... І ось так... Я знаю, простити не можна. Але й жити весь вік в обмані теж».

Володі врешті вдалося вибити уламок танкової шестірні. Він став на місток, і комбайн, ревнувши, рушив з місця. По тому Ратушний з Греком їздили до силосної башти, далі на тракторний стан, до льонів, а вкінці приїхали на тваринницьку ферму. Василь Федорович завів секретаря в старий корівник, де вже загорілися електричні лампочки й тваринники порали корів на ніч. Гудів електромотор, старий, тисячу разів клепаній транспортер тягнув гній, він уже не справлявся, й то та, то та доярка притискала його ногою, граблями нагортаючи солому. Корівник був якийсь особливо затишний; стіни залатані дошками, дірки попід стріхою дбайливо позатикані, в ньому стояв живий дух худоби, молока, зеленої маси, і неквапливий робочий ритм, що панував тут, мимоволі викликав спогади з далекого дитинства, коли корова повернулася з паші, ремигає, а в дійницю ціркає молоко, а дітки на призьбі прислухаються до цієї музики, і їхні чашечки вишиковуються на лавочці на ганку.

— У понеділок будемо ламати, — сказав Грек. І було видно, що йому шкода цього корівника, й своїх споминів, і ще чогось, що вже знав тільки він. — Цю ферму будували першою. З битої цегли. Стоїть і досі. Післязавтра всю групу корів переводимо в новий корівник. А інші лишаються.

Іван Іванович слухав його мовчки. Розумів усе: і Греків настрій, і його смуток, і його надії. А коли вийшли на подвір'я, на широку асфальтову дорогу — головну трасу ферми, обабіч якої стояли численні будівлі, старі й нові, мовби в подиві оглянувся, сказав:

— Ви знову зробили по-своєму. Що ж... Може, ви й праві. — Усміхнувся. — Переможців судити важко. Це вже вирішуватимете з Дащенком. — Перевів погляд униз, на став, де в останніх призахідних променях сонця з води виходили коні, і мовив: — Гарно як. Люблю я коней.

Малюнок справді був чудовий: червона вода й гніді вогнисті коні, що виходили з неї. Василь Федорович замилувався, аж на мить забув за те, про що думав од самого

обіду. А потім його погляд упав на дві тополі в кінці двору й пригас. Йому здалося, він думає про роботу, а в пам'яті весь час стояли дві тополі, й він у подиві помітив, що думки такі дивні і неприродні. «Простояли в парі вік... Чи відчуває та, що вціліла, втрату? Якщо й не відчуває... То щось же мусить там змінитися. Навіть вітер тепер для неї не такий...» Він зауважив цю химерію, але в ще більшому подиві бачив, що воно й не химерія, і скося поглянув на Ратушного, чи той не помітив чого. Але йому зовсім не було ані ніяково, ані соромно, а тільки якась дивна порожнеча хапала за серце, і в грудях не стачало повітря, й, мабуть, через усе те не міг дати ладу своїм думкам про те, що говорили допіру — про господарство. Певно, Іван Іванович давно спостеріг його настрої, тільки вдавав, що нічого не помічає, і мабуть, щоб розвіяти Грекову зажуру, «закрутити» його в новий вир, сказав:

— Хочу я вас, Василю Федоровичу, перевести на іншу посаду.

Грек підвів на нього здивовані, затуманені очі.

— Яку посаду?

— В професори.

— Професори? — ще дужче здивувався Грек.

— Колгоспні, по сумісництву. Ё думка відкрити у вашому колгоспі школу передового досвіду. Будете вчити своїх колег.

— Мені самому ще треба вчитися, — відказав Грек.

— І самі вчитиметеся.

— Що ж, коли треба... — відповів Василь Федорович, думаючи про щось своє. — Тільки не зараз. Пізніше. Завтра я вилітаю... завтра я вилітаю в Самарканд.

Широкі рівні брови Ратушного вигнулися дугами, в очах засвітилося здивування, мовби Грек збирався летіти не в інший кінець Радянського Союзу, а щонайближче на Місяць.

— У Самарканд?

— Так. Якщо не заперечуєте.

— Це... важливо?

— Зараз — важливіше за все.

Ратушний на мить замислився, мабуть, він почав про щось здогадуватись.

— Що ж... Коли треба... Хочу вам побажати, аби... — Й, не знайшовши відповідних слів, раптово розхвилювавшись, докінчив: — Аби ви завжди були такі, як є.

Василь Федорович схитнув головою. Вони попрощали-

ся, й кожен сів у свою машину. Грек заїхав до контори й по телефону замовив у місті квиток на літак.

Вдома допоміг розв'язати Зінці задачку, зіграв з нею в шахи, а коли вона всілася перед телевізором, по якому дід Панас саме почав розказувати вечірню казку, відключив дружинку в спальню-кабінет.

— Фросю, що там є у нас на книжці?

— На «Жигулі» ще не набереється, — пожартувала вона. — Хіба що на «Запорожець».

— Завтра забереш усі.

Вона подивилася на нього, про щось здогадуючись, і, вже лякаючись свого здогаду, німо запитала очима.

— Валерієві погано. Є ліки закордонні, вони можуть на якийсь час допомогти. Але дуже дорого коштують. — І показав телеграму.

Дружина прочитала її, тихо, злякано сказала:

— Я завтра візьму.

Василь Федорович почав лаштуватися в дорогу. Впорався швидко, далі робити було нічого — розмова з дружиною не в'язалася, йти кудись до сусідів не хотілося. Довго сидів у задумі й незчувся, як у руках знову опинився зошит у сірій обкладинці, він прочитав написане раніше, взяв ручку, й на папір лягли важкі рядки. Він знав, що вони останні, що, може, й перечитувати йому їх не захочеться, проте почував потребу вивершити думку, закінчити суперечку з самим собою. А може, це була й не суперечка, а «баланс» (улюблене слово), підсумок шляху до вершечка гори й уявне споглядання шляху вниз. Він таки знав напевне, що перечитувати ці рядки йому не захочеться, бо повернеться з Самарканда з іншим ладом душі й думки будуть під цей лад. Тому й записав: «Мабуть, я ніколи не вислоблю основного. І оце думаю, що, може, так і треба. Кожен з нас вважає, що саме надумана ним сутність — і є основною. Як хліб, подарований кожним новим днем. Свіжий хліб... А що? Звичайно, сухарі — тривкіші, їх і в дорогу можна взяти. Засушені окрайці — мислі древніх мудреців — то вічна пожива на довгій дорозі людей, і люди їх розмочують у воді і, гублячи кришки, пережовують беззубі роти, молоді зуби розгризають, ковтають не жувавши. Але для суцїої людини немає нічого пахучішого за хліб. І кожного дня він інший. У цьому теж якась суть. Може, через те я й не можу вловити отїєї основної сутї — сьогодні вона не така, як учора. От і зовсім заплутався. Вона така ж. Усе на світі змінюється.

Нетлінною лишається праця. І селянина, й художника, який намалював свою картину. Працю теж руйнує час і руйнують війни, по них ми й вчимо історію, але по-справжньому шануємо тих людей, які вміють і люблять працювати. Все на світі од мозолів. Не перетрухає на порох любов. Вона неначе щоразу зникає, але одразу й народжується. І саме вона рухає світом. Я це побачив на власні очі. Світом рухає і зло, жорстокість, але вони живуть лише через те, що живе любов. Вона сама інколи приводить до вбивства, але така вже її сила. Ця любов — і до дітей, до природи, до інших страждених людей, до життя, яке часом таке куче, аж страшно. Я тільки тепер зрозумів, як треба вміти поважати чужі страждання. Нині на світі багато таких людей, котрі не вміють поважати чужі страждання. А чи зуміють, коли буде потрібно? Ось я знову заплутався. Нетлінною ще є совість. Тільки про неї треба частіше нагадувати і вчити її. Вона сама чи не найбільший вчитель.

Отож усе наше в нас, тільки в неоднакових пропорціях, і міняються ті пропорції, й через те я не завжди збагну когось, а хтось мене. І я сам не до кінця збагну себе. Зовсім недавно мені здавалося, що я став на одній точці, на одній грані, а бачу, що в мені знову щось одмінилось. Бо всі оці дні думаю ще про дві долі. Та й кому воно треба, оте моє маленьке самопізнання? Хто я такий? Чоловік, та й годі. Займаю саме те місце, яке мені визначила доля, й не прагну кращого. Є люди, які бояться зайняти в світі багато місця, а є такі, що пруть за чужим, як за своїм, ти їх б'єш по морді, а вони лізуть. Ось тут мене й починає ломити на обидва боки. Як бути, вірити чи не вірити людям? Вірити, а скільки обманів, кривд? Вони мені самому понатирали мозолі на душі. Мабуть, і я «не сахар». Отож для того, щоб вирішити це щодо інших, мушу вирішити щодо самого себе. Вірю я в себе, в свою чесність, у свої сили? Вірю, що не переорю чужого поля задля власної користі, не возвеличуся ціною чужого приниження? Я можу повірити в це тільки тоді, коли повірю, що інші не зроблять так. Мабуть, я ще не вмю робити все як слід. Давати стільки користі, скільки потрібно. Мине скількись часу, і на моє місце прийде інший хазяїн. Мудріший, спокійніший, вченіший. І товщий душею. Таких людей нині багато. І коли підбивати загальний баланс, треба людям вірити. І тоді вони повірять тобі. З вірою й пишу оці, для когось, може, смішні, а для мене суворі рядки».

Біла тінь

Роман

Розділ перший

День був ясний, сонячний, проте холодний. Коли цвітуть сади, так буває часто — після теплих весняних днів настають холодні, іноді навіть вертаються відзимки, спляють інеєм траву та ніжний вишневий і абрикосовий цвіт. Щоправда, ніпі похолодання не сягнуло приморозків, та й трава уже стояла буйна, рослава. Це був молодий, закладений минулої осені на торфі та привезеному чорноземі газон; густа трава аж пирскала насмоктаними в землі, з весни соками, й інститутський сторож Василь косив її ручною садовою косаркою. Він знімав перший укіс. Косарка диркотіла, чаділа синім димом, з-під неї бризкала зелена роса, і пахло глибоко, до похлипу, зелом, весною, земним духом. Аби більше вдихнути тих пахощів, Дмитро Іванович пішов вузенькою заасфальтованою стежечкою попід газоном, де саме косив Василь. Проте тут, зблизька, запах був надто густий, пересичено-густий, якийсь водянистий, давкий, він зовсім не асоціювався з пахом свіжоскошеного луку, а саме ця асоціація й збурила Дмитра Івановича. До того ж диркотіла косарка й смерділо перепаленим бензином.

Одначе й холодна вільгість, і ці, майже неприємні, запахи вже не могли розвіяти в Дмитра Івановича того дужого відчуття весни, народження чогось нового, з яким ступив па вузеньку асфальтову доріжку. То більше, що це відчуття йшло не ззовні, а зсередини. Він сам діткнувся душею вишневого і бузинового цвіту, і трави, і синяви далекого обрію за Дніпром, і метушливої бадьорості шпакка, що сів на важку, в густих бруньках зав'язі гілку яблуні, струсивши кілька крапель роси на асфальт; оголеними чуттями, настроєм просяк крізь пори весни кудись далі, вглиб — до її буяння, шумування. Й побачив, таки вперше побачив, що вже весна, справжня весна, що дерева сповнені якоїсь пожадливісті життя, нестримності росту; він мовби розбруньковувався з ними й відчув, що їм ще цвісти та цвісти, а йому радіти ними, що попереду довге довіте літо з м'якими розкошами, таїною визрівання, степ-

леними водами й зеленим шумом, яке любив, завжди чекав і яким ніколи не встигав натішитись, так швидко воно минало. Він добре знав, звідки починається це відчуття. Бо в ньому самому мовби щось одновилося, одродилося, тільки допіру вмерла та несподівана погроза, лячна тінь, яка висіла над ним упродовж майже трьох тижнів. З іншого боку, нічого й не було, так, невелика підозра, невиразна підозра, з якої, проте, почалися пильні перевірки, було заведено окрему карточку й навіть... виписано направлення в диспансер по Великій Васильківській. Ця підозра — підозра віку, невиправдана, як невиправдані вони на дев'яносто дев'ять відсотків усі, проте якої досить, щоб повісити перед людиною чорне заминало (вона виправдана тим, що запізнився — й те заминало вже не одхилиться ніколи), вона вилущила його з усталеного життя, вкинула нехай не в панічний переляк, але в глибокий песимізм, повільно абстрагуючи од світу. То була справді тінь. Підозріла тінь на правій легені, її показав рентген на черговій лікарській перевірці, що їх, науковців, змушували робити кожного року. Він і далі ходив на роботу, мався, як і колись, йому здавалося, що він відтиснув думку про хворобу кудись далі, але насправді було не так, темна непрозора тінь лежала на всьому. На роботі, на новій кінокомедії, на білій обідній скатертині столу, на усмішці дочки. Вона, як пігмент, просмокталася в усе, її не можна було не бачити. З того дня Дмитро Іванович почав відчувати в грудях із правого боку легкий біль. Його відлуння ще дужче посилювало відчуття страху й непевності.

І от учора ввечері подзвонив рентгенолог і сказав, що йому вдалося відшукати стару картку Дмитра Івановича, картку вісімнадцятирічної давності, і на одній з рентгенограм він знайшов цю саму пляму. Колись, можливо, ще в молодості, Дмитро Іванович, сам того не знаючи, перехворів на плеврит, відтоді залишився рубець, який можна виявити тільки під певним кутом. Саме так його й помічено вдруге три тижні тому. А біль — психосоматичний, самонавіяний. Рентгенолог сказав, що в поліклініку Дмитро Іванович може більше не приходити, а направлення в диспансер порвати. Це одразу розвіяло будь-які сумніви. Дмитро Іванович розхвилювався й розчулився, трохи не заплакав. І одразу зник біль, і впало чорне заминало, світ мовби засвітився заново. Іноді треба гіркоти біди, щоб відчутти смак життя. Він побачив, що воно не було сірим, то він сам робив його таким; воно буяло й вигранювало,

і йому вільно було зануритися в те буяння й відчуті приємний доторк граней. Тої миті він подумав, що жив не так, що надалі відчуватиме їх, намагатиметься відчуті, не дасть сірості затягнути будень. І не тільки його власний, а всієї родини — дружини, сина та дочки. Сам освітить його їм. Він оглянувся довкола і враз, несподівано для самого себе, засміявся легким дитячим сміхом, зажмурився по-дитячому.

Його пойняла гаряча, якась аж бентежна радість — сонця, дерев, трави, що їх людина здебільшого не помічає, він почував легкість у всьому тілі й запаморочливе піднесення в душі. Зверху, у вікні третього поверху, сміялися дівчата — лаборантки суміжної лабораторії, він подумав, що, може, вони сміються з нього, навіть одгадав причину. Знав, на його ледь кучерявій голові позначалося озерце пролисини — маленьке-маленьке, яке можна було побачити тільки згори, він його старанно ховав, мабуть, звідти голова його здавалася їм трохи кумедною, але той молодий дівочий сміх не образив. Він розливався по тілу бентегою, тривожачи щось майже забуте, заснуле. Дмитро Іванович усміхнувся.

З цією усмішкою й зайшов до інституту — старого чотирповерхового будинку, перед яким минулої осені знесли ще старіші дерев'яні хавіри, оголивши незграбний, з до половини вмурованими в стіну колонами фасад, облицьований кольоровими плитками, — вітався з вахтером, із співробітниками, що зустрічалися на сходах і в коридорі. Вони віталися радо, одразу помітивши його ясний вид, його звичну, трохи сором'язливу, трохи наївну, мовби приснула в куточках губ, усмішку. Вони любили її. Вона не означала чогось особливого — великих надій, веселості, але й не була вдавана чи покладена на вуста силоміць. Коли вона мріла, до нього легко приходили, вільно сперечалися, навіть сердилися, й він сердився, тоді вона зникала, але з'являлася знову, щойно скінчували суперечку. Проте в оті три тижні була вона якась стомлена, вимучена, і тепер, коли відродилася, це помітили всі. Дмитро Іванович зрозумів, що всі бачили його важкий стрій душі, а тепер побачили й перемену, мовчки раділи разом з ним, і це сповнювало вдячності й ще більшої радості. Йому хотілося швидше зайти в кабінет і взятися до роботи. Хотілося перевірити оті свої розрахунки, які не давалися протягом трьох тижнів. Про це думав од самого ранку. Сьогоднішнє його відчуття було подібне до того, з яким приходив на

роботу років десять тому. На цих широких тримаршових сходах він пережив кілька перемін отого свого настрою.

Спочатку, одразу після призначення на завідувача лабораторією, була засторога, навіть боязкість, бо весь час здавалося, що йому встромлятимуть дрючки в колеса, — надто після того, як один із співробітників прошепотів на вухо, що вчора його заступник сказав: «Який це завлабораторією. Це — завбазою». Він ніколи не натякнув заступникові, що це йому відомо. Був вище цього.

Потім настали роки найактивнішої праці. Коли справді линув на роботу душею. Власне, те почуття живе й тепер, хоч він трохи й стомився, просто щось притерлося, притьмарилося. Але сьогодні ступав по сходах з якимось піднесенням. Він знав, що на нього чекають. Він зараз сяде, візьме синій зшиток... Ні, спочатку має сказати те, що думає, що надумав у останні дні про досліди другої групи.

Так було завжди. Йому приємно, що від нього чекають порад. Може, саме тому майже ніколи не полишав думки про роботу. Таки давати поради, а не втручатися. Це його друга засторога, не нав'язувати себе, не тиснути, хоч знову ж від цього остаточно вберегтися не можна, хоч як би того прагнув: та й чи прагнув того до кінця — нащо ж тоді справді він тут!

Він любив іти на роботу з чимось новим, обмисленим. Він давав поштовх, заряд усім (і це таки майже песамохить — енергію, ентузіазм осмислено дати не можна). Саме тоді, коли ніс на роботу нову ідею, нову думку, йому найдужче хотілося йти. І не те щоб не любив домівки чи вже надто звик до очих людей, — хоч таки й звик, і не тільки він до них, а й вони до нього; він знав, що його поважають, ну нехай не всі, але навіть ті двоє чи троє, що не приймали його напочатку, примирилися, більше ніж примирилися, стали на думці, що він кращий, ніж міг бути хтось інший. Решта ж справді поважала щиро, а може... навіть любила його. Тобто поважали найвищою мірою.

Саме така повага світилася й зараз в очах Вадима Бабенка, що стояв біля вікна, замислено курив сигарету. Вадим привітався красивим глибоким нахилом голови, в його очах світилася приязнь. Він — молодий кандидат, йому двадцять сім років, а вже готує докторську дисертацію. Кажуть, Бабенко — надія лабораторії! Можливо, колись він замінить і Марченка. Дмитро Іванович думав про це спокійно, може, тому, що це станеться нескоро, а може,

що таки ще не відомо, в кому знайде собі заміну. Адже це залежить од нього. Вадим же справді на свої роки вельми розважливий і розумний. Чи, як кажуть, поінформований.

Дмитро Іванович подумав, що саме це слово найповніше виражає Вадима. Бабенко знає все — од швидкості поділу амеби до швидкості польоту останнього супутника, од способу добування золота з морської води до способу виведення плям на шерсті й шовку. До нього в лабораторії звертаються як до енциклопедичного словника. Дмитро Іванович, котрий свій час теж у карти не згаяв, дивується, яким робом за такий ще короткий вік у ту красиву голову напхалося стільки інформації, як її не потиснули думки про дівчат, модні краватки, байдарки чи ще там що. Правда, Вадим завжди одягнений за модою, навіть вишукано, і зараз на ньому сірий напівспортивний костюм, довга картата краватка, тупоносі лаковані черевики — проте, мабуть, то просто охайність, чепурність. Бо на розв'язання найпоширенішої формули — $x + y = \text{любов}$ — віддає часу зовсім мало. Хоч він і не аскет, навіть Дмитро Іванович якось зустрів його в кіно з високою білявою дівчиною, але Вадима ніколи не кличуть до телефону з двозначною посмішкою лаборантки, він не скрадається тихцем з роботи й не приходять на роботу заспаній, зі слідами губної помади на комірі сорочки. Як, скажімо, Євген Лісняк, котрого той же Вадим називає не інакше, як запрограмованим на кохання. Всі сили індивідуума вкладені туди, на інше темпераменту й енергії лишається зовсім мало.

А при тому Вадим вродливий надзвичайно, дівчата так і пасуть його очима. Можна сказати, він вродливий аристократично.

— Вадиме, — якось сказала Світлана Кузьмівна, — ти мені здаєшся схожим на Доріана Грея.

На що Вадим гречно, хоч водночас підкреслено театральню вклонився й відповів:

— Сподіваюся, в своєму компліменті ви не сягаєте далі портретної схожості.

У Вадима довгасте, блідувате обличчя, прямий рівний ніс, виразні губи, які зараз приязно посміхалися Марченку. Вадим хотів щось сказати, може, висловити те, що висвітлювала його усмішка, але стримався. Щоб Дмитро Іванович не витлумачив його слова як підлабузництво.

Марченко зайшов до кабінету. Кабінет — з лівого по коридору боку, перша кімната од сходів. Тут стояв запах сірководню та ацетону, він його ледве відчував, він звик

до нього, бо це був другий запах життя, а може, навіть перший, а отой — трави, цвіту — став другим, адже про нього тільки мріялося й говорилося, та рідко коли ним ласувалося. Проте прочинив вікно. Свіжий вітер гойднув цупку жовту фіранку, прошелестів паперами, підняв на столі кілька аркушів. Марченко боявся протягів — у цій вузькій довгій кімнаті завжди тягло, однак сьогодні він залишив прочиненим вікно, а не кватирку, як завжди.

Сів до столу, дістав сигарету. Перекинув одразу три листочки на календарі (ого скільки зібралось!). Сьогодні п'ятниця, восьме травня. Робив усе звично, майже несамохить. І робочий спокій, який поймав його, теж був буденним, звичним. А от відчуття, як йому починати день, ясніше ніж завжди. Мислено зараз обіймав увесь плацдарм, де мала розпочатись підготовка до штурму — так трошки іронічно, але іронія тільки у визначенні, а не в суті, — подумав про лабораторію і про те, що мали зробити. Оцей кабінет, кімната й кілька сусідніх — весь відділ, лабораторія, як називали вони по-старому, — були його світ. Досконалий і недосконалий, але певною мірою, якою це може бути залежним од людини, витворений ним. Не тим тільки, що вперше очолив цю лабораторію, можна сказати, створив її, адже саме з його роботи, з його докторської дисертації вона одбрунькувалася од лабораторії білкових компонентів, а й теми розробляв він, і приймав на роботу співробітників, і навіть купував обладнання. Звичайно, проблему зачинав не він, вона назріла в світі, над нею працювали на всіх континентах. Але все оце — і проблема, і теми, і люди, і навіть апаратура були його світом. Не володінням, а світом, від якого залежав, який уже мовби існував сам по собі, хоч він і створив його. Він був мовби... запалювальним механізмом у машині. Він падав цій машині певних обертів, змушував людей і самого себе працювати енергійніше, мізкувати, докопуватися, пукати — йти далі. Притім у хвилини абстрагування мав своє власне пояснення, свій легенький кпин: «Робота створила людину і мусить рятувати її й далі від свого ж вивтору. — холодної роботи розуму». Це справді був майже жарт, бо яка б холодна не була робота мозку, вона породжувала відчуття задоволення, запалювала пристрасті, принаймні він не знаходив початку й кінця, це був один навечно замкнений цикл. Особисто для нього, та й, мабуть, для багатьох людей вона стала метою. І на цьому кінці жарт втрачався зовсім. Люди не змогли б жити без робо-

ти. Либонь, вони побожеволіли б без неї. Вона зорганізує їх, стає самим життям. Навіть вихідні, відпустка солодкі, бо є робота. Їх можна не використовувати, ними можна тішитися в думці, виконуючи роботу, маючи її, а коли, може, й прокладаючи.

І ось — перша затьяжка.

А що не палив три тижні, в нього запаморочилася голова. Й захмеліла, приємно затуманилась думка, обвинувалась якоюсь химерною оболонкою, віддалилася, проступила розмитими контурами на відстані; він надміру впевнено (це фіксував, хоч і не міг зупинитися) думав, що те, над чим билися шівроку, розплутають ось тепер, у найближчі дні. Вони візьмуться... Він перекроїть усе наново...

Без того вони не могли йти далі, не могли вийти на гребінь, на свій перший значний гребінь, підбити підсумок, а точніше — перевірити зроблене. Поки що він не міг покласти на стіл інститутської вченої ради ніяких вагомих результатів. Навіть ніхто не знав, є вони чи їх немає зовсім, не знав доконечно й він, завідувач відділу Дмитро Іванович Марченко. Їхня проблема поки що — в площині чистої теорії; величезний ланцюг, загальна схема відома всім, а як вона здійснюється — те невідомо. Кожен новий рік, кожна наукова конференція приносять нові докази, уявлення, які часто ламають старі, відкидають до порога, змушують починати спочатку... Якщо сказати відверто, вкрай відверто, їм усім разом невідомо, чи розв'яжуть її колись люди. Ні, таки розв'яжуть, тільки, можливо, не на такому науковому рівні. Сьогодні ж навіть неозброєним оком бачилося більше пунктирів, ніж суцільних ліній, більше проваль, ніж містків. Та й чи там покладені ті містки? Чи пройдуть по них туди, куди треба?

Проблему, над якою працювала і його лабораторія і яка нещодавно стала актуальною в світі, він сам пояснював дилетантам, людям в жінчиної роботи або своїм колишнім товаришам дитинства (адебільшого вчителям і військовим) трохи з іронією, що не ображала слухачів, ані припинувала, ані возвеличувала роботу, а тільки висвітлювала в ледь химерному світлі його самого, й то через те, що, мовляв, не може доладно розповісти, — так: «Фотосинтез — це ось хліб, і картопля, огірки і салат під оцю горілку, ти і я, зрештою, і повітря над нами. Бачиш опі зелені пагони цибулі? В них сонце. Вони росли, перетворюючи його енергію. «Рослина — це Прометей, що краде вогонь

в неба». Це сказав Тімірязєв. А як саме краде, чому листочки ростуть, ми й шукаємо». Деякі з найнецеремонніших, тих, що не боялися виставити себе профанами (здебільшого вчителі-літератори), запитували: для чого?

О, то було, на перший погляд, просте, а насправді зовсім не просте — хоч цього не досягали ті, що запитували. Не цим, зовнішнім,— для чого оті колби, полірографи, спікарди, всілякі інші установки. Тут він відповідав легко: хочемо знати, як енергія сонячного світла перетворюється в рослині в хімічну енергію органічних речовин. Як вона «консервується» в рослинах. Конкретно ми, наша лабораторія, шукаємо, в якій саме точці починається процес «консервації». Шукаємо перше кільце ланцюга. Тільки фотосинтез об'єднує в одне сонце і землю, тільки ніжне стебельце рослини протистоїть падінню енергетичного потенціалу на землі, це вона годує нас і напуває киснем. Якби ми розгадали таємницю фотосинтезу, ми б значною мірою розгадали, як створений світ, а, основне, змогли б стимулювати цей процес або й відтворити штучно в лабораторних, а далі заводських умовах, змодельовати і таким чином урятувати людство від загрози голоду кисневого і звичайного, нагодувати не тільки тих, що живуть зараз, а й тих, що житимуть через п'ятдесят років, оті шість мільярдів, які без цього справді не прохарчуються.

Але за цим стояло й щось інше, особисте, власне його, і, як здогадувався, не тільки його, а й кожного працівника лабораторії, і, мабуть, усіх інших учених, які працюють над цією чи подібними проблемами, де немає остаточного результату, а, може, й не буде до кінця життя. Воно пов'язувалося з роботою як сенсом життя, його метою. Тільки про це ніхто не говорить. Відповідь має десятки означень, закодованих формул, за якими стоїть людська душа, її вічне поривання, її страх і захоплення світом.

Коли він починав про це думати, йому іноді здавалося, що він збожеволів. Він майже щодня натикався в наукових журналах, дисертаціях на такі чи подібні формулювання: «На декілька поколінь *нам* доведеться відмовитись...» «Через декілька поколінь *ми* зрозуміємо природу цього явища...» Й тоді мимовільно зривалося з мислі, чий, може, майже позасвідомо, з душі: для чого? (Таке ж і не зовсім таке, як задавали йому не обізнані з проблемою знайомі). Хто — ми? Ти, якого через півстоліття вже не буде? Щиро ти вболіваєш за прогрес чи то тільки слова, засіб посування по науковій драбині, важіль у власній

кар'єрі? І чи можна широко боліти за прогрес узагалі? Адже, відірваний од конкретної людини, він — абсурд. Абстрагований од неї чи доведений до рівня, коли замінено, закодовано всі людські чуття, всі емоції — любов, ненависть... Тоді це буде те ж саме, що саморозвиток машини. Дехто так і каже. Тоді для чого прогрес?

Він помічав, що мимоволі уникає відповіді, яку конче мусить знайти для себе. І не тільки тому, а може, й зовсім не тому, що нині всі вони, люди, підійшли щільно самим своїм існуванням до цих проблем. Чистого повітря, води, їжі, що провідні вчені, державні діячі дедалі частіше перечіпляються через них практично. А саме через те, що його власне життя, його робота були втягнені в цю проблему, як кожна молекула води втягнена в лійку, в яку рине вся вода. Для чого я роблю оцю роботу? Так, я болю тим, що через півстоліття шести мільярдам людей не буде щось їсти. Чого я хочу? Що я стверджую? Себе? Так, і себе. Нема чого критися. Висока мета, вона існує. Я не ворог людству, я не озлоблений на людей. У мене є друзі. Я хочу добра дітям. І вже бачу в уяві внуків. Знаю, буду любити їх. Як декотрі з моїх ровесників, що вже мають онуків, люблять їх неімовірно, дужче, ніж своїх дітей. Може, тому, що коли наші діти малі, ми самі ще молоді й більше думаємо про себе. А тут думка вже переключасться... То я роблю для них? Мабуть, і для них. Хоч конкретно думаю про себе. Дбаю про себе. Про оте, як його називають, власне щастя. Щастя — у тобі, це давня істина. Тоді чого я прагну, насолоди? Можливо.

Адже й насолоди є різні. Є насолода навіть зійти на вогонь заради істини. Не тільки страждав Джордано Бруно, мав насолоду сказати правду.

Мені ж приємно приносити людям користь. Втіха мені, — люди теж мають від того. Мали ж якусь втіху... ні, не втіху, а потребу душі, серця Заболотний, Кох і навіть отой пілот, що впав над сибірською тайгою і до останньої миті записував на магнітофонну плівку роботу приладів літака...

Саме оце, невідоме, й вело людство протягом віків. Для того люди й жили. Чи свідомо так жили? Скільки їх жило так? Оті всі, що лежать під пірамідами й курганами або над якими тисячоліття шумлять жита? Оті, що в Карфагені, в Помпеї, просто на сільському цвинтарі?

Але ж залишилася теорема Піфагора й знайдена в тому ж попелі статуя Венери. То оце все і є прогрес? Мабуть.

Тільки жодна людина, творячи, так не думає. Не може думати. Вона сама, її діяння — тільки часточка того великого руху.

Власне, він і сам ніколи не думав у такій послідовності й такій абстрактності. Імпульси йшли од найконкретнішого. Од його роботи. І тут він уже не міг не думати. А що, коли одного дня стане відомо, що вона — абсурд?! Що цю істину, над якою б'ється, відкрити не можна? Тоді куди пішло твоє життя? Ні, навіть ще вужче. Шлях, який вибрав, місток, який намагаєшся прокласти, не той. Прокладений не над тією прірвою чи навіть не над прірвою, а на твердому й рівному. Тоді ти обдурив не тільки себе, а й оцих двадцять вісім чоловік, що довірилися тобі, що вірять тобі, що шукають разом з тобою. Що вони скажуть?..

Оце й була та крапка, з якої починалися його думки. І що ближчав день перевірки, коли вони запустять в суспензію мічені атоми й стане відомо: змарнували, спалили вони безслідно оці останні шість років чи мають хоч якісь результати, — то дужче тиснули думки. І, як здогадувався, не лише на нього. Не міг не думати про це й дехто з оцих двадцяти восьми. Але, мабуть, вони задумувалися зовсім не так, як він. Вони йшли за ним. Це було схоже на те, як солдат іде за наказом командира, правильним чи неправильним. А він од цієї думки втекти не міг. Уже хоча б тому, що мета лежала в кінцевій точці шляху його роботи, була вираженням доцільності її, а отже, і його життя. Через те й оті всі думки про прогрес, про майбутні покоління не були для нього схоластикою, в якій потонуло стільки людей з попереднього століття, чистою теорією, якою можна бавитися за скляною чаю або чаркою коньяку, втішатися, лякати гарних жінок (вони знають, що їм треба лякатися) чи кидати в дискусійний раж молодих аспірантів. Йому ж вони мовби натякали: а чи не краще, якби ти робив щось конкретне, точне, ну, скажімо, виводив каротин з водоростей чи вирощував хлорелу. Там видно все. Там результат помітний і на очах спожитий людьми. (До речі, саме вони й знайшли — для власних потреб — новий спосіб вирощення хлорели в закритих басейнах, він виявився такий ефективний, що на них посипались заявки з главків і міністерств з проханням розробити його широко й впровадити в господарство, хлорела — надзвичайно поживний корм для худоби). А ти можеш спокійно споживати свої наукові пошуки, рости в

академіки, утверджуватися їй не каратися. Ну, щоб каратися... То — щось більше. Він злочину не вчиняв. І тому хоч і одчахувався думкою од своєї роботи, розмірковував начебто з відстані їй справді трохи теоретично. Тільки інколи його раптово неначе біла навідліг гаряча думка: а що, як ось перевіримо і нічого не вдасться? Що тоді? Він не знав, що буде тоді.

Тої миті постукали. Це не були свої — він сам привчив співробітників заходити до кабінету без стуку. Постукали вимогливо, впевнено, двері відчинилися, перш ніж він відгукнувся. До кабінету стрімко зайшли директор інституту Корецький і завідувач відділом кадрів Лепеха. Власне, стрімко зайшла Лепеха, Корецький переступив поріг тихо й спокійно. Він був таким завжди — тихим, коректним, навіть несміливим, замкнутим.

Проте як у керівника інституту в Корецького була неопіненна риса — він завжди перший показував на стежку, яка приводила до мети, глибинним чуттям одразу вхоплював суть і прямування запропонованої проблеми, майже інстинктивно відшукував її міцні й слабкі вузли, допомагав розвивати, просто допомагав усім, хто щиро їй чесно йшов у науку. Щоправда, допомагав тільки в межах інституту, поза його стінами захисник з нього був кепський.

Але Дмитро Іванович знав про Корецького й ще одне. Серед людей близьких він інакший. Спокійний, розважливий, може легенько під'їхати співрозмовника і вмів під'їхати. Легенько й незлобиво, що співрозмовник не розсердиться й відчує красу дотепу. Дмитро Іванович якось відпочивав із Корецьким у санаторії. Там Корецький був душею товариства, це сталося само по собі, він не нав'язувався. Марченкові іноді здавалося, що оцеї другий Корецький нудьгує за першим.

Високий, худий, зігнутий, Корецький стояв позаду Лепехи, як сумирний і тактовний знак запитання. Наталія Кирилівна стояла як нехай і невеликий, але грізний знак оклику. Це була жінка тверда, вольова, хотіла бути такою й тому була. Вона не визнавала панібратства, не хотіла сприймати жартів, врешті, розучилася їх розуміти зовсім.

Зараз вона тримала в руках якісь списки. Глянувши на них, Марченко зрозумів, що їхній з Корецьким прихід означає перевірку, перевірку на високому рівні: чи всі в лабораторії на місцях. Останнім часом Лепеха надто заповзялася (їй що тут скажеш, усе правильно).

Коли Дмитро Іванович побачив в руках Лепехи списки,

він відчув, як йому в грудях щось стиснулося, він розсердився і, мабуть, тому сказав з невластивою різкістю:

— Не обрид вам, Наталіє Кирилівно, цей нагляд? Тільки марнуєте свій і чужий час.

В очах Лепехи засвітилися жовті вогники, хоч очі залишилися незрушними й безбарвними, як і допіру, вимовила твердими губами:

— А ось зараз побачимо, хто його змарнує.

Вони вирушили в рейд. Попереду Лепеха, неприступна, безкомпромісна, майже врочиста, за нею Марченко — ображена гідність, і справді трохи сердитий, позаду — серйозний і зосереджений Корецький (хоч обоє, і Дмитро Іванович, і Наталія Кирилівна знали, що та серйозність — удавана, прибрана з обов'язку).

В першій кімнаті не було нікого. На вбитому в стінку шафи цвяшкові висів світлий плащ, але його могли залишити ще вчора. Лепеха подивилася на Марченка значуще, а Корецький відвів погляд убік. У другій кімнаті гуділа кліматична установка і хурчав млинок витяжки, на лівому столі стояла реторта, валялися якісь папірці, але теж було порожньо. До дверей третьої кімнати Марченко підійшов першим, ухопився за ручку обома руками, немовби намірився вирвати їх із завісами. Його трясло від гніву. На ту мить уже забув, що допіру думав, що його вже ніщо й ніколи не виведе з рівноваги. Він був уневірений, переконаний глибинно, що ніякі життєві турбації не здвигнуть його з філософського спокою, що віднині він житиме інакше. І от уже забув. Усе те стерлося само по собі, згнило в одну мить. Він задихався од гніву. Злостився на тих, кого донині любив, кого поважав, на тих, кого толерантно терпів — на всіх одразу. Вони користували його добротою, його лібералізмом. Користували завжди. Відмічали тихцем у журналі тих, хто запізнівся або й зовсім не прийшов на роботу (звичайно, не приходили тільки з якихось поважних причин), з його лабораторії найменше людей виходило на недільники — він усе те бачив, зрідка зауважував, іноді сварив. Він справді був добрим за вдачею, доброта становила одну з його сутностей. Частину його сутності. Проте ця м'якість мала й свій практичний бік. Він знав, що майже всі торопіють перед цією м'якістю, нею докоряють, навіть підлякують одне одного: «Як тобі не соромно, хіба можна підводити Дмитра Івановича. Коли він добрий до нас, то ми вже...» Далі мовилося про бездушність — шпестили не гірше, ніж на офіційних зборах.

Бувало, він вибухав. Навіть згарячу казав дурниці. Проте швидко вичахав і першим підходив до того, на кого щойно кричав.

Але більше він не подарує. Такого не сподівався зроду-віку. Від сьогодні вони в нього попуску не матимуть. Так, так, що йому холодний, крізь дві крижинки, погляд Лепехи, похмуре зауваження, а може, навіть офіційна догана Корецького, річ не в тому — він сам наведе лад. У ту мить йому пригадалися слова, що він їх жартома часто цитував у лабораторії: «Жоден громадянин через мене не одягнув чорного плаща». Слова належали Періклу, вождеві афінської демократії, він цитував їх якимось так, що забувалося, що це слова Перікла, а не його власні, вони ставали буденними, інститутськими, простими. Жодному працівникові лабораторії він не оголосив за десять років догани. Ні, ба, одну таки оголосив. Три роки тому. Але це б, мабуть, зробив і камінний сфінкс. Там треба було віддати під суд, а не обмежитися доганою. І, такий збіг, учора заготував ще одну. Другу в житті. Юлію Вовку, що його називали в лабораторії Юликом. Він ще не оголосив її, а написав і поклав у стіл. Щоб оголосити сьогодні. Але нехай хто скаже, що Марченко вчипив несправедливо! Де там несправедливо. Юлія давно треба вигнати з інституту. Та хіба лише його... Він і вижене. Сам напише доповідну...

Марченко аж задихався од гніву. Він уже подумки скликав у лабораторії збори, громив, розносив, кидав суворі присуди... У пориві гніву, люті рвонув двері кімнати, переступив поріг і... застиг у подиві. Кімната була повна-повнісінька людей. Вони стовпилися біля столу з лівого боку й щось розглядали. Тут були всі співробітники — старші й молодші, інженери й препаратори. Навіть Юлій Вовк стояв тут. Віп перший і кинувся назустріч Марченкові. Великі вуха, великі палаючі очі, сколошкане волосся, розхристаний, із забрудненими в щось біле руками. Такий він завжди — поспішливий, розкиданий, незібраний. Він найчастіше запізнювався, раніше за інших, ще до закінчення робочого дня, тихцем зникав з лабораторії — і де бував, того не відав ніхто. Марченко знав, що в нього хвора мати, менший брат на його руках, він завше за когось клопочеться, комусь дістає ліки, квитки на поїзд, але все те не виправдувало його неорганізованості, через яку не раз завдавав клопоту іншим і терпів сам. То щось загубить, то невчасно прийде; скаже Дмитро Іванович щось зробити, не заперечуватиме, навіть стане, як по команді

«струпко» (від бравади, невміння знайти лінію поведінки): «Буде зроблено». Й не зробить. Забуде чи й просто не зробить, заклопотаний чимось. Йому нагадають, прочитають нотацію, він почервоніє, попросить вибачення, але, майже певність, знову не виконає обіцянки. За годину кудись побіжить — вислизне крадькома, злодійкувато, шаріючи при тому, й прийде аж завтра. Він і дисертації ще не захистив, хоч матеріалу в нього зібрано багато, може, не на одну, а на дві дисертації, але той матеріал треба систематизувати, описати. Й дивно, що він не клопочеться захистом. Здається, він не клопочеться нічим. І не знає, що то мати клопіт, мати певну мету, життєвський приціл. Він і думає не так, як інші. Дмитро Іванович не раз намагався розгадати — задоволений Юлик собою чи незадоволений, щасливий чи нещасливий. Напевне, незадоволений, напевне, нещасливий. Адже — розумний, бачить свою незграбність, непристосованість, тільки не може нічого з собою вдіяти. «Зовсім як я,— думав іноді Дмитро Іванович,— тільки в значно більших масштабах. Гіпертрофованих». Звичайно, Марченко помилявся. Хоча б тому, що був значно практичніший, чіпкіший у житті. Навіть просто чіпкий, у часи скрут, невдач умів мобілізуватися, боротися, хоч і ціною нервів. Але, мабуть, саме через те, що знаходив у Юлику якусь спорідненість з собою, і прощав йому стільки. Окрім того, він знав: Юлій не просто розумний, а й обдарований. Хоч знову ж нічого не взяв з тієї обдарованості для себе.

Дмитрові Івановичу в одну мить схлюпнула з душі гаряча каламутна хвиля. Він відчув себе легко, радісно, йому аж білі метелики замиготіли в очах, і він, не знати чого, засміявся. Першою думкою було: даремно заготував на Юлика догану, порве її, тільки-но вернеться до кабінету. Юлій — гарний хлопець, щирий, з нього ще будуть люди.

А Юлій біг до нього.

— Виділили, виділили! — кричав він просто Марченкові в обличчя, не помічаючи ні директора, ні завкадрами, які знову стояли як знак запитання і знак оклику, тільки знак оклику був не такий твердий. Лепеха справді була і розчарована, і ображена, вона сприйняла Марченків сміх на свою адресу. Стояла, вдавала, що читає щось у паперах, але й не читала, думала, як гідно відступити. Покивом пальця покликкала Юлія, але той не звернув ніякісінької уваги на її владний покив, худими забрудненими пальцями тягнувся до лацканів сірого, в смужку Марченкового

піджака. На його блідому, із запалими щоками обличчі червоніли рум'янці, тонкі губи великого рота кривилися радісним вигуком.

— Виділили паразитку! Виділили!

— Що виділили? — передчуваючи радість, але все ще спокійно, навіть вибачливо запитав Марченко.

— Першу систему. Приставили мене за того, що трясє й мішає, влив я двісті кубиків дигітоніну, а тоді заклопотався, забувся і влив ще раз. З цього й почалося... І от, дивіться, — метнувся він до столу.

Щирий і наївний, він навіть не здогадався повернути забудькуватість собі на користь, сказати, що влив подвійну порцію свідомо.

Перед Дмитром Івановичем розступилися. На штативі стояло чотири пробірочки, майже до верху заповнені білою рідиною.

Дмитра Івановича залила гаряча хвиля радості. «Який день, — подумав зворушено. — Який день... От же як вишло!»

За ці три тижні він навіть забув, що робила друга група. Це справді був подарунок долі. Без нього вони не могли завершити останнього етапу роботи, розпочати перевірку. Може, й могли, але це було б не те.

Корецький підійшов теж, підняв крайню колбочку проти світла, перехилив на один бік. Біла водичка, в якій ледве помітні чотири зони. Одна — зеленого відтінку, друга — коричневатого, дві інші й взагалі могло розрізнити тільки досвідчене око.

— Вітаю, — сказав, звертаючись до всіх і ні до кого зокрема. Не знаючи, що сказати ще, кинув: — Це — хоч і могорич пити.

— Сабантуї, сабантуї! — закричав Юлій з надміру почуттів, бо він і пити майже не пив, у нього хвора печінка, і виразка шлунка, і ще щось. «Букет хвороб, — як казав сам. — Не встиг нічого зробити, а болячок нахапався...»

— Добре, влаштуємо сьогодні сабантуї, — сказав Дмитро Іванович і нецеремонно забрав з рук Корецького колбочку. Хвилювання одухотворило його обличчя, тепер воно було навіть гарним. Хоч узагалі гарним назвати його було важко. Широке, повне, м'яке, наче трохи брезкле, — рівний, трохи аж кирпатий ніс, ледь рудуваті, закучерявлені вгору брови, великі, повні, майже епікурейські губи, — простота й добросердість, і ніякої думки на чолі, суворості чи наукової замисленості. Правда, широко постав-

лені очі — живі, пильні, з думкою, трохи соромливі, свідчили про витонченість вдачі, чутливість, невпинну роботу розуму. Скрашувало обличчя й русяве, що ледь кучерявилось, волосся.

Так, на перший погляд він видавався негарним, неворотким і якимось мовби дивакуватим. Та він і справді не мнів вестися з незнайомими людьми, не знав, як стати, куди подіти руки. Але якщо придивитися уважніше... Особливо коли він захоплювався, починав розвивати думку, — а те в лабораторії було майже повсякчас, лабораторія жила його мозком, у цій великій голові думки народжувалися з якоюсь особливою легкістю, ідеї виникали зовсім несподівані, майже парадоксальні, — тоді його обличчя мовби засвічувалося зсередини, рухи ставали точні, голос упевнений, він ніби ставав вищим на зріст, хоч насправді був зросту невисокого. Статури він — міцної, з деякою, як то кажуть, схильністю до повноти. І не дивно. Робота сидяча, а минулої весни розміняв шостий десяток. Коли вони набігли — не згледівся, життя ще ніби й не було, й у звичках, у вдачі залишалося немало молодого, несолідного, майже хлопчачого. Ну, не те щоб хлопчачого. Змінилося багато: приходив досвід, він підказував, учив, потроху догартував. Раніше, колись він бував і безмежно довірливим і непослідовно-щирим. Це водночас були й недосвідченість, і м'якість дуні, він міг легко повірити в щось і розчутитись, повірити самому собі, перейти в якийсь стан, настроїтися на якусь хвилю. Потім повірить у щось інше, захопиться ним. З роками шкура на душі (він саме так і подумав — «шкура на душі») задубіла, наївної щирості, то більше щирості непослідовної вже не було. Він перестав торопити перед співробітниками, звик до своєї ролі, до деяких виявів шани.

Життя довго й повільно формувало його. Формує й зараз. Його світогляд подорослішав, став глибшим. Так, він почав потроху розуміти людей, проте мало користав це й зараз. Оте, колишнє, лишилося в душі назавжди. То була ніби матриця душі. Він і сьогодні міг повірити тому ж Юлію, хоч розум підказував, що вірити не можна. Він осягнув багато речей, трохи по-іншому дивився на людей, на світ, навіть на людський досвід, але з того досвіду не набрав собі вміння жити за розрахунком. Рішуче за розрахунком, бо, коли признатися, розрахунок важив немало, тобто він знав, що йому буде на користь, а що на шкоду, хоч знову ж не ставив на ту карту життя, не знався лише

з «потрібними людьми», не вимірював паперед кожен свій крок. З молодості в нього залишилося немало звичок і пристрастей, він мав кілька, як їх називають сьогодні, хобі, найперше — рибальство, але часу для нього останні роки викроїти майже не міг, та й усі інші хобі були не популками насолоди, а виявами вдачі. Втішатися життям не вмів, та що там втішатися життям, навіть просто подбати про здоров'я. От, скажімо, схильність до повноти. Пройтися пішки, прогулятися — то для нього марнування часу, за цю годину можна прочитати ще одну статтю в журналі «Питання біології» чи хоч пергорпути «Всесвіт». Од того й міокардодистрофія, і гастрит, і перші кольки радикуліту.

Дмитро Іванович і зараз поведився песолідно, хвилювався, реготався, панібратськи поплескував по плечу Юліка, а той його тримав за галстук, хоч за спиною осудливо звузила очі Лепеха й ніяково переступав з ноги на ногу відтиснутий убік Корецький, Дмитро Іванович забув про нього, забув про перевірку, збоку справді могло видатися, ніби знехтував їх, Корецький те за образу не сприймав, але й не знав, як йому солідно, гідно скінчити рейд. Подякувати всім, хто тут зібрався, за сумлінну працю, трохи посварити для порядку? Так і не знайшовшись, кинув через плече: «Дмитре Івановичу, зайдете, будь ласка, до мене», — і вийшов. Слідом за ним пішла й Лепеха.

Дмитра Івановича на мить стривожили слова директора, але певдовзі він забув про них. Вони обговорювали результат галасливо, збуджено, вимірковували, як краще розпочати перевірку кількарічної роботи, кому це доручити, сьогоднішній успіх розвихрив усіх, окриляв, вселяв надію. Вони юртували довкола Марченка, а той вимахував руками, говорив збуджено, радісно. Жодна проблема в лабораторії не існувала поза ним, вони починали розкручуватись із його думки, і в кожній проблемі, кожній справі, сам того не помічаючи, насамперед був він. Вислуховував усіх, радився з усіма, але свою думку обстоював ревниво, як би обстоював самого себе, та так воно, зрештою, і було. Раніше він входив у все, намагався простежити до кінця, хоч і тоді розумів, що всього йому не охопити, що часом він навіть заважає, полишає головне; цю науку, науку керівництва повільно осягав, тепер уже здебільшого робили інші, а він стежив, спрямовував, спонукав чи зупиняв. Тож і зараз вирішив, що найкраще буде створити групу перевірки. У неї ввійдуть...

— Світлана Кузьмівна Хорол, Неля... Платонівна Рибченко, Вадим Бабенко і Юлик Вовк. Очолить групу Віктор Васильович Борозна.

Але Борозна очолити групу відмовився. Він заперечив коректно, ввічливо, проте рішуче й категорично. Сказав, що ще не закінчив роботу в групі КСС — концентрованого сонячного світла — та з установкою, там, мовляв, зараз у нього жнива. Дмитро Іванович не наполягав. КСС — царина заступника директора, Віктор Васильович перейшов з його лабораторії, і установка — хвіст звідти, обов'язок давній, з яким Борозна не впорався за два роки. Він розрахував опромінення насіння буряка з допомогою механічного модулятора, це має підвищити цукристість буряків. Дехто взагалі не вважає роботу групи КСС причетною до фотосинтезу, на цьому ґрунті в інституті не раз доходило до всіляких непорозумінь, часом гірких, а більше смішних. Так чи так, але то, мабуть, і найбільша удача останніх літ лабораторії світла, методу Борозни пророкують широке поле застосування, па освоєння його відведено чималі кошти, вже закінчують будувати напівзаводську установку. Борозна тепер в основному й працював над упорядженням тієї установки. То вже не була чисто наукова робота, скоріше інженерна, промислова, він міг од неї відмовитись, але не відмовлявся, навіть клопотався нею залюбки, й Марченко подумав, що Борозна, зважаючи на порівняно молодий вік, чоловік до біса практичний. Ну, скажемо, не зовсім молодий — тридцять шість років, але для доктора — це таки небагато.

Віктор Васильович Борозна — єдиний, окрім Марченка, доктор у лабораторії. Він вельми самостійний і самовпевнений (рано досягнув успіху й сподівається досягти ще більшого), прямий, та прямота іноді навіть межув з грубістю, а може, й з нещадністю.

Дмитро Іванович, мабуть, перебільшував. То була не нещадність, а сила, внутрішня сила, жага життя, неспита, міцно стиснута, певність себе, енергія, яка ще не знає, чим закінчиться. Отій його внутрішній силі, карбованості думок і вчинків відповідала навіть зовнішність. У Борозни майже атлетична статура, велике смагляве обличчя, воно грубе, мовби тесане сокирою — багато кутів, багато прямих ліній; широкий, майже квадратний лоб, велика чорна борода клинцем, чорне цупке волосся без проділу; очі великі, чорні, ще й з якимись краплинами — очі цікавої здорової людини, яка переливає через них світ,

одбирає потрібне й рішуче відтручує все, що, на її думку, хибне або зайве. Ті очі, здається, розуміють усе, дивляться на світ мудро й проникливо, і в них нема ципізму, а тільки щирість і допитливість, неспожитий захват світом, про який знають багато й доброго, і недоброго, але оте недобре просто не беруть до уваги, а ще в них — певність, що їх обдурити не зважить ніхто. Такий був Борозна, проте трохи не таким бачив його Марченко. Він бачив у ньому тільки силу, грубість, практичність, він трохи торопів перед ним і, може тому, виробив щодо нього лінію поведінки теж грубувату, сухувату, ділову, хоч знову ж до певної міри — потерпав, щоб її не прийняли за ревності, боязкість перед сильним суперником.

Отож він тільки стеновав плечима, поговорив ще кілька хвилин і подався в сусідню кімнату, куди щойно пішла Світлана Кузьмівна Хорол, його неофіційний заступник, один з найдавніших працівників лабораторії. Вона почала разом із Дмитром Івановичем; у тому, що перекипіло, одкристалізувалося, перейшло в інший стан, дістало обґрунтування в одій лабораторії — частка і її праці.

Вона погодилася неохоче — й Дмитро Іванович знав, чому, як знав і те, що, погодившись, зробить усе сумлінно. Її не треба підганяти, їй не треба набридати, вона сама прийде до нього, візьме його розробки, уважно вислухає й пунктуально та неухильно виконає все. Й Дмитро Іванович теж не сказав нічого.

Вони стояли біля відчиненого вікна, вітер гойдав цупку жовту фіранку, за вікном на в'язовій, унизаній молоденькими мережаними листочками, гілці відчайдушно співав чорний ротатий шпак, десь унизу галасували горобці — весна вливалася у вікно широким потоком, дзвінким співом і запахами, бадьорою свіжістю й глибоко притлумленою млостю.

— Весна... Ще одна весна, — сказала замріяно й трохи сумно Світлана Кузьмівна.

Що стояло за тими словами, за тим смутком, Марченко розгадати не зміг: жаль за минулими роками, та й не встиг, бо Хорол якось враз, немов подолавши щось у собі, повернулася до нього, в її очах стрибнули злякані, майже відчайдушні вогники, і вона швидко мовила:

— Поїдемо завтра по сон. Ми стільки разів збиралися...

Дмитро Іванович чомусь здригнувся, подивився на Хорол трохи розгублено, трохи ніяково.

— Не знаю. Чи зможе поїхати жінка.

І прочитав по Світланиних очах, що вона його дружину не запрошувала. Це збентежило його, він розгубився в першу мить. Та й було чого. Світлана Кузьмівна Хорол, старший науковий співробітник, заміжня жінка, мати майже дорослої дочки, якось по-особливому ставилася до нього. Це знали всі в лабораторії і в інституті, до цього звикли, коли й жартували на їхню адресу, то легенько, потураючи. Та й справді, хіба не мають права люди симпатизувати одне одному і в той же час залишатися на чистих берегах? Вони й залишалися на них. А він взагалі ніколи не міг гаразд розібратися в своїх почуттях. Може, тому, що за все життя так і не зазнав справжнього великого кохання. Отого, що збурює до дна, застилає світ, змушує чинити нелогічно, нестримно, ламає всі перепони, а часом і власне життя. Йому подобалося багато дівчат. О, це майже точне слово — подобалися. Він їм не міг офірувати, не міг чимось жертвувати. Як, скажімо, змогла для нього одна дівчина за їхніх студентських літ. Вона любила його палко, шалено, а коли він відкинув її любов, залишила університет і виїхала на шахти в Донбас. Потім, переказували, вийшла заміж за сліпого. Тепер, коли згадував про ту любов, розумів, яким несосвітеним дурнем був. Адже тією любов'ю міг утішатися весь вік. Омивати в ній душу. Боже, як це багато важить, коли хтось безкорисливо, жертвовно йде поруч тебе, підтримус, захоплюється чи навіть рідко од твоїх помилок. Скільки можна зробити за такої підтримки! Як далеко пройти! Ні, він би не обкрадав тієї любові. Він би теж приніс їй щастя. Леліаяв, пестив... Він аж потерпав од думки, як то прекрасно, коли тебе люблять.

Із Світланою то було зовсім не те.

— А якщо... Степан Степанович ще в Москві? — сказав і зрозумів, що треба було сказати щось інше, що він страшенно образив цим Світлану, повівся як нікчема. Зрозумів тоді, коли слова ще були в роті, коли тільки вимовляв їх, але було пізно. Він спалахнув, розсердився на себе й поспішив стерти те, що сказав, спробував завернути все назад, хоч і розумів, що завернути, мабуть, не можна.

— Мені й самому хочеться виїхати з міста. За цією роботою я вже забув, як цвіте сон. Поїдемо...

Йому на подив, і знову ж трохи на досаду, Хорол прийняла закамурфльоване вибачення, хоч і сказала:

— Степан Степанович повернувся ще вчора. А сон і справді вже одцвітає.

Йй пішла до дверей своєю м'якою, лінивою ходою.

Оця невизначеність на завтра зіпсувала Марченкові день і сабантуй, який вони такі організували ввечері. А сабантуй був на славу. В найбільшій із семи кімнат лабораторії зсунули столи, жінки застелили їх чистим папером, прикрасили букетами свіжих зелених гілочок, Юлик і Вадим приготували «кімнатний фейерверк». На закуску була ковбаса, сніданки туриста, свіжа редиска, цибуля й навіть баночка чорної ікри. Хлопці перегнали три літри спирту, а Борозна зробив коньяк, який усім дуже сподобався, й усі одразу ж сказали, що з цього дня питимуть тільки «борозняк». То більше, робити його просто: перегнати через порошок кави воду й розвести спиртом. Вона стає прозорою, як сльоза, пахне кавою, але не зовсім кавою, запах той — специфічний, дуже приємний. У дві пляшки Борозна додав ще якогось екстракту, той напій мав запах «едельвейса». І хоч Борозна сьогодні відмовився очолити групу, але заправляв на сабантуї він. Зорганізував чоловічий хор, проголошував тости, дивував і змішив усіх фокусами. Все це було тим більше дивно, що на такі гулянки він не приходив ще жодного разу.

Розділ другий

Борозна вбіг до себе, вдягнув піджак і вийшов пидвір. Попереду біліла висока постать, поли білого плаща ледь розкрилювалися, елегантні черевички стукотіли задьористо, дзвінко, у лад ході погойдувалася накинута тонким ремінцем на мизинний палець чорна лакова сумочка. Борозну одділяло од Нелі Рибченко якихось п'ятнадцять-двадцять кроків. Якби захотів, міг наздогнати за півхвилини. Якби захотів... Борозна упіймав себе на тому лицемірстві й трохи не вилаявся з досади. Адже то зовсім не випадковість, що він вийшов з інституту слідом за Нелею. Й на оцю вечірку теж потрапив не випадково. Щоправда, привів його туди не якийсь твердий розрахунок. Але й не оте тремке бажання бути поруч, бачити, чути, почуття бентежності й чогось несподіваного. Просто він не був закоханий. Якби його змагало те почуття, він би давно знайшов спосіб підійти до Нелі. Адже запам'ятав її ще з минулого року. Запам'ятав чи, певніше, вперше побачив як жінку, як гарну жінку, як надзвичайно вродливу жінку на деснянському пляжі, куди якимсь у педілю виїздили інститутом. Він лежав на піску поруч Вадима Бабенка, з кушів

вийшла в купальнику Неля, пройшла повз них до води, й Вадим мовчки, в одну мить окреслив пальцем на піску її фігуру. Окреслив майже точно, не гіперболізуючи. Фігура в Нелі досконала, й не те щоб витончена — не було тієї перетонченої талії, отих по-сучасному довгих ніг, а таки була гармонія, майже повна ідеальність, жіночність до крайньої межі, жіночність і зваба. На піску ж вийшло щось хтиве, аж вульгарне (а може, то було не на піску, а на обличчі в Вадима, просто він обійняв усе разом), навіть Вадим зрозумів, що це вульгарно, непристойно, й розтер малюнок. Відчувши, що Борозна зрозумів усе, й чомусь таки бажаючи залишитись у його очах ловеласом, грубим і досвідченим зальотником, вернувся на ту саму стежку:

— Пончик.

Борозні це не сподобалося, особливо не сподобалося тому, що це сказав завжди коректний і вихований Вадим, і він кинув майже зі злістю:

— Не треба.

— Чому? — не погодився той.

— Хоча б тому, що працюємо разом.

Але в думці дивився на Нелю майже такими самими очима. Тому й розсердився. «Добре було б провести з нею тиждень біля річки... Або поїхати до моря...»

Неначе відчувши, що вони говорять про неї, та, мабуть, і не могла не відчутти, адже пройшла повз них і вони дивилися їй вслід, вийшовши з води, Неля присіла біля них. Скинула купальну шапочку, й по плечах розсипалось волосся. Воно в неї світле, текуче, як чиста річка, густе, — вона відкидала його красивим і, мабуть, завченим порухом повної руки, — на подив йому, було своє, не отих — міднуватих, платинових чи ще яких кольорів таблиці Менделєєва, а солом'яно-біле, аж переливалося сонячним світлом. Вона носила його у тугому вузлі, й це теж було гарно — смагляве обличчя строгого, майже римського профілю і важкий вузол світлого волосся. Очі в неї були великі, зелені, губи чутливі, владні, владність і чутливість якимось дивно поєднувалися, і це тривожило. А от вії довгі, волохаті, вони не гармоніювали зі строгістю губів і всього обличчя, вона їх теж не фарбувала — можливо, раніше фарбувала, а потім зрозуміла, що втрачає на тому, хоч і знала, що вони зм'якшують її, а може, й хотіла того. Ні, не хотіла. На її обличчі в розкриллі серпастих брів, у кутиках вуст лежала суворість, він розгадував її як несправжню, щоб відлякувати всіляких вуличних і другорядних залицяльників, бо ж,

певно, знала собі ціну й не дозволяла простягати лапу будь-кому. Так, вона була певна себе, своєї краси, свого місця в житті, може, трохи й переоцінювала себе, але, як грубо відзначив сам собі, переоцінювати було що. Правда, він тоді так і не розгадав її. Йому здалося, що в її вдачі справді було щось гостре, трохи навмисно наструнене, натягнене, що ця гострота у неї в усьому: в порухах серця може бути найбільша наструненість і глибина водночас, саме строгість і глибина, і це вабило й хвилювало. Але чи справедливі його здогади, так і не дізнався. Й не намагався дізнатися. Якось їм не випадало познайомитися ближче (він здебільшого пропадав на будівництві установки, в інститут навідувався рідко), і чомусь не робив спроби наблизитись. Щось мовби стримувало, застерігало його. Може, саме те, що не знав її, боявся якоїсь раптовості, чогось несподіваного... Отой її сміливий погляд, отой прижмур очей досвідченої жінки, у якому й спопукання, і застереження. Тоді чого пішов сьогодні? Чого прийшов на вечірку й там із шкури ліз, щоб сподобатися їй?

Він ще жодного разу не поставав перед своїми новими колегами в такій іностансі. Поводився грубовато-невимушено, але невимушеність такого чину, що всі розуміють: він — тонший, тактовніший, а вдає такого навмисно, щоб переломити оцю скованість (було кілька чужих, та й так не всі в лабораторії близько знайомі), закликає всіх до вільності, він аж трошки приносив себе «в жертву», почавши іронізувати над собою.

Борозна балансував на краю двозначностей, і всі знову ж розуміли, що він не цинік і не нахаба, вибачали йому те й поволі присиднувалися до нього. Тільки Вадим Бабенко хмурився, і то, мабуть, із заздрості, що не він, а Борозна став у центрі уваги, що всі жіпки тільки й чекають на слово Борозни й заходяться реготом.

Найдужче сміялася Неля. Вона аж заплющувала очі й одхилялася на спинку стільця. Вона, мабуть, здогадалася, що весь отой фейерверк заради неї, бо кілька разів поглянула на нього якось чи то заохочуючи, чи то глузуючи. Ну й нехай здогадується. Хіба не того хотів!

І Борозна прискорив кроки.

І ще одне йому подумалося, і ще одне пригадалося, поки наздоганяв Нелю. Він знав, що вона була замужем. Її заміжжя виявилось невдалим. Чоловік не захистив дисертації, його за щось вигнали з інституту нафти, пішов змінним майстром на завод, але й там не ладналося, і, певно ж, не

ладналося в сім'ї... Аж поки не поламалося остаточно. Тепер вона буде обачніша.

Як і кожен старий парубок, Борозна мав перебільшене уявлення про зазіхання жіноцтва на парубочку свободу та про підступні, розставлені на всіх стежках сильця, насторожувався й скрадався там, де, може, інший пройшов би співаючи. Ну, та, подумав він, буде видно. З нього не бо зна-який залипальник, але ж не тільки константи та механізми реакцій вивчав двадцять років... Довивчався до тридцяти шести. Старий парубок. Вік, коли стає соромно признаватися, що ти неодружений. Починаються всілякі пересуди. Йому на них наплювати. Й наплювати на все. Але женитися зараз і справді не просто. Не піде ж він у гуртожиток педінституту на танцюльки, не стане освідчуватись вісімнадцятирічній дівчині. Вона просто втече од нього. Та й про що б він з нею говорив? Вони були б наче з двох різних віків...

У цю мить Борозна наздогнав Нелю. Він ступав широко, йому трохи шумів у голові хміль, і почував якусь легкість у тілі, од чого народжувалась ще більша впевненість у собі, й настрої був легкий, пустотливий.

— Самотній ідальго, рицар сумного образу просить ласкавого й милостивого дозволу в чарівної незнайомки супроводити її в небезпечній мапдрівці до громадського транспорту... — зморозив і почервонів з досади, відчувши невідповідність цих слів настроєві дівчини — замисленому й притишеному, невідповідність усьому — одьому вечору, їхньому вікові, інститутському становищу. Йому стало соромно, що так низькопробно, нерозумно нав'язував себе, що не підійшов невимушено й просто. Він і сам не знав, як те сталося. Поки виміzkовував цю зустріч, думав про неї — все виходило добре. А от розкрив рота, й вилетіла отака дурниця. А він же гадав, що все буде красиво, легко... Тільки легко й красиво. З дівчатами, з жінками найкраще зав'язувати знайомство саме так. У напівжартівливій розмові найлегше вияснити, чого можна сподіватися, в такій розмові, на випадок невдачі, легко відступити, перевести все на жарт.

І от в останню мить він розгубився. Якась непевненість, якась холодна думка збила його, штовхнула в крайність, видлубала десь оці безглузді слова.

Неля Рибченко й справді подивилася на нього, неначе на божевільного, хоч йому здалося, що її подивування

перебільшене, награне. Проте відповідь була надміру твеза, прозаїчна й навіть трохи образлива:

— Той, під кого ви підлагоджуєтесь, був лицарем сумного образу тому, що багато страждав, мало їв і невпинно думав про даму серця, а самозваний ідальго читав про страждання у книжках, самої краківської з'їв за вечір півкілограма й біжить за спідницею, яка опинилася найближче. До того ж ідальго був дуже непрактичний, він не вирощував буряків.

Ці слова можна було сприйняти як ляпас. Ляпас ні за що, отако, з доброго дива. Проте нецеремонний, а також досвідчений Борозна так не подумав. Звичайно, було неприємно чути таке. Але ці слова стосувалися більше до неї, ніж до нього. Вона виставляла найвищу ціну. Давала зрозуміти, щоб не сподівався на легкий флірт і ні на що тимчасове взагалі, давала можливість образитися й піти. Окрім того, розгубилася сама, сказала так з інстинкту самозахисту.

Йти геть йому не хотілося, і він почав шукати якоїсь середини. Через те вже не випадало одразу залишити прибраний топ і привід, яким би недоречним він не був.

— Ну, а все-таки, може, і є якась схожість... — і погладив густу, чорну, клипцювату бороду.

— Її вистачило б на сімох ідальго, — посміхнулася Рибченко. — Знаєте, на кого ви більше схожі? Вам ніколи не казали? На давнього ассрійця. Отого, що на малюнках у підручниках четвертого класу. Пам'ятаєте, один за одним, з луками...

— Але хіба не може бути схожості внутрішньої, — не здавався він. — Скажімо, яко захисник слабкої половини...

— Тепер такі захисники, — махнула вона рукою. — Тікають поперед дульсіней...

Вона сказала це без конкретної адресації, незлостиво, просто так, і напруження спало. Вона мовби переводила розмову в інший регістр, а відтак і його підступна думка, йому ж на радість, не знаходила підтвердження.

Вони зайшли в трамвай, але тепер, при світлі, в напівпорожньому вагоні, Борозна почувався трохи дурникуватим. Він навіть не знав, чи додому їде Неля, де вона живе, може, взагалі заважав їй, — адже так і не попросив дозволу провести. Знав, що вона киянка, батьки її мешкають у власному будинку на Куренівці, але трамвай ішов у бік Дарниці, очевидно, мала кімнату десь на Водопарку

або Березняках. Мабуть, одержали разом з колишнім чоловіком, і той залишив кімнату їй.

У трамваї було кілька вільних місць, проте Неля не сідала, пройшла в кінець вагона, прихилилася до металевих прутиків. Нової конструкції трамвай ішов м'яко, без поштовхів, наче плив. Борозна стояв навпроти Нелі, говорив про сьогоднішню вечірку, покрадьки розглядав дівчину. Окрім того, що вона справді була надзвичайно вродлива і, як кажуть тепер, фігурна, цю її фігурність, аж до вишуканості, підкреслював витончений художній смак. Усе на ній було пошите за модою, скрізь дотримано міри, тонко дібрано кольорів. Певно, допомагають батьки.

А в очі поглянути чомусь не зважувався. А коли ж одважився, побачив, які вони зелені, небезпечні. Це знову стривожило. В її очах світилася цікавість, може, навіть трошки вдоволення — аякже, отакий авторитетний науковець, така кібернетична машина, як називали його поміж собою дівчата, в ролі залицяльника, — трохи ніяковість, яку вона швидко пододала, й глибоко прихована посмішка. Брала гору цікавість. Для них усіх чорнобородий доктор здавався загадковим, трохи не таким, як інші люди. Він і справді якийсь... надто гострокутний. Вона чула його двічі на зборах: виступав коротко, різко, казав те, чого не осмілювалися сказати інші, думав широко й вільно, аж немога було угнатися за його думкою. Це не могло не імпопувати їй зараз. Але не могло й не насторожити.

Розмова ткалася з дрібниць, не в'язалася. Неля знову подумала, що він опинився біля трамвая не випадково, й справді внутрішньо напружувалася, а він вловлював цю настороженість і не знав, як її розвіяти. Й боявся, що не зможе розвіяти зовсім. Щось мовби сковувало їх. Раніше, в думках, він бачив цю зустріч зовсім не так. Вів він. І тримався невимушено, трошки іронічно, трошки грубувато. Він взагалі звик розмовляти з жінками немовби трохи зверхньо. Правда, це не була та порожня, нічим не підперта зверхність, коли людина вдає з себе щось більше, ніж вона є, намагається прикрити своє убоге ество позиченою фразою, скенсисом. Просто його було важко збити з пантелику, він багато знав — і про речі, й про людей, і взагалі про світ: був сиротою, патронованим, як казали в селі, сягнув з пастушків колгоспної череди до найвищого наукового звання — доктора наук, з облупленої хати на бригадному дворі до сучасної квартири в професорському будинку на Володимирській вулиці, половину якої займала бібліотека.

Щоправда, дистанція між тим і тим тридцять років, але воно не забулося. Та й не могло забутися. Патронованим він став восени сорок третього року, коли прийшли наші. Сиротою — сорок третього навесні. Мати померла, застудившись у лісі, куди поїхали возиком по супняк. Батька він майже не пам'ятав. Узимку сорок четвертого року на запит сільради прийшло повідомлення, що Василь Борозна пропав безвісти. Від нього для Віктора, та й, мабуть, для цілого світу, не лишилося нічого. Він розчинився в зорях, у травах, у хвилях. Так Борозна подумав пізніше, прочитавши якусь книжку, тоді ж батькову смерть пережив пекуче. Йому все ввижалося, як батько, його добрий батько у білій полотняній сорочці з вишивкою по коміру, то тоне в болоті, то його засипає у вирві снаряд, то згорає в палаючому будинку. Через те він і пропав безвісти. Батько у вишитій сорочці під яблунею — то єдиний Вікторів спомин. Він косив траву, поклав косу, обіперся на яблуню... Тепер Борозна думас, що й той спомин вигаданий. Позичений з фотокартки, яка висіла в тітки Насті, батькової сестри. Батька сфотографував сусідський парубок Тиміп, студент культтехнікуму. Ту фотокартку тітка Настя теж загубила, коли ремонтувала хату. Отож батько й справді в травах, у зорях, у хвилях. Та ще в ньому. А він не розчиниться, не розвіється... Й поготів не торопітимо перед київськими пещечками. Тому, що зміг посісти в житті тверде й самостійне місце, почувався певно й не мав страху перед світом, перед життям. У хвилини споглядання свого життєвого шляху, себе самого він і думав так, чи майже так, оголено, трохи спрощено, але певно. Так, світ з людей, які його творять, які творять його закони й норми. Від кожного щось та залежить. Я не переступлю того, що на шкоду іншим. Як декотрі. Так, є й такі, які нічого не знають про світ, опріч того, що вони мають право рвати з нього зубами. В них зуби, вони тільки їх відчужують, ними живуть. Я ж не рву зубами. Тому й не гноблюся перед світом. І йому не згнобити мене. Я помру — він буде. Та й він зараз мій. Цей широкий світ, ця країна — вигорьована, вистраждана, завойована кров'ю батька й працею матері. Та й краплі моєї праці вже вліті в оце місто і оцеї день.

Звичайно, він не збирався жити споживачем. І не жив ним. Йому були чужі всі оті настрої — взяти од життя, зуміти прожити, настрої, якими вже самими по собі, ті, хто їх сповідає, тягнуться до життя паразитичного, де основ-

ною міркою щастя є модна, придбана в магазині річ. Ще в ньому міцно сидів селяк, він мимоволі міряв усе по отих перших, куплених йому чужими людьми, тіткою і дядьком Кучугурами, яким допомагав пасти телята, чоботях. І зараз, коли подивився на елегантний синій з білим пером Нелин капелюшок, йому чомусь враз пригадалося, як дощового осіннього вечора сорок четвертого року чекали вони, одинадцятро патронованих дітей, з міста Ніжина американської посылки з одягом. Про ту посылку було стільки розмов... І яким же було їхнє розчарування — в посылці були тільки капелюшки. З помпонами, з перами, химерні, нікому непотрібні. Одягнути такого капелюшка — стати посміховиськом на все село. Хтозна, чого те зараз спало на думку. Щось тьохнуло в серці й не знайшло відгуку. Не просмокталося в оцей трамвай, в оцей вечір.

Ні, таки просмокталося. І він знову набув упевненості, став самим собою. Звичайно, не отим колишнім селяком, а сучасним міським жителем, що тільки пам'ятав того селяка.

Йому хотілося хоч трохи одігратися за перші хвилини ніяковості, він, хоч і з запізненням, оговтався, вхопившись за її слова:

— І ще в одному ви були несправедливі щодо мене, — мовив з удаваною серйозністю. — Ви сказали, що я побіг за першою ліпшою спідницею. Але ж то неправда. Я побіг за джинсами.

Вона почервоніла. Мимоволі переступили сині джинсики.

— Я вас шокую? — запитала.

— Та ні, що ви. Останній крик емансипації... Скажіть, цей крик — виклик? Чи це просто примха моди?

— Ви майже вгадали за першим разом. Тільки не крик. Просто жінка в штанях почуваеться впевненіше, самостійніше.

— А вона дуже потрібна, ця самостійність? — запитав Борозна.

— Аякже. Це — боротьба за існування. Жінка інакше не проживе, — майже серйозно сказала вона.

— А я думав — примха моди.

— Мода... Вона теж з чогось виходить. Диктус, підкоряє. От пригадайте: захотіла вас, чоловіків, одягти у вузькі штани — одягла. Опиралися, коли робила довговолосими й мінjala зачіску — перемогла. Тепер з боксом побачили хіба пенсіонера.

Неля казала мовби щиро, насправжки, але за тим крилася хитрість. Він її вгадував і намагався не трапити в сильце.

— Я не підкоряюся моді, — сказав обережно.

— Неправда, — заперечила Неля й вказала на бороду.

— Вона в мене була, коли перукарі ще виконували плани на голінні. Хресті-бог, тепер хоч збривай. І, мабуть, збрию. А що по-вашому означає борода? Який рух суспільства? — примружився трохи іронічно.

— Прагнення молоді швидше вийти на самостійну дорогу. Опрощення якоюсь мірою.

Він бачив, що Неля розумна, вона тримала питку розмови, й це починало його сердити. Тим паче, що й іронія була в її руках. Ще й переходила якісь непослідовні, незвичайні, вони змушували весь час триматися насторожено.

— Вікторе Васильовичу, а куди ви кладете бороду, коли лягаєте спати, на ковдру чи під ковдру?

— Я... не розумію, — чомусь зніяковів він. — А для чого ви запитуєте?

— Є в Чехова таке оповідання, — засміялася Неля. — Хлопчик запитав у бороданя, а той після того не міг заснути цілу ніч.

— Я засну. Якщо ж не засну, то трохи з іншої причини, — сказав майже нахабно.

Трамвай під'їздив до мосту Патона.

— Знаєте що, — запропонував Борозна, — пройдімо в парк Примакова. Новий парк. Я впевнений, ви не були в ньому. Дарма що кожного дня проїжджаєте повз нього.

— А коли це самовпевненість? Ви думаєте, на все місто один ви такий досвідчений екскурсовод? — сказала грайливо, майже кокетливо.

— Хіба можу я так думати, — відказав він у тон. — У наш вік... Вік...

Вона подумала, що він зараз скаже якусь банальність, на зразок: «Наш вік — атомної бомби і кліпсів...» І зраділа, що він не сказав банальності. Ох, як не хотілося їй тривіального залицяння, особливо від Борозни. Вона склала собі його образ людини крутої, упертої, суждень сміливих і безкомпромісних. Уявлявся він їй холоднуватим, амбітним, дівчині сьогодні було просто цікаво подивитися на нього зблизька, та ще в такому незвичайному амплуа — залицяльника.

Звичайно, дівчата в інституті, перетираючи кісточки всіх, перетирали й тверді маслаки Борозни, тож склали про нього

го думку, як про людину самостійну, впевнену, трохи таємничу, спокусливого жениха, хоч трохи й непевного: з таким не знаєш — насмієшся чи наплачешся. Недарма ж і досі ходить у парубках.

— У наш поспішливий вік... — докінчив він. — Усе кудись біжимо. Вже майже розучилися милуватися заходом сонця й метеликом на квітці. Зате навчилися швидко й поверхово оцінювати все: машини, костюми, пейзажі... Одне одного. І навіть задоволені тим. Завтра буде інший костюм, інший краєвид...

— У вас, я сказала б, занадто категорична мотивація, або йди з вами в парк, або ти естетично глуха людина, — засміялася Неля, але в душі була рада, що нехай він і не сказав чогось особливого, але й не сказав банальності. Отже, хоч трохи зважав на неї як на людину, колегу. — А крім того, все це тому, що у людей обмаль часу.

— Зовсім навпаки, — не погодився Борозна. — У людей вивільнилось достогибелі часу. Ми не знаємо, куди себе діти, чим зайняти. Цілі інститути думають: чим зайняти людей. Швидкий біг став звичкою, й більше нічого.

— Ні, тоді щось тут не те, — заперечила вона. — Нащо ж живе людина, якщо вона не знає, куди себе подіти?

— Ви взяли занадто глобально. Звичайно, можна брати й так: людина — породження природи, а природа не повинна цим опікуватися. Вона існує, бо вона є. Адже все інше, суще, й не займається цим. Тільки людину мучить думка. Але я беру значно вужче: робота й позаробочий час. Дозвілля себто.

— То вам оце нікуди себе діти?..

— Що ви, що ви, — поспішив він. — Я не мав на увазі себе. Тобто нас з вами...

Захоплені розмовою, вони не помітили машини, яка скреготнула гальмами за кілька кроків од них, були змушені підійти до міліціонера по той бік дороги. Неля злякалася, — звичайно, не міліціонера, а того, що трохи не попали під машину, вхопила Борозну під руку, інстинктивно сховалася за нього. Страх кинув її до нього всю.

— Ви що... Ви посліпли?.. — кричав молоденький міліціонер, котрий, видно, сам недавно приїхав до міста й ще не навчився читати довгі нотації та одривати квитанції на штрафи.

— А ви страхопудка, — сказав Борозна майже радісно, коли міліціонер відпустив їх. — І вам личить переляк.

— Як це? — не зрозуміла вона.

— Ну, ви погарнішали. Тобто ви й так гарна...

— Знайшли спосіб...

Тепер не зрозумів він.

— Що?

— Сказати комплімент. Всі чоловіки кажуть жінкам компліменти. Ви, виявляється, не виняток.

— А хіба це неприємно?

— Та ні, приємно. Всі й клюють на це. Хоч і знають, що наживка не натуральна. Але... хочеться натурального. Зараз стільки ерзаців. Скрізь. В усьому.— Вона сказала це переконано, з почуттям. — І навіть оці компліменти... Їх кажуть з такою легкістю... Теж один з ерзаців, що почав витісняти щось справжнє.

— Але ж у даному випадку це правда. Ви знаєте самі. Ще десь з восьмого чи дев'ятого класу.

— Облиште, — просто сказала вона.

— Ну, якщо вважаєте, що з моїх вуст — тільки істини ерзаці,— він удав, що образився, але разом з тим непомітно перевів мову на інше.— Але треба сказати, що й замітники не всі такі вже погані. Та й люди змушені вдаватися до них усе більше. Бо менше залишається того, що наготувала природа. В світі — дедалі більші швидкості, все міцніші сплави...

— А ми такі ж крихкі, як і ті, що ходили отут тисячу років тому.

— Але ми володіємо цими сплавами.

— Й більшає нас. І стаємо об'єктом статистики. Тобто наші душі. Ні, ерзаці почуттів угору людину не поведуть.

— Я не про ерзаці почуттів.

— І всі інші теж.

— Ви помиляєтеся,— сказав він переконано.— Дитинство людства минуло. Раніше люди були найвпіші, їх легше було розчулити. Тепер нас розчулити важче. Може, тому, що за короткий час людство побачило дуже багато горя. Так би мовити, в масових масштабах. І, правда ва-ша, тисне й статистика...

— Але хіба людина лишилася не такою самою? Не таке в неї серце? Не так само пугає кров? Чи не той тепер соловейко?

— Лишитися тією самою — цього мало. Нас стискує техніка. До того ж соловейків поменшало. І квітів, і свіжого вітру, і хмар поменшало на кожного з нас. Нам доводиться замінити все це чимось іншим. Забувати одні втіхи й шукати інших.

Вони йшли широкою алеєю понад Дніпром. Повінь цього року була невелика, та й вода вже трохи спала, од цього берега майже до середини ріки повипинали хребти камінні насипи, на них скрізь манячили рибалки, кілька їх сиділо й на березі в парку, але щось не видно було ні в кого улову. Людей у парку майже не видно. Кілька пенсіонерів, трое хлопців напідпитку, велетенський чорний дог тягнув за собою хлопця, вони зникли за кущами, звідки довго долітав сміх хлопця й глухе бухкання пса. Кругом пустельність, заустіння, ішла весна, але вона мовби обминула цей куточок. Тільки зелені кучері верболозів і милували зір. Непривітність, якою дихав парк, мовби осідала в їхніх серцях. Борозна й Рибченко сіли на вкопаний у землю пень (один з ерзаців, як подумав Борозна, зроблений під те, старе, натуральне), звідси було видно Дніпро і берег острова Водників. Праворуч від них стояла лавочка, на ній сиділа молода мати, біля неї ходило дитинча в жовтому костюмчику. Дитинча тільки вчилася ходити, боялося одірватись од лавочки, дибцяло, перебираючи руками до краю, виставляло ніжку, а піти по алейці не зважувалося. Борозна дістав з кишені ключики, подзвонив, дитинча потяглося ближче, вже випустило зелений брус лавочки, але підбігла мати й забрала його. Взяла на руки, чомусь невдоволено оглянулася й пішла. А дитинча й далі тягнулося через її плече до ключиків. Він не знав, чому жінка вхопила дитинча й чому невдоволено оглянулася. Мабуть, мала його за одного з підтоптаних одружених зальотників, котрі водять дівчат у глухі закутки парку. Але посміятися, навіть сказати вголос про своє припущення не одважився. Може, через те, що в душі зненацька зацеміло, її красм пройшла якась далека асоціація, якась невідповідність запізнілого залицяння, навіть не залицяння, а забавки й дитинчати — серцевини світу, аж він стенувся. Щось на нього настійно тиснуло, щось виштовхувало зі звичного кола, а що — не міг відгадати.

Майже біля їхніх ніг у сухому торішньому листі шубралася якась птаха, сюркала тихо, він намагався згадати, що це за пташка, і враз згадав — цвіркун, і зрадив, неначе знайшов розгадку чогось значного. Деякий час вони сиділи мовчки, дивилися на воду, слухали цвіркуна, що, здавалося, гасив день, слухали тишу. Щоправда, в парку теж не було тиші. Тут не лунали людські голоси, не тріщали транзистори, але в повітрі стояв рівний монотонний гул.

Гуділа Дарниця, гудів міст метро й міст Патона, хоч обидва й були далеко від них. Борозні пригадалося, що зовсім недавно він у когось читав про тишу старого Києва. Про сонні вулички, пісок під колесами, ліс та солов'їв у Хрещатиському яру. Немовби доточуючи думку, яка виникла, сказав:

— Незабаром тишу продаватимемо на кілограми. Як японці айсберги. І спокій. А може, й кохання.

Вона засміялася.

— В пакетиках? «Дайте три кіли кохання». — (Вона так і сказала — три кіли, огрубивши навмисне). — Скільки, приміром, відважити вам? — Я — скромний. Мені сто грамів.

— Можете розчарувати. — Вона мовби піддратовувала його. Він бачив це. І разом з тим відчував, що наштотувався на щось, чого не міг перемогти. Неля дивилася мовби й серйозно, іноді навіть зніяковіло, але водночас малася незалежно.

— Ні... Речту я хочу подарувати вам. Безплатно. Адже все одно порція, мабуть, одпускається на двох?

— І вас це влаштувало б? А, розумію, недостачу ви б замінили ерзацем.

— Про ерзац я казав не в розумінні почуттів. Їх замінити не можна.

— Але ж дехто каже, що замінять і це. — Вона свідомо втікала од тривіального залицяння. Тривіального вже хоча б тому, що в початку їхнього знайомства жіночим чуттям вловлювала, що це не віщувало нічого доброго, й тому намагалася перевести розмову на щось інше. — Закоднують людину, закоднують її почуття. Передадуть з Лондона в Рим. Разом з любов'ю. Кажуть, що сама людина вже нічого не важить. Вона... не людина, а як ото... засіб... Курка — це лише засіб, щоб яйце знесло інше яйце. Конкретна людина — це лише засіб, щоб розвивалася цивілізація. Я нещодавно читала про це в одному німецькому журналі.

Хоч він і розумів, що вона навмисне збиває його на абстрактну розмову, пішов їй назустріч. Що ж, на тій дорозі його підловити важко, він їй гаразд покаже це.

— Мене охоплює лють на примітивів, які цим захоплюються, — сказав він. — Я навіть не заперечуватиму, що цього не буде. Може, й буде. Але хіба можемо ми, люди, вкладати туди самих себе, подумайте, Нелю? Деякі вчені кажуть: от нарешті винайдемо таке... От побіжимо так прудко. Але ж від того нічого не зміниться в людині.

Суть світу не в тому. Не в тому, щоб від яйця продовжувалось яйце, а щоб курка стала кращою, не гребла чужих городів, не клювала призьби і бруньок порічок. Тобто ті, що вдосконалюють тільки техніку, а не моральний кодекс, далеко не зайдуть.

Борозна говорив гаряче, переконано. Хоч ця переконаність ховалася не доконечно в проблемі, а й у тому, для чого її вивідавав. Він знав, що хоче зацікавити Нелю, хоче вирвати її з того стану, коли він для неї один з тисяч чоловіків, котрі ходять по місту, ну, ще співробітник, старший, досвідчений, перспективний. Сама думка про це чомусь його дратувала. Але чим ще він міг її зацікавити, як не науковою ерудованістю, обізнаністю, нескутістю й сміливістю думки. Він бачив, що слухає вона з увагою і розуміє його, й це йому імпонувало. Нехай розмова не паритетна, але він мав своїм словам відлуння, а воно теж мовби підхльоскувало. Тому говорив із жаром, із запалом, він почував, що починає зацікавлювати її, що вона починає вірити в нього самого, його відданість чи навіть жертівність науці. В цю мить він вірив своїм думкам більше, ніж будь-коли. Та й було те справді його переконанням. Воно виросло із сирітства, післявоєнних трудних шляхів, якими пройшов. На тих шляхах він бачив усяких людей. І холодних статистів, і підляків, які тільки прикривають статистикою егоїзм, зажерливість, бездушність, і справді добрих та щирих людей. Вони не дали йому загинути. Їх таки в світі багато, добрих людей, які підбирають з велелюдь отаких, як він, витирають їм носи й ведуть угору. Світ прекрасний і мудрий тими людьми, а не комп'ютерами, не апаратами, хоч якими б досконалими вони були. Треба сказати, що ця думка міцно засіла в його напханій інформацією голові, вона впливала з його спостережень, з усього того, чим прожив оці тридцять шість років, виросла в ідею. Правда, сама ідея була досить невизначена. Було тільки відчуття душею, серцем, переконання. Це переконання прийшло до нього не так давно. І теж як своєрідне наукове відкриття. Життєве й наукове водночас. Десь років дванадцять-п'ятнадцять тому, коли, немов вода крізь відчинені лотоки, ринули через засоби інформації, всілякі теорії, здебільшого гіпотетичні або й просто абсурдні, але приголомшливі, що каламутили мозок, дивували, захоплювали, обіцяли, він, молодий аспірант, опинився в тому потоці з головою. Захоплювала сміливість і несподіваність у мисленні творців гіпотез, а також безбе-

режність, всеосяжність, які немовби одкривалися перед наукою. Він пам'ятав, як збиралися вони, молоді аспіранти, вечорами, сиділи, не засвічуючи світла, мислили «страшно», нещадно, парадоксально, як од того холоду серце й отерпав мозок. Усім їм здавалося, станеться щось таке, ось-ось люди пройдуть світ од нейтринно до метagalактики, розкладуть його, як конструктор, і складуть знову, по-своєму. Вони жили тими відчуттями, тими сподіваннями. У тому всьому людина мовби маліла, підносилася й маліла водночас, їм здавалося, було знайдено нову сутність людини, її пове якісне вираження. І, звичайно ж, продовжити цю сутність, бути речниками її судилося їм, зокрема йому, Віктору Васильовичу Борозні. Вони не знали, в чому конкретно все те виразиться, бо почували тільки якийсь поштовх, якесь звільнення від того, що донедавна притягувало їх до землі, до інших людей. Оце нове, невідоме, здавалося їм, замінить усі старі тяжі, викує людину нового сплаву, не підвладну іржі, корозії, розкладу. А тим часом теорії нагромаджувалися на теорії, одна гіпотеза заперечувала іншу, з одної невідомості виростало кілька, а отого, сподіваного, не було. Це втомлювало. Це гіпотетичне змагання стало схожим на гру. В людях помалу народжувався опір їй. Борозна одним із перших зрозумів, що то ахінея і облуда. Що інформація то не тільки благо. Що чимало людей ховається за знання як дикун за велетенський щит, що техніка сама по собі не впорядкує не те що всього людства, а й самих науковців. Він це не стільки розумів, скільки чув. І не знав, з якого боку приступитися до того всього. Та що там приступитися — він навіть своїх думок про це не зумів упорядкувати. Знав лише одне: житиме так, щоб не привести себе в неузгодження з отим, що привело його у великий світ, у науку. А самих думок так і не привів до якоїсь системи, все це хаосом крутилося в його голові, й він нікому не виповідав їх. Оце чи не вперше так несподівано й так прикро колупнула майже не знайома йому дівчина, яку йому кортіло зробити знайомішою, ближчою, і він розбалакався.

— Посуваючись вперед, ми не просто рухаємо вперед істину продовження людського роду. Світ — у нас. Хоч ми й самі лише часточка світу, матерії, вічного поруху. Але ж що нам з того, що він вічний. Ви мене розумієте — я кажу не в широкому, не в філософському розумінні. Тільки в моральному. Кожному з нас дано розум, щоб збагнути,

що поруч є ще мільйони інших кохаль, краси, думок. Поважай їх. І подумай про те, чи люди йдуть одне до одного. Чи ближче стають серце до серця, чи серця оддаляються. Колись на землі людей було значно менше. Тепер їх примножилось. Скоротилися простори, відстані. А відстані між серцями? І чи може бути істина для всіх сердець? Або хоч для двох.— Він помовчав, посміхнувся й тою по-смішкою мовби спустився на кілька сходинок униз.— Ну, скажімо, для мого й вашого. Я вже стараюся майже півгодини, а не знаю, чого досягнув. Тільки бачу, що вам личить задума.

Вона одвела погляд од води, він знову прочитав у її очах зацікавлення. Може, це було не зацікавлення тим, що він казав, а тільки ним самим, але хіба не того хотів? А ще бачив, що в неї очі розумної досвідченої жінки, а тоді, коли вона слухала його, у них проскакувало щось дитинне, наївне, і хто зна, що йому більше імпонувало. Мабуть, останнє. Хоч це було зовсім не те, для чого прийшов.

— Я слухатиму вас, якщо ви кинете вашу звичку, навіть розмовляючи на наукові теми, охмуряти,—сказала вона.

— Є така звичка,— погодився Борозна.— Мабуть, як і у всіх інших чоловіків. Адже ми все робимо, щоб сподобатися вам. Циклофазотрони. Лінкори. Губну помаду. Але що, скажімо, в цьому конкретному випадку втрачаєте ви? Я стаю красномовнішим, енергійнішим.

— Згорає багато пороху на думку про те, яке справили враження.

— Але... Якщо я інакше не можу. Якщо я саме для цього з вами пішов.

— Ну, тоді інша річ.— Вона сказала це якось особливо, по-діловому.— Приступайте. Що там у вас напочатку? Ліричний вступ?

— Епіграф: «Що сперечатись: вічний світ, не вічний — коли помрем, нам буде все одно»¹.

— Гарний, нічого не скажеш. Тобто, ви кінець перепесли на початок. В тому є сенс: мовляв, однаково всі будемо там.

— Пробачте, але ви все так спростили, аж язик стає кілком. А якби й справді? Про що ж іще можуть говорити над річкою двоє, якщо не про любов. Он погляньте...

Ліворуч од них за ще ріденьким кущиком влаштувала-ся парочка, вони цілувалися. Борозні й Нелі залишалося

---

¹ Омар Хайям.

або вдавати, що не помічають, або встати й піти. Вони не пішли. Мабуть, тому, що оте жарке цілування жодного з них не хвилювало і навіть не нервувало, за мить вони забули про нього зовсім, навіть не помітили, коли споживала лавочка.

— Про неї не говорять.

— Про неї все сказано?

— Та ні. Якщо говорять, її нема. І взагалі її нема. Це щось ніби чорт. Його ніхто не бачив, а страшно.

«Ого,— сказав собі Борозна.— Якщо його страшно тобі... Чи не хочеш ти звернути все на псевдачу в заміжжі...»

А проте його все дужче захоплювала ця розмова. Він уже встиг переконатися, що Неля не пустенька чепурушка, вона чимало читала, чимало знає. А водночас вона так щиро дивується з того, з чого й він свого часу дивувався, так серйозно й захоплено округляє очі. І таке в неї співуче та кругле «о» («Та що ви?»), і так вона співуче вимовляє його ім'я та по батькові...

Борозна нахилився до Нелі — просто хотів роздивитися її очі, вона витлумачила це по-своєму й одхилилася. Він побачив, як ледь нахмурилися її брови, але не міг відгадати, вдавано чи насправді. Він почував якусь тривогу, якесь дивне хвилювання. А ще почував, що й справді нізачо не зміг би отак просто обняти Нелю, обняти й поцілувати, це було б неприродно, «дерев'яно» й або розсердило, або розсмішило б її. Ну, навіть якщо б вона не розсердилась і не розсміялася, однаково обоє відчували б не пал сердець, а щось...— що так треба, так мусить бути, тобто вони б спочатку обмислили поцілунок розумом. І був би він прісний, майже «ерзацовий».

Тепер він переконався остаточно, що з самого початку взяв неправильний тон, настроїв себе не на ту хвилю. Ну, він не був серцеїдом. І не затер слів про кохання до полиску. Одначе ж знав їх. Щиро чи не щиро казав не раз. Навіть мав свій «сюжет». Але застосовувати його до Нелі годі було й думати. По-перше, вона б відгадала, висміяла, по-друге, почував, що втратив би повагу до себе. Він і далі розглядав цю їхню зустріч неначе в двох проекціях. Думав про неї холодно, чи принаймні намагався так думати, тверезо судив про Нелю, але почував, що йому небайдужа оця розмова й те, як складуться надалі їхні стосунки. І провадив далі химерну, двозначну й трохи жартівливу балачку.

— Поки що вона є. Та ось доведуть, що це не що, як особливий вид енергії, тоді і їй кришка. Отже, треба поспішати.

— Ви мене розчарували,— сказала Неля.

— Чим? — намагався він подивуватись якомога дужче і справді трохи здивувався.

— Я думала... у вас є якась красивіша легенда.

— Що-що? — запитав він.— Яка легенда?

— Ну ота... Яку видумують шпигуни для тих, хто їх ловить. А серцеїди для дівчат...

Він широко розреготався.

— То, виходить, усе тільки в легенді? То я її вигадую. Повірте авансом.

— Ні, авансом — не вийде...— жартувала вона.— Ви ще скажете навиплат...

Вона трохи кокетувала з ним (це дається жінці природою, як ластівці вміння літати), боялася видатися кокеткою, їй більше хотілося, щоб він відчув у ній колегу, науковця, хоч і розуміла, що те їй може нашкодити в його очах. Колег йому вистачало без неї.

Вони вели гру. І все, що вони говорили, тільки якоюсь мірою відбивало те, що насправді тамували в душах. І все ж їй вдавалося бути безпосереднішою за нього, вона його не ловила, якби ловила, мабуть, він би якийсь те відчув і взяв над нею гору. А так він весь час почувався в програші.

Йому здалося, якби він зараз її легенько обняв — вона б не випрочувалася. Але надто все було б неприродно. Поки він над цим роздумував, Неля сказала, але вже зовсім інакше, серйозно й майже сумно:

— Якщо доведуть, що то тільки особливий вид енергії, тоді всьому кришка. На любові усе тримається.

— Може. А таки доведуть,— сказав він уперто й, здавалося, нелогічно тому, що захищав допіру.— Дроти в п'яти. І — заряджений. Чи, може, якийсь інакше. Ковтнув пілюлю й загорівся. Або одлучать від любові. На кару за щось.

— Сьогодні вже й так,— зітхнула вона,— багато люблять, як по тій механіці.— У її голосі почулася справжня туга. Мабуть, вона прохопилася мимоволі, Неля не змогла її приховати. І це трохи здивувало Борозну.

— Цютливі Марусі, сердешні Оксани — як усе те смішно,— казала вона майже зі злістю.— Нині в жінках і дів-

чатах шукають жагучості. Майже агресивності. Не опущених вій, ні...

«Ого,— знову подумав він.— Гра на належному рівні. З усіма атрибутами. Легенда добре розроблена». А вголос:

— А чому?

— Бо шукали матерів своїм майбутнім дітям, а тепер коханок.

— Просто ви бачили десь поблизу лихий приклад,— сказав він обережно.

— А знаєте,— раптово й рішуче сказала вона,— що я була замужем?

— Ну от...

— ...І чоловік у мене був тихий-тихий.

— Того й розійшлися. Якби бив, любили б,— сказав він. Вона струснула головою, блиснула на нього очима:

— Бив? Мене?

— Так кажуть. І в цьому є трохи правди.

— А ви б... свою жінку били?

— Зрідка.— Він засміявся. Він сказав ухильно-хитро, жартівливо. Він не знав, чому сказав так. У цю мить у ньому, глибоко-глибоко, щось скинулося, зупинило, підказало, як відповісти. На всяк випадок. Не було й натяку, і тіні думки про одруження, а воно вирвалося нагору, застерегло. А раптом станеться? А раптом колись ударить. А він чесний. Нехай краще вирішує сама, що краще: чесний, котрий може колись ударити, чи лицемір, що буде хтозна-який. А ще тому так сказав, що почав остерігатися її. Вирішив за краще далі ховатися за жарти, прибрати тону баляндрасного, легкого, бо відчув, як важко вести серйозну розмову, важко й невдячно. Баляндрасячи, можна сказати значно більше, патяками легше вивідати.

— Бачите, то вже справа смаку,— казав він.— Кому що до вподоби. Одному подобається секс, іншому сало. Одній — щоб чоловік був як трава, а іншій — як дикий вепр. Щоб був рішучий, сильний...

— Я ненавиджу сильних. Вони мені остогидли. Кругом — тільки сильні. Або ті, що маскуються під них. Ці ще гірші. Бо до всього ще й лицеміри. Якщо я когось ще покохаю, то тільки доброго. З усмішкою, з ніяковістю в очах.

Він удавано й перебільшено зітхнув. І зрозумів, що зіграв погано. Тепер його розбирала злість. Що оця лялька, оцей «пончик», як назвав її Вадим, не давалася в руки,

виявила таку впертість і самостійність. Що все кінчилося нічим. Що навіть отого легкого, іронічного тону не міг прибрати — вона вибивала його з нього. А разом з тим почував, як йому все дужче хочеться сподобатися їй. Йому здалося, що вона поволі втрачає до нього інтерес, розчаровується, а перемінити не міг нічого. Може, трохи був вимушувати і отой контроль, який встановив над собою і од якого мовби роздвоювався.

У парку вже стало зовсім темно. Та ліхтарі чомусь не загорялися. Мабуть, не настав час — у місті часто вмикають світло не тоді, коли темно, а коли належить за графіком. Над ними холодно гоїдалися осоки, крізь дрібне листя де-не-де проглядали блідаві зорі. Неля підвелася, подивилася на крону, що шуміла над головою, — шум був не весняний, здавалося, то тріпоче не молоденьке листя, а шелестить столітній пергамент, — на синє вітряне небо, якесь пустельне, обкладене по краю, понад Дарницю, чорними важкими хмарами.

— Яке непривітне небо, — сказала.

Борозна ще не підводився. Він довго дивився на небо. Воно й справді було пустельне і якесь бездонне, хапало порожнечою за серце. Він утомився. Але сьогодні не міг спочити очима навіть там. Небо завжди манило його. Манило не тим, що бачив, а таїною, яку ховало в собі, про яку можна було думати безнастанно, не міняючи обрисів того, про що думалося. Воно манило невидимими світами, вічною обіцячкою, вічною погрозою — отими випаленими зорями — чорними дірками, й усім, що ще не відкрито й ніколи не буде відкрито. Він любив дивитися на нього. Чорні дірки неба... Майже магія. Порожнеча — де була зоря, де колись буяло полум'я; матерія, яка збіглася в грудочку й не випускає ні променів, ні магнітних хвиль — нічого. Страховісна сила, од якої невідомо чого чекати. Несвітінна пустельність... Не випускати од себе жодного промінчика! Як страшно вона манить людину. Що це — її природна дитинність — заглянути за найвищий паркан, природна властивість самої матерії — споглядати саму себе? Так чи так, але це велика магія світу, яка тяжіє над людиною і яка веде людство по якомусь не відомому їй шляху. По краю, понад прірвою, щоб заглянути в неї. Куди приведе той шлях? Це поки що невідомо. Іншого людині не дано. Та чи так це й погано — вічно кудись прагнути, йти, летіти...

У цю мить йому страшенно захотілося, щоб Неля відчула те, що відчуває він. Щоб стиснулася отак душею, щоб упало в порожнечу серце й завмерло, затерпло на мить.

— Хочете, Нелю, я розкажу вам про чорні дірки небба? — запитав він, і було в голосі його таке щире бажання віддати щось із себе, якусь часточку себе, що вона, хоч уже й збиралася йти, не одважилася відмовити. Вона зрозуміла, що це треба для нього. Що інакше він образиться, чи й не образиться, але поміж них ніколи не продзвенить та струна, без якої людям не зрозуміти одне одного.

Він розповідав натхненно. Хвилинами їй здавалося, що він посвячує її в щось своє, глибинне, потаємне, вона й справді збагнула оту пекельну силу й відчуження, до якого, на щастя, не дійшли й не дійдуть люди, але яке може стояти засторогою і на їхньому шляху. Це були хвилини зближення, правда, не того, інтимного, коли зближують мимовільний доторк, віддих, незрима хвиля, що б'є з мозку в мозок, із серця в серце, а якогось іншого, яке, однак, передує тому. Він зрозумів це. І сказав папівжартівливо, але так, що жартівливість — то тільки можливість утекти, переступити в разі чого на іншу кладку.

— Через те всі закохані дивляться на небо.

— Може, шукають там того, чого не можуть знайти в собі?

— Може, — подумавши, погодився він. — Тільки бездонність — і там, і там. Вистачить шукати на весь людський рід.

— Ну, а коли знайдуть?

— Знайти — не можна. Життя — це безконечність. У тім його сенс.

Угорі, не дуже високо, мабуть, щойно піднявся з Жуклян, летів літак; спалахував червоний вогник, немаче знак тривоги чи перестороги комусь. Вогник зник, і одразу в парку сяйнули ліхтарі, впали чари, стало неможливо розказувати про небо.

— У місті немає неба, — сказав Борозна. — Ми його тут не відчуваємо й не живемо ним. Ось погляньте сюди...

Він не хотів, щоб вона йшла, намагався якось затримати й не знав як.

Вони пішли до трамвая.

Він провів її до самого дому. Вона жила на Русанівці, на набережній, на шістнадцятому поверсі, тільки вікно її квартири виходило не на Дніпро, а на Дарницю. Вони

стояли біля низенького штахетчика під молодою тополькою, Неля погойдувала на пальці сумочку, поривалася йти, а йому страшенно не хотілося відпускати її й знову не знав, як її затримати. Йому здалося, якщо він не затримає її, то вже не зуміє повернути до себе ніколи. Ось вона зараз піде, на шістнадцятому поверсі засвітиться вікно. А він поїде до себе.

Йому аж холодно стало, коли згадав свою холостяцьку кімнату, й стало самотньо та пустельно на душі. Він оглянувся — набережна була майже порожня, поодинокі перехожі поспішали додому — до світла, до тепла. До тепла чийось сердець, до тепла чийось губ... Звичайно, він був занадто самовпевнений — у такої вродливої жінки багато залицяльників. Молодих. Не отаких... ассірійців. Вона піде й забуде про нього. В якусь мить він подумав, що оця його туга тимчасова, що густий, майже розпачливий смуток завтра розвіється, але то буде завтра, а зараз він не може піти отак, не залишивши їй у серці спомину чи бодай якоїсь зарубки на пам'яті. А як він може залишитися з нею, що ще розказати? Про квазари? Несосвітений дурень, хотів полонити її ерудицією! Та їй ті чорні небесні дірки... Вона, може, чекала чогось іншого...

Ні, тоді міг поспувати все.

Йому страшенно, до болючої млости в серці захотілося взяти її за руку. Затримати бодай ще на хвилю... Та як затримати? І враз йому мовби сягнуло в голові, і він, потерпаючи од радості й од якогось тривожного холодку, сказав:

— А знаєте, Нелю, чого я не захотів керувати групою?

— Чого? — запитала вона майже байдуже.

— Я не люблю похоронів, — сказав Борозна.

— Яких похоронів? — виступила вона з-під топольки. Йй на обличчя впав промінь од ліхтаря, освітивши красиве підборіддя, чіткі яскраві губи.

— Ну... Дмитро Іванович іде в глухий кут. Цей шлях не має перспективи.

— Звідки ви знаєте? — запитала вона так голосно, що випадковий перехожий оглянувся. Мабуть, він спочатку подумав, що бородань чіпляється до дівчини, а тоді зрозумів, що помилився.

— Ну, хіба я не можу до чогось доміркуватися, — відповів майже ображено. Він зрозумів, що образився не на неї, а на себе. Що вдруге за вечір сказав не те, що треба. Ну, перший раз, то дурниця, яких людина робить у житті

безліч і які швидко забуваються. Але оце... Він ще не осягнув, у чому саме криється нетактовність, навіть більше ніж нетактовність, якась загроза, якась небезпека. Проте знав уже напевно: не треба було цього казати. Через те відчув не просто досаду, а злість на себе.

— Нелю, не розказуйте нікому,— попросив.— І не подумайте, що я злорадію. Я теж прийшов працювати до Дмитра Івановича... Щойно опубліковані матеріали одного європейського симпозіуму по фотосинтезу. Особливо важлива одна стаття. Фотосинтетички, бачте, вже працювали з аллоніл-тетрафосом. Навіть кодові назви тотожні. У вас — *exordium*¹, а в них — *principium*². Вони прийшли до від'ємного результату. Він таки не включається в реакцію. Ви ловите міраж. В АТФ немає попередника. Немає тієї миті — спалаху енергії, бурхливої реакції. Вона невловна, бо її не існує. Пробачте... що вийшло так красиво. Але ж ви справді ловите мить, якої немає. То — цікава фантазія Марченка і більше нічого.

— Боже,— тихо й злякано сказала Неля.— Бідний шеф. Стільки років праці! Скільки надій... Це — катастрофа.

— В пауці буває таке...— І зрозумів, що знову каже не те. Або не так.— А може, її помилилися вони. Зараз часто помиляються. Сотні методів перевірки, тисячі випадковостей. Один раз є, десять разів немає.

Вона ловила в його голосі невіру, і та невіра була переконливішою за слова. Він ще й далі казав про недосконалість сучасних методів перевірки, про заплутаність і неясність деяких місць у статті, про свої власні сумніви, але Неля була неуважна, ледве чи й слухала його. Вона тихо попрощалася й пішла.

Він довго стояв, чекаючи, поки засвітиться вікно на шістнадцятому поверсі. Воно не засвічувалось довго, так довго, що він аж почав хвилюватися, а тоді спалахнуло м'яким рожевим світлом, яке по хвилі погасло. Йому здалося, що він бачить у вікні тінь, і хоч не був певний того, помахав рукою й пішов спустілою набережною.

Розділ третій

Дмитро Іванович ішов освітленою ліхтарями денного світла вуличкою і думав про те, як йому сказати про Світланину пропозицію дружині. Він шукав хідничка,

¹ Початок, як введення до всього наступного (латин.).

² Початок, як основа всього наступного (латин.).

яким би можна пройти розмовою легко, швидко, ні за що не зачепившись, ні до чого не повернувши уваги, — тобто сказати тонко, вміло, тактовно й водночас так, мовби про щось незначне, звичайне. Чорти його батька знають, як сказати! Дружина ревнувала затаєно, гірко, з роками ті ревності затвердли, і хоч не так ятрили, але їх можна було хіба що спалити разом з Іриною. Рухав тими ревностями не страх, що він її покине, піде — з роками вона стала боятися цього все менше й менше; дивно, молодію, красивою чомусь боялася, а тепер ні. Їй просто було кривдно. Ірині здавалося, що поруч неї живе ще щось, незриму, тривке, і вона не могла нічого з ним вдіяти. І не мала за що вхопитися, щоб хоч викричатись чи бодай образити, обсміяти обох. І від того кривдність тільки більшала.

Так нічого й не надумавши, Дмитро Іванович повернув на Червоноармійську вулицю, підійшов до свого будинку. Жив він у старому, ще довоєнному п'ятиповерховому будинку, обабіч якого стояли модерні дев'ятиповерхові новобудови, та й майже весь квартал із цього боку був новий. Ті нові будівлі милували зір строгістю ліній, якимось ще не розакумуляованим теплом і чистотою, випромінювали значно більше щастя, ніж усі інші — з важкими надбрів'ями вікон, стемнілими фасадами й скрипучими металевими ворітьми заїздів. Принаймні так здавалося Дмитрові Івановичу, і, мабуть, так воно й було, вже хоча б тому, що тут квартири люди одержали недавно, раділи й тішились ними. Червоноармійська вулиця — трохи гамірна, але Марченко міняти місце мешкання не збирався, хоч, мабуть, коли б попросив, йому, доктору, членкору, виділили б квартиру в академмістечку. Квартира його задовольняла — недалеко від центру, зручно з транспортом, майже поряд базар, магазини, у вуличний гамір якимось вжився, жінка, діти й зовсім не помічали його.

Двері відчинила Ірина, Ірина Михайлівна: всі вчителі, на відміну від людей інших професій, навіть академіків, мають повне ім'я, яке утверджується не тільки в школі, а й дома. Ірина Михайлівна — вчителька географії.

Вона стояла перед ним, витирала об квічастий фар-тух руки, не поспішала вернутися на кухню, де щось шипіло й сичало. Помітила одразу, що він випив, певно, нервувалася, що приїздився, — була не в настрої. Щоправда, в поганому настрої вона часто. І сварилися вони теж не раз. І ще невідомо, хто більше в тому завинив. Мабуть, обоє. Адже не пив, не гуляв, не тягнув за душею

брудю. Та на якійсь одній лінії, на якійсь площині так і не зміг стати. Насамперед у домі не було раз назавжди заведеного порядку. Отого порядку, коли діти слухняно сидять за столом, батько крає хліб, а мати розливає суц, коли один батьків погляд примушує дитину, котра розпущувалася, опустити голову над тарілкою із супом, коли чути «доброго ранку» й «на добраніч», коли діти розповідають про вивчені уроки й витрачені копійки, розказують усе про себе та своїх друзів. Отого порядку, який, він думав, і, мабуть, справедливо, привчає людину до порядку взагалі, виховує розважливність, слухняність.

Частково було причиною й те, що обоє працювали, обоє майже щодня на якихось засіданнях, нарадах, але більше — самі. І знову ж насамперед він. Про це почав думати пізніше. Зрозумів з роками, що не усвідомив собі відповідальності виховання в сім'ї, назавжди залишився мовби початкуючим батьком, якому свої наукові справи, замисли відсунули кудись на другий план клопоти родинні. Часом він так і думав: «Треба взятися за виховання». І не брався. Та, власне, вже й не знав, з якого кінця приступити. Він із самого початку не зумів виробити якоїсь системи, а якщо сказати правду, навіть не думав про те. Просто хотів мати дружину, і дружину красиву, а Ірина саме була такою. Висока, струнка, високе чоло, великий ніс — усі риси обличчя крупні, вони творили своєрідну гармонію, вказували, як казали в них у селі, на «породу». З таких жінок колись писали портрети. Та краса ще й зараз не зів'яла зовсім, але в неї вже одібрали багато промінчики біля очей, і ледь помітні зморшки на шиї, і приховані хною білі питки в темно-каштановому волоссі. Ірина не бігла за нього заміж, тривалий час він бачив у цій ваганні й долав його, свідомо й настійно домагався її. Вона була по-жіночому розумна, певніше, тут мав вагу інстинкт, всі оті засоби сподобались: зведені мовби суворо, а мовби й заклично брови, нахил голови, безпосередність та наївність. А за ними практичне сприймання життя, не затуманений погляд на речі та людей. Й би, мабуть, більше підійшов чоловік поважний, певний себе, свого місця в житті, скупий на слово, практичний, а не розкиданий, м'який, трохи нервовий Дмитро Іванович.

Зі свого боку Марченко й зараз не шкодував про це одруження, навпаки, думав, що і в інших жінках не знайшов би більшого. Проте він не міг і не бачити, що вона йому чужа. Такою була й за молодості, може, чужіша, ніж

тепер, але тоді він був молодий, власне, йому були потрібні всі люди й ніхто зокрема, почував себе безконечним, думим, йому достатньо було її краси і своїх планів на майбутнє. Ба, ні... Йому хотілося, щоб вона супроводжувала його в поступі. А вона весь вік мала на думці лише власну персону. Вийшовши заміж, Ірина якийсь час — і це Марченкові було особливо кривдно — соромилась його. Знала, що він невродливий, боялася, що подруги заздозрятъ, будім вийшла з розрахунку, не запрошувала на свої інститутські вечори і просто не любила виходити з ним поміж люди. Потім те стерлося само по собі, забулися всі інші дивацтва та примхи молодості. З роками десь у глибині душі впевнилася в його розумі, бачила, змушена була це побачити, і відчула залежність від нього в тій житейській клітині, в якій утвердилися разом. Вона позасвідомо вже почувалася певно тільки за ним, біля нього, на отому щаблі, що його посів він. Ні, це не була панічна боязкість жінок, які нічого не вміють і роблять всю ставку на чоловіка. Вона замолоду не робила ставки на чоловіка доктора. Вона виходила за його поступливу вдачу (це теж був розрахунок, хоч і не зізнавалася собі в цьому, а може, й не усвідомлювала доконечно), за його щирість, житейський досвід (в чому помилилася); їй лестило, що він молодий і вже кандидат, відомий у своїх колах. Їй запам'яталося, як колись, тільки-но вони побралися, заповнювала на роботі якусь анкету і її запитав їхній шкільний невдалий кар'єрист, хто в неї чоловік. Вона відповіла — старший науковий співробітник. І той не стримався, сказав з неприхованим вхідством: «Він і за віком старший?» — «За віком він значно молодший за вас», — одрізала вона.

І трохи пізніше, як йому було тридцять два, на якихось іменинах двоє піжонів у картатих бобках залицялися до неї й всіляко хотіли принизити його, намагалися втягнути в словесну змагу. Кепкували з голубої сорочки, невміло зав'язаного галстука, і Мирон, його друг, котрий уже добряче причастився, нагнувся до одного з піжонів і сказав на вухо, але так, що чув і той другий і всі за столом: «Ви, троглодити. Ваші мізки, складені до купи, не потягнуть, як його мозочок. А сорочок він може купити сто».

Колись, напочатку, Марченко думав, що переінакшить дружину. Але тепер бачив, що ті його сподівання сміховинні, що перекроїти людську душу не можна. Ірина після двадцяти років спільного життя лишилася такою ж,

як і в день їхнього одруження. Ну, щось змінилося в ній, але дрібне, не суттєве. Хіба те, що вивчила його й знала, коли на нього можна натиснути, а коли докинути слівце, а коли змовчати. Далєбі, в ній було не так і багато лихих карбів. Йї не в'ївся в душу егоїзм і не заповонило бажання збагачення, в Ірині жив сильний інстинкт матерї, господинї, хоч і не була бездоганною хазяїкою. Лїпші шматки за столом підсовувала йому, дітям, дбала про дїм, про дітей. Потурала їм вельми. Не вмїла загнuzдати себе, у чомусь відмовити дітям, у чомусь поступитися йому, піти назустріч, спробувати зрозумїти. О, то велика наука — зрозумїти їншу людину. На жаль, вїп її теж збагнув мало. І лише недавно почав здогадуватись, як узагалї рїдко ми намагаємось зрозумїти когось. Розумїти — це допомогти. І, крий боже, коли при тому зрине: «А в їм'я чого?», «А що вони менї?» Що вони менї — це мїньба, це торгївля душ. Буває люди живуть просто так. Для себе. Або ї: усе одно могила забере всі злі й добрі дїла. Це вже усвідомлене небажання жити в контактї з ближпїми. І якщо народжується самоспопукання розумїти людей — це вже немало. Вїп цього не думав. Просто останнїм часом намагався чимось допомогти Іринї, зняти з души хмарнїсть, яка їноді облягала її майже безпричинно.

І все ж у всі тяжкї часи вона ховалася за чоловіка. Почувала в ньому й опору, і захист. А найперше почував це вїн сам. У складнї часи — чи це була хвороба жїнки, чи прикрощі з дітьми, чи невдачі по роботї,— ставав дїяльним, невтомним і стїйким. Зрештою, відчував і незлагодженїсть, крихкїсть власної родини і водпочас знав, що лише на ньому вона тримається й лише вїн може її захистити. Від цього пішов і їнший закрий у сїм'ї, який старїньому окові мїг би здатися відчуженням, а насправдї був тверезїстю, зрівноваженням стосункїв та, зрештою, хоч пунктиром отїєї лїнїї, якої їм бракувало. В них у сїм'ї не було лизання, виплїскування себе одне одному, отого щемного перехлюпування — до дна души, до печїнки, до п'ят, пїсля якого здається, що ти очистився, а насправдї приготував мїсце для нових прикростей. Вїн узяв з родини свого батька суворїсть, нещаднїсть проти брехнї та обману, манїрностї, навчив жїнку та дітей дивитися на свїт очима чесними, правдивими, шанувати добро. Дружина бїльше остерїгалася зла, і бачилось її його бїльше, нїж насправдї ходило довкруз них, мала чоловіка за дещо цївного й простуватого. Далєбі, смїшно, вона любила це

в ньому й кпинила водночас. Мабуть, поза волею, закрайками свідомості розподіяла: добре, що він наївний і довірливий у родині, але погано, що такий щодо інших. Треба б у ньому це почуття розшеретувати, але як те зробити!

— Де ти був? — запитала Ірина Михайлівна, навмисне не вимикаючи в коридорчику світла, яке увімкнула допіру, хоч там і так було видно.

Він посміхнувся трохи хмільною, трохи хитрою посмішкою. Посміхнувся саме з її суворого тону й з того, що цей тон не зачепив його. Сталося так, і при тому зовсім недавно, що його стосунки з дружиною певною мірою змінилися. Власне, оце була найбільша переміна за все їхнє подружнє життя. Віднедавна, і то таки свідомо, спокійніше реагував на Іринині причіпки, повертав їх на жарт, намагався іронізувати й тим не раз спантеличував дружину. Якось подзвонив їй давній, ще із студентських літ залицяльник, земляк, набився в гостину, Ірина чомусь розхвилювалася, наготувала всіляких страв, він їв їх із тиждень і все підхвалював, та так, що вона не знала, куди подітися.

Дмитро Іванович і сьогодні спробував одбутися жартом:

— За офіційною версією я був у інституті.

— А за неофіційною?

— То вже дасться простір твоїй фантазії.

Мабуть, він сказав це надто непевно, і таки непевно, бо думав про розмову, з якою мав підійти, почував ніби якусь провипу, й жарт не вдався.

— В мене вже од тих фантазій голова болить, — сказала Ірина Михайлівна.

Це була неправда, він затримувався рідко коли, тільки тоді, як вже зовсім не міг одкрутитися, і коли б ухопився за мотузочок, який кидала вона, виникла б сварка. То більше, вона додала:

— Якби я оце так приходила...

Він мотузочка не підняв. Ірина втомилася хатньою роботою, а втомлена завжди намагалася на комусь зірвати злість. І тут у хід ішов звичний і випробуваний арсенал жіночої зброї — порівняння себе з наймичкою, парікання на чоловікове гультяйство, безсердечність, неуважність. Якоюсь мірою, може, вона й мала рацію. Але не великою. В хатній роботі він допомагав їй завжди. Живуть вони хоч і заможно, але не розкішно. У ньому, як і в бага-

тьох інших людях його покоління, міцно утвердилися мірки воєнних та повоєнних літ; очима отого демобілізованого лейтенанта в парю запасних підметок до хромових чобіт у речовому мішку, а далі студента гуртожитку дивився й на французькі гарнітури, і чеські черевики, і польські краватки. Щоправда, в останні роки він почав відчувати смак до речей, але міцно в полон вони його не брали. І навіть цю свою маленьку перемену приховував од Ірини, адже вона й так дорікала: «Он у людей... Хіба ти хазяїн». Це теж була правда. Хазяїн із нього кепський. В іншого квартира як гніздо ремеза, а в нього — сороче гніздо, майже все тут випадкове, — хоч і не дешево, — річ до речі не підбрана, немає отого глибокого затишку, що допомагає забути про турботи на роботі, заспокоїтись, уїнтимнитись. У вітальні вікнами на вулицю, — помпезний різьблений буфет, придбаний у комісійній крамниці, він дисгармоніював із пімецьким гарнітуром, що ним заповнили дві кімнати, — вітальню й кабінет, в якому меблі ледве вміщалися — всю вільну стіну займав незграбний стелаж, щільно набитий книгами. Час би поміняти й спальню, її придбали років дванадцять тому.

Це був куток дружини й дочки, сам він міцно отаборився в кабінеті, син блукав на всіх чотирьох вітрах, тільки спати приходив додому, на широкий червоний диван, що стояв у вітальні. У вітальні стояло й піаніно, на ньому памкала дочка.

Почувши розмову, вона вибігла в коридор, розбила льодок напруження. В червоненькому платтячку з білим бантиком вона скидалася на веселого метелика. Маринці вісім років. Син — студент-третьокурсник, дочка — першокласниця; так сталося — жінка тривалий час хворіла, вже й не сподівалися на другу дитину, й тоді народилася Маринка. Либонь, це й спричинилося, що Ірина линула до доньки надмірною любов'ю. А може, тут крилася й інша причина. За сином вони мало спізнали батьківства, були ще молоді самі, захоплені собою, своєю працею, друзями; з роками те мовби почало відмирати, натомість розм'якшувались душі, непогамована ніжність проливалася на білявоголове прудке створіння. До того ж те створіння вдалося ласкаве-преласкаве й хитре-прехитре. «Тату, ходімо в кіно». «Мама не хоче? Я зараз до неї пристану — не одчепитесь». Вже по дорозі він дізнається, що цю операцію мале бісеня проробило з ними обома.

Дмитро Іванович стримував у собі напади ніжності до доньки, насталиювався на строгість. Тільки те не завжди вдавалося.

Маринка подивилася на батькові пусті руки, обшарила кишені, розчаровано пхукнула губенятами, проте потяглася до нього на пальчиках, і він був змушений пригнутися, щоб поцілувати доньку. Вона смішно, як кошеня, зморщила носика, замахала рученятами:

— Пхе... Татку, та ти сьогодні п'яниця.— Й побігла назад у кімнату.

— Устами дитини...— Ірина багатозначно піднесла пальця й собі пішла на кухню, бо там щось шкварчало.

Віп пішов слідом. Кухня, як у більшості старих будинків, простора, тут, окрім всякого начиння, стояв обідній стіл і чотири стільці.

Підвечерював Дмитро Іванович сам. І не тому, що сьогодні припізнівся, так уже в них повелося, що майже завжди їли нарізно. Оце був, як він переконався, один із струменців, що розносили вбоки течію їхнього життя. Кажуть, виховне батькове слово найвагоміше за столом, біля заробленого ним хліба.

Дмитро Іванович поїв супу, налив міцного чаю — гречаної каші й котлет не захотів,— сьорбав чай стоячи, дивлячись у вікно крізь негустий листяний намет на вулицю, де білими та чорними тіннями мелькали автомобілі. По той бік вулиці, чи то в сквері, чи то на балконі, невидимий тенор співав про те, як він полине вгору, зірве найяскравішу зірку й подарує коханій. Дмитро Іванович посміхнувся, в лад своєму настрою подумав про те, що, може, ті тенорові старання зовсім даремні. Для чого стільки зусиль? Для чого дарувати? Той власний дотеп підняв у ньому настрій, долив мажору.

Віп допив чай, поставив на стіл чашку й сказав бадьорим, як йому здавалося, голосом:

— Ірино, ти завтра вільна? Хоролі запрошують нас у ліс.

Віп бачив, як її струснули його слова, вона повернулася од плити,— готувала обід на завтра,— мить дивилася трохи насмішкуватим поглядом, сказала:

— Яка, конкретно, половина Хоролів запрошувала тебе?

— І тебе й мене. Ти ж знаєш, вони запрошували багато разів. І я завжди відмовлявся.— Він дивився вбік, подумав, що цим накликає підозру, поспішив підвести очі.— Поїдемо по сон.

— Хіба ти ще не спав з нею?

Таких грубощів він од Ірини не сподівався. Ще вчора, вона, знаючи про тіні, які згускли над ним — він не сказав їй до кінця лікарєвої підозри, але не зміг стриматися, сказав достатньо, щоб вона занепокоїлась, — думала: нехай би воно сказилося, якщо минеться, забуду, прощатиму всі його малі й великі гріхи, а сьогодні, коли все склалося щасливо, а їй за ці три тижні зібралось чимало гіркоти, та ще оця несподівана пропозиція — вона спалахнула гнівом.

— Як тобі не соромно — вчителька, — ледве стримався Марченко.

— А тобі не соромно? — кишла вона.

— Яка дурниця, — витиснув він із напівсправжнім, напівудаваним сарказмом. — Я вже сто разів відмовлявся. Мені просто незручно...

— Погляньте — йому незручно!

Хто зна, чого б ще наговорили вони одне одному, якби в ту мить в коридорі не дзеленькнув дзвінок. Дмитро Іванович пішов одчиняти.

Це був Михайло, Михайло Візир, Дмитрів товариш, приходив майже щодня й звичайно без попереджень. Михайло вніс із собою запах весняного вечора, свіжості, настрій оптимізму й безтурботності.

— Ти що, не дивишся матчу? — здивувався він. — Можна сказати — битва сезону. Виграють наші — заберуть два очка в основного суперника. Чи тебе Ірина до плити поставила? Ірино, юнацький привіт. Ти одпускаєш чоловіка? У вас що, борщ не вдався? Ще зварите...

— Каша, — сказав Марченко.

— Гречана, — докинула Ірина Михайлівна.

— Каша? Ну, це важче... Ми з своєю тільки почнемо варити, так і поламося. Стільки вже тих горшків розбилося на моїй голові.

Михайло прибріхував. Він крутився в сім'ї, як човник у верстаті. Вмів усе дістати, скрізь залагодити, може, через це, з маленької заздрості, Ірина Михайлівна трішки його недолюблювала, але й вона не могла встояти перед навалюю лестощів, похвал, дотепів, ділових порад, якими обсилав її Михайло.

Проте сьогодні на його безтурботні баляндраси (насправді в одну мить уловив серйозність суперечки, невидимий пал якої ще, здавалось, висів у повітрі) Ірина Михайлівна тільки міцніше стиснула губи й нижче схилилася над кухонним столиком.

— Я тільки що прийшов...— послішив Дмитро Іванович.— Зовсім забув про матч. Ходімо... А потім, Іро, я допоможу тобі.— Він запобігав перед дружиною, адже знав, що вона може викинути якогось коника при гостеві. Знаючи його соромливість, вона їх найчастіше при гостях і викидала.

Але зараз вона промовчала.

Поклавши руку Михайлові на плече, Дмитро Іванович довів його до дверей вітальні й враз зупинився. Йому стало жаль дружини, совісно перед нею.

— Включай,— підштовхнув Михайла.— Я зараз... Швиденько...

Він повернувся на кухню, доторкнувся до оголеної по лікоть жіночої руки.

— Іро... От, їй-богу, мені не хочеться їхати. Так вишло. Буває... Якась дурниця...

У його голосі звучали така щирість, таке здушене бажання порозумітися, що його не можна було не відчуті. І вже не було запобігання, ані лестивості, чи хитрості.

— Я завтра працюю,— сказала вона хоч і не поступливо, але примирливо.

— В тебе ж у суботу немає уроків.

— Веду дітей у музей. Після четвертого уроку.

— Ну тоді і я не поїду.

— Ідь. Щасливих снів.

Це вже було сказано без злості, з легким кпшином. Дмитро Іванович зітхнув і пішов до кімнати. Там уже Маринка розставляла перед Михайлом Гнатовичем на шахівниці шахи. Дмитро Іванович нещодавно навчив її перших премудрощів гри, і тепер вона в'язнула з шахівницею до всіх.

— Ходи,— смикала Марипка Візира.

Вона зверталася до нього на «ти», називала Михайлом, так, як звикла одмалечку, коли почала говорити, і тепер Марченки все не могли переключити її на ввічливе «ви», то більше, що Михайлові, в якого обоє дітей були майже дорослі, це подобалося, й він просив Маринку не зв'язати на настанови батьків.

— Не можеш виграти в батька, хочеш одігратися на дочці,— під'їхав Візира Марченко.

Дмитро Іванович справді начисто перегравав товариша, навіть вигадав дотеп: у того, мовляв, є в житті мета — виграти в нього в шахи. І в усьому іншому — в рибальстві, поінформованості, на крутих стежках науки йшов попереду, про що завжди нагадував сам Візир. Вони

заприятелилися в лихий для Михайла час. У того не клеїлося з дисертацією — ще з кандидатською дисертацією, нині Михайло вже теж доктор, од дисертації пішло навкіс і все інше. Він був нестримний, не вмів, а чи й не хотів накласти на душу якісь шенкелі.

Зійшовшись із ним долею випадку, Дмитро Іванович вловив у Михайлові за отою розхитаністю природну допитливість, вміння правильно, одним поглядом проштрикнути життєву товщу й враз оцінити те, чого інший не поцінує ніколи.

Познайомився з ним Дмитро Іванович на засіданні, де Візир виступав із співдоповіддю, виступав певдало, там і розбалакалися. Марченко сам колись працював з алколоїдами, з якими не міг упоратись у своїй дисертації Візир. Щось тоді Дмитро Іванович підказав, чи й не підказав, Михайло Гнатович ухопився за якийсь вузлик під час розмови, почав його тягнути, витягувати. Другого дня він несміливо подзвонив Марченкові. Далі Дмитро Іванович кілька разів запрошував Візира до себе, почав підштовхувати в роботі, тягнув, підколював. Михайло загорівся. Почав перекроювати дисертацію. Дмитро Іванович не давав послабки. Дзвонив йому на роботу, говорив без викрутасів, по-товариськи суворо, а то й нещадно:

— Ну що? Не хочеться сидіти?

— Та оце...

— Ніяких оце. Сиди.

— ...Сьогодні захищається колега...

— На банкет запрошував? Втратиш кінчик — не знайдеш. Це непросто.

Він шукав йому й опонентів і сам виступав на захисті. Разом того літа пішли у відпустку, отаборилися з сім'ями в селі над Десною. Далі Михайло почав приходити до них щодня. Вони ніколи не почували один від одного втоми, мережка їхніх розмов не мала кінця. Вони мовби пройшли вдвох, і зовсім по-новому, ті дороги, які сходили нарізно, і дороги багатьох близьких людей, світ вузький — науковий, і світ широкий. Дмитро Іванович, знайшовши вдячного слухача, знайшов те, за чим нудьгував стільки років, і сам розкрився, в чомусь ніби аж народився, переглядав, перевівав те, що стільки років прикоплював у тиші кабінету.

— Звідки ти це все знаєш? — часто питав Візир.

В останні роки він читав мало. Тепер на книжки накинувся з пожадливістю. По якомусь часі вони вже йшли

нога в ногу. Навіть Михайло ледь-ледь надержував ходу. Дмитро Іванович це вгадував і не вгадував. Та й що те важило? Він любив у ньому все — оту його неврівноваженість, непослідовність, навіть хитрість, бо Михайло не приховував її й сам іронізував: «Оце забіг у президію академії, комплімент одному метру, другому, третьому не встиг — той пішов, та й до тебе». Михайло міг себе дивним чиним розпалити й тоді говорив, що вигідно йому, й це не була брехня, він у той час вірив у те, що казав, чи майже вірив. Дмитро Іванович цінував у Михайла Гнатовича тонкість натури, уміння перевтілитися, увійти в настрій товариша, та так, що це був ніби один настрій.

Але помилялися ті, котрі думали, що од тієї дружби брав тільки Візир. Сам Дмитро Іванович, хоч про те, звичайно, не думав, мав од неї теж чимало. Вона сповнювала його якоюсь новою, невідомою йому раніше силою, Михайло був потрібний йому для вираження себе, своєї натури. Марченко тепер мав можливість вибалакатись, виважити свої думки, довідатись, чи варті вони чогось. Уже тільки починав розповідати, ще навіть Михайло нічого не казав, але щось од нього переаккумуляувалось у Марченка, і він сам відчував фальш, нетривкість, невмотивованість того, що вчора здавалося відкриттям. А потім — тактовно на те натякав і Візир.

Щодалі свої судження з приводу Марченкових думок Михайло Гнатович висловлював категоричніше й безкомпромисніше. Мабуть, це впливало не тільки з того, що всі останні роки той провів у безнастанній роботі, а й з того, що й у житті утвердився міцно. Він у своєму інституті — вже теж доктор, старший науковий, завідуючий лабораторією — чоловік авторитетний, чисі думки пильно дослухаються колеги.

Зараз цей авторитетний чоловік, розпочавши гру лише з двома офіцерами й конем, ганебно програвав восьмирічній супротивниці, розчервонівся, розколошкав волосся і, врешті, підніс догори обидві руки:

— Здаюся на волю переможця.

Маринці цього видалося мало, й вона закричала:

— На коліна. Щоб не хвастався, щоб знав, як нахваляється.

— Ах ти ж трибіда. Такі тепер нещадимі переможці.— Й кинувся до Маринки.

Вони борюкалися завзято, лоскоталися, Маринка верещала, аж, сполохана, заглянула з кухні Ірина Михайлів-

на. Михайло теж розпустувався, як хлопчик. Він умів оддаватися грі весь до решти, розчинятися настроєм у настурі, незважаючи на повних п'ятдесят, у його вдачі було щось безтурботне, хлопчаче. Та й не тільки у вдачі. Він навіть статурою скидався на хлопчика — легкий, як хрущ, тонкий, в'юнкий... Хлопчик з обличчям дорослої розумної людини — хитримим голубими очима, зморшками в міжбрів'ї, неслухняним, без жодної сивої волосинки чубом.

— Зараз, Маринко, ми доб'ємо цього хвастуна й піжона до кінця, — розставив на шахівниці фігури Дмитро Іванович.

Вони грали неуважно, бо водночас дивилися матч, який добігав кінця при нульовому рахунку.

У футболістів київського «Динамо» сьогодні не клеїлася гра, нападаючі «Арарату» весь час крутилися з м'ячем біля їхнього штрафного майданчика, раз по раз били по воротах.

— Назріває гол, — вже вкотре казав футбольний коментатор.

— Тіпун тобі на язик, — кинув Михайло, одним оком пасучи футбольне поле, а другим — шахове.

Вони програли майже одночасно — київське «Динамо» і Михайло. Візир перемішав фігури, а тоді згріб їх і знову почав гарячково розставляти. Проте увійшла Ірина Михайлівна — час було вкладати спати Маринку, — вони забрали шахівницю й перейшли в кабінет.

Але більше не грали.

— Що у вас сталося? — зручно підігнувши під себе ліву ногу, вмоцнюючись на канапі, запитав Михайло. — Чого Ірина надулася? Чи, бува, не заскочила тебе в гречці.

— З чого ти здогадався? — здивувався Дмитро Іванович. — Майже.

І розказав Візирі про сьогоднішній день, Світлану, Іринині підозри. Вони давно одкривалися один одному в усьому — доброму й лихому, — в лихому, може, не зовсім до кінця, — у давніх невдачах, у знайомствах з жінками чи навіть помислах на них. Михайло, як почував Дмитро Іванович, міг би розкритися до дна, але тут відчував спротив Марченка. У тій захоплюючій одвертості, у тій нескінченності пікантних оповідей Дмитро Іванович соромився признатися, що майже не мав усього того. Ні, йому теж шумувала в жилах кров і сполохано стріпувалося серце од випадково впійманого в трамваї погляду гарної жінки.

Колись він довго, дуже довго чогось чекав — якоїсь зустрічі, якогось безуму, чекав і боявся. Він так і не дочекався. А просто, як тепер кажуть, «із спортивного інтересу», кинутися на ту кладку не міг. Тепер він, звичайно, вже не міг на щось особливе сподіватися. Тепер його життя — це розміреність, навіть одноманітність. Він усе дужче й дужче впевнявся, що часто життя — ото і є чекання. Спрагле бажання склянки чистої води сильніше, ніж спиття самої води. Спогадував і дивувався: колись був ніким і почував більшу налитість життя, а зараз член-кореспондент академії, відомий учений, що знав про світ, як кілька десятків юнаків... Ті слова — академік, членкор — чарували тільки інших, у світі взагалі є люди, зачаровані словами, вони для них ніби поклик оркестру, для нього ж високий щабель, на який він став, — нескінченні думки, головні болі, невдоволення. Щастя — це зовсім не те, це — іскри по тілу, відчуття легкості, безконечності, це безпричинно веселий настрій, радість, це чекання, жагуче чекання чогось, і насамперед — близького й сподіваного кохання.

Звичайно, його думка прямувала так не завжди, а тільки в хвилини самоспоглядання, коли озирався назад. Бо хіба він не жив сподіваннями — знайти, відкрити; хіба він не мав утіхи в роботі — в енергії своїх помічників, щирій відданості йому, а отже, й справі, аспірантів та молодих науковців і, зрештою, всієї лабораторії? Не мав утіхи в радості власних дітей? У книгах, у музиці?

Так, то теж було щастя. Правда, трохи інше — тихе, спокійне.

Там же, про що допіру розповідав Михайло, за логікою мала лежати бодай часточка, хоч іскра того марева, яке по-справжньому гріє людське серце, якого стільки чекав і майже рознадіявся чекати. Може, то вже була й не жарина, а світлячок. Того до кінця відгадати не міг. Тільки ж гріло воно хоч трохи його кілька років тому!..

— Дурний ти, Дмитре, як кілометровий стовп, — нахилившись, змовницьки шепотів Михайло. — Ну що, як разом працюєте?.. Ну що, як в одній лабораторії? Коли вона сама в'язне...

Він зводив усе до спільної праці в лабораторії, деякої, можливо, незручності од того.

«Я таки поїду, — майже не слухаючи його, думав Дмитро Іванович. — Але тільки в тому разі, коли буде з чоловіком. Цікаво, як дивиться на це Степан Степанович? Та

й справді, що я все так ускладнюю? Нічого в цьому немає. Прогуляюся, відпочину. Бо коли ще потім вирвуся».

Він трохи заздрив Михайлові. Отій легкості, безжурності, з якими той ще й досі ходив по тасмничих, захованих од людського ока стежках. Він уже впевнився, що хоч як би того хотів, не зможе так ходити, що стрій його душі зовсім інший. Проте він не хотів, аби Михайло знав про те.

Кілька разів він думав, що йому взагалі не завадило б трошки безпечності, одчайності або хоч дикуватості. Тобто того, що відрізняє одну людину від інших, притягує до неї інших і дає змогу самій легше ступати по тротуарах, які називають шляхами життя. Він знав це, але також знав, що того взяти ніде, коли його немає, то вже немає і в позичку воно не дається.

Не було в нього й отого нахабства, отієї легкості в словах і поведінці, з якими йдуть до жінок, до певних жінок, котрі шукають того. І тому почав у трохи легковажному тоні розповідати, як колись їздив із Світланою за місто, як зіпсувалася машина і вони почували вдох у лісі, як нашттовхнувся на машину лісник і вони злякали його світлом фар. Все те він вичитав у якомусь польському романі, але розповідав так захоплено, з такими подробицями, що часом йому здавалося, ніби це й справді було з ним.

Розділ четвертий

Стара, ще першого випуску, «Волга» з потьмянілим оленем на капоті, бамперами-іклами, уже кілька разів перефарбована, йшла по Чернігівському шосе. Її обганяли й «Жигулі», і «Москвичі», й нові «Волги», Дмитро Іванович пригадав, як колись, давно, літ, мабуть, п'ятнадцять тому, Хороли теж вивозили його на природу, тоді їхня «Волга» козакувала на трасі, обганяла всі інші машини. Так воно, либонь, ведеться і в житті — філософія примітивна, але справедлива. Він сидів на передньому сидінні, дивився на луки, що закидали першим зеленом, на кущі, які мовби зривалися, кидалися навперейми, а потім враз, спантеличені чимось, зупинялися, відставали. Позад цього дрімав у кутку Степан Степанович, довговидий чоловік з маленькими, загнаними вглиб очима. Дмитро Іванович кілька разів намагався його розговорити, але марно, балачка згасала на другій фразі. Та й взагалі Степан

Степанович був неговіркий, розповідав тільки про те, — якщо його таки розбалакати, — як і де жив: сито чи не сито, добре чи не добре. Все його життя замикалося в тих споминах. Раніше він мав якийсь стосунок до мистецтва, працював у філармонії — ким, Марченко гаразд не знав, здається, адміністратором, а потім перейшов у мережу кінопрокату й тепер директорував у якомусь кінотеатрі на Куренівці. Як жив тепер — добре чи не добре, — не виказував. Мабуть, добре: дружина — кандидат наук, він одержував хоч і меншу од неї, але теж не купу зарплатню, а те «добре» мало в його уяві тільки одне визначення: імпортні меблі, французькі костюми, вірменський копьяк. А може, й не зовсім добре — «Волга» стара, па нову, як він сказав, поки що надії немає. Машину вела Світлана Кузьмівна. Кермо тримала впевнено, дистанцій дотримувалася чітко. Спеціалісти кажуть: з жінок водії кращі, ніж з чоловіків. До того ж Світлана Кузьмівна на диво спокійна, врівноважена. Навіть трохи забарна, трохи лінива в рухах. У неї м'які, округлі риси обличчя, розслаблена хода, некваплива мова. Вона пишню, але не зовсім зі смаком одягається, любить усе яскраве, хоч воно й не пасує до її м'якості, до світло-каштанового, що вже знало хімію, волосся, носить масивне золото й недоладні, схожі на сомбреро, капелюшки. Співробітники називають її шахинею. Але при тому вона працює сама й вимагати того від інших. Її робоче місце, її колби сяють чистотою, вона не чекатиме, поки вийде на роботу технічка, що захворіла, а візьме ганчірку й сама помие підлогу, не раз можна було побачити, як іде вона з сусіднього корпусу через вулицю в рясній барвистій спідниці, химерному капелюшку з припиленою збоку трояндою, ультрамодних черевиках і з модною сумочкою в одній руці, а в другій несе відро, з якого виглядають віник і совок на сміття.

А ще в ній є твердість, якась мовби зачасність, котрі ніколи не проривалися назовні і які, проте, усі вгадують та бояться їх.

«Волга» йшла в суцільному потоці машин. Нині всі прагнуть подорожувати. Якщо не в Югославію, то бодай за Дарницю. В Європі, Америці люди подуріли на тому зовсім. Утікають від своєї домівки, од свого неба. Дмитро Іванович, котрий давненько не бував на великих магістралях, здивувався, як багато стало автомобілів. Він подумав, що незабаром їм уже не можна буде скласти лічби,

що, мабуть, і зараз ніхто достеменно не знає, скільки їх є, скажімо, хоча б у Київській області, тоді як скільки у ній вовків, диких кабанів — знаємо добре. І, мабуть, незабаром матимемо лічбу й на горлиць, круків. Ні, либонь, туди лічба не сягне ще й з іншої причини. Круки, горлиці й зараз сиділи на дротах. Вони вже не боялися машин, як боялися б їхні предки, якби їх вирвати з їхнього віку й перенести на оці дроти. Це ровесники цих машин. Вони з ними народилися, вони не можуть пам'ятати землі іншою.

Дмитро Іванович дивився на горлиць на дротах, на зустрічні машини — тішився їздою. Він не любив їздити часто, ось так, раз на півтора-два місяці — то приємно, а щодня, навіть щотижня — про таке й думати не хотілося, й сам не купував машини, мабуть, через те. Він наїздився па все життя у війну. Його взяли на неї шофером, призначили рядовим, демобілізувався старшим лейтенантом, командиром автороти. Він багато разів попадав під бомбардування, двічі горів — один раз у кабіні, другий — закиданий мішечками з порохом із потрошеного бомбою кузова, — доводилося йому і виходити з оточення, і відбивати атаки, коли їх зненацька заскочили десантники, і не спати по кілька діб, вдивляючись у то чорну, то жовту піщану, то бруковану стрічку. Війна — то ще одне життя у його житті, то цілий особний пласт, де він багато побачив, багато зрозумів, це — мовби сходження на круту гору, найвищий гарт душі і тіла, коли люди відкривають у собі таке, про що раніше й не підозрювали. А ще — це найміцніше, скріплене кров'ю побратимство, де й небезпека, і радість, і звитяга на всіх, це й сьогодні листи з далекого Тобольська від колишнього політрука, а нині заслуженого вчителя Ковальова, це зустрічі з ним і з іншими фронтовими побратимами в маленькому селі Черешеньки під Тернополем, де було прорвано ворожу оборону і німці знову ледве не зімкнули її, й де майже добу разом з піхотинцями й артилеристами вони відбивали шалені атаки гітлерівців, де по тому написали на дерев'яному обеліску дванадцять прізвищ.

Він пам'ятав її як низку нескінченних рейсів: спаряданих, хлібних, порохових, з гарматою на причепі і солдатами в кузові, рейсів туди, в майбутнє, до перемоги. Він розумів, що на тих дорогах, може, щось і втратив, з отієї юнацької мрійливості, задуманості, зачарованості лісом, який став маскувальним об'єктом, річкою, що стала вод-

ною перешкодою, але ще більше здобув. Ті дороги загартували його, влили в нього якоїсь твердої текучої сили та витривалості. На тих дорогах він до кінця усвідомив, що таке Батьківщина, що таке віра в людину. Скільки разів важив життям, аби продовжити життя тим, у окопах, — вони могли захиститися тільки підвезеними ним снарядами і патронами, і він проривався через вогняні бар'єри, не раз ризикуючи злетіти в повітря разом із своїм вантажем. І чи не йому була призначена куля, яка влетіла в праве бічне скло і на смерть вразила піхотинця, якого він підвозив з санбату до фронту. Нехай ні він, ні піхотинець не здогадувались тоді про те, але того вилицюватого молодшого сержанта він запам'ятав на все життя. Іноді йому здавалося, ніби він продовжив його життя. І несе відповідальність перед ним, і перед отими дванадцятьма, і ще перед багатьма, яких знав і яких не знав.

Він почував ненависть до ворогів, людинобивць, як почував і тепер, до фашистів колишніх і новітніх, усіх отих пап, доків, диктаторів, узурпаторів, чорних та синіх генералів і полковників, нечисті на чистій ріці людського поступу. Він знав, і це почуття було щире й сильне, що коли б йому знову довелося стати проти них, він би не похитнувся. Тоді, у війну, його патріотизм був великий, як він думав зараз, стихійніший, інтуїтивніший, тепер же він впливав з усього того, що побачив, що зрозумів на довгих життєвих гонах.

«Волга» тицьнула, і Марченко пробудився од думок. Машина повернула ліворуч на польову дорогу, відтак знову ліворуч, під шатрище лісу. Потім повернула ще раз на дорогу, яку могло побачити тільки досвідчене око, — мабуть, Хороли тут відпочивали не раз. Вона зупинилася в густому підліску на межі соснового бору та мішаного лісу. Саме такого лісу, який найбільше любив Дмитро Іванович, не густого, а розрідженого, з гальявинами, дубами-велетами. Може, саме через те він навіть не зачекав, поки Хороли впорють машину, — вони її розвертали, здавали задом у кущі, а тоді підняли капот і колупалися в моторі, — встав і пішов поміж дубів. Йому хотілося тиші, він ішов і відчував, як вона дзвенить у ньому, наливає його бадьорістю, якоюсь первісною свіжістю, аж мlostю, тією мlostю, що тільки розгорни руки — і заграють м'язи, і груди дихнуть на всю широчінь.

Попереду зблиснуло озерце — Дмитро Іванович пішов швидше. Воно лежало в крутизні й було тихе, майже не-

займане. Він любив такі озерця, що поховалися від цивілізації, озерця зі ще не голеними берегами, не засмічені, не згвалтовані транзисторами. Попід протилежним, оступленим високими дубами, окутаним кущами берегом ще лежав туманець, він тягнувся пасемцями, зникав у зелених вітражах очерету, так ніби чийсь невидимий руки змотували й ховали ті білі сувої. Вода тепла й прозора, здавалося, набери її в жмені,— і змієш з лица задуму, і втому, і журу з душі. Осоки, лози — молоді, радісні, отак усе те жило, коли на нього ще ніхто не дивився й не бродив по ньому. Дмитрові Івановичу здалося, що він ішов сюди не випадково, що на нього це озерце чекало. Він подумав, що навіть десь його бачив, у сні чи на якійсь картині. Але ні, на картині таких озер не буває. Там вони вічно незмінні, то зовсім інша площина, яка ніколи не може бути зведена з ось цією живою суттю, то тільки памагання викликати в уяві цю живу суть.

Пискнула очеретянка, залопотіло латаття — майже під самими ногами в Дмитра Івановича пробігла водяна курочка. Марченко розглядався. Він здогадувався, що чар творить уява, але йому було гарно творити його. Слухати тишу, дивитися в чисту воду й тільки крайком свідомості відчувати, що десь там є гомін, і гуркіт, і радіо, там тече в трубах і збігає в каналізацію вода і турботи провисли між людей невидимим прядивом. Дмитро Іванович пішов берегом озера. Воно було довге, вигиналося, пеначе лук, і вивело його на узлісся.

Тут дуби були ще більші, ще могутніші. Поміж них росли берези — теж розкішні, в ніжно-зеленій піні, по них хвилями ходив вітер — свіжий молодий вітер, що в наш час уже саме собою розкіш, по них і по молодій траві, яка летіла разом з ним хвилями, в далечінь, до темно-зеленої крайки, яка позначила Десну. На самому краю густого лісу на горбку ріс дуб-велет, обхватів у чотири, ще не старий, — дужий, розпросторений у всі боки — ціла зелена держава.

Він уже теж пробудився, жив весною, розкошував у цій, напивався її, тягнувся тендітним, ще ніби аж несправжнім, листям до сонця. Воно котилося в голубому небі по-весняному м'яке, тепле, добре й ласкаве. Поміж ним і дубом угорі ширяло двоє боривітрів. Вони купалися в його променях, шугали дико, шалено, сповнивши повітря дужим кіркотом. Серця їм рвала сила, сила й захват, здавалося, вони могли пронизати світ наскрізь. Два малесенькі клубочки м'язів, наповнені кров'ю, вони були стра-

шенно дужі. Їх сповнило тієї сили сонце, вони набралися її в нього. В отій нестримності лету, напрузі м'язів, клетоті крові й таїлася вічна суть буття, так у ту мить розумів і почував Дмитро Іванович.

І враз він відчув усередині якийсь поштовх, його самого сповнило відчуття сили, нестримності, майже лету, він розкинув руки й засміявся. Його охопила безпричинна радість, та радість, з якою вибігає на поріг у шумовиння дитина. Засліплене сонцем, воно розкидає рученята, тягнеться до нього, намагаючись якнайбільше захопити його в себе. Але його думка працювала: гострим крайком навіть черкнула по отих тижнях, проте й вона, мабуть, була породженням оцього безуму, простору й сонця. Так, сонця. Це він подумав найперше. Подумав як учений. І, може, вперше за все своє життя по-справжньому відчув себе ним. Отут, на краю лісу, обвіяний тугим і запашним вітром, обсипаний сонячним промінням. Він дивився на нього. Відчував причетність до нього.

«Ти мертво,— сказав подумки й відчув, як десь попід серцем пройшло щось іскряне, мов електричний розряд. Адже говорив із сонцем, і це скидалося майже на сонцеборство.— Я — вищий за тебе (і одразу ж по-старому застережливо: а чи можу, чи маю право так думати? — Але ти джерело життя, усього сущого — звіра, трави, вітру... і мене разом з ними. Разом, але й не разом... Ти — найібільша світова сутність. Ще й зовсім не доступна мені. Моя маленька сутність входить у твою, як... ні, цього, як вона входить, мені пізнати не судилося. Як і всієї неосяжної сутності. А що б змінилося, якби я її пізнав? — запитав себе.— Для мене? Ця маленька сутність сповнилася б чимось новим, винятково важливим? І знову ж — важливим для кого? Але ж моя сутність не в тому, щоб іти крізь усе, не помічаючи, плинути, не думаючи про плін. Велетенською сутністю це закладено в іншій — в мені — докопуватися, шукати, розкривати. Її й себе — все. І тому ми й підвладні їй, але ми й вирвалися з неї. Ми вже не тільки тлін, сліпий результат твоєї роботи».

На мить йому згадалася кольорова діаграма з однієї популярної брошури. На ній були намальовані ліс, баский, з розвіяною вітром гривною кінь, табунець тремтливих рибок, людина на краю лісу — все це охоплювала товста чорна лінія, яка спадала тупим вістрям униз. На кінці вістря чорнів напис: «В гумус». Науково справедлива, та схема вдарила його тупістю, відчуженістю від життя, від

людських почуттів. А зараз він сам стояв на краю лісу й сміявся з неї. Сміявся як людина, котра напилася вітру, сонця, сміявся як учений. Як учений він розумів, і розумів якось так, всеохоплююче, діалектично, текуче, що від його пробірок, його електронного мікроскопа певною мірою залежить світ. Увесь оцей світ. Луки, ліс, люди. Що він сам не тільки гумус, глина, а й деміург. Ні, він так не подумав. Це було мовби у підсвідомості. А те відчуття йшло із знань і з того, чому присвятив, віддав уже майже половину свого життя. Із фотосинтезу, якому судилося продовжити й оцю луку, і дерево, й оте прекрасне, оновлене місце, що ледь мріє на обрії, самих людей, розбудовувати світ далі, вести в ньому людину. Він поїде звідси в місто, в гамір, а ліс стоятиме; і він працюватиме, щоб потім за багато літ хтось інший прийшов сюди й стояв так і продовжив далі ліс, місто, себе й оце велике життя.

Так Дмитро Іванович ще ніколи не думав. І ще ніколи не почувався вченим такою мірою, як сьогодні. Все піби з'єдналося в одне — недавня загроза життю й відродження по ній, робота й оця мандрівка у весну. Він дивно, посправжньому глибоко відчув свою причетність до неї, до життя, до сонця, — так, до сонця, одну з найбільших таємниць якого намагався розгадати. Без насмішки й іронії думав про себе як про вченого, аж сповнився якоїсь самоповаги, самозначущості. Знав, що клопочеться не мізерією, не марнує життя, стоїть на перехресті світових доріг, а не десь у глухому закутку. І нехай усе скажеться — як же буде кривдно, коли раптом виявиться, що простояв даремно, що сонячні коні мчали повз нього, але він не зміг упізнати свого, загнuzдати й сісти. Що хтось інший перейме коня й помчить на ньому. Ні, він ловитиме, скільки вистачить сил. І таки ввіймає.

Повільно пішов назад. Він піби ніс щось у собі — велике, радісне, тривожне. Воно, відчував, починалося тут, а вело кудись далі, в майбутнє, зріло для нього й водночас не тільки не заважало сприймати оцей день, а просвітло, зозонило його. Берези, куці ліщини, трава — вони теж мовби були сповнені тієї радості. На освітлених сонцем горбочках росли якісь триколірні — синє, біле, жовте — квіти, маленькі, тендітні, ніжні. Він збирав їх у пучечок, милувався їхньою тендітністю. Він подумав, що раніше ніколи не бачив цих квітів. А може, бачив, та не помічав. Часом ми, подумав, дуже пізно навчасомось цінувати красу. Замолоду нас вабить і збуджує нашу уяву все

грандіозне — великі ріки, великі дерева, пишні суцвіття, а потім ми починаємо помічати маленькі квіточки, травинки й листочки, знаходити красу там, де колись і не сподівалися її знайти.

З пучечком ніжних квітів Марченко вернувся до машини. Він ледве розгледів її. «Волга» стояла серед густого підліска, оточена з усіх боків кущами горішнини та молодим березняком. Він підійшов ближче, пошукав очима Хоролів. Степана Степановича не було видно ніде, а Світлана Кузьмівна сиділа на килимку. На голубій клейонці стояли аж три нерозкорковані пляшки — дві з коньяком і одна з вином, дві чарки, якісь пакунки — певно, закуска. Дві чарки — вони мелькнули перед зором і згубилися — хтось із Хоролів, хто вестиме машину, не питиме.

— А де Степан Степанович? — запитав Марченко, все ще чомусь не одважуючись оддати букетика Світлані Кузьмівні.

— Пішов прогулятися лугом. Він незабаром підійде.

Голос Світлани Кузьмівни був нещирий. І тут йому стало зрозуміло все. Світлана Хорол хотіла стати доктором наук. Дослідник, науковець із Світлани кенський. Колись він допомагав їй написати кандидатську дисертацію. Тепер Світлана збирала матеріали для докторської. І саме сьогодні вирішила розпочати про неї розмову. Повести на нього атаку за чаркою коньяку. І тут йому просто в мозок бив оцей практицизм, чимось навіть схожий на підкуп, оце підлецування, поїздка була запланована заздалегідь, «запрограмована».

І все це рішуче контрастувало з атмосферою наукового пошуку, навіть жертвності науці, які він зазвичай знавав у лабораторії і які справді паували там.

З одного боку, мовби нічого й не сталося, — ну що тут такого: молодший колега запросив на чарку старшого, з другого, Хорол порушила щось таке, що падало тінню на їхні стосунки і науковців, і людей. В Дмитрові Івановичу щось тріпнулося, щось спалахнуло, аж йому стало жарко.

Але, мабуть, оте, вироблене впродовж життя, виявилось дужчим за стихійний сплеск гніву. Дмитро Іванович запитав:

— Куди він пішов? У якій бік? Не люблю чаркувати сам, — сказав майже весело. — Ми розіп'ємо її втрьох. Півлітра на трьох — це ж узаконена випивоками норма.

Проте Світлана Кузьмівна переключити розмову в жартильве русло не змогла. Вона мовби здерев'яніла й далі

дивилася розгублено, знічено. І він відчув також, як падає з крутого гребеня веселості й силоміць прибраної безжурності в ніяковість і сором.

Вони не дивилися одне на одного, похашцем вкидали в багажник килимок, коньяк і пакети з закускою.

— Ми його наздоженемо машиною,— тільки й сказав Марченко.

«Волга» рвонулася з місця, заглухла — Світлана Кузьмівна од хвилювання не додала газу, зпову ввімкнула мотор і виїхала на просіку. Гуцаючи багажником, у якому щось насмішкувато тарабанило, машина помчала між двома рядами високих струнких сосон. Вони виїхали на узлісся, й Світлана Кузьмівна зупинила машину. Дорога, яка проглядалася далеко-далеко, кілометрів на три, до самої Десни, була пустельна. Дійти ж до річки за цей час Степан Степанович не міг. Марченко подумав, що, може, він ще не дійшов до узлісся, вийшов з машини й кипув між високі сосни закличний погук:

— Степане Степановичу, аге-е-ей!

І тут раптом з лісу просто на нього вискочив білий «рафик». Здавалося, Марченко викликав його своїм голосом. «Рафик» їждив дорогою, яка кружляла узліссям поміж піщаних, порослих глицею горбів. Мабуть, його щось наслало — чи то діяв закон парності зла, який «вивели» хлопці в його лабораторії. Принаймні так подумав Дмитро Іванович. І зовсім забув, що оця лука, оцей деснянський берег був зоною відпочинку академії, мабуть, через те Хороли так добре знали ліс, тільки вони не сподівалися, що о цій порі зустрінуть тут кого-небудь. А зустріли «рафик», повнісінький рибалок. З нього, — ще більша ірөпія, — у віконечко біля шофера висунулося кругле, як жорнове коло, обличчя заступника директора інституту Карна Федоровича Одинця.

— Чого це ви тут мотаєтесь, Дмитре Івановичу? — запитав він, перебігаючи хитрим оком од Світлани до Марченка.

Дмитро Іванович розгубився вкрай. Якийсь час він тільки кліпав рудуватими повіками, а тоді розвів руками й сказав:

— Та ось... Десь запропав Степан Степанович, чоловік Світлани Кузьмівни.

— Божечки, загубили чоловіка, — забідкався Одинець.

— А може, його й не було? — обізвався ще хтось з «рафика».

— Як-то не було! — обурився Дмитро Іванович, і те його обурення викликало регіт у рибалок.

— То нам розгорнутись у цеп і допомогти шукати? — знову східно запитав заступник директора. Одинцеве східство остаточно протверезило, а разом і озлило Дмитра Івановича.

— Їдьте ви під три чорти, — сказав він.

— Ого, — справді здивувався Одинець, бо ще ніколи не чув такого од Марченка. Він махнув рукою, і «рафік», фуркнувши димом, беззвучно покотився по м'якій луговій дорозі до річки.

А Дмитро Іванович постояв ще мить і пішов до машини. За кілька хвилин Хорол підійшов сам. Він навіть не запитав, чого вони тут опинилися. Здавалося, його це не обходило. А може, й справді воно його обходило дуже мало, Степан Степанович заліз на заднє сидіння, зручно укублився, думав щось своє. Він не обізвався жодного разу до самого Києва. І мовчали Світлана Кузьмівна та Дмитро Іванович.

Почувався ж Дмитро Іванович кепсько, просто-таки злецьки. Те почуття чимось було схоже на почуття свідка лихого вчинку, який зробила близька людина. Свідка, а може, й співучасника, що потерпав: а чи не доведеться йому теж пересісти на лаву підсудних.

Світлана Кузьмівна вдавала, що вся включилася в їзду, пильнує дороги, зосереджено дивилася вперед. Це трохи рятувало їх: не доводилося втікати одне від одного поглядами. Але почуття незручності сповнило їх обох. Вони сиділи так напружено, що стороння людина могла подумати, наче ці двох везуть вибухівку. Дмитро Іванович, хоч жодного разу навіть не скосив убік очей, почував Світлану розпашілою щогою, скронею, думкою — усім єством, боявся, щоб вона не заговорила, не сказала чогось такого, від чого їм і зовсім буде нікуди подітися — почне перепрошувати, просити, щоб він забув усе, або розіграє безтурботність, жартівливість, а таке в жінок здебільшого кінчається істерикою.

Проте він міг не боятися ні того, ні того. Світлана Кузьмівна Хорол була жінка міцна, судила про все, може, трохи й примітивно, але тверезо. Звичайно, вона теж палала на тому вогні. Але водночас розмірковувала, що він і далі жодним словом не нагадає про те, що сталося. Принаймні її репутації ніщо не загрожує. Ото, чорт приніс

жаболовів... Але яке їхнє діло, і що вони можуть сказати? У серце натекла досада, що загусала в злість.

І враз, зовсім несподівано, здавалося, всупереч тому, що намагалася думати, у ній зринули така щемність, такий біль, що їй захотілося плакати. Згадалося, як уперне прийшла до нього — проситися на роботу, який він був незвичайний, соромливий, гарний у тій соромливості, доросла людина, він ніяковів перед нею, як хлопчик. Таким він лишився назавжди. І яка ж вона необачна... Їй здалося, що вона втратила щось велике-велике, що приходить дуже рідко, може, раз на життя, чого ні купити, ні випросити, ні викувати на вогні.

Розділ п'ятий

Борозна замкнув шухляду, зняв із цвяшка зелений ворсистий капелюх, ще раз обвів поглядом стіл — чи не забув чого, й хотів рушати до дверей, як до нього підійшов Вадим Бабенко. Доторкнувся довгим красивим пальцем до гудзика на піджаку Борозни, сказав, дивлячись йому в обличчя великими чистими очима:

— Вікторе Васильовичу, я ганебно відстав останнім часом. Оце прочитав вашу статтю про склад строми, а там стільки посилянь... Особливо на іноземні джерела.

Борозна поспішав — біля станції метро «Арсенальна» на нього мала чекати Неля, — вона чомусь не захотіла, аби вони йшли разом з інституту, він узагалі ледве вмовив її на цю зустріч і тому спробував відбутися жартом:

— Козьма Прутков сказав...

— Правда, всього не осягнеш, — зітхнув Вадим. — А все-таки, що ви порадите прочитати хоча б із того, що стоїть ближче до нашої роботи?

Борозна назвав навімання три-чотири статті, пообіцяв подумати, порекомендувати завтра, енергійно крутнув рукою, що мало означати — поспішаю, але завжди ввічливий Вадим, котрий схоплював усе з півжесту, сьогодні не зрозумів грубого натяку.

— А статтю із симпозіуму? — запитав.

— Яку статтю? — здивувався Борозна.

— Та оту... Вони теж працювали в точці ексордіум, як і ми. Я бачив її у вас на столі. Навіть почав читати...

Віктор Васильович добре пам'ятав, що на роботу тієї статті не приносив. Він пильно подивився на Вадима. Очі

в того були й далі такі ж ясні, тільки мовби поміняли колір. Так буває, коли світлої ясної днини на воду набіжить хмарка.

— Ви що, Вадиме, долазите по трубі до дев'ятого поверху? Чи навчилися підробляти ключі до квартир? — сказав він трохи грубо, намагаючись приховати досаду й тривогу, які в ту мить заволоділи ним. Водночас у ньому ворухнулося й ще одне почуття — ревнощів, — адже Неля вибовкнула довірену їй таємницю не комусь із дівчат, а ось цьому кінематографічно красивому Вадиму. А може, подумав, вибовкнула й дівчатам, то ще гірше, треба було якось випитати у Вадима, та він притлумив у собі це бажання й скінчив розмову в тому ж грубувато-жартівливому ключі: — А по трубах знаєте хто лазить? Лунатики. Отже, вважайте, що все те вам приснилося. Сон — то найкорисніше в нашому житті.

Уже збігши по сходах униз, подумав, що треба сказати Бабенку щось інше. Спробувати якось пояснити, якимось чином розвіяти підозру, сказати, що помилився чи пожартував, підлякував Нелю, або хоч застерегти, але йому зовсім забракло часу. Він ішов, а в ньому піднімалася дедалі більша досада на Нелю, також він подумав, що цей її вчинок дає йому мовби якоесь маленьке право на помсту.

Неля вже стояла біля входу в метро.

— Сучасний стиль, — сказала, ледве він, захекавши, підійшов до неї. — Вона чекає на нього. Так що можете не перепрошувати.

Він і справді не попросив пробачення. І поки що нічого не сказав про розмову з Вадимом Бабенком — не хотів псувати вечора, розпочинати його з дізнань, а може, й із сварки.

Вузькою покрученою доріжкою вони спускалися вниз, до Петровської алеї. Спускалися в гуркіт, вереск, виск, мішанину кольорів, вогнів, голосів, у щось незвичне, химерне, чуже. Тієї весни в парку експонували іноземні розваги — американські гірки, німецьке колесо, віденські автомобільчики; всюди висіли чудернацькі, незвичні для ока рекламні щити, бігали в химерному вбранні ті, що обслуговували ці механізми, панували якісь незрозумілі метушня та гомін — здавалося, ці люди, прилучившись до іноземних розваг, заімпортували й іноземний настрій. Особливо багато люду приманювали гірки — «Супер-8», як ще називали їх. Маленькі, пофарбовані в яскраві кольори,

вагонеточки шалено металися по рейках, то злітали вгору, то падали вниз, вищали колеса й вищали дівчата, а однак же не вилазили з вагонеточок і в черзі їх не меншало. Борозна подумав, що це прикмета часу — верещати й сунутись туди, де страшно. Ну, не зовсім страшно, просто можна погратися в страх, як ото граються діти, перебігаючи перед автомобілями дорогою.

Борозна, що виріс у селі, місто любив. І не просто місто, а своє місто. Він знав, що воно красиве, що воно просто розкішне в своїй красі, в гармонії вулиць і парків, старих будівель і нових кварталів, які дали стільком людям не лише прихисток, а й радість. Він тільки не міг до кінця вжитись у свою будівлю на розі надто гомінких вулиць, а також у швидко зміну вуличних шумів і настроїв. Може, це було тому, що замолоду не мав на землі місця, яке було б його, тільки його, до якого б приріс, злився з ним. То був би для нього центр всесвіту, туди міг би вернутися в кожную хвилину життя! Він не пам'ятав рідної хати, а ота обхідчата хата на колгоспному подвір'ї без садка й палисадника була його й мовби не його. І знову ж не тому, щоб він прожив у ній у голоді чи холоді. Може, навіть навпаки. Бо і в скрутні воєнні, і в перші повоєнні роки колгосп дбав про них. Ну, хто тоді в селі їв м'ясо! А їм, патронованим дітям, кожного разу, коли різали для косарів, комбайнерів або ж просто на продаж бичка чи кололи кабана, голова колгоспу тітка Ганна виписувала кілька кілограмів. Проте жаліслива тітка Ганна не була для них матір'ю. У неї був цілий колгосп, тисячі клопотів, вона просто не мала часу хоча б раз на тиждень поглядити всі чотирнадцять білявих і чорнявих голівок. А рідна хата — це насамперед мати, її пісня, її ласка, її сварка. Цього він не мав. Ні там, ні тут. А вони, оці хлопці в шортах, мають. І це місто їхнє. Просто, мабуть, вони ще не усвідомлюють цього. А він усвідомлював. Хоч і дивився очима отого селяка, отого патронованого хлопця. Він сам дивувався, що оте міцно засіло в ньому. Всмокталося в кров, у мозок, у пори тіла. Село мовби й не його, а дивився на все ще й досі селянським поглядом. Маленький селючок, патронований хлопчак змагався в ньому з доктором, з науксзцем новітнього складу, котрий судив про все тверезо, категорично, безкомпромісно, більше виходячи з фактів, настійних потреб, а не випадкових імпульсів. Маленький селючок, дитя колгоспу, лихо городів, вільний і незалежний, чий волі

ніхто не заздри́в, увібра́в у себе все, що його оточувало, й очима того оточення дивився на світ. У селі все на видноті, і звичаї та порядки закарбовуються з дня на день. Так треба здоровкатись. Так кладуть на воза косу. Так подають хліб старшому. Так одягають капелюха. Всмоктавшись, усе те, либонь, майже не залишило місця для іншого. Хоч разом із тим саме село Борозна й не вельми пам'ятав і не нудьгував за ним. Він поїхав з нього, скінчивши десятий клас, а поїхавши, рідко коли навідував. Не було до кого їхати, не було чого навідувати. Та й село вже стало не те. Помінялися хати, помінялося життя, помінявся сам пульс, атмосфера — щось таке, що він тільки вловлював і чому не міг знайти назви. Останній раз він був у рідному селі торік. Довго стояв на майданчику, де ганяли м'яча, де народжувалися їхні перші кохання, й ревності, і кривди. Цей майданчик, його мікроатмосфера були сповнені страждань, надій, дружби, образ, веселощів, поривів — і всього цього вже не було. Воно стерлося новими надіями, коханнями, стражданнями, радощами тих, що живуть тут зараз. Він це розумів, він це відчував душею, якимись глибинними чуттями. Для нього цей світ був сповнений пристрастей тих, чиї серця буяли тут сімнадцять літ тому. Певніше, не світ, а світик. Але для них світ. Бо знову ж, він вбирав усе — суперництво в силі, у знаннях, жагу пізнання, трепет любові. І тепер усього того, їхнього, колишнього, не було. Воно залишилося тільки в його голові, в його пам'яті. Воно зникло, випарувалося. Воно — в хмарах, у туманах. Ні, його немає й там. Воно щезло, розтануло. Його не можна реставрувати, полагодити, як стару хату, його не можна завернути. Вдруге цим не можна прожити.

Та він і не жив ним. Він жив іншими турботами, іншими надіями, іншими клопотами. І ті турботи, надії поволі ставали новою атмосферою. Атмосферою пошуку, науки. Отож, десь там, у ній, і його теперішнє місце. На якому стояв твердо, з якого розглядався докруг тверезо й розважливо. І на своєму місці, і ширше, може, й зовсім широко, майже на весь світ, адже працював у науці, яка займалася світовою проблемою.

У парку гриміла музика. Шаленів джаз, вганяючи всіх у свій ритм, підкорюючи собі.

— Я десь читав, — сказав Борозна, — що дикунам надзвичайно подобаються наші вальси й наша народна музика.

А цивілізований світ захопив дикунські ритми. Під цей гуркіт, під це завивання мені здається, що зараз із когось, а може, й з мене, потягнуть скальп.

— Ви самі зможете будь з кого зняти скальп,— сказала Неля.

Він засміявся.

— Хочете випробувати свої нерви? — І показав на американські гірки.

Неля відмовилася. Вони каталися на маленьких електромобільчиках, що ганяли в замкнутому просторі, зіштовхувалися, налітали один на одного, перегороджували шлях; він прагнув уникати ударів, а вона навпаки, раз по раз підштовхувала його руку, і вони вганялися в інші автомобільчики, їх притискувало одне до одного, вони сміялися, огорнуті атмосферою загального збудження й веселощів. У нього химерно стриміли вгору коліна, і це теж було смішно, а в неї розпався вузол, у який було затягнуто волосся, й воно літало за її плечима золотою хмаркою.

Потім вони їли морозиво в літньому павільйоні й пили сухе вино, потім гуляли темними алеями парку, що водили їх то вгору, то вниз, підводили до урвища, й очам відкривалося сяєво вогнів Дарниці з червоцими стрічками реклам та мандрівними світлячками автомобільних фар, заманювали в хащі, в яких гаснув власний подих, а п'яتما уїнтимнювала, відгороджувала од джазу, од гомопу, од інших людей, сповнювала трепету й незбагненного хвилювання. Здавалося, все це влаштовано навмисне — світло й темрява, фарба сорому й сміливість темряви, знову світло й знову тремке, бентежне чекання п'ятки.

Борозна кілька разів намагався обняти Нелю, але вона щоразу якось легко, майже непомітно виверталася й поспішала під мерехке світло головатих ліхтарів. Він драгувався. Хіба він не чує, як пашать її щокі, як тремтять її рука, коли він бере її в свою. Вона розпалює, розпалює і втікає. Це обрана тактика, тактика досвідченої жінки. Хоче, щоб втратив голову. Щоб ішов у сильце не просто так, а з захопленням... Ні, того не буде. Ну, вона гарна... Так би мовити, вартісна... Але того не буде.

Вони самі не помітили, коли збочили з заасфальтованої алеї на протоптану по схилу доріжку, зупинилися на межі темряви й світла біля якогось каменя, що колись був або пам'ятником, або підмурівником для пам'ятника. Він дивився їй в очі, на світлі іскорки, що проскакували в них, не міг проглянути в їхню глибину, дивився на усмішку

на чітких чутливих губах і дратувався дедалі дужче. Йому жагуче праглося тих губів, праглося її, він знову спробував обняти її, але вона рішуче відкинула його руку. В його душі щось стрепенулося, йому захотілося зробити їй боляче, на його губах з'явився злостивий усміх, він його не ховав, здавалося, затримав навмисне, сказав:

— Нелю, чого ви маніжитеся?

Вона страшенно спантеличилась, мабуть, у першу мить не осягнула до кінця його слів, дивилася широко відкритими очима, в яких одразу згасли іскорки. А він уже не міг і не хотів стримуватись, брів напівзачищений:

— Треба дивитися на життя простіше.

— О! — сказала вона. В її голосі лунали подивування й насмішка. — Похвальна діловитість.

— Не оцих же цвіркунів, — хитнув він головою в темряву, — прийшли ми слухати.

— А для чого?

— Ну... ви самі знаєте.

— Ні, не знаю, — сказала вона.

— Знаєте!

— Звідки? Може, прийшли, щоб ще щось повідомити мені, розповісти про наукове відкриття.

Ті слова вдарили його, як замашна лозина. А десь у глибині думки проковзнуло, пролетіло, що за міру цинізму йому заплачено сновина. Навіть більше. В одну мить йому здалося, що його мовби щось скрутило. Скрутило й відпустило, і не залишилося в ньому ні радості, ні піднесення, ні тривожного чекання, ні отого веселого пахабства. Йому стало гидко. І себе, й оцього вечора, і цих цвіркунів — усього. І щезло, згинуло оте дратівливе бажання зробити їй боляче, скрутити її, зіжмакати, притиснути до себе, розчирити в собі...

— Ви таки комусь розповіли... — вимовив Борозна якось глухо, згасло.

— Подрузі...

— А подруга подрузі. А та — Бабенку.

— А що ж ви хотіли? Щоб я мовчала й дома, в куточку, переживала вашу велич! Ви ж... самі он який прагматист. Ще й кажете — вік такий. Що ж ви хочете од мене? Ви навіть не подумали, що в мене в самої, якщо ваші здогади підтвердяться, сизим димом горить дисертація. Ви мені щось запропонували, порадили чи хоч розпитали про те, над чим я працюю? Ви подумали, що я людина? Якийсь науковець... Ну, хоч поганенький. Нехай навіть

пристосуванець до науки. Але ж людина. Забули про людину. Проповідували найвищу моральність і знехтували її.

— Чому ж, я як про людину...

— Жінку? Принаймні в цей вечір.

Вона одгадала його думки, й те не було дивно. Одначе його вразило, приголомшило, що відгадала до кінця, у нещадній логічній послідовності: намагання приголомшити науковою ерудованістю, обізнаністю, легковажне бравування, позичене нахабство. В цю мить він був увесь як вивернута рукавиця. Навіть отой його критичний погляд на шлях, яким іде їхня лабораторія... Він поки що не думав про те, що виросте з його слів, коли вони розкуцяться по всій лабораторії. Хоч тепер знав напевне — виросте щось лихе. Щонайменше для нього. Але то ще буде... Те поки що — як градова хмара на обрії в той час, коли горить власна хата. Він учинив нерозважливо, просто по-ідіотськи. Але найприкріше йому, що порушив щось з отих великих і світлих засторог, які поставив у своєму серці і які, почував, мали стати законом його життя. Порушив не до кінця, може, й не так уже багато, але те його засмутило.

— Давайте облишимо це,— сказав.

— Що?

— Ну, про лабораторію.

— Добре, облишили. Далі що?

Він мовчав.

— Так-так,— казала вона.— Які ж конструктивні дії замість оцього віджилого, сентиментального — тьху, гниль, річардсонівщина, карамзінщина — ходіння ви хотіли запропонувати?

— Ну, поїхали до мене...

— Послухати програвача... Подивитися альбоми...

— Так,— мовив він і спохопився, бо вже тоді побачив нашірку у її очах. І водночас щось гостре прокинулося в ньому — звідки вона знає? Ах, вона знає все. Диво, але це зараз не відштовхувало.

— А тоді — пляшка шампанського. Од нього швидко п'яніють... Інтим. Пригашене світло...

— Як ви... досвідчено й цинічно.

— При чому тут досвідчепість! Це знають восьмикласниці. Воно не вилазить з телевізора й кіноекрана. А цинічно... А ви не цинічно? Ну, нехай би якийсь шмаркач, що вмовляє десятикласницю чи студентку технікуму. Все

тліє... Все ніщо. Все одно пропадемо — ходімо швидше до мене...

Це була правда. Яка принижувала, але й викликала злість.

— Ну, так. Це справді гидко. Щось я... Але ж і ви... Що ви з себе строїте?..

— Що? Недоторку?

Він хитнув головою.

— А ви що ж хотіли... І вам не соромно?.. Щоб я чіплялася на шию?

— Ні, не те...

— А-а... Зваблюю в свої сіті доктора паук?

Він відчув, як йому до щік прилила кров, і зрозумів, що це видно навіть при цьому ріденькому світлі.

— Скажу вам з усією відвертістю, — підвела вона голову. — Тільки в часі плюсквамперфект. Чимось ви мені... Ні, може, й це не зовсім так... Звичайно, кожна жінка хоче вийти заміж. До речі, певно, як майже всі чоловіки колись збираються одружитись. Я теж — жінка... Була вже замужем. Ви думаєте, я розійшлася з чоловіком, що він ніхто... Молодший, без перспектив... Зовсім ні. Минулого разу я вам сказала неправду. Він не був тихий. Він був — тиран. Нікчемний малий тиран. Ревнував, плакав, шпигував, бігав до всіх, пробував бити... Без ніяких підстав. І пускав слину, коли бачив інших красивих жінок. Так... Ви всього цього не зрозумієте... Отакі, як ви, думають, що жінки тільки й прагнуть вийти за високу посаду або за машину з дачею. За докторів наук! А ви гадаєте, так добре й легко вийти за ЕОМ? І то може бути життя? Бути підніжкою? Чи розцяцькованою лялькою. Чи й... плювати на нього, а самій бігати в оцей парк до іншого? Чи... Дідько його знає, чим... А хочеться... Хтозна-чого хочеться. Брешуть всі ваші машини... Хочеться Онсгіна... Ромео... Та й, припустімо, Ромео я вже не заслуговую. А когось такого, в сучасному розумінні... Та що там...

Неля махнула рукою. Вона виплеснула все й замовкла. Стояла розпашіла, красива в гніві й рішучості. Хоч зараз він того не бачив. Він був знищений, розчавлений. Знищений подвійно — її правдою, щирістю почуттів, а ще — це ледве вловлював — вона виявилася вищою за нього в логічному обумовленні, поясненні багатьох речей, про які ледве чи й думав. Того він ніколи не думав. Дивився на неї... Красивенька, дурненька...

Щось соромне, пекуче знову торкнулося його серця. Як же вона... одшмагала. І який же він примітив.

— Я... здаюся. Просто... ви зрозумієте без пояснень і довгих вибачень?

Вона зрозуміла. А він зрозумів, що сказав це вчасно. Він побачив це й по її очах, по її постаті, по тому, як тримала сумочку, — по всьому. Ще мить — і вона пішла б. І то — вже назавжди. А йому зараз до сліз, до крику не хотілося, щоб вона пішла назавжди. Хоч і почував, як важко буде почати новий етап їхніх взаємин. Він так і сказав у думці «новий етап» і вилаявся. Ох же й міцно сиділа в ньому оця наукова термінологія. А стулити те, що ось зараз розірвалося, — ні, таки не стулити, а зав'язати нового вузла, справді важко. Він уявив, коли б зараз спробував обняти Нелю. Він би просто не зміг. Одерев'яніла б рука. І як би здивувалася вона. Він і зараз почувався ніби виліпленим з гіпсу, що застигав. Отак стоятиме, прихилившись до холодного каменя, й застигне зовсім. І затвердне душа й думка...

— А знаєте, як вас називають нані дівчата? — запитала Неля.

Це було так приголомшливо-несподівано, аж він здригнувся. Але та несподіваність була для них і рятівною. Неля одним ударом розбила льодок, який намерзав довкола них.

— Як?

— Тиранозавром.

— Це, здається, хижак?

— Найхижіша істота з тих, які будь-коли жили на землі. Страшнішого не було. Шеф — диплодок, великий, добрий, травоїдний, ви — тиранозавр.

— Невже чимось схожий? — здивувався він.

— Думаю... ні. Тобто не зовсім. Знаю, вам це не полестить... але ні. Ви тільки макет тиранозавра. Чи ще точніше — гіпсовий зліпок із нього.

— Гіпсовий зліпок? — Він здивувався такому збігові: зараз почувався неначе виліпленим з гіпсу, і щойно це сказала Неля. Разом з тим він почував, як одтає, розм'якшується тіло й душа, як вони з Нелею мовби вертаються розмовою на старі стежки, тільки без того, що допіру пролилося такою гіркотою.

— Чому ж таки зліпок? І чому тиранозавр? — запитав він майже радісно. В кожному її слові, чи вона говорила

всерйоз, чи жартувала, схоплювала суть речей чи помилялася, він відчував щирість, правдивість, і це ставало для нього важливішим за самий зміст слів.

— Бо у вас багато неприродного. Тобто не так. Чогось із конструкцій, пластика, ще там з якихось полімерів.

— Пластикове серце, запрограмовані думки?

— То що ви, — (і знову оте кругле, оте співуче «о», од якого він аж здригнувся). — Зовсім ні. Щось таке незручне і... сучасне. А з другого боку — є у вас якісь звички... хижака. Коли про когось кажете, так і здається, що ось-ось стріскаєте його з кістками.

Ось так — хижачком був він. А не вона хижачкою, як жартівливо подумав за першої стрічі.

— Настійливість. Натиск. Але реалізм уже людини бетонного віку. Не крейдяного, а бетонного.

— Не дуже присмно, — посміхнувся він.

— А ви хочете лестощів? Лестощі — то неправда.

— Ну, не лестощів, — знову осміхнувся. — А чогось...

— Похвали? Виховуйте себе й доростете до похвали. То більше, маєте власну теорію самовдосконалення. Випробуйте її на собі.

— Я казав не про вдосконалення окремої особи, а про покращання моральних основ людства, — мовив він мляво. — Та й нема в мене ніякої теорії. Щоб мати якусь теорію, треба спочатку знати, наскільки воно стає моральнішим і що цьому сприяє. А як виміряєш? Хіба є такі критерії? А вже далі застосовувати якісь важелі.

— А хіба їх не застосовують?

— Ви маєте на увазі статті, кіно, телевізор? Цим моральнішою людину не зробиш. Бо з того ж кіно одиє бере каяття вбивців, а другий учиться, як убивати. Чого так? Я й сам не знаю. В чомусь та криється таємниця, що той бере те, а той те.

— Мабуть, у ДНК* батьків, — сказала Неля. Вона й далі вела розмову напівжартівливо, напівіронічно, кидала й йому кінчик тонкої мережаної крайки, але йому не вдавалося ухопити її. Мабуть, ще не міг одійти од того, що сталося допіру, він тільки зрозумів, що має можливість втекти од нього цією розмовою, і втікав, відчуваючи, як мовби затирає, загемблює шпички, по яких щойно пройшов.

---

* Дезоксирибонуклеїнова кислота.

— Але ж батько не був хуліганом, а син його, бачте, ним став.

— Ну, тоді у вихованні.

— Часто тих поганих дітей виховують гарні батьки. Я не знаю, чи існує моральність у чистому вигляді. Це щось таке... Одні одділяють її од соціального, інші все зводять до їжі, питва, одягу. Але є країни, де й штанів виробляють до дідька, а стріляють з-за кожного рогу.

— Ось винайдуть машину, яка контролюватиме добрі й лихі заміри людини...

— Не дай боже,— похопився він. — А хто контролюватиме машину? Що буде, коли вона попаде в руки крестина?

— Я сподіваюся, що винайде хтось із ваших друзів,— жартувала вона далі.— Та й взагалі я не мала на думці такого широкого перевиховання. Мені досить однієї людинодиниці.

— Кого саме?

— Вас.

Він певимовно зрадив її словам. Але знову сирійняв їх надто серйозно, не воліючи будь у чому обманювати її, бажаючи, аби вона знала все про нього, про нього й про себе, не сподівалася на якісь великі зміни в майбутньому. Він не помічав, який він зараз найближчий і навіть смішний.

— То... непросто. А може, й зовсім неможливо.

— Чому? — запитала вона.

— Як вам сказати... Воно не од нас залежить. Ми любимо себе більше за інших. А може, дорожимо собою. Ми не можемо самонародитися й самовиправитися. Ви розумієте, це зовсім не означає, що ми обов'язково некритичні до себе. Але «я» це «я». Навіть коли прикро за себе. Як... — Він вчасно похопився, сказав поспішливо: — Звичайно, ми можемо любити й інших, іноді дуже, але це не означає, що ми не любимо себе. Часом ми навіть хочемо стати кращими й не можемо.

— Тоді виходить, людям нічого не лишається...— Вона сказала «людям», а не «мені». Він чекав, що вона знову повторить оте, що сказала допіру, щиро й довірливо відкрившись йому. Але сам чомусь боявся ступити рішучий крок. Адже вона могла витлумачити його, як повернення до того, з чого почалася їхня розмова.

— Гамувати свої пристрасті. Бути якомога справедливішим. Хоч знову ж те важко. Часом людям не дають жити якісь дрібниці, яких вони не можуть подолати.

— Звідки ви це знаєте? — запитала Неля.

Борозна засміявся. Взяв її під руку. Йому враз стало легко, він відчув, що вона повірила йому і не вбачає у його словах підступу.

— О, старий парубок знає багато. Він хитрий. Він недовірливий. Він спостерігає і мотає на вус.

— Але він повинен мотати на той вус і себе самого.

— Еге ж... Але... Себе не бачиш.

Він замовк. Вони піднімалися крутим схилом до площі Слави. Йшли повільно, Неля спиралася на його руку, спиралася легко, довірливо, і він радів цьому. Він думав про неї, вона — про нього. Борозна почував, що світ звужився до них двох, що зараз він плинув через них, а може, вони плинули через нього. Все довкола було піби середовище для них і оцієї їхньої розмови. Дерев, машини, люди. Вони пливли, неначе в середовищі. «Егоцентризм», — мелькнуло в думці. Проте той егоцентризм був надзвичайно приємний. У ту мить він зрозумів, що його душу, його життя перетнуло щось велике, небуденне, що він повинен цінити й берегти його. А насамперед повинен відповісти щирістю на щирість, адже тільки тоді можуть зникнути всі перешкоди.

Коли прощалися біля під'їзду, Борозна сказав:

— А знаєте, я так не думав, коли запрошував вас.

— Як?

— Ну, як вийшло. Як сказав отам. Я навіть думав... Щось таке більше, людське. Хотів зробити...

— Пропозицію?

Він хитнув головою.

— Ощасливити?

Він знову здивувався й хитнув головою.

— На початку — ні. А сьогодні...

— А знаєте, як це погано, коли хтось когось ошасливує?

— Нелю,— підвів благально руку Борозна.— Не карайте мене за щирість. Повірте, я вже покараний. І то зі мною завжди так. Хотів сподобатись...

Він раптом голосно розсміявся.

— Чого це ви? — здивувалася Неля.

— Чогось згадалось... Просто так... Дурниця. Колись ми з товаришем перед однією дівчиною так викаблучувалися, так один одного обплювали, що вже й одмитись було годі, довелося втікати обом.

— То ви, значить, облесник злісний і свідомий.

— Та ні, це, мабуть, позасвідоме. Це, ну... Інстинкт чи ще щось подібне. Як у метеликів, птахів. Ви ж знаєте: щоб привабити партнершу, природа їм щось дає. І нам теж. Тому приємну зовнішність, статуру, тому голос чи музичний слух. Часом такий бевз на гітарі чи акордеоні видає чужі порухи за свої надивовижу вправно.

— А кому того не дала?

— Дала інше. Язик. То інтелектуали. Отакий очкарик видає себе за скептика, нігіліста. Він і справді розумний. У дівчини ж розуму небагато, і вона йде за ним.

Неля демонстративно погойдала перед Борозною сумочкою.

— Розуміти це як аналогію?

— Нелю, я знову кудись не туди лізу. Я не знаю, що це зі мною...

— Просто це означає, що сьогодні нам час прощатися.

— Ще тільки десята година... Може, пройдемося...

— Ні, бувайте здорові, Вікторе Васильовичу. Добраніч. — І побігла сходами вгору, до ліфта.

Борозна йшов набережною в бік метро. Думав про все, що сталося, і помічав, що він і справді сьогодні не такий, як завжди. Розсипався послідовний стрій думок, і кудись поділася категоричність, певність того, що зробить наступної миті, завтра, через рік. Десь по небокраю думки спалахувала небезпека того, що його легковажність, оте, сказане Нелі про роботу в інституті, вилетіть у велику грозу, але поки що він намагався не слухати її і це йому вдавалося. Він слухав себе, свої думки, які верталися до її слів, до тих слів, що породили оцей настрій, принесли радість: «Мені досить однісі людипоодиности»; його мовби несло щось, і він навіть не помітив, як опинився на станції метро, а далі на своїй вулиці. Його заповнило щось велике, радісне. Він усвідомлював його, обмислював, але від того воно не блякло, навпаки, ставало ще більшим і радіснішим. І трохи тривожним. Борозна зайшов у квартиру. Хотів увімкнути світло, вже намацав вимикач, а тоді опустив руку. Йому враз здалося, що світло обікраде його, звів з душі радісну замрію, вкине в будень. Не роздягаючись, ліг на канапу. Так і лежав, заклавши під голову руки, дивився в пітьму, яка поволі розсувалася перед ним. Та й не така вже стояла в кімнаті пітьма — в широке вікно з Володимирської вулиці, проціджене сірою фіранкою, текло жовтаве світло ліхтарів.

Несподівано Борозна засміявся. Він засміявся з того, що йому так хороше, із себе, отакого незвичного, аж дурного, щасливо-навіженого, з передчуття чогось ще більшого, ще кращого. Він намагався уявити, яким воно буде, й не міг. Щось заважало йому, щось чіплялося за пам'ять, за душу, проколювало ту радість, і тоді там вставала тривога. І що більше він думав, що чіткіше спогадував усе, його радість маліла, а тривога зростала. Вона вставала десь із дна, як повінь, як туман, що піднімається з долини. І в тому тумані, у тій повені танула певність, її ставало дедалі менше, а тривоги більше, й незабаром вона заповнила все. Спочатку Борозні згадалося, як безглуздо він мався за їхньої першої зустрічі з Нелею у парку Примакова, по тому пригадав їхні спільні походеньки на виставку картин якогось американця в музеї Українського мистецтва, де він теж добряче викаблучувався, і кінофільм «Ніч», враження від якого поспував чималою порцією цинізму, і так добрів до сьогоднішнього дня.

«Треба дивитися на життя простіше», — сказав... сказав сьогодні він. І аж здригнувся. Йому знову стало невимовно соромно. А потім він згадав їхнє прощання. Ну, звичайно ж, Неля втекла од нього. Просто втекла. І вже піколи не піде з ним. Він сам поспував усе, сам винуватий...

Борозна підвівся, сів на канапі. Світло за вікном було густо-рожеве й тривожне, як заграва. І враз Борозна відчув, як у ньому щось тенькнуло, а тоді змістий холодильник побіг угору, до серця. Його охопив відчай. А також відчув страшенну порожнечу, він мовби провалювався в неї, і вона змикалася над головою. Розум підказував, що нічого не сталося, але ніщо вже не слухало його, відчай жив сам по собі, не підвладний розумові, заповнював його все дужче й дужче — до останньої клітини.

У цю мить тьохнули тролейбусні проводи, й щось тьохнуло в ньому. «Ще не пізно. Я мушу будь-що побачити її. Я мушу сказати їй... Упевнитись...» І знову розум фіксував, що це безглуздя, що він може остаточно доруйнувати все, але то для нього в цю мить був як шепіт недруга в лиху годину. «Я візьму таксі... Я скажу їй...»

Що саме він скаже Нелі Рибченко, Борозна не знав, але був упевнений, що скаже щось значне, переконливе для них обох.

Коли Борозна натиснув на біленький пластмасовий гудзик дзвінка на шістнадцятому поверсі, він палав, як у лихоманці. Він почув за дверима легенькі кроки, і перш ніж

там запитали, хто це, сказав хрипким, перепаленим хвилюванням голосом:

— Нелю, відчиніть... Це я... Віктор... Віктор Васильович. Відчиніть на одну хвилинку...

Неля відчинила двері й вжахнулася — такий вигляд мав Борозна. Його квадратне, креслене різкими лініями обличчя витяглося, в очах стояв відчай. Неля навіть подумала, що Віктор Васильович учинив якийсь мимовільний злочин. Можливо, на нього хтось напав, і він, захищаючись, убив людину. А може, сам ступив під машину й шофер в останню мить крутнув кермо... Вона аж прикрила рукою рота, щоб не скрикнути. Борозна побачив, як у її очах сплеснув жах, і розгубився зовсім:

— Нелю, ви не лякайтесь. Я прийшов сказати... Я не можу... Мені здалося... мені здалося, що ви на мене образились. Більше, ніж образились. А це б для мене було зараз... Я сам не знаю, чим це може бути для мене. Й ви теж не знаєте.

Жах у її очах змінився подивом, а подив — радістю. Якоюсь терпкою, гарячою, аж пекучою. Вона прочитувала на його обличчі безмежну щирість, і відчай, і страх того, що його слова зрозуміють неправильно, прочитувала раз за разом, як несподівано прекрасні рядки з книги, вона бачила його навіженість і розгубленість і теж сповнювалась бентежності, а водночас і якоїсь турботливості, тривожного опікунства, подібного до того, з яким старші дивляться на нерозважливих кабешних дітей. Він і справді зараз був схожий на наляканого хлопчика — оцей великий чоловік із профілем ассірійця, крутим чолом і густою гострою бородою.

— Нелю, я вас... я вас... Ви не подумайте... Я тільки хотів сказати... Тобто запитати...

Це був інший чоловік, зовсім не той, якого вона знала раніше, — спантеличений, стривожений, із розкритим навістіж серцем, близький, беззахисний.

І все-таки ще якусь мить Неля стояла перед ним із суворо зведеними бровами, здавалося, вона щось думала, щось зважувала — по її обличчю й справді пропливла хистка, майже болісна тінь — і відступила вбік:

— Зайдіть. Незручно якось... розмовляти в порозі.

Борозна прокинувся з легкістю в серці й тілі. Він враз, ще не розплющуючи очей, згадав усе, не згадав, а продовжив думкою, бо воно не переривалось навіть у сні. Він ле-

жав на канапі, що стояла в глибокій ніші, — такі ніші тепер роблять скрізь в однокімнатних квартирах, вони й справді дуже зручні й правлять за спальні — вкритій квітчастою ковдрою, на двох розкішних подушках, а що не звик так високо підкладати під голову — трохи боліли в'язи. Він згадав, як вони з Нелею ще довго стояли в маленькому коридорчику, як він говорив, говорив, а що саме — того згадати не міг, як щось, зовсім несподівано, наблизило до нього Нелю — він вловив те очима, серцем, воно не забуло, воно берегло й зараз трепет її тіла й ляк, і, мабуть, саме через те її губи довго лишалися тверді, довго не відповідали, і тільки потім відм'якли, а порив, у якому враз її руки зімкнулись за його плечима, був гарячий і шалений.

Ще він згадав: вона сказала «йди», але не випускала його з обіймів. То було миттєве змагання розуму й серця. Вічне змагання, у якому перемагає серце. Здебільшого про те потім шкодують. І він у ту мить дав собі сувору обіцянку, що такого шкодування не буде.

Неля лежала на куценькій канапочці навкіс від нього, підклавши під голову долоню, вкрившись смугастим халатиком. Халатик не закривав її всю, з-під нього кругліло смагляве плече й виглядали кінчики ніг. Його огорнуло почуття ніжності й жалю до неї, останнє, мабуть, виходило з цієї дрібної невлаштованості, яка зараз не здавалася дрібною — що вона лежала отак, зібгавшись калачиком на куцій канапочці, підклавши під щоку долоню. І водночас він боявся ворухнутися, щоб не розбудити її. Було ще рано, сонце ще тільки зійшло, заллявши рожевим, зламаним у вікні промінням протилежний кут кімнати. Там стояла шафа з книжками, сонце визолочувало різнобарвні корінці. Крім курсу теоретичних основ біології та іншої спеціальної літератури на верхній полиці, він побачив чимало поетичних збірок, кілька десятків класичних романів і, що його особливо здивувало, — книг античних авторів. З однієї книжки, що не втовпилася в тісну шерегу, стояла впоперек, проглядав бородатий профіль Арістотеля, він до половини затуляв старе, мабуть, придбане в букініста, видання Плутарха і новеньке — Геродота.

Не знати чому, Борозна мимоволі, мабуть, підкоряючись якомусь внутрішньому поштовху, подивився на Нелю й зустрівся з нею очима. Вона прокинулася і стежила за ним.

Неля ворухнулася, і він потягнувся до неї. Очіма, руками, пам'яттю минулої ночі, нерозтраченою чоловічою силою, але вона заперечно хитнула головою й сказала:

— Одверніться на хвилинку, я встану.

Він уловив у її словах рішучість, але до стіни не одвернувся, а тільки заплющив очі, заплющив лише на мить, більше вдавано, ніж насправді, але їй того вистачило, аби пакинути халатика. Вона сиділа перед ним із розпущеним по плечах волоссям, боса, гарна, ваблива, якась особливо близька, рідна.

— Нелю,— сказав він.— Мені так гарно дивитися на тебе. Я, мабуть, ніколи не надивлюся.

Усмішка тихо скотилася з її вуст. Як дощова крапля або росинка.

— Я знаю, що це перебільшення,— сказала вона.— Але мені страшенно не хотілося, щоб ви казали ці слова ще комусь.

— Чому перебільшення... Я тебе дуже люблю. Я не знав, що зможу так полюбити.

Неля хотіла всміхнутися, але усмішка згасла, ледве торкнувшись уст. І вона сказала надто серйозно:

— У вас любов не тут,— і показала на серце,— а тут,— перевела руку до чола.

Він знав, що вона помилилася. Вона мала для того підстави, колись він і сам думав, що якщо когось покохає, то лише так, а тепер зрозумів, що серце має свою волю. Він почував його непідвладність, а також почував, що воно може кинути його на щось несподіване, а може, й безглузде. Від того було невимовно хороше й страшно. Але так само мимовільно, вироблене роками, жило й щось інше, те, що мала на увазі Неля. Саме воно й скинулося наступної миті:

— Ми сьогодні ж віднесемо до загсу паспорти. І скажемо всім на роботі.

— Це ви щоб я не подумала про вас погано... — аж тепер всміхнулася Неля.— Це знову звідти — з опцасливлення.

Він спаленів і мимоволі потягнув на себе ковдру.

— Не будемо поспішати,— знову сказала вона.— Ми зовсім мало знаємо одне одного. До того ж у мене за тиждень захист.

— Ти за тиждень захищаєшся? — здивувався він і аж підвівся на ліктях.

— От бачиш,— вона мимовільно, вперше сказала «ба-

чиш», а не «бачите»,— як ми мало знаємо одне одного. Працюємо в одному інституті...

— Я знав... Тобто не знав, що так швидко,— захопився він.

— Не треба виправдовуватися,— сказала вона, і Борозна відчув у її словах теплоту й ласку коханої людини, які одразу знімали все.— Не треба...

— Але ж захист... Тепер од тебе нічого не залежить,— не погоджувався він.

— Мені доведеться жити одним, а хвилюватися іншим. Я... не можу так. Та й ми справді дуже мало знаємо одне одного.— Вона помітила насторожені вогники в його очах і додала: — Ми... ще мало любили одне одного.

Раптом у ній зринуло щось, що круто змінило її, запалило вогнем і потекло до нього, спалюючи сором, ламаючи всі застороги, які в таких чуттях і такій хвилі стають забобонами.

Розділ шостий

Дмитро Іванович сидів біля широкого вікна, в яке потоками вливалось світло — вікно кабінету виходило на південний схід, а день стояв ясний, сонячний. Перед ним унизу розкинулись інститутський парк і сад — молоді, семирічні, клени й тополі, старі яблуні й важкі, з вічною таїною в кронах ялини. Подвір'я інституту просто розкішне: колись воно було подвір'ям школи, якій стало тісно й для якої спорудили інше приміщення, до нього приєднали кілька садиб з вишневими і яблуневими садками — старі завалюхи позносили, на їхньому місці збудували теплиці, вони поблискували дахами з кипучої зелені вишпаяків. Улітку теплиці майже не використовували — горох, кукурудзу сіяли на грядках просто неба. В парку навіть був басейн невизначеної геометричної форми — тепер узагалі полюбляють форми нечіткі, зміщені,— без будь-яких прикрас і фонтана, тільки з вкладеним кольоровою плиткою дном. Сад, парк, особливо весною, в пору цвітіння, схиляють до лірики, сюди буває заблукує немало мрійників і з інших установ — та й треба взяти до уваги те, що майже дві третини співробітників інституту — дівчата.

Половину вікна затуляв кактус — високий, гіллястий, із довгими, як циганські голки, колючками — інститутські дотепники казали, що господар цієї кімнати і кактус

доповнюють одне одного. З обох книжкових шафок, які стояли під лівою стіною, — праву займав довгий лабораторний стіл, — звисало довге витке віття традесканцій — дівчата подбали про затишок для свого шефа.

Він сидів під шафою, проти сонечка, так що коричнево-фіолетове листя мало не торкалося його голови, переглядав статтю, написану аспірантом третього року Варченком для журналу. Робочий день завідуючого відділом наповнився й складається з читання, перевірок, правок усіляких тезисів, авторефератів, статей, під якими, статтями, потім появиться і його прізвище. Його науковій совісті ніколи не імпонував оцей довгий ланцюг підписів під статтями: завідувач відділу, керівник групи, безпосередній керівник роботи і аж у кінці — аспірант чи молодший науковий, який її й написав. Так, оцей аспірант чи молодший науковий розробляв діляночку наміченої і спланованої ним, завідувачим, великої траси, він, завідуючий, і наглядав, і не раз поправляв свого молодшого колегу, і поправить оцю статтю, навіть внесе свої обрахунки (коли Марченко бачив, що десь зроблено помилку, він не ставив знаків запитань і галочок, а перераховував чи навіть перевіряв усі результати досліджу сам) — і все ж того, на його думку, було мало, аби потім вичитували під статтею власне прізвище з супровідними титулами: членкор, доктор, завідуючий відділом. Уже не кажучи про те, що серед цих праць траплялися й досить нужденні, підписуватись під ними було просто соромно. Але так велося, інакше, як казали колеги, його не зрозуміють, та й сам аспірант завжди волів обпертися на шановані наукові авторитети.

У двері легенько постукали, і Марченко одразу здогадався, що це хтось із жінок, бо хоч він і запроваджував стосунки нецеремонні, робочі, не стукаючи заходили тільки чоловіки, та й то не всі. Та ще — Світлана Кузьмівна Хорол, на правах заступника. На його запрошення до кабінету вступила Неля Рибченко. Як завжди, акуратно й елегантно зачесана, в строгому сірому костюмі та білій блузочці.

— Дмитре Івановичу, я скоротила свій виступ, — сказала стримано, якимось аж сухо, з чого він здогадався, що вона вже змагається з хвилюванням. — Прогляньте, будь ласка.

Він одклав статтю і взяв Нелин виступ, який вона мала виголосити сьогодні о третій годині на захисті своєї дисертації. Неля присіла поруч, поклала ногу на ногу, чекала. Він мимоволі скосив очі на кругле, надзвичайно кругле, обтягнуте капроном коліно й так само мимоволі завору-

пився на стільці, одсунувся разом з ним. Упіймавши той мимовільний рух, чмихнув, подосадував на себе.

З якогось часу Дмитро Іванович почав дужче контролювати себе. Знав, що будь-яка вільність у поведінці з жінками вже не личить йому за віком, та й мав до того конкретну причину, яка саме й стосувалася до Нелі. А знали про неї троє: Світлана Кузьмівна, Неля й він. Якось, це було зовсім недавно, два місяці тому, сиділи вони з Нелею Рибченко, він прочитав рукопис її автореферату й радив, що переробити, що доповнити, що викинути зовсім, і тоді до кабінету ввійшла Світлана Хорол. Того, як поспішливо прийняв руку з Нелиного плеча, як він почервонів, вистачило, аби Світлана Хорол зненавиділа Нелю. Зненавиділа міцно, затасно, як тільки може ненавидіти жінка.

У цю мить Дмитро Іванович подумав, що його все життя оточували гарні жінки. Була це випадковість чи й якесь свідоме прагнення з його боку?.. Але Неля Рибченко... про щось подібне не личило навіть і думати.

І Дмитро Іванович надміру серйозно подивився на Нелю й зосереджено, надто зосереджено почав читати її виступ. Проте йому не вдалося прочитати за один раз. Хригнули напружені протягом двері, і до кабінету незграбно, боком зайшов Юлій. На його довгому наївному обличчі була написана рішучість, майже виклик, він підійшов до столу й поклав перед Марченком якийсь іноземний журнал. Це було звичайно, до цього часто приходили з такими журналами, там публікувалися статті про роботу, подібну тій, яку провадили вони, він сам привчив своїх молодших колег до цього, сам вимагав «міряти пульс суперників». З журналу виглядала закладка, Дмитро Іванович розгорнув його в тому місці.

— Я погано читаю по-французьки, — сказав він майже вибачально, спіткнувшись уже на другому слові в заголовку статті.

Юлій тицьнув пальцем у закладку — на ній було написано переклад заголовка.

— Та ви ж просто молодець, тут ідеться про ту ж мішень, що і в нас, — вигукнув Марченко, прочитавши переклад, і далі не помічаючи написаної на обличчі Юлія жертовної рішучості. Вхопив на столі червоного олівця й написав на палітурці журналу великими буквами: «*Sine toga*»¹, ще й підкреслив двічі.

¹ Негайно (латин.).

— Журнал з академки, — сказав Юлій, щоб зупинити руку шефа, яка замахнулася для третього разу. — По-французькому в нас читають Пінчук і Бобров. — І швидко вийшов з кабінету.

Неля розхвилювалася, розсердилася на Юлія, а потім подумала, що, може, той зробив не так уже й неправильно, поклавши цей журнал шефові на стіл. Одначе вона не могла про це довго думати, їй у голові стояв свій власний захист, і, спонуканий її поглядом, Марченко уткнувся в папір.

Виступ його задовольнив, він ще раз поплескав Нелю по плечу, сказав, щоб вона не хвилювалася, що все буде гаразд, навіть провів її по коридору до кімнати, в якій працювала. Біля дверей тієї кімнати стояли хлопці: Вадим, Юлій, Євген, Степан — курили, розмовляли; побачивши Марченка, всі нараз замовкли, покидали цигарки й хутенько розійшлися. Це здивувало Дмитра Івановича — хлопці завжди раділи, коли він підходив до них, за тим куривом відбувалися найвідвертіші, трошки аж напівпанібратські суперечки й розмови. А тепер вони пеначе втекли од нього. Проте роздумувати йому не було коли: треба ще з'їздити в інститут органічної хімії і в президію академії, далі — захист Рибченко, далі його власний виступ на захист іншого молодшого претендента на здобуття вченого ступеня — з Мішська, і так до вечора. А ввечері банкет, піби теж незручно не прийти. І він, не повертаючись до кабінету, пішов униз по сходах.

Захист пройшов успішно, тільки два голоси проти, а це, як казали мудрі люди, добре, бо свідчить про принциповість членів ученої ради, серйозність проблеми й не викличе підозри у ВАКУ, — тепер, на банкеті, ті два голоси стали предметом тонких дотепів, усіляких натяків, удаваних підозр. Вшановували нового кандидата Нелю Платонівну Рибченко в «Либеді», у малому залі, де низенька, розмальована наївними лебедями стеля, кольорові вітражі й товсті квадратні колони творили атмосферу простоти та затишку. Тамадував за столом заступник директора Карпо Федорович Одинець, тамадував самозванно, але до того звикли й на цю його другу посаду не посягав ніхто, як і на першу, дай боже самому не попасти йому на зуби. Дмитро Іванович трохи іронічно, а трохи й серйозно спогадував істину, що в природі все доцільно й потрібно. Йому спало на думку, як минулого року вони гостювали у своїх колег у Фер-

ганській долині, як потопилися од нескінченних тоїв, од холодної і гарячої баранини, од самого церемоніалу банкетів і як їх тоді виручав Карпо Федорович. Щоправда, в кінці він і осоромив усіх добряче. Коли їх напередодні від'їзду узбецькі вчені повезли на плантації, де вже достигли овочі, яких на Україні ще не було, Карпо Федорович натоптав синіми баклажанами, помідорами й кабачками дві великі авоськи, що їх завжди возив із собою в портфелі. Йому ніхто не прийшов на поміч, усі повтікали, і він ішов міжряддям до автобуса, похитуючись за кожним кроком і сопучи, як паровоз.

Зате зараз Одинець розкошував. Його кругла, як днище в діжці, усмішка яріла на весь зал. Він і сам круглий, широкий, товстий, з обличчям здичавілого епікурейця — товсті сластолюбні губи, великі надбрівні дуги з бровами, що ростуть униз, руді волосини, що виглядають з носа, — літній сатир, котрий ставав сатиром на час. На роботі він часто галасує, тупає ногами, а тоді падає в крісло й кричить:

— Ви мене таки доведете до інфаркту. Ви мене заженете в гріб.

Витримувати отой його шквал, либонь, уміє лише Борзна. Він спокійно очікує, поки Карпо Федорович виклепочеться, а тоді кладе на стіл папірця й каже:

— Цю бумаженцію підписали ви самі. Так що самі й розсьорбуйте. А мені дайте те, що треба.

Карпо Федорович чоловік пробивний, і, треба сказати, хазяйновитий. Тим він і тримається, наукових статей не пише. Зате жоден ювілей, жоден захист не обходяться без нього.

Одинець уміє випити й попоїсти, на відміну од того ж Дмитра Івановича, який завжди, навіть за найвишуканішим столом, проковтує страву похапцем.

На отакі-от банкети, а також для жіноцтва Одинець має в запасі близько десяти жартів, ними справді може розвеселити зібрання, котре не знає його. Коли ж вони вичерпуються, стає нецікавий, і тоді проступає нагору брак такту. Нині він кожного, хто заходив до банкетного залу, зустрічав тими самими словами:

— Ну, а при чому тут ти?

Дехто, як, скажімо, Дмитро Іванович, котрий гаразд знав Одиця, відбувались жартом: «Я хоч автореферат читав, а от чого примостився біля ковбаси ти?» — але було кілька чоловік незнайомих, мабуть, Неліні товариші з шкільних років, сусіди та родичі, ті торопили, червоніли, одна парочка

навіть почала задкувати й тільки розупевнена розкотистим Одинцевим сміхом несміливо вернулася до столу. В Одиця вистачило такту не звернутися з тим запитанням лише до Нелиної матері, та й то тільки тому, що Дмитро Іванович наступив йому на ногу, аж Карпо Федорович скривився. Нелина мати виявилася старенькою лагідною жінкою, колишньою робітницею макаронної фабрики (а не міщанкою з околиці, як чомусь думалося Борозні), вона нітилася, ховалася в куток, а її ще дужче вганяли в ніяковість поважні вчені мужі, що по одному підходили привітати з успіхом дочки та поцілувати руку. Не підійшов тільки Борозна. Бо вбачав у цьому нещирість; «поважати матір» стало модою, і вже не завжди розбереш, хто поважає насправді, а хто прикидається. Хоч щось і підказувало йому, що коли це й мода, то мода непогана, але він звик жити першими порухами й таки не підійшов. Він не підійшов і до Нелі. Тобто підійшов, але не так, як йому хотілося, а в гурті, потиснув руку, відступив убік, звільнивши місце наступному вітальшикові. А йому не хотілося звільняти те місце, йому хотілося привітати її якось особливо, просто й сердечно — не одважився. І тільки тому, що боявся вкинути в замішання Нелю. Вони лише обмінялися поглядами — вона зблиснула на нього щасливими, повними любові очима, йому здалося, кинула в душу пучок променів, що закололи, як манюсінські голочки,— тонко, боляче, солодко, і він затиснув їх у грудях, боячись розгубити. «Ти ж бачиш,— просили вибачення й раділи її очі.— Я мушу, я повинна відбути це. Мені тут гарно, хоч удвох було б ще краще. Ти мене розумієш, любий?»

Він її розумів, хоч і почував щось схоже на образу, на досаду, що оці люди на деякий час розлучили їх, ще й відтиснули його вбік, заявляли на неї якісь права, принаймні право розділити з нею радість, і зовсім ігнорували його самого, його право, навіть не підозрюючи про це. Водночас він почував і досаду на себе. «Я, здається, можу все, а от цього не можу,— думав він.— Чого я не можу підійти і сказати: «Мила, кохана, я тебе люблю і особливо бажаю щастя в цей вечір». Я ще жодного разу не сказав їй «мила». А я ж думаю саме так. А от сказати не вмію. Це в мені так глибоко, що страшно видобувати нагору, аби воно не потьмяніло. Воно таке стидне...» Він сказав по-сільському «стидне» й зрозумів, що воно єднається з соромом, закладеним у ньому з дитинства.

«А хто з присутніх не посоромився б сказати ці слова? Дмитро Іванович? Ні. Юлик? Теж би не сказав. Хіба що Вадим. Вишукано, коректно. «Я вас кохаю»,— але не зовсім щиро. А я таки скажу їх сьогодні. Пізніше».

Борозна мовчки одійшов у дальній кінець зали. Але й туди до нього долітав Нелин голос. І про що б вона не говорила, він відчував, що її слова найперш адресовані йому. І це сповнювало його бентежності й радості.

Гості сідали за столи. Не вельми дотримуючись якихось умовностей, не пильнуючи субординації: вперемішку — старші й молодші, чоловіки й жінки, доктори і лаборанти.

Уже після третьої чарки зал гудів, як прикладена до вуха коробка з жуками. Тамади не слухали, він хотів притягнути собі на поміч Дмитра Івановича, але до того підійшла Неля. Вона розпашіла од вина і була дуже гарна. З неї вже спали скованість і страх, патомість її заповнила радість, а також безмірне почуття вдячності. Вона не знала, чим його виразити, що сказати, і коли піднесла свою маленьку чарочку до чарки Дмитра Івановича, у неї на очах виступили сльози. Вона згадала, як прийшла до нього безпомічною лаборанткою, як він сам, засукавши рукави чесучового піджака, учив її найпростіших, найпримітивніших речей, як навертав на читання літератури, як підбирав тему, як потім вона сама йому обридала, а він терпляче слухав, поправляв, заперечував. Він слухає терпляче їх усіх, вони по клітині, по молекулі беруть його мозок і серце.

Неля так розхвилювалася, що пролила собі на сукню вино й, затуливши обличчя рукою, побігла на своє місце. А Дмитро Іванович і собі розгубився, крутив у руках чарку, не знаючи, що тепер з нею робити,— випити чи поставити. На щастя, ніхто не звертав на нього уваги, й він лишився віч-па-віч зі своїм хвилюванням і своїми думками. То було гарне хвилювання й гарні думки, і він попустив їх, попустив, оддався на їхню волю, як оддається стомлений верхівець на волю розумного коня.

Дмитро Іванович був у тому настрої, коли все здається прекрасним, коли людина забуває прикромці, коли вона настросна тільки на добре. А бачить його в собі і в інших. Навіть людські вади видаються їй милими. Ось уже півгодини веде з ним дискусію про інститутські справи Павло Андрійович. Павло Андрійович говорить, а Дмитро Іванович слухає. І тільки-но він спробує щось заперечити чи бодай зауважити, Корецький перебиває на півслові й

починає низати слова так щільно, що годі думати, аби втиснутись у них.

Навіть утома, яка, почував, сьогодні дужче, ніж будь-коли, палягла на плечі, не могла зіпсувати йому настрою. Що ж, утома... Старію, од того нікуди не дінешся. О тій хвилі, коли він споглядав заставлений стіл, йому спливла на думку дивна аналогія. Він подумав про життя, як про велетенську сулію, з якої він усе надпиває й надпиває і знає, що остатється небагато, але не хочеться думати, скільки там лишилося. З роками навчився точніше розраховувати, реальніше дивитися на речі й на людей також. І, осповне, на себе. Колись йому занадто багато важила думка інших, тепер він міг точно сказати, що важать самі вони, а разом і їхні думки. Його вже не обманювали голосні імена, як скажімо, Карпа Федоровича, котрий і нині з захватом називає прізвища знайомих академіків, сподіваючись тим справити враження на слухачів. І не те щоб Дмитро Іванович став на спробі ігнорувати думкою який авторитет, просто йому відкрилося, що він не дурніший за багатьох, у кого й вищі знання та більші посади. Може, менше вдалося за декого з них зробити, може, його частіше обходила удача, але прочитав і помислив це менше. Хоч йому й до сьогодні не вдалося до кінця освоїтися на людях, і не тому, щоб когось боявся чи потернав, що скаже якусь дурницю, просто це стало сутністю вдачі, звичкою. Залишатися збоку, й трошки досадувати на себе, і трошки ображатися на інших, і трошки мати все те за гординю.

Він таки допив чарку й пішов у протилежний кінець зали. Гості розбилися на гурточки, групки, їх здружували вино й спільність інтересів. Збоку, за низеньким полірованим столиком, сиділи жінки: Хорол, Лепеха, дві молодші наукові співробітниці і дві аспірантки по черзі приміряли капелюшок Лепехи. До них ззаду підкрався Євген Лісняк, кивув на стіл апельсин із прив'язаною за ниточку паперовою стрічкою: «Тій, яка за всіх розумніша. Паріс». Апельсин забрала собі Світлана Кузьмівна, а ниточку одкусила і, виправивши «Паріс» на «Осел», перекинула папірця Євгенові. На балконі розташувалися курці, переважно молодь. Вони зручно прилаштували на карнизі пляшку й чарки, потягували коньяк, потягували сигарети, вели жваву дискусію. Дмитро Іванович підійшов і собі. Він любив отакі дискусії, де не вельми дотримувалися послідовності, а то й логіки, де не раз гіпотетичне видавали за доведене, де час здебільшого вимірювався світловими ро-

ками, а простір — безконечністю, а потім несподівано опинялися на вузькому плацику власних дослідів, власної лабораторії, у конкретному часі сьогоднішнього дня.

— ...Ви все про безсмертя, про тисячоліття людини, — гарячував завжди сором'язливий Юлій. — А що воно може дати? Десять разів перше кохання? Дзуськи. Радість юного пізнання життя? Хрину з редькою. Це буде нудне життя в проміряному в усі кінці світі. Я не вірю, що наука зможе дати людині нові чуття чи оновити старі. Тут-таки, — тицяв він пальцем у груди Вадимові, — що ти мені не кажи: дух і тіло. Вона зможе дати механічне тіло. А дух пригасне. Дух не в божому розумінні, звичайно. Та й для кого ця безконечність життя? Усім же її не даси. Для обраних? Ще гірше. Я навіть не дуже вірю, що розв'язання нашої проблеми це вихід із становища. Ну, нагодуємо людство, а що тоді воно робитиме далі? Як, Вікторе Васильовичу?

Він оглядався, шукаючи підтримки, і найчастіше звертався до Борозни. Може, тому, що старший серед них віком і науковим знанням, а може, й справді довіряючи його обізнаності та ерудованості. Треба думати, це дуже не подобалося Вадимові, котрий вважав себе не менш обізнаним і ерудованим, а те, що Борозна стояв на щабель або й два на науковій драбині вище за нього, викликало неприємність. Але він умів триматися й кидав слова зверхньо, мовби знехота:

— Голодна теорія.

— Я не зовсім з вами згоден, — звертаючись до Юлія, несподівано підтримав Бабенка Борозна. — Людство не може жити без руху, без мети. А це його одвічний біль, одвічна мета. Згадайте хоча б: уся дотеперішня література збудована на хлібі: Тесленко, і чверть коняки, і Золя, і Мірний, і Достоевський...

— Нагодувати людство — це не мета, — сказав Юлій. — Це клопоти дня.

— Їх ще треба позбутися, — сказав Борозна. — На землі ще й зараз голодують мільйони людей.

— Припустимо, розв'язали, — сказав Юлій. — Але хіба матеріальний добробут зробить кращою душу? Дідька лисого. От і виходить, що нагодувати людей — мета утилітарна.

— Про це добре казати на повний шлунок, — припалив цигарку Борозна. — Це мета благородна, та й, опріч усього, в ній самій — рух, прагнення. Тут я більше солідаризуюся з Вадимом.

Але ця солідарність, очевидно, якраз була особливо неприємна Вадимові.

І він спробував якось одмежуватися од Борозни, знайти іншу стежку, пішовши по якій, одколовся б од Борозни й не заперечив того, що казав допіру.

— Іноді мені здається,— сказав він вагомо, і ця вагомість, як завжди, закликала до уваги, змушувала слухати,— що людство втомилося. Старіють континенти, цивілізації. Зрозумійте, усе в світі збудовано за одним законом, який ним і володіє.

— Але ми прийшли для того, щоб пізнати цей закон і заволодіти ним,— твердо сказав Борозна.— І не звалюйте все в одну кучу. Світ — він не однаковий.

Вадим красивим, ледве помітним порухом губів випустив кілька майже ідеальних кілець диму, що жовто засвітилися проти відчинених дверей, попливли вгору й сховалися в темряві, його обличчя, його погляд були сповнені неприхованої іронії.

— Це ми кажемо, що володіємо світом. Насправді ж володіємо лише його тінню, її для нас досить, та й часто ми думаємо, що вона — цілий світ. Чи володіли ним ті, що жили до нас? Греки, наприклад. Чи володітимуть ті, що прийдуть після нас? Якими б швидкими ракетами вони не літали, світ теж забере їх,— пригасив він об віконня цигарку.

Дмитрові Івановичу було трохи неприємно слухати це. Розумний, практичний до останньої первової клітини Вадим сповідав скепсис. Диво, але взагалі чи не найчастіше саме практичні люди, котрі можуть до міліметра вираховувати свої вигоди й не упустили жодної, на людях залюбки говорять про такі речі. Він не міг пояснити для себе, чому це так. Чи це манкара, чи підсвідоме намагання погамувати щось, знайти ще один полюс, між якими можна врівноважити власну душу, чи просто бажання полоскотати нерви, а чи й похизуватися. І Дмитро Іванович був задоволений, що Борозна загнав у глухий кут Вадима, який стверджував, нібито думка людей нині тече тільки в технічний бік.

— ...Це зовсім не заперечує того, що людині, окрім того, щоб будувати нові міста, прориватися в космос, ще треба й далі впорядковувати себе. Натуру, як казали колись. Для цього є можливості. І чого ви думаєте, що міста вона впорядковувати здатна, а себе ні? По собі судите?

— От бачите, ви переключилися на особистості. Вдалися до образ.

— Чому ж до образ,— спокійно і переконливо сказав Борозна.— Просто, ваші слова — приклад того, що люди й справді не однакові. Що деякі можуть випадати з загалу. Але під впливом обставин, оточення вони змушені маскуватися. Значить, вони усвідомлюють, що їхні думки не повноцінні, ущербні, несуть шкоду суспільству.

Бабенко оглянувся, але, не зустрівши ні в кого підтримки, несамохіть утягнув голову в плечі.

— Дулю з маком. Скажіть йому, Дмитре Івановичу,— звернувся він до Марченка як до почесного й авторитетного судді, чиєму рішенню підкоряються всі. Але було в цьому звертанні й щось таке, заховане глибоко, так глибоко, що, либонь, про це знав лише він, а інші ледве чи здогадувалися, що Бабенко незалежно від того, що скаже суддя, залишиться при своїй думці.

Дмитро Іванович таки вловив це, але не образився. Він посміхнувся своєю м'якою посмішкою і розвів руками:

— Я скажу тільки одне — скептики ніколи нічого не дали світові.

Він хотів примирити, але несподівано зачепив Вадима дужче, ніж сподівався, і той струснув красивою головою, одказав з гідністю:

— Вони зганяли зайвий запал з ентузіастів. Ще й давали їм привід знову шукати.

— Ну, піддаймося настрою навіть найбільшого, геніального скептика, тоді що — побіжимо топитися? До речі,— він почервонів, але не зупинився,— я впевнений, що отой геніальний скептик ще й чи побіжить сам. Та й ви, Вадиме, теж стверджуєте, що світ творять ентузіасти. Які, звичайно, часто сумніваються. І повинні сумніватися. Тільки ви сумніваєтесь не там, де треба.

Він і справді хотів примирити тих, що сперечалися, це зрозуміли всі, Марченко зник до своїх молодих, запальних співробітників. Власне, й любив їх за молодечий запал, сміливість, безоглядність. Він-то знав, що на тому тримаються всі відкриття, всі шукання, всіляко стимулював їх, тільки намагався утримати од крайнощів. Це, останнє, мабуть, підказував досвід, вік — адже й сам був з ентузіастів, ще й зараз кипів і горів на тому пекельному вогні. Проте з роками він навчився оцінювати людські можливості. Молодості часто здається — вона все може. То не зовсім

так. То бувають фізичні сили. Не раз уводять в оману. Іноді навіть підмінюють талант. А розум завжди повинен відчувати кордон, відчувати простір, який можна забудувати, і не розкидати цеглу по пустирях. Крайність — вона приваблює, збуджує, але часто й обманює. Молодість любить крайність, і це добре, бо намагається розбудувати якомога далі, але все ж межу повинен вказувати досвід. Цього, звичайно, не розуміли, та й ще не могли розуміти його молоді колеги. От і Євген:

— Ви ж самі тільки що сказали, що світ творять ентузіасти. Тобто люди, які йдуть, не оглядаючись. Сильні, сміливі...

— Ентузіасти і сильні — це не одне й те ж, — м'яко заперечив Марченко. — Не всякого сильного можна поважати, — ще раз повторив він свою думку. — Я навіть не вельми шаную тих, котрі впевнено розбивають існуючі наукові теорії, а натомість не пропонують нічого. Порожнеча — не притулок для людини. Якщо, Вадиме, хочете знайти, шукайте «щось», а не «ніщо». І пам'ятайте — шукаєте не одні ви. Ми володіємо значно більшим, ніж володіли наші попередники, і радість нашого життя, нашої роботи — посуватися далі й далі. Шукати і знаходити. Хіба це не щастя? — оглянувся він. — Хіба нам його не послала доля?

Тут заговорили всі разом, і він одійшов убік, постояв ще трохи на балконі, подивився, як на площі по черзі розплющиться то червоне, то зелене око світлофора, як воно зупиняє, то спонукає до бігу цілі ватаги автомобілів, через інші двері зайшов до зали. Але тут йому було зовсім нецікаво. Його тягнуло назад на балкон, де, чути, розмова стала ще гомінкішою, де, очевидно, пристрасті розпалилися ще дужче. Він посидів кілька хвилин біля Лепехи, сказав комплімент про її новий капелюшок, відтак пересів до Нелі, яку вже остаточно заспокоїла атмосфера загального банкетного хаосу.

Він поговорив з нею про захист, турботливо порадив не забути про деякі подальші формальності, а тоді налив поновий — таки по повній, їй і собі — й випили до дна, і Неля знову розхвилювалася, і не могла не розхвилюватися — адже бачила, що тільки він по-справжньому не забув, чий сьогодні день, а розхвилювавшись, поцілувала Дмитра Івановича міцно в губи, як цілує щира й віддана дочка. Вона дивилася йому в очі, і їй у душі мовби загорялося світло. Вона знала, звідки воно, — з очей шефа, доброго й турботливого Дмитра Івановича. Вони всі любили дивити-

ся йому в очі. Його великі карі очі були трохи неоднакові, ліве — світліше, праве — трошки темніше, коли він посміхався, вони ясніли, але й тоді залишалися неоднаковими. Вони всі страшенно звикли до цих очей і до цього м'якого погляду. І зараз вона подумала, що коли б не той погляд, що завжди супроводжував її в роботі, вона ледве чи й вионала б її. У припливі відвертості вона хотіла сказати про це Дмитрові Івановичу, тобто не так прямо, іншими словами, стриманіше, але подальшу розмову їм перебив Одинець, Дмитро Іванович, не бажаючи слухати всоте дотепців, непомітно змовницьки підморгнув Нелі: мовляв, оддаю тебе на тортури, сьогодні мусиш терпіти все, підвівся й знову пішов на балкон.

Ще здалеку почув голос Лісняка й здивувався, що «запрограмований на кохання» Євген, котрий навіть сюди привів якусь свою знайому, розкучману, ще й з великим срібним хрестом на грудях, чим шокував і директора, і Лепеху, і багатьох інших, і собі впрягся в наукову дискусію. Проте, підійшовши до дверей, зрозумів, що Євген не веде дискусії, а проголошує тост. Проголошує з посмішкою, тільки посмішка в нього якась недобра.

— ...Отож, я п'ю за тупик. За науковий тупик,— гукав він.

— Негарно якось...— сказав Вадим.— Такий тост просто образливий для нас усіх.

— Тобі легко казати,— знову злетів майже до крику голос Євгена.— Ти захистився, в тебе кандидатський диплом у шухляді. А що нам робити? Перекваліфіковуватись, як казав Остап Бендер, в кербуди?..

— Чш-ш-ш,— цитьнув хтось за його спиною.— Дмитро Іванович...

— Ну й що ж, що Дмитро Іванович. Нехай знає. Йому треба знати найперше. Ми за ним тупали. Він, так сказати, наш дорогий...

Євген був п'яний і вже не володів собою. Тримав у одній руці пляшку, в другій — чарку, хлюпав собі під ноги коньяком і гукав, аж зупинялися на тротуарі перехожі.

— Ми розвивали його ідеї. І от — дорозвивалися.

Що було далі, Дмитро Іванович пам'ятав чітко й страшно. Він тільки намагався втекти думкою од грубих слів, од трагічної і комічної сцени, яка вибухнула потому, але й залишеного собі повідомлення, інформації, так би мовити, в чистому вигляді, й того, що за нею стояло, було досить, щоб його приголомшило й покалічило. Та й утекти

думкою від тієї сцени до кінця не міг. Перед ним миготіли обличчя директора, Одиця, Світлани Хорол, інших людей, пам'ять вихоплювала написані на них подивування, злотику, обурення, і він знову й знову стенався душею, мовби вчинив щось гидке, після чого йому й на люди виходити не можна.

Він і справді потому не захотів ні з ким розмовляти, не захотів, щоб його проводили, пішов сам і довго блукав по місту, не помічаючи, куди йде, аж поки не відчув холодної вільгості ночі, і саме тоді враз пригасли ліхтарі, і він побачив, що вулиця геть безлюдна, що й тролейбуси вже не ходять, і повернув у бік Червоноармійської. Про що він думав? Про все потроху й ні про що зосібна. Він не міг зосередитися на якійсь одній думці, зокрема, на їхній проблемі, та й розумів, що це нічого б не дало, спогадував щось із того, що вони робили, а тоді думка перескакувала, розвивала якусь дрібницю, й усе поверталось по-іншому, мимоволі прямуючи до чогось гарного. Відтак проскакувала чорна іскра, і він вертався до того, що мав насправді, морщився, немов з болю, одсахувався від того, що сталося допіру, і знову починав згадувати. Він мовби перескакував у якийсь інший світ, свій інший світ, де не було чорного провалля, перед яким опинився. А чого ж, на тих дорогах, на яких ходив, удача не випадкова подорожня. Скільки людей зустрівся з нею, часом наткнувшись мимохідь, скільки розминулося, пройшовши поряд, попрацювавши весь вік у поті чола. Він так сподівався на цю зустріч... Випадкову й не випадкову...

Звичайно, він не може до кінця зважати на те, що йому сказали Євген і Юлій. Він ще не читав статті... Він навіть не знає, наскільки обізнаний з їхньою проблемою Борозна й чи може він зробити глибокий аналіз. Звичайно, Борозна розумний і тямущий науковець, тямовитий до ката. І як же він отако — мовби ножа в спині... Чому не прийшов до нього?..

Дмитро Іванович не знав, що робитиме завтра, що скаже у відділі і в дирекції, і взагалі не знав, як йому бути, з чого починати завтрашній, ба вже сьогоднішній, день. Іноді спалахувало: «Ну й дідько з ним, хіба не запевняв себе: «Залишуся живий, плюватиму на все», — але одразу згасало. Тут ішлося не тільки про нього, а й про інших людей, які довірилися йому, оддали йому всі надії, прагнення, енергію, розум. Ту саму енергію, про яку так спокійно й гарно сьогодні розмузикував. І все-таки... все-таки, якщо

навіть вони помилилися, він нікому не приніс зла свідомо. «Ніхто через мене не надів чорного плаща»,— міряючи отією високою міркою.

Щоправда, ця думка, ці слова зараз видалися йому фальшивими. Він зрозумів, що бавився ними.

Трохи бавився. Бо ж таки йому було приємно робити щось добре для тих, хто йшов поруч. Виходило, був добродієм? Це — з його точки зору. А от... з точки зору інших? Він спробував подивитися на себе збоку. Ким він є в очах інших? З певністю сказати не міг. Мабуть, тим, ким хотів бути.

Марченко підійшов до своєї квартири, пошукав ключа — час пізній, не хотів нікого будити, — але враз по той бік клацнув замок, і оббиті чорним дерматинном двері відчинилися. Видно, Ірина Михайлівна не спала, видивилася його у вікно й одімкнула.

Побачивши стурбоване обличчя дружини й те, що вона ще не роздяглася, Дмитро Іванович спохмурнів. Отже, якомусь дідьку ще й треба було подзвонити Ірині. Але Ірина Михайлівна нічого не сказала, а тільки показала на будильник, що стояв на шафі, і на диван. Андрія не було вдома.

У Дмитра Івановича щось кольнуло в грудях і стало твердою скалкою. Андрій ще ніколи не приходив так пізно. Ну, пів на дванадцяту, ну, о дванадцятій, але ж зараз чверть на другу!

Він довго ходив по кімнаті, то присідав, то знову починав міряти кімнату з кутка в кутку. Ірина Михайлівна сиділа на пуфику спиною до піаніно й не казала нічого. Та й що казати — про це вже балакано й перебалакано. Тільки страх завжди новий і біль свіжий. Стара рана теж пече свіжим боєм.

Аби не бачити її зляканих і страдницьких очей, він пішов на вулицю. Сказав їй, що пошукає сина біля будинку. «Може, забалакався з хлопцями або підстоює з якою». Він обійшов довкола всього великого будинку, зпервовано тичав по двору, ходив уподовж пустельної (ой, як те страшно, коли когось чекаєш, а вона пустельна) вулиці, не спускаючи ока з під'їзду, й страх перекочувався йому по душі. Страх, а разом з ним і гнів. Він таки був майже певний, що син десь загулявся. Про це свідчило майже все, що знав про сина, і трошки те, як сьогодні вранці Андрій допитувався в нього, коли він прийде додому. Звичайно, це не гасило страху, вони борсалися в його душі поруч.

Дмитро Іванович ходив під погаслими ліхтарями й думав про себе, про сина й навіть про те, як то незручно йому ходити отут, чого доброго, ще побачить хтось із знайомих, і на той час майже зовсім забув, що сталося в «Либеді».

Думка про сина була ближчою, дужчою, витіснила інші думки.

Зараз мусив зізнатися, що таки не знайшов повної духовної спільності з сином. І в тому, либонь, певною мірою винуватий сам. Ну, перевіряв задачки, ну, приносив книжки. А хоча б коли поговорив про оте велике, про світ, що думав сам? Так, не хотів ускладнювати Андрієві життя. І тим поволі спонукав сприймати тільки один його бік — матеріальний. Він готував сина до вступу в інститут. Готував, як проклятий, хоч і знав, що там, куди той поступатиме, буде знижка на батька... Ставив у тому якусь мету? Він хотів синові добра, хотів позбутися клопоту самому, та й просто хіба міг припустити, аби хто-небудь подумав, що в нього дурний син. Андрій це розумів по-своєму і якимось, оскраженівши од зубріння, сказав: «Ти готуєш мене не для мене, а для себе».

Дмитро Іванович уже давно почувався поруч сина, що він батько не до кінця такий, як треба. Він поводився з дітьми, як з товаришами. Піддратовував, кепкував, іноді сердився, кричав, а то й ляскав долонею. Діти цінували його за розум і почували себе при ньому дуже вільно. Іноді він розмовляв з Андрієм по-дорослому. Тоді бачив, що син уважно його слухає, що він пробуджує в ньому цікавість. Але вже було в синові щось, як він думав, не його, щось незрозуміле й чуже. От, скажімо, вони ввечері дивилися телевизор. Герої нинішніх фільмів цілуються через кожні три-чотири кадри, з'ясовують свої стосунки в постелях, він, батько, не міг на це дивитися поруч сина (через це взагалі майже перестав дивитися телевизор), а Андрій і вухом не вів. Ще й хихотів, ще й прицмокував язиком. Ні, Андрій був не те щоб падто цинічний чи хоча б грубий. Навпаки, він ріс занадто діткливим на слово, нервовим, навіть трохи істеричним. І це якимось дивно вживалося в ньому з холодністю, байдужістю до всього; ніякими зусиллями він не міг розпалити в ньому вогню поезії, жаги пошуку, захоплення чимось. Бодай шахами чи філателією. Андрій починав багато й так же легко все полишав.

Найгірше ж, що Дмитро Іванович не мав на все те жодного пояснення й не міг відшукати причин. Ну, справді, син, як і всі інші діти сьогодні, не знав ні голоду, ні холоду,

не мав твердих обов'язків, ніколи не був персвантажений роботою. Проте Дмитро Іванович не вельми йому й потурав: не давав зайвих грошей, примушував — уперто, часто безуспішно — допомагати по господарству, стежив за тим, що син читає.

І тут супроти цієї стає інша думка: а в усіх тих, що заклопотані од ранку до вечора, котрі ледве чи й знають, як вчаться їхні діти? Скільки серед них розумних, спрямованих на ціль? Хіба вони стараються тільки тому, що мають не стільки, скажімо, як Андрій, і хочуть його мати? Хіба це не усвідомлене прагнення?

Останнім часом Дмитро Іванович не раз намагався серйозно поговорити з Андрієм. Але з того нічого не виходило. Щодалі син чужів більше й відходив од нього. А був же він надзвичайно схожий на батька. Разюче схожий. Та ж статура, та ж велика голова, ті ж карі очі, рудуваті брови, навіть чуб ледь-ледь кучерявився, точнісінько, як у нього. Якщо Андрій кудись приходив, де знали Дмитра Івановича, там одразу казали, чий це син. Так, саме цією схожістю Андрій щемно й хвилююче діткався його серця. На жаль, тільки цим. Діткався на хвилю, а відчуження жило весь час, мало того — воно збільшувалося. Він боровся за сина щосили і бачив, що досягав мало. Останнім часом він навіть остерігався говорити з Андрієм грізно й по-батьківському суворо, домагатися свого. Боявся, що в ту мить візьме й розіб'ється останнє, що намагається уберегти. От, продовжить боротьбу з Андрієвими космами... І той утече з дому. Або станеться ще щось подібне. Може, нехай іде як іде? Ну, чого доскочиш, підкоротивши патли? І не в них головне. Тоді в чому? Адже він ніколи не зможе жити, щоб отако: він — сам по собі, син — сам по собі. Він пригадував, що в їхній сім'ї, сім'ї його батьків, усе було значно простіше. Все трималося на страху й авторитеті батька, на повазі до старших, до роботи, до того, чим жили сусіди, село. Мабуть, якомусь молодикові сьогодні це буде смішно, та коли йшли дощі й в колгоспі не могли вчасно посіяти хліб, коли рано падали на землю приморозки, серед них, хлопців, згасали веселощі й поселялася велика тривога. Все це він свідомо й несвідомо намагався культивувати у своїй сім'ї. Чому ж тоді синові так мало прищепилося з того? Все життя він говорив синові про обов'язок, совість, честь — зрозуміло, не в такій пряломінійній формі. Зараз спом'янувши це, він із тривогою вдумався в своє минуле —

чи був для сина втіленням цих чеснот? Так, Андрій ніколи не бачив його п'яним, не впіймав на брехні...

Але й цього мало. А які ще чесноти мав виявляти перед сином?

У цю мить Дмитро Іванович побачив три постаті, котрі піднімалися од вулиці Горького вгору. Вони йшли в тіні тополь, він не бачив облич, але постаті були хлопчачі, тонкі, хоч і похитувалися з боку на бік. Він майже інстинктивно рвонувся їм назустріч, і двоє, що йшли з боків, ураз відскочили й повернули назад. У світлі єдиного ліхтаря мелькнули їхні обличчя, Дмитро Іванович тільки й встиг зауважити, що ні в школі, ні в інституті разом з Андрієм жоден з цих хлопців не вчився.

Третій був Андрій. Він ішов назустріч батькові й посміхався безглуздою посмішкою. Дмитро Іванович ухопив його під руку і, ледве стримуючись, щоб не шарпнути, не тусоннути, потягнув у під'їзд. У ньому клекотіла злість, обурення, їх подвоїло чи й потроїло почуття радості, що син живий і вернувся, йому несвідомо хотілося одплатити за свій страх і розпач.

На площадці сходів поміж другим і третім поверхами він так рвонув Андрія, що той важко тіпнувся, вдарився головою об стіну й аж па мить трохи протверезів. Учепившись руками за перила, сердито подивився на батька, скривив у глузливій посмішці губи:

— Чого ти пінишся?

— Що-що? — не вірячи своїм вухам, перепитав Дмитро Іванович.

Ледве зачинивши за собою двері квартири, він розмахнувся і вдарив його по обличчю. Він бив, а в Андрія тіпалася то в той, то в той бік голова, було видно, що він майже не відчуває болю і ледве чи її сприймає батькові удари.

— Ну, чого ти... Ну, чого... — белькотів тупо.

Ірина Михайлівна несміливо схопила чоловіка за плечі, він прийняв її руки, повернувся й важко пішов до свого кабінету. В дверях зупинився, ще раз подивився на Андрія, що стояв, прихилившись до стіни, й дурнувато і трохи озвірено глипав на нього з-під рудуватих вій. І враз Дмитру Івановичу пригадався вчорашній вечір. Щасливий вечір, такий щасливий, що він ледве чи й пам'ятав ще такий. Вони грали з Андрієм і Маринкою в доміно. Дмитро Іванович шахраював, шахраював так, щоб те бачили Маринка й Андрій, вони ловили його на тому і, хоч розуміли, що він це робить навмисне, вдавали, будім обурюються й сердять-

ся всерйоз, Маринка-таки й сердилася насправжки, а він заперечував, удавано обурювався й собі, Маринка галасувала ще дужче, Андрій був мовби своєрідним арбітром поміж них, їм усім було дуже весело й гарно. Він пам'ятав усмішку, з якою учора увечері дивився на нього Андрій. То була усмішка дитяча й доросла водночас, добра усмішка сина до тата.

Дмитрові Івановичу од того спомину запекло в горлі, він відчув, як у нього в грудях щось схлипнуло, заболіло, і він похашцем зачинив за собою двері кабінету, важко опустився на зелений, засланий дешевим килимком диван.

Розділ сьомий

Прийшовши другого дня на роботу, Дмитро Іванович вирішив поводитися так, буцім нічого не сталося. Бо й справді: що залишалось робити? Скликати збори? І що він на них скаже? Хапати по черзі за гудзики всіх і починати переконувати? В чому? В тому, що вони таки ввіймають свого журавля. Ті не ввіймали, а вони ввіймають?..

З матеріалами симпозіуму він ознайомився. Закликав Боброва, і той переклав. Не все йому вдалося зрозуміти, бо перекладав Бобров трохи незграбно, але суть, неприємну й жорстоку для себе, ухпив: їхні колеги пройшли тією ж дорогою, що і вони, та були змушені визнати, що на цій путі їх спіткала невдача. Бобров, молодий, рано обдискілий кандидат, також обережно подав думки, до яких прийшов Борозна. Вони змусили його викласти їх учора, по дорозі додому, просто приперли до стіни, Борозна все те сказав, захищаючись. Дмитро Іванович не міг не зауважити, що ті думки мають під собою ґрунт, позиції (це «позиції» вихопилось мимовільно, несподівано, і він його одразу стер), чи то пак сумнівні Борозни не позбавлені логічної переконливості. Взагалі, сумніватися й заперечувати завжди легше... Проте... Але того, що мало стати насупроти, просто не було. Була ідея, був здогад, тисячі днів спостережень, було інтуїтивне почуття відкриття, була робота, яка в окремих деталях стверджувала ідею, але ще не було остаточного результату. Його мала дати перевірка мітчикамп. Яка там когось уже привела до розчарування.

Дмитро Іванович відчував, як йому мовби все стерпло всередині. Він почував страх, ним володіло неясне бажання кудись сховатися. А натомість ходив по кімнатах, розмовляв, перевіряв. Таки вдавав, що нічого не сталося. Хоч

бачив, розумів — сталося. І розумів, — це побачать усі. Для цього не треба електронного мікроскопа. Та й його не побачиш ні в який найпотужніший мікроскоп. А проте воно ось тут, у ньому, в інших — у цих кімнатах. У надміру заклопотаних обличчях старших і молодших наукових співробітників, підкреслено доброзичливих посмішках, сполоханих птицях у очах і в якомусь млявому, попри заклопотаність, ритмі роботи, що розсипається, як розсипається іграшковий, склебний поганим клеєм віз. Віп павмисне довше, ніж в інші дні, затримався у лабораторії, був уважніший, доскіпливіший, хоч і помічав, що ніхто не сприймає того всерйоз. Вони всі мовби грали в якусь гру. Складалося враження, що хтось десь щось заховав, і кожному нарізно сказав про схованку, і кожен бачив, як він казав про те іншому, але всі вдають, буцім нічого не знають. Так Дмитро Іванович дотягнув до обіду. Опівдні до нього в кабінет зайшла Хорол.

З того дня, як вони їздили в ліс, минуло два тижні. Вони жодного разу не згадали про поїздку, навіть очима не вказали, що пам'ятають про неї, проте в їхніх стосупках багато чого змінилося. Спочатку Дмитро Іванович і увити не міг, як вони зустрінуться на роботі. Йому здавалося, що Світлана знітиться, збентежиться, віп навіть боявся, аби цього не сталося на людях. Сталося ж зовсім навпаки. Світлана Кузьмівна мовби вивільнилася од чогось, мовби знайшла інше, справжнє опертя. Вона малася незалежніше, ніж раніше, вільніше висловлювала свої думки, впевненіше поводитися як його заступник. Може, все це було глибоко награне, а може, вона й справді вирішила ігнорувати шефові переживання, та й його самого, знаючи, що лихого він їй не зробить, навпаки, торопітиме перед напористістю і настійливістю.

Вона щільно причипила за собою двері, подивилася на нього суворо, як людина, яка одважилася на пайрیشучіші дії, сказала без будь-якого вступу:

— Треба боротися.

— Треба, — сказав він, бо думав про інше. — І враз похопився, підвів голову: — За що?

— Зрозуміло, за що. Треба написати.

Дмитрові Івановичу враз стало так важко, неначе по душі проїхав дорожній коток. Важко ще й тому, що Світлана Кузьмівна сприйняла тільки зовнішній бік справи, її не засмутила, не завдала прикроців невдача в самій суті шукання, розв'язанні проблеми.

— Куди написати? — запитав він.

— Директору. В президію... Він, знаєте... Я сама читала: в одній анкеті пише, що батько загинув, в другій — помер. У нього і в аспірантурі була історія...

Дмитро Іванович скривився, терпко потер долонею чоло:

— Який це має стосунок...

— Як який, — ступила вперед Світлана Кузьмівна. — Чи ви, Дмитре Івановичу, й справді такі наївні, чи прикидаєтесь? Йому самому потрібна лабораторія.

— Ну, що ви... це ж гидко, — сказав Дмитро Іванович і підвіся. Він обминав поглядом Хорол, він ніколи не сподівався, що ця нехитра, навіть добра жінка десь у глибині душі така запекла й нещадна. Він знову трохи помилився. Не те щоб помилився...

Хоч Дмитро Іванович ніколи не бачив, щоб Світлана Кузьмівна спалахнула гнівом або радістю, але таки почував, що на дні серця в неї лежить важкий і міцний пласт. Хто зна, де він у неї взявся і взагалі нащо він їй і, мабуть, саме через те й не надавав своєму здогаду значення, і вже зовсім не сподівався, що доведеться з тим пластом зіткнутися. Він так-таки й не навчився за все життя правильно оцінювати людей.

— А ви не гидуйте, — тверезо й суворо сказала Хорол. — Ви не такий гидливий. Де треба, ви вмісте...

— Неправда... Як вам не соромно... — скипів Марченко.

І враз в обличчі Світлани Кузьмівни щось різко перемінилося, здавалося, по ньому пройшла судом, вона зробила над собою зусилля, щоб не випустити того, що рвонулося з дна душі.

— Ну й... — На думці крутнулося слово «подихайте», але вона знайшла інше: — Конайте, а я не хочу. Я... я віддала сюди все. У вашу теорію. Молодість...

— При чому тут молодість? — безсило мовив він.

— Ну, не молодість. Але життя, нерви. Розум. А тепер...

Голос її затремтів, вогники в очах погасли. І вся вона обм'якла, мовби аж понижчала на зріст. Йому стало жаль її. Вона справді віддала сюди всі свої маленькі здібності й великі надії.

— Не треба так... Буває, люди гублять більше. Та й ще ж нічого не відомо... — заспокоював її. Про те ж, що він віддав сюди все, подумав, уже коли Світлана Кузьмівна пішла. А пішла вона з тим самим рішучим виглядом, з яким і зайшла до кабінету. Ще й кивнула на прощання:

— Ну, ви як хочете, а я здаватися не збираюся. Треба поставити його на місце. І ми поставимо.

Дмитро Іванович побарабанив пальцями по столу, кілька разів згорнув і знову розправив долонею великий силій аркуш паперу з діаграмною сіткою. «Треба поставити його на місце, — мимоволі подумав слідом за Світланою Хорол. — А хто знає, де його справжнє місце?.. Чи має право одна людина ставити другу на «її» місце? Звідки знати, що то «її» місце? А може, й справді, оце місце — його, а моє деінде».

Він почував, як щось підіймається в ньому, дужче й дужче заперечуючи Хорол.

Далі він подумав, що не має права попускати собі. Все це вилється в чвари, а він того не хотів. Не міг про таке й помислити.

Розмова з Хорол вибила Дмитра Івановича з рівноваги. Він більше не вийшов з кабінету, сів до столу, але й читати не міг — боліла голова. Він перевтомився давно, ще працюючи над докторською дисертацією, і відтоді його життя розділилося на дві смуги — коли голова боліла й коли не боліла. До того призводило стопадцять причин — переміна погоди, нервування, перевтома, зайва чарка, поганий сон. І він сидів і читав. Аж поки його од тієї роботи не одірвав телефонний дзвінок. Дмитро Іванович підняв трубку. Його просив зайти до себе Денис Сергійович Чирков — секретар партбюро інституту.

Коли Дмитро Іванович зайшов у кабінет Чиркова, там уже сидів директор інституту Павло Андрійович Корецький. Ледве він устиг привітатися, як двері прочинилися знову й через поріг широко переступив Борозна. Він примружив очі, ворухнувся плечем — хотів привітатися з усіма за руку, а тоді хитнув головою й сів біля приставного столика. Дмитро Іванович сів збоку, під стіною. Либонь, і йому, і Борозні в одну мить стало зрозуміло, для чого їх покликав Чирков.

Денис Сергійович Чирков — років на п'ять молодший од Марченка науковець і кандидат, уперше обраний на посаду секретаря, було видно, що він не обзвичаївся за цим невеликим, застеленим зеленим сукном столом і що йому особливо неприємна ця розмова. Та він цього й не приховував. Провів долонею по худорлявому, землистого кольору обличчі, так наче втирався чи знімав невидиму павутину, сказав:

— Я навіть не знаю, з чого почати. Справа така незвичайна, така складна...

— Мені дуже прикро, що так сталося,— з властивою йому прямою, яка іноді межувала з грубістю, перебив секретаря парткому Борозна. — Я готовий висловити Дмитрові Івановичу найщиріші вибачення. І тут, і прилюдно.

— Ет, що тепер усі ваші вибачення,— з досадою кинув на зелене сукно олівця Чирков.— Якби-то ними можна хоч щось залагодити. Який вас дідько смикав за язик? Ну чого ви не прийшли до Дмитра Івановича? Чи хоча б до Павла Андрійовича...

— Я все це розумію,— темніючи лицем, сказав Борозна.— І не можу нічого пояснити. Я не хотів зла Дмитрові Івановичу... З того дня, як прийшов у його відділ, мізкував над проблемою попередника АТФ. А тоді прочитав матеріали симпозіуму і висловив свої думки.

— Ви не мали права висловлювати свої думки,— обізвся Корецький.

— Не маю пр-рава? — повернув до нього голову Борозна, і те тверде «р» пролунало, як виклик. Ніхто, звичайно, не знав та й важко було здогадатися, що впевнений у собі чорнобородий доктор, котрий чітко карбував слова, до дванадцяти років не вимовляв цієї капосної для багатьох літери й що оте натискування на неї означало найвищий ступінь його хвилювання. І через те Павло Андрійович відповів з невластивим адміністративним притиском:

— Так, не маєте права. Бо ви один, а там — цілий колектив. Не тільки наука, а й стосунки, атмосфера — життя. Минули часи, коли один учений міг категорично висловлюватись про працю іншого. — Корецький казав відомі істини, але казав так, що вони й справді набирали якогось особливого, більшого смислу. — За тих часів-бо й робив одинак. Архімед, Копернік, хто там ще, Герострат, місіс Фуллер. Кинула в Міссісіпі кілька гілочок річкового гіацинта, і вся Америка воює з ним і досі.

— Ну, знаєте,— й справді обурився Борозна... — Ваші аналогії...

Він почував провину перед Марченком. Та провина мовби поменшила щось у ньому, щось у ньому мовби трохи девальвувало і в свою чергу змушувало розглядати себе на дещо нижчій сходинці.

Він був готовий виказати свою провину будь-де і в будь-якій формі, але кинута в обличчя образа розсердила

його. Він би, мабуть, сказав директорові щось гостре, але це помітив Чирков і втрутився в розмову:

— Аналогії, мабуть, завеликі,— сказав він,— але у вас справді вийшло якось... неначе удар із тилу. Я, по правді, не знаю, що тут робити, який знайти рішенець. Може, запропонуєте щось ви? — глянув він на Марченка.

Світло-карі очі Дмитра Івановича дивилися кудись далеко, за цю розмову, за цих людей. Так принаймні здалося Чиркову.

Проте Дмитро Іванович струснув великою головою, сказав сухо й розумно:

— Ніхто нічого не запропонує. Та й що можна запропонувати? Просто ми прискоримо перевірку. І вона покаже все.

Цими словами мовби знімав моральне ембарго з Чиркова й Корецького. Вони обидва полегшено зітхнули, проте Чирков зауважив:

— А не зашкодите собі поспіхом?

Дмитро Іванович знизав плечима, що мало означати: може, й зашкоджую, а що маю робити? Хіба можу так працювати далі?

— Тільки не піддавайтеся настрою,— сказав йому на прощання Чирков.— Отій смузі невдач. Ми з Павлом Андрійовичем вам допоможемо.

— Я більше ніж упевнений, що мені вдасться хоч однією ніздрею вдихнути того фіміаму, який незабаром воскресить вам,— м'яко посміхнувся з свого місця Корецький. І не було в цій посмішці іронії, хіба що одна крапельиночка — й то з приводу фіміаму, а не роботи Дмитра Івановича.

Цей жарт, а надто слова Чиркова відгукнулися в душі Дмитра Івановича теплою лушою, на деякий час притлумивши біль і роздратовання. Він пішов, залишивши в кабінеті секретаря Корецького і Борозну.

Повернувшись у відділ, на третій поверх, Дмитро Іванович закликав до себе Світлану Хорол, Нелю, Вадима і Юлія — групу, з якою працював особисто, якій доручив перевірку й наказав, щоб вони прискорили роботи. Одразу ж написав заявку на радіоактивний П³² і ще одну — з проханням, щоб до них у групу підключили когось із лабораторії ізотопів.

Він не став заново обговорювати план роботи, тільки уточнив кілька деталей і пішов.

Був лише початок червня, а сонце пряжило, ніби в zenіті літа. Вдень стояла парка задуха, вечорами понад містом блукали грози, скидали десь за Дарницею важке колоддя, і воно гримкотіло й гахкало, аж луна котилася понад Дніпром. На грозу збиралося й сьогодні, і Дмитро Іванович, котрий здебільшого ходив додому пішки, сів у тролейбус. Задуха тут стояла ще більша, але йому поступилися місцем гомінливі хлопці, мабуть, студенти першого курсу якогось вузу («Ох, уже почали поступатися місцем!»), він сів біля вікна, дивився, як поспішають додому перехожі, як понад дахами, понад парками важко снуються мідні хмари, як погрожує близьким дощем синя блискавиця. Він любив пору передгрозя. Коли все принишкає, немов ховається само в себе, боїться небесного бунту й чекає його. Коли тьмяніють дахи будинків, коли ховаєтьсяптаство, а дерева стоять, немов живі, хоч і безшелесні. Але сьогодні він сприймав її тільки краєм думки. А думав про розмову, що відбулася, й про те, як у нього складеться на роботі далі. Звичайно, треба було б не думати про це. «Не піддаватися настрою»,— як сказав Чирков. І то — так. Справді, треба намагатися якомога менше думати про погане. З'явиться та думка — обірвати знову. Не розвивати її. Бо, на жаль, буває, саморозвиваючись, думка приходить до гіршого, ніж може бути насправді. Вона прямує «улогічно», враховує всі дрібниці («розвивається»), які більшість людей не беруть до уваги, які найчастіше відпадають самі по собі. Треба ж павпаки, творити себе, шукати себе. Проте він не завжди те вмів. Він перебільшував перепони, зводив мислено звичайні загорожі до висоти кількаметрових стін, а вузькі рівчачки до ширини протитанкових ровів. Він сидів і думав про те, що, либонь, прикро й глибоко помилився, погодившись на керівництво відділом, що йому, мабуть, важко вести відділ і зв'язувати в одне стільки проблем, прагнень, характерів. Коли його призначали, він був значно молодший... І отак міркувати він не міг.

Поруч Дмитра Івановича, посихлявшись на металеві більця сидінь, розмовляли студенти-першокурсники, ті, які поступилися йому місцем. Вони розмовляли голосно, зумисне голосно, щоб привернути увагу сторонніх,— запально й гаряче. І Дмитро Іванович мимоволі прислухався.

— Гегель казав: теза, антитеза, синтез,— стукав по коричневому портфелю пальцем чорнявий хлопець із гачкуватим носом.

— Ну й що? — стріпував русявим, що падав аж на очі, чубом інший. — Він просто розвинув постулат Арістотеля...

Дмитро Іванович посміхнувся. Настрій цих хлопців, — їхня гарячковість і порив рішуче контрастували з тим, про що він думав допіру. А ще посміхнувся тому, що пригадав, як колись отак само дискутував про Канта, Гегеля, Фейєрбаха.

Він жив тоді в одній кімнаті з трьома студентами філософського факультету, чи, як вони себе називали, філософами. Вони всі тоді розмовляли як рівні з Кантом, Гегелем, Фейєрбахом.

Нині один з них працює директором школи під Сумами, завів кабанця, збудував хату, другий завідує культвідділом при райвиконкомі, третій — доктор філософії, пише статті про інтуїцію і наукове передбачення.

«Милі хлопчики, — зненацька розчулено подумав він, — чи знаєте ви, яка то гірка річ наука? І все ж сперечайтесь, держайте, хтось із вас теж годуватиме кабанця, а хтось, може, відкриє нову теорію відносності...

І хоч Гегель писав, що скільки б юнак у свій час не конфліктував, скільки б його не кидало з боку на бік, він врешті одержує свою дівчину і якусь службу, одружується й стає таким же філістером, як усі інші, — ви не вчитуйтесь у ті рядки й не приймайте їх у серце, з них не збудуєш сонячної світлиці життя. Учїться в інших учителів, які кажуть, що людське життя — то найбільше багатство, що його треба прожити в горінні, боротьбі, кишинні творчості».

Дмитро Іванович зійшов за два квартали од свого будинку. Хмари трохи розвіяло — він і зійшов тому, що їх розвіяло, — вповодж вулиці хльоскав тугий, як лоза, вітер. Він розвіяв і задуху, нагнав знизу, од Дніпра, свіжого зозненого повітря, і Дмитро Іванович спрагло ковтав його, підставивши лице під тугі зустрічні струмені. У пофарбованій зеленою фарбою ятці навпроти овочевого магазину продавали апельсини, і він став у чергу. Власне, не продавали, а допродували, продавщиця, очевидно, теж сховалася від грози, а тепер, побачивши, що її нема, вирішила не залишати собі роботи на вулиці на завтра. Апельсинів було лише два ящики, Дмитро Іванович, єдиний чоловік із черги, допоміг принести їх з підсобки, за це дівчина зважила йому без черги. Бадьорий, несучи у вилогах плаща запахи дощу і вітру, він зайшов у квартиру. Та враз його моторний пастрій погас. У вітальні шалепіла сварка. Саме свар-

ка, а не повчання, вичитування, виховні нотації. Ірина Михайлівна й Андрій уже давно сварилися на рівних, син казав матері крутіші слова, ніж вона йому, і допікав дужче. Він навіть зараз, — а йшлося про його вчорашній вчинок, — огризався сердито, то галасував, і тоді його голос злітав до вереску, то багатозначно кидав якесь слово і мовчав. У тому вереску, у тому багатозначному погрозливому мовчанні Дмитро Іванович, який у цей час і сам був як велика чутлива мембрана, вловив знайомі нотки. Так, він сам був трохи гравцем і знав це й раніше, соромився того в собі й не позбувався остаточно.

Правда, на життєвій орбіті він був просто дужий. Невдачі його допікали боляче, але він не втікав, не ховався, він тоді ставав зібраний, щось у ньому туго зсотувалося, тремтіло й зсотувалося, і він гаряче, настійно і вперто дряпався вперед. Віддавав тій боротьбі всі свої сили, всю енергію і таки долав важкий рубіж. Треба сказати, що й на оту першу стежку трапляв щодалі рідше; хоч і помалу, не легко, він таки виборював себе в себе.

А от у сина не було вміння зібратися на сили, боротися, досягати. Андрій міг після першої дрібної невдачі повернутися спиною до того, про що мріяв цілий рік. Звичайно, своїх маленьких вигод у сім'ї він умів доп'ясти. Вирвати те, що треба, зубами, вигаласувати або поцупити нишком. І це драгувало батька. Він і зараз почував роздратовання і, палаючи гнівом, не роздягнувшись, у мокрих черевиках, плаці й береті зайшов до вітальні.

— ...Вигнався до стелі, патли одпустив до плечей, а під патлами бруду на палець, — крила вже, мабуть, останніми, й не ліпшими, аргументами Ірина Михайлівна. Вона побачила чоловіка й рішуче пішла в наступ, знаючи, що знайде в ньому підтримку, що при ньому Андрійі таки не одважиться на грубощі. Але сьогодні сталося інше. В Андрієвих очах спалахнула злоба, він зміряв матір нищівним поглядом і сказав:

— У мене бруд на шиї, а в тебе, у твої дружини, — повернувся до батька, — в душі.

Дмитро Іванович смикнувся, немов від удару. Його до краю здивували й аж злякали Андрієві слова, і найбільше оте — «в твої дружини». Він так розгубився, що нічого не сказав, і мовчки почав роздягатися. Вже в кабінеті подумав, що треба було приступити рішуче й домогтися, щоб Андрій пояснив, що хотів тим сказати. Та Андрій не такий уже дурний, він одбудеться якимись словами, якоюсь

брехнею, навмисною брехнею, з якої виглядатиме пасмішка, і він її не ховатиме. Це він уміє. Більше, мабуть, не вміє нічого, таки правда, не вміє навіть до пуття помити шию, а колупнути словом, примастити гірке солодким, і примастити так, що той, хто доторкнеться до солодкого, неодмінно відчує гірке,— на це він мастак.

Дмитро Іванович не міг залишити безкарно вчорашнього Андрієвого вчинку. Мусить же він з ним поговорити, звернутися до його совісті, до здорового глузду. Мусить знати, що то за непевні типи вели його додому, хто кого напував і за чії гроші. Та коли він зайшов до вітальні, син уже сидів біля телевізора. На екрані мелькали титри другої серії нового німецького багатосерійного детективу про вбивство з пограбуванням каси. Дмитро Іванович подумав, що, коли надивишся таких фільмів, то почне здаватися, ніби людство суспіль готує себе або у вбивці, або у нишпорки.

Щоб розпочати розмову, треба було вимкнути телевізор. А це означало остаточно раздратовати Андрія, у цьому разі він замкнеться, замурує всі хідники, по яких до його душі може долинути бодай якесь слово, озвірчить, запечеться злобою. Розмову доводилося переносити на інший час.

Дмитро Іванович хвилину постояв, подивився, як із замаскованої поліцейської машини, приємно всміхаючись, стежить за невідомим перехожим кумир нинішньої молоді — слідчий карного розшуку, й пішов до свого кабінету. Сів на канапу, затиснув руки між колінами. Він не міг заспокоїтися. Не міг зупинити слів, що народжувались мовби самі по собі. «Що він зараз думає? Хто він? Що він, мій син? Він такий, як я? Тобто... Ага, мені не хочеться, щоб він був таким, як я. Щоб став кращим».

Про що він таки думає? Може, він надто витончена натура? Амбіція, мрії... А тут — київський будень? Ні, на те не схоже. Хоч того й хочеться. Кому з батьків не бачаться власні діти геніями. Звичайний хлопець. Йому б якесь спрямування. Якогось підходу до нього б.

Чи він нічого не думає? Стежить за успіхами детектива й того йому досить?

Як це, здавалося б, просто. Ось він поруч, мій син. Сісти б плече до плеча: «Сину, хто ти? Про що думаєш? Який ти? Що ти думаєш про мене?» Але з того нічого не вийде. Про таке не говорять. Тобто ми ніколи про таке не говорили і вже ніколи не зможемо отак просто порозумітися.

Так думав Дмитро Іванович, сидячи в кабінеті й слухаючи бурмотіння телевізора за стіною. Проказував подумки слова: «Сину, давай поговоримо серйозно, розкажи мені все про себе», — хоч бачив, що зараз вони мало чого варті. Марченко не знав, що йому робити. А робити щось було треба.

Наступного дня Дмитро Іванович не пішов на роботу. Завідувач відділу, він міг собі зрідка таке дозволити, і йому те ніхто не поставить на карб, та й не одважаться запитати, де був. Може, працював у бібліотеці, а може, й просто ходив по місту — думав. Звичайно, Марченко й сам не давав собі попуску, ставав у приклад іншим — любив ставати в приклад, але й домашній кабінет з якогось часу почав його манити все дужче. Це був складний ланцюг: з одного боку, він почувався бадьоро в інститутському крутежі, там його думка зблискувала, як гостра шабля, з другого — любив гострити ту шаблю на самоті.

Цього дня він нічого не робив — читав «Анну Кареніну», перечитував утретє чи вчетверте, він мовби шукав у чужій драмі, значно більшій за свою, якогось заспокоєння. Отак, розгорнув посередині, та вже й не відклав. Чужа, вже боляче пережита колись драма відводила вбік, не давала зосередитися на тому, на чому й не потрібно було зосереджуватись.

Він заявився на роботу аж у понеділок о другій годині. Й тільки-но зайшов до кабінету, як йому сказали, що його вже кілька разів запитувала секретарка директора. Марченко пішов вниз.

Павло Андрійович заговорив з ним не одразу, ще деякий час підписував напірці, щось відмічав у календарі, тоді покликав секретарку й попросив кудись подзвонити і тільки потому повернувся до нього. Спитав про здоров'я, гомонів про се, про те — про вчорашній футбольний матч, про повічені бурею теплиці, а Дмитро Іванович сидів і думав, що мусить означати оця директорова ухильність і оця розмова. За довгі роки спільної праці вивчив Корецького гарзд і тепер майже не мав сумніву, що той закликав його не на добро.

Дмитро Іванович слухав, посміхався, та, вловивши себе на тому, що посміхається майже догідливо, спохмурнів і, все ж трішки внутрішньо стискаючись, сказав:

— Павле Андрійовичу, для чого ви мене покликали? Ще якась неприємність?

— Та... не те щоб неприємність. Хоч і присмного мало, — збептежився Корецький. — Тут надійшов лист. Без підпису. Тобто анонімний... Написав хтось із вашого відділу. Та я... я не надаю йому ніякого значення. Просто, може, щоб у чомусь застерегти вас. Віддаю його вам у руки, — не зміг наприкінці стриматися від великодушного жесту і з тим простягнув розрізаний з одного кінця конверт.

У Дмитра Івановича вистачило витримки не читати листа при директоріві. Він сухо подякував, сховав його до кишені й пішов до себе.

Починався лист, як і всі анонімні листи, посланням на високу справедливість і запевненням у безкорисливості аноніма, а також у тому, що він нікого не боїться, просто не хоче зводити у відділі бучу, піднімати війну, але, мовляв, не має права й спокійно спостерігати, як викидають на вітер державні гроші, як ось уже кілька років водить по хащах плутаними стежками, які не мають кінця й ніколи нікуди не приведуть, кілька десятків науковців Дмитро Іванович Марченко, а сам тим часом непомітно збирає квіточки до свого наукового букета. А в кінці обережно натякалося, що у відділі є інша людина, котра могла б повести роботу широким фронтом, спрямувавши її в правильний бік — практичний, суспільно корисний.

Дмитро Іванович читав, і йому темніло в очах. Надто рознервувався, де натякалося на його зв'язки з своїм заступником Світланою Хорол, розписувалося їхні поїздки «на природу», писалося про брутальну поведінку в сім'ї, в якій, мовляв, він уже давно фактично не живе, не розриває ж остаточно з дружиною лише з метою маскування. Це місце він сприйняв не просто як оббрікування, намагання облити брудом, а як щось більше, адже воно рішуче спотворювало його стосунки в сім'ї, вічну його відданість їй і болісне переживання того, в чому справді мимовільно завинив перед нею. Там тремтів, пульсував, болів цілий клубок найтонших кровоносних судинок, з яких він боявся зачепити бодай одну, а хтось грубо, безжально й брутально сік по них ножем.

Першим його порухом було — кудись бігти, вхопити когось за груди, трусити, переконувати, доводити. Але та думка одразу ж згасла, як згасає стиснута з усіх боків цямринами луна в криниці. Куди він побіжить? Кого вхопить за груди?

І тут думка мимоволі тицялася в усі боки, розшукуючи автора листа. Дмитро Іванович погано знався на почерках,

Та й, oprіч усього, почерк був змінений. Але оті слова про хащі... Він уже їх від когось чув. І розвиток контраргументів супроти його, Марченкової, теорії допоміжного накопичення при фотосинтезі. І натяк на іншого проводиря... Серед його підлеглих, його колег на ту роль міг претендувати лише один чоловік. Невже то таки він?.. Не може бути... А чого не може бути? Звідки ти знаєш?.. Ти що, лазив у його душу з вимірною лінійкою? Вже не хлопчик, відаєш, того, що там гніздиться, не вимірєш ніяким приладом. Часом людина й сама не знає, що там у неї. Посувається від поділки до поділки і не зглянеться, як опинилася за червоною рисою. От вона бачить щось і вдає, буцім не бачить. Ні, вона каже собі, що не бачить. Вона каже собі, що не варто бачити. Вона каже собі, що вона не може нічого зробити. Ось уже й укладено угоду з совістю. Та угода в одного більша, в іншого менша. Та людина каже собі: лабораторія кілька років працює не знати над чим. Вона без кінця блукає в хащах. Вони витрачають намарне державні гроші. Їх навмисне водить кривими стежками завідуючий і на тому ще й заробляє собі на науковий авторитет. Кинути кілька цеглин у спину такого завідуючого — то ж тільки на користь справі!

Шкала лицемірства — о, вона дуже рухома. Відверті негідники, ті, що бачать погане й одвертаються од нього або ще й кажуть: так і треба, — трапляються не часто. Більше негідників прихованих, тих, які складають з власною совістю вигідну для себе угоду.

Дмитро Іванович почував, як у ньому все дужче й дужче піднімається злість проти того чоловіка. Але він вчасно зупинив себе. Він знав, як далеко може завести те почуття. Воно заступить усе — принципи, роботу, забере енергію, мисль, кине його в дріб'язок, у бруд. Увесь вік він думав про себе, що він справедливий. І саме це найчастіше стримувало його од підлоти, од помсти. («Якщо я це зроблю, то який же я порядний»). Він свідомо культивував це у собі, вважав, що так повинен робити кожний. Правда, коли його кусали, він теж ішов навпрошки та бив. Вважав, що має на це право. І, мабуть, це було справедливо. Але зараз він такого права не мав. По-перше, він таки ж не знав, хто написав анонімку, і не міг розводити чвари у такий відповідальний час.

І вже без злості, а холодно й гидливо подер на клаптики анонімного листа, загорнув його в чистий папір, зім'яв і

вкинув у кошик. Анонімний лист перестав існувати. Але він лишився в ньому.

Дмитро Іванович довго не міг того вечора заснути — ледве заспокоювався, починав дрімати, серце било, мов на сполох — тук-тук-тук, і він прокидався: навіть намагався заснути сидючи, але з того нічого не вийшло, тоді всунув ноги в капці й почовгав на кухню, де в буфеті стояв корвалол та інші ліки. Хоч як тихо ходив, Ірина Михайлівна почула, вийшла й собі. Була спочутлива й роздратована водпочас. Роздратування приховала, а спочутливість лишилася: сонно міряла піпеткою краплі, палила з чайника в склянку води, окрім корвалолу, змусила випити й таблетку курантилу, а також седуксену. Йому було неприємно, що переколотив їй ніч, та ще й з легковажності — випив. Він узагалі не дружив із чаркою, стримував од того й підлегглих, намагався прищепити їм відразу до пияцтва. «Мисль і алкоголь, — казав, — взаємно виключають одне одного». А тут пі сіло ні пало причастився сам.

Він заснув десь після півночі, проте встав рано. З важкою головою, розбитий і кволий... Тихенько одягнувся й пішов на базар. Він не любив базару, не любив і не вмів торгуватися, але завжди мав радість з того, що, коли Ірина виходила на кухню, там уже лежали купами помідори, й огірки, і кріп, і молоденька редиска. А у великій скляній вазі на буфеті стояли квіти. За молодості він квітів майже ніколи не купував. Просто не брав їх до уваги. Тепер же приносив часто. Може, й не стільки од душевної повноти, од зрілого естетичного почуття, скільки саме через те, що прогаяв це за молодості, обділив у чомусь Ірину й тепер вертав. А півонії у вазі й справді були гарні: пишні, темно-червоні, вони вселяли бадьорість і відчуття наповненості життя.

Сьогодні снідали не на кухні, як завше, а у вітальні, так захотіла Ірина Михайлівна, вона ж розбудила й майже примусом посадовила за стіл Андрія, котрий завжди пізно вставав і пізно снідав. Коли Дмитро Іванович сів за стіл, діти мигцем, насторожено поглянули на нього. Він здогадався, що Ірина Михайлівна сказала їм, що в батька вночі був серцевий напад і щоб вони не хвилювали його, це було йому приємно — увагою і співчутливістю, й неприємно — страхом для них же. Але й страх, і ідилія панували за столом недовго: незабаром Андрій непомітно дав щигля Маринці, та тусонула брата ліктем, а він у свою чергу одважив їй ляща. Маринка розплакалась, кинула ви-

делку, втрутилася Ірина Михайлівна, накинуплась на сина. Андрій відповідав їй сердито, грубо: «Одчепись»,— і Дмитро Іванович був змушений grimнути майже на надвірні, яким, єдино, й міг присадити Андрія:

— Ану замовкни! Ти як розмовляєш з матір'ю?

— Ти... Ти завжди за неї, хоч як вона не права,— відсунув від себе тарілку Андрій.— Завжди я винуватий...

Дмитро Іванович промовчав. Так, він завжди ставав на бік Ірини Михайлівни, хоч вона й справді часто бувала не права. І це бачив сам, і було трохи соромно перед сином. А що мав робити? Інакше-бо було б ще гірше!

От і сьогодні. По-справжньому винуватою у всьому була Маринка. Адже це вона непомітно штовхала під столом сандалями брата, поки тому не урвався терпець і він дав їй щигля. Можливо, Андрій мав поскаржитись у голос, але те йому було просто соромно. І тому Дмитро Іванович всерйоз насварився на Маринку, сказав про свій здогад (штовхала ногами під столом), на що й Ірина Михайлівна ледве чи могла заперечити, й тільки тим встановив мир.

Мирити, давати лад у родині — то його обов'язок. Він навіть не почував його як прибраний добровільно, а ніби вкладений у нього од віку. Сила відповідальності в Дмитра Івановича справді була величезна. Вона пронизала не тільки всі клітини його мозку, а й тіла, ввібрала в себе все їхнє буття. Так, він знав, що нізащо не зміг би залишити сім'ю, хоч і бачив, що надто міцних тяжів між ними не існує і що син теж уже живе сам по собі, хіба що Маринка трималася за них своїм інстинктом.

І однак він би не зважився порушити й отакий лад. Він і сам не знав, де в ньому взялася та сила відповідальності. Адже батьки його ніколи її не вчили, та їм би й не спало таке на думку, вони жили як жили, ні добре, ні погано, здається, вони теж були чужі одне одному, це він збагнув, коли став дорослим, матері завжди були важкі й неприсмні всі звички батька і його практичні міркування про життя і весь його рід не став її родом. (Правда, материн рід і справді був дужчим, мудрішим, міцнішим). Отож, про відповідальність Дмитру Івановичу ніколи ніхто нічого не казав. Удома, малим, він тільки мав десятки конкретних обов'язків, які виконував із дня на день. Майже всі вони зводилися до надвірної і городньої роботи. Ну, а поруч того — як оддавати добридень старшим, як поводитись у гостях, як матися з сусідами. «Негоже, сину, ти сьогодні вчинив. Що про нас люди скажуть?» Оце «що про нас

люди скажуть», можна думати, — цим і жили батьки. І навіть сьогодні Дмитро Іванович не міг визначити: добре то чи не добре? От подумав швидко, і йому здалося, що добре тільки з одного боку — для оточення, для інших, а для самого — погано. Але ж мабуть, так і треба навчати: щоб вигідно для інших, для суспільства.

Розділ восьмий

На інститутське подвір'я можна пройти не лише через головний вхід, а й вузькою стежечкою через сад просто од зупинки тролейбуса. Борозна здебільшого й ходив так. Проте сьогодні він не пішов просто в інститут, а повернув на бічну алею, яка вела до яблуневого саду, звідти — в затишний куточок за басейном: там, у тіні густих ялин, обідньої пори полюбляли збиратися молодші — за віком і званням — наукові співробітники. Під ялинами стояв стіл для піш-понгу, хлопці й дівчата ганяли у вільний час пластмасову кульку. Пластмасова кулька стрибала й сьогодні, її кидали Вадим і Євген, а глядачів було лише двоє — Юлій і Микола. Борозна привітався на ходу, йому відповів тільки Вадим, решта поодверталася, і, як здалося Віктору Васильовичу, демонстративно. Борозна хотів вернутися й запитати, що це має означати, проте не вернувся. Що це мало означати — йому здавалося, він здогадувався. Помсту за необережні слова, сказані Нелі, в устах нездар, задрісників, страхопудів воли обросли іншими, домисленими, в які вкладали ще один, потаємний, смисл. Буцім він хоче висмикнути стілець з-під Дмитра Івановича, посісти лабораторію. Звичайно, він збирався мати власну лабораторію, але, по-перше, не тепер, по-друге, ніяким чином не одявивши її в когось. З тим, у чому признавався собі, не крився й перед іншими; він взагалі не знав розладу слів і діла, думки і серця, замірів і досягання мети. Він почував свої сили, мав майже точну міру своїх знань (звичайно, порівнюючи їх зі знаннями інших), вельми покладався на власну настійливість, неухильність, а також точність і технічну оснащеність експерименту.

Він готував себе до великої, майже жертовної роботи. Тепер же подумав, що те, що не приховував своїх поглядів і намірів, приносило чорні плоди. Але зараз він тільки зупинився на мить, оглянувся, зустрівся очима з Вадимом, подякував йому поглядом і одвернувся.

Вадим од того погляду зіщулювся, несамохить зсугулив плечі. Його пройняв страх. Якби Борозна дізнався про його підступ, він би просто викинув його у вікно, не дуже доглядаючись, який це поверх. У Борозні вгадувалася велика фізична сила, певність себе й небажання дотримуватись будь-яких умовностей. Віп був не схожий на багатьох інших і не дбав про те, щоб бути схожим, його просто не обходило, хто й що про нього думас, але віп безжалюбно розтопче кожного, хто опиниться на його путі. В глибині душі Вадим заздрив йому, а тепер ще й боявся. Але Борозна нічого того не знав. Його хвилювало інше. Він розшукував Нелю. Він вирішив сьогодні ж, негайно поговорити з нею, запитати — добутись правди. Йому здавалося, він тільки гляне їй в очі, і вони порозуміються. Неля останнім часом уникала його. Це було незрозуміло, це було несправедливо, жорстоко й кривдно. А основне, Борозна почувався надзвичайно пригніченим, він просто не міг далі жити без Нелі. Цей його настрій дратливості, й тривоги, і якогось страху, густої туги посилювався день від дня, він борювався з ним і нічого не міг вдіяти. Він розумів, що ніхто не може усвідомити любові, це робиться поза мозком, творимо ідеал чи не творимо ідеалу, а серце щемить, завмирає і сміється найтоншими ниточками. Він, тридцятишестилітній чоловік, жодного разу не подумав про те, за що він любить Нелю і чи треба її любити. Він почував інтуїтивно, що не помилувався в своєму коханні, і хоч йому не відкрився світ її душі, він його почував і жив ним увесь час, навіть не бачачись з нею. І йому ще дужче хотілося її бачити, хотілося говорити з нею, він згадував її погляд, її зніяковіле обличчя — це було лише один раз, тоді, коли він зрозумів, що не байдужий їй,— він розумів, що так тривати далі не може, що він несамохить руйнує довкола себе те коло, яке стільки років і з такою відчайдушністю викладав. Спочатку Борозна думав, що може, все переміниться. Адже є й така любов. Коли один день людина ласкава, а тоді враз стає мовчазною, замкнутою, лякається чогось у самій собі, намагається знайти вимір у тому, що сталося, на самоті й, звичайно, не знаходить і усамітнюється ще дужче. Але потім побачив, що це не так, що Неля свідомо, холодно й продумано втікає од нього. Він розшукував її і переслідував, як хлопчак. Здавалося, куди можна сховатися в одному інституті? Але вона примудрялася влаштувати все так, що ніколи не залишалася сама — ні в кімнаті, ні на подвір'ї.

Сьогодні Борозна вирішив не зважати ні на що. Тому-то в такою настійливістю й розшукував її в парку.

Не знайшовши Нелі ні під яблунями, ні біля фонтана, пішов у інститут. Але кімната, в якій Неля працювала, була порожня. Борозна знову спустився з третього поверху вниз. Він відійшов до рогу будинку й несподівано побачив Нелю. Вона стояла по той бік хвіртки ще з однією дівчиною, вугруватою окатою Зоєю, і їла морозиво. Борозна рішуче пішов до них.

— Пробачте, Зою, мені треба поговорити з Нелею,— сказав, наперед почувуючи, як важко буде перейти од такої категоричності до щирої, м'якої розмови, яка мала розмити кригу відчуження й недовіри.

Зоя знизала худими плечима,— вона вже звикла, що хлопці одводять убік її подруг,— холодно і, як їй здавалося, презирливо, а насправді ображено чи навіть жалібно подивилася на Борозну, пішла. Але її зупинила Неля.

— Зою, не заходь далеко, я зараз...

Цими словами Неля одразу вимурувала стіпу поміж ним і собою. Опріч того, Зоя справді зупинилася, і він почував, що не може на очах у неї, пехай вона й не чує його слів, сказати Нелі те, що виболіло за ці дні в серці. Гамуючи роздратовання, що несподівано обійняло його, Борозна сказав, кинувши косяка в бік Зої:

— Може, відпустимо її і запишемо розмову на магнітофонну стрічку?

— Ні, живий свідок краще,— сказала Неля. Було видно, як вона перемагає щось у собі, як блукає у неї по чолу якась думка.

— Невже... нам потрібен свідок? Для чого?

— Ну... щоб не зарахували мене до вас у співчасники.

— Нелю, що ви кажете? Співчасники чого? — сторопів Борозна.

У її очах майнули дві білі іскорки й полетіли кудись углиб. Вона відчула, як щось у ній рвонулося назустріч йому, але подивилася на Зою, згадала всі розмови в лабораторії і суворо стиснула уста.

Тепер у її очах світилася неприязнь, майже ворожість.

— Нелю, я нічого не розумію,— знехтувавши її останні, сказані багатозначно, слова, кинувся через терни у її очі Борозна.— Чого ти тікаєш? Що я лихого тобі зробив?

— Мені, може, й нічого. Але ми живемо не на піратському кораблі,— звела на перенісці брови Рибченко, знову приховуючи страх, який опанував її.

— Слово честі — я нічого не розумію, — розгубився Борозна. — Може, й справді... Ти скажи... Я не такий уже твердолобий...

— Облиште, Вікторе Васильовичу, — кинула вона в урну недоїдене морозиво, звільняючись од страху, який обіймав її. — Я не кінчала педагогічних вузів, щоб перевиховувати дорослих дядів. Та й є дяді, яких уже не перевиховаєш.

Борозну од тих слів мовби овіяло холодом. Він несамохіть зім'яв у кулаці й відпустив бороду, терпко потер перебісся.

— Нелю, ви на щось натякаєте. Щось приховуєте од мене. Ви повинні сказати все до кінця.

— Що я приховую од вас? — сказала вона, і те її «о» пролунало так здивовано, що на мить вернуло його кудись назад і він аж здригнувся. Але тільки на мить. Бо далі Неля мовби загасила щось у собі — отой наївний порив, отой порух, і на її чоло знову лягла тінь. — Мені нічого вам більше сказати. Та й немає коли.

— Я чекатиму вас після роботи. — В його очах світилася надія. Вона була зовсім маленька і під Нелиним холодним поглядом швидко погасла.

У цю мить Неля цілком володіла собою, їй удалося приглушити відчайний крик, що рвався з грудей, і страх, і пекучий жаль.

— Я не знаю, коли скінчу роботу сьогодні, — сказала вона, — а завтра ми приступасмо до експерименту... Того самого експерименту, який за вашим прогнозуванням покаже марність наших зусиль. — Неля помовчала. Її обличчя з суворого, майже гнівного стало задумливим і милим, таким милим, що в Борозни стислося серце у передчутті найбільшої втрати. — Що ж, може, й на ваше вийде. Але тепер ваша наукова прозорливість буде для мене ще тяжчою. — Її обличчя враз спалахнуло рішучістю, і вона докінчила: — Ви... не чекайте мене.

Вона повернулася й пішла до інституту. Борозна відчув, як у ньому щось рвонулося, він ступив навздогін, навіть хотів ухопити Нелю за руку, повернути до себе, а тоді зупинився. Щось йому підказувало: в нього в душі немає сили, яка може зупинити її. Та враз йому в скроні вдарила кров, він чомусь стиснув кулаки й гукнув навздогін чи то в погрозою, чи то з відчаєм:

— Я чекатиму. Чуєш, я таки чекатиму!

...Дмитро Івановичу снився сон. Нібито він сидить у великій залі, а в ній зовсім немає вікон, і не ввімкнено жодної лампочки, і взагалі туди не пробивається жоден промінь світла. Стеля десь високо, але він її не бачить, і стін теж, він тільки бачить блідувату пляму попереду. То — екран. Він то пригасає, то повільно розжеврюється червонуватим світлом, і тоді на ньому з'являються контури якихось облич, обриси химерних будівель і дерев. Коли дуже напружитись, то можна побачити цілісну картину. Проте Дмитро Іванович не напружується. Він увесь якось дивно розслаблений. У залі багато стільців, але Дмитро Іванович знає, що тут він сам.

Знепацька екран погас. Нараз Дмитро Іванович відчув на своєму плечі чийось руку. Він потягнувся своєю лівою рукою, хотів скинути руку того, хто стискав йому плече, але не зміг. Пальці були неначе залізні. І вся рука була важка, нещадна, ворожа. Дмитро Іванович хотів оглянутись, але й цього йому не вдалося — він не міг навіть поворухнути плечем. Йому стало страшно. Він спробував кричати, але почував, що тільки зянає ротом, а звідти не вилітає жодного звуку.

І в цю мить знову засвітився екран. Рука поволі відпустила його, коли він мацнув за плече пальцями, її не було. А на екрані проступали обриси якихось химерних — зубцями і шпилями — гір і над ними маяло щось схоже на велетеські крила.

Потерпаючи, що екран погасне знову й тоді на плече ляже та сама рука, Дмитро Іванович підвівся. Він пам'ятав, де були двері, знайшов їх навпомацьки й вийшов у фойє. Фойє було звичайне, як і всі інші фойє кінотеатрів, тут горіло яскраве світло і висіли на стінах портрети кіноакторів, щоправда, жодного з них він ніколи не бачив на екрані. Дмитро Іванович повернув ліворуч, широкий коридор привів його до дверей, і він вийшов на вулицю. Світило сонце, гуділо місто, десь здалека долітав голос молочаря: «Молоко в. Мо-ло-ко. Є мо-ло-ко!» Зовсім як у їхньому дворі, хоч вулиця була незнайома, вузька, з високими готичними вікнами будиноків, нестемно така, які він бачив у старій частині югославського міста Спліт, де побував позаторік. Щойно він хотів рушити праворуч, де з гомону вгадувалася магістральна вулиця, як з дверей кінотеатру вибігла маленька сухенька жіночка в окулярах і вхопила його за рукав піджака.

«Пробачте,— сказала вона,— оддайте ваш квиток».

«Нащо він вам?» — здивувався Марченко.

«У нас такий порядок», — багатозначно сказала жіночка.

Він хотів повернутися й піти, але замість того почав шукати квиток. Обацав усі кишені, деякі навіть повивертав — квитка не було.

«Я, мабуть, його викинув», — трохи розгублено сказав Дмитро Іванович.

«А як ваше прізвище» — швиденько запитала жіночка.

«Нащо це вам?.. Марченко...»

«Ми не можемо випустити вас», — сказала жіночка, намагаючись налити в свій голос якомога більше твердості. Адже вона розуміла, що ніяким чином не зможе втримати цього дебелого чоловіка. Ще краще це розумів Дмитро Іванович. Ось він повернеться й піде, і що йому зробить оця общипана синиця в окулярах? Але він натомість запитав:

«Що ж мені робити?»

«Підіть нагору, попросіть дозволу у Вінга».

«Яке дивне прізвище», — подумав Дмитро Іванович. Йому дуже не хотілося вертатися в цей підступний будинок, але він таки пішов. Крутими сходами піднявся на другий поверх, зайшов у великий просторий кабінет. Там стояла парка задуха — вікна чомусь були зашторені — товчія, гармидер, у густому диму поміж столиками з келихами в руках сновигали чоловіки (тільки чоловіки) в чорних костюмах, про щось розмовляли, сміялися, на столиках, підвіконнях, просто на підлозі поблискували пляшки з напоями і сифони з водою. «Хто тут Вінг?» — запитав Дмитро Іванович витрішкуватого молодика, який у ту мить опився найближче до нього.

Молодик стенив плечима.

«Не знаю».

«Хто тут Вінг?» — пройшовши трохи далі, звернувся Дмитро Іванович до опасистого чоловіка з пляшкою в руках.

«Не знаю, — сказав той. — Пройдіть у кімнату напроти».

Дмитро Іванович вийшов на площадку сходів, попрямував до вузьких, оббитих жовтим дерматинном дверей. У тій кімнаті сиділо тільки четверо людей, гортали якісь журнали, один приміряв перед дзеркалом парик.

«Є тут Вінг?» — знову запитав Дмитро Іванович.

Ніхто довго не відповідав, аж нарешті одгукнувся чоловік, котрий приміряв парик:

«Він, мабуть, у підвалі.— Натягнув парик, одним вправним рухом приліпив вуса (борідка була своя) і враз став страшенно схожим на Фауста. А може, й справді він збирався грати Фауста.— А взагалі на землі все тліє, справжнє тільки одне — одвічні ілюзії людей»,— кинув віп через плече.

Хоч його слова, як здогадався Дмитро Іванович, призначалися не йому, а комусь із тих трьох за столом, у нього чомусь лякливо стиснулось серце. Він увібрав голову в плечі й поспішливо вийшов на площадку сходів. Спустився на перший поверх, пошукав очима сходи до підвалу й побачив довгий вузький коридорчик, а в кінці його прочинені на вулицю двері. Мабуть, це був чорний хід. Дмитро Іванович хотів вийти через ті двері, а тоді пригадав, що сказав жінці в окулярах своє прізвище й тепер без дозволу піти не може. Звичайно, він нічого не порушив, а тільки загубив квиток, до того ж уже тоді, коли виходив із залу. А все-таки... І хоч його манили прочинені на вулицю двері й змагало бажання швидше покинути цей підозрілий будинок, почав шукати сходи до підвалу. І в ту мить з прочинених дверей до нього долетів протяжний поклик: «Молоко. Є молоко. Мо-ло-ко є!»

Од того поклику Дмитро Іванович і прокинувся.

— Молоко. Є мо-ло-ко. Мо-ло-ко є! — знову долинув до нього голос.

Спочатку Дмитро Іванович подумав, що той голос долітає зі сну. В кімнаті стояла темінь, у нешироку щілину між шторами на стіну падало світло вуличного ліхтаря. Дмитро Іванович увімкнув нічнийочок, який стояв на журнальному столику в узголів'ї. Була третя година ночі. О цій хвили крізь прочинені на балкон двері знову влетів заклічний голос:

— Молоко. Є мо-ло-ко. Мо-ло-ко є!

Дмитро Іванович, ледве вірячи собі, ступив у капці, вийшов на балкон. Поглянувши вниз, справді побачив Степана, молочаря. Той стояв, навалившись грудьми на нещодавно змайстровану решітчасту загорожу під кавуни, час від часу важко закидав назад голову, вигукував слова, якими ранком скликав до бідонів покупців. Дмитро Іванович розреготався. Що Степан п'яничка, він знав давно, але де той набрався о цій порі, та ще й приволікся на своє щоденне торговельне місце!

Він зачинив балкон, ліг на канапу, вимкнув світло. Реальні Степанові слова розсунули заволоку недавнього сну,

але все ж він усе ще хлипав перед очима. Найповніше запам'яталися пошуки Вінга. Дмитро Іванович пригадав свої мандри по кабінетах у розшуках того загадкового чоловіка, пригадав відчинені на вулицю двері, і його поїняла досада. Він навіть у сні лишився таким самим. Не рвонувся, не наплював на все, не пішов. Безглуздий сон, тільки він у ньому поводився не так, як мав би, на його теперішню думку, поводитись. Найчастіше чомусь йому снилося, що він іде босий. Усе — як треба: костюм, галстук, капелюх, а черевиків... немає. Він заходить в академію, ступає по натертій до блиску паркетній підлозі... босоніж. Щойно ішов у черевиках, і враз вони кудись поділися. То була просто кара господня. Найгірше ж, що він у сні міг повернутися й втекти, а покійно йшов на виклик. Хоч і бачив, що дивує всіх неймовірно.

Він ще раз відзначив з прикрістю, що і в сні залишився точнісінько таким, як у житті. Він подумав, що таким він створив сам себе і що оце і є його справжня суть. Невже вона дужча чи, може, міцніша за всі його розмірковування і поривання. І ще він подумав, що кожна людина має якусь свою одну суть. Він не міг погодитися з тими вченими, які кажуть, що людина сьогодні не знає, якою вона буде завтра, що в ній зненацька може вибухнути щось таке, що здивує усіх і її саму. Звичайно, людина може розкритися, може спалахнути, може кинути себе на високу гору. Її душа іноді здатна на круті повороти. Проте суть людини лишається тією самою. Людина або смілива, або боягузлива, обережна, жадібна, балаклива, потайна, відкрита. Одна здатна любити дужче, відданіше, інша — менше, холодніше, розсудливіше. В одній закладено страху більше, в іншій — менше. Закладено вже од малку. І страху, і любові, і ненависті — всього того, що тримає в руках і рухає світ. Він пригадував, як деякі авторитети описують людські стани, кажуть, що людині буває байдуже, що станеться з нею в наступну мить. Може, це й так, коли вона приголомшена настільки, що вже не може мислити, сприймати того, що її оточує. Дмитро Іванович побував на крутих гребенях, але жодного разу з ним не сталося такого. Він пам'ятав, чого досягав, ніколи не дозволяв собі повестися так, щоб однією миттю втратити все, що мав. Через те був твердо переконаний, що і в кожній іншій людині є оте осердя, яке ніяким чином не може змінитися в одну мить за помахом мізинного пальця долі. То неправда, думав він, що ми не знаємо, що зробимо в наступну хвилину.

Обмовили людину Фрейд і його послідовники, і навіть геніальний Достоевський помилявся, коли обстоював роздвоєння душі, а також що людиною володіють темні незрозумілі їй сили. Тільки хвороба може скопирснути людину з тих точок, якими обіперлася на світ.

От, скажімо, хіба може він, Марченко, вирватися з того кола, яке невидимо обснувалося довкола нього за життя? Та й що є за тим колом? Інша робота? Але з нього достатньо цієї. Інші шукання? Але йому цікаві ці. Шукання, відкриття, невідомості. Страх перед ними. Який він особливо відчуває зараз. Зійде сонце, вони поставлять експеримент — і тоді... Ні, поки що не треба думати, що буде тоді. Але й воно, що б там не сталося, не змінить його. Отакий він є. Працьовитий, непосидючий, неначе заведений на все життя, клопітливий і енергійний. Без деяких клопотів можна б, звичайно, й обійтися. Часом він сам вигадує їх. Трохи нервовий, трохи затонкий — надто він потерпає перед нахабством, намагається обійти його. Любить перебільшити (це виходить несамохіть), не збрехати, а перебільшити («Камінь пролетів біля самісінької голови», «Там їх сиділо штук триста»). Він не міг заснути, але зовсім не тому, що розмірковував про себе. Перед сном, чи намагаючись заснути, він розмірковував завжди. Так, він усе частіше мочав думати про себе. Хоч, здавалося, нащо це йому: не збирається міняти своїх звичок. Але питання, повернуті на самого себе, з'являлися дедалі частіше. Чи то, думав, виробилося резонерством, адже працював серед молодших за себе, чи од того, що все частіше приміряв до своїх звичок і поривів звички й пориви власних дітей, чи просто йому відкрилося з роками, що найвище творіння в морі життя — не всезнаючий кібер, не циклофазотрон, і не нуль управління, і навіть не гармонійно укладені в кільця галактики, сонячні системи, атоми, а досконала людська душа. І тут він не міг не споглянути самого себе.

Особливо усвідомлював свій обов'язок, — так, просто-таки обов'язок, — бути чесним і щирим перед співробітниками лабораторії, бути прикладом для своїх молодших колег. І саме це усвідомлення обов'язку принесло йому радість. Радість трохи аж моторошну — відповідальності за долі інших. Він зрозумів, що йому не байдужі всі ці люди, що він боліє за них душею. І саме цим він насамперед людина. Він аж підносився цією думкою над власними недоскональностями. Це не було самомилування, він просто відчував, що є в нього якесь осердя, тримаючись за яке, може йти

далі. Він думав про роботу. Вона — святість, їхня проблема, їхні спільні зусилля — вище за них самих, то ідеал, то бог, якому вони служать. Він розумів і почував — вона об'єднує все: їхні пристрасті, їхні прагнення — всіх і кожного зокрема, велика світла мета, велика робота поменшує, а то й гасить у душах усе дрібне й возвеличує гарне та правдиве.

Саме через те почував страх перед експериментом, який мали розпочати за кілька годин. Він намагався не думати про нього, втікав у дитинство, в перечитану кілька днів тому «Анну Кареніну», але щоразу краєм думки натикався на щось гостре, гаряче, лясне. Він почував його майже фізично, як відчуває цильщик на відстані кількох сантиметрів від своїх рук диск циркулярки.

Дмитро Іванович уже не зміг заснути до ранку. Навіть спробував читати — на його журнальному столику лежала книжка про нові дослідження в розкопаній Помпеї, але читати не бралось до голови, і він відкинув книжку й знову загасив світло. Так і пролежав з розплющеними очима до ранку.

Вістав з головним болем, розслаблений, майже знесиленний. Ледве змусив себе зробити таку-сяку фіззарядку — махнув у один, у другий бік руками, немов давав кому відчійного, кілька разів зігнувся в попереку й на тому закінчив. Поснідавши яєчною та вчорашньою картоплею, провів до школи Маринку — він проводив її щодня, Маринка вважала це його почесним обов'язком — і пішов на роботу. Він пішов не прямо, а далеким кружним шляхом, сподіваючись хоч трохи збадьоритись, розвіяти біль у голові. Було гарно йти ранковим містом, щойно политими вологими тротуарами, на яких у калюжах купалися голуби і поспішали перехожі. Повільно, бо таки випереджав час, піднімався вгору крайньою алеєю парку Шевченка. Він навіть не зглянувся, як опинився аж тут. Отак само, оцією ж такою алеєю він підіймався... тридцять п'ять років тому. Тридцять п'ять чи тридцять чотири. Чомусь не міг точно полічити. А от те, як ішов з фанерним чемоданом у руці, пам'ятав добре. І тут він здогадався, що нині й ішов для того, щоб пригадати чи пригадувати. Минуле, таким, яким воно було насправді, приходить вельми рідко. І якось несподівано — спалахом. Якийсь звук, якийсь колір, якась асоціація раптом вирве мить просто звідти, і тоді все затерпне всередині, й здається, ти повернеш себе, колишнього, молодого, повернеш час, молоді дерева й ті хмари, які

вже тричі випарувались на землі. То присмна і навіть чимось аж лячна мить. А може вона й просто прийти з споминів.

Отут він став. Чемодан поставив до ніг, але ручку не випускав. Чемодана йому зробив сусід, дядько Гавро. Ручку одірвав од дверей, петлі поробив шкуратяні.

Було дуже рано — п'ята чи шоста година. Місто ще спало. Він зупинився біля басейну. Посеред басейну стояв симпатичний опецькуватий хлопчик, він тримав над головою кухоль, з якого лилася вода. Сонце тільки зійшло, грало променями на мармурових плечах хлопчика, на струменях, творячи райдугу. Хлопчик чимось був схожий на їхніх сільських пастушків, у нього так само костричився на голові чуб і спадали намоклі штанці. Зараз тут стоїть інший хлопчик. Він тримає в руках рибику. Того хлопчика, мабуть, забрала війна.

Дмитро Іванович пам'ятає, йому тоді захотілося пити. Він поставив чемодан на край басейну — щоб мати на оці, наслухався в селі про «жуликів», перескочив на купу каміння і нахилився до кухля. Він тоді сприймав життя просто — насамперед з боку доцільності того, що існувало довкола. Він хотів пити. А тут була вода. І йому було байдуже, звідки вона текла — з криниці, з крана чи мармурового кухля. Він подумав, що зараз, хоч як би хотів пити (він взагалі майже забув, що то справжня сирага), пізачо не став би на край басейну. І не тільки через те, що це некультурно...

Цієї миті він подумав, що отой парубчак, котрий стояв тридцять п'ять років тому, це не він. Тоді біля басейну стояв сильний, безпосередній, грубуватий і безкомпромисний хлопець. А оце стоїть учений, котрий часто вагається, по кілька разів зважає, шукаючи правильного і найкоротшого шляху.

Цей чоловік знає, як важко придбати і як легко втратити. Щось таке чи подібне до цього колись сказав Арістотель. Може, він це сказав, теж стоячи над басейном і дивлячись на своє молоде відображення у воді?

Але це таки, подумав Дмитро Іванович, він. У глибині — десь він. Оце все: розважливість, втома — то тільки нашарування, то одяганки, які він натягував одна на одну впродовж років.

Той же парубчак справді був палкий і безжурний. Напившись і побачивши, що ще дуже рано, він узяв чемодан й поволік його за високі тюльпани в густу траву. Він ліг у

траву й, міцно тримаючи в руці ручку, ту саму ручку, якою сімнадцять років одчиняв двері і яка тепер була прицвяхована до чемодана, заснув.

Прокинувся од якогось галасу. Сів на траві, протер очі й побачив перед собою грудасту дівчину в синій косинці й зеленому ґартусі. Він не одразу зрозумів, що вона лає його за пом'яту траву. Це його розсмішило, і він сказав:

— Я привезу вам його цілу в'язку.

— Кого? — здивовано запитала дівчина.

— Сіна.

Тоді розреготалася вона. І крізь сміх пояснювала, що сіна їй не треба, і всім, хто живе у місті, теж, а що траву не можна м'яти, бо це псує вигляд парку.

Він почав піднімати руками зелену чуприну трави, й дівчина розреготалася ще дужче.

Потім він зустрів її не раз — вона працювала чи то двірничкою, чи то квітникаркою у цьому парку й щоразу, забачивши його, сміялася.

Він оселився в двоюрідної тітки. В університет їздив трамваєм. Перші два тижні — тим самим вагоном. На тому вагоні на борту була написана цифра 631. Він думав, що тільки цим трамваєм, з цифрою 631 на борту, й можна доїхати до Володимирської вулиці. Прийшовши вранці на зупинку, очікував його іноді по дві години. Запізнявався на навчання, приходив з досвітку, економлячи на сні. А раз, не дочекавшись вагона шістсот тридцять один, пішов цілки по рейках, щоб не заблудитися. Ох же й сміялися однокурсники, коли він розповів, чого запізнився. То були інші однокурсники, не ті, з якими закінчував університет. З тими, у лавах добровольчого студентського батальйону, він пішов на війну. Після війни не зустрів нікого з них.

Удруге він прийшов у цей парк, коли тут ще не було ні зелених газонів, ні квітів, ні фонтана. І не було більше грудастої дівчини в синій косинці й зеленому ґартусі. А він був такий самий, як і раніше — безпосередній, залюблений у науку, але ще завзятіший і наполегливіший. У ньому буяла енергія, сила і трохи зрів розрахунок, гарний розрахунок на відкриття, на високі життєві щаблі, жевріла надія прорватися кудись, спити з джерел, захованих у глибині. З одного боку, мабуть, то було несвідоме бажання назавжди позбутися ґанерного чемоданчика, а далі солдатського речового мішка і голих дощок залізної койки в післявоєнному гуртожитку. На ті дошки він клав одну полу шинелі, другою накривався й спав, не роззу-

ваючись, бо залізна грубка, жерстяну трубу якої вони вивели в квартиру, гріла доти, поки в ній гоготіло полум'я од украдених на станції Київ-Товарний, пошиляних у підвалі кругляків.

У них був сильний курс. Зодягнений переважно у шпелі, які глибоко в складках ще зберігали запах порохового диму, та в спідниці з плащ-наметів і кофточки з парашутного шовку. Недарма майже третина їх пішла у велику науку. Марченко теж прийшов на студентську лаву просто з госпіталю (був коптужений на понтонній переправі через Віслу) на другий курс. З другого боку, його вже почали лоскотати й пломінці честолюбства, неясні сподівання щось знайти, щось відкрити, щось звершити. Ті пломінці тріпотіли в ньому оддавна. Він сам не знав, де вони в ньому взялися. Адже, здавалося, був точнісінько такий, як інші хлопці в селі. Ну, може, трішки тонший. Трішки чутливіший. Він соромився тієї чутливості й тонкості, прагнув бути таким, як усі. Він хотів бути таким. Але ні в кому з них не горів отой пломінець. Він не дав впродовж усієї війни викинути з речового мішка два грубі томи біології, щоб натомість покласти пару запасних онуч чи банку американської тушонки, він знову привів його в цей парк. Дмитро Іванович розумів, що, звичайно, в тому було й трохи випадковості, що він ішов саме в біологію. Але ще йшов, ішов кудись уперед, до знань — нітрохи. До знань і ще до чогось. На якусь мить він задумався, що б з нього могло бути, якби він не поступив на біофак університету. Як би склалося його життя? Він не міг не признатися собі, що скрізь, куди б не закинула його доля, він пробивався б угору. Якби не поступив на біофак, він вернувся б у Чернівці і вступив би до педінституту. І теж отримав би диплом з відзнакою.

Щоправда, тоді колія його життя павряд чи приєдналася б до широкої магістральної колії науки. Він був би вчителем біології. Не вчителем, а директором школи. Або й завідуючим райвно. Зразковим директором школи... І потратив би на те стільки енергії й сили...

Стоячи отут, біля басейну, в затінку каштана, він ніби заглянув кудись глибоко-глибоко, в друге своє життя. Побачив себе іншого. Нечітко й неясно, як власне відображення на дні басейну.

У лабораторії панував дух тривожної врочистості, піднесеності. Дмитро Іванович намагався триматися спокійно, навіть трохи перегравав на тому, пройшов по всіх кімна-

тах, поговорив з Вадимом і Юлієм і сказав, щоб починали. Власне, не починали, а закінчували. Адже всі ці дні були віддані підготовці. Тут було багато майже механічної роботи: подрібнення й руйнування ультразвуком хлоропластів, фрагментація, виділення першої фотосистеми із стромми і гран — довгий ланцюжок од звичайних листочків зеленого гороху до готової суспензії, в якій зроблено цілий ряд перевірок, відтак введено мічений по фосфору амонілтетрафос і проведено реакцію на сонце. Сьогодні вони мають довідатися, вступив у реакцію амонілтетрафос чи ні.

Дмитро Іванович простежив за підготовкою експерименту, навіть удвох з запрошеним з лабораторії ізотопів Миколою Яструбцем перевіряв апаратуру і пішов до себе в кабінет. Він не хотів заважати своїм молодим колегам, «виснути» над ними. Бо розігнати екстракт на електрофорезі, накласти хроматографічний папір чи зробити обчислення на лічильнику Гейгера-Мюллера незгірше за нього, а може, навіть краще зуміють Вадим і Юлій, а також Яструбець. Такий уже він завів порядок: кожен відповідає за своє. І порушувати його не збиравсь навіть у оці відповідальні години.

Скинув і повісив на спинку стільця піджак, розчинив вікно, підсунув прислану на відгук з інституту ботаніки дисертацію. Розгорнув і почав читати.

Він читав довго (а може, йому лише здалося, що читав довго), а коли одірвався, у подиві помітив, що нічого з прочитаного не зрозумів. Він навіть не міг сказати, про що саме читав. Тільки тепер збагнув, що весь час думав про те, що робиться через дві кімнати од нього. Намагався відгадати, на якому вони етапі й чи скоро закінчать.

Дмитро Іванович подумав, що дисертацію він сьогодні читати не зможе. Велика серйозна робота, над нею треба зосередитись, зануритись у неї з самого початку, бо далі можна нічого не зрозуміти. Поки що він навише листи в Алма-Ату, відповідь колегам з Алма-Атинського інституту фізіології рослин на їхнє запитання по дослідженню світлової фази фотосинтезу, що частково теж досліджує його лабораторія. Вони навіть самі створили спектральні прилади, тут, власне, мають безсумнівні успіхи, вже визнані серед інших фотосинтетиків. Це не особисте дослідне поле Дмитра Івановича, але воно теж під його контролем. Колись на ньому працював і він, тепер роботу продовжують інші.

Він розпочав писати листа. Написав першу фразу, а далі перо зупинилося й аніруш. Він силоміць примусив себе думати над відповіддю, низав рядки, креслив і перекреслював, аж поки не порвав аркуш. По тому довго сидів, самозаглибившись, у ньому мовби щось одключило волю, Дмитро Іванович розумів, що то одключив він сам, і не міг нічого вдіяти. Відтак спробував зосередитись: гортав реферативні журнали, впорядковував папери в шухляді столика. А час спливав, неначе кров з незабинтованої рани. Він мимоволі рахував його за годинником і по сонцю, яке плинуло над корчуватськими лісами. На хвилю затримався поглядом на літаку, який майже безшумно спускався до лісу. Він бачив їх щодня, звук до них, майже не помічав: один за одним вони йшли на посадку в аеропорт Жуляни, але цей літак чомусь викликав у нього тривогу, він проводжав його очима, поки той не сховався за будинками.

«Пора б уже комусь прийти»,— подумав і зрозумів, що вже давно дослухається до кроків за дверима. Він відчув, що якесь велетенське, ніколи досі не знане напруження сковує його зсередини, давить, аж стає важко дихати. І враз відчув, що він страшенно розсмиканий, нервово виснажений. Що страх гнобить його неймовірно. Розумом пеначебто й не вельми панікував. Але в душі залягла тиша, яка була майже зловісна. І раптом закололо під серцем і жилка на лівій руці забилася, неначе натягнена сталька під вітром: тінь-тінь-тінь. Він уловив тонке тремтіння десь усередині й відчув, що в нього навіть тремтять під колінами ноги, що вони ослабли, й коли він підведеться, може не встояти. Він ніколи не думав, що такий розбитий.

Це злякало в свою чергу. Що отако сточені нерви, надірване здоров'я. Чому? Ніби ж нічого подібного донедавна за собою не помічав.

У коридорі пролунали кроки, він несамохіть напружився, вп'явся руками в бильця крісла. Кроки потупотіли далі, а він усе ще сидів закам'янілий. «Ну, це не годиться зовсім»,— подумав Дмитро Іванович і підвівся. Ступив до лабораторного стола і враз відчув, що в нього в горлі мовби щось запекло, заклекотіло, здавалося, хтось стиснув його пальцями. Водночас його залила гаряча хвиля, але вона не була схожа на ту, яка заливає при соромі чи ніяковості, вона була занадто пекуча й важка, здушувала зсе-

редини й накочувалась на серце. Воно обкипіло жаром. Дмитро Іванович пам'ятав цю хвилю — так само вона накочувалась на нього, коли він чотири роки тому, упавши, зламав ногу і двоє ребер. То була передпокоєва хвиля, свідом за тим йому червоно засвітилося в очах і погас світ.

Наступної миті у Марченка ринула з рота кров. Він злякався страшенно, але, як і завжди в такі хвилини, мовби весь стиснувся, — стиснув кулаки, стиснув думку, волю, — сів на купецький, з металевими нікельованими бильцями диванчик. Хотів лягти, а тоді подумав, що так може захлинутися, й лишився сидіти. Він боявся поворухнутися, розумів, що ворухнутися, мабуть, не треба, що найліпше посидіти отако й спробувати заспокоїтись, погасити важку гарячу хвилю в грудях. В ту мить майнула думка про можливу смерть. Собі на подив, зовсім тверезо відкарбував, що цією думкою він здавна мовби прип'ятий до чогось, що ця думка взагалі не дає рвонутися. Але щось одразу й заперечило: смерть є подвійним гальмом, якби її не було, не було б краси життя. Оцього сонця, отих кленів і яблунь.

Оця несподівана тверезість і холодність розмірковування про щось стороннє просигналізували йому, що він не помре, інакше б він не зміг отак мислити. Життя — то стрічка, яку намотує барабан машини; мелькнув останній шматочок — і все. Але, видно, його стрічці ще не прийшов кінець. Та й надто прикро буде, якщо він сам укоротить її. «Ми й так іноді витрачаємо її не на те, що треба».

Носова хустинка аж хлипала од крові. Дмитро Іванович відчув, що пекти в горлі перестало, що дихати теж стало легше і що важка гаряча хвиля відступила. Він зачекав ще хвилину, повільно підвівся. Так повільно, що знову трохи не повалився на диванчик. Якась сила, а може, антисила, сила руйнації, ламала його. Але тепер він свідомо вирішив не піддаватися. Він боровся вперто, майже зі злістю. Тримаючись за стіл, пройшов до вікна, тремтячою рукою налив з графіна в склянку води й виполоскав рот. Потім намочив у воді аркуш паперу й витер обличчя. Цими розважливими діями сподобався собі, відзначив у думці, що такі переборов страх і панічність, що обійшовся без сторонньої допомоги й без виклику медиків. Тепер треба було подумати, як замити плями на підлозі і що робити з сорочкою. Хусточку він просто викине в кошик...

У цю хвилину до кабінету увійшов Євген. Дмитро Іванович чи не вперше пошкодував, що привчив співробітників

заходить без стуку. У Євгена з переляку трохи не вискочили з орбіт очі, він штовхнув ногою двері й посили кричав у коридор:

— Сюди, сюди. На поміч!

А тоді кинувся до Марченка, хотів підтримати його, але Дмитро Іванович уже зовсім спокійно і впевнено відвів його руку, сказав з досадою:

— Ну, чого ви кричите. Зачиніть двері.

Але до кабінету вже бігли люди. Дмитру Івановичу було невимовно прикро, адже всі здогадаються, з чого все це сталося, він несподівано розсердився, почав виганяти всіх з кабінету, не дозволяв дзвонити в швидку допомогу. Його не послухали, знову посадовили на диван, але в швидку допомогу таки не дзвонили.

А тим часом за дві кімнати добігав до кінця останній акт інтуїтивно передбаченої Дмитром Івановичем драми.

— Ну як, як ми йому скажемо,— гарячкував Юлій, і його худорляве обличчя з великими, широко поставленими очима палахкотіло жаром.— Ти б побачив його; я тільки на хвилинку заглянув, і то злякався: сорочку хоч викрути, а на обличчі — ні кровинки.

— А що ж робити? — похмуро казав Вадим. Його красиве обличчя посіріло од втоми, під очима залягли сині підкови.

— Треба якось... Принаймні на якийсь час. Може, Світлано Кузьмівно, ви...

Хорол навіть не обізвалася. Вона все ще тупо й безпомічно дивилася на рентгенівську плівку, немов сподівалася, що від її бажання, від її тужного погляду на ній проступлять чорні плями.

— Ти це придумав, ти й роби,— знову сказав Вадим.— Прояви свої акторські здібності.

Він зрозумів, що сказав дурницю, але не покаявся навіть поглядом. Сидів на ріжку стола, обхопивши руками коліно, і було видно, розмовляючи з Юлієм, думав ще про щось. Біля вікна, спершись ліктями на лутку, стояла Неля, позасвідомо граційно й красиво вигнувшись станом. Прочувши про те, що сталося з їхнім шефом, вона було рвонулася до дверей, але її зупинив і завернув назад Юлій, тепер вона зосереджено-болісно чекала розв'язки.

Юлій оглянув їх усіх, його очі зайнялися рішучістю, і він сказав:

— Ну й... це ж не фарисейство.

По його обличчю пройшла судома, було видно, як він щосили переломлює щось у собі, настроюється на фальшивий оптимізм.

Він убіг до кабінету Дмитра Івановича, коли той, знову відсторонивши руки тих, хто хотів йому допомогти, підвівся з дивана.

— Шеф, майже все о'кей! — надміру голосно вигукнув Юлій, намагаючись невідривно дивитися в очі Марченкові, адже тільки так, здавалося йому, той може повірити. — Наші ще там кінчають...

Дмитро Іванович подивився на Юлія довгим проникливим поглядом, сказав, здавалося, зовсім спокійно, тільки дуже тихо:

— Ви не вмієте брехати, Юлику.

Той змигнув очима, опустив голову:

— Пробачте... Ви не навчили.

— Спасибі,— посміхнувся Дмитро Іванович.— Спасибі вам...

Він справді був спокійний. Мабуть, тому, що пережив невдачу наперед. Йому було соромно того, що сталося, і тепер він намагався бодай чимось компенсувати свій недавній страх і панічність.

У ту хвилину, тихі й пригнічені, до кабінету зайшли Світлана Кузьмівна, Вадим, Неля. Вони чули з коридора Юліїв провал, критися далі було нічого. Дмитро Іванович відчув, як його кольнуло в серце. В подиві відзначив, що той біль був не за себе, а за них — Світлану, Нелю, Юлія, Вадима. Ще подумав, що дорого б дав, аби зараз забрати його в них. Але... що він міг?

— Ви що... наче в траурній процесії,— змусив себе осміхнутися.— Го-го, ще й не такі невдачі бувають. Згадайте... Ну, кого там... Та всі відкриття в науці не приходили легко.— І, щоб не пустити їх далі у песимізм, не дати розлізтися по кутках сумнівів, сказав: — Згальмувати могла тисяча причин. Не спрацювали хлоропласти, не та концентрація дигітоніну, неякісна обробка... От ми взяли для обробки дитирген ікс сто...

Він почав захоплюватися, і, аби втримати його од хвилювання, Корецький, котрий теж прийшов сюди, дивився на нього розумними й трохи сумними очима, взяв його під руку:

— Потім, потім. Відпочиньте. Мій шофер зараз відвезе вас додому.

Дмитро Іванович не заперечував. Він тільки бадьористо подивився на колег (принаймні йому здавалося, що подивився так) і сказав:

— Експеримент ми повторимо. Готуйте нову суспензію.

Вдома він одімкнув двері ключем, хотів непомітно пройти у ванну, щоб скинути й запрати сорочку, але Ірина Михайлівна почула, перестріла його в коридорі. Вона злякано зойкнула, але одразу ж взяла себе в руки, допомогла перевдягтися, постелила йому на дивані постіль. Хотіла викликати лікаря, але він не дав.

Він тримався спокійно, знав, що не має права давати собі попуску, розвихрюватися, досить з нього в домі галасу й нервів і так. Спокій і твердість почав культивувати не так давно, він розумів, що запізнився на багато років, але того не вернути.

Хоч і стримано, розповів про все, що сталося на роботі. Ірина Михайлівна вислухала, запитала, як почувається зараз, принесла чаю і валер'янових крапель. Склянку з чаєм він узяв, а валер'янові краплі повернув з присоромлюючою посмішкою. Це остаточно заспокоїло Ірину Михайлівну. Для неї чоловікова душа була неначе поверхня ріки. Вона бачила все, що діялось на ній, а прозирнути в глибину спроби не робила ніколи. Вона тривожилася за його здоров'я, але, побачивши, що нічого серйозного йому не загрожує, заспокоїлася; її засмутила невдача в нього на роботі, але що вона означала для нього самого, не по службі, а саме для нього, — самої сутності його життя, — не розуміла. І не намагалася зрозуміти. Ну, щось там не вдалося — ото й усе. Так само не завжди розумів її шкільні клопоти й він, проте ставав на спробах зрозуміти, вряди-годи допомагав якоюсь порадою, та оскільки до своєї роботи вона ставилася з холодком, той холодок передавався і йому.

Отож, вона сказала кілька заспокійливих слів, пішла у ванну, де в неї стояла ввімкнута пральна машина. Раніше він здебільшого допомагав їй прати, розвішував білизну і тепер трохи подосадував, що певчасно занедужав.

Він зібрав постіль, лишив тільки подушку, підклавши під неї ковдру, приліг на канапу. Спочатку лежав без будь-якої думки, а потім уява почала малювати те, що могло статися і що було б по тому. «Куди б Ірина поділа на цей час Маринку? Одіслала з кимось у село, чи...» І він почув Маринчин крик: «Таточку, татуньочку, татчику...» І уявив її жах, розпач, неможливість досягнути

все своїм маленьким розумом і серденьком — усе стояло перед очима так реально, йому було так шкода Маринки, аж відчув, як до очей підступили сльози.

Він похапливо переліг з спини на правий бік й спробував одкараскатись од лячного видава. І таки одкараскався. Проте його й далі обіймали невеселі думки. В голові пемов зависла важка хмара, заступила виднокіл, підім'яла під себе все, і хоч не кресали блискавиці й не гуркотів грім, але стояли такий туск і щем, що хотілося кричати.

Він згадував те, що сталося на роботі, і йому ставало страшенно прикро й соромно.

Він ніколи не думав, що отакий крихкий. Йому ніщо не загрожувало, і ніби навіть не так уже жахливо й переживав... Адже це не смерть когось близького, не загроза власному життю. А от же...

І він подумав і вперше відчув, яка крихка людина взагалі. Всесильна людина, яка повертає ріки, проламає гори, яка в чистому полі вибудовує міста — камінні лабіринти, перемоловши на порох і склеївши наново граніт і залізо. І от у цьому, зведеному її руками, громадді живе вона сама, в одній із клітинок б'ється гаряче серце, метушиться грудочка живої плоті. В оцій ось, у сусідніх... Всесильна людина, вона справді надзвичайно крихка. І не тривка. Вона згасає враз, і від неї не лишається нічого. Як отам, у Помпеї, книжка про розкопки якої лежала на його журнальному столику і на яку він зараз дивився; за тисячоліття в попелі залишились тільки порожнечі пов людей у момент загибелі. Конфігурації їхніх тіл. А які вони були, ми й сказати не можемо. Мабуть же, теж за щось боролися, за щось переживали, метушилися, бігали, сварилися, кохали, історія-бо залишила тільки момент агонії тіла. Для чого? Кому? Тіла, яке за півгодини до того кохало. Очей, які плакали. Мозку, який щось думав... Може, саме винаходив якусь теорему. І от, замість мозку — порожпеча.

Ну, а якби залишив теорему? Встиг залишити? Тоді можна вважати оту порожпечу не марною? Так, не марною. Вона й не марна. Без неї не було б Помпеї. Без них усіх.

...Випала б сьогодні удача. А тебе б не було. Те, друге, виправдало б перше? І знову думка: виправдало — для кого? Він зрозумів, що думає про це не вперше. Що думав і вчора, читаючи книжку про розкопки в Помпеї, а насправді тільки очікуючи сьогоднішнього дня.

Він зрозумів, що ніколи не зможе поєднати ці дві точки в одну. Вони — немовби тіло й антитіло. Але весь його життєвий досвід підказував, що інакше жити не можна, що треба тільки шукати, й тоді будеш людиною.

І сам сенс людського буття — у творенні. Людина живе сьогоденними турботами і клопотами і вливається своєю працею в майбутнє. Нас не буде, а створене нашою працею поцінують наші нащадки. В такий спосіб людина заперечує смерть. Вона заперечує її відкриттями, скульптурами, будинками.

Він підвівся на лікті, підсунув книжку, на обкладинці якої була відтиснута картина Брюллова, під газети.

Звичайно, кожна людина, подумав, намагається продовжити своє життя. Інакше б... Нащо б їй і пароджуватися. Насолоджується вона життям чи перетворює його собі на муку. Те від неї теж мало залежить. А може, й не мало... Принаймні він створити собі постійно веселого настрою, — та де там постійно, хоча б вряди-годи, — не вмів. Він умів тільки працювати. І каратися через свою працю. Во в тій праці... сенс його життя. Парадоксально? Мабуть. Але це так. Його і, мабуть, багатьох інших. Адже справді з-під попелу викопали прекрасні статуї і плити з кресленнями теореми Піфагора. Тобто ті люди жили й загинули даремно. І не тільки конфігурації їхніх поз у момент смерті залишилися на землі!

Та рішуче відкинувся — грець з ними, з тими абракадабрами. Річ стократ простіша. Хтось і знаходить, а він — не знайшов. Якби він знайшов, то найперше не розмірковував би отак. Просто не думав би про те. Він був би щасливий. Принаймні на деякий час. Поки знову не заліз би в якийсь лабіринт. Або й просто поки не зжився зі своїм щастям. То так. Він би шукав іншого. Жив би якоюсь іншою надією. Оті мрії про те, що шукаєш, може, і є щастям. У мріях воно краще стократ. Коли ж людина його досягла, вона в якийсь момент мовби відчуває порожнечу. Звичайно, та людина, яка свою мрію бачила не в тому, щоб потім паїдатися й напиватися. Навіть найбільші генії, ставши геніями, не ставали після того найщасливішими людьми. Тільки пікчема, досягнувши чогось, тішиться здобутим, — владою, почестями. Таких людей зараз багато. А може, тут криється якийсь з найбільших світових законів протилежності? Не мати, щоб здобувати, щоб рухатись. Маючи, упокорюватись.

«О, малість великого! — майже саркастично подумав він. Чим більше ти любив, тим менше маєш у серці любові, тим менше можеш сказати, що це таке. Чим більше маєш грошей, тим менше можеш поцінувати гріш. Чим більше п'єш, тим менше можеш сказати, що таке спрага».

А все на світі — то і є спрага. Можливо, виняток ставлять тільки страждання.

Він відчув, що знову мимоволі шукає собі якоїсь утіхи, хоч і знає, що не знайде, що не обдурить самого себе. Бо ж і справді, щастя — шлях до мети. Але ж для нього... для нього той шлях такий непевний.

Та коли він починав думати щось конкретне, про експеримент, про те, що робитиме далі, виходило ще гірше. В нього попереду два з половиною тижні підготовки, повторний експеримент, який, як він чомусь почував, не принесе результату, майже повний одруб за тим... Резюми, співчуття, злорадість...

Несподівано, не знати чому, він подумав про Борозну, несподівано й справді, бо за весь сьогоднішній день, та й за всі попередні, жодного разу не спом'янув його. Він примусив себе не воювати з ним у мислях.

Дмитро Іванович зрозумів, чому нині сплив йому у пам'яті Борозна. Тоді він не почував до нього зла. А тепер, після невдачі, відчув. Мабуть, саме через те, що той передбачив невдачу. Так би мовити, запрограмував її. Виявився... прозірливішим чи розумнішим. Він, Марченко, віддав цій справі шість років життя і дум, а цей ось прийшов і за кілька місяців... Треба таки не допустити, аби він втручався далі. Але помчатися він йому не буде. Треба бути вище... Тільки — вище.

Дмитро Іванович силоміць стер усміхнене (він чомусь зараз бачив його саме усміхненим) обличчя Борозни. І знову вернувся до попередньої думки. Отже, треба шукати, де обірвалася нитка. Він не міг повірити, що весь шлях неправильний. Адже те, що мусить бути ще одна фаза, підказувало все. Вони вловлювали її побічно тисячі разів. Тільки от не вдалося зафіксувати.

А може, й справді, облило холодком мозок, це тільки міраж, красива химера, яку вигадав? А чи не краще було взяти в руки чужу ниточку і йти за нею, і якщо навіть би вона обірвалася, ніхто не осмілювся б тоді сказати лихого слова, адже ту ниточку він узяв з рук визнаних авторитетів.

Він розумів, що цей шлях — не шлях відкривачів, не шлях справжньої науки. І водночас потерпав перед звинуваченнями у волюнтаризмі, кар'єризмі, безтурботності.

Йому праглося підтримки, й не просто підтримки, а підтримки дружньої й кваліфікованої. Він був вдячний Ірині за те, що вона подзвонила Михайлові. Він чув, як вона дзвонила, притишеним голосом розповідала про чоловікову невдачу й лихо, яке з ним приключилося. Вона знала, що мало чим може допомогти Дмитрові Івановичу, і тому кликала Михайла. Тепер він чекав на нього. Перечитував газети й чекав. Переглянувши газети, перегорнув останній номер «Всесвіту», несподівано занурився в статтю про Гогена й випірнув із неї, коли годинник показував чверть на восьму. Далі сховатися в читання не міг. Чекання чомусь ставало важким, майже гнітючим. Може, ще й через те, що з кухні долітали хоч і приглушені, проте вочевидь роздратовані голоси. Андрій щось канючив у матері, а та відмовляла. Він канючив настирливо, уперто, Ірина Михайлівна ж, мабуть, роздратовано йому дорікала й просила літи геть, щоб не хвилювати батька. Але Андрій не відступався, а ще після якихось материних слів верескливо закричав:

— Все Маринці, Маринці. Бо то улюблениця, підлиза. Ось пехай вона тільки підсунеться мені під руку...

За мить вони галасували обоє.

І Дмитро Іванович знову, вже вкотре, подумав, що він щось прогавив у вихованні сина й неодмінно має надолужувати, шукати якихось ключів до нього. Тільки яких? Андрій пропускав через себе світ так егоїстично, що будь-яке повчання, будь-яку розмову, навіть найлагіднішу, сприймав як злий підступ. Він ще трохи побоювався батька — його вибуху, його гніву, в якому той міг ударити, хоч останній такий вибух стався давно, й на тому все трималося. Але це була надто тонка й ненадійна ниточка.

«Треба щось робити», — ще раз подумав Дмитро Іванович. Але цього разу в кухню не вийшов. Нарешті галасує. А чекання стало нестерпним. Двічі чи тричі забігала Маринка, вона була незвично тиха й злякана, ніби аж боялася батька. Заходила Ірина Михайлівна, але тільки спитати, чи йому не треба чого.

І коли він уже зовсім обезнадіявся, пролунав дзвінок. Але то був зовсім не Михайло. На велике здивування Дмитра Івановича його навідав Карпо Федорович Одинець. Хоч вони жили в одному будинку вже одинадцять років,

але Карпо Федорович за цей час заходив до нього разів п'ять, не більше. Та й Дмитро Іванович не вельми вшановував відвідинами свого начальника. Він просто не поважав його.

В Одинцеві його дивувало одне. Попри все, що той знав про себе (не міг не знати), Карпо Федорович був завжди певен: життя проживає правильно. Він не мучився сумнівами, не надломлював свого здоров'я ваганнями й пошуками якоїсь прихованої істини. Йому не раз казали, що він зухвальий, цього він доконечно не міг спростувати навіть перед собою, іноді йому навіть подобалося бути таким, шокувати всіляких тонконервних інтелектуалів. Або й просто думав про них: «От ти делікатний, а що маєш?» Перед Марченком, хоч і був його начальником, здебільшого запобігав. Перед його науковим авторитетом, перед тим, що того можуть призначити директором інституту (подейкували й таке), перед пошаною, з якою до нього ставилися колеги і навіть деякі члени президії академії. Зовні ж тримався на рівній, навіть на дружній нозі, фамільярно поплескуючи Дмитра Івановича по плечу, що той терпів над силу... Він і зараз по-простецькому, невимушено розташувався в шкіряному кріслі на гвинту, одтягнувши його трохи од столу, капронового капелюха, підморгнувши, надів на бронзову голову Менделєєва, придбану Дмитром Івановичем в антикварному магазині, папку кинув на стіл. Але було в цій невимушеності — і це Дмитро Іванович вловив одразу — й щось таке, що сигналізувало про зміни в поведінці Одинця щодо нього. Дмитро Іванович подивувався, що це сталося так швидко. Це був небезпечний симптом, то більше, Марченко здогадувався, що Одинець прийшов не з добром.

Карпо Федорович і справді вдавано, злорадіючи в душі, поспівчував Дмитру Івановичу в невдачі, покепкував в переполоху, до якого спричинився транс, що стався з Марченком, розповів непристойного анекдота, а далі ще ближче присунувся разом з кріслом і сказав:

— Я прийшов нагадати: завтра вчена рада, і ви мусите виступити.

Дмитро Іванович здригнувся від Одинцевих слів... Він дивився на нього з неприхованим страхом.

— Бачите, я хворий... — спробував захищатися.

— Вже майже пройшло, — грубо сказав Одинець. — Ви входили до комісії по перевірці. Ви один читали роботу... Тобто найкраще в ній розібралися...

Одинець нещадно заганяв його в кут. Так заганяє дужий боксер підпалого на силі супротивника. Дмитро Іванович розумів це і почував, що зовсім не може вчинити спору.

— Я спробую...

— Пробують тільки самогонку, — перебив Карпо Федорович. — Ви зобов'язані виступити й розвінчати.

— Може, й виступлю, — здався Марченко.

Одинець ще посидів кілька хвилин, поговорив про європейські кінні змагання, що намічались в Києві, — він був завідником іподрому й, казали, грав на тоталізаторі, — сказав, щоб Дмитро Іванович не занепадав духом, пообіцяв підтримати, і в його голосі звучало недвозначно: взамін на твій виступ, — і пішов.

А Дмитро Іванович залишився розстроєний і пригнічений до краю. Раніше за клопотами з експериментом, за всіма іншими клопотами він геть забув про «справу Абрамчука», як називав Одинець прикрість, що випала на долю завідувача сектором відділу екології. Суть «справи» полягала ось у чому. Один з аспірантів Абрамчука написав роботу про швидкість поглинання рослинами вуглекислоти в різних кліматичних зонах і опублікував її в збірнику. Абрамчук як завідуючий сектором теж мав би уважно прочитати її. Він її прочитав неухважно, а може, навіть звірився на когось з своїх колег і рекомендував до друку. Пізніше виявилось, що ця робота наполовину компілятивна, наполовину просто списана з іншої, яка була опублікована в книзі, виданій московським інститутом фотосинтезу. Виявив Марченко й навіть указав на це у звіті, який складали після перевірки роботи сектора екології. Необережно це зробив, бо знав добре — Абрамчук завинив дуже мало. Ну, допустив недбалість, неохайність, але, звичайно, не навмисне. Треба було йому наодинці порадити Абрамчукові виступити з критичною, самокритичною статтею, все пояснити й вибачитись перед авторами з інституту фотосинтезу. Марченко ж дав Одинцеві в руки зброю, якою той хотів уразити Абрамчука наповал. Одинець зводив з ним особисті рахунки.

Тепер же, якщо Дмитро Іванович не виступить так, як хоче Одинець, він поставить під удар і себе. Звичайно, одразу Одинець не вдарить. Але він знайде спосіб... Він не подарує. Недарма прийшов сьогодні й нагадав. Саме сьогодні. Він відчув, коли можна взяти мертвою хваткою. О, це зовсім не випадковість, що ця неприємність при-

Йшла слідом за невдачею в лабораторії. Одинець уміснє очікував нагоди й поставив «справу Абрамчука» саме на завтрашню вчену раду. Отже, завтра Дмитро Іванович повинен «розвінчати» Абрамчука. Навіть зринула така думка: а коли Абрамчук щось заподіє собі? Він такий. Я не прощу тоді собі цього довіку. «Не прощу, якщо з Абрамчуком щось станеться. Ох же й знайшов вимір».

Дмитро Іванович почував трохи не розпач. Його обійняло таке хвилювання, що він устав з канапи й пройшовся по кімнаті. Він не бачив виходу. Найгірше ж, що, розмірковуючи так, хвилюючись, він уже майже знав, що доведеться йти, що йому в цій ситуації просто нікуди подітися. Не піти — це майже послати себе в співучасники до Абрамчука, на якісь потаємні гріхи котрого вже кілька разів натякав Одинець. Не піти — це майже оддати лабораторію. Перестати бути науковцем.

Тоді ж життя втрачало сенс. Отже, інші члени ради проголосують без вагання. Ну, звичайно, не всі... Та й з тих, хто безоглядно підніме руки слідом за Одищем, не всі знатимуть суть справи.

Достеменно знає її тільки він. Але якби й знали її так, як він, усе одно багато хто проголосував би слідом за Одищем.

Найкраще було б, подумав Дмитро Іванович, одітнути все й не мучитись. Адже все одно піде на вчену раду. А попереду довгий вечір і весь завтрашній день. От би якась телеграма. Хтось там захворів. «По-дитячому й негарно, зовсім негарно». Він і так не раз думав, що така телеграма може надійти. Така або й ще гірша. У людини його віку батьки, якщо вони є, завше старі, дуже старі, і діти не можуть позбутися думки про невідворотність їхньої смерті, про похорон.

Але водночас думка про матір, чесну, вічну трудівницю, почала перетягувати щось у ньому в інший бік. Все життя мати сапала поле, двадцять років водила ланку, і ніхто ніколи не вловив її на неправді чи нечесності. Маленька, згорблена — зморшки й сиві пасемця волосся з-під рябенької хусточки, — вона на старість мала два капітали — свою чесність і гордість за сина. І вона усвідомлювала ці обидва капітали. Про сина розповідала всім (це була її маленька слабкість) і якось мовила йому, коли він, саме він за сумнівався в якійсь її розповіді: «Мені, сину, ніхто не сказав «брешеш». І не подумав про мене так».

І ось тепер ці дві усвідомлені сили тиснули на Дмитра Івановича. Чомусь йому згадалася й суперечка на захисті в Нелі Рибченко, суперечка на високих регістрах, яку вели молодші колеги про те, як повинна людина впорядковувати саму себе, про високу місію їхньої маленької лабораторії. Маленької і не маленької, адже вони клопочуться благом мільйонів людей, почувають перед ними відповідальність чи принаймні мусять її почувати. А він учить їх цього. Почував, що оцими думками мовби виборює щось. Мовби вилазить кудись угору, де незатишно, де вітер, де може спіткати й якесь лихо, але він ліз, ішов і підбадьорював сам себе.

Дмитро Іванович так розхвилювався, що в нього почалися сильні болі в потилиці й скронях. У нього взагалі був підвищений місцевий, головний, тиск. Йому аж скаламутилося в очах, і коли ввійшла Ірина, вона одразу побачила це. Вона вклала його на диван, поставила на спину банки, аби відтягнути од голови кров. Так робила часто, й це допомагало. Він віддавав себе повністю їй у руки, йому було приємно од її турботливості, аж згодом пожартував:

— Тепер я знаю, нащо люди жемляться.

— Нащо? — серйозно запитала Ірина Михайлівна. Вона ніколи не розуміла чоловікових жартів.

— Щоб ставити одне одному банки й розтирати попереки.

Вона зрозуміла і всміхнулася.

— Колись ти думав інакше.— Потім подивилася на чорний квадратний годинник на столі й сказала:— Чогось Михайла довго немає.

Дмитро Іванович промовчав. Він чомусь уже перестав сьогодні його чекати.

Михайло того вечора так і не прийшов. Дмитро Іванович думав про це з прикрістю. Найгірше було те, що він не міг ні пояснити, ні одгадати причини. Тільки відчув, що вона теж ховає якусь несподіванку для нього.

Урапці, ледь заявившись на роботу, він пішов до директора інституту. Його таки не вистачило на «військовий опір», як сам собі визначив свій бунт проти Одинця, але він вирішив його перехитрувати. То більше, цей його замір збігався ще з одним заміром, який спав Марченкові на думку учора ввечері. Почував, що йому буде тяжко провести ці два з половиною невизначені тижні в лабораторії. Він, звичайно, не обриватиме волоття гороху й не

працюватиме на центрифугах, а заходжуватися біля чогось іншого, якоїсь проблеми, теж не зможе. Отож і вирішив провести ці два з половиною тижні поза інститутом. Він уже зараз, майже несамохіть, почав аналізувати теоретичні витоки проблеми, над якою працювали всі ці роки. Цей аналіз вимагав тиші й спокою. Тільки так він міг їх знайти.

— Павле Андрійовичу, я не використав торік усієї відпустки, — поклав перед Корецьким заяву. — Я прошу відпустити мене на два тижні зараз. Якщо не можна за торішню, дайте за свій рахунок.

Павло Андрійович покрутив у руках довгу чорну ручку і, вже приклавшись до паперу, запитав:

— А вас зможе хтось замінити... в цей час?

— Я десь читав такий жарт: «Якщо ви думаєте, що незамінні, згадайте про цвинтар. Скільки там лежить незамінних», — сказав Дмитро Іванович.

— Переконали, — мовив директор і підписав заяву. — Ви будете дома чи поїдете кудись? — запитав, уже проводячи Марченка до дверей.

— Мабуть, поїду на Бережок. Відпочину, порибалю.

— Ні пуху ні луски, — сказав Корецький.

Він вклав у ці звичайні слова чимало теплоти, і Дмитро Іванович теж відповів з почуттям:

— Можу запевнити, — ні того, ні того не буде. А проте — к чорту.

Розділ дев'ятий

Дмитро Іванович поїхав не на інститутський Бережок, а в село Соколівку на Десні, де вже двічі відпочивав з Іриною й дітьми. Сів у Києві на «ракету», а через п'ять годин зійшов у Мороську, за сім кілометрів од Соколівки, куди добувся по глибокому піску попутною вантажною машиною. Він розраховував побути в селі два тижні, а тоді навідатись у Київ і незалежно від того, як закінчиться експеримент, вернутись у Соколівку з сім'єю. Він би забрав їх і зараз, але Андрій одбував виробничу практику.

Шофер підвіз його просто до хати діда Онишка, у якого Дмитро Іванович квартирував обидва рази й де зупинявся, вириваючись на два-три дні порибалити. Хата діда Онишка, могутнього поліщука з широкою бородою, густими бровами й великим, у червоних прожилках носом, схожого на

поліщуків із лубків і літописів давніх часів, стояла на самому березі Десни. Проте не дід ставив її так близько од води, а вода підійшла до хати. Деспа, яка мчала серед широких луків, у цьому місці круто вигиналася до села, в повінь валила високий правий берег, уже проковтнула дві вулиці й наступала далі, — вулиця, якою шофер підвіз Дмитра Івановича до хати, обривалася просто в воду, шофер розвертався обережно, тицяючи носом і задом машини в низенькі потрухлі тинки. Проте дід Онішко не панікував. З вартими заздрості спокоєм і практичністю проміряв метром город, який ламала вода, а також сад і подвір'я і, порахувавши, скільки приблизно метрів забирає вопа за весну, сказав бабі, що на їхній вік вистачить. Обійстя в діда, як на піскувате Полісся, багате — хлів, і клуня, і дві розлогі шовковиці за нею, і яблуні, і груші, і вишняк під хатою. Хата вже стара, але під бляхою, з хати й хатини, а також прибудови з південного боку, яку дід зробив, коли оженився старший син. Той за кілька літ переїхав у Чернігів; поставив собі хату в сусідньому селі, де працював механізатором, і молодший, і дід з бабою залишилися самі. Влітку вони здавали «дачникам» прибудову й хатину не стільки задля заробітку (хоч і те бралось до уваги), а тому, що так робило все село. Його чомусь особливо уподобали для відпочинку київські медики, в липні й серпні там були зайняті не тільки всі вільні кімнати й комірчки, а навіть у садах біліло чимало наметів. Мабуть, ті київські медики тямалися на принадах відпочинку саме в Соколівці: цілюща деснянська вода, широке привілля луків, де медяється од запаху квітів і трав голова, а по той бік села сосновий бір, а за ним мішаний ліс.

У прибудованій до хати кімнатині, яка дивилася вікном на сад і Десну й мала окремий хід з ганком і манюсінською верапдочкою, обидва рази розкошував з Андрієм, Маринкою й Іриною Михайлівною Дмитро Іванович. Прибудову зайпав він і зараз — ще раніше написав Онішкам, що приїде з сім'єю на літо. Він не тільки у них жив, а й харчувався і не почував од того ніякої незручності, хоч напочатку, першого разу, баба Варка й слухати того не хотіла: «Ви люди столичні, учені, а в нас харч простий, селянський». А потім переконалася, що Дмитро Іванович не тільки чоловік делікатний, а й теж простий, «неперебірливий на їжу», залюбки годувала його пшоняною кашею, варениками з вишнями, рибою, яку тут ніколи не

смажили, а тільки варили й подавали на стіл цілою. На Онишковому обійсті Дмитру Івановичу особливо подобалися дві шовковиці, вони нагадували йому шовковиці на власному городі, манив його ліс, достеменно такий, як у їхньому селі. Вони двічі ходили з дідом Онишком по ма­слиюки й приносили їх повпісінькі кошики. Рибуловлі вудочкою дід Онишко не визнавав, і на той промисел Дмитро Іванович ходив сам.

Рибалив він не під кручами, де рибалило більшість «дачників», а на лузі, під кущами верболозу. Щоправда, цього літа риба ловилася погано. Зате луг, безмежний, синьоголубий, із ситими, перестиглими травами, був увесь його. З очеретами, чистими, зарослими коло берегів лататтям, озерцями, з деркачами, які ранками дерли на онучі чисті росяні доріжки в травах, куликами й невгамовними крич­ками.

Дмитро Іванович ішов вузьенькою торф'янистою доріж­кою, що пружинила під ногами, по груди в квітучих тра­вах вічноневирущої луки, в якій лежала, дрімала при са­мій землі прадавня тиша, й думав про те, який нікчемно малий, який дрібний перед оцією тишею, перед одими суворими берегами ріки будь-який клопіт. Коли йому вперше стали в думці поруч безмежжя луки, вічний плин ріки і Одинець (чомусь саме Одинець), він розреготався, мов божевільний.

Дмитро Іванович почував, як перед оцією тишею, віч­ним плином і безмежністю поменшала і його біда, він її мовби витяг звідти й розіслав між зелених трав. Лука по­мирала й оновлювалася тисячі років, вона була колообі­гом життя, і він сам входив у великий колообіг природи, він був породжений, щоб жити на берегах річки, ловити рибу, люлочити трави, так прожили до нього тисячі поко­ління людей, і він теж міг прожити так.

Цієї миті він відчув ніби якесь власне роздвоєння — людини і вченого, він не міг звести себе, отого, в кабінеті, і оп'ього, серед трав, у одне, тобто зводив, але лише мислю. Він подумав про те, що, мабуть, наш мозок — це одне, він може розвиватися безконечно, осягати дедалі склад­нішу інформацію, а наша душа, себто те, що уклалося ві­ками, природою — хвилювання, біль нервів, біг крові і швидкість перетворень у клітині, — зовсім друге. Ми спа­лахуємо в гніві й плачемо од ніжної музики, нас хвилює зелений шум луку й квиління чайки, і ми не можемо тими чуттями бодай спробувати охопити отих безконе­ч-

ностей і безодень, що підсовують нам гіпотези та фантастика.

Всі ці розмірковування не заважали Дмитрові Івановичу думати про те, яка то безбережна й цілюща ріка — життя, як мудро воно влаштоване. Воно — безнасташний плин, безконечне чергування барв, звуків, почувань. І який же не мудрий він сам, адже для нього воно найчастіше — зацементований канал. Свято він відсовував надалі. Неясно, а іноді й ясно, думав, що ще вип'є цієї ріки. Що вона ще потече по його жилах. Але спочатку попрацює, зробить багато, заробить собі на те свято.

Ні, ні, сто разів ні, таки в цілому він живе не для того. Дмитро Іванович і раніше умів працювати, а за довгі роки доконечно втягувався в працю. Що вона означала для нього? Нагодувати оті шість мільярдів? То — малоуявне. Як і нагодувати, врешті, рідний народ. Але, по суті, він працював па те. Він почував потребу щось зробити, шукати й знаходити. Він подумав, що і його мізки вже поставлені на те — як повернути ідею, що з неї можна витягти й куди розвинути. Він до неї припадав і одштовхувався. Він її любив і не любив. Але жити без неї не міг. Він ішов по вулиці — думав. Обідав — думав. Забувався в компанії — думав. Щоразу про те саме... Чому все-таки збуджений електрон, попадаючи в реакційний центр хлоропласта...

І він знову непомітно переключився на проблему. Як переключався і попередні дні. Він мовби зупиняв себе... і не зупиняв. Він просто використовував таку людську властивість, коли, йдучи, розглядаючись, розмірковуючи про довколишній світ чи про власне життя, нараз помічаєш, що вже давно вихопив думкою одну нитку з облишеного робочого клубка і ведеш її. Відособлену від інших, її видно всю, думка ж тече мовби сама по собі, спрямована лише на одне. Диво, і світ вирує довкола тебе: перед твоїми очима і луг, і річка, ти бачиш їх, тобі навіть здається, думаєш про них, а поміж тим — вони тільки тло, по якому біжить червоняста нитка. Потім, за столом, здебільшого отой біг нитки переводиться в графіки та цифри.

Дмитро Іванович і далі йшов стежкою, роздумуючи, і вдихав п'яний запах лугових трав, і милувався рожевою крайкою на сході.

Ні, він таки пройшов не по голій пустелі. І не все обминув на тій путі. Для нього робота — то завжди насолода. Розплутувати, закручувати, вертїтися в тому котлі

й вертіти ішпх... Та так, що в декого й очі заплющуються в остраху.

І те, що він завжди кудись поспішав, що все його життя було мовби прологом до чогось, — то теж непогано. Тобто так мусило бути. Такий уже він є. І він і далі сподівається... знайти оті слова, отой рядок, які виправдають задовгий пролог. І хто може сказати, що не цим треба жити? Що сенс життя не в цьому. Йти до того рядка до останнього дня.

І неправда, що він нічого не мав. Світоньку, як же хороше йому зараз отут.

Природу він любив. Шкода тільки — мало. Отут — утратив. Він тільки тепер, в оці дні, відчув, як погамовують його спрагу лука, й ріка, і високе небо, і чисті озера. Він думав про те, що більше не випустить їх із свого серця. Тепер-то він знає, де можна знайти спокій.

Раніше, колись, він сприймав природу як частку її ж — м'язами, легенями, порами. Ранкові роси, вечірні тумани, синя гладінь озера — він ішов через них, вони гріли, остуджували чи бадьорили його. Тепер, виявляється, вона мала ще один бік — споглядальний, і він теж міг давати втіху.

Одначе, думаючи так, він добре знав і те, що, тільки повернеться назад, той шал знову стане його життям, набере неухильності закону, а відтак приберуть попередніх обрисів і його клопоти, і страх, і надії. І ця думка мовби простилалася хмаркою понад лукою, рікою й озерцями, як простилається справжня хмарка, котра найшла на сонце, і тоді в одну мить тьмяніють трави, холоднішає вода й зблякають квіти.

До того ж погіршилися і його умови життя в Опинків. Навіть не стільки умови, він справді був надзвичайно невибагливий до всіляких фізичних незручностей, як почував незручність моральну. До діда й баби несподівано приїхав старший син з жінкою та дітьми. Усталений стрій життя зламався, тепер уже готувала на всіх страви невістка, жінка сварлива й непривітна, Дмитру Івановичу весь час здавалося, що вона сердиться на нього, він потерпав і за те, що займає найкращу кімнату, пропонував помінятися або й підшукати собі житло в іншому місці, але проти того повстали дід і баба, й Дмитрові Івановичу нічого не лишалося, як на весь день вибиратися з вудками й казанком на луку, він там варив собі юшку, там передрімив під кущами опівденну спеку, хоч від того часто боліла

голова. Він вирішив побути ще кілька днів і поїхати до матері, забрати Маринку й гайнути з нею в свої рідні Пішки за Прилуками. Звичайно, ні Андрій, ні Ірина не поїдуть у Пішки. Андрію просто нецікаво в селі, де до того ж немає ріки, Ірина Михайлівна має на те свої причини. Вона не любить свекрухи, не любила й не любить енергійної, трохи різкуватої Марченчихи, і хтозна за що. Адже мати Дмитра Івановича ніколи не зробила їй нічого поганого, але та неприязнь проступила од самого початку. Тоді, в перші роки їхнього подружнього життя, Дмитро Іванович часто за це сварився, намагався силоміць звести Ірину з матір'ю, мало не розлучився з дружиною, а пізніше махнув рукою, волів поладити якимось, щоб тільки та неприязнь не проступала нагору, не призводила до скандалів і сварок. Мабуть, Ірина Михайлівна не любила свекруху за твердість, безкомпромісність, почуття власної гідності, за те, що трималася з невісткою нарівні, дарма що та була вченою і озброєною всіма знаннями сучасної цивілізації, а вона — проста сільська жінка. Ще, мабуть, не любила за те, що Дмитро Іванович порівну розділяв свою увагу поміж сім'єю і матір'ю. Опріч усього того, життєвого, що призводить до розладів у багатьох сім'ях, була ще одна причина, надто незвична на сьогодні. В ній Ірина Михайлівна не призналася б зроду, вона й не призналася навіть самій собі, воно зводилося з дна її душі глухо, важко, неясно, а сягало ще глибше.

Справа в тому, що і Дмитро Іванович, і Ірина Михайлівна були з одного села. Їхні родини, колись великі й гіллясті, як дужі дерева, весь вік намагалися возвеличитись одна перед одною. Не багатством — багатства не мали ні Марченки, ні Вербицькі, а красою, силою, працьовитістю господарів, синів і дочок, зятів і невісток. І от злою волею долі за дві війни рід Вербицьких щез. В Ірини Михайлівни загинули батько й два брати, померла мати, лишилися в світі вона й ще один брат, котрий не одружився й подавав про себе звістки тільки тоді, коли опинявся в безгрошів'ї. Гіркота, яка піднімалася од того всього в Ірині Михайлівні, мимовільна заздрість перехлюпувала кудись далі, в їхнє родинне життя, проливалися на весь рід Марченків, теж покалічений війною, але який уже знову почав будяти. Ірина Михайлівна, нехитра й пелукава багато в чому, й далі залишилася Вербицькою — мабуть, інакше й не могло бути.

Дмитро Іванович весь вік жалів її сирітство (в сварках,

звичайно, забувався теж), тому прощав їй більше, ніж міг би простити звичайно.

Отож, Ірина Михайлівна в Пішки майже не їздила. Одмагалася ж тим, що, мовляв, у селі вона стає наймичкою, служницею, що їй знову доводиться на всіх варити й прибирати в хаті, хоч свекруха залюбки варила б сама, але Ірина не погоджувалася, частково тому, що справді воліла готувати їжу дітям сама, а частково з природного почуття сорому — як це вона сидітиме згорнувши руки в чужій хаті!

Дмитро Іванович і сам трохи одвик од свого села, і не було там йому до кого піти, і не знав, про що говорити з літніми дядьками, колишніми однолітками (він чомусь вільніше почувався серед незнайомих людей, як оце в Соколівці), але провідати рідне село, а насамперед матір, мав за обов'язок завжди.

Склавши докупи всі свої невігоди теперішнього життя в Соколівці, а також те, що навряд чи умовить усіх своїх поїхати в Пішки, він сьогодні, йдучи рибалити, твердо поклав через три дні податися в Київ, а звідти в рідне село.

На риболовлю він вибрався ще з досвітку. Вирішив сьогодні будь-що повернути на свій бік рибальське щастя. Оскільки всі ці дні риба майже не ловилася, він звечора особливо старанно готувався. Наварив перлової каші й гороху, присмажив на сковороді вівсяних висівок, накопав свіжих черв'яків. Раніше він ловив рибу на донні спінінгові вудочки з кормаками, ловив добре — лящів, в'язів, підустів, одного разу в цій же Соколівці навіть упіймав сома на півпуда, але зараз цей спосіб перераховувався в списку заборонених, і хоч тут цієї заборони мало хто пильнував, він її не став порушувати. Він вірив, що зламає хребет невдачі й так. Був працьовитий в усьому, й на риболовлі також, недарма Михайло не раз чи то жартівливо, чи то всерйоз нарікав: «Нехай вона тобі сказиться, ця риба. Поїдеш з тобою, то вернешся, неначе з молотьби. Переконаєш землі, перемісиш глею — всі кісточки стогнуть».

Дмитро Іванович і сьогодні взявся до рибальства з властивою йому послідовністю й невтомністю. Він надовбав глею, накопав чорнозему й піску, перемішав усе це з перегноєм, розім'ятим горохом, висівками і перловою кашею й почав ліпити глиняні буханці. Він наліпив їх кілька десятків, великих, завбільшки з добрий кавун. Дмитро Іванович вибрав таке місце, де вода повільно закручувалась на місці й звідки починався потужний струмінь, який

виходив на бистрець. Струмінь мав виписити корм на глибину, виманити звідти рибу. Він накидав балабухів, накидав перемішаного з кормом піску, скаламутив воду, і брудні смуги потяглися далеко на середину ріки. Заграла верховодка, підійшов хижак, кілька дужих сплесків вибухнуло біля самих Марченкових ніг. Але він не поспішав, він і далі через певні проміжки часу кидав важкі буханці, тільки тепер уже тихенько, без плескоту. І лише по тому розібрав довгу, в три коліна, вудку. Наживив черв'яка. Не встиг червоний, у вершок, поплавець стати на воді, як одразу ж знову ліг, а тоді зірвався, мов павіжений, і різко пішов ліворуч під воду. Дмитро Іванович підсік і витягнув чималенького окунця. Але то була єдина нагорода за його старання. Бо далі поплавець сонно блукав по плесу, течія то притоплювала його, то знову одпускала, втягувала у крутію й несла на глибіню, але риба не брала. Дмитро Іванович кілька разів міняв наживку, вкорочував і збільшував глибину, все марно. Впіймав на хліб дві краснопірки, одну густірку, а далі й та риб'яча дрібнота десь поділась. Він знову опускав балабухи, мочив і кидав геркулес, але плесо було мертве. Дмитру Івановичу просто не йнялося віри, що отакого м'якого ранку, степленого сонцем, припорошеного туманцем, не клюватиме риба. Він стьобав і стьобав вудкою, вже втомилася рука й затерпли ноги, він перепробував усі відомі йому способи ловіння, а в капроновій сіточці попліскували ті самі дві краснопірки, густірка та окунь.

Врешті Дмитро Іванович здався. Він вийшов на берег, скинув старого піджака — упарився, сів на горбочку. Була дванадцята година — він проколотився понад шість з половиною годин. Сонце підбилося високо вгору, але трави ще були в росі й річка поблискувала прохолодою. Дмитро Іванович підставив вітерцеві чоло, дивився на річку, що бігла на південь, а далі знову повертала на захід, дивився на зашляву, яка стелилася ярою зеленню понад річкою та була вдалині по правому боці оточена піщаними горбами із щіткою соснового лісу (лівого не було видно зовсім), і з нього спадала втома, а з нею напруження, досада. Він мовби віддавав їх луці. Мовби розпросторювався по ній душею. Тут не було жодної живої душі, тільки деркачі та перепел будили тишу. «Дикуни» ще не добулися сюди, сучасні «дикуни» їздять на машинах, а тут — піски й болота, вони мовби захищали самі себе. Розглядаючись по долині, Дмитро Іванович подумав, що на Поліссі залиши-

лося дуже мало таких куточків. Та хіба тільки на Поліссі. Люди обдивилися планету з усіх боків, вимели всі шпаринки і все заглядають зверху, знизу, чи не пропустили чого. Кожен звір обрахований до останньої волосинки, кожен птах окільцьований чи бодай сфотографований. Немає загадок, нема таїни — отого невідомого, що обіцяє щось у майбутньому, кличе до себе. Таїна лишилася в мікро- і макросвітах, але та таїна вже якась не така, раціоналістична, холодна. Тільки на природі, розчинившись у ній, людина по-справжньому відпочиває душею, відживлює найтонші чуття, подаровані їй вічністю, відчуває красу й гармонію світу.

Дмитро Іванович знав це по собі. Він особливо любив літо. Воно снилося йому всю осінь і зиму, він щороку будував неймовірні плани — поїхати на Єнісей чи Тунгуску, щороку чекав чогось од нього. Проте влітку він ставав і особливо нервовий. Його то обіймала радість, то смуток і туга, йому здавалося, він почуває, як мовби щось втрачає, приймає в себе й втрачає. Мабуть, це було відчуття того, що він стає старшим, — згасало літо і згасала якась часточка його самого, осінь, зима заковують усе в непорушність; все, здається, застигає, не рухається, і цей обман мимоволі передається людині, а літо біжить і неухильно несе з собою тебе. Цей біг лячний, хоч він і солодкий, як майже кожен біг. Але неприємна думка про те, що біжить не тільки літо, а й сама лука, і ліс, і прозоре небо, біжать кудись, щоб змінитися. Звичайно, тільки отако, поспішаючи, заперечуючи себе, й рухається світ. Але ми летимо швидше за все інше, змінюємось на очах, до того ж помічаємо зміни в собі, і нам стає трохи сумно. Проте нам сумно й від думки, що змінюється й природа, що вона не така, як за часів нашого дитинства і що по нашій смерті стане ще іншою. Особливо, коли ми причетні до тих перемін, спричинилися до них самі.

А, що мені до того? Чого воно має мені боліти? Хіба я уповноважений боліти за весь світ?

Звичайно, якщо воно не болить мені, то не болить нікому. А врятуватися люди зможуть тільки тоді, коли воно таки болітиме по-справжньому. Я про це думаю — значить, воно мене зачіпає. Значить, мені не байдуже, якою буде ця лука через сто років. Тобто, моя совість матиме довше життя, ніж я: совість людини і вченого. Мабуть, мені цього не розплутати. І не треба про це думати. Вже надумався. Мені тільки ковтати оцей озон. А як зробити,

щоб його більше видихав зелений листочок, цього мені не судилося. Я знайшов... тупик. Довів своїм життям, що треба було йти не цим шляхом. Бо тут глухий кут. Мене забудуть ще за життя. Відкривачів тупиків не запам'ятовують. Запам'ятовують тих, хто показав дорогу. Але ж були великі трагічні постаті! Котрі стояли за мікрон од відкриття, а воно дісталось іншим... Не помилися він отам, ступи ще крок — і відкриття було б його.

Так, але ті такі вказали правильний шлях. А ти що вказав? Якись крихти... І — тупик... Та що там, пусте все це. Адже я по-справжньому ніколи й не сподівався на велике відкриття. І зовсім не відкриттям був би мій здогад, навіть коли б він виявився правильним. Ну, перше кілечко в ланцюзі. Перше... Не більше. А тепер...

Просто треба забути... і про власну невдачу, і про безладдя довкола тебе. Не мучитись. Думати про річку, про оцей луг. Житиме він сто літ чи десять. Те не так зачіпас. Принаймні поки що... Шумить собі травичка... Книгиче чайка... Гарно...

Дмитро Іванович пезчувся сам, як заснув. Йому в спі бачилося широке плесо, а посеред нього стримів червоний поплавець, він то пірнав під воду, то знову виривав, погойдуючись на хвилях. Після риболовлі вода й поплавець спляться завжди.

Прокпнувся від спеки й від того, що упрів. Сонце підбилося вже ген і тепер стояло майже в zenіті. Дмитро Іванович вирішив не ховатися в тіні верб, як учора й позавчора, а вернутися до хати. Він узяв вудку, проте, за старою звичкою, вирішив закинути ще раз — «на удачу». Легенька кручія покружляла поплавець, поволокла його праворуч, за течією, й він почав тонути. Там він притоплювався щоразу — гачок зачіпав за дно. Проте, потягнувши на себе вудлище, Дмитро Іванович відчув щось схоже на живу вагу. Одначе в тому місці гачок уже кілька разів зачіпався за корінь, довгий вимитий корінь трудив на течії руку, а може, це риба? Дмитро Іванович не встиг гаразд подумати, корінь це чи не корінь, як волосінь різко пішла проти течії, і він відчув дужий удар. Той удар пройшов по вудлищу, по руці, по ньому всьому, відбився крутими хвилями в серці. Дмитро Іванович потягнув вудлище на себе, але риба була велика, тонкий бамбук зігнувся в дугу, а волосінь аж співала од напруги. Переборюючи спокусу потягти щосили (гачок, пам'ятав, невеличкий і може не витримати), почав повільно, кругами

вести риби́ну до берега. Врешті вона виплеснула, погнавши вбоки дужі хвилі. Це був в'язь. Дмитро Іванович підтягнув його ще ближче, лівою рукою намацав підсаку, обережно завів її у воду, й виловив риби́ну. Великий, срібlistий, красноперий в'язь щосили тріпався в підсаці.

Хвилин десять-п'ятнадцять потому, поплавець блукав по плесу пустошав, а далі знову повільно, але неухильно пішов під воду. І знову Дмитро Іванович витягнув в'язя. Риба таки підійшла на його корм. Далі він ушіймав ще одного в'язя, ляща й кілька підлящів. Несучи до сітки підляща, несподівано зауважив, що не чуває тієї радості, яка мала б охопити при такому улові й кльові. І не тільки зауважив, це було ніби якесь підсумкове спостереження — йому не вельми кортіло ловити рибу всі дні. Либонь, скорше він впевняв себе, що то йому дуже цікаво. А насправді хіть до рибальства пригасла. Колись він думав, що їй не буде погамування, що він не наловиться зроду. Він міг провести на річці тиждень, вернутися в місто, і вночі йому знову спрагло снилася риболовля. Тепер же тієї спраги не було.

Але били в серце й інші імпульси, і це він почував з хвилюванням і радістю. Світ плинув через нього зеленою лукою, прохолодною рікою, дитячим галасом під кручами. Як то, подумав, усе-таки добре жити! Він підвів голову на дитячий крик і в ту мить побачив велосипедиста. Той їхав з опівнічного боку, од села, понад самими кручами, — там виляса стежечка, — й здавався іграшковим, майже несправжнім. Швидко крутив педалями, і блискучі спиці перемелювали на сяйний порох сонячні промені.

Велосипедист не мав при собі ні вудок, ні якогось іншого знаряддя, поспішав, і це чомусь насторожило Дмитра Івановича. Він наживляв гачка, а сам раз по раз позирав ліворуч, понад кручу. — А коли велосипедист не поїхав на луку, а повернув зі стежки до нього, він сполошився насправжки. Тепер він впізнав, що то поштар. Той і йому не раз приносив листи. Поштар поклав велосипед у траву, а сам через пісок поспішив до Марченка. Витирав з дрібненького дзьобастого лица рукавом піт і, як здалося Дмитрові Івановичу, не дивився в очі.

— Пробачте, — сказав поштар, і з тим словом щось обірвалося Дмитрові Івановичу всередині, — пробачте, вам телеграма.

І подав бланк з наклеєними рядками літер. Рядки застрибали перед Марченковим зором, і йому довелося

зробити зусилля, щоб узяти себе в руки. «Приїжджай. Сталося нещастя. Ірина»,— прочитав він. То було так страшно, як, мабуть, не було ніколи. Навіть на фропті, навіть перед операцією нирки, яку переніс років шість тому. Мабуть, через те, що там небезпека була реальна, виразна, а тут невідомість. Чомусь подумалось: так йому було, либонь, лише раз, колись давно, підлітком, коли він біг увечері через кладовище й провалився в могилу. Проваливесь вмент, не встигнувши навіть крикнути.

Дмитро Іванович ще раз пробіг очима два рядки літер. «Сталося нещастя...» Якби просто хтось захворів чи впав і зламав руку або ногу, Ірина так би й написала. «Мати»,— мелькнуло в думці. Але тоді Ірина теж написала б інакше: «Померла мати...» «Маринка?»,— знову гаряче спалахнуло в голові.

А далі всі думки перемішалися, а його самого мовби щось підштовхнуло. Поспитав у поштаря, чи можна взяти велосипед, сів і поїхав до села.

Але то був поспіх лише першої гарячої хвилини. До Києва йому довелося добиратись довго. В Онішків він зміркував, що пішки по піску не добудеться до Мороська й за дві години, тому побіг на колгоспне подвір'я, але там не було ніякої машини, колгоспний рахівник запряг коня й повіз його на пристань. Проте на другу, обідню, «ракету» вони не встигли — з горба він навіть бачив, як вона мчала по деснянському плесу, розсипаючи віялом важкі, як свинець, бризки,— довелося чекати третьої, останньої, вечірньої. Вона одійшла о сьомій годині. Весь цей час і в «ракеті» по дорозі до Києва Дмитро Іванович сидів скутий і приголомшений нещастям. Та тепер він те, що сталося на роботі, і не мав за нещастя, а за звичайну невдачу, яких нехай би й сто, а тільки не те, з чим має зустрітись. Він сидів скулившись біля вікна, і сидіти так було дуже важко, і береги пролітали темною смугою. Часом зір вихоплював машину, підводу, дітей на піску, а далі він знову входив у щось, як входить водолаз у небезпечну глибіню. До нього кілька разів звертався чоловік у солом'яному капелюсі, що сидів поруч,— сільський учитель чи бухгалтер, Дмитро Іванович відказував однослівно, коротко або й зовсім не обзивався, йому видавалося блюзнірством говорити про щось у цей час і ще більшим блюзнірством розповідати про своє ще не відоме нещастя. Йому чомусь згадалося, як колись їхав у поїзді з одним чоловіком, котрий поспішав на фатальний виклик телегра-

мою, той показував усім телеграму, розпитував, що вона може означати, а насправді збирав по вагону співчуття, як милостиню, і вже втішався ним.

У Київ «ракета» прийшла, коли вже посутеніло. Дмитрові Івановичу вдалося взяти таксі, і він поїхав додому.

Двері відчинила Ірина Михайлівна, вона була змарніла, аж зелена, із сплаканими очима, побачивши Дмитра Івановича, вхопилася руками за його плече, припала обличчям, заридала. Він стиснув їй пальці, намагався якомога швидше вирвати у неї страшну вість — як ножа, що мусить його ввігнати собі в серце.

— Маринка?! — струснув її, і перед очима майнуло щось криваво-чорне, аж він стенувся.

— Андрій!.. Не житиме він, не житиме... — похлипнулась плачем Ірина Михайлівна. — Лікарі кажуть, що немає надії.

Йому ледве вдалося допитатися, що з ним сталося і в якій він лікарні. Він розпитував, а лице йому скам'яніло, й скам'яніли губи, він через силу розтуляв їх, а Іринині слова сковували його все дужче й дужче. Учора ввечері Андрій вертався додому, підійшов до ліфта, й тут па нього напали троє. Вдарили чимось по голові, проломили череп і били вже лежачого ногами, аж поки не нагодився сусід, що живе під Марченками. Він саме виводив на прогулянку дога, почув удари, закричав: «Що ви, негідники, робите», — і спробував нацькувати пса. Дог загавкав, ті кинулися тікати, один з них ще крикнув у дверях: «Кажись, убили». Андрія забрала швидка допомога, він у Жовтневій лікарні, так і не опритомнів.

— Ми, ми винуваті, — ридала Ірина Михайлівна. — Не стежили, не втримали його...

Тягар біди й вини, яка шарпнула його за душу ще в першу мить, ще до цього викрику дружини, був такий великий, що Дмитро Іванович на якийсь час навіть забув, що йому робити. Він для чогось зайшов у кабінет, та враз немов спіткнувся, отямився, вийшов назад, ще раз поспитав дружину, де лежить Андрій, поспішив на вулицю.

На горі, в хірургічному корпусі лікарні, його пропустили одразу, тільки-но він сказав, до кого йде. Літня сестра провела його по сходах на другий поверх, постукала в двері праворуч, у кабінет професора. Електричний годинник над дверима показував пів на одинадцятю, але професор, завідувач відділення, років під сорок чоловік, смаглявий,

чорноволосий, схожий на іспанця чи італійця, був у себе. На широкому дивані сиділо ще двоє людей, немолоді лікарі.

Дмитро Іванович назвав своє прізвище і враз відчув, як його серце стиснулося од страху, він подумав, що тільки запитає — почує відповідь, після якої йому й жити буде не варто. Досвідченим оком значно молодший за нього лікар вловив той його стан, подивився суворо, але якось так, мовби збирав його тією суворою силою. Казав професіонально точно, одразу ж мовби перекладаючи свої слова для Дмитра Івановича.

— Травма черепа — розкол у потиличній частині, геморагічний крововилив, струс мозку... Становище тяжке. Дуже тяжке. Надія є, але мала. Треба бути готовим до всього, — суворо, але не професіонально-сухо, співчутливо. — Робимо все можливе. Це ось мої колеги — завідувачий сусіднім відділенням, теж хірургічним, і мій заступник, професор Карімов. Моє прізвище — Мухновський.

— А може... — ледь чутно мовив Дмитро Іванович і не впізнав свого голосу.

Професор Мухновський не образився.

— Розумісте, це коли важко поставити діагноз, то, щоб не помилитися... викликають... Ну, якийсь найбільший авторитет. Або ж при складній операції. Тут апаратура показала все.

Дмитро Іванович одразу повірив йому.

— Я хотів сказати... Інколи буває важко дістати якісь ліки...

— Всі потрібні ліки поки що є, — сказав Мухновський. — І повірте, ми робимо все можливе... Оснащення й ліки на сучасному рівні, — додав він, чим завдав Дмитру Івановичу деякої ніяковості, яка, проте, одразу ж минула. Дмитро Іванович побачив, що професор сказав усе й що всіляких інших, дрібних і настирливих розпитувань йому не хочеться.

— А можна мені подивитись на сина? — запитав якомога спокійніше, почувуючи, що не дуже наполягатиме, якщо той відмовить. Адже допомогти він не допоможе нічим. А сидіти поруч і вмирати кожної хвилини... ні, того не витримає його серце.

Мухновський вказав у куток за шафу, де на вішалці-стояку висіло кілька халатів. Дмитро Іванович надів перший-ліпший, і Мухновський через інші двері повів його

у освітлений лампами денного світла коридор, а звідти в палату, першу палату за рогом праворуч. Палата була маленька, вузька, у ній стояло двоє ліжок.

Ледве Дмитро Іванович переступив поріг, прикипів очима до ліжка, що стояло ліворуч од дверей. Те, що стояло праворуч, було порожнє, а на тому, що під стіною зліва, лежало щось біле, довге, непомірно довге, біле, завинуте в бинти, тільки — смужка заплющених очей, яка чомусь видалася Дмитрові Івановичу чорною, та рот і підборіддя, теж темно-синього кольору. Серце скрикнуло, Дмитро Іванович ступив крок уперед, і сестра, котра сиділа в узголів'ї Андрія, приклала до уст палець. Дмитро Іванович зупинився, не одважуючись пройти далі. Він дивився на завинуту в білі бинти голову й обличчя сина, і важке почуття безнадії і чужості огортало його. В одну мить йому навіть здалося, що це не Андрій. Ця думка пройшла, як важка пасмуга туману, а тоді в неї живо й реально увійшов гарячий біль і страх за цю живу плоть, за сина. Він аж подався вперед, але з місця не зрушив, тільки наблизився думкою і поглядом. Мухновський, що стояв збоку, ворухнувся, даючи зрозуміти, що вже можна вийти, але Дмитро Іванович не відгукнувся на той порух.

— Професоре... Можна мені залишитись тут?

Він чомусь був певний, що професор дозволить, хоч і не знав, навіщо йому залишатися. Просто він уже не міг піти звідси.

Мухновський хитнув головою, підійшов до сестри й щось сказав їй. Вона провела професора до дверей, а Дмитро Іванович сів на звільнений стілець. Тепер він сидів в узголів'ї Андрія. Дивився на заплющені очі, на рот, підборіддя й поволі впізнавав сина. Впізнавав знайомі рисочки, які він любив, які колись смішили його, втішали, які потім ставали чужішими, твердішими, і він сперечався з ними. Оп на лівій брові просто вросла в неї родима цяточка. Її можна помітити, тільки добре приглянувшись. Така сама цяточка, тільки значно більша, на брові і в нього. З неї тепер, під старість, ростуть великі сиві волосини, він обрізує їх ножицями. На підборідді в Андрія знизу сидя смужка. Теж ледве помітна. Ще малим катав його на велосипеді в селі двоюрідний брат, вони впали, й Андрій розітнув підборіддя об руль. Диво, але він тоді не плакав. Тільки дуже злякався й усе допитувався, чи не виллється з нього вся кров...

Уся кров... Дмитро Іванович вернувся до реальності. І знову, вже зовсім інакше, подивився на Андрія. На серці йому було страшно.

Його опанували лячні-прелячні думки про те, що ось він залишився, і... все може статися на його очах, і те видіння стоятиме перед ним до кінця життя. Що очі ось уста вже можуть не розтулитись ніколи...

А очі бачили і якісь побутові дрібниці — сіру пляму на бинту, вім'ятий ріжок подушки — і од того ставало зовсім страшно. Але це було востаннє. Ці думки розтали в якомусь суворому зосередженні, з яким він несамохіть почав наближатися душею до Андрія. Він подумав зовсім так, як часто думають і кажуть старі люди про нещастя своїх дітей, — що ліпше, аби це сталося з ними: він боявся за своє життя, він почував страх перед смертю, але жертвна сила любові до сина зараз була більша. Йому хотілося лягти поруч сина, легенько огорнути своїми руками і, може б, від того синові болі і недуг потекли у його тіло, вивільняючи Андрія. Це почуття було таким непереможним, що Дмитро Іванович майже несамохіть легенько взяв сина за руку й почав пестити. І враз побачив, як розкрилися Андрієві уста й заговорили щось швидко-швидко, заговорили без звуку, тільки шелест летів по палаті, шерхлий, як од сухого листа, Дмитро Іванович злякався, хотів випустити руку, посунув од себе, але не одважився, знову ще міцніше обхопив її своїми великими руками. І раптом Андрієві уста пересмикнулися, він схитнув головою і розплющив очі. Вони були жовті, круглі, майже божевільні. Довгу хвилю нерухомим поглядом Андрій дивився на батька й сказав тихо, але чітко:

— Батьку!

Не «тату», як казав завжди вдома, а «батьку». Скрикнула в кутку біля тумбочки сестра й вибігла з палати. За півхвилини вона вернулася з Мухновським і з його помічником — Карімовим. Але на той час Андрій уже знову впав у забуття.

— Він упізнав його, він сказав «батьку», — шепотіла сестра.

Мухновський порахував пульс, подивився на якийсь прилад, що висів в узголов'ї Андрія, щось мовив пошепки до Карімова — високого в окулярах лікаря.

— Це добре... Це свідчить, що свідомість у нього не скамутилась. Але щодо всього іншого... На жаль, це ще нічого не означає, — сказав Карімов.

Дмитро Іванович уловив у його словах страхування, лікар боявся дати місце надії, здавалося, мовби не хотів її пускати, і Марченко в одну мить пройнявся ворожістю до нього. Але в наступну мить забув про те. То більше, що саме цей лікар не поїхав додому, чергував у палаті всю ніч. Він робив якісь уколи, провадив вимірювання й стежив за апаратом в узголів'ї Андрія.

Дмитро Іванович сидів збоку на стільці. Він не помітив, як минула ніч, хоч і помічав, як повільно й важко тече час. Найстрашнішими для нього були хвилини, коли його свідомість заповнювала думка про синову смерть. Вона рвалася десь із глибини, він проганяв її, а вона настирно й страшно проступала перед ним: Андрій уже не проснеться, оті його слова були останніми, а він, батько, усе життя пам'ятатиме їх. Ця боротьба втомила його до того, що він перестав опиратися, тобто, не боровся на всю напругу серця, а мовби поклався на щось, на долю, і коли схаменувся, помітив, що думає про Соколівку, про діда Онишка, про річку, яка валить берег, і про те, що перед від'їздом довідався — наступного року вона не валитиме берег — течію відведуть каналом. Він намагався уявити той канал і старицю біля села й мимоволі фантазував. Помітивши це, зайнявся болючим соромом, мовби вчинив якийсь злочин. Злякано подивився на Андрія. Той лежав, заплющивши очі, і його повіки болісно й неприродно смикалися.

Вже аж уранці Андрій знову розплющив очі. Повів ними по палаті, але погляд його, здавалося, був зовсім неосмислений, хоч він і зупинився на Дмитру Івановичу. А тоді Андрій розкрив уста, але не сказав нічого, мабуть, він не міг говорити, але поворушив рукою, що лежала на простирадлі: Дмитрові Івановичу здалося, що він уловив синів порух, але боявся спричинитися до якогось лиха, аж поки з-за його спини не втрутилася сестра:

— Він хоче, щоб ви взяли його за руку.

Це було так, бо щойно Марченко взяв у свої широкі долоні руку сина, той знову заплющив очі й стулив вуста, але здавалося, стулив з полегкістю. Дмитрові Івановичу було страшно тримати цю руку, чомусь страшно, наче тепер саме з неї могло витекти, зникнути щось дороге, й водночас його охопив тяжкий біль, перемішаний з ніжністю. Він ніби чув, як із цієї кволої руки пульсує кров і б'є йому в серце. Кров його сина. У нещасті якого завинив і він. Так, завинив, бо не оддав серця й душі більше, ніж оддавав, а того виявилось замало. І як же він тепер шкодував,

що не ввійшов у світ сина, не забрав його собі в душу. Той світ був чужий для нього, дрібний і загадковий, але не вабливо, а відворотнo. Він не спробував переплавити його злi своїм і перемогти. А, мабуть, якби кинув туди всі свої душевні сили, переміг би. Зараз був твердо переконаний у цьому. Адже не завжди Андрій був таким холодним, істеричним і чужим. Не завжди казав йому грубощі. А й... О, він добре пам'ятав, як вернувся додому після довгої розлуки — вісім місяців прожив у Алма-Аті й на Памірі, працюючи в тамтешніх інститутах, — і як семирічний Андрій скажено метався довкола нього. Він очманів з радості, верещав, качався, стрибав, чисто цуценья, що довго не бачило господаря. А тоді стрибнув йому на руки, обхопив за шию і... з надміру почуттів укусив за губу, аж пішла кров.

Андрій і пізніше віддавав належне батькові, й, аби він не впустив линви, вів за собою, зумів би втримати од поганого. Пам'ятав, як колись вони круто посварилися з Ірипою Михайлівною, перейшли всі межі, і Андрій, котрий тоді вчився в третьому класі, підійшов до матері й сказав по-дорослому — сумно й розважливо:

— Якщо ви колись будете розходитись, знай: я піду з татом.

І Марченко, й дружина тоді зніяковіли, засоромились, а все ж Ірипа Михайлівна запитала:

— Чому?

— Бо татко справедливий. Він ніколи не обдурює й не карає ні за що, — одказав Андрій.

За вікном уставав довгий літній день, високий і ясний, і, мабуть, тому особливо тяжкий для Дмитра Івановича, цей день мав упасти в ще тяжчу ніч, і в Марченка нічого не лишалось, окрім згадок. Ними він рятувався від споглядання страшної непорушності, у якій лежав Андрій, і від безнаступного думання про цю непорушність.

Особливо йому запам'ятався один осінній вечір у Пішках, куди вони приїхали з Андрієм на осінні канікули. Андрієві тоді йшов дванадцятий рік. Здавалося, нічого в тому спомині не було незвичайного, ніякої події і ніяких слів, вечір як вечір, як тисячі вечорів, і все ж він вкарбувався якимись особливими відчуттями, що межували з прозрінням. На той час уже облетіло в саду листя на яблунях і грушах, тільки вишні, підпалені на зеленому рівнім морозом, шелестіли попід хатою темно-червоним листям, та хльоскала на вітрі довгим віттям стара верба в кінці горо-

ду над яром. Мороз скував льодком калюжу-озерце в пониззі городу, в повітрі кружляли поодинокі сніжинки, й налягала згори сива темінь. А з неї, з високої високості, долітав прощальний крик гусей. Це, мабуть, летіли останні гуси з усієї України. Крик був такий тужний, такий печальний, немов гуси залишали цю землю назавжди. Андрій стояв біля плоту й дивився на небо. Очі його були широко відкриті, і в їхній глибині теж летіли білі тіні, а уста розтулені й ледь-ледь осміхнені. І в ту мить у мозкові Дмитра Івановича, що стояв поруч і дивився на сина, ніби засвітилося щось. Там постало все так ясно, так чисто, аж йому затріпотіло серце. Цей спалах був звідти. Ця секунда була вирвана з його власного дитинства й перенесена сюди. Її вирвав для нього Андрій. Дмитро Іванович зрозумів, що в цю мить син думає точнісінько так, як думав він сам тридцять років тому, в свої десять чи одинадцять літ біля цього самого плоту. Крик гусей — прощальний і тужний. Він будить печаль, але печаль та світла й радісна. І в душі теж незвичайна чистота. І щем. І чекання чогось. Білої радості зими, щастя майбутньої весни, кохання, про яке ще не знає навіть мозок, але знає серце, бо й це, як сказав би він сьогодні, запрограмовано в ньому од народження. Серцеві ще багато-багато перейти, і хвилюватись, і радіти, і тривожитись. А він тоді радів і тривожився за сина. І почував якусь майже побожну рідність із сипом. Тривожився він за нього й потім, а радів мало. А оця ось тривога, це вже й не тривога, а біль мозку і всього тіла; ось тут, біля цього ліжка, вирішується їхня спільна доля. Дві — як одна. Він відчув, якщо піде Андрій — страшно спорожніє світ. В якусь мить йому здалося, що вони помруть обое. Він не знав, як це станеться, адже йому нічого не загрозувало, і він не збирався накладати на себе рук, просто це було неймовірно сильне відчуття своєї кривності з Андрієм і бажання протистояти антиприродному — загибелі сина раніше від нього самого. Трохи пізніше він подумав уже інакше — якщо вони одужають, то теж обое. Він напружено вдивлявся в дорогі синові риси й напружено думав, і йому здавалося, що своєю думкою він утримує його тут, біля себе, біля всіх інших людей. То для нього була майже магічна сила. Сила порожнечі, туги без Андрія, майже знищенності світу для нього.

І, мабуть, у тому справді була якась краплина живої сили. Андрій, тільки приходив до пам'яті, шукав очима батька й ворухив рукою. Упевнившись, що батько тримає

Його руку в своїй, майже одразу заплющував очі, знову провалюювався кудись у темряву, в чорну прірву, і Дмитрові Івановичу здавалося, що й він провалюється разом з ним. Але частіше йому здавалося, що Андрій повисає, тримаючись за його руку. Так мусив почуватися Андрій. І так почувався Дмитро Іванович. Йому здавалося, що він душею витягує його з того світу. Вливає йому своєї сили і віри. А він зараз гаряче вірив. Чи принаймні не допускав до серця думок про смерть. Бо, здавалося, тоді ці думки проникнуть і в серце сина. У ці страшні години він би справді, не вагаючись, віддав своє життя синові. В одну мить. Аби тільки встав він.

Якось, сидячи отак, він пригадав,— і думка ця була химерна, начитана, але тільки тепер до кінця зрозуміла, підказана досвідом ученого й пропущена через серце,— що в природі існує немало випадків, коли старше покоління віддає своє життя молодшому.

Так оддає себе потомству на Цейлоні гігантська «пальма тіні». Тільки-но спалахне над деревами незвичайної краси суцвіття, одразу опускається донизу восьмиметрове листя, і дерево помирає. І вже на сухому стовбурі дозрівають плоди, які продовжують у безконечність рід пальм. І в цьому немає нічого страшного і навіть дивного. Страшно й неприродно, коли стається навпаки.

Думка чіпляється за думку, вони летіли, як пасма бабиного літа понад сумними стернями. В коридорі лунали голоси, часом навіть сміх, проте він не сприймав їх. Вони летіли немовби з іншого світу, були іншим життям, яке обтікало його, не захоплюючи в себе.

Тепер він майже не випускав Андрієвої руки з своєї. Дмитро Іванович залишався в палаті цілодобово. Сюди йому приносила поїсти Ірина Михайлівна. Тут він і спав, чи, правильніше, дрімав у напівзабутті, схилившись на спинку стільця. А потім, мабуть, за велінням завідувача відділенням, лягав поспати на другому, вільному ліжку. Десь за вікном кружляло сонце, жило, гомоніло, сміялося місто, але воно зараз не існувало для Марченка. Він тільки двічі виходив за ворота лікарні. Обидва рази — шукати призначених ліків. Виявилось, що це вельми дефіцитні й дорогі ліки і що їх запаси у відділенні вичерпалися. Мухновський сказав, що він витратив навіть особистий резерв. Можливо, того резерву він і не витратив, а сподівався, що Дмитро Іванович дістане ліки сам, усе-таки відомий учений, мабуть, має зв'язки. Дмитро Іванович справді ліки ді-

став. Мабуть, колись би він ніколи не пішов до тих людей, до яких ходив тепер, перед якими зобов'язувався не знати як. Але що всі зобов'язання поруч із життям сина!

Криза минула аж на сьомий день. Тільки тоді Мухновський сказав, що Андрій житиме.

— Все ще може бути,— додав він, ступаючи від дверей до столу в своєму кабінеті.— Стан його й зараз важкий. Але... вже можна сподіватися на одужання.

Тієї ночі Дмитро Іванович спав удома. Його не проганяли з палати, але він розумів, що не має права порушувати обов'язкових для всіх правил і норм, надуживати співчуттям, яке виникло з тяжкого становища сина.

Крім того, тепер перед ним постала ще одна справа, яку, як йому здавалося, конче мусив розв'язати. Поки Андрій перебував на грані життя і смерті, ближче до смерті, ніж до життя, вона йому манячила, як застержений вогник крізь туман. А тепер він повернув голову й подивився на той вогник. Його мучило питання: чи не причетний Андрій до чогось лихого? Чи не сталося там чого, чи не вчинив він якогось злочину? Так, ні сіло ні пало, голів людям не провалюють.

То більше, мусив спробувати докопатися до суті, бо міліція ще не знайшла ниточки. А він подумав, що було б добре, якби спочатку знайшов її сам.

Це була ціла детективна історія, з розпитуванням знайомих, друзів Андрія, пошуками, переслідуванням, навіть небезпекою. Згодом Дмитро Іванович сам дивувався, відкривши в собі отакі здібності.

Бо саме таки він допоміг міліції напасти на слід і навіть заарештувати хуліганів. Тоді ж і довідався, що Андрій — не призвідця, просто його побили, щоб не зустрічався з дівчиною, до якої приставав один з тих хлопців.

Дмитру Івановичу все це добряче змозлило душу. Він почувався неначе принижений чимось, але й розумів, що інакше вчинити не міг. Він не розповідав про це ніде: ні на роботі, ні Ірині Михайлівні, ні Андрієві. Андрієві, правда, й рано було про це розповідати. Він то впадав у напівзабуття, то починав без причини нервуватися, здавалося, намагався щось відшукувати чи згадати й не міг. Він і справді ще не міг багато чого згадати, навіть з речей буденних, домашніх: купив підручник хімії Інгольда, який збирався купувати, чи ні, взяв на заводі полімерів довідку про відпрацьовані дні чи не взяв і багато іншого, особливо в останніх днів перед травмою. Про те, чому він тут і що

до цього спричинилися, Андрій теж не запитував, і Дмитро Іванович не міг одгадати: зумисно чи такі не пам'ятає нічого. Проте одне Дмитро Іванович бачив достеменно — Андрій радів його кожній з'яві. Це помітили й лікарі, і сестра, вони казали Дмитру Івановичу, що при ньому Андрій найкраще почувається, і їсть, і навіть вертає в пам'ять забуті дні й дати. Вперше за багато років Дмитро Іванович побачив, що він конче потрібний синові. Що той у ньому бачить щось більше, ніж звичайно бачать люди в близьких, чимось йому завдячує й на щось сподівається. Мабуть, то був правдивий здогад. Дмитро Іванович і сам почував, що в їхніх стосунках з сином пролягли якісь інші, раніше не знані тяжі, важливі не тільки для Андрія, а й для нього самого. Йому здавалося, що, крім життя й здоров'я сина, він виборював щось у собі, він ніби став міцніший і прозирливіший, мудріший і певніший себе, себе й сина.

Поміж них виникла якась нова духовна спільність, якій він не міг знайти назви й обміру, але яка облагороджувала й паснажувала їх обох.

Їх мовби з'єднало, спаяло щось чистим сріблом щирості й довіри, тепер Дмитро Іванович знав, що Андрій ніколи не матиме од нього злих таємниць і не залишиться байдужим, якщо якісь недобрі сили ламатимуть когось із близьких йому людей.

Остаточно він у цьому впевнився одного недільного вечора, коли вони залишилися вдвох, він тримав Андрієву руку, у палаті вже посутеніло, проте Андрій попросив не вмикати поки що світла. Він був особливо замріяний і аж печальний, хоч останнім часом ніколи не показував батькові ні печалі, ні бодай легкого смутку, що, як казала сестра, часто находили на нього.

Він довго мовчав, а тоді враз повернув голову й сказав тихо, з особливою зворушливістю, од якої Дмитру Івановичу стало аж моторошно:

— Знаєш, батьку, мені весь час здавалося, що ти витягуєш мене з того світу. Ти мене й витяг звідти. Інакше... Ну, для чого б тоді мені... Та ти розумієш усе сам.

Дмитро Іванович розумів. Проте він мовчав, й сльози текли по його щоках. Гаразд, що стояла сутінь. Мабуть, Андрій передбачив і це. То були сльози страху за Андрія, який ще не одужав, і радості його одужання, і радості його прозріння, і надії на прийдешні дні.

Тієї надії не могло зім'яти ніщо. В ці дні, метаючись по-

між лікарнею і міліцією, де розпочали слідство, відбулася друга проба в інституті. Він сам розганяв розчин електрофорезом, сам спорскував розчинником хроматографічний папір, сам накладав рентгенівську плівку, і коли на ній не з'явилось темних зернистих плям, не виказав ні розпачу, ні досади, тримався спокійно, заспокоював своїх помічників, фіксував увесь хід досліду в пам'яті й на папері, щоб потім проаналізувати й спробувати знайти помилку в техніці проведення експерименту, якщо вона могла бути. Проте він не міг не думати, що її могло й не бути.

Що ж... Життя теж не кінчається на тому. Він знайде в собі сили перебороти і кпини, і підступи, і докори. Він почував, що саме тепер знайде їх. Здавалося б, навпаки, останні події могли змучити його, обезволити, розсмикати, він і почувався й стомленим, і зболеним, та, однак, зосередженим і спокійним. Найважче, розумів, буде долати розчарування колег, своїх товаришів, до того поки що не був готовий. Але, зрештою, подолає і те. Він це почував, і не тільки почував, а й глибоко усвідомлював. Йому здавалося, в ньому самому на той час щось одмінилося, він мовби переступив на якийсь вищий, значно вищий щабель. Це не був стрибок, але це був поступ, непомітний зовні, ледве помітний ним самим, і все ж поступ. Либонь, підготовлений усім життям. Він мовби піднявся над чимось, насамперед у самому собі, поглянув ширше, спокійніше, мудріше.

— Що, власне, сталося? — насамперед запитав себе. Ну так, вони провели два експерименти і обидва рази не одержали позитивних наслідків. То й що? А може, їх треба провести сто, тисячу? І він шукатиме, поки в нього вистачить сили. Доки не знайде. Якщо не результату, то причини, яка або стоїть на заваді, або вкаже їм інший шлях. Їм і всім, що йдуть поруч.

Він почував якусь дивну силу, міць, упертість, бажання працювати. Він майже фізично почував опір суспензії. І йому хотілося долати той опір. Хотілося помірятися з нею силою, як із чимось свідомим, рівним собі. Проте він знав і те, що поспішати не можна, що йому треба відпочити, підготуватися і, насамперед, підготувати колектив. Повести за собою, кинути на наступний рубіж. Зараз треба було боротися за кожного з них зокрема. Спочатку, так би мовити, забезпечити тил, влаштувавши справи кожного, допомогти спокійно закінчити планові теми, і кувати віру, і ятрити неспокій, навіть злість, оту велику благородну злість, яка водночас є бажанням перемогти.

Дмитро Іванович почував, яка то велика відповідальність і скільки сил мусить затратити він сам. Проте знову ж почував, що їх у нього стане. Що він знайшов ту точку, ту клему, од якої вона тече. Вона звалася вірою.

Розділ десятий

Віктор Васильович Борозна щодалі болісніше переживав незрозумілу йому раптову зміну поведінки Нелі. Щоправда, коли починав аналізувати, то не міг не бачити, що цій раптовій зміні щось передувало. Що їхня любов дуже швидко стала не такою, якою була напочатку. Щось печальне, невиказане залишалося в ній, і ця невиказаність не була таїною невідомого, обіцянкою відкриттів і радощів, навпаки, вона повисла чорним провістям — сивою тучею на крайнебі. Найгірше, що він нічого не міг змінити, що це провістя мовби вже й виходило не з них. Хоч, коли сказати правду, до цього спричинився таки він сам. А очевидний злам стався після вечора в «Либеді». Саме відтоді й потьмарився їхній обрій. Хоч вони після того ще зустрічалися не раз. І намагалися не дивитися в той бік, де темніла хмара. І здавалося обом, забули про неї. Але то тільки здавалося.

Працювали вони на недільнику — прибирали в Голосіївському парку. Неля згрібала листя. Борозна носив його ношами в парі з Юлієм. Неля весь час відчувала на собі його скрадливий погляд. Він був ласкавий, пестливий, а їй чомусь стало страшно. Ні, вона боялася не стільки того, що те могли помітити інші, а того, що все дужче впевнювалося в глибині його почуття. Їй це й лестило, і лякало.

Останнім днем їхньої любові стала поїздка з екскурсією в далекий Тростянецький дендропарк на Чернігівщині. Всю ніч вони їхали автобусом, і Неля дрімала, схилившись йому головою на плече, і він тримав її обидві руки в своїх руках, а сам не спав і боявся поворухнутися, аби не розбудити її. Кілька разів вона пробуджувалася, вони розбалакувалися, а потім починала дрімати знову. Навстріч їм летіли сонні хати, якісь далекі, мовби обгороджені стіною, принишклі поля, а в салоні стояло рівне гудіння мотора, півморок, у якому перешіптувались екскурсанти. Ця ніч і наступний день надзвичайно зблизили їх, були мовби подаровані навмисне, щоб стати спомином і мучити їх. Вони багато зрозуміли в тій поїзді. Зрозуміли, що тільки над-

пили в великої чари кохання й що трупку там ще дуже багато. Неля йому подобалася дедалі дужче, вона розуміла, що це — глибоко і що це — їхнє майбутнє. Те, що вони знали одне одного мало, нічого не означало. Вони навіть спробували заглянути в нього. Вони розповідали про себе, особливо багато говорив він. Виповідав усі свої недосконалості, усі вади характеру, перебільшуючи, аж поки вона не сказала з усміхом:

— Ти хочеш залякати мене. Щоб я... відмовилась сама?

— Що ти,— стиснув він її руки.— Я просто хочу, щоб ти знала, який я. І скільки мені треба... змінювати себе, щоб ти не розлюбила.

— Я знаю й так,— знову посміхнулася Неля, хоч насправді не знала.— Я хочу, щоб ти залишився таким, яким є. І ще хочу, щоб ти зробив щось значне. Тоді я гордитимусь тобою. Хоч я й зараз горджуся. Перед собою. Смішно, правда?

— А сама?.. Адже ти теж... — мовив він зворушено.

— Я справді не збираюся ставати домогосподаркою,— сказала вона.— Я тобі допомагатиму. У нас буде одне ім'я. Твоє. Але воно стане й моїм. Ти розумієш?

— Розумію.

Хоч до пуття нічого не розумів. Мабуть, ще й тому, що не шукав її в собі. Він шукав її саму й не сягав розумом далеко в їхнє майбутнє. Вона ж бачила глибше, вона прагнула з самого початку знайти ту стежку, по якій би вільно йшлося обом. Вона знала, що залишиться сама собою, але це зовсім не означатиме суперництва — в науці й сім'ї, вона відчувала його людську силу, наукову прозірливість і розуміла, що він, дарма що зараз так щиро виповідає всі свої вади, не поступиться й не зміниться ні в чому, хоч, може, й прагнутиме того. Він і зараз,— усе це виходило мимоволі,— вчив її, а вона вчилася, хоч теж, і то вже зовсім непомітно, навчала й його. З її боку тут не було пониження, навпаки, навіть повчаючи, він у чомусь почувався мовби залежним од неї.

У парку вони усамітнилися й блукали вдвох. Парк розкішний, зайшли з далеких континентів кущі й дерева потонули в столітніх дубах і кленах, осокорах і березах, вербах і калинах, увесь він — майже праліс, втручання людини майже не помічалось, симетрія й гармонія ледве вгадувалися, здавалося, природа сама створила таку красу. І всі оці гори й горби стояли тут одвічно, й оці ялини так і вирости кущами, і лебеді самі прилетіли з вирію на цей

довгий, у густих верболозах став. Маленькі лебедята плинули вервечкою, всі як одно одпихаючись одпією й вивернувши нагору другу лапку.

А стежка вела й вела Борозну і Нелю все далі й далі, у щораз густіші й густіші нетрі, аж поки вони не опинилися в таких хащах, що не знали, як і вибратися звідти. Чистота, чарівність парку-пралісу вияснила їхні душі до дна, вони йшли, як малі діти, взявшись за руки, і навіть чомусь боялися поцілуватися. Те здавалося їм святотатством.

Таким той день і залишився в споміні для них обох. Нині він щемів Борозні в серці, як рана. То був останній спалах, який мовби говорив йому, що він повинен боротися, повинен вернути його, що б там не сталося. Але що він міг зробити? Неля й далі втікала од нього, не бажаючи слухати його. Він розумів одне — те виникло не в ній, якась інша сила, фатальний випадок став поміж ними. Бо не тільки Неля — всі обминали його. Борозна почував довкола себе якусь порожнечу, якесь зачароване коло, котре мовби рухалось разом з ним і в яке ніхто не хотів ступати. Він здогадувався, що це коло, це від'ємне поле, як називав його в думці, вишикло ще з чогось, а не тільки з його критичної позиції щодо роботи лабораторії, що його породили якісь дужі струми й що ті струми в якійсь точці замкнув він сам. Але які і де? Надто його спантеличив учорашній випадок. Він побачив на столі в Світлани Хорол річний звіт по роботі групи ексордіум і вирішив проглянути його. Йому хотілося фаза за фазою простежити увесь хід досліду. Мабуть, не всі повірили б, якби він сказав, що невдача групи ексордіум засмутила його. А то була правда. Насамперед тому, що то була й Нелина невдача. По-друге, він по-справжньому поважав Марченка й не бажав йому зла. І взагалі його ніколи не тишила будь-яка наукова невдача.

Проте не встиг він прочитати й десяти сторінок, як до його столу підійшла Світлана Кузьмівна й запитала, чи не брав він звіту. Вона вже побачила звіт, однак запитувала, і при тому голосно, з викликом. Той звіт мав право взяти й почитати будь-хто з лабораторії, проте вона одібрала його в нього і з таким виглядом обвела всіх поглядом, мовби він викрав якісь секретні матеріали та ще й хотів їх передати ворогові.

Кілька разів Віктор Васильович намагався зламати коло: підходив до Юлія, до Боброва, до Євгена, але щоразу натикався на майже відверту неприязнь і глухе відмовчу-

вання. Але так тривати далі не могло, він вирішив будь-що-будь докопатися причини, знайти нарешті осердя, яке породжувало ігале.

Щойно, проходячи парком, він побачив Бабенка, котрий нехотя підкидає ракеткою білу кульку, і підійшов до нього. Він пригадав, що кілька днів тому саме Вадим, один з усіх, відповів на його привітання.

— Вадиме, мені треба поговорити з вами, — сказав він. Борозна не змів добуватися підхідними шляхами, не раз цим шкодив собі, знав про це, однак ніколи не пристосовувався до обставин.

Вадим оглянувся, ракетка здригнула в його руді, й кулька впала в траву. Вадим подумав: Борозна говоритиме про Нелю. Він бачив раніше його з Нелею, бачив і те, що Неля зараз уникає Борозни, а вчора сам пропонував Рибченко сходити в кіно. І запросив не просто так, а натякнувши, що цей фільм стане першим у серії, яку вони подивляться разом. Тобто, як казали в старі часи, запрошував «із серйозними намірами». Ті наміри виникли після довгого думання й зважування. Тобто, це мало бути не остаточне рішення, а серйозна проба. Вадим Бабенко вже з півроку тому вирішив попрощатися зі своїм хомостяцьким життям і тепер підбирав, як трохи іронічно, але й не зовсім іронічно висловлювався в думці, гожу кандидатуру. Перевірку він влаштуоваував грунтовну й пильну, за розробленою задалегідь схемою. Кілька днів тому провалилася на останньому екзамені одна з найпевніших кандидаток, дочка заступника міністра. Вони довго гуляли вдвох на Трухановому острові, а потім він запросив її до себе додому й запропонував повечеряти. Він чистив картоплю, смажив яечню, різав ковбасу, Клава сиділа з журналом «Szpilkі» в руках, не ворухнувши в його бік пальчиком. То був певний знак, що так воно буде й потім, після одруження. Тож нехай сидять. Така фіфа йому не потрібна.

А потім він несподівано «відкрив» для себе Нелю. І зрозумів, що то було б зовсім не погано. А чого ж: він — кандидат і вона кандидат; у нього кімната і в неї... можна обміняти на двокімнатну квартиру. Дітей виховували б Неліні батьки. У них свій дім на околиці і сад. Вона акуратистка і, здається, господиня. Ну, те ще він побачить... Щоправда, вчора Неля в кіно з ним не пішла. І це дряпнуло по Вадимовому самолюбству. Дряпало й зараз. Якщо Борозна знає про це...

А яке, власне, його діло?

І Вадим поволі підвів голову. Лівою рукою поправив ідеально, на проділ, зачесане волосся. Віп, як і завжди, був пострижений і поголений, акуратно, зі смаком одягнений: біла теніска з широким, «байронівським» ковніром, світло-сірі, літні, бездоганно випрасувані штани, коричневі плетені босоніжки. І чисті, ясні очі, високе чоло.

— Може, ходімо на вулицю? — запропонував Борозна.— Вип'ємо пива. Я бачив у вікно — привезли свіжу бочку.

Вадим здивувався тій пропозиції і зрозумів, що розмова не буде грізною. Ба навіть навпаки. «Хочеш купити за бокал пива... — подумав майже злорадно.— Хочеш, щоб я відступився...» Опріч усього, він не хотів іти з Борозною, аби їх не бачили разом.

— Я пива не п'ю,— сказав бридливо.

Вони пройшли трошки доріжкою, сіли на край басейну. В басейні плавав велетенський, кілограмів на сім короп, його ушіймав і впустив сюди двірник Василь.

Борозна якусь мить спостерігав через плече, як рибина тичеться носом у крихти булки на дні, а тоді повернув до Вадима голову й запитав без будь-якого вступу:

— Скажіть мені, Вадиме, що означає вся оця обструкція, яку влаштовують мені? За що вона? За те, що я наперед спрогнозував невдачу? Але ж я зробив без зла. І від цього нічого не змінилося.

Вадим насторожився, у ньому водночас рвонулися дві думки, закружляли, випереджаючи одна одну, і він не знав, па яку покластися. У першу мить він навіть хотів вибухнути гнівом і висловити Борозні своє обурення. Кинути в обличчя різкі слова, а тоді розповісти про це в лабораторії. Адже було пора перейти від обструкції мовчазної до ворожнечі відвертої. Так принаймні думав раніше. Але за останні дні багато чого помінялося. Обидві перевірки дали негативний результат. Виходило, правда була на боці Борозни. Та це б ще нічого. Але ж похитнулося становище Марченка! Схоже на те, корабель їхнього зава йде на дно. Вчора на зборх Одинець відверто пішов на таран. Громив Марченка нещадно. За волюнтаризм, наукову безвідповідальність. Навіть натякав про його моральну розпущеність. Ще один такий удар... І невідомо, хто буде завідуючим лабораторією. Може, й оцей Борозна. В світі див чимало.

Тому сказав обережно й ніби аж співчутливо:

— Кажуть, ви написали на Дмитра Івановича листа.

— Я? — аж підвівся Борозна.

— Ну, підпис змінено. Тобто, розумієте, анонімка... Я не знаю... Так кажуть. Щось про роботу. Про якісь там шури-амури...

Борозна задихнувся від гніву. В цю мить він підвів голову й побачив у вікні Нелю. Вона стояла й дивилася в сад. Вадим теж побачив Рибченко. Мляво підвів руку й поворошив пальцями. Борозна хотів щось гукнути, а тоді важко стиснув і розтиснув кулаки й швидко пішов у інститут.

Дмитро Іванович саме доїдав бутерброд. Він зараз не їздив обідати додому й не часто ходив до їдальні. Аби ні з ким не говорити — не сповідатися в нещастях, та й заощаджував час. Він зосереджено перечитував дисертації Юлія, Євгена та Миколи. Треба було рятувати своїх молодих колег, подбати, аби не обірвалися їхні стежки в науку. Він розумів: іншого для нього немає. Вивести їх з глухих бескеть будь-якою ціною! Цим зараз жив. Віднаходив у дисертаціях обірвані кінці, зв'язував, викреслював нові лінії. Адже дослідження Юлія та інших не поспіль склалися в розробок по амоніт-тетрафосу, а й по будові хлоропластів, світловому спектру, тут деякі знахідки були безсумнівні. Треба було тільки підсумувати їх, поводити в системи. Працюючи над дисертаціями хлопців, про свою роботу майже не думав. Ну, хіба що тоді, як ішов по вулиці чи вертався додому.

Він, мабуть, теж працюватиме далі над спектральними дослідженнями, будовою хлоропластів. Скажімо, в квантосомі. Тут у нього є деякі цікаві міркування. Кожен міліметр нових знань — то дуже важливо на шляху загального поступу фотосинтезу. Зрештою, може піти в якийсь інший інститут. Його візьмуть залюбки. Проте на таке не має права. Принаймні поки що. Доки не допоможе хлопцям.

Звичайно, він не збирався остаточно розлучатися й з ідеєю ексордіума. Він ще шукатиме. Але там треба починати з самого краю. Міліметр за міліметром проповзе той шлях на череві. Проповзе сам. У позаробочий час. І повзтиме, можливо, аж до смерті. Насамперед треба намітити вихідні позиції. Треба уважно і детально проаналізувати стан наукової розробки проблеми. Знайти слабкі місця, обриви ланцюга... Перевірити всі вузли. Перемацати всі шаблі. Згори вниз і знизу вгору. І кожен має промацати не тільки свої шаблі, а й сусідні.

Найприкріше йому було через плітки, що кружляли по інституту. Про його нібито неморальні вчинки, натяки на Світлану, їхні з нею поїздки машиною в ліс, розлад у

сім'ї... То було як їдкий дим темної ночі. Не знаєш, звідки його несе вітер і куди йти, аби вирватися із задущливого полону. Про це він думав щодня. Думав і тепер, одірвавшись від рукопису й дивлячись на освітлені сонцем дахи будинків, пережовуючи бутерброд з ковбасою, смаку якого не відчував.

У саду співала іволга, але її спів мовби обтікав думку Дмитра Івановича, не перебиваючи її. Тільки якесь тоненьке відчуття чогось приємного, ніжного легенько поколисувало його, творило якийсь один безконечний акорд; той акорд лунав у ньому здавна, в ньому чи й не в ньому, просто в світі, і Дмитро Іванович почував, що він не погас і погасне не скоро, і це в свою чергу не давало думкам зсортатися у важку хмару.

О тій хвилі й увійшов Борозна. Торохнув дверима, широко ступаючи, підійшов до Марченка. Його очі горіли рішучістю, уста були стулені в тверду складку.

— Давайте того папірця,— сказав, переводячи дух,— збіг на третій поверх одним махом.

— Якого папірця? — запитав Дмитро Іванович і тільки тепер оглянувся. Упізнавши голос Борозни, він не оглядався навмисне, не хотів зустрічатися очима, думав, що той прийшов у якійсь буденній справі, запитає щось і піде. Щоразу, забачивши цього чоловіка, почував, як у ньому проростають роздратовання й злість. Намагався не виказати цього, надавав голосу рівних інтонацій і сам відчував фальш, мимоволі хмурився, сердився, що не може загнудати себе. Він не почував Борозну своїм ворогом, отим ворогом, якого хочеться збити з ніг, топтати, знищувати, мабуть, через те, що не бачив на власні очі його підступних дій, що ота анонімка залишала місце й ще для когось, проте й поводитися, як поводився раніше, теж не міг.

Але цього разу дзвінкий з напруги голос Борозни змусив його насторожитись.

— Анонімку,— майже крикнув Борозна.

Дмитро Іванович розгубився. Підвівся з стільця, розвів руки,— одну з олівцем, другу з бутербродом.

— Немає... Я її порвав.

Борозна хвилину невідпорно дивився на Марченка, немов хотів пришпилити його поглядом до стіни, а тоді рубонув рукою, неначе сокирою:

— Чорт би вас забрав з вашим лібералізмом,— закричав він.— Краще б ви прийшли й кинули мені її в пилу. Кра-

ще б ви подали на мене до суду. Я тоді спробував би оборонятися. Та нащо ж ви тоді...

Він хотів крикнути: «Сказали іншим»,— і не крикнув. Він згадав, що Марченка спіткало вдома лихо, що воно ще не минуло, і замовк. Тільки важко з-під чорних гострих брів дивився на Дмитра Івановича. А той і собі не одводив погляду. «Хіба здатна людина так прикидатися? — думав.— Хіба б він тоді прийшов до мене?»

Йому хотілося повірити Борозні. Проте думка мимовільно натикалася на анонімний лист і на те, чим той лист обернувся для нього. І щось не давало йому простягти руку, сказати щиро: «Я вам вірю. Забудемо про те назавжди». Якби можна було, подумав мимовільно й проникливо, якби можна було запустити йому в душу ті ж мічені атоми й побачити, справжня вона чи фальшива, світла вона чи в чорних тінях лжі та підступів. Немає таких атомів. Немає такого способу.

Проте він почував якусь незручність перед Борозною, спробував його заспокоїти:

— Даремно ви так хвилюєтесь, Вікторе Васильовичу. Я, звичайно, не маю права підозрювати вас чи будь-кого іншого...

Борозна не дослухав його. Повернувся й так само рішуче, проте не так дружно, вийшов з кабінету. Він спустився на перший поверх і зайшов у приймальню директора. Секретарка сказала, що Корецького немає, і він прочинив двері ліворуч, до Одинця.

Бурбонистий заступник директора, з яким Борозна конфліктував із самого початку, зустрів його на диво привітно. Посадовив у крісло, сам вийшов з-за столу й сів у інше, навпроти. Це був найвищий вияв демократизму й привітності з його боку, коли приймав відвідувача не за широким полірованим столом, а за маленьким, приставним столиком, підкреслено ставлячи себе в рівне становище з тим, хто сидів навпроти.

— Як ваші справи, вже здали установку? — запитав Карпо Федорович, підсовуючи до Борозни попільничку й цигарки.— Здали. Прекрасно. Я поставив вашу роботу на перше місце в звітності. А чого не йдете у відпустку? Щось і на той місяць я не бачив вашої заяви. Чи ви на осінь... На бархатний сезон? Може, оце й принесли заяву?

Борозна сказав, що заяви на відпустку не приніс. Власне, він і сам не знав, чого прийшов до Одинця. Мабуть, ним просто рухала потреба щось робити, шукати десь

захисту та якихось засобів, які б допомогли взяти з себе оту підлу підозру, а водночас і наклеп на Дмитра Івановича. Може, думалось, підкаже щось Карпо Федорович. Він чоловік грубий, нецеремонний, то й, мабуть, знає, як треба рубати такі вузли.

— Карпе Федоровичу,— сказав,— мені стало відомо, що на Дмитра Івановича написано анонімну заяву. В тому підозрюють мене...

— Підозрювати можна будь-кого,— сказав Одинець.— Такі речі треба доводити.

— В тому-то й річ, що Марченко заяву порвав. І тепер не могу нічого довести я.

— А вам і не треба доводити. Ви не зробили нічого поганого. Всі ці розмови — дурниці.

Карпо Федорович дивився на Борозну, і в його чорних очах під густими, стріхами вниз, бровами то погасали, то знову загорялися червонуваті вогники. То були вогники радості, схожі на ті, які загоряються в хижака, що помітив здобич. Щоправда, зараз Одинець здобичі не бачив. Але вони про неї розмовляли, і це збуджувало його.

— То так,— дедалі більше хвилювався Борозна.— Але я не могу їх спростувати. Я ніколи не був анонімником і не буду ним. Я тільки що був у Дмитра Івановича і бачу, що він не вірить мені.

— Звичайно, не повірить, коли сам вказав на вас,— закурих Одинець.— О, то теж маневр: очорнити людину, в якої... Ну, яка вмє працювати й має підстави претендувати чи домагатися...

— Я ні на що не претендую,— перебив Борозна.— І мені щиро шкода Дмитра Івановича. Він не такий, як написано в тому брудному листі.

— Це у вас промовляє доброта,— посміхнувся Одинець.— Але нею, мій друже, не завжди можна керуватися.

— Я не з добряків,— спохмурнів Борозна.— І вмю постояти за себе.

— Прекрасна риса.

— Але я звик обстоювати свої вчинки.

— Ви не хвилюйтеся,— сказав Одинець.— До речі, те вже не так і важливо, хто написав. І не так страшно. Важливіше, що все те правда. Шість років Марченко дув мильну бульку. Таку, як ото дмуть для забавки, а він тією булькою замилував усім очі.— Одинець говорив злостиво, безжально, він не міг подарувати Дмитрові Івановичу того, що той не виступив на вченій раді проти Абрамчука, втік

за Десну, пошивши його, заступника директора, в дурні, не міг подарувати незалежності, авторитетності, наукової спроможності.— І от — булька лопнула.

— Невдача може спіткати кожного,— не погодився Борозна,— Дмитро Іванович — шукач, чоловік із фантазією...

— От-от,— ухопився за невдало сказане слово Одинець.— Фантазер. Справжній фантазер. А в науці фантазер — це те ж саме, що ілюзіоніст. Маніпулятор.

— Його здогад щодо попередника АТФ не такий уже абсурдний,— сказав Борозна.

— Він висмоктаний із пальця. Це пластмасова лялька, од якої ждуть дитини. Так, так, пластмасова лялька.— Йому, видно, сподобалося власне незвичайне порівняння, і він його повторював знову й знову, щоразу огрублюючи дужче й дужче.— Шість років він спав з пластмасовою лялькою. Ну, для різноманітності спав і з коханкою.

— Ну, це ви занадто,— сказав Борозна.

— Не захищайте! — в запалі ляснув по столу долонею Одинець. Упіймавши той свій жест, який не входив у плани розмови, побарабанивши по полірованій поверхні стола порослими чорно-рудим волоссям пальцями, усміхнувся.— Пробачте. Про його маніпуляції вже знають у президії,— підніс багатозначно догори оклецькуватого пальця.— І про все інше. Завів на роботі коханку. Тероризує жінку. Виховав сина-бандита.

— Карпе Федоровичу,— підвівся Борозна.— Я не можу цього слухати. Мабуть, щось подібне написано і в тому листі. А я заперечую не тільки своє авторство, а й те, що там написано.

— А звідки ви знаєте, що там написано? — враз жорстко сказав Одинець. Але по хвилі зм'якшився, йому хотілося мати спільника.— Про це знає тільки Марченко. Котрий і обмовив вас.

— Думаю, що Марченко цього не робив,— сказав Борозна. Він вже кілька разів вертався думкою до того, що здогад про автора анонімки і її зміст будімо вийшли од Дмитра Івановича. Не повний же Марченко ідіот, щоб зводити наклеп на самого себе! Щоправда, розумів і те, що його захист Дмитра Івановича тепер, коли всі думають, що саме він написав анонімку, виглядатиме фарисейськи й смішно. Йому не лишалося іншого, як закінчити цю розмову. Він не став у чомусь переконувати Одиця, бо знав, що ніякі, навіть найвагомші слова на того жодного впливу

не мають. На коротку мить перед ним постало запитання: чи почувають такі люди, як Одинець, коли-небудь муки совісті, чи караються вчиненим злом? Проте відповісти не зміг.

Він вийшов у парк, зупинився біля басейну. Те, що Одинець прийняв його за свого спільника, було гидко і образливо. Він бачив, що його незгоду й захист Дмитра Івановича Одинець витлумачив по-своєму: мовляв, різник із білим комірцем хоче залишитись чистеньким, знаємо таких. І, може, навіть ставить себе вище за нього: адже б'є прямо, навідліг. Щоправда, б'є він і з-за рогу, засобів Карпо Федорович не вибирає. В академію, мабуть, теж сам написав. Від такого пощади не сподівайся!

І Борозні вперше по-справжньому заболіло серце за Дмитра Івановича. І за тих, хто працював разом з ним. Тепер він безмежно шкодував за необережно сказані раніше слова. Йому хотілося допомогти Марченку й не знав, як це зробити. Розумів, що тепер кожне його втручання може зашкодити Дмитру Івановичу. Йому залишалося одне — відійти вбік! Ні, спочатку спробувати знайти аноніма. Якби він його знайшов — розчавив би, як мокрицю. Стер на порошок, змішав з гумусом...

Борозна важко дихав, він зупинив той свій донкіхотський цорив. Він бив, трошив щось неуявне, аморфне, його думка не підказувала жодного конкретного обличчя й не могла вказати бодай на найнепомітніші сліди. Отже, якщо він не знайде, йому тут залишатися не можна. Доведеться покинути те, що вимріявав підряд кілька років... Та що там це! Йому доведеться покинути...

І він підвів голову, подивився на четверте од краю вікно. І знову побачив Нелю. Вона дивилася вниз, на нього. Він подумав, що вона думає про нього, і його залляла хвиля пекучого сорому. Так, так, анонімник, підлий анонімник, спочатку нашептав на вухо, а тоді згордзав наклеп, а потім ще й узяв звіт, щоб вишукати й там щось. Він подумав, що отой підступний лист проклав поміж ним і Нелею розколину таку глибоку, що йому її не закидати. І що та розколина все ширшає, розносить їх по своїх берегах далі й далі, і йому годі й думати, щоб перебратися на омріяний берег. Неля відштовхує його очима, вона висловлює йому своє презирство й осуд за те, що він украв у неї любов, одурив собою, своєю вченістю, глобальними розмовами про моральність і чесність. Він важко повернувся й, спіткнувшись на рівному, пішов через парк до тролейбусної зупин-

ки. Одне плече в нього було опущене, друге підняте, і вся його могутня й дужа постать здавалася жалюгідною та ви-кликала співчуття.

Саме так — співчуття. Неля сама не знала, звідки воно взялося в її серці. Адже там мусили бути тільки гнів і презирство.

Весь пізній ранок вона просиділа за столом, думаючи, що працює, обмислює тези статті, а потім мовби пробудилася, поглянула на папір і побачила стрій ассірійців, котрі так запам'яталися їй з підручника четвертого класу. Тільки всі вони мали високі чола й прямі рівні носи — чола й носи Борозни. Вона кинула олівець, порвала аркуш на дрібні клаптики, підійшла до вікна, щоб укинути клаптики в кошик, і побачила Борозну. Він сидів на краю басейну й розмовляв з Вадимом Бабенком. Їй одразу не сподобалася та приязна, як їй здалося, розмова цих двох людей, хоч і зринула гостра цікавість — про що вони говорять? Якась угода, афера? О, вона вже давно розгадала Вадима. Усміхнений, коректний, приязний, догідливий, розумний — не голова, а перфокарта, — а за всім тим така холодність, що, діткнувшись глибин його душі, може замерзнути серце. Там порядок і величезний розрахунок. Усе розкладено по полицках, усе проміряно по сантиметрах і секундах. Глибини його свідомості — склади на крижині, зроблені людиною, яка йде вперед, ті склади старанно приховані. Там припасене все тільки для себе. Для далекої мандрівки. І він, мабуть, зайде далеко («Якщо його не з'їсть морж або ведмідь», — посміхнулася мислено). Тільки що з того поступу іншим! Адже в пустелі свої душі він не посадив ні для кого жодного деревця.

Якийсь розрахунок підказав йому вчора думку запросити її в кіно. Бр-р-р-р, він для неї — як велика крижина. Вона уявила, як би він у п'ятій залу брав її легенько за руку, і знову внутрішньо здригнулась. Те викликало в неї мало не відразу.

І тут їй пригадалося, як два тижні тому він запросив її із Зоєю зйти до нього додому. Тоді вона не звернула уваги; вони з Зоєю збиралися в театр, було ще рано, десь мали згаяти час. Вадим частував їх кавою, показував книжки. Їх у нього чимало, і майже все раритети. А потім одімкнув шухляду столу й почав показувати якісь брошки, якісь камінці й навіть маленькі золоті ложечки та виделки. Він зовсім одмінювався: очі стали одухотворені, блищали, довгі красиві пальці мовби творили музику й ледь помітно

тремтіли. У його крижаній душі проглянула синя проталина. Але в Нелі вона викликала подив і почуття далекості од цієї людини.

Тепер вона подумала, що ті запросини не були випадкові. Вчора він обурювався вчинком Борозни, говорив про нього різко, нещадно, як, може, не говорив ніхто в лабораторії. Про що ж вони так мирно розмовляють тепер? У чому ото він упевнює Борозну? Звичайно, спрямовує ще на якусь криву стежку. Нічого доброго він йому підказати не може. А Віктор Васильович? Знає він, хто такий Вадим? Через що довіряється йому? Невже й справді уклали якусь тимчасову угоду?

Вона почувала, як щось у ній обстоювало Борозну, і лякалася того. Обстоювала одна половинка серця, а друга... друга сквіла від болю. Розум їй підказував, що треба загасити той біль, треба бути холодною і безкомпромісною.

Вона не змогла дотриматися тієї домови з собою й півгодини. Коли Борозна вийшов з інституту й знову подивився вгору, вона зрозуміла, що з ним щось сталося. Вона бачила, як зсудомив біль його лице, як у нього опустилися плечі, і їй мимоволі скрикнуло серце. Якби він у ту хвилину піднявся до неї або покликав її в сад, вона б підійшла й заговорила, і, може б, серце відгадало правду, і, може б, береги, на яких вони стояли, почали сходитися знову.

Але він пішов, пішов зігнувшись, немов ніс на плечах свою провину, про яку вона думала безнастанно, весь час і якій, звичайно, не могла знайти виправдання.

Окрім того, вона думала про якусь розрідженість, ненаповненість того, що її оточувало. Ненаповненість квартири (звичайно, не речами), вулиці, інституту, безцільності й тягучості життя, яке недавно було таким цікавим і сповненим високого смислу. Мабуть, усе це йшло від того, що після пережитого розчарування їй знову щось відкрилося в людях, у людях і в коханні. Вона знову вельми довірилася тим дням, щасливим дням з Борозною, і не стільки щасливим, як обнадійливим, цією надією вона наповнила все життя, а тепер прийшло нове розчарування і вкинуло її в глибокий песимізм. І не стільки тому, що втрачала конкретну надію (не людину, а надію), скільки те посіяло в її душі недовіру взагалі. Вона не боялася, що не вийде заміж, але нащо виходити за того, чия душа блукає десь на інших паралелях і чиї інтереси ніколи не перетнуться з твоїми. Донедавна їй здавалося, що вона зустріла на рід-

них обширах близьку душу. Тобто, мабуть, зовсім не таку, як її, та душа несла в собі щось не до кінця осягнене нею, різке, круте, і все ж вони линули в одному потоці. Вона до кінця не розуміла Борозни, та в житті здебільшого саме й люблять за те, чого не зовсім розуміють, за таємничість, але таємничість, у якій не вгадують лихого. Нелі ще й зараз здавалося, що там сталася якась біда, яка, мабуть, не виправдовує Борозни, а щось пояснює, і якби він заговорив нині, оця спільність обширів, надзвичайно сильне бажання зрозуміти, проникнути допомогли б їм.

Але він таки пішов і прийшов тільки через три дні. Коли в її серці вже прохоллоло те гаряче бажання, чи просто його ніщо не покликало, а на той час вона знову тяжко переживала невдачу Дмитра Івановича й свою власну, і та невдача в ту мить була їй надзвичайно гіркою. Та й підійшов він не так, як би мусив підійти. Важкий, нахмарений, стояв навпроти неї, зчепивши руки, казав слова щирі, але якимось так, немов вимагав від неї розв'язання логічної задачі.

— Нелю, ти можеш знайти сили повірити мені? Тобто, зрозуміти, що я б тим листом втрачав більше ніж здобував.

Він мовби переводив розмову на терен мислі, логічних висновків, а вони всі були не на його користь.

Неля похитала головою, і він пішов. А їй знову стало шкода його, але почуття це було таке, що вона в одну мить розсердилася на себе й дала собі слово більше не розмовляти з Борозною.

Навпроти інституту, через дорогу, стояв голубий літній павільйон з прозаїчною назвою «Холодок», у якому продавали теплий напій «Саяни», лимонне печиво, цигарки «БТ» і фруктове морозиво. Його подавали на пластмасових тарілочках, а їли під полотняним тентом, нап'ятим на металевих стійках.

Під тим тентом в середу обідньої пори й зібралися Дмитро Іванович, Ірина Михайлівна, Світлана Кузьмівна та Степан Степанович. Вони демонстрували перед усім інститутом дружні взаємини, приязнь і довіру родин Марченків і Хоролів, гармонію і взаєморозуміння, які мали розвіяти будь-які підозри та наклепи. Ідея ця належала Світлані Кузьмівні, і впроваджувала вона її неухильно й ревно. Вона сподівалася в такий спосіб порятувати бодай скалки того, що з такою старанністю виліплювалося і вкладалося

впродовж років, чому, здавалося, ніщо не загрожувало, що й справді, коли воно є, ніким не помічається, але розбивається од найлегшого доторку. Для одних всі оті Одинцеві розповіді та натяки були великою сміховиною, інші втішались, що ось у таких благополучних родинах не все гаразд, а ті, що не вірили й обурювалися, мали все це за наклеп, однак довести нічого не могли. Такого довести не можна. Розголосу ж ця історія справді набрала великого. Так уже воно ведеться, що коли б це сталося з кимось іншим, усі тільки посміялися б, але тут вказали пальцем на «чистенького», «морального», і це викликало надмірне зацікавлення.

Для Дмитра Івановича лишилось загадкою, яким чином удалося Світлані Кузьмівні привести сюди Ірину Михайлівну, але вона прийшла, сиділа статечно, зосереджено й напружено одколупувала маленькою пластмасовою ложечкою морозиво й клала в рот. Дмитру Івановичу стало жаль дружини, він почував перед нею провину за оцю фальш, хоч і не міг їй розказати всього, що сталося насправді. Він багато чого не розповідав їй, карався тим. Колись він розповідав їй майже все, але та його щирість і довірливість накликали на нього ж немало підозр, ревнощів, дорікань. І він поволі навчився трохи перевірати те, що сталося з ним або почув від знайомих, перш ніж виповісти дружині. Власне, це була правда, тільки мовби в трохи іншому світлі. В усьому, що стосувалося їхнього життя, він її ніколи не обманював.

Сьогодні він був особливо вдячний дружині, що вона прийшла. Не через те, що схвалював оцей «захід» Світлани Хорол, а що Ірина це зробила для нього, і він знав, чого це їй коштувало.

На них дивилося чотири ряди широких вікон, за кожним з яких працювало щонайменше три чоловіки. Солодке фруктове морозиво здавалося Дмитру Івановичу кислим і несмачним. Він знехотя колупався ложечкою, пив теплу воду, уникаючи дивитися на інститутське подвір'я. Він надзвичайно шкодував, що дався на підмову.

Непевно почувалася й Світлана Кузьмівна. Вона без угаву говорила, сміялася, але сміх її був нервовий, неприродний. Тільки Степан Степанович, здавалося, не помічав нічого. Наліг грудьми на столик і лигав морозиво, як товчену картоплю, — вже третю порцію. А може, його й справді все це мало обходило. Він давно здався в усьому на милість переможця — жінки. Молодість провів безпутно,

спробував вести таке життя й після одруження, упіймався, злякався, Світлана Кузьмівна його притиснула, зуміла взяти в руки, трясла, як грушу, витрушувала лінощі, не допускала, скільки могла, до чарки та кінга, в який грав на гроші. Він цілком залежав од неї — квартира й машина були записані на неї, зарплатню вона одержувала більшу вдвічі, вона залишила йому лишень кілька душничків — цигарки, футбол, риболовлю. Він з тим змирився, а от вона змиритися з таким своїм заміжжям не могла. Шкодувала, що так дешево й невдало віддала свою красу, молодість, сердилася за те, що не могла відплатити чоловікові тим же, щось їй до того не допускало — виховувана змалечку порядність, загальна атмосфера інститутського життя.

Зараз вона відчайдушно борсалася, намагалася втримати те, що тріщало, ламалося, бо то насамперед ламався її благоустрій, її надія, та, зрештою, і все те, чим по-справжньому жила.

— Хочете, я розкажу вам анекдот, — сказала Світлана Кузьмівна. — Дуже смішний. Жінка вибирає в магазині мітлу. Вибирає годину, дві, перебрала всі, врешті підходить до продавця, а той її запитує: «Вам мітлу загорнути чи зараз полетите?»

Степан Степанович мрукнув, хоч, мабуть, і не зрозумів анекдоту. Ірина Михайлівна посміхнулася очима, Дмитро Іванович розреготався. І не стільки з анекдоту, хоч він справді був дотепний, як йому раптом пригадався начерк із записника Чехова: «Гімназист пригощає даму обідом у ресторані. Грошей у нього 1 крб. 20 коп. Рахунок 4 крб. 30 коп. З дамою розмова про Абіссінію». Безсмертний Чехов! У лабораторії все валиться й летить у прірву. Позавчора їм наполовину зрізали кошторис на наступний рік. Це означає: вони до сьогодні орудували сокирою і пилюкою, а тепер треба оддати ще й пилюку. А вони їдять морозиво й розказують анекдоти. Розмовляють про Абіссінію!

Дмитро Іванович реготав так довго, що Ірина Михайлівна занепокоєно й трохи осудливо подивилася на нього. Так він не сміявся ніколи.

Дмитро Іванович витер кулаками сльози, оглянувся, чи не дивиться хто. А ще: чи немає тут кого з інституту. Але під тентом було порожньо, тільки за сусіднім столиком сиділа парочка. Там теж розмовляли «про Абіссінію». Довговолосий молодик похмуро переповідав вчитану десь теорію, що буде з світом, які жахи чекають людство в

майбутньому, розмальована дівчина лякалася, округлювала вимальовані очі, насправді ж (це було неважко помітити) обом не було діла до світу. Дівчина аж повискувала, складала рот трубочкою, аби не розвозилась фарба. «Ох і мара,— подумав Дмитро Іванович.— Цікаво, яка вона насправді? Колись дівчат любили за коси, за брови, а тепер нерідко це — як щітки з магазину «Киянка». Сьогодні мода на такі, завтра — на інші».

Непомітно для себе, й далі спостерігаючи хлопця і дівчину, він переключився на інститут, на оте зловісне — карбованець двадцять,— урізаний кошторис. А він сподівався збільшення кошторису. І не просто збільшення... Просив грошей на лазерну установку. Адже сьогодні самою центрифугою втнеш не багато... З чим же вони залишаться? Власне, їм залишили кошти тільки на зарплатню. Але це теж не розумно. Одержувати зарплатню й не сподіватися щось зробити! Він не може погодитися з цим. Він буде доводити, буде боротися.

Оскільки Дмитро Іванович випав з розмови, Світлана Кузьмівна, аби зламати неприємну мовчанку, що запанувала за столом, почала розповідати вигадану історію їхнього з Степаном Степановичем кохання й одруження. Розказувала про те, як він їздив до неї на «опель-капітані», а вона тоді жила в тітки, і тітка не хотіла, щоб племянниця без згоди батьків виходила заміж, не давала паспорта, а Степан тоді обдурив тітку, сказав, що паспорт потрібен Світлані, щоб купити в кредит пальто, і вони поїхали на «опель-капітані» в загс і розписалися. Все це була неправда, і неправда саме того відтінку, коли людина, щось розповідаючи, мимоволі захоплюється і сама починає вірити в неї. «Він мене так шалено кохав. Ми й зараз іноді як молодята, правда, Стьопо?» Вона одтїнала будь-яку думку, будь-яку підозру з боку Ірини Михайлівни щодо неї самої і Дмитра Івановича.

А той врешті прислухався, йому аж щелепи звело од тіві байки. Йому хотілося торохнути кулаком по столу, але натомість він тільки подумав: «Пропади пропадом це чортове морозиво»,— підвівся й замовив собі чарку коньяку (коньяк тут продавали потайки). Випив зі смаком, крякнув, підійшов до Ірини Михайлівни:

— Ходімо, мені вже час. Ти ж звідси просто до Андрія? І, не прощаючись зі Степаном Степановичем, повів дружину до тролейбусної зупинки.

Вернувшись в інститут, він кілька хвилин порпався в

пухляді столу, одбирав потрібні папери, згорнувши їх трубочкою і засунувши до кишені, спустився вниз.

Ще не скінчилася обідня перерва, секретарки не було, і Дмитро Іванович зайшов до кабінету директора без попередження. Корецький ходив з дитячим відерцем у руках і поливав на підвіконні квіти. У нього тут ріс цілий сад. Заскочений зненацька, він чомусь засоромився, поставив відерце, та одразу ж оговтався, знову взяв його в руки, щоб докінчити роботу, Дмитро Іванович сів на стілець під протилежною від вікон стіною, чекав. Розглядався по кабінету — він завжди розглядався по цьому кабінету й не міг надивуватися. Будинок старий, багато разів реконструйований, а перший поверх і, зокрема кабінет, лишилися неторканими. В ньому була липна стеля — голуби, позолочені грона винограду, якісь труби, різьблені дубові стіни, різьблені лутки вікон — усе міцне, розкішне, мистецьки довершене.

Дмитро Іванович посміхнувся. Тепер кабінет цікавив його тільки з цього боку. А йому пригадалося, як уперше зайшов сюди, щойно скінчивши аспірантуру, ще навіть без кандидатського диплома. Кабінет вразив і приголомшив його. І директор, оцей самий високий і худий, як Дон-Кіхот, Павло Андрійович Корецький, видався незвичайною людиною.

Ставши до роботи, Марченко деякий час виконував обов'язки вченого секретаря, бував у цьому кабінеті часто. І тоді в нього з'явилася химерна мрія. Він мріяв прийняти тут дівчину, з котрою нещодавно познайомився й котра ще не приймала його залицянь. Посміхнувся своїм думкам.

І саме тоді оглянувся Корецький.

— Ви що, тільки що знайшли десять тисяч карбованців? — сказав він. Це була маленька компенсація за недавнє замішання.

— Не знайшов, а загубив. Точніше, вкрали.

— Де ж це відшукався такий спритник?

— Тут, в інституті.

— І хто він? — вів і далі в тому ж жартівливому ключі розмову Корецький, радіючи, що в Дмитра Івановича не хмарний настрій, а отже, в нього все гаразд удома й акцію з кошторисом він сприйняв без ексцесів.

Дмитро Іванович і сам дивувався своєму спокою, проте на останнє запитання відповів хоч і жартівливо, але вже сухо, діловито:

— Ви з Одинцем. Зменшили наполовину кошторис і по-

ставили мене в неможливе становище. Павле Андрійовичу,— захвилювався він,— ви краще за всіх знаєте, що це означає для відділу.

— Сядьте сюди,— зненацька сказав Корецький і повернув боком стільця по той бік столу.— Сядьте справді, прошу.

Дмитро Іванович спантеличено й аж злякано подивився на Корецького, а потім здогадався, що той мав на увазі, і з досадою махнув рукою:

— Для чого це...— хотів сказати «фіглярство», а сказав: — Перевтілення.

— Ні, ви таки перевтільтесь, сядьте на мов місце,— м'яко сказав Корецький.— Справді, що б ви робили? Шість років ми не маємо ніяких практичних доказів того, що ота робота... ота робота конче потрібна. Тобто ви мене розумієте. Всі подібні лабораторії і навіть інститути поки що нічого не дають практично. Під словом «практично» я розумію вагомі результати. Ну, дещо ви маєте. По світло-спектру, по складу строми... Але основна група... Я просто не маю права.

В очах директора світилося щире співчуття, і саме це стримало Марченка від різких слів, які крутилися на думці.

— А ви самі, Павле Андрійовичу, якби це тільки від вас залежало?.. Ну, й кошти були ваші, власні? — тільки й запитав він.

— Я дозволив би. Щось там є... Я розумію,— Корецький став не директором, а просто науковцем,— якби вам вдалося довести — це ключ до всього. Ну, не до всього, але ви б переплюнули всіх своїх колег. І наших, і зарубіжних. Але,— сказав голосом уже тільки директора,— ті гроші не мої, і я не можу підписати кошторис у тому вигляді, в якому склали ви. Та й Карпо Федорович рішуче заперечує.

Слова Корецького про Одиця Марченка залишив поза увагою. Він вийняв з кишені папери і сказав:

— Якщо ви самі так думаєте, то зможете обстоювати інтереси лабораторії фотосинтезу перед вищими інстанціями.

— Ви мене ввіймали,— сказав Корецький.— Я... спробую.

Дмитро Іванович розумів, що обстоюватиме Корецький слабо. І це, очевидно, нічого не дасть. Проте підсунув до директора папери.

— Тут деякі розрахунки. Подивіться.— Він помовчав,

подивився на білих голубів на стелі й закінчив: — Як ви самі розумієте, я не можу залишити цю роботу. Я залишу тільки тоді, коли впевнюся, що там — справді глухий кут.

Дмитро Іванович піднявся на третій поверх. Біля дверей кабінету його чекав Вадим Бабенко. У руках тримав якийсь папір («Ох, щось забагато сьогодні паперів», — подумав Дмитро Іванович); Бабенко мав рішучий і незалежний вигляд, якийсь особливо незалежний, щось було в його обличчі отверділе й незнайоме Марченкові.

— Тут не замкнено, — сказав Дмитро Іванович. — Чого ви не заходите?

— Знаєте, ще потім хтось подумає, — сказав Вадим. — Тут у нас творяться такі дива...

— Ніяких див, — і собі нахмурився Марченко. Йому не сподобався Вадимів натяк і насторожила холодність, з якою той зустрів його. Він звик бачити Вадима усміхненим, коректним, а тепер з його вигляду вловив якусь зміну й насторожився. — Що там у вас? — мовив сухо, офіційно.

— Підпишіть, — поклав перед Дмитром Івановичем папір Вадим.

Дмитро Іванович узяв папір, почав читати. «Вадим Олександрович Бабенко, сорок шостого року народження, безпартійний, освіта вища, кандидат біологічних наук. Працюючи в лабораторії фотосинтезу з тисяча дев'яност шістдесят дев'ятого року, зарекомендував себе здібним, талановитим науковцем, здатним до аналітичного мислення, глибоко теоретично освіченим, послідовним і точним у практичній лабораторній роботі.

Вадим Бабенко — свідомий громадянин, чуйний товариш, висококультурна людина...»

— Що це таке? — обірвав читання Дмитро Іванович.

— Я переходжу на роботу в інститут біохімії, — не змігнувши оком, відповів Бабенко.

Дмитро Іванович сидів, немов уражений ножом у спину. Він аж обіперся на стіл, щоб не покитнутися. Вадим Бабенко, котрого вважав надією й опорою відділу, котрому він чимало допомагав, котрий і справді багато й плідно працював у лабораторії, — утікав. Утікав дочасно (мабуть, поспішав, поки чутки про невдачу не розійшлися по сусідніх інститутах, бо тоді перейти буде важче, зараз Марченкової характеристики достатньо, щоб його переформити переводом за кілька днів), отак колись утікали лакеї од зубожілого господаря. Це було неймовірно. Дмитро Івано-

вич повернувся разом із стільцем і подивився у вічі Бабенкові. Той ледь-ледь почервонів, але витримав його погляд.

— Мені давно пропонували там місце,— сказав.— Ви не маєте права затримувати мене...— Він говорив ніби й з повагою, але в очах і на губах було написано зовсім інше.

— А оце,— Дмитро Іванович тицьнув пальцем у папір,— самі написали?

— Сам,— нітрохи не зніяковів Бабенко.— Так усі роблять.

— Ті, що йдуть за доброю згодою. Ті, що не продають своїх товаришів,— скипів Дмитро Іванович. Він відчув, що лють зашморгнула йому горло.— Ви... ви дезертир, що втікає з корабля.

Бабенкові очі враз стали круглі, у них спалахнули зелені вогники, і він сказав з холодним презирством:

— Не я в тому винен, що корабель виявився дірявим. Ви його стругали. І нікого я не продаю. Од цього нікому немає зла. То ви самі... вашою нікчемною добротою...

— Що... я сам? — обіперся об стіл Дмитро Іванович, почувуючи, як у ньому поруч з люттю народжується щось тремке, крихке; він уже шкодував, що не стримався, втягнувся в пегідпу суперечку чи й сварку з Вадимом, якого стільки літ опікував, хоч і здогадувався про холод, який той посить у серці. Він і зараз, сказавши такі злі слова, залишався спокійним і холодним. Зелені вогники у його очах зблиснули тільки на мить, його очі знову були світлі, чисті, егоїзм не виїв їх, він, як здогадався в ту мить Марченко, в'ївся в них далеко вглиб, то була ржа під понікельованою поверхнею. Придивившись ще пильніше, Дмитро Іванович зрозумів, що ота світлість, чистота,— то не чистота, то прозорість рідини, що не пропускає проміння.

— Стояли нам на дорозі.

— Я стояв на дорозі? — спантеличено сказав Марченко.

— А хіба ні? «Моя думка про це така... Нам треба зробити так»,— сказав Вадим, вимовляючи слова трохи в розтяжку, як вимовляв їх Дмитро Іванович.— А чужі думки? А бажання інших?

— Хіба я не давав можливості розвиватися їм?

— Давали...— іронічно скривив губи Бабенко.— А це тоді що? А оце?

Він відчинив шухляду, вийняв звідти оберемок журналів і кинув на стіл. На кожному з них рукою Дмитра Івановича було написано «Sine toga», ще й підкреслено раз або кілька разів. То були статті, прочитані його співробітниками, а деякі й ним самим, порушені в них проблеми потребували перевірки, розробки, звірки з проблемами, що розроблялися в їхній лабораторії. І ось вони лягли на полиці шафи, «Sine toga» розтягалося на роки й забувалося зовсім. Дмитро Іванович підійшов до шафи. Журнали стояли перівними рядами, їхні строї скидалися на камінне мурування, порушене в багатьох місцях, вони видавалися Марченкові цегляною стіною, яка кожної миті могла похилитися і впасти на його голову.

— Мене не вистачило на все,— нарешті тихо, заглиблений у себе, сказав він.— Ми справді... надто жили летючим днем.

— Вашим днем,— уточнив Бабенко.

— Може, й моїм. Але чого мовчали інші? Зокрема ви?

— А кому хочеться мати неприємності?

— Ну, це вже ви...— обурився Марченко.— Хіба я коли-небудь помщався? Хіба я притискував вас?

— Зовні ніби й ні. А насправді...

— Що — насправді? — Якби це була розмова тільки з Бабенком, оцим Бабенком, котрий щойно вивернув себе до кінця, Дмитро Іванович не вів би її далі. Але тепер він сперечався з самим собою, він намагався захиститися від чогось, що постало перед ним крутим ребром, суворим і нещадним знаком запитання, якого він ставив перед собою й раніше, але який ще ніколи не нависав так круто над його життям.— Я завжди намагався... Ну, як сказав один великий чоловік: ніхто не одів через мене чорного плаща.

— І думаєте, не одів?

— А звичайно. За десять років я виніс лише одну догану. Скажіть, я її виніс несправедливо?

— Догану винесли справедливо,— погодився Бабенко, але в його очах був тріумф, з якого Марченко здогадався, що той готує йому особливу підлоту.— А пішло... чи було змушено піти з лабораторії...

— Ну... Бурлаченко був алкоголік.

— А чого?

Дмитро Іванович потиснув плечима.

— Безвольність. Мав роботу. Мав сім'ю. Такі діти хороші... Жінка красуня.

— Отож, жінка. Хіба не знаєте, вона...

— Тоді... винен сам,— і далі захищався Дмитро Іванович, шукав собі виправдання, хоч і почував, що воно щербате.— Або тримай у руках...

— А може...— І в очах Бабенка засвітилися зовсім гидкі вогники. Нестеменно такі, які загоряються темної ночі на болоті. Принаймні такими вони видалися Дмитру Івановичу.— Він перехворів. І як чоловік...

Дмитро Іванович сидів, неначе вдарений по голові палицею. Він почував величезну провину, яку вже не міг виправити, і від того в душі немовби відкрилося якесь провалля, куди котилося все, що так довго визбирував, кохав і лелівав.

— Я ж не знав.

— Отож-бо. А Коваль? — Либонь, Вадим добре підготувався до такої розмови, вишукував аргументи, щоб кинути їх у бій за характеристику. І тепер посилав один за одним. По його обличчю було видно, що він має ще чималий резерв.— Він був змушений піти, бо його звинуватили в крадіжці спирту. А він зовсім не крав. Він рятував честь Ліди. Спирт украли... електрики. Ліда ж приходила до нього, коли він чергував. Він не хотів виставляти її як свідка.

Дмитро Іванович провів рукою по чолю, витер краплі поту. Надворі пряжило сонце, камінь і асфальт дихали спекою, у кабінеті стояла суха задуха, а піт на його чолі був холодний.

— І ви не сказали мені? — мовив Дмитро Іванович.— Який же ви підляк...

Його очі потемніли від гніву, праве — дужче, ліве — менше, але сьогодні Вадим відмітив цю відмінність, яка завжди усіх бентежила й чимось приваблювала, зі злорадністю.

— Я підляк? — засміявся він.— А ви мене запитали? Чого воно мене мало обходити?

Так, Бабенка не обходила ні чужа біда, ні чужа радість. Дмитро Іванович тільки тепер зрозумів Вадима до кінця. Перед ним стояв чоловік жахливого практицизму, точного розрахунку, вимірної до міліграма корисливості. Його коректність, посмішка — теж проміряні до міліметра. А заглянь глибше, в душу, і звідти повіє холодом, як з льодовні. І ота посмішка — то його друга вдача, вона потрібна, вигідна й тому приліплена до губ. Як то він цього ранише не помічав?

Він йому не позаздрив. Навіть навпаки — відчув щось близьке до співчуття. Далєбі, страшно жити так, нікого не любивши й не відчувши любові до себе. «Але я... Як міг я сам жити отаким сліпцем, отаким кротом? Ще й думати, що бачу незвичайний талант. Боже, куди я дивився! Як міг спокійно жити!»

Дмитро Іванович підвівся й сказав тихо, але твердо:

— Йдіть.

— Я піду,— так само нахабно подивився йому в обличчя Бабенко.— Але ви підпишете характеристику.

Дмитро Іванович узяв ручку. Поволі розписався. Поставив дату.

А тоді враз кинув ручку, в одну мить пошматував папір і пожбурихав його в обличчя Бабенку. Той зблід, губи в нього стали безкровні, руки нервово забігали по гудзиках тепіски, проте навіть тепер сила тверезого обрахунку в ньому була дужча за хвилину гніву. Він зрозумів, що Дмитро Іванович зараз зважиться на будь-який крок і що навіть казати йому ті слова, які він казав напочатку, небезпечно. В цю мить він боявся цього розгаданого, як йому видавалося раніше, до останньої мозкової звивини, шефа. Він бачив, що Марченко міг ударити, міг узагалі вчинити хтозна-що.

— Я напишу сам,— твердо сказав Дмитро Іванович, намагаючись подолати дрож, який стрясав його.

— Що ви напишете? — В голосі Бабенка вчувалися нотки непевності. — Неправду?

— Ні. Я напишу правду. Що ви — талановитий науковець, вмієте працювати. Але що людина ви нечуйна. Що у вас за всім стоїть розрахунок. І зовсім немає серця. І відсуття мораль.

— Мораль,— хмикнув Бабенко.— У кого вона є?

— У вас немає. Ви п'ять років підлещувались до мене. Ви лицемірили перед Світланою Кузьмівною. Тепер будете підлещуватися до когось іншого. До тих, до кого вигідно. Скажіть,— раптом подивився в очі Бабенку,— у вас батьки є?

— Є, а що хіба? — спантеличився Вадим.

— Хто вони?

— Селяни.

— І ви можете сказати, що вони коли-небудь лицемірили й брехали? Пригадайте. Уявіть собі, що вони знають усе про вас.

Вадим Бабенко стояв спантеличений. Йому здавалося,

ніби його обдурили, обсміяли, але в чому — зрозуміти не міг. І це породжувало почуття безпомічної злості.

— А все ж ви мені напишете позитивну характеристику,— врешті похмуро сказав він.

Дмитро Іванович поглянув на нього, як дивляться на дивака.

— Бо тоді я залишуся у вас. А ви ж мене вже не захочете.

— Правда. Я з вами працювати більше не хочу. А проте характеристику нехай напише профспілкова організація. Ваші колеги. Йдіть. І не доводьте мене до гіршого.

В нього під оком знову затіпалась синювата жилка, Вадим помітив це, хотів щось сказати, не сказав, вийшов. І майже одразу в кабінет зайшла Хорол. Дмитру Івановичу здалося, що вона стояла під дверима.

— Чого він приходив? — У її очах гоїдалися сполохані вогники, Дмитро Іванович помітив їх, витлумачив по-своєму, його знову охопило шаленство, гнів кинув усю силу в кулаки, він стиснув їх і закричав:

— Приходив звільнитися з роботи. Тікає з корабля. Тікайте й ви. Всі тікайте. Всі!

Світлана Кузьмівна мить стояла непорушно, сполохані вогники, що горіли в її очах, полетіли кудись углиб, страждання й розпач спотворили її обличчя, вона затулила його руками й несподівано заплакала.

— Нащо ви так,— витиснула крізь ридання.— Куди я без вас. Я без вас... — хотіла сказати — «піцо», не сказала, він зрозумів і так, йому було неприємне її приниження, але водночас у серці відгукнулася її щирість і каяття, в чому саме, він не знав, але вловлював, що вона шкодує за чимось, і тому сказав уже значно спокійніше:

— Ну, не треба. Я не хотів вас образити. Та й ми ж не вмираємо. Ми ще попрацюємо. І я, і ви.

Як і кожен чоловік, він губився перед жіночими сльозами, окрім того, боявся, що хтось увійде й побачить її розпач, витлумачить його по-своєму, доторкнувся рукою до її плеча:

— Заспокойтесь, Кузьмівно. Ми справді ще повоюємо і попрацюємо.

Нарешті вона витерла хустинкою сльози (в цю мить у її голові мелькнула ще одна думка, чисто жіноча — «яка ж

я була некрасива»), подякувала йому усмішкою, може, вперше на віку щирою усмішкою колеги, й пішла.

А Дмитра Івановича ще кілька хвилин гріло й хвилювало полум'я, яке допіру спалахнуло в ньому, а далі він упав у глибоку депресію. Підійшов до дверей, замкнув їх на ключ, опустився на диванчик і тяжко задумався. По одному піднімав камені, які кинув у нього Бабенко, в гіркому подиві клав їх перед своїм мисленим зором і розглядав. Найдужчий біль відчував від отого — про його доброту. Але не міг змести з пам'яті й іншого — про гальмування поступу інших. Звичайно, все це сказав холодний і розсудливий шкурник, та ще й у помсту. Але чому саме це? Те, чим він і сам не раз хвилювався й ставив на карб. Звичайно, ставив не до кінця серйозно, трохи як самомилування — що ось він і такі дрібні свої вади може розглядати мовби стороннім оком і гамувати їх; а так чи так, але істина, якась крапля істини в тому крилася.

У цю мить він подумав, що багатьма вчинками деяких людей науки керує честолюбство, марнослав'я, що вони тільки приховані десь глибоко, закамурфльовані. Ну не в усіх це. Є окремі, їх називають подвижниками. Марченко ясно усвідомлював, що сам на таке навряд чи здатний. Щоб віддати своє «я», розчинити його до крихти в інших. Саме розчинити, а не зректися, бо самозречення, офірування — в них теж є насолода. Почувати, що віддаєш себе комусь, упиватися тим. Це насолода неподільна. Це — не гордість, яку можна винести на люди. Навіть не лихо, відбиток якого помітиш на інших. Це «самоспоживання» насолоди. А він мав на думці зовсім інше. Повне зречення свого «я», тобто зречення його як сили, яка тисне на інших. Мабуть, то найбільша людська геніальність — зробити, щоб ти сам не манячив над содіяним тобою. Але ж тоді не знатимуть і тебе? Не оцінять твоїх зусиль! Ніхто й не подумає, що ти геніальний чи там талановитий. У цьому й полягає ота величезна несумісність множинного і одиничного. Є такі, що хочуть піднести людям щастя, як пиріжок на тарілці. Але щоб знали: той пиріжок з їхніх рук. Нехай їдять пиріжок, але знають, хто його дав. І поміж цим промовляють імена відкривачів. Він, відомий учений Дмитро Іванович Марченко, хотів подарувати людям своє відкриття. Дати пиріжок із власних рук. Ну, він робив щось і для своїх помічників. Коли струмочки їхніх думок вливалися в ріку його мислі. Пхе, як це гидко — в ріку його мислі! Але куди він подінеться — справедливо.

Струмочки їхніх власних думок не раз пересихали. Вони губилися в пустелі. Він тягнув великого наукового воза, йшов поперед нього, і всі бачили його й не бачили тих, котрі підпирали ззаду. Так, хтось та має тримати в руках дишель і скеровувати воза. Тільки ж треба частіше оглядатися, пильнувати, щоб ніхто не потрапив під колесо, не втомився й не відстав. Це правда, він умів тягнути воза. Умів робити. Та й що все життя без роботи! Без неї немає людини. Це він знав по собі. Іноді він почував, що його займає не результат сам по собі, а процес роботи, шукання, наближення до результату. Він неясно здогадувався, що оце і є найвищий акт людської діяльності, це і є патхнення, і саме в оцьому, саме отоді він і був ученим, якоюсь мірою ученим з покликання, а не дипломованим колекціонером наукових істин. І не тільки вченим, а й найбільшою мірою людиною. Можливо, думав не раз, якби він знайшов те, що шукав, разом би знайшов і певність, що саме для цього прийшов у світ, певність усвідомлену, яку без будь-яких зусиль мають мільйони хліборобів, теслів, ковалів. Але для них і їхня праця є легкою чи принаймні звичайною. Для нього ж найчастіше оце шукання було важке. Так, легкою, приємною була сама мрія про досягнення результату. Про те, як усі це зустрінуть. Сама ж робота не раз завдавала йому мук. Особливо коли думка попадала кудись, немов у розколину, де її щось прищікувало. Іноді йому не просто було повернути себе до думання. Він залюбки втікав у якусь художню книжку. Навіть коли робота йшла, коли він почував, що нанизує один на один здогади, що вони шикуються в послідовний ряд, і тоді він не раз почував насильство над собою. Щоправда, в такі години чи хвилини це фіксував рідко, фіксував пізніше. Тоді він працював гарячково, його щось гнало вперед, підпихувало зсередини, він почував внутрішнє задоволення від своїх розгадок; ні, він не впивався цим задоволенням, не смакував його, тоді йому було не до того, просто було ніколи, але отой час, мабуть, і був актом справжньої творчості. Цей розгад впевняв його, що він прийшов на наукове поле не випадково. Що як науковець щось та важить.

І водночас, міркуючи отак, він пригадував усе, що сталося за останній місяць, і йому почала закрадатися в голову думка, що сам-то він тягнув, але, мабуть, трохи не так скеровував воза. Або в нього не вистачало сили, душі, отієї внутрішньої енергії, яка кидає не тільки саму лю-

дину в політ, а надає їй снаги повести за собою інших. «Через те й невдача. Вона в мені самому».

«Я ніколи не рвонувся,— подумав він знову.— Я по крихітці, по піщинці викладав гірку й вилазив на неї. Придушував щось у собі. Намагався не порушити чогось значного. Не робити підлот. Але я й не зробив великого блага. Я робив добро. Але теж невелике. Десь там клопотався за квартири для підлеглих, допомагав їм захистити дисертації. Не притискував вельми. Оддавав себе потроху. Так, можу вчинити невелику помсту. Таку, як це надумав для Вадима. А не спопелив його. Не розіп'яв на хресті совісті. То що ж виходить: зумів посягнути на оте, найвище, важився на найрішучіший крок, узяв на себе клопіт мучитись чистим повітрям і хлібом на шість мільярдів — і я не все зробив? Чому? Тому, що шість мільярдів я спробую зробити щасливими, а когось одного... Це значно важче?»

Але ж,— раптом щиро й відверто подумав він,— хіба я не хочу, щоб були щасливими Юлій, Микола, Неля? Хіба моя в тому вина, що я в чомусь помилився? І чи такий уже я страхопуд, як оце подумав про себе пипі. Не був же я боягузом у війну... Ця остання думка трохи протверзила його. Він зрозумів, що переборщує. Що, принаймні зараз, Юлієва, Миколина долі йому болючіші за власну невдачу. Що, якби йому зараз вивести їх із сутічок, він зітхнув би легше, і не карався б так душею, і нападки Одинця сприйняв би спокійніше, ще й дав би йому одкоша. Він і так дасть. І Вадимові не зможе простити. Ніколи і нізащо.

А основне... Він дуже багато вклав сюди, в лабораторію, самого себе. Думок, зусиль, надій. Кожну, бодай дрібну невдачу, кожну посередньо виконану роботу він сприймав як докір собі. Йому хотілося, і це хотіння було не просто бажанням погамувати власну наукову амбітність, а чимось більшим, щоб дослідження в лабораторії велися на справді високому рівні, адже тільки так можна щось знайти і здобути, щоб племінець шукань не пригасав ні на мить, і всіма способами підтримував його палахкотіння. Він гаразд усвідомлював, як багато важить знати про пайновіші здобутки на тому полі, на якому працювали вони. В лабораторії, та й в усьому інституті взагалі була добре поставлена наукова інформація. А поза тим майже кожного дня він запрошував до себе то того, то іншого працівника, а то й кількох одразу, або сходилися у якійсь

з кімнат лабораторії чи й у тупичку коридора, де стояли лавиця і кошик для недопалків, курили, вели розмову. Для декого ті розмови мали видатися порожніми балачками, теревеннями, і тільки люди втаємничені втямили б, як те багато важило. Власне, саме отут найяскравіше тріпотів той племінець, тут вироблявся напрям пошуку. Найчастіше вони говорили про те, хто що прочитав по останніх дослідженнях по фотосинтезу, розповідали також про роботи інших наукових установ — вони часто їздили у відрадженьня і просто вели ділову і дружню переписку з колегами — і кожному одразу ставало зрозуміло, що треба прочитати, у який спосіб провести той чи інший дослід, де шукати успіху.

Дмитро Іванович культивував ці розмови свідомо, тут не боялися помилитися, не боялися сказати дурницю, тут і його перепиняли, і його варіанти одкидали рішуче. А він усе те, непомітно для інших, підсумовував, вивіряв і вже виносив на широкі офіційні обговорення.

Власне, Марченко і розглядав лабораторію як пошукову організацію і спрямовував на те весь її механізм. Непомітний і невидимий, декому могло здатися, що ніякого механізму й не було. Проте Дмитро Іванович знав, що він був, і бачив його ясно, і усвідомлював, і спрямовував усю його роботу. То був не простий механізм. І складався він не стільки з приладів, затверджених тем, авторефератів, скільки з оцих ось розмов — бажань, устремлінь, стосунків, а в кінцевому рахунку знову ж з тих таки наукових праць, поданих на розгляд вченої ради. Дмитро Іванович увесь час боявся, щоб цей механізм не застарів, не відстав, простіше, він боявся провінціалізму, отого крутіжу на вузеньких гонах, самозаспокоєння, коли обрій звужується до тих же маленьких гонів і тобі весь час здається, що ти кудись ідеш, а насправді товчешся на місці. Він учив своїх товаришів посягати на найбільше — бодай думкою, мрією, — бо хто багато прагне, той багато і зможе. Він щоденно розвінчував перед ними оту притчу про синицю в жмені, адже для них синиця в жмені й означала б безнадійний провінціалізм, краще, казав він, один раз побачити журавля, ніж десять разів погладити по голівці синицю, бо, окрім усього, дивлячись на журавля, ми дивимось на небо, а розглядаючи синицю, розглядаємо власні долоні.

Таким чином, оце все і становило його лабораторію, його світ, і так само, як він не може відмовитися від

самого себе, не може відмовитися й від цього світу, допустити, щоб у ньому щось зруйнувалося, щоб він перестав функціонувати. То буде великою втратою. І не тільки для нього.

І все ж на душі було важко. Здавалося, там щось хилиться, розгойдується, і він не може зупинити хитаю.

Дмитру Івановичу захотілося курити. Він одсунув шухляду столу, але обидві коробки, які знайшов там, були порожні. Одімкнув двері й вийшов у коридор. Там не було нікого. Інститут взагалі спорожнів майже на третину — багато людей пішло у відпустку. А курити хотілося страшенно. Марченко спустився на другий поверх, поволи повернув по коридору праворуч. Він не згледівся й не міг собі пояснити, чому постукав саме в ці двері й зайшов саме в цей кабінет. Денис Сергійович Чирков сидів за столом, ледь схиливши голову на ліве плече, і щось швидко писав. На його довгастому, землистого кольору обличчі застигло напруження, з яким людина поспішає закінчити якусь роботу й не дає собі попуску, не дозволяє зупинитися, поки не закінчить.

— У вас закурити знайдеться? — запитав Дмитро Іванович.

Денис Сергійович на мить одвів очі од паперів, посунув лівою рукою на край столу пачку «Прими», показав пальцем на стілець. А сам знову швидко побіг пером по аркушу.

Дмитро Іванович сів і закурив сигарету. Вона була міцна, він глибоко затягнувся й трохи не закашлявся. Сам курив сигарети з фільтром — «Столичні» або «Опал». Сигарети з фільтром курили й майже всі інші науковці інституту. Марченко подумав, що Чирков — кандидат, ніяк не захистить докторську, у нього троє дітей, отож курить «Приму», ще й, може, звик до неї в інституті або на заводі, де працював близько семи років. Він і далі дивився на Чиркова, на його не новий сірий костюм, на старі босоніжки, що висовувалися з-під столу.

Немов відчувши, що Марченко розглядає його, Чирков сховав босоніжки під стіл, поклав ручку. Відкинувся на спинку стільця, запалив і собі.

Він од самого початку, тільки-но Дмитро Іванович зайшов до кабінету, прочитав у його очах скаргу чи бажання поговорити й тепер спокійно чекав. Він поважав Марченка як науковця, поважав і як людину, хоч трохи критично ставився до деяких рис його характеру. Він навіть заздрив

у дечому Дмитрові Івановичу — його фантазії, його вмінню одним ривком прорізатися думкою кудись далеко, на території, зовсім не обжиті думками інших, і водночас увазі до дрібниць, до деталей, з яких часто виростали нові думки.

— Вальтесья в мене все, — сказав Марченко й відчув, що сказав занадто плаксиво й не те, що хотів.

— Щось, може, й повалилося, — затягнувся сигаретою Чирков. — Ви, мабуть, були в директора, говорили з ним про кошторис? Знаєте, я не хотів утручатись. Та й важко там... — Він пошукав слово: — Щось довести, вивести з чогось правильне рішення. Але можна зрозуміти й Павла Андрійовича.

Чирков сказав це м'яко, намагаючись заспокоїти Марченка, і зовсім не сказав про те, що він довго розмовляв з Корецьким і що вони домовилися разом піти в президію академії. Йому здалося, що Дмитро Іванович ображений на Корецького, і він лідшукував ще якихось аргументів, щоб примирити його з рішенням директора.

— Все йде не од директора, а від Одинця, — обірвав його думки Дмитро Іванович. — Все! — підкреслив він жестом.

Чирков поморщився, наче йому боліли зуби, пожував кінчик сірника.

— З Одинцем, мабуть, доведеться говорити на бюро, — сказав він, — Карло Федорович перейшов усі межі. Оті його плітки, оті вигадки...

— Я дуже вам вдячний, що ви берете під охорону мою персону, — випростався Марченко, почувачи, як його раптом почало поїмати роздратування на Дениса Сергійовича. Здавалося, мало б бути навпаки: оця його співчутливість, розуміння, а насамперед те, що він відверто ставав на його бік, мали б викликати почуття вдячності, а виходило навпаки. Мабуть, його драгувала власна безпомічність і те, що Чирков її бачив, а також розмовляв із ним, як розмовляють з людиною, котра потерпіла аварію. Він навіть забув, що Денис Сергійович пам'ятав ще одне його горе — нещастя з сином, майже щодня розпитував про Андрія і вже навіть через те мимоволі знизив тон на співчутливий. І забув, як щойно сам просив співчуття. — А може, все оте, що каже Одинець, правда? Може, я справді аморальний тип, маю сім коханок і тероризую жінку. Ви що, не вірите, що я можу закохатися?

— Не вірю, — посміхнувся Чирков.

— Ну, знаєте...— удав обурення Марченко.— Думаєте так з огляду на мої літа чи просто відкидаєте таку можливість?

Чирков посміхнувся й сказав:

— Нам з вами пізно говорити про це. Трапляються, звичайно, випадки... Але не в таких, як ви, людей.

— Чому? — запитав Дмитро Іванович.

— Ну, бо ви... — на мить зам'явся Денис Сергійович,— совісний. Ви б або вже як з кручі у вир, або... не прийшли б до мене. Може, було у вас щось за молодості, але в такі літа...

І Дмитро Іванович здався. Він вимучено посміхнувся й сказав:

— Правда. Але я прийшов не впевнити вас у своїй безгрішності. Мене мучить інше. Мені тільки що сказали... Та й не в тому справа,— махнув рукою.— Ви думаєте, я ото такий, як у лабораторії? Кручусь, щось придумую, чогось допинаюсь? Я весь час сумніваюсь. Ну, може, не завжди, а останнім часом. З цілого ряду причин. Ви їх знаєте. Розумієте, я роботи не боюсь, і мене не так легко збити, вибити з колії — я чіпкий. Я завзятий, навіть запеклий. І разом з тим такий... Переживаю за хлопців...— І він опустил голову.— Я наче підвів їх. Вони мені повірили...

Денис Сергійович бачив, що з Марченком скоїлося щось серйозне. Його немало здивувала сповідь Дмитра Івановича й навіть чимось насторожила, а чимось і порадувала. Вже хоча б тим, що отакий солідний, досвідчений учений прийшов і одкрив йому свою душу. Отже, він йому довіряє. А може знає, що він сам часто сумнівається і за це його критикують. І водночас відчув безпомічність. Ну що він може сказати цьому чоловікові? А сказати щось мусять. Либонь, сказати одне — правду.

— Ви, мабуть, кажете все це мені, думаючи, що я ні в чому не сумніваюся,— мовив він, крокуючи по кабінету.

Дмитро Іванович хитнув головою. Саме таким, прямим, навіть прямолінійним бачився йому Чирков.

— Ще й пов'яжете це з моєю теперішньою виборною посадою?

Дмитро Іванович знову схитнув головою.

— А чого ви думаєте, що людина на моїй посаді не повинна сумніватися? Щоправда... Тепер укорінився інший стиль. А сумніватися у своїх спонуках... у своєму ставлен-

ні до інших людей... До друзів, співробітників... У розпізнанні того, де добро справжнє а де тільки бутафорія. Навіть у імпульсах власної душі. На мою думку, коли людина сумнівається, то це вже добре само по собі. Значить, вона не хоче жити неправдою. Вона не хоче йти кривою стежкою. Сумніваються ті, що вірять, а не ті, що не вірять. Знаєте,— раптом зупинився він проти Дмитра Івановича,— якось я в суботу прогулювався парком над Дніпром, отам біля Лаври. Зайшов у такі хащі... І побачив чоловіка... Він сидів на пеньку й дивився перед собою. Якби ви бачили, яке в нього було обличчя. І мені здалося, що він щось обдумував. Мабуть, надзвичайно важливе. Я блукав понад Дніпром, викупався і навмисне пішов назад тією ж стежкою. Той чоловік так само сидів на пеньку. Я переконаний, що він по тому ваганні зважився на щось рішуче. Негідники не вагаються. Вони й не караються. Тобто, караються, але не так, як порядні люди.

Дмитро Іванович сидів з пригніченим виглядом і, здавалося, нічого не сприймав. Насправді ж він слухав, і йому дуже подобалося те, що казав Денис Сергійович. Може, думав він, Чирков трохи й підлаштовується, але вигадати всього цього, вигадати без відгомону у власній душі, звичайно, не може. Поволі провітлів обличчям, дивився на Деніса Сергійовича, мовби спонукаючи його розкриватися далі.

Чирков уловив ту зміну на обличчі Марченка, хоч і не до кінця відгадав її, закурив ще одну сигарету, тихо сказав:

— Тільки зрозумійте: я не закликаю до вагань, до нескінченних ревізій душі. І не кажу, що ними можна виправдати наші вади характеру та помилки. Бо от хоч би й ви... Настроюєте себе на справедливість, а скрізь і всюди дотриматися того не вмієте. Та й помилок ви наробили. А все почалося з того, що відвели в лабораторії собі, своїй думці непомірно багато місця. Тепер карайтеся, сумнівайтесь, щоб не повторити те знову. Сумнівайтесь... на добро. То непогано.

Дмитро Іванович у думці не погодився з Чирковим, що посів занадто багато місця в лабораторії. Дослідник може, а інколи й мусить посісти все місце, часом навіть весь простір, який тільки осягне попереду, інша річ, що треба знайти й показати іншим їхні обшири й не сковувати їхньої волі. Але не це зараз хвилювало його.

— То ви все-таки не маєте мене за кар'єриста й хит-

руна? — сказав Дмитро Іванович, аби ще раз упевнитись у тому, що почув.

— Я маю вас за порядну людину, — погасив у попільниці цигарку Чирков. — І радий, що ви так болісно це переживаєте. А ще радий, що ваш син одужує, — усміхнувся він. — Сьогодні йому дозволили встати з ліжка.

— Звідки ви знаєте? — радіючи, й собі усміхнувся Дмитро Іванович.

— Та вже знаю, — сказав Денис Сергійович і подивився на залишені на столі папери. Хоч він миттю одвів очі, Дмитро Іванович зрозумів, що Чиркову муляє недокінчена робота, і підвівся. Подивився ще раз Денисові Сергійовичу в очі, й знову обоє мимоволі не могли стримати усміху. Далі слова були зайві. Міцно, по-чоловічому, потиснули один одному руки, і Дмитро Іванович вийшов з кабінету.

Він ішов повільно, немов намагався не розхлюпати щось у душі, він думав про те, що сказав Чиркову, що сказав Чирков йому, і почував, що вертається з зовсім іншим настроєм, що йому стало світліше на серці і ясніше на мислі. На площадці сходів поміж другим і третім поверхами він зупинився, обіперся об перила, задивився в сад. Так стояв довго. Його опанував печальний і водночас мрійливий настрій. Він не бачив окремих дерев, а бачив одразу увесь сад, достиглу хвилю зелені, літа, того самого літа, якого так чекав, яке любив і нині не помітив, коли воно надійшло. Він так і сприйняв його, що воно накопилось враз, оце тільки. Хвиля прокотилася по ньому й мовби омила йому душу, піднесла її й освітила, і він знову міг приймати світ з усіма прикрощами та radoщами, міг зустрічатися з людьми, говорити, думати, працювати. А може, то її омило щось інше — розмова з Чирковим, напевно, розмова з Чирковим, а зелена хвиля вже вкотилася в очищену душу.

В цю мить він розважливо подумав, як багато означає для людини чиясь підтримка та довіра. Велика чи мала. Часом здається, самі слова нічого й не важать. Важлива суть розмови. Вона творить з нас людей, спочутливих і добрих, ладних оддати себе іншим.

Все це не проганяло та й не могло прогнати його важкої думки про негативний результат експерименту, невизначеність і невідомість усієї його роботи в подальшому. Просто він шукав собі якогось оперття, морального оперття, з яким би міг жити, мислити, працювати. І йому здавалося, знахо-

див його. Знаходив саме тепер, після невдачі, майже після краху. Помалу починав розуміти, що люди живуть не тільки для удач. Що люди його професії живуть, чи принаймні мусять намагатися жити, для науки. Наука ж існує для людей. Усвідомлював, що він звичайний чоловік, але чоловік не останній, і не тим не останній, що хтось йому низько вклониться чи назве в найвищому ступені, а що він робить щось корисне для людей.

Звичайно, він буде й далі каратися, мучитись, бо карється й мучиться кожен шукач, він і далі аналізуватиме не тільки те, що зробив, а й самого себе. Було б найпростіше відкинути, забути все те. Адже — поглянь. Деревина ростуть. Сонце гріє. Черешні достигають, їм не треба аналізу. Іди й ти. Втомися. Зголодній. Поїж зі смаком. Поласуй черешнями. То буде найпростіше. Але ти вже так не зможеш. Ти муσιш ось зараз шукати вихід із глухого кута, в який попала лабораторія. Мусиш аналізувати всю роботу, свої власні думки, вчинки Бабенка, Хорол, всіх інших. Мусиш!

Дмитро Іванович повільно пішов нагору. Біля дверей кабінету на нього чекали Юлій і Неля. Обом були дуже схвильовані, заговорили навперебій, щойно він підійшов до них.

— Дмитре Івановичу, підпишіть характеристику Бабенку,— сказала Неля.— Нехай іде од пас. Ми з ним не зможемо далі працювати поряд.

— А інакше — він залишиться,— чомусь злодійкувато оглянувся Юлій.

Марченко розреготався.

— Віп і вас залякав...

— Не залякав,— почервонів і поморщився Юлій.— А знаєте, який він зануда. Ми вчилися з ним на одному факультеті. Віп на два курси попереду. Товариші терпіли його п'ять років, а на випускному вечорі завели в темну аудиторію й оддубасили.

Марченко посміхнувся знову.

— Виходить, не помогло. А я хотів учинити щось подібне. Звичайно, не кулаками, а словами.— Він помовчав і додав: — Отож, нехай іде дерев'яний кінь до іншої Трої?

— Ну, ви і в принципі не маєте права не підписати на нього характеристики,— вдався до хитроців Юлій.— Він же не нездара й не ледар. А того... що за галстуком,— не видно.

— І воно вас не обходить? І вас не турбує, що поруч по землі буде ходити негідник! Та ви знаєте...

Він відчув, як щось скипіло в серці, щось збунтувалося, заллявши його всього хвилиною пекучого гніву. То був гнів справедливої правоти, презирства до дезертира й осуд тих, хто мимоволі звільнив його від кари.

В ту мить він відчув, що його мовби щось підняло й знову твердо поставило на землю. Він зрадив тому. Адже відгадав певно все оце: і злість, і бажання працювати, й оця нова, знайдена віра і є отой найбільший ривок, якого не мав і по якому сумував. Марченко знав, звідки прийшло все. Він почував за плечима силу, почував міць, бо ж був не сам, бо поруч стояли друзі й однодумці — Корецький, Чирков і молоді колеги, які зараз хоч і поступалися чимось, але лише для того, щоб очистити свої лави, уберегти од чогось його самого. І тому він одразу ж вибачив їм. Але він знав, що вже ніколи й нікому не вибачить дезертирства, що ніколи не шукатиме компромісів, що йтиме тільки прямо й нестиме ношу, яку завдав на плечі, поки вистачить сил, поки не принесе туди, куди призначено долею. А нести має не сам, а з ними.

— Ви напишіть усі гуртом,— сказав.— При ньому, і взагалі... Може, згодиться ще комусь... для практики.

— Що ви, Дмитре Івановичу,— спалахнула Неля.— Ми вже все-все переговорили. Повірте, це буде єдина... така характеристика.

Вона зашарілася й стала дуже гарною. Вона й так була дуже гарна. А тепер фарба залляла їй обличчя, очі горіли щирістю й рішучістю, в які Дмитро Іванович не міг не повірити. І він мимоволі подумав, як багато втратив Борозна, він не злорадів і не співчував, та й взагалі то була миттєва думка, інші почуття, інші думки полонили його, він боявся їх злякати, боявся розхлюпати, боявся видатися смішним, тому й подякував трохи сухувато, майже офіційно, й пішов до себе.

Розділ одинадцятий

Андрій уже почав виходити надвір, він чекав їх на лавочці в затінку акацій. Маринка побачила його сьогодні вперше, підійшла з острахом, з якоюсь внутрішньою ску-

тістю, присіла на краєчок лавки, великими чорними оченятами дивилася на брата. Вони не сказали їй, в якому важкому стані був її брат, але вона здогадувалася й так. Андрій ще й тепер був кволий, обличчя йому видовжилось, очі позападали. Але в них уже світилося життя. І ще щось світилося в них, чого раніше ніколи не помічав Дмитро Іванович. Йому здавалося, що то пильне приглядання до світу, вогниці подивування, довіри, він ніколи не бачив їх раніше в Андрієвих очах і тепер спостерігав з потаємною тривоگوю — чи вони тільки од радості одужання, чи й од того, що ось він живе на світі, і живе не сам, що почуває, що хтось його любить, і в його серці теж народжується подібне почуття. Він не міг забути сказаних йому Андрієм в першу мить надії на життя слів: «Батьку... Мені здається, ти витягував мене з ями». Більше він їх не повторював, та й було б дивно, якби повторював, але Дмитра Івановича хвилювало інше: чи залишилося в ньому й надалі те почуття, чи згасло одразу по тому, як син упевнився, що вже буде жити?

Щодалі Марченко переконувався, що в Андріїві таки народилося щось добре і що воно вже не погасне. Воно народилося не тільки зі страху смерті, а й з того, що він побачив біля себе інших людей — лікарів, сестер, хворих і травмованих, як і він сам, і серед тих хворих навіть недосвідчене око одразу вихоплювало людей справжніх, мужніх, спочувливих, а також егоїстів, тих, що замикалися в тобі й тільки собі бажали одужання, добра. Все те було надзвичайно приємно Дмитрові Івановичу. Адже в останній рік доля сина турбувала його надзвичайно. Вже ні розважливістю, ні суворістю не міг прихилити його па те поле, де, як підказував йому досвід, росло найменше бур'янів, не було лихих спокус і лихих навчителів.

Андрій не приймав тих повчань, він або огризався, або істерично кричав і замикався в собі. Тепер у його поведінці появилися якась рівність і м'якість. Вони виявилися навіть у тому, як він розмовляв з Маринкою. Раніше він ставився до неї, як до набридливого цуценяти, розмовляв з нею щиглями і потиличниками, на що Маринка відповідала вереском і злісним донощицтвом матері. Ірина Михайлівна налітала на Андрія, відтак зринала нова хвиля озлобленості, нові щиглі й нові нашіптування.

Звичайно, з того, що Андрій дістав із кошика помаранчу (вона була одна) і розділив її навпіл, одну половинку поклав назад, а другу оддав Маринці, ще було рано радіти,

то був зовсім маленький промінчик, але й він зігрів душу Дмитрові Івановичу.

Його вловила навіть Маринка, бо широко й довірливо подивилася Андрієві в очі й сказала:

— А я була сховала для тебе цукерку «Гулівер», а тоді забула й з'їла. Ти не сердисься?

— Звичайно, ні,— усміхнувся Андрій.— Я не люблю солодкого.

Маринка помовчала, їй хотілося зробити щось приємне для брата, але вона не знала що й тоді подумала, що треба сказати йому щось гарне, і вона показала на білі бинти, обмотані довкола Андрієвої голови:

— Ти схожий на справжнього бедуїна. Точнісінько, як у кіно.

Вони всі засміялися, а Андрій підвівся з лавочки і взяв Маринку за руку:

— Ходім, я покажу тобі гніздо волового очка. Вчора один пацан знайшов. Воно в трубі.

Від споглядання такої незвичайної ідилії Ірина Михайлівна розчулилася, і коли Андрій з Маринкою пішли кудись за будинок, сказала:

— Ти знаєш, мені здається, я тільки тепер знайшла усіх вас.— І по паузі додала: — Як страшно жити в світі, не маючи когось...

— І мені таке здається,— сказав він.

— Ти дуже не хвилюйся за свою роботу,— доторкнулася вона пальцями до його руки.— Аби всі були здорові. Якось проживемо.

— Я намагатимусь,— серйозно відказав він.— Нехай буде що буде.

— Так, нехай буде що буде,— повторила вона як відлуння. Подивилася на нього, провела рукою по скроні.— Ти дуже посивів за останній місяць.— Спробувала осміхнутись, але усмішка не вийшла. Він помітив, як у неї од того зусилля під очима проступили густі сіточки найдрібніших зморщок, йому стало до сліз шкода її.

«Ну, що вона мала од мене! — подумав.— А вже й життя минає».

Ірина Михайлівна знову провела пальцями по його скроні, довгим поглядом подивилася йому в очі. Карі очі, трошки неоднакові, одне світліше, друге темніше, колись, до одруження, це їй дуже непокоїло, боялася, щоб не помітили подруги, не посміялися з того. А потім звикла, навіть почувала мовби якусь особливу теплінь від тих промінців,

і дізналася, що й інші вловлюють їхню особливу негармонійність і відчувають якусь особливу теплоту.

— Ось тут у тебе наче іній виступив,— сказала. У її голосі чувся щирий смуток.

Дмитро Іванович посміхнувся. Йому пригадалося, як вона раділа, коли він тільки почав сивіти. Адже те означало, що він уже старий і не покине їх. Хоч він ніколи не давав приводу на таку підозру. Все, що він мав, усі матеріальні здобутки отдавав сім'ї. Та й не тільки матеріальні. Він нічого не робив для себе. Завжди хотів зробити щось приємне дружині, дітям, хотів, щоб у родині жили мир і злагода.

Він намагався, щоб і діти, й дружина не знали розкошів, але те в ньому йшло не із скупості, а щоб цінили гріш і людську працю. Він таки хотів виростити дітей свідомими громадянами. І прагнув, щоб вони поважали те, що поважав він, щоб любили одне одного.

Дмитро Іванович подумав, що Ірина Михайлівна добре сказала про те, що в світі погано жити людині, коли її не зігріває тепло сердець інших близьких їй людей.

Ірина сказала слова, яких він уже й не сподівався од неї почути. Він подумав, що саме життя поставило їх на якусь іншу основу, іншу платформу, з якої вони вже не зійдуть. Він також знав, що їм буде важко створити свій новий світ, що його легше творити з нічого, з хаосу, ніж з уламків минулого, які весь час нагадуватимуть про те минуле, лишатимуться його традиціями і які так важко склеїти в одне. Проте все ж він буде кращий навіть з таких уламків, ніж би був витворений з обманної блискучої фольги обіцянок чи солодких умовностей. Уреальнивши цей новий світ і самих себе в ньому, вони намагатимуться якомога більше наблизити уламки, злутувати їх, пильнуватимуть, аби ніхто не пошкодився об необтерті грані.

І основне — він творитиметься мимовільно, без насильства, без гарячих, але нічим не підпертих надій і запеклих клятв, виконання яких вимагають від інших і не вірять, що зможуть дотриматися їх самі. Він також подумав, що за те вони заплатили вельми дорогу ціну. І не сплатили ще до кінця. Ні здоров'ям Андрія, ні його роботою. Андрієві, як казали лікарі, його травма ще може відгукнутися. А в цього на роботі й взагалі не видно просвітку. З одного боку, там ніби нічого й немає, і разом з тим відчувається якесь напруження, холодність деяких людей,

недовіра деяких співробітників, яку він міг би побороти тільки удачею, перемогою.

І все ж він увесь той недільний вечір прожив під враженням чогось гарного. Воно вселяло в нього певність, подібну до тієї, яку чуває солдат, коли йде вперед і знає, що добре захищений з тилу. І навіть те, чим жив останні шість років, і вся велика, нині поставлена під сумнів, проблема видалася йому незначною поряд із тим, що відбувалося в ньому самому, поряд з тими простими, непомітними змінами його поглядів на світ, на життя, і насамперед на самого себе та свою сім'ю. Звичайно, він і далі шукатиме і віддасть туди всі свої сили, але те тепер не буде схоже на останню ставку в карти. Він не відмовлявся від мети, а якимсь чином поєднував її з своїм душевним станом, з тривогами й клопотами про близьких.

Усі ці думки принесли йому незнане раніше заспокоєння. Дмитро Іванович допоміг дружині зготувати вечерю, потім грав з Маринкою в шахи, потім утрьох — у політ на вертольоті — кидали по черзі зеленого кубика, на кожній грані якого були помічені очка — од одного до шести. Дмитро Іванович потайки піддавався (і Маринка верещала й плескала в долоньки, він не любив цієї бездумної гри і взагалі не любив грати в піддавки, не те що Ірина Михайлівна, їй однаково — програти чи виграти), але ж інакше Маринка почне вередувати й плакати. Він розумів, що порушує щось у вихованні доньки, але ж так не хотілося засмучувати малу. Її веселий сміх і радість були сьогодні для нього як цілющі ліки. І посмішка Ірини — трохи сумна, глибока — прокочувалась по душі м'якими весняними котиками. Почуття спокою, довіри, які панували в їхніх серцях, були справжніми, щирими, не схожими на ті, що іноді теж запановували поміж них, але були немовби створені силоміць, укладені за якоюсь таємною угодою, котра підказувала їм, що так треба, так повинно бути, що тоді вони щасливі й гарні люди.

Дмитро Іванович знав, що його злигодні на роботі тільки починаються. Навіть заступництво Чиркова, навіть добре ставлення Корецького не могли його порятувати. Та й що Чирков чи Корецький, та й будь-хто на їхньому місці, хіба могли вони підказати йому, де шукати кінчик нитки, яка обірвалася і якої самі не бачили, хіба могли забрати од нього досаду, муки совісті, розвіяти пригнічення, яке панувало в лабораторії, недовіру, що світилася в очах колег? Адже це зовсім не те, що в кравецькій майстерні: не

виходять шапки, шитимемо рукавиці; чи навіть у сусідів по лабораторії, де опромінюють світлом зерно: не вдалося на гречці, спробуємо застосувати концентроване світло до проса. А ще ж є Одинець, котрий концентрує жадобу помсти; нині період відпусток, час затишшя, розніженості, миролюбності, а ось настане осінь, приспіє час звітів, наряд, зборів, затвердження планів... Найвірогідніше, тему, яку він веде, закриють зовсім. Можливо, заберуть у нього й лабораторію. Тоді він не зможе продовжити роботу самотужки. Проте, собі на подив, він чекав усього того спокійно. Тільки неприємно було думати про весь отой крутіж: писання пояснювальних записок, розмови в президії, суперечки з Одинцем. І, звичайно ж, думка про невдачу, почуття чогось втраченого, загубленого, почуття темних суточок були з ним певідступно. Часом йому просто фізично хотілося світла, променя світла, який би підказав, куди йти, де шукати загублене. Променя світла... щоб шукати світло. Парадокс? Так — парадокс.

Те ж, що він робив зараз, мало стосувалося до розроблюваної ним проблеми. Він і далі скрупульозно переглядав теми молодших наукових співробітників і аспірантів, прочищав їх, немов захаращений молодий ліс: прокладав дороги, прорубував просіки, які б могли вивести на лісосплавні шляхи. Він намагався підтримати в них віру у велику науку, у великий ризик, віру в самих себе, в нього, в своїх друзів. То було непросто. То більше, що після того, як стало відомо про аноімку, після того, як пішов із лабораторії Вадим Бабенко, і справді напружилися, ускладнилися стосунки між співробітниками. А тут ще, як на гріх, падали інші несприємності, життя мовби навмисне десь виколупувало й підсовувало їх. Та так воно й мусить бути: коли порушилося ведуче колесо, порушаться й інші, ведені. Те, що за звичайних обставин могли б і не помітити, те могло б перегоріти десь збоку, поза лабораторією, тепер опинялося під пильною увагою. Так, зокрема, сталося зі «справою» Юлія Вовка. Дмитро Іванович називав це «справою» іронічно (так йому доповіла Світлана Кузьмінна), бо хіба можна впахати живу людську душу в отаку «справу»? Душу щирої і наївної людини, яка раптом... закохалася. Юлій закохався! Але не просто закохався, а закохався в заміжню жінку, котра працювала у їхній же лабораторії. І ось тепер перед Дмитром Івановичем сидів атлетичної будови чолов'яга, й грюкав по столу кулаком, і погрожував убити того «шакала» (так у зlobі переінак-

шив Юлієве прізвище), порозкидати й потропити «пляшечки-колбочки» й знайти управу на завідуючого, котрий розвів у своїй лабораторії такий «фіолетовий кошмар». Зрозуміло, що ні вбивати, ні трощити він не збирався, але останнє було реальне.

Дмитро Іванович розгубився. І не тому, що боявся цього чоловіка, його погроз, а тому, що таке йому сталося вперше, і він просто не знав, чи має право втручатися в чуже життя. Юридичне право. Та й моральне теж. Йому хотілося якось загладити цю «справу», але тільки-но задумався над нею, розумів, як це безглуздо.

Проте пообіцяв «потерпілому» все з'ясувати й після того, як той пішов, запросив до кабінету Юлія.

Юлій увійшов, сів на краєчок стільця, поклав на краєчок столу обидві руки з довгими тонкими пальцями, дивився на Дмитра Івановича прямим відвертим поглядом. Очевидно, він трохи хвилювався — в нього порожевіли щоки й навіть почервоніли кінчики великих відстовбурчених вух, тонкі губи були твердо стулені, — але в очах стояли переконаність і спокій, які, як здалося Дмитру Івановичу, межували з безтурботністю.

Під тим поглядом Дмитро Іванович почервонів сам, адже мав розмовляти про речі інтимні, яких увесь вік соромився, з людиною, майже вдвічі молодшою од нього за віком, трохи не власним сином. До того ж, йому зараз було шкода Юлика (вже пізніше він зрозумів, якою мірою помилився), він співчував йому, хотів порятувати од біди. Він таки любив цього хлопця. Любив більше, ніж будь-кого з лабораторії. Коли б його запитати, чому саме йому, оцьому розкиданому, неорганізованому хлопцеві, котрий, мабуть, найчастіше його підводив, віддає найбільшу частку серця, він, мабуть, не зміг би відповісти. Може, через те й виокремлював його з усіх, що всі люди — звичайні, вони знають, що роблять, обдумують, розраховують щось наперед, мають якусь мету і якісь плани. Юлій Вовк нічого того не знав і нічого не мав. Більшість із того, що він робив, робив ні для чого. Ним рухав не розум, не розрахунок, а щось інше. Саме через те він утікав з роботи і йшов у лікарню провідати товариша студентських літ. Саме через те залишав свою роботу й допомагав провести дослід тому ж Вадимові Бабенку, котрий уже давно захистив дисертацію, а в Юлія лежали гори неопрацьованого матеріалу. Спочатку до всього того в лабораторії ставилися з підозрою. Навіть Дмитро Іванович колись думав, що все те

робиться для себе, принаймні для отого: «Я добрий, я справедливий». І тільки пізніше він зрозумів, що Юлій не думає про те, навіть не здогадується, що так можна думати. Такі люди, як уже впевнився Марченко, бувають дуже щасливі. Юлій не мав і того. А змінитися не міг. Змінити себе — це змусити жити за чужими приписами, за позиченими в когось законами. І пам'ятати про це повсякчас, тобто вже не бути собою...

Дмитро Іванович передбачив усю складність розмови з Юлієм, готуючись до неї, добрих півгодини кував сталь для свого голосу, та коли заговорив, відчув у ньому майже жалісливі потки.

— Юлику,— сказав він,— тут до мене приходив чоловік Віри Гресь. Він скаржився і погрожував... Ну, справа не в тому. Ви розумієте, як це... в одній лабораторії... Віра — жінка заміжня...

Марченко помітив, як зблід Юлій, він похапцем запалив сигарету, збив у попільничку попіл, хоч його нагоріло зовсім мало, й мовив, дивлячись кудись убік, повз Юлієву голову:

— Я вже не кажу про якісь моральні норми. Але, признаюся, ніколи не чекав такого саме од вас. Подумайте... Ваше життя, ваше майбутнє...

— Я нікому не дозволю втручатися в моє життя. І в моє майбутнє! — сказав Юлій і підвівся. У його словах справді подзвонював метал, той метал, якого не викував для себе Марченко. І це страшенно здивувало його. І трохи розсердило.

— Ви думаете, мені приємно втручатися,— злетів його голос до крику.— І що ж накажете робити?..

— Нічого. Нічого,— повторив Юлій і чомусь притулив руки до грудей.— Я люблю її. Люблю! Ви розумієте? І вона.— Він ще дужче почервонів.— Теж любить мене.

Дмитро Іванович побачив, як у Юлієвих очах загорілося ясне голубе світло, як він увесь спалахнув, зашарівся, мовби засвітився зсередини.

— Це вже давно... Я борюся з собою,— сказав він, притишивши голос, і Марченко зрозумів, що Юлій ділиться з ним найпотаємнішим.— І нічого не міг з собою зробити. Що ж мені — топитися? І чого? А по-іншому я не вмю. Ви ж, мабуть, не будете мене навчати тієї моралі, що її брався навчати Бабенко: мовляв, пограйся та й забудь.

— Я вас розумію,— тихо сказав Дмитро Іванович. Він уже не помічав, що на сигареті нагоріло на півпальця попелу й що він ось-ось упаде разом з жаром на штани.— Тільки...

Юлій зблід і нахилився вперед:

— Вас непокоять розмови в лабораторії? І все інше, пов'язане з ними?

Дмитро Іванович хитнув головою, хоч йому й було неприємно, що Юлій відгадав його думку.

— Вам треба моя заява? — підвів голову Юлій. Але в його словах не було виклику. Навпаки, в них уловлювалися радість і внутрішня свобода.— Я її зараз напишу.

— Ну для чого ж так,— знітився Марченко.

Юлій ступив до дверей, відтак вернувся й сказав проникливо, розважливо, аж було не схоже, що це каже він:

— Мабуть, я сам не напишу. Бо ви подумаєте, що я тікаю через оте... Через невдачу... Чи хтось там подумає... Ви скажіть, як буде краще для вас. Зачекайте трохи, й як воно складатиметься — скажіть.

— Мені, Юлію, не треба твоєї жертви,— вже й справді з серцем сказав Дмитро Іванович.— Мені потрібне твоє щастя. Я... радий за тебе. І за Віру. Передай їй. І розумію вас. І йди звідси геть.

— Спасибі,— тихо сказав Юлій і повільно вийшов з кабінету.

А Дмитро Іванович ще довго сидів, підперши голову рукою і дивлячись у вікно. Його ошелешила Юлієва поведінка. Він пригадував усе сказане ним, пригадував вираз обличчя, з яким той відповів йому, і все дужче й дужче дивувався силі, сміливості, твердості, які крилися в цьому інфантильному, завжди розгубленому, завжди покірному хлопцеві. Він не міг відгадати, чи вони в ньому жили одвіку, чи ними його сповнило те нове почуття, що заволоділо його серцем. Він пригадав власні, двічі повторені слова: «Я вас розумію». Ні, він ні дідька не розумів. Йому було незбагненно, як може хлопець, котрий має ось-ось захистити дисертацію, котрому в першому кварталі наступного року обіцяли дати квартиру, котрий має роботу до душі, покинути все й піти в світ, зігрітий тільки отим теплом. Яке ж могутнє, мабуть, те тепло! Й дасться, либонь, воно не всім, а тільки людям цільним, щирим, здатним безкорисливо пожертвувати собою для інших.

В ту мить Дмитро Іванович подумав, що ті його розмірковування заносять його задалеко. Кохають-то й

корисливці, і негідники, і навіть бандити. По-своєму, але кохають.

Просто йде воно невідь од чого, як сон, як сопячне проміння, як спів соловейка. Воно — життя. І тому йому треба довіряти найбільше.

Дмитро Іванович відчув, що він заздрить Юлію. Бажає йому щастя, добра і заздрить.

І він знову й знову врів у оцей широкий, обсипаний сонячним промінням світ, який уміє народжувати такі дива.

Розділ дванадцятий

У великій кімнаті з трьома вікнами, у якій працювало четверо молодших і двоє старших наукових співробітників, Неля залишалася вдвох із Зоєю — решта була у відпустці. Через чотири дні у відпустку йшла й Зоя, а ще через три мала піти й Неля: досліди, які вони проводять, комплексні, одному чи двом тут робити нічого. Вони й не робили: читали книжки, правили теревені або ж тихцем по черзі втікали з інституту й штовхалися по промтоварних крамницях.

Вони розмовляли й зараз, зручно обсівшись у кутку кімнати під величезним оранжево-червоним кущем бегонії, що росла в обгорнутому кольоровим папером ящику. Зоя поклала на другий стілець ноги, перешивала петлі на кофточці, Неля схилилася підборіддям на поставлений на підвіконня кулак, дивилася в сад.

Зоя допитувалася у неї про Борозну. Він двічі приходив сьогодні до Нелі, вони шепотіли про щось у кутку, потім кудись ходили, і Неля потому верпулася чи то злякана, чи стривожена. А ще ж кілька днів тому вона казала Зої, що в неї з Борозною нічого немає, що вона й слухати про нього не хоче. Зоя в те не вірила, та й хто б повірив, адже Борозну бачили біля Нелиного дому, і чого тоді він, коли вони ходили по морозиво, так рішуче відтрутив її від Нелі, і чого вони шепотілися сьогодні. Певно, він добивався Нелиної приятні, а Неля...

Про Нелю вона не могла сказати нічого певного. Проте вона приховано й гостро заздрила їй. Дарма що Рибченко вже недавно побувала замужем, дарма що й з Борозною в них не ладнається (та й як могло ладнатися, коли він виявився отаким підступним і нечесним). А все одно він чо-

ловік... сильний і звабливий, і в них з Нелею вже щось було.

У неї ж, хоч їй недавнечко сповнилося двадцять сім років, ніколи не було нічого. Її навіть не провів жоден хлопець (зрозуміло, вона не брала до уваги шкільних і студентських товаришів, котрі проводжали з чемності), хлопці не казали їй двозначних жартів і не намагалися притримати в темних коридорах. Тільки раз до неї причепився на вулиці молодий кавказець, красивий, смаглявий, але він був п'яний, і вона втекла од нього, хоч в ту мить щось у ній радісно й боляче тремтіло й навіть зупиняло од втечі. Але й таке сталося тільки раз. Широкі, по-чоловічому зростлі на переніссі брови, густий засів вугрів на щоках, великі витрішкуваті очі — чоловіки відводили погляд, ледве мацнувши по ній очима. Коли б ще вона мала гарну фігуру. А то ж плечі худенькі, талії майже немає...

Проте вона щодалі частіше марила дужою чоловічою рукою на своєму стані, бачився їй жаский погляд і чулися гарячі й ніжні слова. І, мабуть, саме через те, залишившись наодинці з Нелею, на її погляд вельми досвідченою в коханні, вона щоразу зводила розмову на непевні стежки.

— І Борозна не був у тебе дома? І ти не приходила до нього на квартиру? — допитувалася вона й червоніла при тому.

— Знаєш, роблять трохи інакше, — чомусь розсердившись, гостро відповіла Неля. — Тих, кого хочуть прив'язати до себе, на кого покладають серйозні наміри, на квартиру не водять.

Вона відчула, що відказала не тільки Зої, а й ще комусь, і спалахнула. Вона зрозуміла, що мислено сперечається з Борозною, відповідає на його докори, на його звинувачення. Вона сама не знала, чому весь час сперечається з ним, чому і в чому виправдовується. Адже все, що було між ними, давно поховано. І сьогодні вона шепотілася з Борозною не про те, що думає Зоя.

Тиждень тому Борозна наздогнав її по дорозі до трамвая. Вона пам'ятає, як злякалася тоді, оглянувшись на тверді чоловічі кроки, як щось немовби рвонулося в ній, як їй в одну мить пригадалася їхня перша зустріч, коли він так само наздогнав її після сабантуя, їй стало чогось шкода, вона відчула, що ці кроки ще й досі мають над нею силу, і твердо сказала собі, що вони не повинні мати над нею сили. Мабуть, він помітив лякливу перемену на її обличчі й тому сказав поспішливо:

— Нелю, не лякайтеся. Я більше не буду вам набридати собою. Може, я й справді винуватий... Ну, одне слово, я не за тим прийшов. Я хочу попросити вас, щоб ви з лаборантками приготували для мене суспензію. Я сам уже не встигну та й не зумію, як треба. А гороху там наросло...

Вона здивовано й пильно подивилася на нього, він не опустив очей, хоч і поблід на виду.

— В мене є одна думка... Ви мені повірте, що нічого поганого вже не буде. Слово честі...— Він важко передихнув, виказавши тим і своє хвилювання.— В яку, тобто, мою честь, ви, звичайно, не вірите. Але ж буває, вірять навіть злочинцям.— Борозна посміхнувся гірко, тільки очима.— Вважайте, що це саме такий випадок. Злочинець розкався... Пробачте, я не те кажу. Але в ім'я того... кращого, що було між нами, ви зробіть. А зашкодити я вже й справді не зможу, коли б навіть хотів чи... з дурості. Я залишаю інститут... Виїжджаю звідси зовсім.

Вона тоді враз відчула, як кров відлила від серця, вона боялася, що видасть своє хвилювання і новий, вже зовсім інший страх, нахилила голову й тихо сказала:

— Добре, я зроблю.

І от сьогодні вона передала Борозні суспензію. І тепер не знала, що їй робити. Їй було надзвичайно тривожно, так тривожно, що хотілося кудись утекти, десь забутися чи попросити чийогось захисту. Або бодай поради. Проте вона знала, що їй ні в кого шукати захисту й просити поради. Вона вчинила дурницю й мусить чекати, чим усе скінчиться. Отак само, подумала, мимовільний злочинець, чекає кари за вчинене зло. Її опанував майже містичний страх, позасвідоме передчуття якоїсь великої біди. Вона ще не знала, з якого боку постане біда, але вчувала її, як вчуває мисливець присутність хижого звіра, хоч і не бачить його. Щоправда, це передчуття було не тільки містичне, воно починалося з того, що Борозна не пішов у лабораторію радіоактивних ізотопів, де мав би виконати свою подальшу роботу. Він залишався у своїй кімнаті, десь після обіду вона не витримала й заглянула до нього, він сидів за столом і щось писав. День збігав, і Борозна з суспензією нічого не робив. Вона почала здогадуватись, що він не робив заявки в ізотопну лабораторію і не мав паспорта, і все це сповнювало її тривогою. Тоді для чого йому суспензія,— запитувала вона себе. Вона згадувала це, а розтривожена власними словами й думками Зоя намагалася випитати, чи був у неї на квартирі Борозна. І тому вона відказала так гостро.

А далі майже не відповідала. І Зоя розсердилася й пішла до свого столу.

Невдовзі вона пішла зовсім. Неля провела її вниз, до столу вахтера, по дорозі попросила пробачення за грубість — послалася на головний бій, подивилася на щит: ключа од тридцять восьмої кімнати, в якій працював Борозна, ще не було.

Вона пішла по коридору праворуч і спустилася в підвал. Лабораторія радіоактивних ізотопів була майже порожня: тільки в останній кімнаті порався біля штатива з пробірками Костя Вечоренко, та й він, очевидно, збирався додому — навіть не додому, а на побачення чи якусь вечірку: був у новому костюмі і в галстуці. В коридорі гудів змішувач, квадратне сито бігало по колу, але воно іноді бігає й тоді, коли тут нікого немає. Двері до кімнати, в якій працювали з ядерними фотоемульсіями, радіоактивними порошками й рідинами, де стояли спеціальні витяжні шафи й апаратура, були зачинені. На них на товстій шворці висів лист картону з незграбно намальованим черепом і перехрещеними внизу кістками. Дотепники казали, що то Микола Яструбець, котрий відає всім отим і справді смертоносним начинням, вивішує череп, а сам спокійнісінько лягає спати.

Долаючи хвилювання, Неля легенько штовхнула важкі металеві двері. Вони закрипили й до половини прочинилися. У кімнаті справді нікого не було.

Вона зачинила двері й пішла нагору. Вже можна було йти додому, але вона залишалася в кімнаті. Тривога й далі не одпускала її. Неля полила квіти, прибрала в себе на столі й сіла з книжкою до вікна. То був «Соляріс» Станіслава Лема. Вона нещодавно подивилася кінофільм, і їй захотілося прочитати книжку.

Проте, мабуть, то було читання не на сьогодні. Вона почувала, що моторошні таємничі сили, які тиснули на героїв книги, тиснули й на неї, що довкруг неї і в ній самій теж ходило щось таємниче, вастережливе і що її хвилювання й страх од читання «Соляріса» тільки побільшуються. Вона одклала книжку й пройшлася по кімнаті довкола великого лабораторного столу, що стояв посередині. Попід стінами стояло шість звичайних, однотумбових і двотумбових столів. Рибченко звикла бачити за ними своїх колег, чути робочий гомін і шурхіт, і тиша, й порожнеча, які панували тут сьогодні, змусили її серце стиснутись. Мабуть, утікаючи од них, вона підійшла до вікна. Але й

парк, і сад о цій порі року й дня теж були порожні, якісь мовчазні й насторожені. В саду вже червоніли на горішніх гілках яблука (на нижніх пообносила дівтора), і ледь почервоніло листя на американських кленах, і рожева зажура впала Нелі на душу. Вона пригадала, як весело кружляла з дівчатами поміж дерев торік, як зачіпали хлопців, і хлопці зачіпали їх, і їй стало сумно. А потім перед очі сплила постать Борозни, він стояв отам, біля басейну, й дивився на її вікно, і страх знову холодно зойкнув у її серці. Так зойкає молодий льодок, коли на нього вперше ступають ногою. Вона знову вийшла з кімнати і опустила в підвал. Але ледве зійшла із сходів, побачила, що двері в лабораторію ізотопів замкнуті. Їх перехресувала широка залізна штаба, замкнута на великий висячий замок. Отже, там не було нікого. Вона піднялася на перший поверх і знову пройшла мимо вахтера. Ключа од тридцять восьмої кімнати не було.

Піднімаючись центральними сходами на третій поверх, вона раптом подумала, чого оце має пережити й хвилюватися. Вона приготувала суспензію, а тепер боїться запитати, що з нею думає робити Борозна. І одразу ж зрозуміла, що боїться не запитати, а що він у кімнаті сам, і їй доведеться дивитися йому в очі, і розмовляти з ним в оцій особливій тиші, в якій вони жодного разу не розмовляли з дня розриву, що стався між ними. Вона боялася саме цієї тиші, в якій треба довіритися чомусь одному — серцю або думці, очам або думці, і не хотіла йти в неї. Але й носити в грудях тривогу теж стало немога.

Неля рішуче підійшла до тридцять восьмої кімнати й патиснула на ручку дверей. Вони були замкнені. Вона постукала, прислухалася й постукала ще раз. Ніхто не обізвався на її стукіт. Відчуваючи, як гулко калатає в грудях серце, Неля вернулася до своєї кімнати. І ледве переступила поріг, ледве її погляд упав на витягну шафу в кутку, як у її голові немов одкрився досі затемнений куток. Вона пригадала, що з другого боку в підвалі біля котельні є ще дві кімнати. І в них витяжні шафи. У тих кімнатах уже не працювали, але шафи залишилися.

Неля швидко пройшла коридор і спустилася в підвал. З цього боку він був зовсім інший — полуцпені стіни, обдерті перила, пісок, вугільний порошок, в куточку горіла одна-єдина лампочка, слабенька, ват на сорок, вона ледь ровсівала морок, що зостався під важким чорним склепінням. Але двері ліворуч були яскраво освітлені. Точніше, світи-

лися щілини в них. Вони одчинялися досередини, Неля торкнула їх плечем, за ними щось заторохтіло, вона натиснула дужче й посунула двері разом з стільцем, що ним були підперті. Ще не одчинивши двері до кінця, побачила все. Залиту яскравим світлом маленьку підвальну кімнату з поламаним столом у кутку, маленьким віконцем навпроти дверей і старою витяжною шафою з побитими стеклами. Біля шафи, спиною до дверей, стояв Борозна. Біля його ніг валялися два чорні розпломбовані контейнерики, ті контейнерики, в яких транспортують радіоактивні ізотопи, в шафу було поставлене захисне скло. Борозна був у довгих, вище ліктів, гумових рукавицях і масці-респіраторі.

Зачувши скрип дверей і гуркіт стільця, Борозна повернув голову. Неля побачила тільки його очі — всю нижню частину обличчя закритий круглий м'який диск респіратора — широко розкриті, чорні, палиті напругою і якимсь важким вогнем. Вона відчула, як щось закричало в ній, піднесла до вуст руку, щоб не випустити той крик, і враз побачила, що очі в Борозни ще поширшали й що в них спалахнув гнів.

— Вийдіть! — закричав Борозна, і його крик, притлумлений респіратором, був глухий і незнайомий і від того ще страшніший. — Пегайно вийдіть, — ще раз крикнув він.

Неля стояла, мов скам'яніла. В ту мить він потягнувся рукою до маски, й вона зрозуміла, що він її зараз зірве, рвонулася з кімнати.

Вона бігла по сходах угору, спотикалася, падала, її струшувало ридання, вона притискувала руки до грудей, немов намагаючись утримати в грудях серце. Вбігши до кімнати, зачинивши за собою двері, впала на стіл і тяжко заридала. Вона плакала зі страху, з розпуки, з жалю та відчаю. З жалю до себе, до навіженого Борозни, до Дмитра Івановича, всіх, на кого впала ця проклята брила. Вона плакала й од того, що не знала, що їй робити. Кудись бігти, комусь заявити, але кому? Та й знову ж — б'ялася зробити ще гірше. Адже сам Борозна не захотів казати нікому. «Ну чому, чому він нікому не сказав, чому не зробив, як годиться, — думала вона, закипаючи злістю на Борозну. — Не зробив заявки, не передав суспензію в лабораторію ізотопів». Та ледве пригас гнів, вона зрозуміла, чому. Бо тоді б усі сказали, що він таки заповзвся добити Дмитра Івановича. Що він сам експериментально вирішив підтвердити хибність шукань, які вела лабораторія. І цим би підтвердив, що це — його тверда лінія, що він бажав Марченку

провалу давно, що й сказав Нелі Рибченко не випадково, а з того б вийшло, що й анонімку написав теж він. Все це так. Але нащо тоді він робить оце, коли збирається виїжджати? Нащо ризикує своїм життям? Звичайно, всі, що ризикують на цьому полі, сподіваються бути спритнішими за розгнівані атоми, сподіваються, що все якось мипеться. А якщо не минеться?

Певно ж, Борозна працює не з воднем, у якого пробіг в один мікрон, і, може, навіть не з фосфором. Ті розгнівані, роздратовані атоми, попавши в людину, можуть затаїтися на роки. І раптом вибухнути, спрямувати удар на мозок, на кров... Звичайно, Борозна не робить злочину. Він ризикує тільки собою.

І тут Неля переставала мислити як науковець. У ній щось зривалося, і вона знову починала гаряче проклинати Борозну й ще гарячіше вимолювати в долі, аби вона була ласкавою й милосердною, милосерднішою за неї саму, Нелю Рибченко, аби таки все обійшлося щасливо.

Коли вона через годину спустилася вниз, Борозни там уже не було. В кімнаті пахло дезактиватором, у раковині чорніли залишки попелу — видно, Борозна спалював рештки на вогні («А носив усе й промивав руками, тут немає навіть регулювання зливу педалями!»), на поламаному столі лежало захисне скло з плексигласу. Мабуть, він його залишив до завтра. Неля важко зітхнула, вимкнула світло й пішла з кімнати.

Коротко стукнувши кісточками пальців у двері, Борозна зайшов до кабінету Марченка. У Дмитра Івановича, коли він побачив Борозну, стріпнули в очах біленькі вогники й навіть смикнулася під нижньою повікою лівого ока жилочка, але він враз приборкав хвилювання й відкрито подивився тому в очі. Це не було маскування, не була двоєдушність, він давно дав собі слово не помчатися Борозні, триматися з ним рівно, не похмуро й не улесливо. Звичайно, це було нелегко, він не раз помічав, що впадає у фальш, і осмикував себе.

Вказавши рукою Борозні на стілець, подивився на нього запитально, по-діловому, без помітного хвилювання.

Борозна поклав на стіл перед Марченком дві маленькі акуратні теки, жовту й зелену, зелена була товща й лежала зверху, жовта під нею.

Марченко здивувався такій, не поміченій раніше за Борозною, акуратності, але не сказав нічого.

Мить повагавшись, Борозна поміняв течки місцями, розкрив жовту й дістав з неї два папірці.

— Підпишіть, будь ласка,— підсунув їх ближче до Марченка.— Це обхідний лист, а це атестаційне посвідчення.

— Ви таки надумали йти,— не розкриваючи ручки, сказав Дмитро Іванович.

— Не надумав, а йду. Ще використаю відпустку, покачаюсь на пісочку — там такого пісочку немає, і... Одне слово, усе.

— А може, таки не йдіть,— не зовсім певно мовив Дмитро Іванович.

— Про це вже нема чого казати. Я вже надіслав документи, вчора говорив по телефону. Ось-ось має прийти офіційне запрошення.

Дмитро Іванович мовчки попідписував обидва папірці і, щоб затерти ніяковість, поспішливо показав на другу папочку.

— А що це таке?

Він посунув її до себе й аж тоді помітив, що то не папка, а коробочка. Борозна хвилину помовчав і сказав:

— Коні, мічені таврами.— І в ту ж мить власні слова здалися йому фальшивими, він подумав, що на крутих гребенях його таки добряче заносить. Він не любив пози, ніколи мислено не посягав на далекі займища, не вибігав на вершечки горбів, на яких би інші могли його бачити, не думав абстрактно про благо для людей. Він звик його робити. Пехай невелике, як оте його опромінення світловим пучком насіння буряків, що вже цього року дали добрий урожай у колгоспі імені Щорса, але конкретне, і не виказувати його як благо й не чекати оплесків. А оце несподівано зааплодував собі сам. Він розсердився на себе, засорився й похапливо розкрив коробочку.

На дві її лежало з півдесятка скелець. Звичайних предметних скелець, уже проявлених, білих, на кожному з них червоніла ледь помітна плямочка, здавалося, хтось брав скельця брудними пальцями.

— Я не розумію,— підвів голову Дмитро Іванович, відчуваючи, як дивне хвилювання охоплює його.

— Звичайні мічені атоми,— намагаючись говорити спокійно, щоб знову не зірватись на патетику й водночас почувуючи, що теж хвилюється, сказав Борозна.— Я запустив мічений амоніл-тетрафос в суспензію. Він включився в реакцію. Пішов у реакційні центри. Ваші реакційні центри... Тобто... ви розумієте...

Дмитро Іванович слухав, але вже не чув нічого. Він підвівся з стільця, тремтячою рукою увіткнув у розетку вилку мікроскопа, що стояв на лабораторному столі, підклав скельце. В першу мить, мабуть з напруги, не побачив нічого, далі перед очима мелькнула блідо-жовта пляма, схожа на білу тіль, він схопився обома руками за окуляр і сфокусував його. Дві білі круглі тіні злилися в одну, вони були навіть не блідо-жовті, а рожево-жовті, схожі на сонця, ясні, просвітлені знизу, такі знайомі, такі звичні й незвичні водночас. Бо ще не встигли два круги злитися в один, як він уже побачив на них чорні плями, більші й менші, розсипи чорних зерен, чимось схожі на ягоди ожини. Внизу, на зрізі, чорніла найбільша, в напівпаперстка, посередині — дві менші, а довкруг них — ще менші, і вони розсипалися поміж острівців і річечок, які були просто патьоками — слідами не зовсім охайно виконаної роботи.

Коли Дмитро Іванович одірвався від мікроскопа, в нього не було сили на велику радість. Він відкинувся на спинку стільця, опустив руки, аж Борозні здалося, що він розчарувався. Але наступної хвилі Дмитро Іванович підхопився, ступив до Борозни, схопив його за руку й стис, аж той ворухнувся з болю плечем. Він не сподівався у цьому важкому тілі такої сили.

Дмитро Іванович розхвилювався так, що не міг вимовити слова. Губи йому бриніли, немов від холоду, руки тремтіли, і він мало не впустив другу пластинку на підлогу.

— Ви знаєте, що ви принесли мені? — сказав він. — Боже мій, боже мій, скільки я їх виглядав, одих коней. — І враз затнувся, знітився, сполоханий раптовою думкою: — А ви... не жартуєте? Це справді мічений по фосфору амоніт-тетрафос?

— Не зовсім, — посміхнувся Борозна. — Це мічені нуклеїзид-трифосфати. А все інше — за вашою програмою. І мені здається, — спробував він зразу ж охолодити радість Марченка, — це ще далеко, як казала генеральша, не фураж. Чорт його знає, чого він вступив у реакцію. Слово честі, я не знаю. Він може ще сто разів не вступити.

— Може, й тисячу, — підтвердив Марченко. — Там мільйон причин. Починаючи з погодних умов, ґрунту, живильного середовища, на якому виріс горох, і кінчаючи ступінню збудження електрона. Про що ми поки що знаємо зовсім мало. Я про це здогадувався. Але ж важливо,

що він пішов один раз. І що ми маємо право й обов'язок зробити отой мільйон спроб, аби знайти закономірність.

— Може, й не знайдете.

— Не знайдемо ми, знайде хтось інший. Але вони знатимуть, що треба шукати саме тут. Та ні, знайдемо ми. Ми, ми! Слухайте, дорогий мій, не їдьте ви в Харків,— у щирому пориві схопив за руку Борозну.— На той рік ми придбаємо лазерну установку. Давно обіцяли, та все... Тепер гроші дадуть. Ви працюватимете на ній.

На високе чоло Борозни наповзла важка тінь. Він усміхнувся щиро і вдячно, але тінь на чолі залишилася.

— Ні, не зможу. Після такої підозри...

— Та нащо б ви тоді оце робили, якби... якби написали ту анонімку. Господи боже мій, та я б зараз сам написав на себе анонімку! Та пехай вона пропаде пропадом! Забудьмо, плюньмо.

Дмитро Іванович розумів, що говорить трохи не те, але не міг стримати почуттів. Він відчув, що йому близько, до самих очей підступили сльози, що може кожної хвилини розридатись, але не боявся того.

— Забути, плюнути не можна,— чомусь холодно заперечив Борозна.— Я бачу, що ви зараз повірили мені. Я радий, що ви повірили. То був чийсь дуже злий і дуже хитрий підступ.

І, щоб закінчити розмову, нахилився над мікроскопом.

— А все-таки красиво,— усміхнувся він.— Якби я був художником, намалював би картину й назвав її — «Біла тінь». Подивіться, якесь біле таємниче поле, а на ньому наче невідомі світи. То, мабуть, справді світи, тільки ми про них ще дуже мало знаємо... Тіні тих світів...

Вони вернулися розмовою до проведеного Борозною експерименту, а відтак і до всієї проблеми. Розпитуючи Віктора Васильовича про роботу з міченими нуклеїзидтрифосфатами, Дмитро Іванович раптом занепокоївся: адже то дуже сильний реагент. Проте Борозна заспокоїв його, сказав, що все було зроблено в лабораторії ізотопів з дотриманням усіх правил безпеки. Сам він добре знав, чим ризикував і що воно може проявитися й через десять, і через п'ятнадцять літ, але раз і назавжди поклав не вертатися до нього думкою, не дозволяти собі думати про те.

А Дмитру Івановичу в ту мить спала думка, яка схвилювала його, змусила на мить піднятися над усім: над буднем, над їхньою проблемою і над усіма проблемами.

«Який чоловік! Хто ще здатний на таку високу жертвність, отаку безкорисливу офіру! Які помисли, які сили влили її в серце?» Він знав, які це сили, і вони сповнювали його гордощів, якогось аж побожного внутрішнього трепету й крицевої віри. А ще він знав, що теж би вчинив так. Колись, може, не зміг би, а тепер — зміг. І усвідомлення цього сповнило його аж якоюсь самоповагою.

Вони проговорили ще з годину. Дмитро Іванович знову намагався умовити Борозну не їхати в Харків, але той твердо й настійно попросив не нагадувати більше про це. Коли вже Борозна попрощався і хотів іти, Дмитро Іванович зупинив його й запитав, чи може він оголосити в інституті наслідки проведеного досліду.

— Звичайно,— сказав Борозна.— Тільки з посиланням не на мене, а на когось іншого. Скажімо, на Нелю Платонівну Рибченко. Вона й справді брала участь у підготовці. Крім того, я там у себе залишив трохи суспензії. Вона ще не зафіксована. Нехай Рибченко передасть у лабораторію. Щоб... ну... офіційно.

— А чого ви не оддасте їй самі? — здивувався Марченко.

— Так... Одне слово... Я вже їду. Зараз.

— Куди ж ви їдете? — не зрозумів Дмитро Іванович.

— У відпустку. На наш інститутський «Бережок».

Борозні дуже хотілося передати суспензію Нелі. А також ще раз поговорити з нею. Але він розумів, що то буде не паритетна розмова. Він прийде як переможець, як рятувальник, і вона під впливом хвилинного розчулення може піти йому назустріч. А потім, можливо, каятиметься й шкодуватиме. Він знав, що йому з його строем душі буде стократ важче впевнитися в цьому, розчаровуватись, аніж стерпіти біль до кінця один раз.

Він вдруге попрощався з Дмитром Івановичем і вийшов з кабінету. Проте у вестибюлі помітив, що заяву і обхідний лист забув у Марченка. Він швидко піднявся на третій поверх, рвонув на себе двері й зупинився спантеличений. Навіть була мелькнула думка — вернутися назад, але зрозумів, що те — пізно. Дмитро Іванович сидів на канапі... й плакав. Сльози текли йому по щоках, і він витирав їх, як дитина, кулаками.

Борозні стало надзвичайно соромно, він відчув себе так, немов чимось завинив перед Марченком. І разом з тим

тільки тепер до кінця зрозумів, як глибоко переживав той невдачу.

Дмитро Іванович дістав носову хусточку, витер очі.

— Ви не зважайте,— сказав він, ледь червоніючи.— Зі мною таке останнім часом буває. Мабуть, перевтома, нерви. Я теж за два дні поїду відпочивати.

Борозна хитнув головою, забрав папери й пішов.

Борозна викупався у річці, трошки посидів проти сонця, чекаючи, поки обсохне, й пішов до намету. Його намет із самого краю, од нього до води кроків двадцять. Усе інститутське містечко — «Бережок» — розмістилося на високому широкому піщаному наміві, що проліг уздовж лівого берега Десни й поріс лозами та вербами, поміж якими вже піднялися чималі тополі та берести. Одразу за піщаним пасмом починався луг з густими травами, чистими, зарослими біля берегів лататтям озерами та оазами верболозів. Намети й пофарбовані зеленою, синьою, рожевою фарбою дерев'яні будиночки на високих палях (щоб не позносило весняними повінями) стояли густо, надто багато їх збилося під могутніми кронами кількох старих осокорів і верб, а також по березі ріки, де кучерявилися густі й високі верболози. В будиночках на палях жили люди сімейні, з дітьми, а також старші, статечні науковці, вся інститутська молодь весь день була на річці й тільки на ніч та в найбільшу спеку ховалася до наметів, що теж були непогано обладнані — на дерев'яних настилах, з подвійними дашками, в них стояли металеві ліжка, маленькі столики й стільці.

Борозні, доктору наук, виділили окремий намет, менший за інші, на одне ліжко, з укошаним біля входу столиком, брезентовою запоною, яка вдень піднімалася й ставала дашком, і запнутим марлею віконечком на воду. Перші дві ночі Борозну будили пароплави та рибалки, що вдосвіта одчаливали на човнах од примітивної дерев'яної пристані внизу, а цю ніч він спав добре. Вчора вельми натомився. Місяць тому придбав «Москвича», й оце вперше випробував його на дальшій дорозі — їздив за Чернігів, у Седнів,— старовинне містечко з неймовірної краси краєвидами, що одкриваються з гори над Сновом, хотів гайнути у Новгород-Сіверський, але доїхав тільки до Сосниці й вернувся. Новгород-Сіверський, Глухів, Батурин залишив ще на мандрівку.

Він брав машину майже знехотя — записався на чергу, й ось вона надійшла, і він уже склав іспит з правил водіння, але, взявши, не шкодував; відчував справжню насолоду від швидкої їзди й думки, що може будь-коли сісти за кермо й помандрувати, куди заманеться. Він мимоволі здогадувався, що вона мовби заміняє йому частину чогось великого, втраченого, і хоч знав, що це залізо ніколи не стане для нього фетишем, морочився з нею залюбки. Ось і зараз, перед купанням, вимив од мотора до коліс, залишив на сонечку просихати, а зараз піде, зажене в купі та накриє брезентом, але спочатку перевірить тиск повітря в балонах, зчеплення, гальма, рівень мастила й води — все, як указано в інструкції. Він ще не знав, що всі власники машин починають із цього, а кінчають радістю, що продали її й здобули собі спокійний сон. І що вже не треба думати, чи ще стоїть вона на вулиці, чи вже на ній мчить по Гостомельському шосе якийсь зірвіголова, не треба бігати в пошуках запчастин і запобігливо заглядати в очі автоінспекторам. Він ще того не знав і залюбки думав про те, що ось незабаром поїде в Новгород-Сіверський, а потім у Канів, якщо встигне — то й в Умань, і навіть довга дорога до Харкова на власних колесах видавалася не такою сумною, як напочатку. Йому здавалося, що й туди він поїде не сам, а повезе часточку чогось рідного, київського.

За тими думками Борозна не почув, що його кличуть. Він тільки тоді підвів очі, коли дядько Гнат, сторож бази, підійшов до самого столика.

— Там вас зове по телефону якась жінчина, — неприємно сказав він. Неприязно, може, тому, що Борозна ще жодного разу не пригощав його горілкою, не сплатив «вступне», а може, просто заздрив його силі, його міцним біцепсам, машині, тому, що йому дзвонить молода жінка. Він дивився в очі Борозні нахабним поглядом, мабуть, усе ще сподіваючись, що той скаже: «Зачекайте мене тут». Але Борозна не сказав. Він ніколи не пригощав алкоголіків. А від давніших мешканців Бережка вже знав, що дядько Гнат гіркий нікчемний п'яниця, через те й не тримається колгоспу, що й до їхньої бази приліпився тільки через те, що науковці люди непрактичні й щедрі: того перевезе на той бік човном, тому продасть десяток черв'яків, а ще комусь місце, де ловиться риба, й кожного дня має за що випити. Щоправда, зараз Борозна чи й думав про те. Він був вельми здивований, що його кличуть до

телефону. Хто б то? Адже в нього ні родичів, ні друзів, та й нікому він не казав, що їде на Бережок. Здається, сказав тільки Марченку.

Так мислено промовляв самому собі, щоб не розчаруватись, бо відчував, що хвилюється, що щось у ньому радіє цьому дзвінкові. А увесь його холодний і тверезий розум, уся логіка думок, за якими звик жити, заперечували те, на що мимоволі сподівався.

Намагаючись не видати хвилювання, він підвівся й запитав:

— Телефон де, у кают-компанії?

— А де ж іще,— буркнув сторож і, грузнучи по кісточки в піску босими, з підкачаними до колін холощами штанів ногами, став спускатися до води.

А Борозна, як був у трусах і майці-сіточці, вузенькою піскуватою стежечкою, що звивалася між верболозових кущів, подався до «кают-компанії». Кают-компанією хлопці називали великий дощатий барак, у якому стояв телевізор, маленький більярд, а також шафа з дрібним спортивним інвентарем — ракетками для бадмінтону, шахами, доміно. Тут, як і скрізь, де тільки оселяються люди, уклався свій маленький світ: був свій «король» більярду, чемпіон із шахів, найудатніший рибалка і найбільший рибалка-брехун.

Борозна, тому що до «кают-компанії» майже не ходив, заблуdivся в плетиві стежок, потерпаючи, що там не ста-путь чекати, рвався через кущі. Він розірвав майку, подряпав руки, але коли вбіг до барака, побачив, що трубка на тумбочці ще чекала. Він ухопив її, але якийсь час лише важко сапав і аж потім зміг видихнути:

— Борозна слухас.

Мабуть, там, на другому кінці, не впізнали його голосу, бо перепитали:

— Це ви, Вікторе Васильовичу?

І в ту мить він зрозумів, що то Неля. Серце шалено за-калатало йому в грудях, він відчув, що його заплеснула гаряча хвиля радості й тривоги і, вже не думаючи про те, що надто бурхливо виявляє їх, закричав:

— Я, я, це я задихався. Біг од свого намету. Я слухаю вас, Нелю.

Зелена пластмасова трубка мовчала, Борозна нетерпляче переступив босими ногами в піску (тут не було підлоги), перекинув її з лівої руки на праву. Йому здалося, що їх роз'єднали, і він пригадав, що Неля Рибченко вже

теж у відпустці і має кудись виїхати, і страшенно злякався, що більше ніколи не почує її голосу. Він дмухнув у трубку й запитав хрипким од хвилювання голосом:

— Ви мене чуєте?

— Чую,— сказала Неля.— Я подзвонила вам, Вікторе Васильовичу, щоб подякувати за те... за те, що ви зробили... Для нашого шефа... Для нас усіх...

Її голос теж тремтів, і він чув це. Але він чекав інших слів, бодай якогось рятівного кружечка, якоїсь зачіпки, та, бачачи, що може не дочекатися, сам рвонувся назустріч:

— Нелю, не в тому суть. Для мене й для вас.

— Чому ж не в тому,— перебила його Рибченко.— Якби ви навіть щось зробили, цим вам пробачається...

— Я не хочу пробачення,— тепер уже перебив її він.— Я не хочу прощення. Я хочу віри. Тільки віри... І тоді, тоді... Нелю, ви вірили мені?

— Мені так хотілося вірити,— долинув до нього тихий Нелін голос.

Неля мовчала.

— Не мовчіть же,— крикнув він і враз збагнув, що пині щось сталося або ось-ось має статися, адже інакше б вона не сказала про свої сподівання в минулому часі.

— Звідки ви дзвоните? — запитав він.

— Од кас аерофлоту,— сказала вона. — Через сорок хвилин відходить автобус у Бориспіль. Я їду на Кавказ. Ми вже ніколи не побачимося. Я хочу попрощатися.

«Ну-от,— тужно подумав він.— Усе. Тепер усе остаточно». Але в наступну мить інша думка, швидка й бурхлива, пробилася через каламутну хвилю розпачу, і він уже не слухав Нелю, а поспішав виказати те, що, почував, стало потребою всього його життя.

— Нелю, ви не поїдете, я не пущу вас.

— Ну, це...

— Хлоп'яцтво? Я не те сказав. Ви не від'їжджайте. Я буду на площі Перемоги...— Він на мить зашнувся, підраховуючи в думці,— через півтори години.

— Ні, Вікторе Васильовичу,— сказала вона.— Та й мій багаж уже поїхав у Бориспіль.

Він відчув, уловив серцем квалість і нетвердість того «ні», він зрозумів, що коли побачить її зараз, то до кінця розтопить снігову хмарку недовіри й Неля назавжди залишиться з ним.

— Може, це навіть краще,— гукнув він.— Я зустріну вас в аеропорту. Зустріну неодмінно. Ви мене зрозуміли?

— Зрозуміла, — сказала вона, хоч, очевидно ж, не могла збагнути, яким чином за такий короткий час він добудеться до аеропорту.

Борозна біг до намету й ще раз гарячково підраховував хвилини: доскочити до дороги — десять хвилин, од повороту до Ленінградської площі в Дарниці — сорок, найбільше п'ятдесят, звідти до Борисполя... «Все одно я буду в аеропорту раніше від автобуса. Навіть якщо трохи загаюся на лузі — натисну на трасі до Борисполя, траса там — як стріла», — мелькнуло в думці.

Він одягнувся за півхвилини. Рвонувся з намета — вернувся назад: забув посвідчення водія, ще через півхвилини був на лузі. «Москвич» стояв, поблискуючи синіми, як морська хвиля, лакованими дверцятами й крилами. Сонце просвічувало скло заднього ліхтаря, і здавалося, що там горить лампочка. Це він відмітив мимохіть, тільки тому, що такого не могло бути, — акумулятор відключений.

Підняти капот, одягнути клему — теж півхвилини. Не переводячи важіль передач у нейтральне положення — стояв на першій, — витиснув зчеплення й повернув ключ запалювання. Проте звичного гудіння не почув. «Очевидно, погано притиснув клему», — подумав, вискочив з машини, підняв капот і понідтягував гайки на обох клемках. Знову сів у машину й повернув ключ запалювання. З того, що навіть не почулося характерного клацу під капотом, зрозумів, що справа не в клемках. Скопив очі па стрілку амперметра й побачив, що вона лежить на крайній точці під позначкою «мінус». Отже, струм не йшов на стартер. Ця мить була найстрашнішою в його житті. Страшнішою, ніж та, в яку довідався, що його обмовили як аноніміка. Вона перекреслювала все. Його надію, його любов, його воскресіння. Одна іскра, випадкове замикання, одна нічемна дрогоина, що притулилася до чогось і передавала струм не туди, куди треба... Шаршнути її, роз'єднати...

Борозна ще мало тямив у машині, але взагалі на техніці трохи розумівся. Він здогадався: всьому причиною те, що він помив водою мотор. Вода попала десь під клеми й замкнула їх.

Залишивши запалення ввімкнутим, Борозна схопив заводну ручку й спробував завести «Москвича» нею. Але поки вставляв ручку в гніздо, почув запах паленої гуми й побачив дим з-під капота. Притьмом вимкнув запалювання й підняв капот. Димів дріт, що вів од акумулятора до стартера.

Борозна відчув, як йому в грудях мовби вибухнула гаряча куля. У нього пашіло обличчя, пашіла шия, той вогонь на мить паралізував його, здавалося, в ньому самому поперегоряли якісь клеми. Він усе розумів, але нічого не робив. Перепона була така дрібна, аж не вірилося, що вона може зруйнувати все те, від чого залежало його щастя. А тим часом було саме так. І від цього Борозну охопили не знані раніше хвилювання й нервовість. Він кидався то до ключа запалювання, то до мотора, шарпав за дроти, стукав ключем по агрегатах, але стрілка амперметра вперто падала до кінця вліво. В розпачі подивився на дорогу, що сіріла поміж лугом і кущами,— там не було видно жодної машини. Та сюди взагалі рідко хто заїжджав власною машиною — дорога важка, через піски й глибокі лугові баюри, добиралися катером по Десні або автобусом до села, а звідти йшли пішки. Раз на два дні також курсував інститутський рафик, і теж тільки до села.

Борозна подивився на годинник. Минуло вісімнадцять хвилин. Коли б виїхати ще хоч зараз — може, і встиг би. Побіг би в аеропорт, зрештою, прорвався на льотне поле...

Він знову кинувся до мотора. По одному одключав реле, генератор, геть забруднився мастилом, пообдирав руки — знайти замикання не вдавалося. Воно було десь тут, перед ним, під руками, але намацати не міг. І вже майже не сподівався. Він відчував, як потухає в ньому огонь, як перегоряє на холодний попіл навіть його хвилювання. Він ще ніколи не почувався так безпомічно. Щось важке навалилося йому на душу, підім'яло її, і він не мав сили розпростатись, рвонутись, просто було пікуди розпростуватись і пориватись. В ту мить він фіксував тільки одне — плин часу. Він летів кудись у безвість, одколовав його од чогось ясного, світлого, радісного. Так обвалюється в горах у прірву земля, з кожною хвилиною наближаючись до піг мандрівника, що притиснувся до скелі.

Далі він од'єднував і приєднував дроти зовсім навмання.

А під кущем верболозу стояв Гнат і злостиво посміхався в щіточку рудих вусів, якими прикривав розсічену колись давно у бійці губу.

— Тут віде немає машини? — майже в безнадії запитав Борозна.

— Немає,— сказав сторож, хоч і бачив, як півгодини тому на загороджене штахетом подвір'я сусідньої туристської бази «Світанок» заїхала продуктова машина. Вона

досі закінчувала розвантажуватись.— Та й чи треба ото так телесуватися. Баришень тепер на руб по три штуки.

Борозна нічого не сказав, од'єднав клеми, бо провід знову почав диміти, почекав, поки він потухне, опустив капот, вийняв з замка запалювання ключі й замкнув машину. Він робив усе те майже несомохоці, порався зовсім так, як поражуться на попелищі погорільці. Тільки в погорільців ще є надія збудувати нову хату. Одразу після пожежі вони не живуть нею, але вона живе в них.

Він прийшов у намет і ліг на ліжко. Він більше не міг ні хвилюватися, ні переживати, на мить йому навіть здалося, ніби лежить на дні глибокої прірви, з якої вже ніколи не вибратися. У наметі стояла гаряча задуха — він не поспідав бічних стінок,— її відчував, але не міг зрозуміти, що йому заважає.

Так лежав з півгодини. Його ніхто не турбував — його мало знали в інституті, а з їхнього відділу й взагалі зараз ніхто не відпочивав на Бережку, хоч біля намету часто шелестів пісок і лунали голоси — тут пролягала центральна стежка до води. Він фіксував голоси, фіксував диркотіння моторок на річці, але якимось так, мовби те не стосувалося його зовсім. Це було схоже на те, коли людина чує голоси кіно, якого не бачить на екрані.

Несподівано він подумав, що його неначе переслідують щось. Мовби бере в тісні щимки й відсовує від усього, до чого поривається. А з цією думкою знову вернулися біль і гостре переживання того, що сталося в аеропорту. Він бачив, як вийшла з автобуса Неля, як вона оглядалася, як шукала його; як потім пішла до аеровокзалу й ще якийсь час стояла на сходах, розглядалася на всі боки. Її все дужче й дужче поймало розчарування, врешті вона потиснула плечима й пішла у вокзал.

Борозна мав міцні нерви, але й він не міг докрутити в думці тієї плівки до кінця. Прикро підійшовши до розгаду, що зараз може думати про нього Неля, відчув, як його мовби щось шпортувало зсередини, й сів на ліжко. Його думка знову працювала ясно, хоч він і далі почував, що вона болісно стискається й втікає од тих видив, які малює уява. Неля, мабуть, уже сидить у літаку. І дуже погано думає про нього. Але що б там не думала, він мусить її знайти. І пояснити все. Якщо вона повірила йому в отому найприкрішому, то повірить і в оцю випадковість. Хоч і тяжко пережила оцей його мимовільний обман. А не

повірять... Так чи так, а він мусить її побачити. До дідька Бережок. До дідька все. Нічого не втрачено. Він не вмер і не захворів невиліковно. Він сьогодні ж поїде в інститут, до Нелиних подруг, до Нелиних батьків, дізнається, де вона відпочиває. І поїде до неї. Так, попереду в нього чимало турбацій, багато кілометрів доріг і важкі останні метри недовіри, але він пройде їх, чого б це йому не коштувало.

Розділ тринадцятий

До кінця літніх канікул, коли Ірина Михайлівна мала розпочинати в школі роботу, а Маринка павчання (Андрієві дали в інституті на півроку академічну відпустку), залишалось два тижні, і Марченки вирішили використати хоч їх і всі разом виїхали до Соколівки. Мабуть, то була найкраща поїздка в їхньому житті. І не лише для дітей, для Ірини Михайлівни, а й для Дмитра Івановича.

Він тільки тепер по-справжньому відчув, як страшно втомився, і насолоджувався кожною годиною відпочинку. Позаду залишилися інститутські клопоти та неприємності, хірургічне відділення лікарні, суд — він думав про них, як про величезний, залишений десь позаду тягар. Ще мліє спина, ще тремтять ноги, але вага вже оп, на горі. Суд відбувся три дні тому. То теж були не тільки клопітні, а й неприсмні дні. Особливо зустрічами з родичами підсудних, котрі просто-таки не давали ступити кроку. Дмитро Іванович за ті дні зрозумів, якою м'якою є людська душа. Тоді, коли він сидів біля ліжка сина, коли ловив хуліганів, був готовий власноручно виконати найсуворіший присуд. А от минув час, і він відм'як, і вже йому й справді було шкода отих матерів і батьків, і молодики, котрі сиділи на лаві підсудних, вже не здавалися лютими бандюгами, а звичайними, хоч трохи й розбещеними хлопцями. Він не вимагав суворої карі, не сперечався з адвокатами. Усі троє одержали по півтора року ув'язнення.

Про те Дмитро Іванович більше не думав. Намагався не думати навіть про роботу, хоч останні відвідали Борозни забути не міг. Десь він отут, неподалік, на Бережку, теж загоряє й вудить рибу. Шкода, що їм не доведеться разом працювати. Звичайно, Борозна б поцсував йому чимало нервів, але й зробили б вони удвох багато.

Марченко загоряв, купався, ходив у ліс і на луг. До нього навіть вернулося бажання ловити рибу. Воно не було таке непогамовне, як раніше, а все ж майже кожен ранок зустрічав на річці.

А сьогодні навіть вирішив спробувати щастя на нічній риболовлі. Він ішов на яму, де колись упіймав сома і де, як казали місцеві рибалки, соми таки водилися. Звечора накопав черв'яків — вибирав великих і живучих, вони звивалися, як змії, — налаштував дві закидушки, вудку (не впіймає вночі сома, наловить уранці дріб'я), наварив каші. Верещала, просилася з ним Маринка, але він її не взяв.

Дмитро Іванович таки сподівався наловити риби. І не стільки для того, щоб погамувати рибацьку спрагу, скільки здивувати сім'ю, зробити для неї на завтра подарунок. Щоб зварити на березі справжню рибальську, подвійну, а то й потрійну юшку і запросити на неї діда Олексу та бабу Варку — господарів. До юшки в нього прихована пляшка «Старокиївської», а для дітей — лимонад і медок. Завтра в нього — день народження, він думав, що за клопотами, за переїздом усі забули про те, і він не нагадає теж, але отаку приємність для них зробить. Немає нічого кращого, як робити комусь приємність у свій день народження.

Вечоріло, коли Дмитро Іванович добувся на луг до ями. Давно вже були скошені на лузі трави, рибалки та мисливці пообтоптували береги озерець, шорсткіше, сумніше шуміли очерети й осоки, але тиша й зараз стояла така ж глибока і так само панував над лугом німий чар вічного спокою, вічного оновлення, сну й пробудження. Зараз луг засинав. Дрімав на високому стозі посеред лугу коршак, стихено, по-вечірньому попискували кулички на піщаній косі під тим берегом, низько над водою просвистів табунець чирят — поспішав на нічне пасовисько.

Дмитро Іванович наживив обидві закидушки й позакидав у темну ворухку глибінь, а сам виліз на кручу й сів перепочити. Він намагався зануритись у тишу, але не міг. Йому заважав стрижиний писк і джеркіт. Їх тут було безліч, стрижів, чи як ще їх називають, щурів, юрків, серпокрильців — усіх тих наввиськ він назвав за життя, у їхньому селі їх називали ластівками, як і справжніх ластівок. Вони гніздилися в кручі, дірки були повидовбувані так густо, що круча скидалася на бджолині стільники, Прудкокрилі птахи літали понад самою водою, вони переганяли один одного, раптом повертали назад, шугали

прямовисно вгору — жили своїм, не зрозумілим для людей життям. Там, мабуть, були свої трагедії і свої радощі, щось змушувало одні чорно-білі грудочки ширяти вільніше, швидше, вище, інші літали малими колами, а були й такі, що мовчазно сиділи на грудді під кручею.

І раптом Дмитру Івановичу пригадалося, що саме отут минулого літа він бачив незвичайного птаха. Серпокрильця-альбіноса. Він був білий, як грудка першого снігу, і такий же ніжний, і надзвичайно веселий та прудкий. Він літав, як біла блискавиця, і чомусь було дуже гарно дивитися на нього. Правда, не раз доводилося бачити, як інші птахи нападали на альбіноса, біленький стриж ніколи не вступав у бійку, він якимось легко змінював напрям польоту й знову мчав з веселим джеркотом понад річковим плесом. Дмитро Іванович пам'ятав, що йому була вдивовижу веселість птаха. Адже хіба не відав, що не такий, як інші, що позначений білістю навіки, що ця білість може принести йому немало біди і в своїй зграї, і од інших птахів! А може, саме вловлюючи це, він якимось особливо почував власну чистоту, слісучу білість крил, і те наливало серце п'янкою бентежністю, він пив життя великими ковтками, щоб за короткий час спити те, що інші будуть пити довго.

«Я бачив його торік восени. Чи ж повернувся він на рідні береги? Чи те, про що я з острахом думав тоді, вже сталося?» — розмірковував Марченко, гарячково бігаючи поглядом понад водою. Білого серпокрильця не було. Може, він уже сховався в одну з чорних пір на спочинок? Ні, він завжди літав допізна. Та і якби він літав сьогодні, Дмитро Іванович неодмінно помітив би його ще тоді, коли прийшов. Отже, оте, гірко сподіване, збулося?

Дмитру Івановичу стало сумно й аж трохи неприємно, мовби то він накликав своїми думками на білого серпокрильця біду. Звичайно, не він її накликав. Так мусило бути.

«А може, білий серпокрилець десь в іншому місці, на вищих кручах, над ширшими плесами?» — і не вірилося.

Дмитро Іванович важко підвівся й заходився лаштувати ложе на ніч. Наносив сухого бур'яну, назбирав сіна, що його ще раніше, до нього, брали з покосів рибалки, вимостив неглибоку ямку під росохатою, з общипаним гіллям вербою на кручі. Поклав фуфайку, а сам спустився прокопаною в кручі стежкою до води. Вона на очах міняла кольори — на темніші, тугіші й, здавалося, уповільнювала плин.

Ліву волосінь щось посмикувало, він витяг закидушку на берег. На гачку сидів йорж. Він був чорний, колючий, з великими, що синьо відсвічували проти зір, скляними очима — головата потвора, яку, як йому здавалося, він витягнув з іншого віку. Викинувши його, витягнув другу закидушку й теж зняв з гачка таку самісіньку потвору. Він закидав волосіні ще багато разів, але принаду об'їдали йоржі. Врешті, втомившись, закинув уостаннє, а сам виліз на кручу й сів під вербою. Річку й луку вже обклала м'якими темними крилами ніч. Місяць ще не зійшов, тільки жовті серпневі зорі виблискували у високості. Вони були рідкі й чомусь сумні. Темний ліс на тому, нижчому березі здавався чорною брилою. У ньому пронизливо й моторошно кричала якась птаха: «Їхі-хі-хі-і, їхі-хі-хі-і»,— зринав то з одного, то з другого місця божевільний лемент, очевидночки, птаха перелітала з місця на місце. Дмитро Іванович знав цього крикуна, колись він бачив його тут удень. То була велика чорна птиця, схожа на дятла, а може, й з породи дятлових, тільки дуже велика. Але він ніколи не думав, що вона літає вночі й кричить так моторошно. Може, вона й справді збожеволіла? Чи птахи не божеволіють ніколи? Їх не мучать страшні думки й за ними не ходять породжені ними кривди?

Дмитро Іванович не почував страху, проте його серце не знати чому обійняла туга. То не була туга, народжена чеканням чогось лихого для себе, вона виходила з нього й розпросторювалась понад ним, а може, навпаки, й то таки скорше так — його серце акумулювало її з луки, з лісу, з тужного крику чорного птаха, з зір. Дмитро Іванович вже давно збагнув: світ не тільки сміється, народжується, а й сумує, чекає, печалиться за чимось, що не збулося в ньому самому, як часто не збувається в людях. Мабуть, оце саме був один з таких моментів, недарма ж так важко німувала лука й так тривожно тремтіли зорі.

Дмитро Іванович сидів на пустельному березі, перед ним унизу текла чорнильно-синя ріка, над ним шорстко шуміла поламана бурями верба, і з усіх боків його обступала темінь. Вона наповзала з луки, звіщувалась на темному череві з кручі й хлебтала з річки воду. Він почував її на своїх грудях і горлі, але вона народжувала не страх, а тільки якусь дзвінку тугу в серці. Знову закричав у лісі птах, і той крик ударився об воду й затріпотів під кручею майже біля його ніг. Певно, подумав Дмитро Іванович, та

птиця кричить од самотності. Він уже давно приглядався до багаття, що блискотіло праворуч од нього. Міг спробувати розпалити багаття й собі — назбирати під кручею паліччя, всілякого трупеску, що його наносила вода, — але зрозумів, що й біля багаття залишиться самотнім. Десь там у селі сплять дружина й діти, він міг піти до них, але йому не хотілося їх будити. А його непереможно тягло до людей. І тоді він підвівся, почепив на сучок кошик, щоб сніданок не впорали собаки, й пішов на вогонь. Він ішов не навпрошки, лукою, хоч то було значно ближче, але там міг забрести в болото, а понад берегом. Ішов сухогрудям, далі чагарями, тоді по глибокій піщузї й знову продирався через чагарі й, здавалося, зовсім не наближався до багаття. Потім спустився в долинку, збивав черевиками колючки у висохлій заточці, а коли піднявся на трав'янистий горб, багаття мовби само підскочило до нього. Воно горіло на невисокому березі, біля нього сиділо двоє. Один у пакинутій наопап фуфайці, голомозий — проти вогню поблискувала широка залісина, другий у береті, молодший, полум'я грало йому на вилицях, і вони здавалися бронзовими. Поміж ними на розстеленому клейончастому плащі стояла пляшка, дві зелені чарки й лежали огірки, помідори, хліб, ще якась закуска. Молодший тримав у одній руці ніж, а в другій настромлений на шпичак шмат сала, підсмажував його на вогні. Жир скрапував у багаття, і воно одпльовувалося червоними іскрами.

Дмитро Іванович пошкодував, що прийшов сюди. Очевидно, подумав, це якісь браконьєри, в кращому разі — бариги, хто інший кружлятиме сивуху глибокої ночі. Окрім того, він почував п'яковість: вишкрюбав із верболозів просто до чужої чарки; він знав, як неприязно дивляться на таких зайд усілякі випивохи. Але й вертатися було ніяк. Він привітався, умить в його голові зринула «легенда» — він забув сірники, прикурить і піде. На щастя, сигарети мав, узяв їх так, про всяк випадок, — на природі він майже ніколи не курив — Дмитро Іванович хотів викотити з вогню жарину, але старший рибалка, — а це таки були вони — біля куща стояв рибальський справунок, — подав йому сірники.

— Сідайте до вогню, — сказав він і посупувся вбік, звільняючи Марченкові місце.

— Та ні, спасибі, — зніяковів Дмитро Іванович. — Прикурю й піду до своїх закидух. — На сома вийшов, — ви-

правдовувався він, адже ловіння такими снастями в цьому році вважалось забороненим.

І одразу ж подосадував на своє виправдання — кому яке до того діло, хто його смикає за язик?

— І багато впіймали? — з хрумкотом розкусив огірок лисий, і справді не зважаючи на його пояснення.

— Та жодного... — знову зніжковів Марченко.

— А звідки ж ви знаєте, що то соми? — засміявся лисоголовий. — Та ви сідайте. Юрку, сполосни чарку.

— Що ви, що ви, — запротестував Дмитро Іванович, але Юрко вже звівся на ноги й пішов до річки. Це був високий красивий парубок, помивши чарку, він граційно поставив її перед Дмитром Івановичем і сів на своє місце.

— Ви думаете, ми якісь алкаші? — знову посміхнувся старший. — Ну, ну не заперечуйте. Глупа ніч, а вони сидять удвох на лузі й давлять водяру. Мабуть, і я б так подумав. Просто запізнились на вечірній кльов — застряли в піску, потомилися, рано вклялися спати. Лежали-лежали, а воно не спиться, і чогось так стало на серці не то важко, не то порожньо, то ми оце піднялися, розіклали купаילו й сіли. Юрко, правда, як почув про півлітру, з усіх чотирьох побіг, завтра йому вже не припаде, ми своїм транспортом, онде за кущами лайба. Боюся, звикне негідник.

— Ну, дядьку Миколо... — засоромився Юрко.

— Хіба не звикають? — правив далі лисоголовий. — А йому при його професії і взагалі треба триматися далі од цього зілля.

— А чого? — запитав Марченко, відчуваючи, як гаряче побігла по жилах горілка і як в одну мить мовби легшим стало тіло.

— Він кранівник. Один петочний рух, і — вічна вам пам'ять, дядьку Миколо. Мені, себто. Я внизу гірую. А хто ж ви будете, якщо не секрет? — запитав і примружився хитро, але приязно.

Дмитро Іванович чомусь відчув, що збрехати цьому чоловікові не зможе.

— Професор.

— О-о, — здивовано протягнув дядьку Микола. — І яких наук?

І знову Дмитро Іванович зрозумів, що не зможе одказати так, як одказував деяким далеким знайомим: мовляв, фотосинтез, це оця горілка, і огірки, і цибуля під горілку, і повітря, яке вдихаємо разом з цигарковим димом. Для цього чоловіка це було б просто образливо.

Він промовляв повільно, намагаючись розповідати зрозуміло й водночас свідомо дбаючи про цікавість своєї оповіді. Він сам незчужся, коли й з чого захопився. Од тієї уваги, з якою його слухали, од внутрішнього бажання вибалакатись, звільнити душу од решток тягаря? Так чи так, але далі говорив з звичній йому манері, вимахуючи руками, повсякчас звертаючись із запитанням до слухачів і відповідаючи на них. Він розказував про все: про те, як створював лабораторію, як досліджував хлорофілові зерна в світловому спектрі, як йому спала думка про ту певловому мить перетворень у зеленому листку, як вони шукали, як опинилися в глухому куті і як їм допоміг Борозна. То була справді захоплююча оповідь, повна радості й трагізму, як була ними повна й сама робота. Він тільки тепер зрозумів те. А також зрозумів, що все те йому необхідне і що воно глибоко проросло в нього. Мабуть, так само глибоко, як сонячний промінь проростає в трави, в дерева, в людей — у все суще на землі.

Він здивувався, що розповідає все це незнайомим людям. «Невже,— зринула думка,— я роблю це у відплату за горілку та за тепло багаття, біля якого мене прихистили?» І одразу ж зрозумів, що це не так. Що це таки відплата, але за інше тепло — душі, серця, якими люди од віку гріють одне одного. Оці двоє людей збудували для нього дім, — для нього чи для когось іншого, це не має значення, — хтось виростив хліб, який вони їдять, а він теж клопочеться й працює, щоб виправдати будинок, хліб і тепло людських сердець, він не боржник перед ними, а вони перед ним, і саме в цьому краса й щастя життя. Він не почував ні сорому, ні ніяковості перед своїми новими знайомими, і зовсім не тому, що ось викурить ще одну сигарету, встане, попрощається й назавжди скінчиться їхнє знайомство, просто їх несподівано, але міцно зв'язали невидимі нитки приязні та доброзичливості.

Він подумав, що на великій і широкій землі люди можуть дуже легко порозумітися, треба тільки не ховати своїх думок і не плекати лихих замірів, треба щиро й відкрито йти до багаття, запаленого в пільмі.

Та думка вже нічого не змінила в ньому самому. Вона лише принесла радість, і не бурхливу, а якусь тиху, радість і відчуття спокою, саме спокою серед людей, коли хочеться з ними говорити, хочеться разом мовчати.

Вони засиділися допізна. На сході поблискувало, неначе хтось бавився кресалом. Щось у тому було — в обіцянці

грози чи погрозі нею. Принаймні не хотілось вкладатися спати, поки вона не прийшла. Вчора вона не дала йому спати. Він уклався на заскленій верандочці, і коли вона розгулялася, громовиця й спалахи розбудили його. Він лежав з розплющеними очима, коли спалахувала блискавиця, то висвітлювала верандочку до дна, дарма що та була густо накрита старою грушкою, а коли згасала, перед його зором ще довго білили великі, в дощових краплях груші. Шуміла злива, й груші важко гупали біля верандочки, коли він при черговому зблиску звівся на ліктях, то побачив, що трава внизу густо встелена грушками, йому захотілося вибігти, назбирати їх, але не одважився пірнути під дощ. І так йому було гарно слухати зливу в листі й чути той важкий, земний, стиглий гупіт, що навіть зараз, згадавши, що був далеко од хати й не мав надійного прихистку, знову захотілося, щоб прошуміла злива. Вони залізуть у машину, й слухатимуть її шум, і гомонітимуть до ранку.

Але сьогодні вона пішла стороною. Вони випили всю горілку й викурили півпачки сигарет «Столичні», Марченко хотів іти на свій белебень, але вони не пустили й поклали його на надувному матрацику біля машини.

Дмитро Іванович спав міцно чи то од випитої горілки, чи од того, що не виспався вчора, чи од якоїсь чистоти й легкості, що настали після його незвичної сповіді. Він проспав схід сонця, коли встав, воно вже кругліло височенько над лісом по той бік річки. Його нічні співбесідники, взуті в гумові чоботи, вже стояли у воді з вудками в руках. Дмитро Іванович подякував їм за нічліг і пішов до верби. Повитягувавши порожні закидушки, розмішав з глем кашу, розмотав вудку. Кільов цього разу був гірший, ніж тоді, коли поштар вручив йому телеграму про нещастя з Андрієм, але він таки впіймав в'язя, двох підлящів та зо два десятки дрібноти.

Вернувся до хати десь після десятої години.

На подвір'ї на нього чекала несподіванка. Юшка вже варилася. Вона саме закипала у відрі, підвішеному на великій дерев'яній тринозі над вогнем, розкладеним у кінці саду. Біля відра поралася баба Варка, в помічниках у неї ходили... Юлій і Микола. А трохи збоку під кущем порічок солодко спав «запрограмований на кохання» Євген. Хлопці приїхали привітати його з днем народження. Це зворушило Дмитра Івановича, то більше, він знав, що тут не було підлабузництва, намагання сподобатися начальству — всі трое на таке були просто нездатні. Та й вони не

сказали, що приїхали привітати Дмитра Івановича з днем народження. Мовляв, захотілося покататись «ракетною», покупатись, позагоряти, а комусь і спала щаслива думка: давайте потривожимо шефа.

Обідали на траві під грушею-лісівкою, що вже почала сипати додолу маленькі й міцні, як крем'яхи, грушки. Одна впала Євгенові в тарілку, і він насправжки злякався, було багато реготу. Особливо розвеселилася Маринка, вона намагалася тихцем кинути у Євгенову тарілку ще з півжмені грушок, і він ловив її, перекинули тарілку, і Дмитро Іванович насварився на обох дерев'яною ложкою-довбанкою, що їх виклала на ряденце баба Варка. До юшки була «Старокиївська» і «Чернігівська», випили за Дмитра Івановича, за його родину, за роботу, певдовзі хлопці почали зриватися на пишніші тости, але Марченко не підтримав їх. Він узагалі не любив пишнот, шяковів перед ними. Він проголосив тільки один тост, який трохи спантеличив хлопців: за Борозну. Дотримуючись даної тому обіцянки, він їм нічого не розповів, а тільки сказав, що Віктор Васильович дуже здібний науковець, вельми порядна людина й що анонімка не має до нього ніякого стосунку. В цьому впевнився рішуче. Він пошкодував, що їм не доведеться працювати разом, і порадив хлопцям, коли завтра повертатимуться додому, заїхати по дорозі на Бережок і провідати Борозну. Спробувати з ним поговорити, можливо, він ще передумає. А ні — то хоч просто попрощатися по-людському.

Після сніданку всі пішли на річку, а Дмитро Іванович ліг у кімнаті подрімати. Спалося йому погано, забивалося серце (після чарки завжди так) і заважала Маринка, котра кілька разів прибігала то за надувним кругом, то по цукерки, то ще за чимось. Він устав трохи розбитий, з болем у голові. Тим часом повернулися з річки хлопці, вони були мокрі, веселі й голодні, доїли юшку й упорали ковбасу, яку вранці майже ніхто не їв, хотіли знову йти на Десну, але тут взяв у свої руки провід дід Олекса. Він запропонував піти по гриби. З того, що сказав «по гриби», а не по маслоки, з того, що з темного чулана виставив цілу шеренгу корзин і корзиночок, Дмитро Іванович зрозумів, що грибування буде розкішним.

Веселим гуртом вирушили в путь. Попереду дід Олекса з Маринкою, за ними Юлій, Євген, Микола й Андрій, а позаду йшли Дмитро Іванович з Іриною Михайлівною. Ірина Михайлівна ніколи не була охоча до всіляких походеньок

і мандрівок, але сьогодні залюбки вибралася й вона. Йшли довго. Розрідженим сосняком, у якому повсюдно руділи лапаті гірчаки, стежкою через зоране поле, знову стежкою через соснячок, ще зовсім молодий і такий хирлявий, що в ньому на половині сононок колючки були жовті, а на деяких пообсипалися зовсім. Першим збочив із стежки Андрій, зірвав цілий кущ сухуватих, але не червивих маслюків, за ним кинулась Маринка, однак дід Олекса підняв угору руку, закликаючи не відволікатися і йти за ним. Шлях їм перетяла дорога, колись добре в'їжджена, а тепер заросла травою. Вони повернули ліворуч по дорозі. У праву руку од них тягнувся соснячок, у ліву теж соснячок, але вже вищий і густіший, поміж ним білили берізки та височіли молоді клени. Тут пішли низинніші місця, попід соснами вже не жовтів пісок, а росла висока, хоч і рідка, трава. З лівого боку в тісній маленькій долиночці вигулькнула березова й дубова оаза, вона була густа, закучерявлена ліщиною і крушиною й підступала до самої дороги. Дід Олекса зупинився навпроти оази, поставив корзину й дістав саморобну вишневу люльку.

— Ану, хлопці, мотніться в цей гайок, — сказав він. — Треба перевірити.

Хлопці, а з ними й Маринка, шаснули в кущі, а дід Олекса закурив люльку. Він стояв посеред дороги, високий, білобородий — поліщук з давніх лубків — і значуще всміхався. З його усміху Дмитро Іванович зрозумів, що він послав хлопців не перевіряти, а взяти вже знайдене.

Хлопці й Маринка справді незабаром вернулися, несучи в корзині зо два десятки великих темно-бурих боровиків. Дід нічого не сказав, підняв корзину й рушив далі. Вони пройшли ще з півкілометра (Маринка вже стомилася, й хлопці по черзі несли її на плечах), тепер соснячок, що ріс ліворуч, — од дороги його відокремлювала неглибока стара канава, поросла ліщиною й лозами, — був інакший. Власне, такий, як і раніше, але поміж ним ріденькими рядками бігли дубки й берізки. Смуга сосняку — пасемце дубів і берізок, знову смуга сосняку — й знову листяна посадка.

— Отут і грибуватимемо, — сказав дід Олекса. — Ставайте кожне на отаку смужку й прямуйте нею до кінця. Не бійтеся, не заблудитесь. Усі ми вийдемо на луг. Лучатимуться гайочки — теж обдивіться їх зокіл. Всередину не лізьте, там нема нічого. Дмитре Івановичу, ви ставайте

сюди, ти, мала, з ким побіжиш? З мамою? — І він розставив усіх грибників.

Дмитро Іванович зайшов у ліс. Перед ним бігли в далечінь чотири ряди струнких берізок та теж струнких, підчухраних дубків. Вони вже обігнали в рості сосни, піднялися над ними метрів на два. Сосни стояли тихі, мовчазні, мовби неживі, а берізки й дубки перешіптувались листом, і над головою в Дмитра Івановича котився тихий ласкавий шум. Особливо гарні були берізки, гарні в своїй молодості, нестримному зрості, зеленому кипінні. Осінь ще не спалила їм крил, і вони маяли ними, мовби летіли над сосновим бором.

Унизу росла висока трава, але вона була рідка й уже пожухла, в ній не загубився б і цвяшок. Дмитро Іванович подумав, що, мабуть, дід Олекса цього разу таки вбив шпона, привів їх не туди, куди треба.

Але в ту ж мить побачив попереду в траві щось червоне, яскраве, кинувся до нього й зупинився в подиві. То був красноголовець. Великий, на високій рівній ніжці, він аж різав очі чистотою червоної барви. Неподалік од нього росло ще два менші.

Дмитру Івановичу аж шкода було підтинати ножем таку красу. Він поклав їх у кошик, але, тільки рушив далі, знову потрапив на два чималі красноголовці, схожі на збитошних хлопців у червоних капелюхах. Потім знайшов білий гриб. Він ріс у розпрузі між листяною посадкою і соснячком. Десь збоку верещала Маринка, видно, й там ходила удача.

Проїшовши ще трохи, весь час підтинаючи то красноголовця, то боровика, а то й білого гриба, Дмитро Іванович набрів на зелене диво. То був один із гайків, про які казав дід Олекса. Він ріс у долині, на просторі — сосновий бір перед ним відступив, — і здавався одним велетенським кущем. Власне, він був одним кущем, — три чи чотири кремезні дуби, що сплелися кронами, берези й клени, які щільно обступили їх, а під ними й доокруж ліщина, крушина, калина — могутні зелені груди, які дишали одним дужим подихом. Йому здалося, що він чує їхнє дихання. В тому зеленому кипінні — кілька червоних, коричневих та білих барв, але вони тільки підкреслювали чистоту зеленої барви. Біля верхечка найвищого дуба в розсосі чорніло сорочє чи вороняче гніздо, а трохи нижче ходив по товстій гілці лісовий модник і фронт дятел-крутиголовка. В червоному капелюсі, червоних шта-

нях, рябому галстусі, він ніби пританцьовував на гілці, поклюкуючи дзьобом по товстій дубовій корі. Проте всім лісовим мешканцям відомо, що крутиголовка, хоч трохи й франт, але зовсім не піжон, що походить він з трудової сім'ї і сам теж великий трудар. Що й живе він менше за інших птахів — усього два-три роки, бо од важкої праці порушується цюь у його голові. Може, він наживає собі гіпертонічну хворобу, як деякі клопотливі люди?

Дятел не вельми зважав на Дмитра Івановича, клюкав і далі, тільки сховався на той бік гілки. А Марченко, щоб не сполохати його, й собі одступив за ліщинове гілля.

Довкола гайка росла густа висока трава, а в ній червоніли красноголовці й буріли боровики та білі гриби.

За кілька хвилин Дмитро Іванович наповнив кошик майже доверху. Коли він зупинився перепочити, то подумав, що йому ще ніколи не доводилося бачити стільки грибів. Та ще й не деь у гущавині, в далеких лісових нетрях, а на просторі, за три кілометри від села.

І враз він зрозумів, що то не випадково. Що це йому подарунок на день народження од діда Олекси. Йому і його родині. Очевидно, це дідове займище, він назвав його і беріг до цього дня.

Дмитра Івановича заповнила тепла хвиля вдячності. Мабуть, подумав, дід Олекса теж знав про його клопоти й нещастя, — і хоче допомогти йому стерти про них згадку ось цим дарунком. Він був дуже дорогим для Марченка. Саме співчутливістю і теплотою: дід Олекса мовби подарував йому оцей день, з красою дозрілого літа, зеленим шумом, прохолодним вітерцем і щедрими сонячними бризками. І ще він подумав, що тепло, акумульоване дарунком, не адекватне його коштовності. Часом одна-єдина цигарка буває дорожчою за золотий портсигар.

І тут йому зненацька пригадалося, як узимку сорок другого року він стояв у снігах за Волгою. Він і ще тридцять восьмеро солдатів навчалися у прискореній тримісячній командирській школі. Школа містилася в двох невеличких пристанційних будиночках зруйнованої бомбами станції. У них тоді був чудесний вчитель, він же й начальник курсів, і замполіт, Захар Максимович Родін. Він уже одвоювався, в ньому в спині сиділо три осколки, один — за кілька міліметрів од хребта; він був значно старший за них усіх — під сорок, сорок точно — і здавався їм майже дідом. Захар Максимович мешкав з дружиною і дочкою у будці колійного обхідника. Зима тоді стояла сніжна,

сувора, просто скажена. В степу гуляли шалені крижані вітри, вони обривали на дахах залізо й видували тепло із старих розхитаних станційних будівель. Курсанти давно поципляли в'язи й акації, що росли на станції, і мерзли нестерпно. Але найгірше доводилося Захару Максимовичу з дружиною і малою дочкою. Їхнє помешкання обдувалося вітром з усіх боків, воно було як одна холодна камінна брила. В один з таких днів хтось довідався, що завтра Захару Максимовичу сорок років. Що могли подарувати йому вони, курсанти, коли весь взвод голився однією бритвою — решту поміняли на хліб! І тоді вони пішли вночі за вісім кілометрів у байрак і спилили два в'язи. Брели по пояса у снігу, прострелені наскрізь сталевим вітром, і кожен ніс на плечі метрового обалопа або в'язку паліччя. Тихенько склали все те багатство біля будки й пішли в холодну казарму, не взявши собі жодного поліна.

За тиждень усі вони виїхали за призначенням у військові частини. І до самої весни, пробиваючись з автоколоною у глибоких снігах, замерзаючи в кабіні на ослизлій од ожеледі дорозі, Дмитро Іванович думав, чи ж вистачить Захару Максимовичу дров до весни. Він чомусь дуже часто думав про це. І не раз згадував потім, пізніше.

Згадав і оце тепер. А чому саме згадав, уже й не знав. Напружував пам'ять, але кінчик, од якого почав мотатись клубочок, вислизав. Тільки стояла в грудях теплінь, і чомусь раділо й осміхалося серце.

Дмитро Іванович поставив кошика й одійшов убік. Він не міг одвести очей од схожого на величезний зелений стіг гайка. Обступлений з усіх боків нижчим лісом, освітлений сонцем, гайок аж кипів зеленими соками. То була ціла киснева держава, досконало вибудувана, гармонійна, красива. То був його помічник, друг, побратим. Це він напував киснем Дмитра Івановича, а Дмитро Іванович клопотався, щоб йому краще дихалося. Вони обоє пили сонце, од сонця починалися, завдячували сонцеві життям. Хтось із учених, хто саме, Дмитро Іванович не міг пригадати, сказав, що сонячний промінь грає у нашій голові. Хто зна, що саме він мав на увазі. Чи отой довгий процес хімічних і фізичних перетворень у зеленому листку, за якого неорганічні речовини стають органічними, а жива сила сонячного променя — хімічною напругою, запасом роботи, а врешті діянням людського мозку і м'язів, чи просто — людську радість, сонячний настрій і життєлюбність. Так чи так, але він сказав добре. Тільки Дмитро Іванович до-

дав би до того, що золотий сонячний промінь грає і в людському серці. І тоді воно — добре, спочутливе, і тоді воно випромінює тепло, яке зігриває інші серця. Це дуже дорога й дуже висока енергія — людських сердець. Він її відчув на собі.

Дмитро Іванович пішов довкруг гайка. Щедро світило сонце, його теплі промені пройняли гайок, і весь він здався мовби обсипаний золотом. Дмитро Іванович оглянувся і в подиві побачив, що навіть тінь від нього була не чорна, а світла, життєдайна. І його власна тінь теж була якась прозора й велика, вільна.

І враз Дмитру Івановичу здалося, що його мовби освітило щось зсередини. Він зрозумів, що то було воно — велике і яскраве, біле й червоне, невідоме, всесильне, магія світу, яку ми називаємо життям. Він подумав, що не завжди жив так, як було треба. Що він мало оддав того тепла й мусить надолужувати те. І що ота його рятівна, позичена в древніх формула: не одягти людину в чорного плаща, не причинити зла — теж куца. Що треба прагнути одягти якомога більше людей у світлі плащі. І він прагнучиме того, поки житиме.

З М І С Т

ПОЗИЦІЯ. Роман 5

БІЛА ТІНЬ. Роман 325

Юрій Михайлович Мушкетик

СОЧИНЕННЯ В ПЯТИ ТОМАХ

Том третій

ПОЗИЦІЯ

Роман

БЕЛАЯ ТЕНЬ

Роман

Київ, видавництво
художественной літератури «Дніпро».
На українському мові

Редактор *М. С. Західна*
Художнє оформлення *В. П. Мазниченка*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *Л. М. Смолянок*
Коректор *Н. І. Прохоренко*

ИБ № 3487

Здано до складання 15.12.87.
Підписано до друку 28.04.88.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура звичайна нова. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 29,82. Умовн. фарбовідб. 30,03.
Обл.-вид. арк. 33,416. Тираж 50 000 пр.
Зам. 7—751. Ціна 2 крб. 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Мушкетик Ю. М.

М93

Твори: В 5 т.— К.: Дніпро, 1987.—

Т. 3.: **Позиція: Роман; Біла тінь: Роман.**— 1988.—

568 с.

ISBN5—308—00062—X

ISBN5—308—00271—1

До третього тому увійшли романи «Позиція» та «Біла тінь».
Роман «Позиція» висвітлює актуальні проблеми сучасного села.
Роман «Біла тінь» — про життя вчених науково-дослідного
інституту, про відповідальність людини перед суспільством і са-
мим собою.

М 4702590200—076
М205(04)—88 передплатне

ББК 84Ук7-44